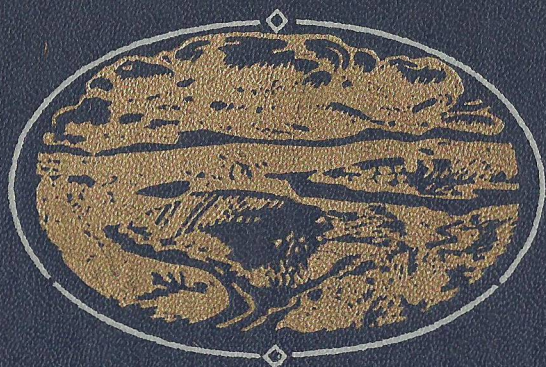

821(476)

К-60

ЯКУБ
КОЛАС

НА
РОЗСТАННЯХ

ЯКУБ КОЛІАС

НА ПОЗСТАТІХ

ЯКУБ КОЛАС

НА РОЗСТАННЯХ

ТРИЛОГІЯ

К И І В
ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ «ДНІПРО»
1982

С (Біл)
К60

Трете видання перекладу
Переклала з білоруської
Галина Вігурська

Ілюстрації
Г. С. Зубковського

Трилогія класика белорусской советской литературы состоит из повестей, события которых происходят в годы первой русской революции и после нее. Показывая широкую картину жизни белорусского народа, автор много внимания уделяет судьбе интеллигенции. Центральный герой произведения — молодой учитель Андрей Лабанович ищет путей к единению с народом и в конце концов становится на путь активной революционной борьбы.

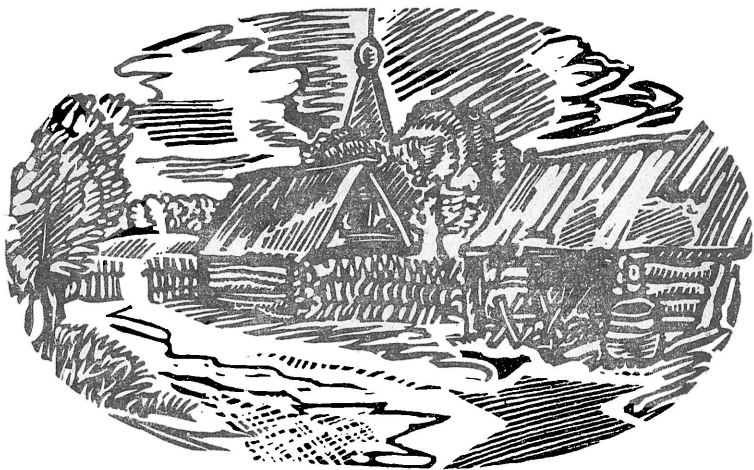
Перекладено за виданням: Якуб Колас. На ро-
станях. Трылогія. Дзяржаўнае выдавецтва БССР,
Мінск, 1955.

К $\frac{70303-176}{M205(04)-82}$ 176.82. 4702120200

© Художне оформлення. Видавництво «Дніпро», 1982 р.

Книга перша

**У ПОЛІСЬКІЙ
ГЛУШИНІ**

I

— А, це ти бабуся! Ну, сідай, поговоримо трохи!

— Я постою, паночку... У вас так тихо, я думала, що ви вже спите, а ви все з цією книжкою, — сказала сідаючи бабуся. — Пробачте, паночку: я прийшла спитати — чи болить ще у вас голова, чи перестала?

— Перестала, бабуся, перестала! — сказав молодий учитель, доторкнувшись рукою до своєї голови й ніби прислухаючись до неї. — Забув навіть, що вона боліла!

— Ну, паночку мій рідний, як собі хочете: хочете — вірте, хочете — не вірте, а я вам, далєбі, шептала!

— Ти й мені шептала? — здивувався вчитель. — Коли ж це ти примудрилася пошептати? Я навіть і не помітив.

— Ось ви тут сиділи, читали, а я з кухні крізь двері шептала... Не гнівайтесь: їй-богу, шептала!

Висока, сухорлява жінка з чорним волоссям — вона була тут сторожихою — стала незвичайно рухливою, очі її засвітились, а на обличчі відбилосся внутрішнє переконання в силі своїх здібностей.

— Напевно, це ти мені допомогла, бабуся, — сказав учитель, усміхнувшись.

— Ой паничику, ви все смієтеся, не ймете віри. Не вірите мені, старій!

— Ні, ні, бабуся, вірю, вірю! Про твое знахарство

всюди говорять: у Хатовичах, у Малкавичах, у Ганцавичах,— всюди!

— Ге-е-е-е, паночку, з-під самого Пінського приходять і приїздять до старої Мар'ї,— з гордістю промовила бабуся.

— І як це ти, бабусю, шептати навчилася?

— Навчилася, паничику, навчилася!

— А хто ж тебе навчив?

— Ой паночку, ви все хочете знати!

— А що ж, бабусю,— навчився б, і до мене ходили б люди, і я допомагав би їм.

— Не можна цього, паничику!

— Чому не можна? Хіба гріх?

— Не можна!

— Мабуть, бабусю, ти з нечистою силою знаєшся?

— Бог з вами, паночку! Що ви сказали проти ночі?! Хай бог боронить! І не споминайте ви її!.. Во ім'я отця, і сина, і святого духа!

Стара поліщучка, знахарка Мар'я, побожно перехрестилася, звівши очі на образ.

— А що ж вона мені зробить, ця нечиста сила? Я не боюся її, бо її, бабусю, взагалі нема.

— Ге, паничику, ви ще молоденькі, мало на світі жили.

— Ну, а ось ти, бабусю, богу дякувати, пожила-таки трошки, а скажи ж мені, чи бачила ти хоч раз нечисту силу?

— Не кожного, паночку, вона надibuє,— ухилилася стара від прямої відповіді.

— А я тобі, бабусю, скажу, кого вона надibuє. Наскільки я знаю, вона найбільше чіпляється до п'яних темних людей, і то вночі.

Сторожиha з цим не погодилась і похитала головою. А вчитель, ще зовсім молодий хлопець, який недавно приїхав у першу свою школу в глухому поліському селі, ледь усміхнувся сам до себе, певний того, що стара неодмінно розкаже про пригоду з нечистою силою. Йому дуже подобалися такі розмови з цими простими людьми, які ще так недалеко відійшли од часів первісної людської культури.

— Я вам, паночку, не буду багато говорити, бо ви однаково не вірите, хоч, можливо, й вірите часом, але кажете, що не вірите. Та коли не вірите мені, то послухайте, хай вам розкаже мій Михалко. Ви ж знаєте мого

Михалка? А коли й йому не повірите, спитайте людей. Михалко тоді ще парубійком був. Ішов він із Сільця. І ніч була не темна. Чули, може, Сільце, недалеко від нашого села, за версту — не більше? Це — висілки з нашого ж села, дворів із десять. Він і дружину взяв звідти. Так ось, паничику, був він там — на вечорниці ходив туди, поки не женився. На півдорозі між Сільцем і селом стара корчма стоїть, якраз навпроти кладовища. Там невеличке болітце є, і річечка звідти витікає, манісінька, і сполучається з іншою річкою, що в нас Целяшовим Дубом зветься. І ось, як тільки поминув він корчму, так на нього щось і накинулось — і не звір, і не людина. Так просто й налітає на нього. Хочє зловити його — не зловить: щось голе й слизьке, ні шерсті, ні одягу. Михалко відкине його рукою, а воно знову, а воно знову. І ось, не повірите, паничику, подерло на ньому нову свитку до самого коміра. Знесилів бідний хлопець і ледь живий додому прийшов. Скажете, п'яний був, так зроду ж не п'є Михалко, в рот горілки не бере. І пролежав він після того в лихоманці три місяці, ледве на ноги звівся.

Лабанович — так звали молодого вчителя — слухав розповідь з великою цікавістю. Спершу йому було трохи смішно, але в міру того, як сама оповідачка все більше й більше захоплювалася таємничістю пригоди, Лабановича зацікавило інше, а саме — безпосередня і тверда віра людей в існування всього цього темного сплетіння нечистої сили. Мільйони і більше років живе ця віра, початок якої губиться в темному вирі минувшини, і до цього часу людський розум не спромігся визволитися з-під влади цієї темряви...

«Цікаво!.. Треба буде колись поміркувати над цим», — подумав учитель. Але, як видно, була в нього ще й інша думка, і він несподівано для самого себе, запитав:

— Бабусю! А твій Михалко міг би й померти через це?

— Ге, паничику любий! Замалим не помер! Насилу-силу відходили!

— І подумати тільки: через яку дурницю може померти людина! — промовив молодий учитель, більше сам до себе, і замислився. Голова його трохи схилилася набік, темні очі, в яких часто відбивалася затаєна думка, дивилися не кліпаючи в куток світлички, але нічого

не бачили: вони наче вдивлялися в ту думку, котра тепер заворушилася в його голові.

Стара бабуся помітила це і з якимось острахом і цікавістю поглядала на свого «панича».

— А чого ви, паничику, так замислилися?

Лабанович поглянув на неї і засміявся:

— А знаєш, бабуся, хочеш, я скажу тобі, що ти зараз думаєш?

Бабуся здивувалася ще більше, а вчитель, не чекаючи її відповіді, промовив:

— Ти, бабуся, поглядала на мене й думала: «Коли цей панич ще не з'їхав з глузду, то з'їде».

Сторожиха дивилася йому в вічі, дуже здивована, а Лабанович, прибравши поважного виразу обличчя, сказав:

— Ти, бабуся, не думай так: не одна ти знахарка. Я, можливо, ще видатніший знахар од тебе.

— А що ж, паничику, все може бути,— ніби з якоюсь образою промовила бабуся.

— Ти плюнь, бабуся, на це, бо все це — дурниці, а ліпше ось що: скажи ти мені, бабуся, для чого ми на світі живемо?

Бабуся не знала, який тон їй узяти, щоб не помилитися, і сказала:

— Ге, паночку, що ви так усе допитуєтеся?.. Дивлюсь я на вас і дивуюся: сидить собі наче монашок, та все в оті книжки заглядає. Подивились би трохи, й годі. А то коли не прийдеш, усе ви в книжки зазираєте. Хіба ж можна так пильно й довго дивитися в них? — І, помовчавши, додала: — Сушать вони, більш нічого.

— То ти, бабуся, не знаєш, для чого ми на світі живемо?

— Ні, паночку, не знаю! Коли б ви запитали в дерева, для чого воно росте, то хіба ж би воно вам відповіло? Так і я не можу відповісти. Живемо, поки живеться, бо живим у землю не полізеш, а прийде смерть, тоді поховують.

— Так, бабуся: ти кажеш правду. Не знаємо ми, для чого на світі живемо.

— А навіщо, паничику, й знати? Живе людина — й живе, поки бог їй призначає. А прийде час їй помирати — помре.

— А погано, бабуся, що треба вмирати!

— Що ви, паничику, все про смерть говорите! Дивний

ви, паночку, їй-богу! Ось той панич, який був перед вами, піде, бувало, куди-небудь: чи до пана підловчого, або до Курульчука в будку. Там панночка була, ой гарна панночка! Її тепер дома нема, а ось приїде, так побачите самі!

— А хіба ж тут панночки є?— зацікавився Лабанович.

— О паничику, чому ж нема!

Бабуся почала перелічувати і розхвалювати панночок. Найперше — у волосного писаря їх аж чотири. Щоправда, волость звідси за п'ятнадцять верст. Але є панночки і ближче: за сім верст дочка землеміра. Всі паничі в цій окрузі закохані в неї. Є ще панночка на хуторі за три версти.

— Навіщо вам ліпше, паночку: в пана підловчого дочка є. Одна ще зовсім молоденька, а друга старша. Вона вже питала: «Ну, як твій, бабусю, панич?»

— А ти що їй відповіла?

— Ой, кажу, панич! Гарний панич!

— А хіба ж я гарний?

— А чому ж не гарний?

— Ну, а котра з панночок найкраща?

— Всі гарні. Як для мене, так усі гарні.

— Чи не думаєш ти, бабусю, оженити мене?

— Самі, паночку, оженитесь... А до пана підловчого вам треба піти. Бувало, той панич — як вечір, уже й там. А ви все сидите над цими книжками. А вони сушать людину.

— А ти, бабусю, пошепчи, щоб я від них одвернувся.

Стара кілька хвилин дивилася на вчителя, потім засміялася довгим-довгим сміхом:

— От, паничу, ви все жартуете!

Бабуся підвелася, позіхнула і глянула у вікно. А там лежала темна-темна листопадова ніч.

— Тільки в пана підловчого ще вікна світяться,— зауважила бабуся.

— Посидь іще трохи.

— Ні, паночку, пізно.

І бабуся повільно пішла в свою кухню, на піч.

II

Сторожиха вже стиха похропувала в кухні на печі, а Лабанович усе ще не лягав. На столі горіла лампа під світлим абажуром і лежала розгорнута книжка, яку чи-

тав учитель. Цього разу читання щось не клеїлося, і Лабанович одривався часто від книжки, ходив по кімнаті й думав. Нове місце, нові люди і робота в школі, яку треба було розпочинати цими днями і до якої він так довго готувався,— все це захопило його думки, і йому було легко й добре, бо так багато нового й цікавого сподівався він зустріти на першому своєму шляху незалежної громадської праці.

Йому до душі був і цей глухий закуток Полісся, про який ще вдома так багато цікавого наслухався він від одного старого об'їждчика, і цей народ з його особливою мовою та звичаями, такими не подібними до мови і звичаїв тих білорусів, з гуші яких вийшов Лабанович; цей незайманий край старожитності, яка на кожному кроці впадала йому в очі і затримувала на собі його увагу, і цей вигляд самої місцевості, загального характеру якої не міг ще вловити Лабанович, але в якій так само було багато цікавого і, на його погляд, вабливого.

Що не кажи, а життя, вже саме життя, є радість, велике щастя, безцінний дар. Є два важливих чинники, з яких складається життя, і його глибокий сенс, і краса,— людина й природа. Бо ніколи не втратить для нас інтересу людина, бо прояв її розуму безмежний, бо шляхи її невизначені, бо форми її життя і її відносини з іншими людьми без кінця-краю різноманітні, остаточно не виявлені і ніколи не можуть бути остаточними. А природа. Скільки незмірного задоволення дає нам вона! Бо природа — найцікавіша книга, яка розгорнута перед очима кожного з нас. Читати цю книгу, вміти розгадувати її багатозначущі написи — хіба ж це не щастя? Одного тільки жаль, що наше життя незмірно коротке для того, щоб начитатися цієї книги.

З такими думками Лабанович зупинився біля вікна. Знадвору заглядала темна, чорна ніч. Небо, обложене низькими хмарами, здавалося, все важче нависало над оголеною землею. Непроглядний морок і вологий туман сплелися густо-густо і ніби поглинули це закинута між боліт і лісів невеличке село.

— Яка темрява! — жахнувся молодий учитель. Йому було приємно відчувати, що він зараз у цій теплій і затишній кімнатці, де привітно і так велелепно горить лампа під білим абажуром, де все таке тихе й спокійне й ніщо не перебиває думок. І тут же поспівчував він тим подорожнім, яким так чи інакше доводиться їхати або

йти в цю глуху пору ночі темними і розгрозими дорогами, через броди й греблі серед лісів і боліт.

Лабанович знову підійшов до столу і взявся за книжку. Але думки його так розгулялися, що він мусив облишити читання та знову став ходити по кімнаті й думати.

Завтра треба буде замовити в старости підводу, поїхати до волості й забрати шкільне приладдя; треба познайомитися з тамтешнім учителем і порадитися з ним у деяких питаннях, пов'язаних із школою; треба також зайти й до батьюшки та запросити його приїхати сюди відправити молебень перед початком занять у школі. Так, це потрібно зробити, бо вже давно час братися за навчання дітей. Щоправда, його призначили сюди із запізненням. Але відкладати нема рації, бо не встигне виконати програми.

Годинник на стіні робив своє діло. Одноманітно й розмірено гойдався маятник у скляному футлярі, ніби дуже задоволений своєю працею, що й підтверджував коротким «так-так!», «так-так!». Перед тим, як одбити години, він кілька хвилин тріщав, рипів, як той колодязний журавель на морозі, і після такої передмови бамкав приемним металічним дзвоном.

«А вже й пізно»,— подумав Лабанович. Годинник пробив північ. Учитель переніс лампу в другу, ще меншу світличку, де стояло його простеньке дерев'яне ліжко, ліг у постіль і почав читати «Зоряні світи і їх жителі».

Широка картина недосяжних світів розкрилася перед очима молодого вчителя в усій своїй таємничості й безмежності. І чим більше думку захоплювала ця чарівна картина і ці незлічені світи, розкидані серед неосяжного бездоння, такого страшного, такого звабливого,— земля і людина, гордовитий господар її, ставали все менш і менш значними, нікчемними. Ця безмежність поглинала землю, і вона губилася в ній, як малюсінька порошок. А якою малозначною, непомітною ставала людина, її клопіт, її щоденні дрібниці життя! Нові думки та настрої огорнули молодого вчителя. Але ці думки миттю розлетілися, немов ті горобці, коли в їхній веселий табунець полетить камінчик, кинутий рукою якогось шибеника-жевжика; страшний і неприємний образ смерті промайнув серед цих думок молодого вчителя і розігнав їх. На одну лише мить життя в ньому неначе зупинилося. Його тіло пройняв дроз, бо цей образ смерті постав зовсім несподівано.

«Я помру! — подумав молодий учитель. — Буде такий час, коли я стану неживим, трупом!»

На коротку мить він наче роздвоївся, і глянув на себе збоку, як стороння, інша людина, і виразно уявив собі той момент, коли він буде холодним трупом.

«Тьху! Як це прикро і неприємно! — подумав Лабанович. — А найгірше те, що перед смертю ми безпорадні, й кволі, і не знаходимо способу уникнути її або хоча б віддалити час її приходу. Від неї не відмолишся, від неї не відкупишся нічим. Я помру. Молодим, літнім чи старим, але факт той, що я помру, бо, як і всі, котрі мають у собі початок життя, підвладний смерті, бо все на світі, тільки ще зародившись для життя, вже має на собі ознаки й печать смерті. І люди звиклися з цим, і нікому навіть на думку не спаде протестувати проти смерті й вести з нею змагання, немовби вже давно-давно умовилися визнати над собою її владу, вважати цю владу справедливою і законною. А вона, ця смерть, щодня ходить навколо, щохвилини нищить і молоденькі й старі форми життя. І ми не звертаємо на це уваги, і тільки тоді вона справляє сильне враження, коли помирає хтось близький або коли навалиться моровиця і люди починають нагло мерти, як мухи. Тоді людину охоплює жах, і вона втрачає голову. І ось що цікаво. Коли порушуються дріб'язкові права, то людина ладна гризтися за це і кусатися зубами; там же, де розбивається сама основа, принцип, вона покірно згинає свою голову і мовчки підставляє її під обух».

«Тьху! Яка це гидота! — думав далі молодий учитель. — Живеш, будуєш плани, чогось шукаєш, чогось добиваєшся, сподіваєшся, а прийде час — і ти будеш трупом, гниллю, поживою для черв'яків».

Ці думки порушили спокій Лабановича і вселили відчуття якогось незадоволення та неприємності.

Він скрутив цигарку, намагаючись зовсім не думати про смерть, закурив, щоб розвіяти прикрі думки. Це йому трохи й вдалося, бо Лабанович був хлопець сильний, міцно зрісся з землею і життям, любив це життя, на порозі якого він стояв і розквіт якого для нього ще тільки починався.

«Чому я став думати про смерть? Звідки взялася ця думка?» — спитав себе Лабанович і почав дошукуватися зв'язку, який повинен бути поміж думкою про смерть і тими думками, що так чи інакше були причиною її

виникнення. Пригадавши весь хід своїх роздумів, учитель ніяк не міг знайти цього зв'язку, і ця обставина його трохи здивувала і зацікавила.

«Я на щось не зважив, якийсь образ чи думка просто зникли з пам'яті, й від того факт цей мені здається трохи незрозумілим і дивним, хоч, взагалі кажучи, на світі нічого дивного нема».

А годинник на стіні неспинно робив своє: розмірено хитався ходун-маятник і кожний свій крок відзначав коротким «так-так!», усе так само рипів перед тим, як пробити, і в свій час мелодійно дзвонив.

Лабанович погасив лампу.

Темрява і тиша сповнили маленьку кімнатку. Знадвору у вікно заглядала чорна ніч і зависле густими хмарами-пасмами тьмяне небо. Було тихо й глухо. Через кілька хвилин біля дверей у кухню заскребла мишка. Як видно, вона знайшла десь скориночку хліба і торохтіла нею об підлогу.

Лабанович намагався заснути, але йому щось не спалося. Тільки заплющив очі,— перед ним, як жива, постала картина дороги, якою він їхав від станції: нескінченні болота і череда стіжків на них, греблі, броди, старі сосни, що гордовито здіймали свої вершини над лісом, і загалом увесь цей краєвид, сповнений своєрідної краси й невиразної цікавості... «Коли хвора людина починає думати про велику подорож, то це є прикметою того, що ця людина не очуняє»,— пригадалася невідомо коли, де і ким висловлена думка.

«Усе це — дурниці»,— подумав учитель і перевернувся на другий бік.

III

У неділеньку раненько, як тільки зажеврело на обрії, Лабанович сидів уже в сіні на підводі й виїздив із села. Невеличке село в одну вулицю було непривітним і незатишним. На всьому лежав відбиток занедбаності та якоїсь недокінченості, ніби тутешні господарі будувалися нашвидку, все робили невчасно і ще не встигли навести того ладу й порядку, яким узагалі відзначалося білоруське село. Вулиця була рівна і широка. Майже біля кожної хати лежали купами колоди та гниляччя, але нікому й на думку не спадало покласти кладочку хоча б проти своєї хати, щоб можна було перейти через болото,

в якому потопала ця вулиця. А грязюка була густа, чорна, як дьоготь, розбагнючена поліщуцькими личаками, худобою й кіньми. Та поліщуки звиклися і зжилися з цією грязюкою й не зважали на неї. Хати були переважно нові, побудовані з товстого і рівного лісу. В розміщенні господарських прибудов на подвір'ї також не було певного порядку й системи, а все навалено як попало.

Одним словом, мешканці цього села були справжніми дітьми лісу, які ніби зовсім ще недавно розташувалися тут і тільки тепер переходили від однієї форми життя до другої. Всі вони були завзяті мисливці, захоплювалися самим тільки виглядом рушниці й були прекрасними стрільцями. Селян інших сіл, які жили більше при полях, вони називали полянами і цим самим ніби відрізняли їх від себе, мешканців лісу. А лісу й боліт був тут непочатий край. Саме село розмістилося на невеличкій галявині серед лісу й чагарників, і Лабанович усі ці дні почував себе ніби чимось зв'язаним, немовби на ньому була тісна одежа, бо густі стіни пущі звідусіль натискали на це село, насідали з погрозою, ніби збираючись порушити його законні права. Край галявини перетинала залізниця. Дорога йшла повз саме село, врізаючись навіть в один кінець вулиці. Зараз же за переїздом починався ліс.

Низьке сонце ледве пробивалося крізь вершини лісу. Небо прояснилося, дихнув східний вітер; легкий морозець позатягав калюжки тонкою кіркою льоду. Туман, що нависав усі ці дні, розвіявся, всюди посвітлішало і повеселішало. Навіть цей похмурий ліс трохи прояснився і мав привітніший вигляд.

— Го, підмерзати стало! — весело промовив поліщук Степан Рилка і, зіскочивши з воза, виламав хворостину і шмагнув нею свого хирлявого, але досить шпаркого коника.

— Ех, і лісу ж у вас багато! — сказав учитель, щоб розговоритися з поліщуком і познайомитися з ним ближче.

— О, лісу в нас багато! — підтвердив поліщук і повернувся обличчям до вчителя. — Це ось тепер, як проклали тут залізницю, його почали винищувати, а колись ліс зовсім не такий був. І звірини було багато. Біля нашого села ведмеді водилися. Ще батько нашого старости, — може, знаєш? — Григор, людина старого

гарту! — живе ведмежатко з лісу приніс, од ведмедиці відібрав.

— Як же це він?

— А бог його відає. Сміливий. Та й могутній, як дуб. Дарма що йому зараз сімдесят літ, а як забушує часом у хаті Роман, його син, староста наш, то старий, бува, не витримає, візьме його на руки, мов хлопчика, й одразу втихомирить, хоч Роман і не з слабаків. Ось як! І завезли те ведмежатко графові Потоцькому. Дозволили Григорові полювати в графських лісах, ще й пороху та шроту видали.

— А тепер ведмедів тут нема?

— Ні, нема: перевелися. Туди далі, під Татарку, пішли, де місце глухіше, й лісу більше, і куди менше заглядає людське око. Забороняти почали по лісу з рушницею ходити, лісників понаставляли, закони суворі пішли. Але й ліс нищиться, і звір переводиться.

— А я чув, що тут ще багато звірини?

— Є, правда, але хіба стільки, як колись? Бобри тут колись водилися. Ще й тепер де-не-де можна побачити залишки їхніх осель... На все пішов перевід,— з якоюсь гіркотою закінчив поліщук і змовк, про щось замислившись.

— Так, дядьку Степане: життя не стоїть на місці, і все на світі змінюється. Ось у вас залізницю проклали, заробітків прибавилося, торгівля швидше пішла, нові люди з'явилися. Ще три роки тому у вас і школи не було, тепер побудували школу, ваші діти вчитимуться, грамотними стануть, будуть книжки, газети читати, навчатися, як ліпше біля землі ходити, щоб користі від неї було більше, бо все ж покращання в житті від науки йде. Напевно, і ви, дядьку Степане, маєте діток, яких треба в школі вчити?

— Іван та Пятрук, якраз школярі,— зітхнув поліщук.

У його відповіді вчитель відчув нотку незадоволення, що його хлопцям доводиться в школу йти.

Учитель з цікавістю стежив за поліщуком. Йому подобалася поліщуцька одежа дядька: чорна вицвіла сукопна свитка, пошита до стану, широкий у червону смужку домотканий пояс і шапка-кучомка власного виробу. Довге, як у попа, темно-русе волосся, світло-сірі очі, середній зріст, широкі плечі, повільність рухів і якась зосередженість виразу обличчя як не треба краще пасували до загальної картини поліської природи.

Дорога весь час ішла лісом. Ліс зрідка розривався невеличкими галявинками, на деяких врунилося жито, а по краях то там, то сям попадалися старезні сосни, що пишно розрослися на просторі, або розложисті товстезні дуби, як заможні старосвітські господарі: на цих дубах поліщуки-бортники влаштовували справжні пасіки, витягуючи туди по десятку вуликів. Галявини знову змінювалися лісом, то струнким боровим, то низьким болотистим. Високі, тонкі берези змішувалися з сірими стовбурами хвої і надавали всій картині характеру гіркоти і смутку. Ліс знову розступався, даючи місце безкрайнім великим болотам. Болота, оточені лісом, простягнулися далеко-далеко, ледве чорніючи рівною смугою на далекому небосхилі. Ціле море високої поруділої трави лишалося зимувати тут, бо сюди не зайде ні тварина, ні людина з косою. Незліченні купини, низькорослі сосня на них, почорнілі корчі давно відмерлих дерев росли і гнили тут споконвіку. Серед цих купин блискучими стрічками вилися часом смужки води, чисті, гладенькі, як шліфоване скло. Невідомо, з яких часів стояли над ними засохлі уламки старих спорохнявілих вільх, як свічки, і журливо дивилися в небо. Від боліт повівало якимсь невизначним смутком, тихим жалем віяло від одноманітних пейзажів поліських закутків, де все ж таки життя створило своєрідні форми і, незважаючи на убозтво, мало свою принадність і красу, свій власний вигляд, сповнений тужливої задуми. Але ці картини стомлювали очі й засмучували серце, і людина мимоволі намагалася відшукати щось таке, на чому можна було б відпочити й заспокоїтися.

Поглядаючи на ці болота-пустелі, Лабанович іноді відчував у серці якусь відірваність од життя й світу, ніби цей світ зійшовся тут клином, і туга за тим, з чим він розлучився, огортала його душу.

«Що відчуває, про що думає цей дядько Степан? Як відбиваються на ньому образи глухого Полісся та який слід залишають вони в ньому?» — думав учитель, і йому схотілося хоч на мить стати цим поліщуком, що сидів поруч із ним, щоб глянути його очима і зрозуміти весь його внутрішній світ, його надії, його бажання.

Болота закінчилися; дорога виляса під гору, колеса м'яко покотилися по жовтенькому пісочку, і ліс прибрав свого звичайного вигляду. Версти через дві ліс з одного боку дороги знову розірвавсь ~~веселою галявинкою~~.

огинаючи її красивими дугами. На цій галявинці, за півверсти від дороги, розкинулася чиясь садиба, як середньої руки фільварок, з усіма прибудовами, садом і просторим подвір'ям.

— Чия це садиба? Хто живе тут? — спитав учитель.

— Оця? А тут пан землемір живе. Завітанками садиба зветься. Звідси якраз половина дороги до волості, — відказав Рилка.

«А, це й є той землемір, у чию дочку всі тутешні кавалери закохалися. Так ось де живе вона, ця красуня!»

Лабанович пригадав розмову з своєю сторожихою і, зацікавлений, ще раз глянув на садибу. Податлива та послужлива уява вже малувала йому образ дівчини, цю чисту і пригожу квітку, випешену в глухих поліських борах. Лабанович ніколи, навіть у думках, не дозволяв собі зневажати дівчину. Одне слово «дівчина» викликало в душі його чистий і прекрасний образ, на який можна дивитися і милуватись тільки здалека. І тепер він пригадав кілька випадків у своєму житті, коли ці образи глибоко западали йому в серце, але він і натяками не дав відчутти цього нікому. А якщо в дочку землеміра всі закохані, то вона, безперечно, є вершиною краси. Ще не бачачи її, вчитель відчував, що вона вже має над ним якусь владу. Йому хотілося хоч поглянути на неї, і решту дороги він думав про дочку землеміра, з якою в думках уже зустрічався, зацікавив її і мало не всіх її кавалерів заслонила собою.

IV

Востаннє розступився ліс, і перед очима вчителя постала широка кругла галявина, весела й привітна. Лабанович зітхнув полегшено, ніби з його плечей спав якийсь тягар, бо дорога, тряска й корчувата, і ліс усе ж таки надокучили йому. Тим приємніше визирнули стріхи людських будівель і комини хат, із яких ще де-не-де курився синюватий димок.

Село було досить велике, витяглося в одну лінію, і тільки біля церковки, на пагорку, хати скупчилися густіше. Ліворуч, в кінці села, стояв будинок волосної управи з двома високими червоними коминами над почорнілим дахом. Навпроти, на іншому боці вулиці, виглядала школа з білими віконницями та кількома розлогими в'язами коло неї. При дорозі в село, трохи на відшибі, су-

мовито притулилася старенька дерев'яна церковка. Тепер вона стояла самотня, занедбана, забута, і тільки богобоязливий подорожній, проходячи мимо неї, зупинявся та хрестився, набожно схиливши голову. По обидва боки села стояли вітряки, немов ті страховиська, широко розкинувши свої крила. Деякі з них швидко крутилися, весело здіймаючи й опускаючи крила, а інші стояли мовчки, непорушно, і мали такий вигляд, ніби вони були чимсь дуже здивовані й запитували: «А чого ж ми стоїмо без роботи?»

Переїхавши невеличку гребельку, колеса покотилися по широкій вулиці. Народ розходився з церкви. Старі поліщук при зустрічі чемно вклонялися, а черідки молодих дівчат-поліщучок і проворних молодичь, убраних, як маків цвіт у городі, підштовхували одна одну, переморгувалися і кидали грайливі погляди в бік молодого вчителя, який вперше з'явився тут.

Підїхавши до школи, Лабанович зіскочив з воза і зійшов на ганок. Двері були замкнені, Лабанович постукав. У глибині квартири в цю ж мить грюкнуло крісло і почувлися кроки. Двері відчинилися.

— Вибачайте. Чи дома вчитель?

— Ось я. Заходьте, будь ласка.

Лабанович пішов за господарем, незграбно ступаючи занімілими ногами.

— Дозвольте познайомитися: ваш колега і сусід — Лабанович, — назвав себе гість.

— Саханюк, тутешній педагог. Будьте ласкаві, скидайте пальто, сідайте.

Гість і господар сіли біля столу.

— Ви — новий і в наших краях уперше?

— Новоспечений і в ваших хащах маю щастя бути вперше, — сказав з усмішкою Лабанович.

— Ну, як вам подобається ваше місце?

— Крашого місця я й не сподівався: тихе, глухе. Ніщо не перешкодить у роботі, — мовив Лабанович.

Саханюк дзвінко засміявся:

— Ах ви, ідеалісти, ідеалісти. Чи надовго вистачить вам цього ідеалізму?.. І, проте, вперше бачу людину, що так високо цінує глушину, та ще й таку, як ваша.

— У вас тут, вибачайте, більша глушина.

— Як так? — здивувався Саханюк. — У нас — волость, громада: батюшка, писар, фельшер, урядник, дяк і так сторонні люди частіше навідуються.

— І, напевно, із Завітанок хтось сюди навідується,— жартома в тон господареві промовив Лабанович, ки́нувши на нього допитливий погляд.

Господар трохи знітився, бо й він також кидав ласим оком на дочку пана землеміра — відразу збагнувши, куди поціляє його сусід.

— А ви хіба були в Завітаннях? — спитав Саханюк.

— О ні,— промовив Лабанович,— я вважаю, що в завітанській чарівниці і так великий штат кавалерів, і моя присутність там ніскільки не збільшить її ваги.

— Якщо у вас, колего, такий погляд на речі,— сказав, повеселівши, Саханюк,— скажу вам: не будете й ви мати ваги в тутешніх панночок.

— А мені однаково... Зрештою, чи не помиляєтеся ви тут, колего? Але це — між іншим. Я хотів би прохати вас, колего, познайомити мене з вашою громадою, бо треба, як то кажуть, віддати кесарево кесареві. Коли б ви були ласкаві піти зі мною до писаря, також і до батюшки, а може, і ще до когось, якщо вже цього вимагає звичай вашої громади, то я був би вам вельми вдячний. Це було б і швидше, і простіше, бо мені ще ніколи не доводилося виступати в ролі візитера.

— А ви чого ж так поспішаєте? Звісно, я з вами піду, тим паче, що й мені потрібно провідати декого, але одіслали б ви свою підводу додому, а самі тут переночували б.

— Ні, колего. Я ще до роботи не приступив у школі. Ви, напевно, вже багато встигли, і я не наздожену вас за всю зиму. Мені хотілося б і повчитись у вас дечого, бо ви вже набили, як то кажуть, руку і маєте досвід.

Двері з другої кімнати відчинилися, і на порозі з'явилася вже немолода жінка. Це була сторожиха. Вона спершу уважно подивилася на незнайомого вчителя, а потім звернулася до свого вчителя поліщуцькою говіркою:

— До вас, паничу, там молодиці прийшли — листа написати хочуть.

— А сала принесли?

— Не знаю, паничику.

— Пробачте,— сказав Саханюк гостеві.— Я піду відправляю цих молодиць.

І Саханюк попрямував до кухні. Сторожиха Мотрона, ще раз оглянувши гостя, також пішла туди. Ясно, хтось дав їй наказ як можна краще розгледіти Лабановича,

щоб навести про нього певні справки. І, як видно, наказ цей був даний не дуже здалеку, бо, почекавши хвилин зо дві, Мотрона метнулася через вулицю, прямуючи до квартири писаря.

Залишившись на самоті, Лабанович окинув поглядом кімнату свого колеги. Квартира була набагато краща від його помешкання. Було видно, що Саханюк живе непогано, просидівши в цій школі років п'ять. І взагалі Саханюк був людиною практичного складу. Якимсь чином умудрився він за ці п'ять років, отримуючи двадцять п'ять карбованців на місяць, зібрати капіталу кілька сотень і мав своє господарство. «Жилава людина ти, брате! — подумав Лабанович. — Навіть за написання листа не соромишся брати сало». На столику лежали шкільні журнали. Переглянувши їх, Лабанович побачив, що його колега не так далеко пішов з учнями, і переконався, що Саханюк не стане для нього вчителем, і одразу подумав, що спільного між ними дуже мало і що близькими друзями вони ніколи не будуть.

— Ну, тепер я вільний, можемо йти, — увійшовши, сказав Саханюк і наблизився до дзеркала; поглянувши на себе, підправив рудуваті вуса, провів рукою по щоках, чи добре поголений, і надів франтовішого галстука. Саханюк був хлопець сухорлявий, високого зросту, мав досить гарне обличчя, але маловиразні, жовтуватокарі очі його трохи псували. Крім того, була в нього ще одна вада — вада вимови: він не міг вимовити чисто «р», а якось скрадав його і казав «й».

— Ти, Мотйоно, коли я повеїнуся, залиш обід на вечейю.

Учителі вийшли.

— Куди ж насамперед підемо?

— А давайте почнемо по порядку, щоб ніхто не ображався, — відповів Лабанович.

Ступивши кілька кроків, Лабанович і Саханюк зійшли на ганок волосної управи.

— Зайдемо до канцелярії, — сказав Лабанович. — Задно треба взяти папери та все навчальне приладдя.

Учителі переступили поріг і опинилися в збірні. Збірна була просторою, як обора. На протилежному її кінці, на підвищенні, відгороджений бильцями, стояв величезний стіл, оббитий зеленим сукном, а за столом на широкому стільці сидів сам писар. Це був уже немолодий чоловік, з широкою бородою, наполовину сивою. Вираз

у нього був надзвичайно поважний. Дивився він, трохи примружившись, ніби тільки що понюхав табаки і збирався чхнути. Незважаючи на те, що в канцелярії було тепло, писар сидів у валянках, бо мав у ногах ревматизм, а на його обличчі були ознаки хворобливості та сліди колись веселого життя і пияцтва, в якому писар не мав собі рівних у волості. З чаркою він ніколи не розлучався. В канцелярії, в шафі серед «цивільних і карних справ», стояла пляшка з «царськими слізьми», як називали тоді горілку, до якої часто прикладався Петро Йосипович і в години своїх занять у волості. Щоправда, таких годин у нього було не так-то й багато, він приходив сюди зрідка, в особистих випадках; усю ж роботу по волості виконував його помічник Дубейка, котрий вважався кандидатом на писарську посаду. З цієї причини Дубейка заносився високо, ходив у маніжці та манжетах і вважав себе першим кавалером; старанно зачесане волосся і часте позирання в люстерко свідчили про те, що і в його серці засіла завітанська панночка.

V

— Дозвольте познайомити,— сказав Саханюк, підводячи колегу до писаря,— цельшинський учитель.

— А! — промовив писар, окинувши Лабановича примруженими очима, і подав йому руку.— Просвіщати, значить, приїхали? — спитав, аби хоч що-небудь сказати, і ще раз оглянув Лабановича.— Ну, ну, діло потрібне,— поважно промовив він, після чого перестав цікавитися Лабановичем, як людина практична, котра з першого ж погляду вгадує, що писарському дому користь від нового учителя невелика.

Зате Дубейка виказав багато уваги і ознак шляхетного тону, знайомлячись з Лабановичем.

— О! — казав він.— Нашого полку прибуває. Дуже приємно, якщо коло інтелігенції збільшується.— А далі Дубейка запитав:— А цього не вживаєте? — і разом із запитанням він задер голову і тицьнув пальцем під щелепу.

Лабанович здивовано глянув на Дубейку. Це запитання для нього було зовсім несподіваним, і він не знав, що відповісти.

— Ну, звісно, не так, щоб з ніг падати,— поправився помічник,— а в компанії, після того, як пульку згуляти

або стукалку, пропустити чарочку, другу. Граєте в карти?

— Ні, не граю.

Дубейка, в свою чергу, здивувався, і все його обличчя ніби промовляло: «Який же ти після цього інтелігент?»

— Ну, нічого,— заспокоїв Дубейка.— Поживете, навчитеся. Тільки частіше до нас навідуйтеся, бо у вас там глушина, людини не побачиш і, крім підловчого, і піти там нема до кого.

— Е, це не біда,— відказав Лабанович,— люди скрізь є. Чим же не люди оті ж таки поліщуки? Хіба до них не можна піти? Я вважаю, що серед них можна досить приємно провести вільну годину і там відшукати не лише цікаве, але й розумне, чого ніколи не знайдеш ні за чаркою, ні за пульткою.

— Не розумію вас,— відповів Дубейка.— Що цікавого можна знайти серед поліщуків? Якщо можна там зустріти щось цікаве, то хіба що тільки молодицю-солдатку.— При цьому Дубейка багатозначно глянув на Саханюка і засміявся.

— Колега — монах. Він любить глушину і самотність і хоче жити пустельником.

— Знаємо ми цих пустельників,— знову підморгнув Дубейка.— Тиха вода греблі рве.

Перші враження від знайомства не викликали захоплення, і молодий учитель, попрохавши видати посилки з книжками та зошитами для його школи, розпрощався з новими знайомими.

Вийшовши зі збірні, Лабанович попрямував до надвірних дверей, але Саханюк затримав його:

— Ні, колего: треба познайомитися з писарівнами, бо коли не зайдете до них, то це буде така образа, якої вам ніколи не подарують ні на цьому, ні на тому світі.

Саханюк узяв під руку Лабановича і повів його до квартири писаря.

Простора світличка була прибрана чистенько та охайно, на міський лад. Столи і столики були заслані чистими скатерками і скатерочками. Крісла стояли рядочком. На стінах висіли різні картинки в гарненьких рамочках. По кутках світлиці стояли круглі столики під білим мереживом: на столиках лежали альбоми для фотографій. На вікнах різні вазони. Одним словом, на всьому позначився відбиток дівочого нагляду та дбайливості.

Маня, найстарша дочка писаря, вже немолода дівчина, років за двадцять п'ять, видно було з усього, підготувалася до зустрічі з учителями. Вона невинно сиділа за столом, ніби нічого не знаючи, і розглядала «Ниву» з тією міною на личку, з тим виразом, що підказало їй люстерко як найкращі, як найбільш підхожі їй. Вона була чорна, як циганка, досить гарна з лиця; але разом з тим було на ньому і щось таке, що робило його сердитим, злим. Напевно, довге чекання на свого судженого, якого десь затримали чорти, мало свій вплив. Саханюк галантно підвів свого колегу до писарівни:

— Лабанович, цельшинський педагог.

— Дуже приємно,— сказала Марія Петрівна.— Сідайте, будь ласка!

Лабановичу здалося, що вона чимось розгнівана. «Чи не Саханюком, який шукає свого щастя не тут, поблизу, а десь за сім верст, що вона з ним якась непривітна?»— подумав Лабанович.

— Ну, як вам подобається наша місцевість?— спитала писарівна.

— Та нічого. Місцевість дуже гарна. Мені взагалі подобається Полісся.

— А ось вашому колезі воно подобається мало.

— Не кажіть,— відповів Саханюк.— Коли б це була правда, то п'ять років я не висидів би тут.

— Колись подобалося,— сказала Маня і нишком зітхнула.

Увійшла середульша дочка, Саша, зовсім не схожа на сестру. Вона була щасливішою від неї, бо мала жениха в особі тутешнього урядника. Відразу ж за нею увійшла і третя сестра, Ніна. Наймолодша, Ольга, вчилася в місті, і її тепер не було вдома.

Лабанович почував себе ніяково в компанії дівчат, і він не міг підтримувати з ними розмову. Він тільки відповідав на їхні запитання, відповідав серйозно, що не подобалося панночкам такого стану, які звикли, щоб їх забавляли, жартували з ними та мололи горох з капустою, аби було смішно.

— А ви співаєте?— спитала його Саша.

— Ні. Співаю поганенько,— відповів Лабанович, і в очах його блиснув ледь помітний сміх,— за лекцію по співах у семінарії наш Кістка насилу три з мінусом поставив.

— Яка кістка?— здивувалася найстарша писарівна.

— Пробачте, не яка кістка, а який Кістка,— поправив її Лабанович.— Це в нас був такий учитель у семінарії, який викладав співи і мав прізвище Кістка.

— Ні,— сказала Саша.— Я не про такі співи питаю. Ви могли погано провести лекцію, але це не може перешкодити вам самому заспівати, ну, приміром, романс.

— Крий мене боже! — засміявся Лабанович.— Щоб я ще й романси співав. І сам не співаю, і не люблю, коли хтось їх співає. Інша справа послухати гарний хор.

Таким чином Лабанович припинив усіякі розпитування щодо цього: змовкла панночки, мовчав і він.

Розмова точилася між панночками та Саханюком іншого змісту, про їхніх знайомих, одним словом, почалося переливання з порожнього в порожнє.

Деякий час Лабанович слухав, а потім підвівся, попросив пробачення і став прощатися.

Його не затримували, хоча з делікатності просили заходити.

«А дзуськи,— казав сам собі Лабанович, виходячи від панночок,— не скоро я тут буду».

Разом із ним пішов і Саханюк.

— Ну як вам, колего, сподобалися панночки?

— Ну що ж? Дівчата як дівчата. А ось що я не сподобався їм, так це ясно.

— Чому ви так думаєте?

— Тут і думати нічого. Перш за все не говорив компліментів і не вмію говорити їх. Може б, і придумав, але не наслідився б вимовити; далі, не похвалив нічого з їхньої роботи, не заспівав романса і взагалі нічого не потрапив сказати в тон.

І він не помилився. Тільки-но вчителі зійшли з ганку, перша Саша сказала:

— Ну й лантух! Як для Цельшиного, то ліпшого й не підбереш.

— Зовсім неотесаний: так і видно, семінарист, ладен кашлянуть і затягнути: «Благослови, душе моя, господа» — озвалася Маня.

Учителі тим часом ішли до батюшки. Дорогою Саханюк показував, де хто живе і чим хто знаменитий. Ось у цьому подвір'ячку живе-фельдшер Горошка, удівець, зійшовся з однією поліщучкою і сам ополіщувився. Син його, Максим, учився в усіх школах Пінська, але ні одної не скінчив, а з останньої, з духовного училища, просто втік. Тепер він сидить на батьковій шії. А втік

він з тієї причини, що в цих школах не вчать нічого такого, що відповідало б його широкій натурі, яка знайшла задоволення в горілці, картах та інших забавах сільського лобуря. Тепер він бере курс на дяка або на помічника волосного писаря. Але поки що це тільки добрі наміри.

Батюшка, ще молодий, трохи хворобливий, нікуди не ходить, але любить, якщо до нього заходять. Матушка була раніше вчителькою, жінка весела і добра, дуже полюбляє грати в стукалку.

Ось цей будинок із садом, перший від церкви, і є садиба батюшки.

Так непомітно вчителі дійшли до хвіртки батющиного двору.

VI

— Милості просимо, милості просимо,— промовив отець Кирило, і швидкими кроками потупцював до дверей назустріч гостям, і став допомагати їм роздягатися; сам перший привітався з Лабановичем, запросив учителів сідати, сам підставив їм стільці і взагалі всіляко виявляв велику привітність і повагу, навіть радість і доброту.

Отець Кирило був ще молодий чоловік, низенький, щупленький, худорлявенький, з ріденькою темною борідкою і жвавими, трохи неспокійними темно-сірими очима. Вираз якоїсь муки позначився на його худорлявому обличчі. Говорив о. Кирило голосно і швидко, часто сміявся від щирого серця, але радості, цієї головної властивості здорового сміху, не відчувалося. І варто було хоч на мить йому затихнути, як відразу ж тінь смутку лягала на його обличчя.

— Давно ж ви приїхали до Цельшиного? — запитав Лабановича о. Кирило.

— А вже скоро тиждень буде, отче Кириле.

— Що, не думали, певно, потрапити в таку глушину? — знову спитав о. Кирило і голосно засміявся.

— А ви знаєте, отче Кириле,— сказав Саханюк,— колега вважає, що в нас тут більша глушина, ніж у Цельшиному.

— І правду каже, щирю правду,— переконано промовив о. Кирило.— Тут у нас така яма, така, вибачайте, помийниця, що іншої такої і на світі нема.

— Коли я казав, що у вас, колего, більша глушина, то мав на увазі те, що ви живете далі від залізниці.

Яка б не була сама собою глушина, але, коли ти чуєш гудок паровоза, шум вагонних коліс і бачиш ці рівні або гарно вигнуті смужки заліза на шпалах, то не так тужливо відчуваєш одірваність від людей і культури, бо залізниця є ніби живе відтворення нерозірваного зв'язку з людьми.

— Коли ж ви думаєте розпочинати роботу в школі?

— Та ось я й хочу просити вас, отче Кириле, приїхати цими днями до моєї школи на молебень. Тоді б з вівторка й розпочав би.

— Не поспішайте, — махнув рукою о. Кирило. — Ви думаєте, вони, це бидло, зрозуміють, що ви для них будете старатися, вчити їх? Ви не знаєте мужика: ти зроби йому добро — він відплатить тобі найчорнішою невдячністю. Мужик — гультай, злодій, п'яниця. Тільки й дивиться, як обідрати тебе, обдурити. Ніякої віри нема йому. Він ладен тебе втопити, продати за чарку горілки. Їх треба взяти — о-о! — Отець Кирило стис кулаки і потряс ними, показуючи, як треба мужика тримати.

Лабанович аж ніяк не сподівався, щоб о. Кирило міг у такій мірі не любити селянина і взагалі щоб у такому маленькому попикові могло вміститися стільки ненависті.

— Ви спробуйте купити в мужика шматок хліба чи склянку молока. Що, він продасть вам? Ніколи. Гендлярєві продасть, вам — ні за які гроші!

Лабанович нетерпляче ждав, коли закінчить виливати свою злість о. Кирило, щоб заступитися за селянина. Лабанович був ображений як селянський син. Чи давно йому самому, коли вчився він у семінарії, вслід кричали міщанчуки: «Ланець, ланець! На якій березині ти личаки почепив?»

— Різками його треба сікти! — закінчив о. Кирило і гнівно блиснув очима.

— Я не можу погодитися з тим, що сказали ви, отче Кириле. Навіть і тоді, коли б усе це було правдою, — почав Лабанович, — і тоді не можна так осуджувати мужика. Ви кажете — мужик швидше продасть гендлярєві, ніж панові, бо під поняття «пан» у мужика часто підходить кожен, хто носить кокарду або чорне пальто. Гендлярє він знає, з гендлярєм він живе; часом і лає його, і в пику йому плює. На мужика звикли дивитися, як на бджолу або на якусь машину, котра повинна все виробляти, всім давати і при цьому ще й кланятися та

говорити: «Дякую, що берете». І всі так чи інакше беруть у мужика: беруть силою, беруть хитрощами, беруть обманом. А мужикові багато дали? Поважають мужика? Хто винен, що мужик неотесаний, що мужик темний і живе по-свинськи? У святому писанні сказано: «Якою міркою міряєте ви, такою одміряється й вам».

Отець Кирило слухав, опустивши очі, барабанячи пальцями по столі.

— Ви ще мало знаєте мужика,— спокійно відповів о. Кирило,— що б ви мені не говорили, я твердитиму своє: мало били мужика!

— Ви зовсім не те кажете, що думаєте. Просто ви ні за що прогнівалися на мужика,— вимовив Лабанович, сміючись.

Саханюк мовчав.

— А ви знаєте,— промовив нарешті він.— Наших ту-тешніх селян ніхто ніде на ніч не пускає.

— Хто не пускає?

— Інші мужики.

— Так що ж? Не заперечую, ваші мужики можуть бути й поганими, але з цього не слід робити висновку, що й усі мужики нікуди не годні. Ота сама панщина, за якою жалкує отець Кирило, псувала їх, бо, як свідчать факти, були такі пани, що вигонили своїх мужиків і підбивали їх на крадіжки в своїх сусідів-панів.

На цьому місці розмови ввійшла матушка. На її обличчі була приязна усмішка. Привіталася, сіла й, звертаючись до Лабановича, спитала:

— Були у писаря?.. Ну, як вам подобаються писарівни?

— Признатися, я й не розгледів їх, бо ми дуже мало були там.

— А правда, Саша — гарненька?

Отець Кирило поморщився і махнув рукою. Лабанович відповів:

— Нічого собі дівчина.

— От бачите, шкода тільки, що ви від нас далеко, а то б учашали до Алеськи?

— А хіба тут нема кому за це взятися? Ось моему колезі, приміром?

Саханюк і батюшка засміялися.

— Ну, я вже цілком утратив там ласку, богу дякувати.

Отець Кирило засміявся ще голосніше.

— Наш учитель говорить: «Не на того простака наскочили!» — сказав він.

— До того ж я чув, що в неї вже є жених.

— Чи мало на світі дурнів? — знову додав о. Кирило. Матушка вела своєї:

— Ну то що? Хіба женихам свиней не підкладають?

— Це було б не по-християнськи.

— Зате ж по-кавалерськи.

— З поліцією мати діло небезпечно, — зауважив о. Кирило.

— Глушина там у вас, вчителю!

— Усі ви, панове, в глушині живете, а глушини боїтеся. І в глушині люди бувають. Мені, матушко, навіть подобається така глушина.

— Правда, в пана підловчого дочки підрастають, — гнула матушка свою лінію, — і кажуть, старша вельми пригожа, вже зовсім як панночка.

— Не знаю: не був у них.

— Що це ви так мало панночками цікавитесь?.. Ой, хитруєте ви, учителю!

— Є тут чим цікавитися, — знову буркнув о. Кирило.

Матушка підвелася, взяла цигарки, сама закурила і гостей почастивала. Отець Кирило не палив, але набивати цагарки любив, і зараз узявся до цієї роботи.

До кімнати ввійшла служниця-полішучка, міцна червоношока дівчина.

— До вас, батюшко, Опанас Коваль прийшов: просить хвору причастити.

— Хто в нього хворий?

— Жінка.

— Передай, зараз іду, — сказав о. Кирило. — Я швидко повернуся — тут недалеко, а ви, будь ласка, почекайте мене, — звернувся він до гостей.

Отець Кирило надягнув теплішу рясу, взяв хреста, всі потрібні речі і вийшов.

— Ех, попівська служба! — зітхнула матушка. — Навіть і відпочити нема коли. А він слабкий, хворий, ноги ледве тягає. Народ у нас, учителю, грубий, дикий. Ось ваші, учителю (слово «учителю» матушка вимовляла пестливо від «учитель»), цельшинці зовсім інші люди. А наших вам ніхто не похвалить. Ви чули про такий випадок? Отець Кирило — це вже років зо два тому — був на сінокосі. Розкїдав сіно, сушив. Аж їде один наш — є тут грубіян такий — просто по батюшиному сіні!

Отець Кирило підійшов і каже: «Чи тобі,— каже,— дороги нема, чи не можеш об'їхати, що ти по сїні конем топчешся?» А той, нічого не кажучи, вхопив попика за волосся і давай тіпати! Приходить мій батюшка; як глянула на нього — аж у нього пасма повиривані! Так і лізуть, так і лізуть!

Матушка розповідала це просто, навіть з якимсь гумором.

— Народ наш, треба сказати правду, грубий, дикий. Одного урядника тільки і бояться, одного його й поважають. А хто вже краще може догодити їм, як не отець Кирило? — знову сказала матушка.— І землю їм віддав, і сіножаті, і ліки дає, і добрим словом допомагає. Ніколи ні в чому їм не відмовляє.

За півгодини повернувся о. Кирило, стомлений і похмурий.

— Ну, як же їх, гадів, не лаяти? — в гніві промовив о. Кирило.— Чортзна-чим годують хвору, і кажеш їм, приказуєш, ні — своє роблять!.. А брудота!.. Свині, свині!..

Трохи заспокоївшись, о. Кирило промовив до матушки стиха:

— Пошли ти їм Параскою чого-небудь.

— А все-таки, отче Кириле, ви набагато кращий за тих, хто про народ каже високі слова.

Отець Кирило махнув рукою:

— Ось що, друзі, будемо обідати.

VII

Дерев'яна стіна відгороджувала квартиру Лабановича від шкільної зали, і, щоб потрапити туди, потрібно було тільки відчинити низькі двері. Як тільки розвиднілось і зійшло сонце, почали збиратися учні. Кожний їхній крок, кожний рух і вимовлене слово було чути в квартирі вчителя.

Ще вчора пройшов староста Роман Круглий по селу, наказуючи селянам посилати в школу дітей. То тому, то другому, зустрівшись на вулиці, казав він:

— Посилайте завтра дітей до школи!

При цьому староста ставав поважний і взагалі мав начальницький вигляд. Його червоний кожух з широким, як заслінка, коміром з'являвся в різних місцях вулиці. Коли ж потрібні старості особи не зустрічалися, він підходив до вікна, тарабанив пальцями в шибки:

— Гей, Кіндрате! Вийди-но лишень сюди!

Якщо ж Кіндрата не було в хаті, староста підкликав Альону або Параску і так само суворо наказував:

— Посилайте завтра дітей до школи.

Виконавши свій обов'язок, Роман зайшов до школи,

— Вдома панич? — тихо спитав Роман сторожиху.

— Вдома, старосто, вдома, — трохи співучим голосом промовила бабуся.

Лабанович чув цю розмову.

— Заходьте, старосто, заходьте.

Староста разів кілька затрубив носом. Двері з кухні рипнули. Одна половина їх відчинилася, а друга задрижала від натиску широкого плеча старости.

Ступивши кроків зо два, Роман перейшов усю кімнатку-спальню й опинився на порозі другої. За кожним його кроком лишалася на підлозі мокра пляма, а на величезних личаках він ніс стільки грязюки, що доброму господареві й на вила не забрати.

— Ну, як поживаєте, старосто?

— Хвалити бога, а панича ж як здоров'я?

— Ось що, старосто: не називайте ви мене паничем, бо я не панич, і батько мій такий же самий селянин, як і ви.

Лабанович попрохав старосту сідати на канапу, бо вутлий стілець, яких тут було всього два, навряд чи витримав би його кремезну і дебелу постать.

Староста, за звичаєм усіх поліщуків, мав довге волосся. Руда борідка, вузька і хвиляста, і трохи похмурий погляд спідлоба надавали старості вигляду бубнового короля. Звернувши увагу на його здоровенну будову, на широкі розхристані груди, на яких ще залишилися сліди літнього загару й вітрів, Лабанович мимоволі згадав його батька Григора, котрий, як казав Степан Рилка, брав старосту на оберемок, як хлопчину.

«Міцний народ, хоч і живе в болотах», — подумав Лабанович.

— Так уже вчитимете?

— Звісно, старосто, треба розпочинати.

— Ну, я вже загадав, аби посилали хлопців до школи.

— Чому ж тільки хлопців? Треба, щоб і дівчатка ходили.

— Де там вони підуть? — махнув рукою староста. — Скажи їм про школу, так сміятимуться; надто дивним їм це здасться. Хоч би хлопчаки всі ходили.

Лабанович, як тільки міг, доводив старості, що й дівчаткам теж треба вчитися, і доводив, наскільки це необхідно.

Староста слухав, примруживши очі, й тільки погоджувався: «Це так, паночку... Це ви справедливо кажете. А звісно, так. Що правда, то правда».

Але вчитель бачив по обличчю старости, що всі аргументи зовсім не переконували його в тому, що дівчаткам потрібна наука. Що наука потрібна чоловікам (а науку староста розумів, як уміння читати, писання ж — лихо з ним, без нього можна легко обійтися!), староста не перечив. У справах служби доводилося ходити у волость. А там надають йому цілу гору різних паперів і наказів. То треба було повістки судові доставити за належністю, то недоїмку стягнути з кого, то листи передати.

У таких випадках у старости був особливий порядок. Він клав повістки з повітками, листи з листами, недоїмки з недоїмками. І тут його голові доводилося працювати немало. Він розпитував у волості, кому повістки, і тут же складав їх у такому порядку, в якому їх треба передати, беручи до уваги відстань. Скажімо, повістка Микиті Цялушці, який жив по цей бік вулиці. Його повістка клалася першою, а за нею йшла друга, третя і так далі. Після цього староста запам'ятовував тих осіб, кому повістки призначалися. Так само й недоїмки. На листи був інший порядок. Перш за все їх було небагато, і конверти були різного кольору та величини. Ось цього, в синьому конверті, треба віддати Гаврилові Залізному, в білому — Язепові Нирці, а цього, зім'ятого і засмальцьованого, — вдові Теклі... Ну, якщо й переплутаєш їх, не така вже й біда: самі розберуться, коли читатимуть поклони. Це вже швидше баби второпають.

Узявши всі папери, староста кілька хвилин стояв і розмірковував, ніби екзаменуючи самого себе. Можна було сорок разів гукнути його чи стріляти кроків за кілька від нього — все одно нічого не почув би тоді староста. Проекзаменувавши себе, Роман веселішав, з обличчя зникала напруженість, у якій часто відбивалася мука, і вже тоді звичайною людиною йшов, куди йому було потрібно. А коли в його пам'яті губився якийсь гвинтик, староста раптово зупинявся посеред вулиці, дивився на папери, дивився довго і напружено. При цьому він крутив головою і часто втрачав надію відшукати цей загубле-

ний гвинтик. Тоді він мандрував назад у волость, несучи на своєму обличчі неприховану досаду.

Дитячі голоси гучнішали і дзвінкіше долинали в квартиру вчителя. Лабанович відчував легке хвилювання: в цей день віч-на-віч зустрінеться він з тими дітьми, яких доручають йому і моральну відповідальність за яких він повинен узяти на себе. Різні думки про школу непокоїли Лабановича й раніше. Тепер вони захопили його ще з більшою силою. Виконання самої лише шкільної програми не задовольняло його, і своє головне призначення як учителя Лабанович усвідомлював так: збудити в учнях і розворушити критичний розум, щоб до кожного явища і факту вони підходили з запитаннями — як виникли, в чому їхні причини? І взагалі, щоб до всього підходили свідомо. В цьому пробудженні критичної думки Лабанович вбачав початок того великого соціального зрушення, яке повинно прокласти простору дорогу до нових форм життя. Бо коли людина почне розмірковувати, дошукуватися причини того стану, в якому вона знаходиться, вона напевно не погодиться з своєю долею і буде намагатися завоювати собі краще місце на світі. А коли в людини розкриваються очі, вона сама собі вибере шлях і сама за себе відповідатиме. Нав'язувати ж людям свою волю, вимагати від них, щоб вони робили саме так, а не інакше, ми не маємо права, бо хто може ручитися, що ми не помиляємося? Цим і витлумачується той факт, що різні проводирі, які захоплювали вогнем свого переконання людський натовп і вели його за собою, — вели тільки до тієї межі, за якою починалися перешкоди. Натовп не розумів цих перешкод, і здолати їх у нього не було бажання. На цьому ґрунті виникали непорозуміння. Проводир з гіркою в серці казав: «О сліпий, нікчемний натовп, отара!» А натовп кричав: «Ти обманщик! Побити б тебе камінням!»

Уже скільки разів поглядав учитель на годинник, думаючи, чи не пора йому до школи.

Щоправда, сьогодні тільки початок, тільки збір дітвори; він поки що ознайомиться і зробить запис у журнал. Усе ж на серці стане спокійніше: будуть зроблені хоч перші кроки в роботі.

А діти, трохи освоївшись, почали густо сміливіше і веселіше. Іноді чулася їхня біганина по лавах, сміх і вигуки. Деякі тихенько підходили до дверей квартири вчителя та з великою цікавістю заглядали в щілинки.

Також забігали вони й до кухні, ніби напиться води. Вони боязко тупцювали, озиралися, а деякі стиха запитували в бабусі:

— А що, бабусю, він сердитий?

І коли Лабанович показався в кухні, вони, як миші, загледівши kota, кинулися навітки.

Сторожиха залилася веселим довгим сміхом: її дуже насмішили діти і їхній страх перед учителем. Вона переказала Лабановичу, як розпитували про нього учні, потираючи свої вуха, ніби зарані погоджуючися з тим, що їх намнуть.

У шкільному залі учнів було десятків зо два. Як тільки з'явився там Лабанович, вони повилазили з усіх кінців школи і тісніше збилися в купу, як сполохані вівці, та вже звідти поглядали на свого вчителя, ніби на якесь диво. Значно більша частина їх були новенькі. Всі учні були взуті в личаки, носили, як і старі поліщуки, сукняні свитки, чорні або світлі. Груді, як і в батьків, були розхристані.

Учитель привітався, відповіли на привітання кілька хлопчиків, які вже вчилися в школі.

— Що ж вас так мало? — спитав їх Лабанович.

— Ще прийдуть, — відповів один із старших.

— Завтра буде більше, — додав другий.

— А ви, дітки, вперше оце прийшли до школи? — м'яко промовив учитель до малих.

Ті опустили очі, і тільки один, найхоробріший, промовив коротко:

— Атож.

VIII

Поговоривши з учнями і трохи розігнавши їхній страх, Лабанович приніс журнал і почав записувати. Діти сміливіше підходили до свого вчителя і відповідали на його запитання. При цьому часто виявлялися простота і безпосередність дитячої істоти, яка дуже звеселяла вчителя та всю школу, викликаючи вибухи сміху.

— Скажи ти, голубчику, — звернувся Лабанович до одного хлопчика, що підійшов записатися. — Як тебе звуть?

Хлопчик мовчав і поглядав на вчителя своїми ясними оченятами. Мабуть, у цьому запитанні йому почулося щось підозріле: чи нема тут якихось хитрощів, коли б не

ошукатись часом? Запитання, на його погляд, було зовсім не цікаве і не потрібне: хто ж не знає, як він зветься?

Але вчитель не поступався і знову запитав, як його звать.

— Або ти не знаєш? — у свою чергу запитав хлопчик.

— Ні, не знаю, бо коли б знав, то не питав би.

— Ну як же? Іван, та й усе! — промовив голосно хлопчик з відтінком легкого роздратування.

— А тебе як звать? — спитав учитель іншого хлопчика.

— Ларіон, — весело відповів той.

— А як зветься твій батько?

— Кіндрат.

— А як твоє прізвище?

Хлопчик затулив обличчя руками і почав сміятися.

— Чого ж ти, Ларіоне, смієшся?

— Не знаю, що казати.

А якийсь поліщучок, що весь час сидів мовчки, запитав учителя:

— Чого ти все питаєш, як ми зветься?

Молодий учитель старався, наскільки міг, ближче підійти до дитячої душі, заслужити довіру учнів. Їхні часто грубуваті вихватки чи звернення безпосередньо до нього він пропускав мимо ушей, знаючи те грубе середовище, з якого вони вийшли, і думаючи, що з часом усе це згладиться непомітно, само собою, під впливом шкільних порядків, які залежатимуть, головним чином, від нього самого. Всі їхні помилки в цьому розумінні він намагався виправити і зауважити так, щоб не покривдити і не вразити чуле дитяче серце.

Перші кроки було зроблено. Діти пожвавішали, повеселішали і вийшли з того стану замкнутості, в якому вони були ще так недавно. Лабанович, трохи порозмовлявши, відпустив їх на перерву. А тим часом над'їхав о. Кирило. Зайшли до кімнатки вчителя, погомоніли про те-се, поки зібралися діти. Отець Кирило відразу ж приготувався і разом з учителем увійшов до класу. Там він, не затримуючись, відправив короткий молебень, зробив невеличке казання дітям, у якому закликав їх до науки, до послушенства і, побажавши здоров'я і розуміння, дав поцілувати хрест і покропив їх святою водою.

Після молебня вчитель сказав учням передати своїм

товаришам, щоб завтра всі приходили до школи, і відпустив їх додому.

З веселим шумом і криком висипали діти на вулицю, сповнюючи її дзвінкими голосами, і розбіглися по хатах. На власному досвіді переконалися вони, що школа та вчитель не такі вже й страшні, як це здавалося.

Отець Кирило відмовився лишитися випити чаю на дорогу, бо день короткий, а дорога погана. На прощання попросив він Лабановича викладати закон божий, бо йому далеко їздити сюди.

— А щодо... платні ми помиримся, поділимо її без кривди.

Вчитель, хоч і з неохотою, погодився.

— Приїздіть до нас, будемо вельми раді,— сказав о. Кирило, вже сидячи на візку.

Лабанович залишився сам. У кімнатці стало так тихо, що він мимоволі звернув на це увагу. І була в цій тиші журба, яку відчув він тут уперше. Його потягло на свіже повітря, на волю. Тут він пригадав, що син найближчого його сусіди, пана підловчого, хоч і має ходити вчитися, не прийшов. І не прийшов, напевне, з тієї причини, що підловчий не вважав шляхетним посилати сина, не побачившись і не переговоривши з учителем, бо він тут людина нова, незнайома. А сам підловчий не належав до тутешнього населення, потреби якого обслуговувала ця школа.

Після обіду Лабанович зібрався пройтись. Він вийшов надвір. На вулиці було стільки грязюки, що перейти її в учителя не вистачило снаги, і він повернув у поле, де стояли два вітряки, і відразу ж вийшов на вузьку стежку, яка вела до залізниці. Це було єдине місце, де можна було ходити, не боячися болота. Зійшовши на колію, вчитель зупинився, ніби роздумуючи, в який бік піти.

Навколо стояла тиша. Вдалину бігли вздовж дороги високі телеграфні стовпи з білими гугулінками і рівно натягнутим дротом. Вітру не було, а дріт безперестану гув приемним дзвоном, тихим, одноманітним і жалібним, як казка цих похмурих лісів і боліт Полісся. З боку роз'їзду колія, пролігши спочатку рівнесенькою стрічкою, через версту робила згин і губилася десь у лісі. У протилежний бік дорога йшла рівно вдаль. Було навіть видно, що вдалині бовваніє хатина. Звідти ледь помітно посувалася людська постать. І важко було визначити, куди вона йде: сюди чи туди. І ця малесенька самотня

постать, здавалось, оживляла цей похмурий і тихий краєвид, де все ніби зникло або причаїлося.

— Піду назустріч,— вирішив Лабанович.

Постать була так далеко, що мала вигляд тоненького маленького кілочка. Вона йшла сюди, але трудно було вгадати, хто це був: чоловік чи жінка. Відстань між Лабановичем і постаттю зменшувалась.

Поминувши ще кілька стовпів, учитель зміг розпізнати, що це була жінка, і він перестав нею цікавитись, а почав розглядати ліс і болота обабіч дороги, містки, річечки і все, що більш-менш впадало в око. Вчитель зовсім забув про те, що його перед цим так зацікавило, звернувшись на це увагу лише тоді, коли між ним і тією, що йшла йому назустріч, була відстань всього на два стовпи. Тепер він помітив, що це була висока, струнка дівчина, добре, навіть зі смаком, убрана.

Дівчина ще здалеку кілька разів обачно кинула погляд на незнайомого молодого хлопця, а підійшовши ближче, опустила очі. Лабанович теж не вважав делікатним розглядати її. Але як тільки вони порівнялися, то глянули одне на одного, і погляди їх зустрілися. Незнайома дівчина, ніби злякавшись, знову швиденько опустила свої чорні, як смола, очі. Лабанович, зблизька побачивши її лице з блискучими продовгуватими очима, злегка здригнувся: дівчина була надзвичайно вродлива. Пройшовши кілька кроків, Лабанович озирнувся, щоб іще раз поглянути на неї. Те саме зробила і дівчина, яка зацікавила його. Вона, мабуть, не сподівалася виказати себе таким чином, і з губ її мимоволі збігла приємна і ваблива усмішка, після чого дівчина пішла швидше і вже не оглядалася.

Лабанович, як зачарований, стояв кілька хвилин і все дивився на неї. Йому було приємно, якась радість розливалася в крові. Він пішов далі, думаючи про незнайому дівчину. Її чорні очі, біле личко і ця чарівна усмішка так і стояли перед ним, як намальовані. «Хто ж би це така?» — запитував він себе. Це, напевно, з будки, та дівчина, про яку казала йому бабуся. Видно, вона йшла в село до крамаря, щоб дещо купити. «Треба було,— думав він,— познайомитися і провести її до села». Він почав дорікати собі за свою несміливість. Інший на його місці знайшов би двадцять зачіпок, щоб звернутися до неї делікатно й просто і таким чином познайомитися, проти цього вона, напевно, нічого не мала б.

Зваживши усі «за» і «проти», Лабанович прийшов до висновку, що він зробив добре, не зачепивши дівчини. А ось коли знову зустрине її, як сьогодні, сам на сам, тоді неодмінно привітається, бо вони вже ніби трохи знайомі. Дійшовши до третьої будки, Лабанович вернувся назад з надією, що він знову зустрине дівчину по дорозі. Він пройшов одну будку й другу, поминув уже і переїзд біля свого села, але дівчини ніде не зустрів. Чи не пішла вона на роз'їзд, зібравшись кудись поїхати? А може, вона зовсім не тутешня і більше ніколи не з'явиться тут? Але в його душі надовго залишиться цей чарівний образ дівочої краси. Лабановичу стало чогось жаль, неначе від нього щось одірвалось і зникло.

У лісі та на полях починало темніти, сірій осінній вечір швидко спадав на землю; разом з ним і якийсь смуток лягав на ці потемнілі далі. Вся місцевість змінила вигляд, ніби замкнулася в самій собі, повністю віддавшись своїм думам і своєму настроєві, а все інше для неї стало чужим і нецікавим.

Лабанович дійшов до стежечки біля вітряків і попрямував до школи.

ІХ

Пан підловчий був родом десь із Гродненщини і походив, як він казав сам, з старого дворянського роду. Тутешні жителі вважали його поляком, а сам пан підловчий з цим не згоджувався.

«Я — литвин», — з деякою гордістю зазначав пан підловчий, і свою належність до литвинів доводив, між іншим, і тим, що його прізвище — Баранкевич — мало закінчення «ич», тоді як чисто польські прізвища закінчуються на «ський»: Жилавський, Домбровський, Галонський. Дізнавшись, що прізвище нового вчителя Лабанович, підловчий при зустрічі з ним помітно виказав ознаки задсволення, як це буває тоді, коли нам на чужині доводиться зустрітися із земляком.

— То і пан — литвин! — весело сказав він молодому вчителєві і поплескав його по плечу. Своє литвинство він підкреслював при кожному зручному випадку, кажучи «Ми, литвини, любимо пити гладко!»

Лабановичу, коли в його чарці залишалася недопита горілка, він так само казав:

— А ще литвин!.. Ну, який же ти після цього литвин! — Пан підловчий з докором заглядав у вічі вчителеві.— Не псуй ти мені, братику, компанії!

Коли ж цей аргумент не допомагав, тоді пан Баранкевич наводив інший:

— Ти, братику, краще дури мою жінку, але не обманюй мене за чаркою горілки.

Третій аргумент, останній і найпереконливіший, був такий:

— Пий! Пий, кажу, бо, їй-бо, виллю за комір!

Говорив підловчий Баранкевич найбільше добірною білоруською мовою. І треба сказати, що він не був п'яницею, він просто любив випити «з добрими людьми», а сам-один і чарки не випивав. Але й у компанії «добрих людей» ніколи не перебирав міри. В нього була тут певна межа, якої він ніколи не переступав і за яку його не можна було вивести ніякими силами. Що ж до його литвинолюбства, то воно ще виявлялося і в тому, що він дуже любив литвинські колдуни¹. І цих колдунів, як запевняв пан підловчий, він якось з'їв одразу сто сорок штук.

— Зрозуміло, до горілки,— додавав при цьому Баранкевич.

Перший раз Лабанович відвідав підловчого ввечері того ж самого дня, коли ходив на прогулянку до залізниці.

Баранкевич зустрів сусіда-вчителя привітно і повів його на чисту половину дому, де він звичайно приймав гостей. Кімната була простора, чиста, охайно побілена. Біля одної стіни стояла канапа та великий простий стіл біля неї, засланий білою скатертиною. На невеличкому столику недалеко від канапи стояла скринька, музичний інструмент, якого підловчий і пускав у роботу, щоб забавляти гостей. Крім ще однієї канапки біля іншої стіни і кількох простих стільців, у цій кімнаті більше не було нічого, і вона здавалася порожньою.

— Сідайте, паничу,— запросив Баранкевич гостя і пригостив його міцною цигаркою.

Господар і гість розговорилися, причому пан підловчий був першою тут людиною, від якої Лабанович почув добре слово щодо цієї місцевості, яка мала той великий козир, що лежала коло залізниці. Пройшовшись кілька

¹ Колдуни — маленькі варенички.

разів по кімнаті, пан підловчий гукнув, обернувшись до другої половини дому:

— Габринько!

— Зараз, татку! — відгукнувся з глибини дому дзвінкий дівочий голосок.

Услід за цим почувлися легкі й дрібні кроки, і до кімнати ввійшла молодша дочка пана підловчого. Такими ж швидкими кроками підійшла вона й до гостя, простягнула йому свою ще дитячу руку, зробивши присідання, котре Лабанович бачив уперше. Він навіть злякався: йому здалося, що ця маленька панночка присіла від того, що він ненароком наступив їй на ногу.

— Чесю! — знову гукнув підловчий.

Трохи перегода, човгаючи чобітьми, до кімнати ввійшов молодший син Баранкевича, хлопчик років дев'яти, досить похмурий, з великою кучерявою головою та гарним обличчям. Привітавшись з учителем, Чесьо мовчки сів біля кахляної грубки і звідти, як той вовчик, приглядався до вчителя.

Попрохавши пробачення, підловчий вийшов, залишивши Лабановича з дочкою й сином.

Панна Габриня, смуглява, сувора і серйозна дівчинка-підліток, звернулася до Лабановича з привітною усмішкою:

— Пан любить музику?

— Дуже люблю,— промовив Лабанович.

Габриня підійшла до музичної скриньки, вибрала металічний кружок, приладнала його до скриньки, завела її і пустила.

М'які, ніжні звуки гармонійною мелодією полилися по кімнаті, сповнюючи її приємним дзвоном і навіваючи якісь ніжні тихі чари. Неясні образи самі спливали, про щось говорили і кликали невідомо куди, а на серці залишалося відчуття втрати чогось далекого, чого вже не вернеш ніколи і про що можна тільки згадувати. А всі дрібниці життя, весь буденний клопіт, тягар на душі,— все це зникало, поступалося перед чарами краси. Звідки ж цей смуток? За чим? Чи це не те неясне відчуття краси життя, яке так безжально, так грубо топчється ногами, тієї краси, що піднімає людину над багном життєвської суетності?

Хвилини через кілька повернувся пан підловчий, а згодом прийшла і пані — друга його дружина. Це була ти-

ха, затуркана жінка, бо пан Баранкевич, як довідався Лабанович згодом, у сім'ї був людиною жорстокою.

Габриня зараз же вийшла і незабаром повернулася з сестрою, стрункою чорнявою дівчиною, років шістнадцяти, з тонкими, гарно виведеними бровами. Вираз її темних округлих очей часто змінювався: то в них іскрився веселий сміх і жартівливість, то відбивалася якась туга і та дорослість, яка справляла враження, ніби дівчина багато передумала і перестраждала.

Розмову вели, головним чином, підловчий з учителем, а всі інші слухали і тільки зрідка вставляли свої слова. Було видно, що присутність підловчого зв'язувала їх, змушувала дотримуватися якихось рамок, які виробилися внаслідок спільного життя.

Баранкевич досить доброзичливо згадував учителя, котрого замінив Лабанович.

— Що мені подобається в панові Турсевичу, то це вміння поставити себе в усякому товаристві й зберегти свою особисту гідність,— сказав підловчий.

— Турсевич — це мій учитель і мій земляк, з однієї волості. Я вважаю його одним з найкращих учителів і працівників. Він не тільки добре веде справу в школі, але й багато працює над собою; людина багато читала і багато думала. Він один з тих моїх друзів, яких я дуже шаную і поважаю.

— Як же, паничу, він був вашим учителем? Здається, різниця в ваших літах не така велика?— запитав Баранкевич.

— Він старший від мене років на чотири. Коли він закінчив початкову школу, то я ще тільки починав учитися. Він одну зиму був моїм директором¹, моїм і моїх братів.

— А, хіба що так.

— То ви добре знаєте пана Турсевича? — спитала пані.— Ах, яка це була рідкісна людина! — додала вона і глянула на чоловіка, ніби хотіла прочитати на його обличчі, чи добре вона сказала.

— Пан Турсевич у школі був строгий,— відгукнувся малий Чесьо з-під кахляної грубки.

Баранкевич повернув голову в бік сина і сміючись промовив:

¹ Директор — домашній учитель.

— А що ж з вами інакше робити? Дай вам волю, то ви й школу рознесете, і пуття з вас ніякого не буде.

Панночки засміялися.

— Я ось проситиму пана вчителя, щоб тебе частіше на кодіна ставив, та ще й гречки підсипав.

— У пана вчителя й гречки нема,— сказала Ядвіся і звела на вчителя свої веселі, пустотливі очі.

Лабанович глянув на неї. «Славна дівчина»,— подумав він.

— Ну то я пришлю, цілу мірку пришлю,— сказав підловчий.

— Чесьо буде таким хорошим у мене учнем, що до гречки в нас не дійде. Правда, Чесю?

Сестри знову засміялися. Чеся вони знали краще і, видно, приєдналися до міркувань татка щодо гречки.

Чесьо ж нахилив голову, не цілком певний того, що для нього все може обійтися без гречки.

— Ну, як там чай? — спитав Баранкевич дружину.

Пані підловча зараз же підвелася, кивнула Габрині і вийшла разом з нею.

Стіл заслали, принесли тарілки з шинкою, яку так смачно вміють приготувляти на Білорусі, і сіли пити чай. Лабанович почував себе добре і вільно, весь час вів розмову то з господарями, то з панночками. Пан підловчий, випивши склянку, встав, попросив пробачення, що не може довше залишатися, бо мусить їхати в службових справах, і вийшов.

Після цього панночки відчували себе вільніше. Вони сміялися, жартували, розпитували вчителя про все: чи був він у волості, з ким там познайомився і якої про кого думки.

— А ви не знаєте панни Марини? — запитала вчителя Ядвіся.

— А хто вона така? — поцікавився Лабанович.

— А тут у будці є одна панна.

— Я сьогодні зустрів одну дуже вродливу дівчину якраз на залізниці. Може, це й є панна Марина?

— Так, це вона,— промовила Ядвіся, розпитавши, яка вона з виду.

Панночки на прощання разів кілька нагадали Лабановичу, щоб він частіше заходив до них.

Якраз за день до введення пресвятої богородиці, свята, яке припадає на 21 листопада, в селі Цельшиному постало надто важливе питання про те, коли ж відзначати це свято: сьогодні чи завтра? І постало це питання, як завжди всі важливі питання, випадково.

Стара Лукашиха, Авгеня, прийшла вдосвіта до своєї сусідки Югасі позичити сита просіяти борошна. Прийшла вона саме в той час, коли треба було вже гасити в хаті вогонь. Авгеня відразу ж звернула увагу на те, що в хаті сусідки були всі ознаки свята: прядки винесено геть, чоловіки не всі ще були взуті, а сама Югася підбивала тісто на млинці і в печі не затоплювала.

— Що ж це у вас, дівко, ніби свято?

У Цельшині був такий звичай, що одна стара жінка, звертаючись до другої, казала їй «дівко».

— А хіба ж не свято? — промовила Югася і глянула на сусідку.

— Яке свято? Що ти, дівко, кажеш?

— А так, що свято! — твердо і певно відповіла Югася.

— Ой, божечку милий! А я ж думала, що завтра! — сплеснула руками Авгеня. — Лукаш мій давно пішов у клуню молотити гречку! І сама я весь ранок пряла!.. А-а, як же це я думала, що свято завтра? Ох, матінко моя рідна!

Авгеня хутенько повернулася й пішла з хати, навіть і сито забула позичити. Вийшовши на вулицю, вона зупинилася на мить, а тоді раптом кинулася до Нупрея Бабка.

— Про що я прийшла у вас довідатися: сьогодні свято чи завтра? — спитала Авгеня й окинула очима хату.

Нупрей ще не підводився, лежав горілиць на печі і грівся, мов кіт, підібгавши довгі ноги, бо вони, хоч піч була й простора, не могли на ній як треба поміститися.

— А певно, сьогодні, — відповів він з печі.

Правда, Нупрееве слово особливого авторитету ніде не мало взагалі, а в питаннях свят тим паче, бо Нупрей Бабок був не від того, щоб святкувати і в будень. Але й Маланка, його дружина, також посвідчила, що свято сьогодні.

— Ох, матінко, — знову сплеснула руками Авгеня. — Всі люди святкують, одна я, як те дурне калатало,

кидаюся: ні свята, ні спокою не бачу.— І вона мало не бігцем вимелася з хати і побігла додому.

Надто знайоме гупання в Миколки Стукача зненацька затримало Авгеню на місці: коли сьогодні свято, тоді чому ж у Стукача товчуть ячмінь?

Не довго думаючи, Авгеня кинулася до Стукачів. Перше, що побачила вона там, була ступа і дві молодичі, невістки діда Стукача: молодичі стояли одна проти одної з товкачами і ретельно товкли кутю. Миколка Стукач, лисий дід з сивою борідкою, підплітав личака. Баба Стукачиха пряла куделю. Грюкіт товкачів глухо відлунував по хаті, після кожного вдару щось брязкотіло на полиці, де стояли миски з ложками.

Здивована Авгеня зупинилася на порозі.

— А хіба ж сьогодні не свято? — спитала вона.

— Яке свято? — сердито глянув на неї дід Миколка.

— Ну ви скажіть, мої любі: ніби хто туману напустив,— промовила Авгеня, збита з пантелику.— Одні святкують, інші кажуть, що свята нема.

— Хто святкує? — запитала баба Тетяна.

— Я й сама думала, що свято повинно бути завтра, аж приходжу до Рамків — святкують, Югася млинці підбиває; зайшла до Бабків — і там святкують. Приходжу до вас — аж у вас будній день. Кому ж вірити?

— А може, сьогодні й свято,— вже іншим тоном почав розмірковувати дід Стукач.

Молодичі перестали товкти. Одна зіперлася на товкач, не виймаючи його із ступи, а друга тримала товкач у руці. Вони також замислилися.

— Введення святкують на восьмому тижні від покрови,— вираховала баба Тетяна.— Скільки ж це тижнів від покрови?

— Ну, якраз восьмий тиждень пішов,— сказала Авгеня.

— Мабуть, свято таки сьогодні,— після роздумувань промовив дід Стукач, кинувши на землю личака, і почував потилицю.

— Мамо! А коли це до нас Шпак із будки приходив? — спитала одна з молодичь свою свекруху, бабу Тетяну.— Тоді казали, що до цього свята залишилося одинадцять днів.

Дід Стукач, баба Тетяна, невістки і старший син Стукача, Опанас, почали вираховувати, коли в них був Шпак із будки. Виходило, що одинадцять днів якраз

минуло. Баба Тетяна винесла свою прядку, молодиця Мар'яна сказала, що кутя давно вже стовклася; крупу вибрали, а ступу викотили геть у сіни. Коли свято, то свято. Авгеня пішла додому, певна того, що сьогодні свято. Не заходячи до хати, вона заскочила до Лукаша в клуню і накричала на нього, що він не святкує і її спантеличив та призвів до гріха.

— Ти ж послухай, старий пень, чи молотить хто?

Югасю, в свою чергу, занепокоїла стара Лукашиха: а може, й правда, що завтра свято? Накинувши кожуха, вона пішла до своєї куми Насті. Настя твердо вела рахунок святам і суворо стежила за четвертями місяця — «квадрами».

— Я вже чула, що дехто збирається святкувати сьогодні, але свято, я певно знаю, завтра. Пилипові хлопці вже давно поїхали в ліс із сокирами.

Не минуло й чверті години, як по всьому селу тільки й було розмов, що про свято, причому ясно вирізнялося два табори: святкуючий і буденний. Кожний табір мав дуже поважних представників свого напрямку, що ніяким чином не могло привести до згоди, бо кожна сторона висувала надто переконливі докази, на яких ґрунтувалися їхні позиції щодо свята.

Заворушилися ж саме тоді, коли почало вже сходити сонце. Вздовж усієї вулиці то там, то тут стояли купками поліщуки й поліщучки, де меншими, де більшими, і в кожній купці йшла суперечка про свято. Всі цельшинські законники та законниці зійшлися тут і палко обговорювали погляди супротивного табору.

Микита Тарпак, виклавши всі докази за завтрашній день і ніяк не зрушивши стійкості поглядів своїх супротивників, сплюнув, сердито повернувся і пішов до свого двору. Його рішуча хода і вираз обличчя ясно свідчили, що він надумався зробити щось таке, що повинно справити сильне враження й принизити тих, хто не погоджувався з ним. Він витягнув розвори, положив на них дошки і став накладати гній, хоч вивозити його тепер у нього й на думці не було. Накладавши віз гною, він запряг коня й урочисто поїхав уздовж вулиці, високо встромивши вила. Під'їхавши до тієї купки народу, де він шойно вів марну суперечку, Микита зупинився і став поправляти хомут, не звертаючи ні на кого уваги, ніби це була його звичайна робота. Як тільки Микита повернув з вулиці в поле, зразу ж з того боку, звідки він

Їхав, біля криниці почулися два жіночі крикливі голоси. Вони все дужчали і лютішали. Це лаялася Авдоля Латачиха з жінкою Микити, Акулею. Вони давно вже не ладили, а тепер це свято стало зачіпкою для того, щоб дати волю язикам. Латачиха сипала словами, як горохом. Мабуть, вже не раз вона так лаялася в думці. Здавалося, вона тільки розтуляла рота, а слова самі, як з мішка, сипалися й сипалися. Акуля не піддавалася. Жінки галасували то по черзі, то разом. Полаявшись з півгодини біля криниці, вони розійшлися: одна пішла в один кінець вулиці, друга — в інший, бо їм набридло сваритися, та й це не давало бажаних наслідків. І, щоб допекти одна одній, вони пішли по селу паплюжити одна одну перед людьми. Кожній хотілося, головним чином, якомога гостріше дошкулити своєму ворогові.

— Ах ти, чортова шлюхо! Пішла по вулиці зубами дзвонити, язиком плескати, щоб він тобі всох та відпав,— галасувала Акуля.— Йди, йди, так ось і повірять тобі, брехусі. Думаєш, не знають люди, як ти до Михалка в клуню бігала, га? Знають люди, за що тебе Крупнич з роз'їзду горілкою частує, щоб тебе віжками частували... Знають, не думай собі!.. Ти гадаєш, не знають, як ти з дорожнім майстром ночами гуляєш, як ти в нього десять карбованців поцупила!.. Відьма ти з-під темної хмари, хліба замісити не вмієш, хати ніколи по-людському не підметеш, щоб тобі очі замело!

Авдоля й собі, йдучи в інший кінець вулиці, вела своє казання. Жінки зрідка прислухалися одна до одної, таким чином використовуючи слова суперниці для дальшої лайки.

— На мене люди задивляються, бо я гарна, а на тебе й собаки дивитися не хочуть. Заздрісно тобі?.. А ти забула, як тебе баба Тетяна на своєму подвір'ї зловила! Чого ж це ти ходила туди? Чужих курей пильнувати? А гарбузи з городу в Рамків хто тягав, щоб із тебе кишки повитягало? А хто, як не твій Микита, в діда Андрія баранину вкрав! Може, й цього не знають люди, так нехай же знають...

Поліщуки стояли, як суворі і справедливі судді, але їхні серйозні обличчя раз у раз ставали веселими, і дружні вибухи реготу сповнювали вулицю. При цьому поліщуки, ніби по команді, закидали назад голови і випинали животи. Але це було тільки в тих випадках, коли котрась з молодниць, переступивши всякі межі жіночої

шанобливості, відпускала щось надто безпосереднє і соковите. І все ж таки село не прийшло до згоди. Одні святкували сьогодні, інші — завтра. А деякі, щоб не ошукатися; святкували два дні.

Це нез'ясоване питання про свято відбилосся й на школі. Лабанович, прийшовши на заняття, помітив, що половини учнів нема.

— Чому ж вас так мало прийшло?

Діти переказали історію суперечки про свято, отже, й причину відсутності учнів.

XI

Робота в школі налагодилася.

Молодий учитель укладав у неї всю свою душу і серце. Короткі зимові дні минали непомітно, їх не вистачало на те, щоб як слід провадити навчання. Як тільки добре розвиднялося і можна було починати уроки, Лабанович ішов до школи і розпочинав роботу з усіма чотирма групами.

Потрібно було багато вміння для того, щоб кожна група працювала і не нудилась без роботи. Багато треба було енергії та старання, щоб кожна група була зацікавлена своєю роботою, щоб увесь час тримати школу на висоті того чи іншого настрою. Вдень учнів випускали на півтори години на обід. Потім уроки знову продовжувались аж до самого вечора, поки не сутеніло. Часто з старшими учнями уроки велися й вечорами при лампі. Після того вчитель ще довго сидів над зошитами і перевіряв їх. Молодих сил було багато; здавалося, ніколи не вичерпаєш їх, а витрачалися вони так, як витрачає з осені заможний, але мало досвідчений і непрактичний господар багатий урожай своєї ниви.

Але в своїй роботі молодий учитель мав велику радість і задоволення, стежачи, як діти набираються знань, легко засвоюючи те, що вчора ще здавалося їм незрозумілим і важким. Найбільш здібних і кмітливих любив він тією любов'ю, яка може бути лише в учителя до своїх вихованців. Їм і дозволялося багато такого, чого не повинні були робити звичайні учні, бо в Лабановича в школі взагалі був суворий порядок. І хоч потурання було шкідливе з педагогічного боку, і Лабанович це знав, але подолати цю свою слабкість не міг ніяким чином. З другого боку, треба сказати, що від кращих учнів

і вимагалось більше. І якась утіха огортала молодого вчителя, коли він дивився на цих маленьких розумних поліщучків.

Закінчивши заняття і переглянувши роботи учнів, Лабанович часто підводив підсумки дня. При цьому він задумувався і над тим, як обійти ті хиби і помилки, яких так важко буває уникнути в школі молодому, малодосвідченому вчителеві. Всі ті способи, що так гладенько і просто описані в методиках, часто зовсім не підходили і не відповідали умовам школи, треба було тут же придумувати їх самому. А скільки часу доводилося витрачати на те, щоб мову дітей наблизити до книжної мови! І скільки смішних і небажаних випадків виникало на ґрунті цього непорозуміння в школі, де мова матері зневажається й відчужується!

Іноді Лабановичу здавалося, що школа відстає, що успіхи досягнуто незначні і що загалом він поганий учитель. Треба вдатися до чогось нового, треба відживити школу, бо методи його занять такі застарілі, що, напевно, перестали бути цікавими для дітей. У такі хвилини настроїв його підупадав, йому робилося не по собі.

«Треба буде навідатися до Турсевича і побачити, як він веде свої справи»,— подумав Лабанович і твердо вирішив у перше ж свято поїхати до свого старого вчителя.

Він обміркував маршрут. Правда, маршрут цей простий: піти на роз'їзд, якимось сісти на товарняк і поїхати. Від станції його друг жив версти за дві, а їзди півстанції. Коли ж не вдасться поїхати поїздом, то у нього — молоді ноги, до ходьби звичні. Вирішивши так, Лабанович заспокоївся і хотів засісти за книжку.

Та саме ввійшла бабуса:

— А що, паничику, чай пити будете?

— Чай? — спитав учитель і заспівав:

Чай, чай,
Примічай,
Куди чайки летять!

Бабуса підперла руками щоки і почала сміятися.

— Смішний ви, паночку, далебі!.. Ох, щоб ви здоровеньки були!

— А знаєш, бабусю, що я надумав?

— Бог вас знає, паничику.

— У цю неділеньку, бабусю... чи там нікого нема?— стиха і таємниче кинув учитель у бік кухні.

— Нема, паничику! — тихо відповіла бабуся, сподіваючись почути щось дуже цікаве.

— Так ось, бабуся, навіть не в неділеньку, а в суботу на ніч надумався я поїхати в гості до того панича!

— А я ж, паночку, думала, що ви скажете про інше, — промовила сміючись бабуся. — Чому ж, паночку, не поїхати? Звісно, зберетесь...

Двері в кухні рипнули, туди хтось увійшов.

— Це, мабуть, бабуся, до тебе хтось лікуватися прийшов.

Бабуся хутенько повернулася і в дверях зустрілася з Чесьом.

— Татко просив, щоб ви зайшли до нас, — промовив Чесьо до Лабановича.

— Гаразд, Чесю, я зараз прийду. У вас там, може, хто є?

— Пан Суховаров з роз'їзду.

— Ех, Чесю! Як же це ти таку штуку мені в школі утнув? — пригадав Лабанович, як Чесьо, сидячи на уроці слов'янської мови, скрутив папірець у дудочку і засунув її у вухо Кіндратові Круглому.

Чесьо опустив голову на знак своєї провини і стояв понуро.

— Не роби ти, брате, так ніколи.

Чесьо вийшов. Трохи згодом вийшов і Лабанович.

За столом у підлочного сидів помічник начальника роз'їзду, пан Суховаров, нежонатий, ще молодий хлопець у парадному мундирі; він підкручував свої чорні вусики. На канапі навпроти нього сиділа панна Ядвіся. Вона була в гарній червоній кофточці, яка так їй личила, а чорне й пишне її волосся було перев'язане червоною стрічкою. Панна Ядвіся мала вигляд дуже привабливої і вродливої. Темні очі її з довгими віями ніби розсипали проміння. Вона була весела і в доброму настрої.

Лабанович підійшов до неї і привітався. Панна Ядвіся познайомила його з помічником і запитала:

— Чого це вас не видно?

— Та я, знаєте, трохи закопався в школі...

— Уявляю собі, як неприємно сидіти весь день з цією сільською діворою. Нанесуть личаками грязюки, духу важкого, — промовив Суховаров.

— Пан Лабанович закоханий у свою школу, — сказала Ядвіся.

— А може, у вас, панно Ядвіго? — запитав помічник і звів на неї свої олов'яні очі.

Видно було, що помічник сам хотів заволодіти увагою панни Ядвісі, а вчителя одтерти. Він вважав себе дуже звабливим кавалером, з яким такому вчителеві й потягтися нічим.

— О ні! В пана Лабановича є щасливіша за мене.— Якусь мить Ядвіся помовчала, ніби сильно засмутилася, але з її очей так і сипалися іскри сміху.— Пан Лабанович віддав серце своїй бабусі!

Сказала і залилася веселим щирим сміхом. Так само сміялися і мала Габринька, і Суховаров. Сміявся і пан підловчий, який у цей момент увійшов до гостей.

А Ядвіся ще додала:

— Посідають з бабусяю край столу і воркують аж до півночі.

«Одначе ти любителька посміятися»,— подумав учитель і відказав так само жартівливо:

— Ну що ж? Полюбити молоду і гарну кожний зуміє, а ось закохатися в стару — це вже річ інша.

— Так, так,— сказав Суховаров,— на це треба мати особливий талант.

— У пана Лабановича і є такий особливий талант,— промовила Ядвіся.

— Чого це, паночку, вона до вас причепилася? — спитав пан підловчий.

— Не знаю,— відповів Лабанович.— На світі, пане сусіде, буває так, що хто кого любить, той того й чубить.

— Ха-ха-ха! — засміявся пан підловчий.— А що, Ядвісько, схопила?

А Ядвіся, ніби того й чекала, спокійно, навіть серйозно спитала:

— А хіба бабуся вже чубила вас, пане вчителю?

— Браво! Браво! — заплескав у долоні помічник.

Підловчий Баранкевич голосно засміявся.

— Так вас, пане вчителю, бабуся чубить? — запитав він, сміючись.

Під цей загальний сміх Лабановичу не вдалося нічого відповісти, і верх лишився за панною Ядвісею.

Розмова повелась про інше, і говорив найбільше помічник. Говорив він гладко і гостро і раз у раз викликав веселий сміх у своїх слухачів і слухачок. Панна Ядвіся часто зводила на нього свої темні виразні очі з-під тонких дужок брів. Лабанович мовчав. У нього було таке

відчуття, ніби його тут зневажено й покривджено. А пан Суховаров дуже зацікавив Ядвісію, розповідаючи про Вільну і театр. Сам він трохи співав, але тільки під гітару. Іншим разом обіцявся він прийти з гітарою, бо панна Ядвісія його дуже просила. За весь цей час вона жодного разу не глянула на свого сусіду — Лабановича.

— А ти, Ядвісько, будь ласка, заспівай,— звернувся пан підловчий до дочки.

— Пан Суховаров сміятиметься,— промовила Ядвісія, спустивши очі додолу, а потім звівши їх на помічника.

— Що ви? Що ви? — похопився Суховаров, просячи її заспівати.

Ядвісія відійшла подалі в куток до кахляної груби і заспівала:

Чи я в полі не калина була?

Голос у неї був молодий, свіжий, соковитий. Співала вона з таким щирим почуттям, що справляла надзвичайно хороше і приємне враження.

Лабанович слухав цей спів, і якийсь жаль огортав його душу. Йому хотілося підійти до дівчини і спитати в неї: «Скажіть, яке горе у вас на серці?»

Суховаров щиро і довго розхвалював панну Ядвісію, а вона стояла, опустивши очі, і, здається, чекала слова від Лабановича. Вчитель навмисне не сказав нічого.

Прощаючись після вечері, панна Ядвісія була серйозною і не попросила сусіда заходити до них вечорами.

XII

Лабанович відчув, що на душі в нього неспокоїно. В чому полягав цей неспокій, він і сам не зміг би пояснити. Не було тепер тієї повноти і ясності, з якою жив він тут у перші дні свого приїзду. То те, то інше починало забивати душу, відвертати і розпорошувати його увагу, і він ніби поділився на окремі частини, котрі не мали між собою тісного зв'язку. Якесь невдоволення псувало йому добрий настрій.

Лабанович довго ходив по кімнатці, намічаючи більш-менш сталий і певний лад свого життя. Потрібно глибше ввійти в самого себе і зайнятися чимось важливішим і серйознішим, не витратити час на такі дурниці, як марнування вечорів у компанії осіб на зразок Суховарова, який навіть нічого путнього не бачить у його шкільній

роботі. Суховаров йому не сподобався. «Хлюст,— назвав його в думці вчитель, уявивши собі риси його обличчя, його ласі очі, якими він оглядав панну Ядвісію, його трохи одвислу губу.— Гріш йому ціна!»

Учитель довго ходив по кімнатці. Коли наближався він до лампи або відходив од неї, тінь його то подовжувалася, то скорочувалася, а на стиках стіни й стелі швидко переламувалася і забігала на стелю. Скільки разів мимоволі очі його зводилися на вікна пана підловчого. Вчитель і досі думав про панну Ядвісію. Можливо, й Суховаров не сподобався йому за те, що вона віддавала очевидну перевагу йому...

«Е, дурниці! — зупинив учитель свої думки.— Треба обов'язково поїхати до друга і трохи провітритися та скинути той тягар, який потроху вже починає навалюватись».

Але задуману поїздку довелося відкласти. Другого дня зайшов артільний староста Бабинич, познайомився з ним і дуже запрошував до себе в гості на четверту будку. Староста Бабинич мав посилати до школи Лабановича своїх дітей — сина й дочку. А дітей залізничників учили за гроші, котрі, таким чином, складали платню вчителя. Платня вчителя була дуже мізерна, і кожний зайвий учень був для нього значною допомогою. Ніякі докази Лабановича про те, що він мусить поїхати до товариша, Бабинич до уваги не брав.

— Встигнете побувати і в друга. Побудете в мене, а ввечері й до товариша поїдете, тим паче, що свят зібралося багато.

Бабинич був із тих людей, які не так-то легко відступаються від своїх планів. Він доти не відстав од Лабановича, поки не взяв слова бути в нього в гостях.

Як тільки Бабинич вийшов, у кімнатці з'явилася сторожика.

— Напевно, паничику, артільний у гості запрошував? — спитала вона.

— А звідки ти, бабусю, знаєш це?

— Ну як же, паночку: він своїх дітей до вас оддаватиме. Мені жінка його вже казала про це. А староста такий чоловік, що любить віддячити. І почаствує, і заплатить.

Бабуся знала всіх будочників по обидва боки роз'їзду і дуже радила погостювами в Бабинича.

— Дуже добрі люди,— казала вона.

— Що ж? Нічого не вдієш, бабусю. Треба спокутувати — поїду.

— Яка ж це покута? От, панич! І вип'єте, і закусите.

— А ти, бабусю, любиш випити?

— А хто ж його не любить, паничику? Коли трапляється, то чому ж не випити?

У перший день свят вийшов учитель на вже знайому стежку біля двох вітряків і подався на залізницю. Це місце дуже подобалося Лабановичеві, і хоч він давав гаку, йдучи сюди, але часу залишалося ще багато, поспішати йому було нікуди. На залізниці він затримався. Хотілося йти в бік роз'їзду, йти довго-довго по цих шпалах між розлогими кущами лози, чагарником та лісом.

Було зовсім тихо. Випогодилось. Низько стояло осіннє сонце, і якимсь сумом повівало від усього цього тісного краєвиду і від цього маленького села, закинутого серед боліт і лісів.

Коротко й уривчасто ревновав паровоз на роз'їзді, тихенько здригнулися рейки, і якийсь легкий, ледве чутний шелест пробіг по них, ніби вони про щось перемовлялися поміж собою. І зразу ж на вигині вибухнув величезний клубок білуватого диму, за ним вирвалися інші клуби, слідом за цим показався паровоз кур'єрського поїзда. Клубастий, кучерявий хвіст диму все довшав, ширшав і, здавалося, нерухомо застиг у морозяному повітрі, тоді як голова його чимраз витягувалася немовби з свого власного тіла. Було щось величне, могутнє і захоплююче в цій навальності поїзда. Мимоволі хотілося схилити голову перед генієм людського розуму, що здобув перемогу над безконечними віддалями. Поїзд промчав, як змій, обдавши вихором пилу і диму вчителя, пролітаючи за хвилину цілу версту.

Лабанович рушив і подався туди, куди полетів і відразу ж зник могутній поїзд. Учитель ішов на четверту будку до Бабинича. За другою будкою починався високий бір, і тут було сухіше й веселіше. Вчитель підійшов до того місця, де зустрівся з незнайомою дівчиною. Він часто думав, але ні в кого не розпитував про неї, бо люди в таких випадках завжди схильні огудити і хоч трохи та облити грязюкою те, що для тебе є святим і недоторканим. Тільки з панною Ядвісею, і то між іншим, була розмова про незнайому дівчину. Сьогодні він на-

певно якось довідається про неї. А може, й вона буде в гостях? А коли це зовсім не та дівчина?

Идучи повз третю будку, де жив Курульчук, Лабанович кинув жаданий погляд, але там було тихо, нікого не видно. Друга будка, четверта від села, була не далі як півверсти від третьої.

— Будь ласка! Будь ласка! — привітав староста вчителя на ганочку і повів його в будку.

Маленька знадвору, будка всередині була досить простора. В ній містилася кухня, передпокій і ще дві величезні й чисті світлички.

У передпокої Лабановича зустріла господиня, низенька жінка. По її постаті важко було визначити, що в ній переважає: товщина чи зріст.

Гостей було душ вісім. Трое чоловіків і жінки. Біля комода поблизу віконця сиділа та сама дівчина, з якою зустрівся Лабанович, прогулюючись уздовж залізниці. Вітаючися з гістьми, вчитель, побачивши панну Марину, — а це була вона, — мимоволі зупинився на мить перед нею: це надзвичайно гарне обличчя ніби причарувало його. Розгледівши панну Марину зблизька, Лабанович переконався, що такої вродливої дівчини він ще ні разу не бачив. Карі чисті очі, ніби чимось трохи засмучені, дивилися так привабливо і з такою добротою, що від їхнього погляду ставало легко на серці! На високе біле чоло падало чорне-чорне волосся і надавало її обличчю ще більшої краси. Тонкі, міцно стиснуті губи робили обличчя дівчини разом з тим і трохи суворим, і серйозним.

— Здається, це з вами зустрівся я одного разу? — спитав Лабанович, привітавшись з дівчиною.

Панна Марина посміхнулася:

— Так, це я йшла у ваше село...

— Ну й молодець! — сказав Бабинич. — Як швидко встигають вони порозумітися!

Бабинич, видно, встиг уже хильнути кілька чарок, бо язик його, і без того розпусний, не знав упину і починав верзти такі речі, від яких було соромно не тільки дівчатам і молодницям, але часто й чоловіки опускали очі або заходилися від сміху. Бабинич у цьому розумінні був відомий дивак і ніяк не міг обійтися без того, щоб не лягнути чогось при жінках. І ця здатність Бабинича проявлялася особливо тоді, коли він надміру випивав.

Через кілька хвилин Бабинич і його, як бочечка, жінка запросили гостей до столу. На столі було багато закуски, а ще більше горілки. Господиня припрошувала гостей досить шанобливо, а господар просто штовхав їх, погрожуючи піддати коліном, якщо хто не дуже швидко займав за столом місце.

— А ти чого стоїш і тупцюєш, як товкач той у ступі? — накинувся він на будочника Лобука.

— Сідай, Лобук, сідай! — сміявся високий, ставний, широкоплечий Курульчук, швагер панни Марини.

Гості швиденько повсідалися за стіл.

Окинувши поглядом компанію і горілку, що стояла на столі, Лабанович твердо вирішив не пити, бо якимось застережливе почуття підказало йому стриматися. І ось, коли перша чарка дійшла до нього, він подякував господареві і передав чарку сусідці, дружині вокзального жандарма.

На обличчі Бабинича відбилосся надзвичайне здивування.

— Хіба ви не п'єте? — знизивши мало не до шепоту голос, промовив староста.

— Не п'ю,— збрехав учитель.

— Ні однісінької чарочки?

— Ні однісінької.

— Господи боже, твоя воля! Як же це може бути, щоб людина не пила? Ну що мені з вами робити?

— Ой пане вчителю, у нас не можна, щоб горілки не пити,— засмутилася й господиня.— Ви хоч трішечки, а випийте.

— Ні, ні! — загули жінки.— Як то не випити?

Учитель наполягав на своєму і не піддавався ні на які вмовляння.

— Панно Марино! Попросіть ви. Може, на ваше прохання гість зважить,— звернулася до дівчини жандармиха, червоношока добродушна жінка.

Панна Марина усміхнулася і показала свої білі, як різдвяний сніг, зуби.

— А нащо неволити людину? — сказала вона і глянула на вчителя.

— Велике вам спасибі,— вклонився їй Лабанович.

— Ех, панно Марино, панно Марино! — з докором похитала головою жандармиха і вихилила чарку горілки.

Після цієї затримки чарка вже не знала спокою. Ку-

рульчук за півгодини затягнув свою пісню, одну з тих, які він знав і співав, набравшись до певної міри:

Був собі із топірцем пан Ян.

Жінки також розрум'янилися, як ті пироги на великдень у доброї господині. Бабинич зовсім посоловів, очі в нього пожовкли і вертілись, немов точило в руках незграбного коваля. Його базікання вже не справляло великого враження: до нього звикли й примирилися, і воно наче одержало тут право громадянства. На це, очевидно, звернув увагу і сам Бабинич, бо в його базіканні почався перелом: з кожним разом забирався він усе далі й далі. Вже скільки разів затуляла йому рота його жінка і сама реготала. Сп'янілі жінки заспівали якусь пісню, а Бабинич заверещав на всю кімнату, вимагаючи уваги. Молодиці змовкли, слухаючи, що він скаже. Бабинич ляпнув такі слова про їхню співанку, що навіть звичні до цього жінки посхоплювалися з місця.

Панна Марина кудись заховалася, а сестра її, дружина Курульчука, розгнівалася й сказала:

— Ні, кумцю, не прийду я більше до вас.

— Ну, не буду, не буду,— душачись димом махорки, сміхом і кашлем, промовив Бабинич.— Не буду, нехай вас холера подушить!

Лабановичу зрештою набридла ця п'яна гульня та ця брудота розпусного язика. Його тільки дуже дивувало, як могла бути в такій компанії панна Марина. Йому було бридко і за себе, і за неї. Підвестися й піти, що він уже кілька разів намірявся зробити, Лабанович не наважувався, не хочучи образити господаря та гостей. Він мусив досидіти, аж поки Бабинич не встав, хитаючись, і не зник за дверима надовго.

Разом із Курульчуками та панною Мариною вийшов учитель від Бабинича. Курульчуки і панна Марина прохали його підтримувати з ними знайомство та заходити до них.

XIII

— А про вас, паничку, запитувала панночка,— доповіла бабуся вчителю, як тільки він повернувся з гостей.— «Де ж,— каже,— бабуся, твій панич?» — «Пішов,— кажу,— панночко, кудись на чугунку».— «А я,— каже,— хотіла попросити книжок у панича».

— Гаразд, бабусю, книжки я підберу.

Лабанович порився в своїх книжках й одібрав дві: томик малих оповідань Короленка та невеличке оповідання Сельми Лагерлеф «Легенда одного дому»¹.

Лабановичу хотілося віддати книжки самому, і панна Ядвіся, як догадався вчитель, мабуть, теж хотіла щоб він сам приніс їх. Книжки були тут як зачіпка. Тоді Лабанович уперся. «Ні, не піду»,— сказав він сам собі.

— Ось, бабусю, книжки, віднеси їх, будь ласка, панночці.

— Гаразд, паночку.

Бабуся трохи постояла, ніби розмірковуючи, але, нічого не сказавши, вийшла.

Лабанович, правду кажучи, гнівався на панну Ядвісію після того вечора, коли був у пана підловчого Сухова-ров,— і вирішив не з'являтися там. Крім того, образ іншої дівчини зацікавив його дуже і тому трохи заслонив собою Ядвісію.

І мимоволі напрошувалося порівняння цих дівчат. Панна Марина, безперечно, мала перевагу над Ядвісею в красі, але разом з тим поступалася перед нею в різноманітності виявів життя. Марина була тиха, спокійна і, напевно, дуже добра душею, але це була проста дівчина. Відкинувши від Марини красу, цю дівочу вивіску, від неї лишилося б мало, тоді як Ядвіся була натура багатогранніша, жвавіша, яка ще не проявилася і не сформувалася в певний характер.

Лабанович усміхнувся сам до себе: йому пригадалася казка про осла. Голодний осел опинився між двома стіжками сіна. Він зупинився і почав розмірковувати, до якого стіжка йому підійти. Розмірковував доти, поки не простягнув ноги.

Нарешті Лабанович зробив такий висновок, що ці дві дівчини обережуть його від того, щоб закохатися в одну з них, і йому стало весело.

— Віднесла, паничку, ваші книжки. Панночка дякувала вам. «А чому,— каже,— панич не прийшов?»— розповіла, повернувшись, бабуся.

По правді кажучи, вчителеві хотілося побачити Ядві-

¹ Сельма Лагерлеф (1858—1940) — шведська письменниця, лауреат Нобелівської премії, перша жінка-академік. Протягом останніх років свого життя брала участь у роботі міжнародних організацій захисту культури проти війни і фашизму.

сю, тим більше, що після того, як був там Суховаров, вони не зустрічалися. І як не хитрував він сам перед собою, як не витлумачував цей факт, але одного не міг побороти в собі — не думати про панну Ядвісію. І що б він не робив, про що б він не думав, нема-нема та й постане перед ним Ядвісія. І чим ближче був Лабанович до неї, тим більше відчувалася влада цієї дівчини над ним. Коли він був у гостях і бачив перед собою іншу дівчину, ні разу не згадав про свою сусідку. А тепер, ніби мстився за це, образ панни Ядвісі невідступно стояв перед очима, дражнив його, кудись кликав і сміявся. А вікна кімнати пана підловчого світилися принагідним блиском. Зараз там, напевно, сама панна Ядвісія з сестрою, бо пан підловчий цілими днями їздив приймати сіно від поліщуків для графа Потоцького; панночки, напевно, розглядали, а може, читали його книжки. Хата пана підловчого мала такий вигляд, ніби хотіла сказати вчителеві: «Брешеш! Усе ж таки ти до мене прийдеш».

— Що за наслання! — промовив сам собі Лабанович. — Чи в мене волі немає взяти себе на поводинок?.. А дзуськи! Сказав: сьогодні горілки не питиму — і не пив. Сказав: не піду до Ядвісі — отже, так і буде!

Учитель зняв зі стінки скрипку, настроїв сяк-так і почав водити смичком. Грав він зовсім погано, але взявся за скрипку, щоб розігнати думки. Він навіть намагався відтворити в грі свій настрій, але з цього нічого не вийшло. Скрипка, як зауважив сам музикант, ревла, ніби голодна скотина, угледівши свого господаря. Він кинув скрипку на стіл, скрутив цигарку і, трошки подумавши, одягнувся, взяв палицю і пішов.

У кухні біля грубки стояла бабуся, а на стільці край столу сиділа її приятелька Настя.

— Куди ж це ви, паночку? — спитала бабуся.

— Піду, бабуся, ловити того чорта, що твого Михалка налякав, — серйозно відповів Лабанович і вийшов надвір.

Уже давно повечоріло і в хатах всюди світилися вогні.

В одному кінці села, біля переїзду, співали сільські дівчата, і відгомін їхньої монотонної пісні, відлунюючись коло залізниці, долинав сюди хвилями м'яких жалібних звуків. Прості мотиви, трохи пом'якшені відстанню, хвилювали молодого вчителя, наче якась невиразна зваба, і разом з тим поглиблювали його сумний настрій. Темний ліс, що стояв недалеко за селом і дивився похмуро, ніби казав: «Не слухай ти цих пісень: у них твоя отрута».

Тікай ти звідси — тут усе пройнято трутизною серця». Але вчитель стояв і слухав дівочі пісні.

«Чому вони такі жалісні? Чому мало різноманітності в їхніх мотивах, так мало, що важко сказати, про що співають дівчата: про журбу чи радість, бо скільки б не слухав їхніх пісень, вони завжди невеселі? Чи не одноманітність тутешнього краєвиду, ці довгі, нескінченні дороги поміж лісів і боліт позначилися на них?»

За кілька кроків від Лабановича, виринувши з темряви, без шуму, як тінь, виступила жіноча постать. Порівнявшись з огорожею школи, вона зменшила крок, пішла повільніше, приглядаючись до вікон квартири вчителя. Вікна світилися: виходячи, вчитель забув погасити лампу.

Угледівши вчителя чи тільки здогадавшись про те, що це він, жінка прискорила ходу, непомітно подаючись у бік Лабановича. Темна постать, трохи відійшовши, повернулася назад і попрямувала до вчителя.

— Вам, мабуть, невесело самому? — спитала жінка притишеним глибоким молодим голосом, у якому чувся якийсь знадливий сміх.

Лабанович відчув, що в голові йому запаморочилося, ніби від хмелю, а в крові і по всьому тілу немов пробігли іскри. Він уже був попереджений і знав трохи, що по глухих селах Полісся, у зв'язку з так званою «культурою», зустрічалися такі молодичі, котрі самі набивалися в компанію. Цілий вихор різних відчуттів пронісся в молодому хлопцеві. Але він переміг себе і грубо відповів:

— Чи не думаєш ти, що мені було б весело з тобою?

Молодиця, напевно, не чекала такої відповіді. Її жіноче самолюбство було дуже боляче ображене цією грубою відповіддю. Але вона не виказала цього.

— Ха-ха-ха! — засміялася вона спокусливим сміхом. — Хіба ж ви святий або каліка? — І вже іншим тоном, з очевидною зневагою додала: — Ви, може, гадаєте, що я йшла для того, щоб вас звеселяти?

Лабанович, раз ступивши на твердий ґрунт і відчувши себе також ображеним, уже не міг змінити тон і манеру поведінки і з якоюсь люттю, трясучися, сказав:

— Нема чого тут тобі показувати зуби, бо я їх однаково не бачу і бачити не хочу.

Лабанович відчув, що він ладен підскочити до цієї снокусниці, щоб нагнати її в цню. Так само не міг він

ручитися й за інші наслідки, і, щоб уникнути спокуси та зберегти чистим своє ім'я вчителя, він швидкими кроками пішов через вулицю в той бік, де була стара корчма, прямо по дорозі в Сільце.

Молодиця хихикнула вслід, і до нього долинули слова: — Це мужчина: від жінки втік... Недоносок! Стоптанний личак!

Учитель ішов і тремтів, як у пропасниці, бо вся ця подія його дуже схвилювала. Як тільки вляглося обурення, він почав каятися в своїй грубості з цією незнайомою жінкою. Хіба вона винна, що її зробили такою різні негідники, покидьки культури? Хіба не можна було відчепитися від неї делікатнішим способом, розтлумачити їй всю мерзоту цього легкого заробітку? Тепер вона глузує й не обмежує себе в усіляких виразах на його адресу. І має право, бо це право дала його грубість. Ну що ж? Іншим разом треба бути уважнішим до людини, хто б вона не була.

Так розмірковуючи, дійшов він до корчми, що була збудована за старих часів, тоді, коли про монополки нікому й не снилося. Тепер ця корчма доживала разом із своїм господарем, старим Абрамом, останні дні. Не було потреби відбудовувати корчму і не було кому заступити місце старого шинкаря: синів Абрам не мав, а дочки по-виходили заміж.

Лабанович щоразу, проходячи тут, мимоволі звертав увагу на це місце і на цю занедбану корчму з покривленими стінами і погнутих дахом. І те, й інше, як не можна краще гармоніювало одне з одним. Місце було глухе й порожнє, і кожного разу викликало в учителя одне й теж відчуття і залишало одне й те ж враження. З чого воно склалося і яка була його суть, виявити і визначити було дуже важко, але виникло це враження, видно, тому, що й сама місцевість була якась ворожа, непривітна і невиразна за своїм характером. Цікаво й те, що ніхто з селян не будувався тут, незважаючи на всі вигоди цього місця. Стара корчма та її господар немов однією ногою переступали вже край могили. А це все, разом узятé, схиляло думку вчителя до висновку, що на світі існують якісь різні начала життя. Одні з цих начал визначаються в безконечних формах живих організмів, а інші — відбилися на так званій неживій природі. Але поки що такі начала мало виявлені і досліджені, вони й не піддаються нашому розумінню, вони живуть у наших

почуттях. Почуття ж є попередником розуму в дослідях і визначеннях суті речей.

Поминувши стару корчму, Лабанович пригадав фразу, яка злетіла в нього з уст, коли він виходив з кухні: «Іду, бабусю, ловити того чорта, що твого Михалка налякав». Якраз це й було те місце, де, за словами бабусі, Михалкові лучилася та пригода, після якої він мало не помер. Зіставивши все це з тим фактом, що він прийшов саме сюди, не маючи цього й на думці, Лабанович здивувався і зацікавився.

«Куди ж я йду і чого йду?» — запитав він себе і зупинився, оглянувшись навкруги.

Було тихо, глухо й порожньо, і тільки в корчмі виднівся вогник: Лабанович мимоволі відчув якийсь страх. Йому спала на думку розповідь бабусі. Звісно, це дурниці. Михалка міг налякати якийсь парубок, помстившись за дівчину, до якої ходив Михалко. Але цікаво взагалі, звідки беруться ці страхи! Ось він, учитель, не йме віри, що є якась таємнича ворожа сила, яка існує незалежно від людини, але він відчуває на собі вплив якогось страху. Коли він прийде сюди вдень, цього впливу не буде. Вся справа в тому, що й інша ніч закриває своїм мороком ще багато питань, які постають у зв'язку з психічними проявами людського життя.

Незважаючи на всі ці роздуми, Лабанович відчув, що йому страшно, що йому бракує сили перемогти цей страх. «Поклич до себе нечисту силу», — нашіптувала йому якась думка, але вчитель удав, що не чує голосу цієї думки, та разом з цим відчував ще більший страх. «Якщо в тебе не вистачає сміливості, прислухайся: ти щось почувеш», — причепилася до нього ця думка. «Ну що ж? — промовив собі Лабанович. — І буду слухати!» І він пильно став прислухатися. Та ж сама тиша, та ж глушина. «Чорти! чорти! з'явіться!» — тихенько покликав він і знову став прислухатися. Все було тихо, ніхто не озивався, ніхто не з'являвся. Нерви вчителя були надто напружені, і він відчув, що коли зійде з якогось пункту, на якому він ледве-ледве тримається, то попаде у повне володіння жахів і пуститься навтіки з цього місця. Він повернув назад до корчми і пішов, прискорюючи ходу. Біля корчми затримався, подумав і завернув до старого Абрама. Там він сів, попрохав пляшку пива і, трохи заспокоївшись, пішов до школи.

Напередодні свята Миколи зібрався Лабанович до свого друга Турсевича і пішов на роз'їзд. Чергував якраз Суховаров. Він запевнив учителя, що за півгодини прийде товарний поїзд, яким і можна буде поїхати. Суховаров розпитував, як здоров'я панни Ядвісі, як поживає сам учитель, як часто бачиться він з панночками. І тут же похвалився, як цими днями заманив він до себе одну молодицю. Лабанович пригадав свою не дуже давно зустрів на вулиці з незнайомою жінкою, і йому стало неприємно слухати всю цю брудну сповідь.

— Пробачте,— спинив його Лабанович,— навіщо ви все викладаєте?

— А хіба ви не любите слухати таких речей?

— А що ж тут може бути цікавого?

— Чому? — спитав Суховаров і глянув на вчителя своїми сірими блудливими очима з явним глузуванням.

Учитель, у свою чергу, глянув йому в вічі. Не подобалося йому це обличчя самовдоволеного самця і ці одвислі мокрі губи з піднятими догори чорними вусиками.

— Як вам сказати?.. Гидота все це, і вихвалитися цим людині інтелігентній ніяк не пристало.

— Ех ви, сором'язлива дівчина! — промовив Суховаров трохи зневажливо.

Тим часом наближався товарний поїзд. Суховаров і вчитель вийшли на платформу. Зупинивши поїзд, Суховаров посадив учителя в теплушку і попрощався з ним. Лабанович відчув себе вільніше, сидів і думав про те, як зустрінеться зі своїм другом.

Як тільки поїзд прибув на станцію, Лабанович швиденько вискочив з теплушки, про всяк випадок забіг на станцію, бо могло статися, що його друг зайшов туди. Але друга там не виявилось, і Лабанович рушив до села вздовж залізниці.

Вечір був темний і тихий. Обабіч залізниці стояв високий старий ліс, таємничий, похмурий і величний. На станції шумів паровоз, тихо і рівно, ніби боявся порушити спокій лісу. Засноване білуватими хмарками небо, здавалося, нижче нависло над землею, і пухнасті сніжинки спокійно падали на цей високий ліс і дорогу. Було щось надзвичайно приємне в рухові білих і чистеньких пушинок, і так ніжно лягали вони на землю, на шапку

вчителя. Чутке вухо, здавалося, само прислухалося до їхнього тихесенького шелесту, ніби хотіло збагнути любу розмову.

Лабанович ішов швидко. Йому було легко, просто хотілося бігти, ганятися за цими білими пушинками, ніби вони були живими або він сам — ще дитиною.

З правого боку дороги ліс закінчився. Лабанович ішов і вглядався в темряву, щоб не поминути битого шляху, бо десь тут він повинен пересікти залізницю. А ось і цей шлях, обсаджений старими березами. На шляху, за версту від залізниці, стояла хата казенного лісничого Лукаша. Там була школа, де жив і вчив дітей Турсевиц.

Лабанович швидко пройшов цю версту, здалеку побачивши синюватий блиск у вікні свого друга. Біля самої квартири він зупинився. Вікно з боку вулиці було завішене простенькою завіскою. Турсевиц ходив по кімнаті і мав такий вигляд, ніби в думці переказував урок. Лабанович тихенько наблизився до вікна, постукав пальцем у шибку і сховався.

Турсевиц одхилив завісочку і, заслонившись руками від лампи, почав придивлятися. Нікого нема. Але тільки він одійшов, Лабанович знову таємниче постукав по склі і швиденько відскочив.

Турсевиц рішуче підійшов до вікна і голосно запитав:
— Хто там?

Лабанович не озивався.

— Що за чорт! — почув Лабанович сердитий голос друга.

Почекавши ще з хвилину, Лабанович знову постукав. Турсевиц сердито зірвався з місця і попрямував до дверей. Лабанович сховався за товсту березу. Турсевиц прочинив двері, трошки просунув голову і став дивитися. Ніде нікого не було. Тільки-но він зачинив двері і замкнув їх на засув, Лабанович — скік на ганок!

— Хто? — запитав Турсевиц, не відчиняючи дверей.

— Не скажу! — відповів Лабанович.

— Ах ти, ведмідь цельшинський! — вигукнув радісно Турсевиц. — Ну, йди, йди, брат... Ах ти, фрукт отакий! — весело промовив він і розчинив навстіж двері до своєї квартири, щоб освітити дорогу гостеві.

Турсевиц трохи відійшов од дверей і наготувався зустрічати друга, якому він був дуже радий. Бистрі сірі очі його так і вп'ялися в Лабановича; з них так і сипа-

лися іскри сміху; одночасно в них світилася жива думка, якась мужність і впертість.

Лабанович зупинився в дверях.

Якусь мить друзі оглядали один одного, а обличчя їхні світилися веселим сміхом.

— Хай не впаде на тебе тень берези, під якою сидів грек! — поважно і піднесено промовив Лабанович.

— Щоб не опинився ти в становищі собаки, який сидить на плоту! — відповів господар.

Перекинувшись жартівливими привітаннями, друзі обнялися і щиро поцілувалися.

Турсевич був зворушений, тряс друга за плечі, голосно сміявся.

— Ну й молодчина! Йй-богу, молодець... Я, правду кажучи, і думав, що ти повинен провідати мене... Ну, сідай!

Турсевич зібрав зі столу книжки, акуратно поскладав їх і поклав на поличку. В його кімнаті був строгий порядок і чистота. Вся квартира, власне, складалася з однієї світлиці селянської хати, але він умів надати їй якоїсь затишності. Наводячи порядок, Турсевич увесь час розмовляв, закидав друга запитаннями, хапався, говорив і за себе, і за друга.

— Ну, ось що, Лабуню! Зараз скомандую господині самовар. Посідаємо, будемо пити чай і говорити. Люблю я, знаєш, отак з приятелем за чаєм посидіти!.. Ех, що ж це я? Стривай, брат,— зупинив Турсевич самого себе.— Ми спершу закусимо. У мене, брат, дуже добре сало є... Ну, знаєш, чула душа що ти прийдеш: був на станції і сала купив. Стривай-но, брат. У нас є зовсім інша музика!

— Такі розумні речі не кожному вуху дано почути,— відповів Лабанович.— Одним словом, голова твоя міністерська!.. Отож, дозволь мені, великий пустельнику і мій вчителю, сказати кілька слів з цього приводу?

— Валай!

Лабанович підвівся, зробив поважну міну і почав:

Люблю я слухать тертки сварку —
Картоплю труть на деруни;
В печі люблю пишання шкварки —
Мене принаджують вони.

Хай злиться батюшка духовний,
Нехай страхає пеклом він,—
Не так люблю я дзвін церковний,
Як сковорідки милий дзвін.

— Ха-ха-ха! — зареготав Турсевич.— Ах ти, богохульник! Тільки в Цельшиному і можна додуматися до такого:

Не так люблю я дзвін церковний,
Як сковорідки милий дзвін.

Добре, їй-богу, добре!.. Ну, я зараз!

Турсевич вибіг у сінці, а звідти до господині з проханням приготувати вечерю і зараз же повернувся.

— А знаєш, Лабанок,— таємниче промовив Турсевич, понизивши голос,— може б, ти випив чарку?

— Любий ти мій друже! Мало того, що твоя голова міністерська, так ти ще й чародій, одним словом — чаклун! — натхненно промовив Лабанович.— Чому ж не випити, як каже моя бабуся?

— То, кажеш, добре було б випити? — запитав з якоюсь серйозністю Турсевич.

— А який же дурень насмілиться сказати, що недобре?

— То нема ж, братику!

Обличчя в Лабановича трохи витягнулося.

— Ха-ха-ха! — аж присів Турсевич од сміху, потім підхопився і, не перестаючи сміятися, наставив на друга палець.

— Засмутив ти мене цим,— промовив Лабанович, підупавши настроєм.

— На те ж я чаклун,— не переставав сміятися Турсевич.

Він підійшов до шафки, пошпортався в ній і переможно витягнув звідти півпляшки.

— Не журися, брат! — сказав він і потряс горілкою.

Поки смажилися шкварки, Турсевич підготував стіл до вечері.

— Що, може, твоя бабуся зуміє так зробити? — спитав Турсевич друга, коли Лукашиха принесла вечерю.

— Зате ж моя бабуся шептати вміє.

— Шептати вона-то вміє, але капусняку зварити не зможе. Знаю я твою бабуся.

Друзі сіли за стіл. Випили по чарці.

— Ну, закушуй, брат!

Увесь час точилася дуже весела, жвава балачка. Говорив, головним чином, Турсевич. У нього була тонка спостережливість, і жодна рисочка, типова дрібниця не могли заховатися від його ока. Крім того, він умів змалювати і життєво відтворити той чи інший персонаж.

Турсевича дуже насмішила одна подія на залізниці, і про це розповідав він тепер Лабановичу.

Мова йшла про одного контролера, надто відданого служаку. Захотілось йому зловити якогось старосту на залізниці. А староста, треба сказати, був шахрай: приписував лишніх робітників, щоб їхній заробіток брати собі в кишеню. Налітає цей контролер. Старости саме біля робітників не було — десь у будці сидів. Перелічив контролер робітників і хотів зненацька на старосту напасти, щоб перевірити його книжку. Але випадково тут була дочка старости. Дівчина кинулася в будку попередити батька, а щоб контролер не догадався, вона бічною дорогою побігла. Контролерові тут і тьохнуло. Він за дівчиною! Біжить попереду дівчина, поділ спідниці підсмикавши, а за нею, як той гончак за зайцем, контролер чеше. І добігли вони до будки майже одночасно.

— Показуй записну книжку! — гримнув контролер до старости і ніяк духу перевести не може. — Я віддам тебе під суд!

— Я на вас подам у суд, — спокійно відповів староста. — Бо ви ганялися за моєю дочкою, хотіли її згвалтувати.

Контролер врячав очі, ніби його довбешкою огріли.

— І побачимо, кому від цього буде не з медом, — провадив усе так само спокійно староста. — Я десять свідків виставлю, і кожний підтвердить, чого ви за дівчиною ганялися.

XV

Друзі використали свій веселий настрій для різних смішних спогадів і дали волю нестримному сміхові.

— У нас сьогодні день не пропав марно, бо в цей день ми багато сміялися, — зауважив Лабанович. — Ніцше устами свого Заратустри казав: «Той день, коли ви не смієтеся, пропадає для вас».

— У такому разі в нас, брат, багато пропадає днів, — уже серйозно відповів Турсевич. — Бувало, восени сидиш сам отакий довгий вечір. За вікно виглянеш — темрява. Дощ. А краплини все плюскотять і плюскотять під стріхою, ніби там плаче хтось. І якісь особливі думки починають оволодівати тобою. Зауваж, друже: саме так, особливі думки. Вони йдуть ніби не з твого розуму, а тобі їх навіває хтось невидимий, але присутність його ніби відчувається. І ось засядуть у голові такі думки і, бог

відає, про що тільки не гомонять тобі! Або як ось ці берези біля хати почнуть шуміти! Знаєш, брате! Людина, скажемо, звикається з твариною. Господареві часто шкода розлучатися з конем, чи з корівкою, або з собакою не тому, що вони корисні йому, а просто за звичкою. Та можна звикнути не тільки до тварини, але й до дерева, як я, наприклад, звик до цих старих беріз, що стоять на шляху біля хати. І ось кажу, коли зашумлять вони своїм голим віттям, то я відчуваю якийсь жаль. Мені здається, що вони також щось відчують, саме відчують. І в такі вечори вже не засмієшся... І багато в нас отаких вечорів! — Останні слова Турсевич вимовив з якимось смутком.

Лабанович уважно слухав друга і зацікавився ним. З цього боку, з боку такої тонкої чутливості й легкого містицизму, він бачив його вперше, досі вважаючи його людиною переважно реалістичного складу.

— Твою думку про берези я хотів би поширити і поглибити. Я хотів би запитати тебе — чи замислювався ти коли-небудь над тим, або просто — чи впадав тобі в вічі той факт, що природа навколо нас... Я не знаю, як висловити мою думку... Ну, що в неї є якесь своє свідоме життя? Яке воно, я не знаю. Може, це, як у мене, наприклад, є пережитком дитинства. Але й тепер я ніяк не можу звільнитися від цього почуття, що природа має якесь своє свідоме життя. Є такі місця, їх я знаходив усюди, де б не бував, до яких мене не горне, я не можу з ними зжитися, звикнути до них. Я звертав увагу на те, що є такі місця, де пташки не хочуть гніздитися та співати, а намагаються обминати їх.

— Є, брат, щось таке, — сказав Турсевич.

— Так ось, брат, як почнеш на самоті думати, чорт зна до чого додумаєшся. Накрутиш свої нерви так, що починає тебе жах огортати. І всі такі таємниці, можливо, не більш і не менш, як наслідок туги натягнутих струн-нервів.

— Ми звикли, друже, — м'яко сказав Турсевич, — відкручуватися загальними фразами там, де наш розум не може здолати, переступити якийсь поріг, котрий відгороджує від нього те, чого ми не знаємо. Тож в одних випадках ми говоримо: «Це — нерви». В інших: «Про це вже й закон так говорить, отже, на цьому треба зупинити свій розум»; або — «Це збіг обставин», «Під такою планетою народився» і багато всяких дурниць. І часто якийсь

незрозумілий факт ми тлумачимо ще незрозумілішим сполученням слів і думаємо, що сказали щось надто розумне, а інші погоджуються з цим і задовольняються. А між іншим, усі ці сліпі загальні висловлювання дуже шкідливі, бо вони зв'язують проникливу думку людини, заспокоюють і заколисують її, як заколисують крикливу дитину, і не дають думці ходу там, де треба розгорнути діяльність, щоб відшукати причину. І, таким чином, через сім'ю, а потім і через школу, наш розум при звичаюється пасивно сприймати такі явища, які мало ще досліджені і не пояснені. Дітей часто зацитькують старші в сім'ї, коли вони пристають із запитаннями, то досить наївними, то часом надто хитромудрими. А невідомі вчителі в школах також затовкують в учня все те, що не вкладається в рамки підручників або виходить за межі знань самих педагогів. А все це, разом узятє, призводить до того, що ми підпадаємо під владу слів і не маємо волі для протесту насильства над нашим розумом.

Лабанович слухав друга, погоджувався з ним, ніби Турсевич висловлював його власні думки, і водночас якийсь смуток закрадався йому в душу.

— Знаєш, брат, — сказав він. — Дуже добре хоч зрідка зустрічатися з живою людиною, погомоніти, розважити душу. А то живеш у глушині, де живого слова не почуєш, живеш сам-один. І думки різні бувають; промайнуть у твоїй голові, як тїнь на землі від легкої хмарки, і забудуться, ніби засуджені до страти. А цей дрібний клопіт щоденного життя, нецікавого, часто пустопорожнього й нікчемного, принижує тебе, витискує з тебе все цінніше. І ось тепер, коли я трохи віддалився від свого Цельшиного і глянув на нього збоку, то ця глушина, що цікавила мене спершу, починає здаватися ворожою і наводити на мене якийсь смуток, ніби я в ній або вона в мені чуємо недруга. Чим довше я живу там, тим більше відчуваю, що затриматися там надовго в мене не вистачить сили.

Лабанович змовк і замислився. Очі в нього стали нерухомими і дивилися в одну точку. Перед ним постав образ панни Ядвісі. «Ні, брат, не знаєш ти, чим мені люба ця глушина, але я тобі про це не скажу», — думав Лабанович.

Турсевич, заклавши за спину руки, ходив по хаті й теж про щось думав.

— Так, друже, там важко. По собі знаю, яка там глушина, — промовив Турсевич. — Ось ти візьми: якихось

двадцять верст розділяють наші місця, а яка різниця! Тут зовсім інше: навіть не така природа. Ми завтра пройдемося, подивимося... Ніяк, брат, не можна порівняти Случчини з Пінщиною. І діти в школі не ті. В них більше щирості, більше, знаєш, цієї людяності, а твої поліщуки — просто звірята.

Далеко за північ сиділи друзі. Багато всяких питань було піднято й обмірковано ними. Все, що думалося на самоті, що так чи інакше захоплювало чи цікавило їх, усе це спливало в пам'яті тепер і дало багатющий матеріал для розмови. Але не вистачило й цієї довгої ночі, щоб поговорити про все.

— Скажи ти мені, братику Максиме, — запитав друга Лабанович, уже лежачи з ним у постелі, — для чого людина на світі живе? З якогось часу цікавить мене це питання. Про це питав я навіть і в своєї бабусі.

— Ну, для чого живе?.. А біс її знає, для чого вона живе, — промовив Турсевиц.

Друзі голосно засміялися.

— Тут уже, брат, якась філософія. І я гадаю, що німцеві, наприклад, таке запитання і на думку не спаде.

— Чому?

— А тому, що німець — людина практична. Вирішення ж цього питання не дає ніякого практичного результату.

— Виходить, німець не знає, для чого він на світі живе? — запитав Лабанович.

— Ну, щоб такий ковбасник та не знав!

Друзі знову засміялися.

— Людина живе для добра, для служіння правді, щоб створювати певні цінності життя і щоб бути корисною для інших, — сказав Турсевиц.

— Це, брат, вона так повинна жити. Але ми бачимо, що живуть люди зовсім не за цим правилом, і плювати вони хочуть на добро або на якусь там користь. А справа тут дуже проста, і в цьому розумінні є лиш одна мірка, яка підійде кожному: живе людина для того, щоб у житті якомога більше виловити корисного і приємного для себе.

— Постривай, друже, ти, здається, верзеш якусь ересь. Що ж, по-твоєму, виловлює який-небудь справжній християнин, котрий зрікся землі з усіма її дарами й благодатями і пішов від людей, щоб залишатися сам на сам з богом? Як припасуєш ти до нього свою мірку?

— О, християни — народ вельми хитромудрий, і до них ще краще підходить ця мірка. Вони, бачиш, мають надто швидкий розгін і широко роззявленого рота. Їх не задовольняє земля і загалом цей світ (хоч і землею вони теж не гребують). Їм подавай рай, вічне блаженство, безмежну радість і добробут. А на своє життя на землі вони дивляться як на засіб легше пристосуватися до бенкету на тому світі.

— Ти занадто оголив суть життя, — сказав Турсевиц, — і тим самим зневажаєш людину. Є люди, котрі живуть ідеями загального добра. За свої ідеї вони йдуть в остроги, на заслання; за ці ідеї їх розпинали, труїли, палили на вогнищах. Тут є щось більше, ніж особиста вигода і виуджування користі для себе. І не можна робити висновки за одним принципом про діяльність якого-небудь шахрая і про діяльність людини, що працює все життя для інших.

— Це тільки здається так з першого погляду, — наполягав на своєму Лабанович, — а принцип — один для всіх. Справа тільки в тому, яких вживати засобів, якими дорогами йти і як розуміти цей принцип. Але кого ти не візьми: чи то буде вчений, який шукає нові закони життя і прокладає нові дороги, чи який-небудь винахідник — Едіссон, чи поет, чи митець, чи проповідник нового вчення, чи діяч, який живе для самопожертви, вічний слуга тільки для інших, — усі вони виходять з того ж самого принципу. Лише не треба сплутувати мету з тими шляхами, якими цієї мети досягають.

— А все ж таки я з тобою не згодний, — відповів Турсевиц.

— А коли ж у суперечках згоджуються? Згодишся, якщо над цим добре подумаєш. А тепер давай лишень спати, бо, здається, почало вже розвиднятися.

XVI

Широкий битий шлях з двома рядами старих беріз збігав з пагорба рівнесенькою стіною кудись на захід, і чим далі, тим, здавалося, густіше стояли ці розлогі грубі дерева, все нижчими й нижчими ставали вони, а потім зливалися в один суцільний шнурочок, ніби впиралися в ліс і ховалися за лінією небосхилу.

Є щось надзвичайно чарівне в цих привільних старовинних шляхах Білорусі. Широко й розгонисто проляга-

ють вони від села до села, від містечок до міст, з'єднуючи повіти, губернії й цілі краї. Скільки краси і чарівної принадності в їхніх синіх далях! Скільки нових картин, свіжих мотивів і таємничих пригод обіцяють вони очам і серцю подорожнього! З якою незвичайною силою притягують вони до себе і як глибоко зачіпають струни душі! Яка ж сила закладена в цих просторах неосяжних рідних шляхів і яку владу мають вони над тобою, неспокойний, вічно заклопотаний подорожній? Чи не ця, ніким не розказана їхня казка, котра складалася довгими віками і записувалася вогненними літерами людської кривди в серцях мільйонів подорожніх, які йшли і їхали цими шляхами і думали свою думу? Чи не він, цей літопис часу, так глибоко западає в твою душу, щоб відбитися в ній, сформуватися в певний образ і грізною блискавкою вжахнути темну ніч неволі, що нависла над краєм? А може, ця таємна і страшна безконечність блукання по світу, де важко визначити початок і кінець, символом яких є оці шляхи, овіває твою душу невиразним хвилюванням і кличе її злитися з безкрайністю землі? Чи то — неясний відбиток вічного невдоволення людського, таємничий поклик до шукання інших форм життя, несвідоме прагнення кращої долі? Чи то — поривання душі розбити якісь грані й вирватися на безмежні простори ще ніде не існуючої волі?

Ех, шляхи, рідні шляхи! Хто розкаже нам ваші казки, розгадає думи, зібрані й написані часом на окоренках дерев, що обступають вас?

— Глянь, ти глянь: яка це краса! — говорив Турсевиц другові, показуючи з ганку своєї хати на рівний шлях і на всю картину, що розкривалася перед ними. — Яке роздolia, який простір! Які веселі пейзажі і скільки в них різноманітності! А ось ці берези біля моєї хати, поглянь, які вони славні!

— Я одного не розумію, — сказав Лабанович, замилувано оглянувши краєвид. — У нас стільки краси, таке багатство форм і барв, і край наш великий та різноманітний, а ми не бачимо, не хочемо цього бачити. Про наш край склалася думка, як про край бідний, занепалий. І ніде ти в підручниках географії не знайдеш більш-менш певного опису Білорусі. Що таке наша Білорусь? А це, бачиш, західна країна Росії. Чим вона славетна? Нічим. Ось болота, і ще є на весь світ відома хвороба — ковтун. І ми з цим легковажно погоджуємося, ми все це беремо

на віру, бо, як ти сказав правду, над нами панує шаблон, шаблон порожніх слів, порожніх виразів, чужі форми думок і чужий їхній зміст. Отже, виходить, що ми одвертаємось від свого рідного, не шануєм його, ми соромимось його! — слово «соромимось» Лабанович вимовив з притиском, причому вираз обличчя його змінився, а в очах спалахнув вогник якоїсь злоби. В ньому збудився тепер, швидше інстинктивно, ніж свідомо, протест проти зневажання та пригнічення прав народу, і він, як син цього народу, з яким відчував тісний зв'язок, став на захист його прав.

— Кожний народ має свою гордість. Англієць перед усім світом гордовито заявляє: я — англієць! Те ж саме скаже француз, німець, австрієць, росіянин та інші представники різних націй. А ми, білоруси, не наважуємося признатися в тому, що ми — білоруси. Бо на голову білоруського народу, як відомо, багато вилито помий, гідність його принижена і мова його осміяна, в нього нема імені, нема лиця. А з цього виникає таке, що білорус-інтелігент відмежовується не тільки від свого народу, але й від своїх батьків. Ми знаємо такий випадок з одним нашим знайомим учителем, до якого приїхала з дому мати. В нього саме були гості. Він при гостях не наважився признати свою матір. «Іди ти,— каже,— молодичко, в кухню: там тебе нагодують».

— Це — свинство! — обізвався Турсевиц і сплюнув з якоюсь огидою. — Боявся мужиком здатись і виявив своє цілковите хамство.

Друзі деякий час ішли поміж березами, а потім звернули на дорогу, гладко в'їжджену селянськими саньми, і пішли в бік залізниці.

— Я хочу показати тобі колишнє кладовище,— сказав Турсевиц і повів друга до невеличкого ліска на пагорку, недалеко від шляху.

Де-не-де на цьому кладовищі витикалися уламки хрестів, похмуро похилених над землею, і невеличкі горбки, вкриті снігом. Поміж високих дерев стояла дерев'яна капличка з вибитими вікнами. Вона була збудована в особливому стилі й мала оригінальний вигляд. Ще й тепер у глухих закутках Случчини, напевно, збереглися такі каплички. Капличка, здавалося, ледве трималася і готова була щохвилини розвалитися. Дерев'яний дашок її прогнів і з'яв чорними дірками. Вхопившись за виступ підвіконня, Лабанович заглянув усередину каплички.

З полотен старих образів на нього дивилися суворі, хоч і вицвілі обличчя святих. Усередині капличка мала ще досить пристойний вигляд, але все в ній було похмурим та страшним, і самі стіни, здавалося, суворо запитували: «Чого тобі треба тут, пустоцікавцю? Яке ти маєш право порушувати спокій цієї святині?»

— Коли б я вмів малювати,— сказав Лабанович,— я переніс би її на папір.

— Цікава капличка,— погодився й Турсевич.— Тому я й привів тебе сюди, щоб показати її. І знаєш, яка була тут недавно пригода? Один тутешній обиватель з шляхти був на полюванні. Собака вигнав лиса. Лис сховався під вітарем каплички. Мисливець підкопався і вбив лиса. Про це довідався батюшка, подав до суду за образу святині. Одним словом, зав'язалася ціла бучна справа.

— А знаєш, і мені не шкода, що на цього мисливця подали в суд,— відповів Лабанович.— Звісно, тут не йдеться про зневагу, але сам по собі цей випадок дуже бере за серце: бідний звірок думав знайти собі тут порятунк.

Друзі мовчки йшли з кладовища. Було видно, що кожного з них полонили свої думки. Лабанович відчув якийсь сум і неспокій. Його щось не задовольняло і кудись вабило. Причиною могла тут бути й та обставина, що, як йому здавалося, Турсевич краще вів свою шкільну роботу і загалом його школа справляла враження більш встигаючої. А можливо, також мала значення їхня скоро розлука, бо зараз вони йшли на станцію, звідки він мусить їхати в свою глушину.

— Чого, брат, притих? — запитав його Турсевич.— Чого зажурився?

— Не завжди ж і веселому бути,— відповів Лабанович.— Знаєш, брат, як побачив я твою школу, твої заняття, то моя школа в порівнянні з твоєю нікуди не годиться.

— Ха-ха-ха! — засміявся Турсевич.— Ніколи, твоя школа не відставатиме, якщо ти нею так дуже цікавишся та все береш близько до серця. Це в тебе ще з незвички, з першого року. А я переконаний, що твоя школа набагато краща за інші.

— Що я тобі хотів сказати,— промовив Лабанович,— давай навесні, коли закінчатся заняття в школах, по-мандруємо по Білорусі, познайомимося з нею ближче.

А свої спостереження занотуємо, зберемо багатющий матеріал. Залучимо ще до своєї компанії якогось фотографа, знімків цікавих наробимо... Без жартів... Цей план, звичайно, виробити треба. Я тільки пропоную.

— А що ти думаєш? Це було б цікаво. Про це, друже, треба поміркувати серйозно, їй-богу!

— Ти розумієш,— запально підхопив Лабанович, почувши підтримку друга,— це була б надзвичайно цікава річ! Ми обійшли б багато шкіл, ближче познайомилися б з учительством, збудили б цікавість до свого краю. А найголовніше — ми розворушили б сонне болото нашого учительства, бо жити так, як живемо ми, відірвані один від одного, жити без живої ідеї, знати саму лише тісну школу і витрачати час на карти та пиятику, що звичайно робить наш брат, жити так далі не можна, бо для цього потрібно насамперед заглушити в собі голос сумління, голос обов'язку перед народом.

— Учитися нам, друже, треба ще багато,— зауважив Турсевич.— Я, наприклад, думаю в інститут подаватися.

— І я відчуваю, що треба вчитися, але серце моє ніяк не лежить до інституту. Бо що таке інститут? Це та ж сама казарма-семінарія, з тією тільки різницею, що інститут остаточно заб'є все, що більш-менш живе в нашій душі, чого не забила семінарія, та й з учителя зробить сухого кощія-чиновника.

Лабанович у глибині душі відчув якусь неприязнь до друга, бо, як йому здалося, Турсевич щось задумав розбіжне з тими поглядами, в яких, як весь час вважав Лабанович, вони не розходяться.

І вже до самої станції друзі йшли мовчки, поринувши у власні думки. Розпрощалися вони щиро.

— Не забувай же мене,— сказав на прощання Турсевич.

— Тепер, брат, твоя черга навідати своє старе місце і давнього приятеля,— відповів Лабанович.

XVII

— Ну, як же вам, паночку, гостювалося? — запитала бабуся Лабановича.

— Ой бабуся, добре гостювалося! «Було що їсти й пити, та не було кому припросити»,— відповів учитель на поліщуцький лад.

— У мене, паночку, капуста від обіду залишився, може б, ви посьорбали трохи?

— Ні, бабуся, їсти я не хочу.

— То, мабуть, вас той панич добре почастував?

— Аякже, бабуся! Богу дякувати, почастував на славу.

— Ну, то й гаразд, паночку!

До бабусі хтось прийшов. Вона відразу ж майнула до кухні, а Лабанович сів за учнівські зошити. Переглянувши, поклав їх на місце і кілька разів пройшовся по кімнаті. Всі ці години він відчував, що йому ніби чогось бракує. Чого? Річ певна: йому треба побачити панну Ядвісію. Ні, це не так. Йому просто хочеться побачити її. Яка ж у цьому потреба? Хіба він має сказати їй щось?.. А чому ж не має? Чи ж це не було б правдою, коли б він з'явився до неї і сказав їй: «Я прийшов до тебе, бо хочу бачити тебе, хочу чути твій голос: він звучить для мене, як весна; хочу почути твій сміх, бо він, як промінь сонця, освітлює мені душу. Я прийшов до тебе, бо привело мене серце».

«Ні, зась, брат, цього ти не посмієш сказати їй. Так може сказати Суховаров, бо в нього слова не від серця і ні до чого вони не зобов'язують його,— думав Лабанович.— І чим менше думати, тим краще. Просто захотів піти і піду».

За хвилину-дві Лабанович швидко перескочив на подвір'я пана підловчого через високий пліт, який відгороджував двір школи від подвір'я підловчого, і постукав у двері. Ніхто не йшов відчиняти: чи не чули стуку, чи не були вдома.

Він постукав сильніше. Зразу залунали чийсь кроки. Двері брязнули і відчинилися.

— Є хтось дома? — спитав учитель служницю пана підловчого.

— Пан із панею поїхали в Хатовичі, вдома паночки і Чесьо.

— Прощу, прощу! — підбігла Габринька і запросила Лабановича проходити далі.

Маленька жвава смуглянка, здавалося, була дуже рада гостеві. Жваві й бистрі оченята її так і світилися радістю:

— Будь ласка, прощу до кімнати!

Габринька взяла лампу і повела гостя до просторої вітальні.

— Сідайте, будь ласка.

— Я, може, невчасно зайшов до вас і перешкодив вам у роботі? — запитав Лабанович.

— Боронь боже! Яка ж у нас робота?.. Ви так рідко до нас навідуєтесь...

— ...що маю право часом і перервати вашу роботу, особливо коли вона неприємна?

— Роботи, пане вчителю, ніколи не переробиш.

— Це правда.

— Чи не можна знати, яка правда? — веселим молодим голосом промовила панна Ядвіся, підходячи до вчителя.— Добрий день, пане Лабановичу.

Ядвіся подала руку, звела на вчителя свої чисті темні очі і затримала на ньому свій погляд, ніби щось читаючи на його обличчі.

— Що ж це вас не видно ніде? — промовила вона.— І до нас не заходите.

— Коли б я до вас часто заходив, то, напевно, не помітив би, як ви покращали,— сміючись відповів Лабанович.

Ядвіся на мить опустила очі.

— Тепер я вас розумію,— сказала вона.— Ви чекали, поки я покращаю, бо таку, якою ви зустріли мене вперше, вам неприємно було бачити? Правда?

— А панна Габриня за цей час постаріла,— не відповідаючи на запитання панни Ядвісі, сказав Лабанович.

— Ну що це ви! Ніби раніше змовилися,— запротестувала маленька Габринька.— І татко взиває мене старенькою, і ви те ж саме кажете.

— А ви мені не відповіли,— наполягала на своєму Ядвіся.— Я од вас не одступлюся, поки не відповісте.

— Ну, в такому разі, я ніколи не відповів вам, бо мені буде дуже важко, коли ви відступитеся від мене.

Ядвіся вдала, ніби розсердилась, і нетерпляче тупнула.

— З вами ніяк не можна правди дійти. Я ось зараз же відступлюся: хочу побачити, як вам буде важко.

Панна Ядвіся відійшла і сіла на канапі.

Лабанович перейшов у темний куток кімнати.

— Куди ж ви сховалися? — запитала Габринька.

— Я не хочу, щоб ваша сестра бачила, як мені важко.

Панночки залилися веселим сміхом. Панна Ядвіся зняла з лампи абажур і підійшла до Лабановича:

— Покажіть, як вам важко?

— А тепер мені зовсім легко! — сміявся Лабанович.

— У вас сім п'ятниць на тиждень! — сказала Ядвіся і запросила його ближче до лампи.

Учитель і панночки сіли довкола столу.

— Де ж ви були і кого бачили за цей час, поки ми тут старіли й кращали! — не витримала панна Ядвіся, щоб не засміятися.

Лабанович поглянув на її веселе і справді вродливе обличчя, на ці тонкі, гарно закруглені брови. Йому було приємно в компанії цих двох милих дівчаток.

— Насамперед прошу пробачення, що не передав вам поклонів од Суховарова і Турсевича.

— Ну, як поживає пан Турсевич?

— А чому ви попереду не спитали, як поживає Суховаров? — запитав Лабанович і допитливо подивився на Ядвісю.

Ядвіся і Габриня переглянулися, посміхнувшись. Мабуть, у них була розмова про Суховарова, і вони знайшли в ньому щось таке, з чого тепер сміялися.

— Ви не чули, як пан Суховаров грає на гітарі? — запитала Габриня, не витримала і залилася сміхом. Ядвіся стримувалася, поглядаючи на вчителя. А потім і вона засміялася, і так заразливо, що й Лабанович став сміятися, дивлячись на них; навіть малий Чесьо, котрий весь час сидів мовчки біля груби, змушений був сміятися.

— Коли дозволите, я скажу причину вашого сміху.

Сестри раптом перестали сміятися.

— Ну скажіть! — в один голос промовили вони.

— У вас була балачка про Суховарова. Вас цікавило — який вигляд мали б губи пана Суховарова в той час, коли б він грав на гітарі й сам підспівував.

Ядвіся нахилила голову. Глянувши на Габриньку, вона не змогла втриматися від сміху і дала йому повну волю.

Лабанович догадався, що правильно зрозумів причину їхнього сміху.

— Що, правда?

— Ви не аматор угадувати, — відповіла Ядвіся. — Все це ви самі придумали.

— Панна Габриня напевно скаже правду.

Габриня глянула на Лабановича, потім на Ядвісю. Дівчата знову засміялися.

— Ви правдивий чи ні? — несподівано запитала вчителя Ядвіся.

— Чому ви так запитуєте? — здивувався трохи Лабанович, дивлячись їй у вічі.

— Просто мені цікаво знати.

— Як би я вам не відповів, однаково ви не повірите.

— А чому ви думаєте, що я вам не повірю?

— Коли б ви мені повірили, то, я гадаю, ви не запитували б мене про правдивість.

— Але ви не знаєте, чи вірю я вам, чи ні; не знаєте, чи вважаю вас правдивим. Просто мені хочеться від вас почути, якої ви думки про себе.

— Значить, ви самі про мене вже думали? — посміхнувшись, запитав учитель.

Ядвіся трохи зніяковіла, і ледве помітно зашарілись її щічки.

— Коли ви зустрічаєте людину, то не можете про неї не подумати, — серйозно промовила вона.

Лабанович на мить замислився:

— Признатися, я ніколи не цікавився цим питанням. Тут, на Поліссі, де людей зустрічаєш мало, може, і задумаєшся над кожною людиною, яка тільки не пройде перед твоїми очима. Але в місті, де не встигаєш більш-менш чітко запримітити обличчя кожного зустрічного, здається, що це просто неможливо. Може, десь в мозку цей процес і відбувається, але в нашій свідомості він насправді ж не відбивається.

— Я в містах не бувала, — відповіла панна Ядвіся, трохи спохмурнівши.

— Ах, Ядвісько! Що ж це ми: і не подякували панові учителю за книжки.

— Вибачте, я й забула. Дуже вдячна вам, — промовила Ядвіся.

— А ви прочитали їх?

— Давно прочитали, — відповіли дівчата.

— Я ще принесу, якщо книжки вам сподобалися.

Служниця принесла самовар. Сіли пити чай.

— Ну, то як же сподобалися вам книжки? — спитав Лабанович панночок за чаєм.

— Дуже цікаві книжки! — сказала Габринька. — Ми їх читали цілими вечорами.

— Чи все це було правдою, що там написано? — спитала Ядвіся.

— Кожне найправдивіше оповідання, звісно, не є фотографією, але в основі його лежить правда. І кожне звичайне життя, коли надати йому красивої форми

і висвітлити більш-менш яскраво в тому чи іншому аспекті, причому показати ще й ті пружини проявів нашої душі, що звичайно не помітні для нашого ока,— може бути темою для дуже цікавого оповідання. Хоча б узяти для прикладу вас. Можна було б,— якби знайшовся такий, зрозуміло, майстер,— цікаво написати, як у глухому Поліссі виховувалися і зростали дві красуні сестри. Ці дівчатка хочуть вирватися на широкий простір життя, бо їх забиває і губить гниле повітря поліських боліт і бруд різних покидьків культури. Ось вам і основа оповідання, драми й чого хочете. А вже справа самого письменника створити ту чи іншу зав'язку, взяти той чи інший тон, це вже дивлячись які в нього здібності... Для нього тут розкриваються широкі можливості.

— Хоча б уже ви не сміялися з нас, пане Лабановичу,— журливо промовила панна Ядвіся.

Лабанович зауважив, що він зачепив якісь болючі струни в Ядвісі.

— А ви взяли б та й написали повість про двох сестер,— сказала хитро Габриня.— Написали б, що в них був старий собака Негрусь, у якого завжди текла з рота слина...

Габриня не могла говорити далі від сміху. Цей сміх передався і Ядвісі, і Лабановичу, бо Негрусь вважав своїм обов'язком завжди побрехати на нього, і взагалі був смішною псиною.

— А я вам чогось не сказала,— промовила Ядвіся на прощання вчителіві.

— То скажіть!

— Ні, скажу іншим разом.

XVIII

Цей вечір минув дуже швидко.

В ту пору, коли Лабанович повернувся від пана підловчого, годинник якраз збирався бамкати. Пошипівши і поскрипівши, скільки йому було потрібно, він пробив рівно північ. Учитель засвітив лампу, взяв книжку: він мав звичку читати перед сном. Але з кожного рядка на нього дивилася панна Ядвіся, і читав він зовсім механічно, нічого не розуміючи з того, що читає. Він просто переводив очі з рядка на рядок, зі слова на слово, а думав про Ядвісію.

«Ні, з цього читання нічого не виходить»,— схаменувшись, подумав Лабанович.

Він згорнув книжку і кілька хвилин лежав нерухомо. Спочатку він відчув, як якийсь задоволення приємно сповнює його всього, бо цього вечора помітив, що панна Ядвіся ним дуже цікавиться. Її округлі темні очі затримувалися на ньому часто і подовгу, то радісні, ясно-спокійні, то ніби трохи зажурені, і глибоко западали йому в саме серце, хвилюючи його. Всі слова її, сказані в цей вечір, тепер набирали особливого значення, здавалися багатобіччючими, ще виразніше окреслювали образ цієї дівчини і ще з більшою силою полонили молодого вчителя...

Але й інша думка одночасно запрацювала в його голові і немовби кликала подивитися на все це з іншого боку. Коли ця ще не зовсім розпукла квітка полюбить його з усією силою першого кохання і довірить йому своє серце, й молодість, і все своє життя, тоді що? І перед ним почали вимальовуватися інші образи, і думки його пішли в іншому напрямку. Невже в нього стане мужності зв'язати її долю з долею малопомітного вчителя в цій глушині і тим самим позбавити себе шляху до подальшого досягнення тих цілей, які він намітив собі? Його вабила вільна праця в невідомих просторах людського життя, йому хотілося поширити свій світогляд, набути тих знань, яких йому так бракувало. Його взагалі захоплювало й вабило життя з принадними картинами і таємничими чарами. І ось на цьому шляху вже постала одна перешкода... Але чи так це? Чому перешкода? Чи це не одна з тих пригод, які прикрашають життя? Не всі явища життя потребують такого підходу, бо тоді вони втрачають свою красу, свою цілісність і цінність. До них треба підходити просто, безпосередньо. Коли б так думала бджола, вона б, можливо, і не затримувалася біля квітки. Не завжди можна роздумувати над питаннями: «А що з цього вийде? Чим воно закінчиться?» І чи не є в усіх цих пригодах ознака якогось закону життя, загального й особистого, який пильно стоїть на варті інтересів життя і суворо стежить за тим, щоб не порушувалася його рівновага?

Ці думки трохи заколисали та заспокоїли вчителя, а образ Ядвісі так і стояв перед очима, ніби сміявся з його роздумів.

Від бабусі-сторожихи Лабанович докладніше вивідав про сімейне життя пана підловчого.

— Добра душа ця панночка,— казала бабуся і зітхала.— Вся в матір пішла... Не дав їй бог пожити ще трошки, діток доглянути.

— Чого ж вона, бабуся, так рано померла? — запитав бабуся вчитель.

— Померла, паночку... На все воля божа.

Стишивши голос, ніби боячись, щоб хто не підслухав, бабуся вела далі:

— Ой паничку, тяжко їй жилося з паном! Бив її пан! Та ще й як бив! У небіжчиці пані було пишне волосся. Як розпустить, бувало, чорні коси, так мало не до долу звисають... Ой була жінка, нехай із святими спочиває її душенька! Сама я, паничку, бачила, як бив її одного разу пан. Узяв за коси, ще й на руку намотав і потягнув через двір у кімнату. А що він там робив у кімнаті, того вже люди не бачили.

— За віщо ж він бив її?

— Ой паничку, вдача в пана важка! Ой важка вдача! Коли вже насупляться брови та вуса обвиснуть, ну тоді добра не жди. Ніби на нього щось найде. А так людина він непогана. І поговорити любить, і пожартує, і посміється. Попросиш чого, ніколи не відмовить. І знаєте, паночку: часто бідна пані по хатах ховалася, коли розлютиться пан. А діти притихнуть, немов ті пташки в гнізді, коли над ними коршун пролітає... Не дав бог долі бідній пані. Старшій панночці тоді лише десятий годочок пішов. А без матері, паночку, самі знаєте, тяжко жити. Через рік одружився пан удруге. Добра пані, нічого не скажеш, паночку, але дітям — не рідна мати.

Такі обставини сімейного життя болуче відбивалися на дітях, особливо на м'якій вдачі панни Ядвісі, але вона була дівчиною скритною, мала характер замкнутий і не скаржилася на свою долю. Та й кому було тут скаржитися? І тугу дитинства вона глибоко затаїла в серці, щоб про неї навіть і не догадувалися люди, бо при всій м'якості своєї вдачі панна Ядвіся була дівчина горда. І тільки на самоті давала волю своїм невеселим думкам. Про що тоді думала вона? О, напевно, були в неї такі ж думки, які бувають у невільника за мурами, котрому так принадно всміхається воля. З тією тільки різницею, що ця воля добре йому знайома, тоді як життя за межами цих похмурих лісів і вічно мовчазних боліт Полісся було для Ядвісі ще не зовсім зрозумілим і, отже, ще привабливішим, ще прекраснішим.

Але що б там не було, панна Ядвіся часом забігала на кілька хвилин до старої Мар'ї, не для того, щоб поскаржитися на свою тугу, а просто погомоніти з нею. Забігала вона в ті години, коли Лабанович був на уроках, і то крадькома, обережно, щоб не зустрітися з учителем. Бабуся була жінкою доброю, чулою до чужого горя і вміла знайти ті прості, живі слова, що припадали до душі, гоїли і заспокоювали її. Ці побачення довгий час відбувалися потай від учителя, і бабуся, яка вже не була вона говірка, ніколи не казала про них паничеві, хоча теж була дуже віддана йому.

Що ж тягнуло панну Ядвісю до цієї простої жінки? Треба сказати, що стара поліщучка була бабуся добра, співчутлива і своїм простим серцем розуміла, чого бракує молодій дівчині, яка так рано втратила рідну матір. Співчуття до чужого горя жило в її серці, бо й сама вона багато зазнала цього горя на своєму віку, рано залишившись удовою з малими дітьми. І треба взагалі відзначити, що ніхто так, як проста селянська душа, не зуміє знайти ті добрі слова і вирази, що так цілюще діють на іншу душу, щоб загоїти і заспокоїти її рани. Звідки ж беруться ці сили, ці вл'ястивості душі? Напевно, з джерел свого горя і важкої боротьби з життям за людські права, з цієї цілісної наївної віри в справедливість розплати на тому світі за всі муки на землі.

З іншого боку, Ядвісі цікаво було послухати, як учитель вів свою роботу в школі, як він інколи покрикував на учнів, гнівався на їхню негідність або надмірний шум, щоб потім здивувати його розповіддю про те, що робив він у школі і як поводився з дітьми. А тонка стіна між кухнею і школою дозволяла чути все, що робилося в класі. Ядвіся раз у раз переривала розмову з сторожихою і прислухалась. Тільки-но закінчувався урок і школа відразу зітхала вільніше своїм гамором, Ядвіся, давши бабусі знак мовчати, ніби сполохана дика пташка, кидалася в двері і зникала серед будівель свого подвір'я, звідки часто линув її молодий соковитий голос і дзвінка пісня. А бабуся, дивлячись їй услід, сама собі хитала головою і сміялася довгим тихим сміхом.

— Чудна, весела панночка! — зауважувала бабуся.

Бабуся розповідь про дівчину підловчого справила глибоке враження на молодого вчителя. Образ пані з чорним пишним волоссям яскраво вимальовувався в його уяві, а допитлива думка намагалася вникнути в усі

приховані пружини цієї драми людської душі. І ця трагедія людського життя овівала і образ панни Ядвісі, огортала його якоюсь неясною пеленою таємничості похмурої поліської глушини. І ця глушина все виразніше набирала своєрідних обрисів, як щось само себе задовольняюче та існуюче своїм власним життям, таємно переплітаючись і поєднуючись з людською долею.

Залишаючись на самоті, Лабанович часто думав про Ядвісію. Він навіть розмовляв з нею в думках. І ця розмова була така проста, щира, бо йшла від серця! Ядвісія так мило і трохи лукаво поглядала на нього і сміялась. Йому самому робилося так спокійно на душі від цієї розмови. Він відчував, як щось приємне полонить душу і гріє його серце. Але при зустрічі з Ядвісею він ніколи не висловлював того, що казав їй без неї. Чи то сором'язливість ще не займаного серця, чи то якась обережність не давала йому сказати їй усе, що було на душі.

XIX

Незабаром після того, як Лабанович повернувся від Турсевича, до нього приїхав Саханюк. Лабанович був дуже здивований, побачивши на порозі високу, худорляву постать хатовицького вчителя. Перш за все ніяк не сподівався його в гості, особливо в будній день.

— Зд'ястуйте! — промовив Саханюк, причому губи й очі іскрилися веселим сміхом.— Що, не чекали мене? — спитав він, привітавшись з колегою.

— Зовсім не чекав,— здивовано відповів Лабанович,— і тим приємніше побачити вас тут. Заходьте ж, будь ласка, до хати, а я зараз закінчу урок і відпущу хлопців на обід... А може, вам цікаво познайомитися з моєю школою, то будьте ласкаві.

Саханюк більше з делікатності пройшовся поміж учнівськими лавами, заглядаючи в грифельні дошки та зошити учнів, а потім зупинився біля шафи з книжками і слухав, як колега вів урок і які відповіді давали учні.

Лабанович старався не спасувати перед Саханюком і показати свою школу з найкращого боку. Запитання так і сипалися одне за одним, а слідом за запитаннями викликалися учні. Вони відповідали досить добре.

— Може, проекзаменуєте моїх учнів? — спитав Лабанович Саханюка.

Саханюк махнув рукою, даючи цим знати, що він не має ніяких запитань.

— Сховайте книжки! — звернувся Лабанович до учнів. Діти швиденько поховали книжки і дошки.

— Молитву!

Школа хором проспівала молитву перед обідом. З шумом кинулися діти на вулицю і заповнили її своїми дзвінкими голосами.

— Ну, як вам подобається моя шко́ла?

— А нічого, добра! Добра! Ви, мабуть, багато працюєте?

— Працювати доводиться. Тільки мені все здається, що моїй праці чогось бракує і що я роблю не так, як треба.

Учителі зайшли до кімнатки.

— Е, плюньте ви на це, — промовив Саханюк. — Навчили читати, писати і задачі розв'язувати — і годі! Ви думаєте, медаль заслужите? Або світ цим перевернете? Інспектор знайде до чого причепитися. Ну, в найкращому випадку подяку напише, а дирекція вам десять карбованців вишле. Але своє здоров'я дорожче.

— А як ви свою школу кинули?

— А де вона дінеться? В ліс не втече, — відповів сміючись Саханюк.

«Видно, брат, ти даремно сюди приїхав», — подумав Лабанович.

— Мабуть, у вас якась важлива справа, коли так. Чи не сватати, бува, приїхали когось? — переходячи на інший тон розмови, жартівливо запитав його Лабанович.

— А що ж? Сватайте. Гуляти будемо.

— Коли, бачите, я поганий сват. Щоб, бува, за дівчину не посварилися.

— Щоб за дівчину — та ще й сваритися! Чи мало цього добра на світі? Вистачить на наш вік!.. До речі, вами цікавиться одна панночка.

— Панночка? Яка?

— Така, що все віддай — і мало!

— Ну, хто ж така?

— Каже: хотіла б познайомитися з цельшинським учителем.

— Може, завітанська чарівниця?

— Вона, колего, вона! Як це ви вгадали?

— А в мене бабуся — знахарка; я в неї уроки по знахарству беру.

— А все-таки як ви догадалися, що це вона?

— А дуже просто: всі кавалери — сім пар винних

і сім пар невинних і ви серед них — закохалися в панну Людмилу. А їй аж у голові запаморочилося від радості й дух забило. Але її засмучує одне: чому не всі кавалери віддають данину її вроді? Я, коли хочете, той горбань з казки «Царівна — червона квітка», який не вклонився царівні. І не буду їй кланятися.

— Ось ви який! — сказав Саханюк і засміявся.

— А що ж ви думали!

— І не познайомитеся з нею?

— У всякому разі, сам до неї не поїду.

— Чому?

— Просто не поїду, та й годі.

Саханюк говорив, іноді сміявся, але Лабанович здавалося, що чогось найголовнішого його колега не каже, бо не може бути, щоб він приїхав сюди тільки для того, щоб переказати, що землемірова дочка хоче познайомитися з цельшинським учителем.

— Вибачте, я зараз повернуся.

Лабанович вибіг у кухню.

— На́ тобі, бабусю, півкарбованця, принеси горілки.

— Ви його, паночку, частуватимете? — пошепки спитала бабуся.

— А що?

— Не варто, паничику! Це ж він, паночку, приїхав гарці збирати.

— Які гарці?

— Зсипне нашої громади на школу!

— Кому зсипне?

— Собі, паничику!

Бабуся, кажучи це, аж сіпалась від обурення.

Лабанович глянув на неї і здивувався. Вся ця справа йому була незрозумілою, хоч і значною мірою проливалася світло на приїзд Саханюка.

— Ну, бабусю, принеси горілки, вип'ємо, тоді, може, порозуміємось.

Бабуся сердито накинула на себе свитку, грюкнула дверима і попрямувала до Лявона Сікача.

Лабанович повернувся до гостя. Ще нічого не розуміючи, він глянув на Саханюка:

— Знаєте, що каже моя бабуся: нібито ви приїхали збирати якесь зсипне. Що ви на це скажете?

Саханюк опустив очі, наче відчувши якусь ніяковість, а потім звів їх на колегу.

— Атож, мені належить зсипне від вашого села, — промовив він спокійно.

— Ви не жартуєте? — здивувався Лабанович.

— Ні, кажу цілком серйозно.

— Ха-ха-ха! — Лабанович так і покотився зо сміху.

Саханюк поглядав на колегу, теж посміхаючись.

— Що ви бачите тут смішного? — спитав він.

— Ну, як же не сміятися? Ви приїхали до мене відбирати мій хліб. Я вчитиму, а ви тільки гарці збиратимете.

— Стривайте! — загарячкував Саханюк. — На волосному сході постановили, щоб на хатовицьку школу, давали зсипне. Від вашого села мені належить дванадцять пудів тридцять фунтів жита. Ну? Я й маю повне право взяти своє.

— Пробачте. А коли була зроблена така постанова? Напевно, тоді, коли Цельшине не мало своєї школи? А оскільки ця школа тепер є, то було б щонайменше смішно брати зсипне від своєї школи і віддавати чужій. І загалом ця справа така проста й очевидна, що й дитина зрозуміє всю недоречність вашої вимоги.

Саханюк ніскільки не образився:

— Я опираюся на циркуляр дирекції народних училищ, у якому значиться, що раз була постанова волосного сходу давати зсипне, то ваше село не має права його відібрати. Ось чому я й приїхав забрати це зсипне.

— Але ви його не візьмете.

— Візьму!

— Ні, не візьмете!

Кілька хвилин Лабанович вдивлявся в Саханюка. Саханюк дивився на колегу. В його жовтуватих очах бликав невинний сміх.

— Знаєте що, — промовив Лабанович. — Мені не шкода цього зсипного, бог із ним. Одначе, коли пішло вже на те, можу вас не тільки запевнити, але й перезапевнити, що ви звідси не візьмете жодної зернини.

— Ну, побачимо, — сказав Саханюк.

— Нічого ви не побачите!

У розпал суперечки рипнули кухонні двері. Сторожиха просунула голову:

— Ось, паничику, вам гроші: ніде не дістала! Була і в Лявона, і в Губарових — нема.

— Ну, то давай обідатимемо.

Саханюк відмовився обідати. Він приїхав сюди з Дубейкою і домовився з ним по дорозі заїхати на почастунок. Куди — Саханюк не сказав. А зараз він мусив їхати, бо Дубейка в старости його, напевно, вже чекає.

Саханюк попросився з колегою, запрошуючи його до себе в гості.

— Дякую,— сказав Лабанович,— але, колего, майте на увазі, що зсипного ви не одержите.

— Судитимусь,— не поступався Саханюк,— ось повернусь і земському скаргу подам на вашого старосту.

Надвечір того ж самого дня староста зібрав гарці та привіз їх Лабановичу:

— Що він, паночку, збожеволів, чи що? Як же ми віддамо йому зсипне, коли в нас є свій учитель!

У старости був поважний начальницький вигляд і почуття виконаного обов'язку перед школою та вчителем.

— Хоч би він посоромився,— обурено говорила бабуся.— Як це можна забрати зсипне з чужої школи?

Бабуся була зацікавлена в цьому зсипному, бо і їй належала якась частина гарців.

XX

Панна Ядвіся була в надзвичайно веселому настрої. Вона й мала Габринька підуть завтра на роз'їзд, сядуть у поїзд і поїдуть у гості. На Гродненщині в них були свояки, і татко дозволив поїхати туди тижнів на два погостювати. Габринька кружляла навколо мачухи, жартувала, заливалася таким веселим дитячим сміхом, що навіть здебільшого сумна й заклопотана мачуха, всупереч своєму звичайному настроєві, також сміялась:

— Облиш, облиш: ти вже не дитина.

Мачусі, здавалося, було трохи незручно, що панна Габринька так дуріє при чужій людині. А цією чужою людиною був Лабанович.

Але Габринька не зважала на це. Вона придумала коротенький віршик і раз у раз декламувала його своїй мачусі:

Мама така жвава,
Сліпа та кульгава.

— От пустуха,— хитала головою жінка, звертаючись до вчителя.

— Я буду письменницею. Хочу написати повість, як на Поліссі жили дві вродливі квітки-панни та що з цього вийшло, — сміялася Габринька.

— А що з цього вийшло? — поцікавився Лабанович.

— Вийшло те, чого ніхто не сподівався! Ці обидві красуні покохали одного панича і кинулись йому на шию. А він, неборака, пішов з горя та й утопився в Целяшовому Дубі.

— Габринько, стидайся! — промовила пані.

А Габринька вся аж заходилася зо сміху. Сміялася також і панна Ядвіся, трохи засоромившись від такої безпосередності, простоти і сміливості жартів своєї сестри.

— У вас, як видно, є здібності письменниці, — сміявся й Лабанович. — Але чого ж він, цей ваш панич, топиться пішов?

Габринька хитро поглянула на сестру. Ядвіся, очевидно, цікавилась її жартом і сміючись відповіла за сестру:

— Мабуть, той панич злякався свого щастя.

Невідомо чого сестри переглядалися і пересміювалися. Просто їм було весело, їх тишила й радувала ця поїздка, зміна вражень, нові місця, нові знайомства.

Лабанович відчув якийсь смуток. Звідки той узявся, він і сам не знав. Чи не тому, що панна Ядвіся так радіє? З усього видно, її ніщо не прив'язувало тут, ніхто не цікавив, і вона з легким серцем готова була змінити цю глушину Полісся на кожне нове місце, бо серце її було вільне, а може, шукало іншого серця, щоб забитися йому в тон? А може, це серце було вже там?

І почуття самотності закралося в душу вчителя: він тут — чужий і зайвий. І смішним тепер здалися ті думки, які ще так недавно потішали його молоде серце.

Пані підловчав вийшла. В кімнаті залишилися самі дівчата. Біля грубки під канапою лежав старий Негрусь і зрідка виляв хвостом, коли повз нього проходила панна Ядвіся.

— Я ні разу не бачив вас у такому доброму гуморі, — сказав їй Лабанович. — Ви сьогодні така весела, як ніколи.

— А ви хотіли, щоб я плакала? — спитала вона.

— Ні, я цього зовсім не хотів би. Але, як я помітив, у вас тут нема нічого такого, за чим ви могли б шкодувати. І коли б вам лучилася така нагода і ви могли б

ніколи сюди не повертатися, ви анітрошечки за цим не пожалкували б.

— О ні! — промовила панна Ядвіся.

На хвилинку вона ніби про щось замислилась. Обличчя її стало серйозним. Але вмить вираз його змінився, в очах заблищали сміхотливі, хитруваті іскорки.

— О ні! Ви помиляєтеся! — сказала вона. — У мене тут є хтось такий, кого мені дуже важко покинути і про кого дуже непокоїться моє серце.

Лабанович завмер у солодкому і разом тривожному чеканні. Панна Ядвіся окинула його допитливим поглядом. Вона раптом підхопилася й попрямувала до Негруся.

— Негрусь, любий мій Негрусь! — казала вона і пестила собаку, притуливши до нього свою щоку. — Ми розлучаємося з тобою аж на цілих два тижні.

— Тим приємнішою буде година зустрічі після розлуки, — сказав Лабанович і підвівся. — Ну, бажаю вам усього найкращого: щасливо доїхати, весело гуляти і легко перенести розлуку з тим, про кого так непокоїться ваше серце.

Кажучи це, Лабанович відчував якусь образу, і, як не намагався приховати її, образа позначалася на його обличчі.

— Куди ж ви? — спитала Ядвіся.

— У мене, бачите, є одна робота. А вам треба збиратися в дорогу, — не буду заважати... Бувайте здорові!

Ядвіся нічого не сказала. Вона тільки винувато і ніби боязко заглядала йому в вічі. Може, вона каялася в своєму останньому, щоправда, грубуватому жарті, але признатися в цьому чомусь не хотіла.

— А може, ви завтра пройдетеся з нами на роз'їзд? — спитала Лабановича Габринька.

— Нащо турбувати пана вчителя? — промовила Ядвіся. — Татко завжди посилає з нами лісника Григора.

Що це? Нова образа, чи панна Ядвіся просто не хоче його компанії? А може, вона не хоче мати свідків своєї зустрічі з Суховаровим?

Веселий настрій покинув Ядвісію, і вона стала мовчазною, замкненою.

— Зрозуміло, — сказав Лабанович, — панні Ядвісі буде набагато приємніше піти в компанії Григора і Негруся, котрий, напевно, сам напроситься в провозаті.

Почувши своє ім'я Негрусь із задоволенням кілька разів вильнув хвостом.

Лабанович попрощався і пішов. На душі в нього було важко і сумно. Ясно, що Ядвіся насміхається з нього. А коли й звертала на нього увагу, то тільки тому, що тут глушина — живої людини немає. А він, як нетямуше дитя, не бачить нічого. Він сам напускав на себе приємного туману самоомани, він сам заколихував себе рожевими думками і солодкими мріями. Ну що ж? Треба глибше поринути в себе і там шукати джерела радощів і здорового почуття. І треба, загалом, узяти себе в руки. Пора йому викинути все це з голови й серця, поки образ дівчини ще не засів там настільки глибоко, що з ним буде важко боротися. Нехай не думає вона, ніби в нього тільки й світу, що в її вікні.

Кілька разів пройшовся Лабанович по своїй кімнатці.

«Ні,— думав він,— так далі жити не можна. Крім школи і суто особистих інтересів, є ще й інші — громадські обов'язки. Треба ближче стати до народу, придивитися, як він живе і чим він живе. Треба поширити рамки своєї роботи, треба винести цю роботу за межі суто шкільних питань».

Лабанович попрямував у клас, наблизився до книжкової шафи. На одній з полиць стояло кілька десятків тоненьких книжечок спеціально для народу. Видання ці були тоненькі й загалом пустопорожні. Тут переважали книжечки, видані різними комітетами і гуртками тверезості, або синодські видання. Переглянувши цю бібліотечку, Лабанович нічого не знайшов у ній цікавого, особливо для тутешнього населення, і вирішив вибрати цікавішу, на його думку, тему для бесіди з поліщуками. Про що ж розмовляти? Треба звернути увагу на селянський побут, показати селянам, як живуть інші люди і як вони дійшли до кращого життя.

Лабанович усе більше й більше захоплювався своєю темою. В думці складався план розмови і виникали в його уяві все нові й нові факти. Він зачинив шафу, пішов до своєї кімнатки і сів до столу, щоб накреслити план розмови.

В цей час увійшла бабуся:

— А ви, паночку, все пишете.

— Пишу, бабуся.

— Чи ви чули, паничику, що Курульчука переводять од нас?

— Переводять? — спитав Лабанович. — Чого ж його переводять?

Лабанович замислився. Йому стало чогось шкода. Якась самотність огорнула його, і тісний краєвид, здавалося, звузився і став ще тіснішим.

— Незгода в них із шляховим майстром, — пояснила сторожиха причину виїзду Курульчука.

XXI

Минув якийсь час.

Молодий учитель багато пережив, передумав. Цілими вечорами просиджував він по селянських хатах, придивляючись до життя поліщуків. Його тут приймали і зустрічали привітно, з охотою підтримували розмову про різні справи. Але ці розмови не виходили за межі тих питань, яких торкався сам учитель, бо поліщуки — люди поважні, статечні, обережні, не відразу і не кожному відкривають свою душу, бо вже, мабуть, сама природа Полісся наклала на них свій відбиток. Безмежні болота вчили їх мудрому міркуванню, море лісів виховувало в них завбачливість, бо так легко тут спіткати небезпеку: на звіра натрапити, збитися з дороги або потрапити до рук сердитих лісників графа Потоцького. І тільки випадково вдавалося почути яке-небудь ненароком зронене соковите слово, приказку або цікаве порівняння. Старі, сиві, зморшкуваті, з почесними лисинами діди, живі літописи цельшинської історії на протязі багатьох десятків років припали до душі Лабановичу. Це були ті стовпи, ті підмурки, на яких трималися традиції селянської старожитності. Це були самоучки-агрономи, тлумачі різних пригод життя. Вони знали, якого дня, в яку навіть пору треба виїжджати з сохою на поле, за яких умов треба сіяти те чи інше збіжжя. Їм досить побачити перший журавлиний ключ, щоб сказати, який буде овес. Від висоти льоту залежить і висота вівса: високо летить ключ — високий вродить і овес. Кожний такий дід має своє особливе, виразне обличчя.

Ось хоч би цей дід Микита. Сивий, як голуб. Гострий погляд, колючі очі, готові пронизати. Старість пригнула його міцний стан і кинула на обличчя і на високе чоло цілу сітку зморшок. Але що за буян був дід Микита в молоді роки! На ціле село не було рівного. Такі штуки витинав дід Микита, яких тепер ніхто й не

потрапить, бо хіба тепер такий народ? Та що молоді літа? Навіть і зараз, незважаючи на свої вісімдесят років, дід Микита за пояс молодого заткне. Ось тільки нехай підгуляє, нехай прокинеться в ньому його молода бунтарська кров, — не стерпить, просуне руки в жорна і піде з ними, як з легенькими казанками, навприсядки по хаті. Ще й тепер бояться діда Микити, бо він — знахар-чарівник, хоч знахарством не займається; але коли хто розгнівить діда, тоді взнає він силу дідових чарів. Микита — чоловік відлюдкуватий, вдень його бодай що не зустрінеш на людях, і живе він сам-один, як вовк, давно поховавши свою стару та відбившись од дітей.

Дід Микита й інші родоначальники Цельшиного добровільно поступилися своїми правами молодшим і здоровшим, самі вже стояли осторонь від громадських справ. По-перше, вони вже внесли свій вклад у громадське будівництво, по-друге: яким не тихим, яким не повільним було сільське життя, але старі представники його, діди-поліщуки, знаходили в ньому багато чого такого, що не відповідало їхнім поглядам. І тільки вже у надзвичайно важливих випадках брали вони участь.

Ось тоді, коли виникала якась заплутана справа загальносільського характеру, злавив з печі зовсім дряхлий уже дід Никодим, виходив на вулицю і голосно заважував:

— Ви не думайте того — правда не шкварка, з кашею не з'їси. Вийде наверх вона, рідна, бо навіть сама земля присягала небу не пускати звідси темної, нерозплутаної справи.

Звичайно ж діди здебільшого сиділи дома або на подвір'ї порпалися. До церкви вони бодай що ніколи не ходили, та й церкви в Цельшиному, крім каплички на кладовищі, не було. А вдома молитися богу не випадало, — більше нагрішиш, ніж намолишся. Крім того, молитися їх не вчили. І загалом ніхто в Цельшині не вмів молитися як слід. Кожний молився так, як йому підказував розум. Один раз на рік, на благовіщення, приїжджав сюди батюшка з Малевичів. Тоді вже всі цельшинці й несли свої гріхи ще більше грішному о. Модесту, який був дуже завзятим п'яницею і лихословом. Напевно, за це й покарав святий Ілля малевичьку церкву, побивши Перуном її дзвіницю. А може, й інший гріх о. Модеста міг потягнути за собою таку кару, бо він сушив жито за царськими вратами, а в святу

неділеньку перед службою божою мав звичку ходити на болото трясти ятери з рибою в своїх парафіян. Одного разу, ходячи по болоту, провалився він десь у багнюку по самий пояс. Церковний староста, котрий також ходив разом з попом на роздобутки, стояв і спокійно поглядав, як о. Модест борсався в грязюці й не міг витягти з болота ніг.

— Чого дивишся, падло пранцювате? Тягни мене!

Тоді тільки заворушився староста і визволив з болота о. Модеста.

У цю неділеньку о. Модест застрайкував і не пішов служити обідню.

— Що, батюшко, може, час дзвонити на обідню? — спитав його дома староста.

— Анітелень! — крикнув о. Модест. — Як бог до мене, так і я до бога.

І все ж таки, незважаючи на все це, цельшинці відчували якусь потребу так чи інакше мати зв'язок з небом та церковністю, хоч цей зв'язок був більше формальним і поверховим.

Лабанович довго не міг забути одного випадку, коли релігійні потреби визначалися особливо своєрідно.

Учитель ще спав солодким сном. Був ранок, тільки розвиднілося. В кухні, поруч з кімнатою вчителя, де він спав, стояв приглушений гамір від голосів цельшинських жителів. Цей гамір інколи густішав і зростав, але бабусин голос спиняв його, бо бабуся не хотіла тривожити «панича». Лабанович прокинувся і став прислухатися. Двері знадвору то відчинялися, то зачинялися. На кухні тупали, штовхалися; гриміли жбани, глечики та пляшки, а весь цей гамір покривався та заглушувався плескотом води. Вода лилася з відер у цебер. Учитель одягнувся. Прочинивши двері, він побачив повну кухню поліщуків і поліщучок, дівчат, молодих і старих жінок. Усі вони тиснулися до цебра й набирали звідти воду. Сторожиха керувала всією цією справою та підливала в цебер воду. Побачивши вчителя, все це зборище зустріло його досить привітними усмішками.

— Що це, бабусю, тут робиш?

— Воду, паночку, свячену даю.

— Ах, правда! — промовив учитель. — Сьогодні ж водохрещі. Хіба батюшка святить?

— Ні, паничику. Пам'ятаєте, приїжджав хатовицький батюшка правити молебень у школі? От залишилася

від молебня вода. Я перелила її в пляшечку, а тепер, бачите, ми розбавили її, то люди беруть свячену воду.

— Так це ж треба до церкви поїхати та на Йордань піти і звідти води набрати.

— Далеко, паничику, їздити, — поважно й авторитетно промовив староста.

— Однаково, — махнув рукою Степан Рилка, той самий, що колись возив учителя до волості.

Протягом години все село набрало собі свяченої води. Бабуся в цей день почувала себе найповажнішою особою на селі.

Кілька разів кликав Лабанович цельшинців до школи. В усі хати розносили учні звістки про те, що ось такого-то вечора вчитель запрошує жителів до школи, де він буде говорити і читати. Першого ж вечора народу найшло повна школа, навіть місця не вистачило. Як-не-як, це все ж таки було цікаво поліщукам. Поліщуки, в основному статечні люди, поважно всілися на лавах, а дівчата й хлопці збилися біля дверей, пощипували одні одних і пересміювалися.

Коли всі зібралися та позаймали місця, прийшов учитель. Коротко пояснив він слухачам, з якою метою зібрав їх сюди. Він говорив їм про те, що кожна людина повинна прагнути до кращого й кориснішого життя, як треба далі жити, щоб його поліпшити і щоб це поліпшення було справжнім і помітним. Він намагався зацікавити слухачів, наводив приклади з їхнього життя, правдиві, прості та зрозумілі. Він добре підготувався до бесіди, говорив рівно, часом з натхненням. Але його дуже здивувало, що дівчата зовсім не слухали і більше цікавилися своїми кавалерами, ніж його бесідою. Старі поліщуки хоч і слухали, але то той, то інший широко роззявляв рота і позіхав. А в кінці бесіди Максим Цялушка відзначив:

— Все це правда, паночку. Але де вже нам учитися? Хіба що нехай вони вчать, а ми вже й так доживемо.

При слові «вони» Максим показав рукою на учнів.

XXII

Зробивши ще одну чи дві такі спроби і помітивши, що з кожним разом кількість слухачів зменшується, Лабанович махнув рукою. Але що було робити і чим йому зайнятися? У будні з ранку й до вечора він був

у школі. Та надходили довгі зимові вечори. Куди було подіти цей вільний час? Він сідав за читання, зубрив, про всякий випадок, різні підручники, писав листи до друзів, так само закинутих у глухі закутки Білорусі; навіть спробував вести щоденник, куди записував свої думки, настрої та переживання. Спочатку цей щоденник його дуже захоплював, і Лабанович просиджував над ним цілими годинами. Зрозуміло, в щоденнику найважливіше місце відводилося одній дівчині. Побоювання, аби щоденник не потрапив комусь до рук і не викрив таємниці його душі, змушувало шукати замислуваті за-соби і форми записів, вживати різні алегорії. Але через тиждень записування було закинута, бо самому авторові воно здавалося надто наївним і смішним.

А що ж ця дівчина, яка так глибоко порушила спокій молодого вчителя, що думала вона? А вона загостювалася на Гродненщині і, видно, не дуже поспішала додому. Така неувага з боку Ядвісі кривдила, ображала його. Лабановичу хотілося, щоб вона швидше повернулася сюди, не тому, що він зразу ж збереться і побіжить до неї. Ні, зовсім ні. Він просто хоче показати їй цілковиту неуважність до її особи. Він навіть кілька разів на день пройдеться під її вікнами, але й голови не поверне в її бік і знаку не подасть, що вона цікавить його, що йому без неї тяжко і сумно. Він тільки втішатиметься своєю помстою, але нічого не скаже про це.

У святкові дні було ще гірше, бо ще більше залишалося вільного часу. Лабановича тягнуло на люди, але він твердо постановив нікуди не ходити. Та й куди, сказати правду, підеш? Курульчука нема, на Прип'ять перебрався. Лабановичеві було дуже шкода Курульчуків. Про Марину лишилися самі тільки чисті та приємні спогади. Деколи молодий учитель дорікав сам собі, чому ближче не познайомився з нею. Така була мила і славна дівчина, і, напевно, було в неї найкраще серце. Що ж заважало йому наблизитися до Марини?.. «Ех, — сказав він сам до себе, — так ліпше». До пана підловчого теж не хотілося тепер заходити, хоч він, правда, кликав, і Лабанович раніше ні разу не відмовлявся сісти з ним за стіл, щоб добре випити й закутити знаменитими литовськими колдунами.

Підпивши, підловчий був у гуморі; він тоді пригадував свої молоді парубоцькі літа, свою жваву і палку вдачу, свою спритність до панянок.

— Я не знаю, що тепер за кавалери, — казав зневажливо пан Баранкевич, — ні риба ні м'ясо. Я, бувало, на голові ходив! Підійдеш до панночки і так і отак. Бувало, в пику тобі дасть — ну й нічого. Хіба це образа для кавалера, коли часом заробиш від панночки по пиці?.. Ні, треба тобі, пане професоре, з панною Людмилою познайомитись. А то сидиш ти тут, як пень при дорозі... Коли-небудь ми поїдемо з паном до Завітанок, треба ж трохи розворушитися та повчитися, як біля панночок ходити.

— Куди вже там мені потикатися до завітанської красуні, — сказав Лабанович, — біля неї вже надто завізно.

— То що? Гей! Бувало, тільки й сунешся туди, де кавалерами кишать. Ось тут-то й уся цікавість, щоб їх повідтискати, носи їм усім наставити і до себе панночку привабити.

Підловчий не пропускав нагоди розповісти щось на цю тему, де йому самому доводилося виступати в ролі щасливого кавалера, який брав верх над усіма іншими.

Господиня, задоволена і щаслива, слухала про здібності свого грізного чоловіка і, ніби не вірячи, говорила:

— Ну, ти вже й скажеш.

— А мені що? — поважно вів своєї Баранкевич. Він був глибоко переконаний у правдивості всього розказаного та в правильності свої учинків. — Я не любив киселем сидіти біля панночок.

Потім підловчий підходив до музикальної скриньки, пускав кружки, які йому особливо подобалися, і підтягував басом, у такт мелодії помахуючи рукою. Інші ж кружки пускалися для того, щоб віддатись сумним спогадам про далеке минуле. Пан підловчий тоді сидів похмурий, важко сопів носом і думав. Посидівши трохи отак, він підводився з місця і йшов до своєї кімнати на відпочинок.

Лабанович, звичайно, сидів ще кілька хвилин і слухав господиню. Вона поривалася сказати дуже багато, вона хотіла відкрити свою душу, вилити з неї всю тугу, весь смуток свій, але слова спинялися, не відповідали думкам, що прагнули знайти найдохідливішу форму і не знаходили. Кілька разів підкреслювала господиня, що дуже поважає пана Лабановича і вважає його за рідного. Нескладно та уривчасто говорила вона про неслухняність і свавілля Чеся, звертаючи на те, що їй, як мачусі,

вельми важко з ним справитися, але вона терпляче несе свій хрест і незаслужено терпить через хлопця.

Розмовляла пані стиха, задихаючись і кидаючи боязкі погляди в той бік, куди пішов Баранкевич. У простих, болючих і лякливих словах було багато недомовок; у них чувся страх і сором від цієї сповіді перед чужою людиною; відчувалося борсання її душі, невідповідність того становища, яке вона посідає в сім'ї пана підловчого, з тим, на яке давало їй право походження та виховання.

Лабановичу було прикро слухати такі скарги, бо вони ніби ставили його в роль судді і примушували так чи інакше втрутитися в чуже життя, а цього йому не хотілося. З іншого боку, шкода було і господиню: очевидно, їй було тут тяжко. Проте якесь вороже почуття проти пані збурювалося в Лабановичеві. Для нього було незрозуміло, як вона так покійно, без усякої боротьби, примирилася зі своєю долею і не має сили скинути з себе цей хрест життя.

— А скажіть, будь ласка, — не втримався одного разу Лабанович, — що зв'язує вас із сім'єю пана підловчого? Ви тут — людина вільна. Тяжко вам, ви відчуваєте несправедливість, — що ж вас може спинити від того, щоб кинути це життя і стати вільною людиною?

На обличчі пані підловчої відбився жах. Ця думка, напевне, ні разу не приходила їй в голову. Нерухома та мовчазна, сиділа вона за столом, затиснувши руками скроні. Потім пані посміхнулася якоюсь кислою посмішкою, ніби хотіла сказати, що все це — дурниці і що про це не варто було розмову заводити, а жити на світі загалом важко і загалом треба змиритися зі своєю долею. Тоді Лабанович сказав їй щось таке, що так чи інакше могло поліпшити настрій, попросився і пішов з дому Баранкевича.

Ще один випадок пригадався тепер учителеві. Якось цими днями, вже після розмови з панею Баранкевич зайшла вона ввечері до нього. Пані була схвильована та заплакана.

— Пробачте, будь ласка, що я зайшла до вас, — промовила вона, — але я вас вельми поважаю і маю за рідного... Боже мій! Що мені робити? Що діяти мені? Немає сили більше терпіти!

Лабанович догадався, що підловчий зчинив у домі бучу, але не розпитував про це, і сама пані чомусь не

говорила, не звинувачувала свого чоловіка, а тільки казала, що їй важко взагалі.

— Що ж вам можна порадити? — запитав Лабанович. — Якщо маєте куди поїхати, то що ж? Ідьте. Я на вашому місці не погодився б з таким життям. Яке ж це життя?

— Ви знаєте пана підловчого?

— Я чув. Ну що ж поробиш, коли в людини така вдача?

— Ох, мій паночку! Як важко йому догодити! Ну, хай я нікчемна, але ж він і першу дружину в могилу загнав, і мене зажене. — Пані плакала. — І все я винна. Чесь погано поводитьсь — я відповідаю. То робиш не так, то ходиш не так! Що б не сталося, усьому я виною.

Лабанович не знав, що сказати, як цьому зарадити. Пані виплакалася, виклала душу, весь свій смуток і горе і трохи заспокоїлася. Усміхаючись крізь сльози, просила вона Лабановича нічого нікому не говорити. Вона ще раз сказала, що тільки з ним побалакала про це, бо вважає його дуже добрим, зовсім рідною людиною, розпрощалась і вийшла, просячи пробачення.

Лабанович відчув полегкість, бо йому дуже важко було слухати цю сповідь, тим паче, що він тут не міг хоча будь-чим допомогти. Крім того, йому взагалі було прикро слухати всю цю гризню чи втручатися в чуже життя.

«І ось же буде терпіти і нікуди не поїде, — думав Лабанович про пані підловчу. — А що справді тримає її тут?»

Лабанович замислився. І була ж у людей молодість, були в них світлі надії на життя. На свій смак будували вони щастя, переживали початок якоїсь привабливої казки, і чим закінчилася ця казка? І чи не створює, бува, і він, Лабанович, ось зараз своєї казки?

Знову пригадалася панна Ядвіся. Йому стало тепер ясно й зрозуміло, чому вона так рвалася звідси хоч на кілька тижнів, щоб забутися і відпочити від цього бруду життя, від отрути сімейних чвар.

XXIII

Цього вечора Лабанович був у якомусь особливому настрої. Звідки взявся цей настрій, він і сам собі не міг пояснити. Якесь невдоволення, невиразне відчуття

безмістовності свого існування, відчуття самотності почало закрадатися в душу. Вчитель відчував, що йому чогось бракує, почував, що йому треба щось зробити, чимось зайнятися. Чим? Він думав, зважував, але справжньої відповіді на це запитання, яке могло б задовольнити його, не знаходив.

Ні! Треба кудись піти, просто зрушити з місця і йти. Але куди піти? До кого? Вчитель перебрав у пам'яті своїх тутешніх знайомих. Та однаково, куди піти! Він узяв тютюнницю, підсипав тютюну, щоб закурити під час мандрівки, і почав збиратися, не знаючи куди. Добре було б навідатися до якоїсь недалекої школи, але ближче, як за п'ятнадцять верст, ніде не було тут школи. Він уже одягнувся і зібрався.

— Вам лист, паночку, принесли, від старости! — промовила бабуся, зайшовши до кімнатки.

Глянувши на конверт, на добре знайомий почерк свого близького друга, Лабанович роздягнувся і почав читати.

Бабуся стояла, підперши рукою щоку, і стежила за виразом обличчя вчителя. А друг тим часом писав, як його підпоїли і хотіли одружити з однією дівчиною, родичкою якогось диякона, і як йому довелося рятувати незалежність своєї особи, для чого він утік найнесподіванішим чином і в найвирішальнішу хвилину. Весела посмішка блукала на обличчі Лабановича. Дивлячись на нього, усміхалася й бабуся.

— Від кого ж це, паничику, такий лист?— запитала цікава бабуся.

— А це, бабусю, пише одна панночка. Пише, що коли приїду її сватати, то відразу ж піде за мене, — відповів він.

— Ну й чого ж, паничику, гадати? Аби дівчина була гожа, — трохи образившись, зауважила бабуся.

У кінці листа друг зробив приписку. Він сповіщав про смерть товариша, який разом з ними закінчив семінарію. Ця звістка глибоко вразила Лабановича. Невже це правда? Андрій Лабузька, той самий Лабузька, чиє прізвище стояло так близько від його прізвища в списку, невже він помер? Чи може це бути?

І образ молодого хлопця, дужого, повного життя, сили, постав як живий перед Лабановичем. Пригадався йому тепер один невинний, незначний випадок, коли він, жартома віщуючи долю своїм друзям, сказав навесні минулого року:

— Ти, Лабузька, недовго поживеш на світі!

Це говорилося для сміху, бо дуже важко в'язалася думка про смерть Лабузьки з самим Лабузькою, так багато було в ньому здоров'я та життя!

Лабанович опустив голову і сидів нерухомо. Недавній смутно-невизначний настрій тепер зник. Зовсім інші думки викликала в ньому ця звістка про смерть Андрія. Непевність і незначність людської долі і ця смерть, смерть всемогутня і неблаганна, як лиха примара, починала непокоїти його і знову охопила всю його істоту.

Лабанович втупився в одну точку і кілька хвилин дивився, не кліпаючи очима. Розтривожена уява дуже виразно намалювала йому образ мертвого Андрія. Нерухомого. Крізь сиюваті повіки окреслюються згаслі очі. Губи міцно стиснуті, і смерть покляла на них печать свою. Мертвотна блідість і жовтизна розлиті по обличчю... Це — людина! Це — та неспокійна форма, в якій так часто міняється зміст! Якийсь господар покинув її. Вона колись називалася людиною, Андрієм Лабузькою, а тепер — трупом!.. Де ж ті поривання-прагнення? Де вони? І куди зник сам господар? Що є там, по той бік?..

Лабанович жахнувся. Він ніби відчув, як хтось невідступний, грізний і неблаганний заніс над ним важку булаву й ось-ось опустить її на голову. А він такий мізерний, такий нікчемний, що навіть голосу протесту, голосу прохання не може подати.

Бабуся дивилася на вчителя. Її також охопив якийсь страх; така різюча зміна сталася раптом з паничем, і вигляд у нього якийсь дивний.

Вона помаленьку відступила на крок, ближче до дверей, не зводячи з нього очей. Трошки постоявши, вона похитала сама собі головою і тихенько вийшла з кімнатки. Стоячи за дверима в кухні, вона кілька хвилин прислухалася. Але вчитель поводився тихо. Бабуся трохи заспокоїлася.

Лабанович підвівся і пройшовся по кімнатці. Думка про неминучість смерті глибоко схвилювала його і засіла в голові.

«Коли б я сказав кому-небудь: «Бережіться мене — я ношу в собі смерть», — напевно, на мене подивилися б, як на божевільного, і, в усякому разі, перелякалися б, — подумав Лабанович. — А тим часом це так. Але чому ж люди про це не думають?.. А може, й думають, і,

напевно, багато думають, тільки думки ці тримають при собі, бо що розповідати про них тому, хто й сам має таку ж долю?»

Колишні думки про смерть знову зринули тепер у його пам'яті. Часом ідеш по дорозі. Дорога важка, ноги болять, а додому ще далеко. І думає мандрівник: «Буде ж хвилинка, коли я ступлю на поріг свого дому і скінчаться мої мандри». «Так само буде, — міркував Лабанович, — така мить, коли я зроблю останній крок мого життя, останній момент, а там — смерть, там — кінець!.. А далі що? Далі — темна й жахлива ніч небуття. А коли це так, то чи варто взагалі жити? Жити, щоб умерти?»

Поставивши таке запитання, Лабанович замислився. Він ніяк не міг погодитися з думкою про смерть. У цю мить вона була для нього найбільшим ворогом у світі й ніби заступила собою все, здушила його, замкнула в якомусь темному й тісному колі.

Ніхто не хоче помирати, ніхто. Тут йому пригадалася панна Ядвіся. Скільки разів чув він од неї, що вона дуже хотіла б померти. Лабанович ніколи не йняв цьому віри, бо твердо був переконаний, що кожному хочеться жити, як би йому тяжко не жилося на світі. Навіть у глибокій старості не хочеться йти з життя. І перекази народу підтверджують це. Як відомо із святого письма, Мафусаїл жив більше за всіх на світі. В передсмертну годину явився бог і спитав:

— Ось у тебе був довгий вік. Скажи ж мені, чи довгим видалося тобі життя?

— Мені здалося, що я ввійшов одними дверима дому, пройшов через нього і вийшов іншими — таким здалося мені моє життя.

— Ну, а чи хотів би ти ще жити?

— Хотів би, господи.

Подумавши, Мафусаїл запитав:

— Боже, а чи треба помирати вдруге?

— Треба, — відповів бог.

— У такому разі я не хочу жити більше.

Людська мудрість, таким чином, відзначає, що страх перед смертю сильніший за життя, сильніший за саму смерть. А самогубці? Життя має багато прикладів, коли люди самі накладають на себе руки. Як зрозуміти це?

Якщо людина любить життя, то що змушує її на самогубство? Кажуть, у людини слабка вдача, їй бракує сили

боротися із злигоднями життя. Коли ж і справді вдача її слабка, звідки ж ця сила перемогти страх перед смертю і накласти на себе руки?.. Якесь безглуздя. Одно су-перечить другому.

Лабанович зацікавився цим, йому хотілося уявити себе на місці тих самогубців і подивитися їхніми очима на життя й смерть. Цікава тут ще одна обставина: кожний самогубець обирає той чи інший спосіб самогубства — одні стріляються, другі вішаються, треті топляться, кидаються під поїзд, отруюються, ріжуться бритвою. А всі загалом намагаються вибрати найбільш легкий спосіб розлуки з життям. І ще деякі з них мають звичку залишати перед цим записки, коротенькі, а то й довгі. Лабанович недавно читав у газеті записку одного самогубця. Він писав: «Щоб не так страшно було помирати, трошки випив».

Несподівано для самого себе Лабанович чомусь довго затримався на думці про самогубців і самогубство, непомітно почав входити в роль самогубця.

«А що таке смерть? Мить — і всьому край. Тоді й думати про смерть не доведеться, і нічого людині не треба буде», — розмірковував він.

Нічого не пам'ятаючи і не усвідомлюючи собі того, що він робить, нічого не знаючи, що він робитиме, Лабанович відімкнув шухляду в столі. У самому кутку шухляди, закритий паперами і книжками, лежав револьвер, простенький, на шість патронів револьверчик. Іноді ходив Лабанович у ліс, щоб постріляти в ціль з цього револьверчика.

Тепер цей револьвер у його очах мав зовсім інший вигляд і значення. Взявши його в руки, вчитель оглянувшись, звідки виглядала куля.

«Ось тільки прикласти до скроні, натиснути на гашетку, звівши оцей курок, — і болю не відчужеш!.. Ні, біль напевно буде, але все це зробиться так швидко, що розум не встигне усвідомити всього».

Якісь злочинні думки ніби туманом оповили молодого хлопця і причарували його до свого страшного кола.

Він знову взяв револьвер. І цікаво: якусь владу мав тепер цей револьвер над учителем. Його притягувала і ця куля, котра виглядала з дула, як голівка якоїсь гадюки. Вже кілька разів позирав він на неї. Але раптом якийсь осяйний промінь блиснув у голові. Він відкинув од себе револьвера. Холодний піт виступив на чолі. Тіль-

ки тепер помітив Лабанович, що руки в нього тремтіли, ніби страшний вихор пронісся в його душі, все заслалося якимсь мороком. Він відчув велику полегкість, немов після тяжкої хвороби, а все те, що промайнуло оце перед ним, здалося примарним сном.

— Паничику! — покликала бабуся, тільки що ступивши на поріг кімнати.— Мабуть, ви, паничику, недоброго листа отримали?

Учитель дуже здивувався:

— Чому ти, бабуся, так питаєш?

— Видно було, паничику, по вас,— промовила вона, окинувши його допитливим поглядом.— І знаєте, паничику,— таємниче промовила бабуся,— я знову вам шептала! Шептала, їй-богу, шептала! Ви любите насміхатися з мене та моїх нашіптувань, а я все ж шептала вам, бо мені стало вас жаль.

— А проти чого ти мені шептала? — спитав зацікавлений учитель.

Бабуся дивилася на нього кілька хвилин.

— Щоб відійшли од вас лихі думки,— стиха промовила бабуся, зазираючи вчителю в вічі, вона ніби хотіла щось відгадати в них.

Лабанович відчув себе так, наче його спіймали на гарячому. Неприємно було й те, що бабуся в цю мить мала над ним перевагу.

«Цікаво»,— подумав учитель.

Тепер небіжчик Андрій немов одійшов од нього, а разом з ним одійшли і думки про смерть.

«На світі, мабуть, усе відбувається набагато простіше, ніж це нам здається»,— зробив він висновок зі своїх думок про смерть.

XXIV

Злотоіскристі образи, як усміх весни, моментами спливали в пам'яті Лабановича, хвилювали його, осипали промінням радості й розгортали перед ним картини не так давно минулого дитинства. Вони виникали несподівано, про щось гомоніли і кудись кликали, покидаючи в душі легкий слід смутку. Про що? Про втрату, про те, чого не вернеш і що є скарбом, дорогоцінним скарбом пам'яті. Він бачив дуби на березі Німану, могутні, розкішні дуби з розлогим верхів'ям. На дуплистих окоренках цих дубів залишив свою печаль неспинний плин часу. Йому

посміхалося ясно-синє небо і яскравими променями освітлювало далекі привабливі картини: запашні луки, рівні схили пагорбів у мутно-синій далечині, стару сосну з лелечим гніздом... Яскравий день, таємниче гуркотіння надземних просторів — гомін-відгук грізно-привабливих хмар, що широкою стіною заступали небо і вибухали купчастими клубами блідо-рожевих хмаринок... Ні! Їх не зловиш, не затримаєш словами, але ними живе-палає душа!

Лабанович відчув якусь радість. Йому стало легко і приємно. Він відчував, як міцно пов'язаний він з життям. Йому до душі була ця самотність, цей ліс і дорога, якою він тепер ішов. Куди він ішов? Нікуди. Йому просто любо було побувати в лісі, подивитися на славні одинокі сосни та старезні дуби по краях галявин. Він багато разів ходив тут і зараз сам дивувався, як це він раніше не звертав уваги на ці краєвиди, які бачив перед собою тепер. Навколо було тихо і глухо. Всюди лежав сніг, але в повітрі подихало чимсь новим і відчувалося наближення весни. Лабанович сів на гладенько спиляний пеньок, сидів і щось думав. Але хіба це були думки? Ні, перед ним зринали образи за образами, ціла їх низка пливла і пливла в його уяві. Так просидів він деякий час, поки не почув приглушений тупіт кінських копит, легке шарудіння і повискування вузького, кованого залізом полоззя. Він підвів голову. Прудкий коник, що дружною риссю відразу ж вискочив з-під навислих ялин на просторі галявину, швидко мчав легкі гарні сани, якими звичайно їздять заможна шляхта або середньої руки панки. На високому сидінні, по-молодечому тримаючи туго натягнуті ремінні віжки, сиділа молода панночка. На ній була легка шуба і зимова шапочка, надіта трохи набік, яка дуже пасувала їй. Здоровий зимовий холод обвітрив і розрум'янив її щоки. Від стрункої постаті так і пашіло здоров'ям і життям. Вона кинула зацікавлений погляд на незнайомого хлопця. Видно, її здивувала ця зустріч, а може, навіть і трохи налякала: чого сидить узимку на дорозі ця людина? Вона хутчій погнала коня. За кілька хвилин сани зникли з очей, знов ускочивши в ліс під намет кошлатих ялин і хвої. Але Лабанович встиг розгледіти і запам'ятати обличчя цієї панночки: тонкі брови, жваві синюваті очі, пухлі, гарно окреслені губи. Дівчина була досить вродлива, як здалося Лабановичу.

«Напевно, це і є та краля, біля якої так упадають усі хатовицькі кавалери,— подумав Лабанович.— Ну, не така вже вона й приваблива, як можна було сподіватися». Проте він підвівся і рушив у той бік, куди поїхала дівчина. Правда, він пішов не тому, що в цей бік поїхала завітанська красуня, він собі подався додому. Але, сказати правду, у нього таки була думка — а може, він зустрітеться з нею. Все ж було цікаво поглянути на неї ще раз, роздивитися краще. Та вже, коли на те пішло, треба зробити так, щоб і на мізинець не дати їй приводу подумати, що він шукає зустрічі або зацікавився нею. Ні, хай вибачає на цьому. Він просто зробить так, щоб це сталося зовсім випадково. Поминувши Сільце, Лабанович надумав зайти до старого Абрама, випити пляшку пива і трохи відпочити.

В Абрама була чиста світличка, куди часом заходили більш поважні гості, ніж прості цельшинці, які звичайно товклися в загальному помешканні-корчмі, ще за старим звичаєм, коли Абрам тримав шинок. Зайшовши в цю світличку, Лабанович раптом зупинився: за столиком сиділа та сама дівчина, яка недавно проїхала і про яку він усе ж таки думав. Вона розглядала рахунок, що дав їй старий шинкар, і підраховувала цифри. Лабанович ніяк не сподівався зустріти її тут і так збентежився, що не знав, як йому бути: далі йти чи повернути назад. Панна Людмила,— бо це була вона,— відразу ж помітила його несміливість і зніяковіння, і це їй, мабуть, сподобалось. Вона підвела на нього свої сині очі. Легка усмішка промайнула на її обличчі. І ця усмішка ніби промовляла: «А я й знала, що ти до мене прийдеш». Панна Людмила була трохи знатурена кавалерами, бо всі вони в тутешній окрузі вважали своїм обов'язком віддати їй данину кавалерської уваги. Один тільки Лабанович ухилився від цього і вперто не хотів познайомитися з нею.

«Напевно, думає, що я шукаю зустрічі»,— подумав учитель і ще більше зніяковів.

— Вибачте! — промовив він, круто повернувся і пішов геть з світлички.

«Як погано і по-дурному все це вийшло,— розмірковував Лабанович.— Виходить так, ніби я злякався її і втік. Фактично це так і є. І вона, напевно, сміється з мене. І ще й іншим розкаже». Він був дуже незадоволений собою, бо тримався, як той школяр у присутності дівчини, що хоч і не знайома з ним, але добре знає його, як знає

і він її. А панна Людмила, залишившись сама, щиро пошкодувала, що цей дивак так несподівано зник, як і несподівано з'явився тут. Йй цікаво було подивитися на цього дикуна і пустельника, який ще й досі не був у Завітанках. І разом з тим вона відчула і деяку зневагу до своєї дівочої особи, бо жодний кавалер не зробив би того, що зробив цей пустельник, як у своїх думках називала панна Людмила цельшинського вчителя.

Вийшовши на вулицю, Лабанович почув незвичайний крик і лайку. Навпроти старостиної хати стояв гурт поліщуків. Посеред гурту вовтузилися два поліщуки, взявшись за барки. І в міру того, як посувалися забіяки, розступався і гурт поліщуків, даючи їм місце. Зацікавлений Лабанович заквапивсь і попрямував до гурту. Першим побачив він Лявона Шкурата. Той був блідий, без шапки, одна щока в нього була закривавлена. Але він міцно тримав свого супротивника, Кіндрата Куксу, двоюрідного брата старости. Тут же, як спостерігач, стояв і сам староста.

— Як вам не соромно, чоловіки,— звернувся Лабанович до гурту.— Допустити, щоб люди кривавили один одного! Розніміть їх!

Дехто з поліщуків, які стояли ближче, привітно посмінувся вчителеві, деякі подали йому руку. Інші ж були захоплені бійкою і не звернули на вчителя ніякої уваги. А Шкурат і Кукса стусали один одного, аж страшно ставало. Староста, як і всі інші, теж дотримувався строгого нейтралітету.

— Старосто! Який же ви начальник? — налетів Лабанович на Романа.— Як же це ви допускаєте, щоб люди на ваших очах калічили один одного?

— Староста провів рукавом по носі, зробив свою звичну кислу міну і поважно промовив:

— Не треба, паночку, втручатися. Хай собі вони потузаються — самі розійдуться. Встрянеш — гірше буде.

— Господи! Що ви за люди такі!

Лабанович протиснувся крізь натовп, опинився поруч із забіяками.

— Що ви робите, дурні?! — вигукнув він розлюченим забіякам і став між ними.

— Він мою каглянку вкрав, чорт рябий, та ще битися зі мною буде?! — лементував Лявон Шкурат.

— Ти мене злодієм обзиваєш, деркач ти смердючий?! Одійди, паничу!

Кіндрат Кукса замахнувся. Лабанович і сам відчув якусь лють і штовхнув його в гурт, а сам схопив Лявона і швидко одвів його в інший бік. Поліщуки заворушилися, притримали Кіндрата.

— За віщо ви билися, Лявоне? — спитав учитель.

— Каглянку мою вкрав.

— Яка це твоя каглянка? Коли хочеш знати, так це казенна затулка: ти її в школі вкрав, коли школу будували,— горлав усе ще сердитий Кукса.

— А щоб вона згоріла була, ця проклята каглянка,— сказав Лабанович.— Ну, подумайте, поворошіть своїми мізками: чи варта того каглянка, щоб за неї отак битися? Ну скільки вона коштує?

— Я заплатив за неї карбованця,— відповів Лявон.

— Украв ти її, а не карбованця заплатив!

— Ось, на тобі карбованця, заспокойся та йди додому. Ляж на печі й лежи, поки не прохолоне твоя кров.

Учитель дістав гаманця, вийняв срібного карбованця і віддав його Лявоні.

Лявон узяв карбованця і пошпарив у свою хату.

— Бере карбованця,— з заздрістю промовив Кукса,— а щоб тебе, гада, за живіт узяло.

Лабанович теж пішов до себе в школу, гадаючи, що він учинив добре, і навіть пишався своїм учинком.

Увечері того ж самого дня, коли вже смеркло, з вулиці знову пролунав крик і лемент. Баби плакали та голосили, як по небіжчику.

— Лявона вбили, паничку! — сказала бабуся, вбігши до кімнати.

— Хто вбив?

— Кукса. Взяв кілок і підстеріг Лявона. Як тільки той з'явився, молоснув по голові,— навіть не писнув.

Лабанович вискочив на вулицю. Там товпилися люди. Посеред вулиці на брудному снігу лежав нерухомий Лявон. Над ним голосили жінки.

— Не треба було, паничку, втручатися,— авторитетно сказав староста,— у нас це не первина, поб'ються й розійдуться. Набереться поганої крові, треба ж її випустити, і тоді все тихо й лагідно.

Лявон, правда, лежав тільки оглушений, поліщуцький череп був ще досить міцний, щоб Лявон не зміг прочуматися та звестися на ноги.

Виходило, що староста казав правду. Цього звичаю, напевно, дотримувалося і все цельшинське населення. І який чорт підбив його приткнути і свої три гроші? Коли б не цей поганий карбованець, нічого подібного не сталося б. Добре ще, що все так закінчилося. А міг Лявон і не підвестися. І так його на руках до хати понесли.

Лабанович ходив по кімнаті і міркував над цією подією. Йому було прикро, що сам він селянин, а не знав селянських звичаїв і вчинив за приказкою: «Встроми мене, боже, куди мені не гоже». І загалом треба сказати, що він не вмів поводитися з людьми. Взяти хоча б його зустріч з панною Людмилою... Йому соромно стало перед самим собою. Він навіть почав сам себе лаяти, кпити і насміхатися із себе. «Дурень ти, брат, казна-що! Думаеш, що ти розумний, а красна ціна тобі — ламаний гріш... Кавалер!.. Тьху!» З цією думкою він зупинився біля люстерка. На нього дивився інший Лабанович, надутий і зневажений. «Ух, пика!» — промовив Лабанович своєму відбиткові й одійшов. Зупинившись удруге біля люстерка, він уже глянув трохи ласкавіше на себе і лагідно промовив: «Нічого, брат, не нарікай на мене: якимось житимемо на світі». Йому тут пригадався один чоловік, якого він знав, коли ще був малим. Цей чоловік мав звичку розмовляти сам з собою. Він казав: «Ех, Павлючок! Облиш ти вже гризтися. Чи ти один такий на світі?» Думки його пішли в іншому напрямку, і непомітно вчитель знову примирився з самим собою. До нього знов повернувся добрий настрій, і, стоячи біля люстерка, він сам собі корчив міни, сам до себе посміхався. Коли б хто побачив збоку, то, напевно, подумав би, що вчитель з глузду з'їхав.

У цю мить двері з кухні відчинилися і до кімнати ввійшла бабуся.

— Що, бабусю, доброго скажеш?

— А нічого, паничку... Ожив Лявон.

— Ну, богу дякувати, бо він мене дуже наполохав. Думав, що не встане.

— Гей, паничку, чи так ще билися! Бувало, в давнину, як зведеться колотнеча, — все село дубаситься. Поберуть кілля і почнуть молотити один одного. Просто страховище. А це, паничку, дрібниця!

— З чого ж ці бійки виникали?

— Понапиваються, паничку, і б'ються. Ну звісно —

селоки. Взимку роботи мало, обридне так сидіти, і почнуть духопелитися. Навіть кілки об голови ламалися...— Бабуся змовкла й іншим тоном промовила: — Приїхали наші панночки. Тільки що з роз'їзду прийшли.

Видно було, що ради цієї новини бабуся і з'явилася сюди.

— А я, бабуся, завтра раненько-раненько до волості піду.

— А може б, вам староста підводу дав?

— Ні, бабуся, піду помаленьку. Тепер масляна, часу досить, може, і переночую там.

— А що ж, паничику, прогуляйтеся. Тільки ж ніжок ваших шкода.

Піти в Хатовичі Лабанович надумав раптово. Треба ж було йому якось одізнатися на бабусину новину, і він, не вагаючись, відповів, що піде до волості, бо, сказати правду, звістка про те, що повернулися сусідки, його таки схвилювала. Вчителеві було і приємно, що Ядвіся тут, близько біля нього, але він не хотів виказувати цього. З другого боку, йому також треба показати Ядвісі, і навіть бабусі, та й самому собі, коли вже на те пішло, що панна Ядвіся його не так уже й цікавить. До того ж він ще не забув тієї образи, яку завдала йому панна Ядвіся, коли говорила про свій жаль з приводу розлуки з Негрусем. Але треба сказати, що ця образа тепер жила тільки в пам'яті, а не в серці його. Хіба можна так довго образитися на Ядвісю? І яка це образа, коли б хто запитав? Хіба Ядвіся сказала це навмисне, щоб образити його? Але ж треба і характер показати, та виявити стійкість і твердість свою.

Ні! Це добре придумано: що б там не було, а в Хатовичі він піде.

На цій думці Лабанович зупинився остаточно.

Ось тільки: чи дуже рано він вирушить у дорогу? Чи не краще вирушити пізніше і тим дати можливість Ядвісі переконатися, що він уже напевно знає про її приїзд і, незважаючи на те, йде від неї. Він навіть постарається піти тоді, коли вона стоятиме біля вікна або вийде надвір, а він пройде з таким виглядом, ніби це стоїть не вона, а якась там Параска, до якої йому дуже мало діла. А коли доведеться і зустрітися з нею, то що ж? Він скаже: «День добрий!» Навіть і поговорить з нею про звичайнісінькі дрібниці. Так, тільки так!.. Йому навіть чогось зробилося весело.

На другий день, як тільки розвиднілося, Лабанович був уже на ногах. Він кілька разів поглядав на будинок пана підловчого, але там усе ще було тихо. Вчитель нетерпляче походжав по своїй кімнаті і курих одну цигарку за одною, прислухаючись до звуків, що лунали з подвір'я пана підловчого. Він уже повністю зібрався в дорогу, взяв курих, поставив у куток свого кия і, вибравши зручний момент, вийшов з дому.

Цельшинська школа стояла на розі двох вулиць. Одна вулиця, простора, рівна, широка, йшла до залізниці, друга, невеличка, бігла в поле і зразу ж обривалася, перейшовши в шлях. На перехресті цих вулиць, біля самісінької школи, стояв височенний хрест. Він завжди притягає до себе увагу вчителя і справляв на нього велике враження. Цей високий похмурий хрест і ця закинута серед поліських нетрів школа стояли мов сироти і, здавалося, близько горнулись одне до одного, ніби в них була спільна доля. Лабанович рушив просторою вулицею. Праворуч вулиці виструнчився частокіл подвір'я пана підловчого. В куточку дворика, біля самої вулиці, була криниця. Ступивши кілька кроків, Лабанович помітив так добре знайому постать Ядвісі. З відерцем у руці вона хутенько йшла до криниці. Якийсь трепет пробіг по його жилах, а серце в грудях забилося дужче. Як покращала вона за ці три тижні! Він відчував, що його дуже тягло до неї. Але намагався бути спокійним і не виявляти перед нею того, що відчував у цю хвилину.

Радість, справжня радість відбилася на обличчі Ядвісі; ця радість світилася в її темних очах, вона блукала на її губах, таких любих, таких привітних!.. «Чорт би вас побрав, дівчата: баламутите ви нашого брата, та й годі!»

Але Лабанович узяв себе в руки. Навіть і натяку радості не виказав він, що побачив дівчину. Порівнявшись з нею, — а Ядвіся стояла і чекала його, — він дуже привітно сказав:

— День добрий!

Панна Ядвіся відповіла йому ще привітніше.

— Ну, як же вам гостювалося? — спитав Лабанович, але спитав так, як питають тоді, коли треба сказати хоч що-небудь: без усякого почуття і цікавості до того, про що питають.

— Ох, як було весело! — відповіла Ядвіся. Вона хотіла щось іще сказати, але втрималася. — А ви тут як жили?

— Жив досить добре: читав, писав, учив, сам учився, ходив на прогулянку і почував себе як не треба краще.

— А куди це ви зібралися?

— Надумався до волості навідатись.

— І нічого тут не шкода вам покидати? — спитала Ядвіся, і очі її засміялися лукавою усмішкою. Сенс цього запитання був ясний для них обох.

Лабанович на мить опустив очі, потім глянув на Ядвісю.

— Вас мені шкода покидати, — відповів він чи то щиро, чи то глузливо — мовляв, розумій, як хочеш.

Тепер йому навіть зовсім не хотілося йти в Хатовичі, але вертати назад уже не було як.

— Ну, бувайте здорові! — вклонився він і рушив.

— А ви швидко думаєте повернутися? — спитала Ядвіся.

— І сам добре не знаю. Побачу там, — відповів Лабанович, уже одійшовши на кілька кроків. Він ще раз уклонився і почимчикував так шпарко, ніби хотів цим показати, як йому ніколи розмовляти з нею.

За весь час розмови з Ядвісею Лабанович відчував, що робить якесь насильство над собою, що говорить зовсім не те, що думає і відчуває насправді.

«Чому я, як той злодій, криюся від неї та від людей? — думав, ідучи вулицею, вчитель. — Чому не сказати їй, що я так щиро і так міцно покохав її? Справді, чого я так виляю, нащо замітаю свої сліди, збиваю її з пуття? Нащо ця брехня? Невже так роблять і інші? Просто нема в мене сміливості. Я боюся тієї образи, яка залишиться мені тоді, коли її серце не відгукнеться на моє серце... А все ж таки кохання — це якась хвороба, біль і мука. Воно охоплює всього, не дає спокою, породжує якісь незрозумілі поривання і великий смуток».

У лісі було тихо та спокійно. Цей спокій поволі передався подорожньому. Він ішов, обминав занесені снігом греблі та болота і все думав про Ядвісю. Як живий, стояв її образ у нього перед очима.

Панна Ядвіся помітила, що вчитель за цей час якось осунувся і схуд. В його очах вона прочитала якісь нові для неї думки та якусь затаєну тугу. І сама вона замислилася, і тїнь журби лягла на її молоде і свіже обличчя.

Про Андрія так багато думала вона всі ці дні, до нього так сильно поривалася її думка.

— А! Ось і ви! Милості просимо! — зустрів о. Кирило Лабановича.

Отець Кирило, як помітив учитель, трохи змарнів, тільки очі його були ще жвавішими, ще неспокійнішими.

— Чого ж це ви, вчителю, так закопалися у вашій глушині? — питала його весела, червоняста матушка. — Ну, як же вам живеться?

— Дякую, матушко. Живу помаленьку та потихеньку.

— Ну, розкажіть: у кого ви там закохалися?

— Чому ви гадаєте, що закохався?

— Ну, як же це може бути, щоб молодий хлопець та був не закоханий?.. Ой, ви все хитруєте? — посварилася матушка пальцем. — Там десь, у Цельшиному, знайшли ви собі милу... Не кажіть мені, по очах бачу.

— Справді, матушко, ви не помилилися...

— А що! — підхопила матушка. — Хто ж ваша кохана? Ну, скажіть?

— Старостиха Альона, — промовив Лабанович.

Отець Кирило і сама матушка голосно засміялися.

— А я гадаю, чи не дочка пана підловчого, бува? Чого ж ви очі сховали?

— Ну, матушко, коли женитимусь, так вас за сваху покличу, — сказав Лабанович.

— Покличте, покличте! Таку висватаю вам дружину, що все життя дякуватимете. Ви не знайомі з дочкою землеміра?

— Це з панною Людмилою? Ні, не знайомий.

— Вона тепер тут, у писаря. Ввечері у писаря млинці будуть. От ви і підкотіться до неї. Вона дівчина симпатична. Хоч нашому вчителю серце розіб'єте.

— Е, матушко! Панна Людмила має стільки кавалерів, що в мене й відваги не вистачить заличатися до неї.

— Ех, вчителю, нічого ви не розумієте. Вона так зацікавлена вами, що буде дуже рада, коли звернете на неї увагу.

— Що ж? Дай боже нашому горохові в панський горщик потрапити, — посміхнувся Лабанович.

— Вас селяни хвалять, — сказав о. Кирило. — Вам удалося посісти належне становище.

— А за що їм хвалити мене або гудити? — спитав Лабанович. — У них своє діло, у мене своє. Наші інтереси не стикаються, і нам нема за що навіть посваритися.

— Ви — скромна людина, і це робить вам честь, — відповів о. Кирило. — Ні, треба сказати правду: Цельшиному щастить на добрих учителів. Тільки що глушина там, як і загалом усе Полісся.

— Женитися треба, — сказала матушка. — Тоді й глушина не така страшна буде.

— Що женитися! — махнув рукою о. Кирило. — Женитися кожний зуміє, але що з того женіння?

Тим часом молода служниця о. Кирила, червонощока поліщучка, принесла самовар. Сіли пити чай. Матушка весь час говорила, розказувала всякі новини та різні плітки, до яких вона була дуже охоча. Між іншим, почала розповідати про змагання за панну Людмилу між Саханюком і Дубейкою. Але розповідь не була доведена до кінця, бо саме в цю мить з'явився і сам Саханюк.

Саханюк цього разу був вифранчений незвичайно, чисто поголений, манишка, галстук, манжети, — все на ньому сяяло і вилискувало.

— Моему суперникові й колезі щире шанування! — звернувся до Саханюка Лабанович.

— От молодчина цельшинський учитель! — похвалила матушка Лабановича. — Відразу робить виклик нашому вчителеві.

— Ви не так мене зрозуміли, — зауважив Лабанович. — Колега — мій суперник зовсім іншого порядку. Ми воюємо з ним за гарці.

Отець Кирило зацікавився цією війною, і Лабанович розказав, яке було в них змагання.

Отець Кирило сміявся, сміявся і сам Саханюк.

— Наш учитель — господар. Має кабанця і корівку, — сказала матушка.

— Тільки господині не вистачає, — додав Лабанович. — Так тому й бути, колего, женіться, — зроблю вже вам такий подарунок на весілля, віддам своє зсипне.

— І добре зробіте, — сміявся Саханюк. — Я людина практична і відкидати те, що йде на потребу людині, вважаю нерозумним. Якщо жити, то жити зі смаком, а розкидатися карбованцями для того, щоб помирити двох буяннів-мужиків, не бачу сенсу.

Саханюк кивнув у бік Лабановича і засміявся. Історія із каглянкою була вже тут відома. Лабанович не спромігся щось сказати: тільки трохи зніяковів.

— Атож,— підтвердив і о. Кирило,— наш учитель уміє жити.— Але згода та співчуття його були на боці цельшинського вчителя.

— Ось що, колего,— звернувся Саханюк до Лабановича,— вас запрошують на вечір до писаря, і мені випала така честь сказати про це. Навіть і записку вам передали.

— Хто ж це так зацікавився мною? — спитав Лабанович, беручи записку.

— А землемірова дочка там буде? — запитала матушка.

— Н-не знаю,— не зразу відповів Саханюк.

— Ідїть, ідїть, учительику,— підганяла матушка.— Там панночки будуть і, напевно, панна Людмила.

-- Не хочеться мені туди йти,— промовив Лабанович.— Не люблю у великій компанії бути.

— Більше любите бути в компанії однієї? — пожартувала матушка.

Писарева вітальня була яскраво освітлена двома лампами. Переступивши порога й окинувши поглядом гостей, Лабанович спинився в якійсь нерішучості, до кого насамперед підійти і з ким привітатися, просто не знав хлопця, куди подітися,— так багато було тут гостей. Треба б почати з господаря, але господар сидів за столиком, тримав повну жменю карт і пильно вдивлявся в них. Навпроти блищав урядницький комір. Збоку сидів фельдшер Горошка. Він підганяв писаря.

— Ходи, ходи, куме! Під туза! Під туза йому!

Але писар не поспішав. Він довго вдивлявся в свої козири і здавалося, ось-ось чхне.

Монопольщик, на прізвище Кляп, виявляв усі ознаки нетерпливості від такої повільності писаря.

— Не гарячкуй, бо так залишишся без одної, а будеш парка парити, без двох залишишся.

Максим, син фельдшера Горошки, літав, як метелик, від однієї панночки до другої. Видно, для такої діяльності він був добре натренований. Лабанович немало здивувався, побачивши тут пана підловчого, бо той трохи гордував писарською компанією. Дубейка, затиснувши шию в накрохмалений тісний комірчик, дуже привабливо і красиво, як йому здавалося самому, кивав своєю пташиною головою то одній, то другій панночці.

У глибині кімнати в м'якому кріслі сиділа панна Людмила. Поруч з нею примостився Суховаров. Тепер Лаба-

нович догадався, що пан підловчий мусив поступитися Суховарову і поїхати з ним, щоб познайомити його з панною Людмилою, котрою зацікавився також і Суховаров.

— А, паничу! — промовив підловчий. — Ти диви, який він прудкий. Я заходив до нього, щоб разом з паном Суховаровим їхати. А він уже тут!

Пан підловчий весело привітався з своїм сусідом, узяв його під руку та й повів до панни Людмили.

— Прошу познайомитися: пан Лабанович, професор великих букв.

Панна Людмила усміхнулася своєю привітною усмішкою і жартівливо промовила:

— Ми, здається, знайомі. — І подала свою м'яку ручку.

— То наш професор набагато спритніший, ніж я гадав, — сказав пан підловчий.

— У тихому болоті чорти водяться, — додав і Суховаров, скрививши свої мокрі губи в дещо образливий посмішці.

Суховаров був у парадному мундирі з блискучими гудзиками і згорда поглядав на всіх тутешніх кавалерів.

Привітавшись з усіма, Лабанович вибрав собі найспокійніше місце і став приглядатися до гостей. Найстарша писарівна, яка була за господиню, часто виходила; кавалери з делікатності приділяли їй багато уваги, чим вона дуже пишалася.

— Ну, як поживаєте, — спитав Лабановича Дубейка. — У нас, як бачите, не те, що у вас, — публіки багато, панночок... Як вам подобається наша Людмила?

— А чому вона ваша, а не наша? — спитав і Лабанович. — Та що ж? Дівчина як дівчина.

— Ви погляньте, як біля неї цей залізничник упадає!

— А вам заздрісно! Чого ж ви не впадаєте?

— Мое від мене не втече, — пихато сказав Дубейка.

Земський начальник йому недавно пообіцяв писарську посаду.

Підійшов Максим Горошка.

— Чому ви так рідко в нас буваєте? — спитав і він Лабановича.

Максим був вертлявий, низький на зріст юнак, з тонкими чорними дугами-бровами та жвавими очима. Він був досить гарний хлопець і серед панночок вважався цікавим кавалером, хоч і невігідним женихом. Максим любив вести розмови на громадські теми. Він не мав

служби. Чому? А просто тому, що жодна посада його не задовольняла і жодна професія не відповідала його поглядам на життя. Він був собі трохи шалапут і розпусник. Мав гострий язик і нахил висміювати людей.

То той, то той з гостей наближався до цельшинського вчителя і щось казав йому. Саханюк сипав жартами перед панночками. До панни Людмили Саханюк не звертався, хоч потай стежив за нею дуже уважно.

XXVII

Панна Людмила вже кілька разів намагалася підійти до Лабановича, бо втратила всяку надію, що він врешті підійде до неї сам. Їй дуже кортіло побачити, що він за людина. «Ну й колода якась!» — сама собі зазначила панна Людмила. Проте вона попрохала вибачення в свого кавалера і з милою усмішкою підскочила до Лабановича.

— Можна біля вас посидіти? — спитала вона солодким голоском.

— Прошу, прошу! — промовив Лабанович і підсунув їй кріселко.

— Ви ніби за щось гніваєтесь на мене, правда?

— О ні, боронь боже! — запально промовив щасливий учитель. — Хіба на вас можна гніватися? Та й за що?

— Ну, скажіть мені щиро: чому ви ніколи до нас не завітали?

— Я живу досить далеко від вас, з вами ж до сьогодні не був знайомий, не було нагоди.

— А ще які були причини? — допитувалася панна Людмила.

— Інших причин я вам не скажу.

— А вони були?

— І про це промовчу.

— Ну, скажіть! Ах, який ви недобрий.

— Що ж удієш? І недобрі люди живуть на світі.

— Ні, ви — добрий! Я чула, що ви добрий.

— Мало хто що балакає. Та ще й чи балакає?

— Так ви мені не вірите?

— Я й сам собі не вірю.

— Оце-то так! Як же це ви собі не вірите? — спитала панна Людмила.

— Та ось буває, що думаєш одне, а робиш інше, хочеш жити так, а живеш інакше.

— А чому ж воно так виходить?

— А тому й виходить, що людина в своїй суті часто змінюється. На неї має вплив погода, люди, особливо ваш брат...

— А який вплив має на вас наш брат?

Лабанович подумав і відповів:

— І добрий і поганий.

— Ха-ха-ха! — засміялася панна Людмила.— Невже на вас, як ви кажете, має вплив наш брат? Щось не віриться. Ви, пробачте, справді якийсь... святий.

— Я знаю,— з ноткою легкого смутку в голосі сказав Лабанович,— що панночкам святі не подобаються, хоч, правда, святим я вважаюся з вашого погляду...

— Ні, ні! Ви не ображайтеся, прошу вас. Я тільки хотіла сказати, що ви... ну, зовсім не такий, як інші, не такий в кращому розумінні.

— Красненько вам дякую, але, знявши голову, за волоссям не тужать. І образи тут ніякої нема. Люди часто все життя б'ються і думають про те, щоб святими стати, а мені це легко вдалося.

— О! Молодчина професор великих букв,— пожартував пан підловчий, підійшовши до них.— Сам заволодів панною Людмилою.

— Це я заволоділа професором, просто силоміць узяла його, не питаючись, чи радий він цьому, чи не радий,— відповіла панна Людмила.

— Пробачте,— усміхнувся Лабанович і глянув їй у вічі так, ніби він знає набагато більше того, що думає панна Людмила.— А чи так воно?

Дівчина на мить зніяковіла, потім звела на нього свої жваві очі й сказала:

— Ой хитрий же ви, хитрий!

— А як ви гадаєте: святість і хитрість не шкодять бдне одному?

— О ні! Вам вони не шкодять.

— Ну, це інша річ, але чи можна бути святим, залишаючись хитрим?

— У питаннях святості я нічого не розумію,— відповіла панна Людмила.— Але обличмо про це. Скажіть, чому ви тоді так хуленько втекли, пам'ятаєте, в Абрама?

— Я аж ніяк не гадав зустріти вас там, і мені стало незручно... Скажу вам правду: я не хотів, щоб ви подумали, що я зайшов туди для того, щоб побачити вас.

— А хіба вам так неприємно було побачити мене?

— От ви й ввіймали мене. Тепер викручуйся, як хочеш,— сказав сміючись Лабанович.

— Ви мені кажіть правду, чуєте? Щиру правду,— гаряче наступала панна Людмила.

— Я просто не хотів обдурювати вас.

— Що це означає? Я нічого не розумію,— трохи спохмурнівши, сказала панна Людмила.— В чому ви могли мене обдурити?

— Всього знати не можна, бо часто обізнаність розбиває наше щастя.

— Тепер я вже зовсім не збагну вас.

— А ви більше розмовляйте з розумними людьми,— порадив їй Лабанович.

— А чим же я винна, що навколо мене дурні?

Лабанович засміявся:

— Поганої ж ви думки про ваших кавалерів, і на цей раз я вам вельми вдячний, що не попав між них.

— Про що це голуб'ята воркують? — спитав Суховаров, наблизившись до них. Йому було трохи бентежно, що панна Людмила віддала перевагу Лабановичу, а не йому.

— Прошу сідати,— показала панна Людмила йому на місце біля себе.

Суховаров сів, заклав ногу на ногу і покрутив свій чорний вусик. Але поговорити йому так і не вдалося: господиня запрошувала гостей до столу. Гості, зітхнувши полегшено і ніяково товплячись і виявляючи одне одному ознаки уваги, вирушили до іншої кімнати. Через увесь довгий стіл тягнувся цілий ряд пляшок з горілкою. Лабанович сидів біля Максима Горошки і Дубейки. Його сусіди були добрі пияки і компаньйони щодо закуски. Кожна нова чарка додавала більше рухливості, пожвавлення, невимушеності. Шум, сміх, жарти сповнювали кімнату. Пили за здоров'я писаря, писаревих дочок. Суховаров підняв чарку за кохання, Дубейка за панну Людмилу. Гості вставали, цокалися чарками, розливали горілку. Урядник запропонував заспівати «Боже, царя храни...». Гості мусили підвестися, раді були тому чи ні.

Максим Горошка дуже вподобав свого сусіду Лабановича і, розпустивши язика, мовчав різні непристойні дурниці.

— До кожної баби підкотитися можна,— казав Максим Лабановичу.— Я їх вдачу вже добре знаю. На вигляд здається — «ані зачепи», брикається, ображається, а скінчиться тим, що пригорнеться до тебе.

— Ну, знаєте, через кількох шлюх не можна міркувати про всіх однаково,— сказав Лабанович.

— Нащо брати шлюх? — Максим глянув на сусіда.— Нехай це лишиться між нами. Мені матушка наша скаржилася на свого батюшку Кирила: «Такий він, — каже, — хворобливий, слабенький. Нічого не може. Просто шкода його». Ну, я й пожалів нашого батюшку,— промовив Максим і захихикав.

— Невже це правда? — спитав Лабанович і поглянув на Максима.

— А ви думали я — Йосиф Прекрасний? ¹ Ви, професоре, як я бачу, ще не обізнана з цим людиною,— сказав Максим і засміявся.

— А хіба для цього треба спеціальні курси закінчити?

— Ні, для цього треба мужчиною бути,— відповів Максим.

— А не просто розбеститися?

— При чому тут розбещення? Природа, брат, вимагає цього.

— Коли за природою піти, то можна виправдати різні неподобства, особливо коли почнеш при цьому ще й потурати собі. Ось ви ніде не служите, батько ваш уже старенький, йому доводиться утримувати вас, а ви скажете: «І природа вимагає того, щоб він турбувався про мене».

— А звісно. Хіба я просив його, щоб він пустив мене на світ? А пустив, нехай і годує, нехай турбується... Слухай, професоре, давай вип'ємо на «ти»?

Максим налив чарки. Випили.

— Знаєш, брат, що,— почав Максим,— я тобі таку молодичку підшукаю, що ти з нею радощі раю пізнаєш.

Лабанович був уже досить п'яний. Йому було легко й весело. Перед очима снувався якийсь приємний туман і все забарвлював у рожевий колір. І цей самий Максим, і Дубейка, Суховаров, і взагалі усі, правду кажучи, добрі люди. Максим ще зовсім молодий, він — хлопчина. А що він за жінками бігає, так хто ж цього не робить? Але Максим та інші мають сміливість одверто сказати про це, а він, Лабанович? Він набагато гірший за них, бо свої брудні думки про жінок тримає при собі. А чи мало часу забирали в нього ці думки? Він пам'ятає зустріч з незна-

¹ Йосиф Прекрасний — герой з біблейського міфа, який відмовився від залицянь дружини єгипетського вельможі.

Йомою жінкою, що йшла до нього, а він прогнав її. Хіба він добре зробив? Скільки разів він каювся в цьому, і думки про неї розпікали його. А кому він про це казав? Нікому. А чому? Звісно чому: йому, брудному в такій же мірі, як і всі чоловіки, а може, й більше, хотілося видаватися чистим, невинним, кращим за інших. А він... звичайний — обманщик, хитрун, фарисей, ошуканець, прикида, фальшивомонетчик, бо видає себе не за того, хто він є... Ха-ха-ха! Він — пустельник, він — святий!

Каламутними очима він оглянув гостей. В очах усе хиталося і троїлося. І невідомо звідки перед ним з'явився образ панни Ядвісі. «Ядвісько, люба, славна!» — промовляв він у своїх думках. Він схилив голову і щось думав. Потім раптово повернувся до Максима:

— Максим Грек! Вип'ємо, брат?

— Вип'ємо, професоре.

— За здоров'я тієї молодиці, з якою можна пізнати радощі раю!

— Браво, професоре!

Лабанович уже зовсім сп'янів. Щоправда, тверезих тут і не було, крім панночок, — вони були тільки веселі, — та Саханюка, який горілки не пив, — проте Максим і Лабанович виділялися серед цієї компанії. Вони голосно розмовляли, розводили руками та цілувалися.

Саханюк непомітно підійшов до колеги:

— Слухайте, колего, ходімо на хвилинку до мене!

— Чого? Не піду. Я ще пити хочу. Хочу поховати цельшинського педагога, бо він — фальшивий.

— На одну хвилиночку, колего. Вийдемо.

— Саханюк! Любий мій Саханючок! Ти — мій старший брат. Я скоряюся тобі... Але... Постривай! Ти, друже, хитрун, Саханючок: я знаю, ти хочеш з мене під п'яну руку підписку взяти, що я віддаю тобі гарці.

— Гарці ти ж мені й так віддаси, як подарунок до весілля.

— Правда, правда, брате! — схаменувся Лабанович. — Женися, друже!.. Віддам тобі гарці, бо ти — людина, а не ялиновий пень, як гадав раніше.

Саханюк під руку привів Лабановича до свого помешкання.

— Куди ти мене привів і нащо привів? Я хочу до панночок піти. Максим Грек, свиняча ти людина, де ти?

— Проспітьса, колего. Ну їх! Будуть пальцями показу-

вати і трубити на весь повіт — раді на язик упіймати нашого брата.

— Ех, Саханюк, Саханюк! Ти й гарці мої береш, ти й честь нашу вчительську захищаєш. Ти вразив мое серце. Що ж, Саханюк, живи на многії літа. Женися, брат, плодися, заповнуй Пінські болота і володій ними,— говорив Лабанович з канали, ледве повертаючи язиком.

XXVIII

Першу поліську весну зустрів тут Лабанович. Здавалося, той смуток, та хвиля туги, що всю зиму не сходила з лиця цього глухого закутка Полісся, тепер минули, бо щось нове і радісне починало позначатися на загальному вигляді пустельних боліт, і цього похмурого лісу, і поодиноких хвой та дубів, що високо здіймали вгору свої кучеряві голови або самотньо стояли на узліссі.

Весна була рання, як і завжди на Поліссі. В лісах на осонні сніг сходив швидко, і визволена з-під снігу земля радісно позирала на світ жовтувато-сірими плямами, вже пробивався й торішній брусничник, свіжий та соковитий, сухі стеблини вересу та ягідника. Вздовж залізниці, де так приємно полоще свої золоті коси сонечко, в затінку хвой і червонуватого молодого березняка, вже простяглася довга жовта смуга-галої землі. Вона ширшала з кожним днем, з кожною годиною.

А біля містків на залізниці стояв веселий гомін дзвінкх краплин, які стікали в оживаючі рівчачки та струмочки. Заметені снігом шпали, старі трухляві пеньки давно загиблих дерев, гниле гілля,— все виглядало з-під снігу і все це, здавалося, раділо, що не востаннє бачило сонце. А ліс, освітлений та обігрітий сонцем, стояв і зовсім веселий. І було щось надзвичайно приємне в цих перших яскраво-блискучих іскринках пробудження життя, в земляних пахошах прілого торішнього листя, що де-не-де сіріло долі. І зовсім інші струни душі зачіпалися цим кволим подихом весни, й інші поривання разом з пробудженням природи заколисували душу тихою, невиразною піснею чи давно почутою казкою, сповненою краси та чарів, і кудись тягли та кликали. Куди? Може, до того невідомого, завжди вабливого, непізнаного й нерозгаданого, закритого завісою рожевих мрій, що ніколи не сходиться з твоїми жаданнями? А може, це журба за

чимсь таким, повз що пройшов ти без уваги і втратив навіки? Чи це — відбиток вічного незадоволення людини, яке вирізняє її з-поміж тварин і веде шляхом шукань і створення кращих взаємин життя та його краси? Чи це — прагнення розсунути межі свого світогляду, щоб пізнати непізнане, зазнати незнаного? Але вічні загадки життя і вічні наші прагнення їх відгадати, бо форми життя обмежені, саме ж життя не має меж.

Після писаревого бенкету Лабанович якийсь час почував себе погано. Йому було прикро, що він там напився, наговорив усяких дурниць і навіть пив за здоров'я якоїсь молодиці. На другий день він раненько вирвався з Хатовичів і майже навтіки пустився додому. І ось тепер, на другий день після пиятики, він походжав по залізниці, трохи заспокоєний, і зважував свою поведінку як людини і як учителя. Йому пригадалися перші дні після приїзду сюди, його наміри та плани. І тепер все це так не сходилося одне з одним і не давало ніякого морального задоволення! Він відчував якийсь неспокій душі. Йому хотілося кинути тут усе та йти. Куди? У світ, на нові місця,— і вже там розпочинати жити якимось інакше.

Лабанович окинув поглядом околиці Цельшиного: тісно, темно і порожньо. Лише вітряки, розпростерши вгорі двоє крил у бік села, мали такий вигляд, ніби їх вразила якась новина, і вони, здивовано сказавши: «О-о-о!» — застигли в такому стані. Будинок пана підловчого і висока коптильня теж виділялися трохи веселіше на тлі цих солом'яних стріх селянських хат. Невже ж йому доведеться жити тут ще одну зиму, бо на літо, коли закінчаться заняття в школі, вчитель гадав кудись поїхати.

Будинок пана підловчого зиркнув на Лабановича ще раз і ще; скоряючись якомусь почуттю і голосові, він звернув із залізниці і попрямував додому, поглядаючи то на високий хрест біля школи, то на дах пана підловчого. Наближаючись до них, учитель пішов повільніше, як злодій, кидаючи погляди на вікна. Ступивши ще кілька кроків, він зупинився: у вікні з-за вазонів кланялася та голівка, яку йому так приємно було бачити. Вчитель просвітлів і рішуче відкинув клямку на хвіртці своєї сусідки.

— З того часу, як ви закохалися в панну Людмилу, вже не хочете до нас зайти,— сказала панна Ядвіся чи то жартома, чи то серйозно.

Лабанович глянув їй у вічі, в ці круглі, темні й такі славні виразні очі, на її чорні, тонкі брови, яких він не бачив ні в одної дівчини, ні в кого на світі. Здається, ніколи не відводив би від неї своїх очей! Він подумав: «Ніхто тебе не бачить, ніхто не знає, яка ти славна й люба,— й додав: — Дурні вони!»

— А,— сказав Лабанович у запалі якоїсь радості, а всередині в нього все трепетало,— хіба тільки світла, що в панни Людмили? А ви мені ось що скажіть: коли вже ви перестанете гарнішати? Можна було б уже й зупинитися.

Усі думки про помсту панні Ядвісі, всі ті колючі слова, які він думав не так давно кинути їй,— усе тепер зникло, ніби ці очі й брови одвели їх і поховали навек.

Ядвіся сказала:

— А коли ви перестанете бути таким похмурим і злим?

— З тієї самої миті, коли ви про це спитали.

— Не люблю я похмурих,— сказала Ядвіся.— Все здається, що вони накинуться і почнуть бити.

— Що вдієш? Іноді людині так важко буває, так навалиться на неї горе, що, хочеш не хочеш, ляже чорна тінь на обличчі.

— А яке у вас було горе? — поцікавилась Ядвіся.

— Не кажіть: у мене не було ніякого горя. Хіба що ви напитаєте його мені, але цього я зовсім не хотів би.

— Я? Що я для вас важу?

— Все! — відповів учитель.

— Правда? — тихо спитала Ядвіся.

— Готовий заприсягтися, об заклад побитися,— почав сипати Лабанович словами, узявши жартівливий тон, щоб жартами прикрити те, що йшло від самого серця.

Панна Ядвіся, як сарна, скочила до грубки, де стояв порожній кошик. Схопивши кошика, вона підбігла з ним до Лабановича і промовила:

— Сипте в кошик своє красномовство!

Вони сміялися, щасливі, як діти.

Ядвіся раптом стала серйозною.

— Скажіть,— промовила вона,— коли б я вас про щось попросила, чи зробили б це для мене?

— Все, що можна зробити, зроблю.

— Зробіть?

— Зроблю.

Панна Ядвіся опустила очі, потім повільно підвела їх на вчителя.

— На Гродненщині в мене є одна дівчина,— та вам однаково, хто вона. Їй треба вийти заміж. Розумієте? Їй треба обвінчатися, щоб у документах мати інше прізвище. Нащо — це також вам нецікаво. Так чи погодилися б ви повінчатися з нею?

Ядвіся говорила найсерйознішим чином.

Лабанович вірив і не вірив. Коли це все насправді, то виходить, для Ядвісі він зовсім не потрібна людина. І йому стало так гірко й неприємно. Він одвів очі і, помовчавши, промовив з помітною ноткою незадоволення:

— Про шлюб, який би він не був, я думаю стільки, скільки думаєте ви про торішній сніг.

У цю мить до кімнати зайшла Габринька, і розмова з приводу одруження на тому й закінчилася.

— Ну, розкажіть, як вам гостювалося? — звернувся до неї вчитель.

Габринька з запалом і жваво розповідала, як їм було там добре та як не хотілося їхати сюди. Ядвіся мовчала. Лабанович слухав Габриньку і намагався не дивитися на Ядвісію. А вона весь час не зводила з нього очей. А потім тихенько вийшла, нічого не сказавши. Вона довго не вертала і повернулася тільки тоді, коли Лабанович уже вийшов і попрямував додому.

Настрій у нього був препоганий. Він просто не міг знайти собі місця, не знав, за що взятися. Пройшовшись кілька разів по кімнатці, він узяв папір і перо та й сів писати листа своєму семінарському другові Янці Тукалі.

«Любий Янку!

«Де ти, милий, білобрисий? Де ти? Озовися! Як без тебе тут горюю, приїди подивися». — Цією піснею почав він, змінюючи її текст. — Обридло, брат, мені тут. Усе надочучило й приїлося. Починається весна. Разом з нею в мені прокидається і якийсь дух мандрів. От би зібрав під пахву свої манатки, пішов би, куди очі дивляться. Закінчиться робота в школі, поїду додому. Наступного року думаю перебратися кудись подалі, в глибину Полісся. Я починаю аналізувати самого себе і висновками залишаюся незадоволений. Та звичайна робота, яку ми повинні провадити в школі, здається мені маловажливою, і коли тільки нею обмежити свою діяльність, то це значить працювати надто мало, бо завжди відчуватимеш, ніби чогось бракує. І тоді треба буде на все махнути рукою, а щоб було весело, доведеться вдатися до карт, горілки і через кілька років стати справжнім мугирем, що

звичайно на кожному кроці й відбувається. Я почуваю, що в мене немає ґрунту під ногами, бо я не накреслив собі певного плану роботи. Я, друже, та муха, що попала під скляний ковпак: і світ навкруги видно, і місце є, щоб вирватися з цього ковпака, але нема хисту потрапити в отвір. І не один тільки я: метушимися, крутимось, а пуття ніякого. Може, кому випадково й пощастить знайти дорогу з цього ковпака, але переважна більшість потрапляє в сироватку і тріпочеться в ній, аж поки не захлине́ться. Воно ще нічого, коли всього цього не помічаєш і думаєш, що так і треба. Але дуже важко відчувати, що тебе починає затягувати болото, і ти знаєш, що в цьому болоті твоя громадська смерть. І коли б мене спитав хто, що мені найбільше впало в око і справило найглибше враження за перший рік учителювання, я відповів би на це так: повільне відмирання душі та засмоктування тебе болотом... Ні, брат Янку, не можна довго залишатися на одному місці, бо болото засмокче тебе і споганить. Хай живе мандрівництво!

Як я тобі й казав, у мені з надзвичайною силою пробудився дух мандрів. Я не знаходжу собі спокійного місця, мене кудись тягне і пориває. Інколи просто хочеться стиснути собі голову й плакати. «Нудно жити на цьому світі, панове». Тільки тепер зрозумів я, яку правду казав Гоголь».

Написавши цього листа, Лабанович приліг на канапу і замислився... «А все це я брешу: не та причина мого незадоволення й смутку». І перед ним знову постав образ Ядвісі, і знову про неї, тільки про неї почав думати він.

XXIX

— Бабусю, дома панич? — спитала панна Ядвісія стару Мар'ю.

— Ні, панночко, кудись пішов недавно.

Ядвісія наблизилася до дверей, прислухалася, ніби не вірячи бабусі і побоюючись бути спійманою, потім тихенько прочинила їх, заскочила до кімнатки, озираючи її цікавим поглядом. Вона підійшла до письмового столу і поклала туди маленький букетик перших весняних квіток. Потім взяла ручку, одірвала вузеньку смужку паперу, трохи подумала. На її устах заблукала усмішка і вона написала: «Любий», поставила три крапки і додала ще слово «дурень». Папірець з написаними словами

заклала в розгорнуту книжку, ще раз оглянулася й вискочила в кухню.

— Гляди ж, бабусю, не кажи паничеві, що я тут була. Боронь боже, бабусю, не кажи! — промовила і бігцем кинулася надвір. А незабаром десь ізнадвору залунав її голос. Вона співала якусь пісню.

Бабуся стиха посміхнулася сама собі й проказала вголос:

— Весела, хороша панночка! — і про щось замислилася.

Через хвилину бабуся сама заглянула до кімнатки. Їй хотілося довідатися, яку штуку втнула там панночка.

— Квіточок принесла, нехай подумає на мене.

Бабуся взяла в руки букетик, подивилася на нього, піднесла до носа і поклала знову на стіл. Вона чомусь зітхнула і вийшла.

Це було перед заходом сонця.

Коли вже добре стемніло, повернувся Лабанович. Він засвітив лампу. При її світлі помітив квіти.

«Хто ж це поклав їх сюди?» — запитав він самого себе і став розглядати букетик.

Вечір був теплий і тихий. Лабанович підійшов до вікна і відчинив квартиру. Вікна в кімнатах пана підловчого не світилися. Там, отже, не було нікого; можливо, ще рано. Знадвору линув сюди шум сільської вулиці. Десь у кінці її тирликала скрипка, там же чувся радісний сміх дівчат і їхній крик та писк. Видно, за ними ганялися хлопці, ловили й пустували з ними. Потім дівчата хором співали веснянки. Дзвінки, молоді голоси будили спокій цього тихого вечора, і відгомін їх завмирав десь у сонній тиші боліт.

На ясному небі спалахували зірки, мерехтіли, світилися барвистими вогниками, переливалися, ніби там тріпотіли крильцями якісь діамантові метелики. І було щось незвичайно важливе та величне в цій далекій красі недосяжних зір і в цій мовчазності темного бездонного неба, і перед величчю й таємничістю його завмирав дрібний клопіт землі.

«Скільком людським поколінням світили ці зірки! — розмірковував учитель. — Людські покоління давно зійшли з лиця землі, і вітер давно розвіяв їхні могили та розніс по світі прах кісток їхніх, а вони, спокійні зірочки, кожної ясної нічки світитимуть своїм безтурботним блиском, байдужі до всієї метушні й тривог схвильованої душі»

людської. А ми пробудемо свій вік, скільки нам призначено, це страшенно коротка мить, манісіньке кільце в безконечному ланцюгові життя, і ніякого сліду не залишить після нас безжальний час. І чи варто так приростати до цього життя, до цього незначного моменту в ході неспинного часу?»

І невимовна туга огорнула вчителя. За чим? Мабуть, за тим, що така мізерна та незначна людська доля, людське життя. Він схилив голову на стіл і сидів нерухомо. Легкий і несподіваний шелест біля шибки вікна збудив його. Він підвів голову, і в цю мить на стіл упало кілька таких самих квіточок, які були і в букеті. Видно, деякі з них не попали в квартиру, а тільки легенько торкнулися шибки і залишилися за вікном. Роздуми про нікчемність людського життя були так само раптово розвіяні чиеюсь рукою, яка кинула ці квітки.

Лабанович швидко підскочив до квартирки. Але там було все тихо. І тільки гомінлива та багатоголоса вулиця правила молоді гімни цьому життю.

«Невже це Ядвіся?» — подумав учитель.

— Бабусю! — гукнув він.

— А що, паничику?

— Ти ще не спиш?

Двері рипнули. На порозі стала бабуся.

— Чи ти, бабусю, не знаєш, хто це приніс сюди квіток?

Бабуся спочатку прикинулася, що нічого не знає, а щоб переконати в цьому вчителя, взяла квітки і почала розглядати їх. Але, як не хитрувала бабуся, вчитель прочитав на її обличчі, що вона прикидається.

— Ой бабусю! Гріх тобі, старенькій, брехати та обманювати. Не любиш ти мене і не жалієш. Я вже й з тієї причини не повірю тобі, що ти — знахарка. Ти повинна знати.

— Ой паничику! Ну, хто ж вам може принести квіточок, як не панночка?

— Яка панночка і чому панночка, а не якась молодичка?

— Хто ж їх, паничику, відає, хто до вас більше горнеться: чи панночки, чи молодичці, — усе ще хитрувала бабуся. Але їй самій було невтерпець, щоб не сказати, і вона почала сміятися. — Панночка, паничику, сама сюди забігала і поклала їх там. Тільки вона, паничику, прохала, щоб я вам не казала.

— Піймаю її коли-небудь.

— Піймайте, паночку, піймайте! — промовила бабуся, готова навіть допомогти своєму паничеві зловити панночку.

— Чому ти, бабуся, не йдеш на вулицю пісень співати?

Бабуся глянула на вчителя, правду він каже чи жартує.

— Минулося, паничику!.. Одспівала я вже своє.

— А чи жаль тобі своєї молодості?

— А що її, паничику, жалкувати? Чи жалій, чи не жалій — не вернеться назад.

— А чи хотіла б ти вернути її?

— Е, паночку! Ніколи я про це й не думаю. Ні до кого вона не вертається.

— Тоді треба, бабуся, користуватися нею і взяти від неї все, чим вона мила та люба!

— Атож, паничику, що тепер втрапиш, того потім не вернеш.

Ця розмова зовсім не цікавила бабуся, і вона кілька разів позіхнула. І нарешті сказала:

— Уже ж, паночку, пізно. Бувайте здорові!

Бабуся поволі посунула до кухні на свою піч, звідки незабаром почулося якесь мурмотіння, чи то вона сама з собою розмовляла, чи то молилася богу.

На селі ще довго співали пісень і десь з двору долинав гавкіт потривоженого собаки. Запізнілий місяченько зажеврив золатою загравою за тим похмурим лісом, що стояв осторонь залізниці, і повільно здіймався над заспокоєною землею. Ніч ставала тихішою і глупішою та важче налягала на землю. Вчитель ще довго сидів біля вікна, і різні думки спливали в його голові. Спати не хотілося, і він довго ще перевертався, поки сон не склепив очей. На столику біля ліжка лежав букетик зів'ялих квіток.

Весна входила в силу. Снігу вже зовсім не було на полях. Ожили болота. Жалісливо заскиглили чайки, важко літаючи над водою. Високо в небі дзвеніли жайворонки. Протряхла земля починала іскритися зеленим оксамитом ніжної пахучої травички. То той, то той з учнів покидав школу.

— Ось що, діти, — сказав одного разу учням учитель, — сьогодні по обіді приносьте заступи. Копатимемо ямки, а завтра всі підемо в ліс, принесемо молодих деревець і обсадимо нашу школу.

Діти наввипередки поспішали запевнити вчителя, що

вони принесуть заступи, і з веселим дитячим гомоном, як бджілки з вулика, висипали зі школи на вулицю, наповнюючи її дзвінками, щасливими голосами.

По обіді діти весело зносили заступи до школи і так само весело казали про це вчителеві, забігаючи до нього в кімнату. Навіть маленький Павлюк Рилка, найменший у школі, гордо ніс заступа, згинаючись під його тягарем.

Учитель прийшов у клас і повів дітей надвір. Разом з учнями розмітили місця для ямок, потім учитель загадав учням роботу, поділивши їх на групи, і сам викопав першу ямку, щоб показати дітям, як це робиться.

— Що це ви робите?

Панна Ядвіся непомітно наблизилася до Лабановича. Цей так добре йому знайомий голос викликав у ньому якийсь трепет. Серце застукотіло сильніше.

— Хочу по собі вам пам'ять залишити.

— А хіба ж ви збираєтесь помирати? — засміялася Ядвіся.

— Я вже помер, — трагічно промовив Лабанович.

— Так це вас ховатимуть тут? — жартувала вона. — Може, побігти покликати молодичь, щоб поплакали за вами?

— А ви хіба не плакатимете за мною?

— Так ви ж однаково не почувете.

— Ах, пробачте! — опам'ятався Лабанович. — Вельми дякую вам за букетик і за ті квіточки, що крізь квартиру влетіли.

Панна Ядвіся прикинулася дуже здивованою і ніби нічого не розуміла:

— Який букетик?

— А той самий, що вчора ви на стіл поклали.

— Ваша бабуса — брехуха, і самі ви — брехун, — за протестувала Ядвіся. — Більше ніколи до неї не піду, і в вашу кухню не ступить моя нога...

— У мою квартиру не полетить жодна квітка?

Панна Ядвіся крутнулася і кинулася бігцем у своє подвір'я, раптом вона спинилася і знову повернула до Лабановича:

— Слухайте, ви брали книжку, що в вас на столі розгорнута лежала?

— Ні, не брав.

— Ви не обманюєте?

— Я, здається, ще нікому в квартиру не кидав квіток, аби когось обманювати.

Панна Ядвіся чомусь засміялась, анітрішки не образившись:

— Хочете? Підемо сьогодні гуляти?

— Підемо, підемо! — підхопив учитель. — Ви, може, не повірите, а в мене, слово честі, була ця сама думка, тільки я не посмів сказати вам.

— Так ви заходьте до нас.

— Неодмінно і з великою приємністю.

Вона знову помчала на своє подвір'я. Діти галасували, гомоніли, сперечалися, хвалили свої та ганили чужі ямки.

Лабанович стояв щасливий, про щось думав, і ледве помітна радісна усмішка блукала в його очах і на вустах.

«Чому це вона питала про книжку? — подумав Лабанович. — А чи не поклала вона туди чогось?»

А тим часом панна Ядвіся кралася з іншого ходу, щоб нишком забрати з книжки той папірець, де вона написала: «Любий... дурень», — чого Лабанович не помітив.

XXX

Замкнувши кухонні двері знадвору, Лабанович хутенько побіг до себе в хату через інший хід, який вів у клас. Тихенько ступаючи, він наблизився до дверей і тільки-тільки доторкнувся до них, як у ту ж мить панна Ядвіся кулею метнулася до кухні, щоб вискочити надвір. Але двері не відчинялися. Озираючись — на порозі стояв учитель.

Ах, попалась, птичка, стой,
Не уйдеш із сеті!
Не расстанемся с тобой
Ни за что на свете —

спокійно декламував Лабанович, не зводячи з неї очей, милуючись нею, щасливо всміхаючись.

А вона й справді мала вигляд спійманої пташки... Несподіваність, переляк, якась усмішка водночас відбивалися на її обличчі. Круглі темні очі поглядали то на двері, то на вчителя. Одна рука її була стиснута — напевно, там був той папірець з двома словами.

— Навіщо ви замкнули тут двері? — зовсім невинно спитала вона.

— А щоб ті самі ніжки, що впурхнули сюди, не випурхнули.

Лабанович підійшов до неї зовсім близько. Вона неспокійно заворушилася:

— Пустіть мене!..

— Ви — моя гостя і невільниця. Ніякому в світі мисливцеві не вдалося піймати такої славної сарночки, як мені сьогодні. Дайте ж хоч надивитися мені на неї! — І він став дивитися на неї.

— Ну, іншим разом ви не зловите мене.

— А нащо мені ловити, коли я вас уже зловив?

Вона раптом кинулася йому під руки, щоб утекти. Але він міцно схопив її попід пахви і не пускав.

— Що ви робите? — з гнівом промовила вона. — Не смійте доторкатися до мене!..

— Ви ж самі кинулися мені на руки, — сказав учитель і відчув, як збунтувалася в ньому кров.

Лабанович випустив її і тільки тримав за руку. Вона знову почала вириватися. Темно-русе волосся розсипалося по плечах пишними хвилями.

— Ні, люба полоняночко, нічого не буде — не пушу!

З розпущеним волоссям, з залитими жаром щічками вона була надзвичайно вродлива, і вчитель не міг одвести від неї очей.

— Послухайте, — благальним тоном промовила вона, — ніяк я не сподівалася, що ви будете мене мучити!

— А ви мене не мучите? — спитав він і глянув їй у вічі. — Дайте викуп, тоді я пушу вас.

— Я не маю чим платити, — сказала вона й однією рукою намагалася поправити своє волосся.

Вчитель навмисне розкидав його.

— Ах, відчепіться ви!

— Ні, не відчеплюсь: якби ви знали, яка ви вродлива з розпущеним волоссям, ви завжди і ходили б так.

— У моєї мами теж було розкішне волосся, але доля її була нещаслива, — з сумом промовила вона.

Лабановичу стало дуже жаль її. Він випустив її руку, глянув у вічі.

— Бідна ви, люба, хороша, славна Ядвісечко!

— У, всі ви такі іроди, тирані! — з якоюсь ненавистю промовила вона.

Лабанович хотів відповісти, що вона помиляється, але не встиг. Вона раптом обхопила його шию і, вмить нахиливши його голову, поцілувала, а потім з силою

відштовхнула його і кинулася до дверей. А він, ніби обпалений блискавицею, стояв як укопаний кілька хвилин. Потім, як дикий звір, метнувся наздоганяти. Ядвіся стояла на порозі, тримаючись за клямку. Вона була зовсім спокійна.

— Коли насмілитесь поцілувати мене, то, клянуся пам'яттю матері, я кинуся під поїзд! — І темні круглі очі її блиснули іскрами гніву.

— Люба, рідна Ядвісечко! Ні, ні, не буду... А погуляти ми підемо?

— Дурень! — злісно промовила вона. Потім звела на нього свої добрі, чисті очі, усміхнулася і зникла за дверима, тримаючи в руці вузенький папірець.

Лабанович повернувся до кімнати. Його руки й ноги тремтіли. Він присів біля столу на краечку канапи і сидів, не думаючи ні про що. Згодом підвівся, хитаючись пішов у кухню, випив води. Всередині все вирувало від якогось щастя і радощів.

«Що за дівчина! Що за вдача! — кілька разів повторив молодий щасливий учитель. — Вона кохає мене!.. Чи ж можна не кохати її, цю найкращу найвродливішу казку Полісся. Ядвісечко!.. Мила, люба!»

Двоє старших учнів, які готувалися до іспиту, прийшли і сказали вчителеві, що всі ямки викопані.

— Зберіться в школі, я вам скажу дещо і відпущу додому.

Веселий, дружний гомін увірвався до школи, дзвінки, щасливі дитячі голоси сповнили увесь дім.

Учитель увійшов, похвалив дітей за роботу і сказав їм:

— Завтра вже книжок не приносьте. Візьміть кілька заступів (він визначив старших учнів) і збирайтеся тут. Підемо в ліс, накопаємо деревець і посадимо їх у ямки, що ви сьогодні приготували. А тепер ідіть додому!

Цього вечора вчитель не ходив нікуди. Ця подія, цей палкий поцілунок панни Ядвісі наповнили його щастям, і йому здавалося, що цього щастя вистачить надовго. Він переживав кожну мить свого щастя, над деякими затримувався подовгу... Чому вона сказала, що кине́ться під поїзд, коли він посміє поцілувати її, і навіть поклялася пам'яттю матері? Чому кинула йому «дурень», а потім ніби покаялась у цьому, подарувавши йому таку добру усмішку, немовби перепрошувала за свою зневагу? Він ходив по кімнатці та все думав про неї. Та чим

більше думалося, тим більше хотілося йому знову побачити свою любу Ядвіську, почути її голос, зазирнути їй у вічі, щоб прочитати, що діється в неї на душі. Він часто поглядав на вікна, щоб уздріти її. Її ім'я звучало в його вухах надзвичайною музикою і мало якість особливе значення.

На другий день Лабанович прокинувся пізно, бо заснув лиш тоді, коли почало розвиднятися, прокинувся з думкою про своє щастя, про Ядвісю. Він устав, коли вже в школі чулися дитячі голоси. Згадав, що сьогодні вербна субота, що в цей день він закінчить свою працю в школі, бо після великодня прийде всього троє учнів, яким треба підготуватися до іспиту.

З веселим гомоном ішли діти в ліс зі своїм учителем, збившись навколо нього тісним гуртом.

День був ясний, теплий. Навіть на цельшинській вулиці підсохло. Селяни з сохами, з коробами та мішками з вівсом вїжджали в поле. Жалібно квилили чайки, снуючи над болотами, понад водою, немов шукали надзвичайно дорого втрату і ніяк не знаходили. В затишку в калюжах тужливо кумкали зелені жаби, а далі в болотах, серед лісів, перекликалися бугаї, бухаючи, як у порожні діжки. Це бухання на далекій віддалі будило ліси, надавало загальному настроєві Полісся особливої гармонійності. Статечні, поважні лелеки з надзвичайною серйозністю походжали по краях болота або літали до гнізд на старих соснах і лагодили свої занедбані взимку хорони. То тут, то там на узліссях розпускалися молоді листочки берізок. Жовті пухнасті кетяги звисали на верболозі, купаючись на сонці та скликаючи бджілок і джмелів. Зеленкуваті квіточки вибивалися вже на світ крізь сухе вицвіле листя, і принадні пахощі розливали в повітрі молода черемха. Одні тільки старі дуби, збагачені досвідом життя за свій довгий вік, не дуже поспішали розпукувати свої бруньки та випускати звідти свіжу зелень молодих листочків, бо дуб — дерево мудре і не піддається він облудності зрадливої ранньої весни.

Учитель спинився з учнями на сухому місці в лісі і завів з ними розмову про те, що вони бачать перед собою, і про значення тією справи, заради якої прийшли сюди.

Діти розсипалися по лісі й сповнили його своїм криком і щебетом. Лабанович довго шукав молоду грушу.

Він хотів знайти гарненьку грушечку та посадити її на згадку про своє кохання.

Знайшовши молоде, міцненьке і струнке деревце, він довго і обережно порпався біля нього, поки воно акуратненько не викопалось разом із землею. Він сам ніс його додому, сам посадив у куточку шкільного подвір'я, де найбільше світило сонце, і двічі в цей день полив водою. Потім обгородив цю грушку високими жердинами, щоб не потоптала і не поламала її худоба.

На кожне дерево визначив він учнів, доручивши їм доглядати за саджанцем.

— Ну, а тепер, діти, ідьте обідати. По обіді приходьте і приносьте свої книжки, бо після великодня порозсипається ви по лісах та полях. А хто схоче ходити до школи і після великодня, той потім і одержить книжку.

Позабивавши по обіді книжки від учнів і відпустивши їх на свята, Лабанович відчув, ніби йому стало чогось жаль, хоч, правду кажучи, трохи надокучила за зиму ця праця по вісім і по десять годин на день.

Він вийшов надвір, обійшов посаджені дерева, над деякими затримувався довше. Він часто поглядав на подвір'я пана підловчого. Дуже хотілося побачити панну Ядвісію та показати їй цю славну грушку, яку посадив він на спогад про неї. Але Ядвісія довго не з'являлася на подвір'ї. Він підстерігав її з години. І коли помітив, гукнув і попрохав її підійти.

Вона, радісна і весела, підбігла.

— Я хочу показати вам грушку.

— А ви не будете ловити мене? — з милою і хитрою усмішкою спитала вона.

Він допоміг їй перелізти через пліт і повів до груші.

— Цю грушку я посадив на згадку про вас.

Вона довго розглядала її. Потім засміялася і сказала:

— Я вирву її і викину.

— Чому?

— Бо вона така ж колюча і дика, як я.

— Підемо гуляти сьогодні? — спитав він.

— А ви пам'ятаєте, що я вам учора на це сказала?

— Зробіть ви те саме, що зробили вчора, і тоді говоріть мені хоч десять разів те, що сказали один раз.

Вона поглянула на нього суворо і промовила:

— Більше ніколи! Чуєте? Ніко-о-оли!

Вербна субота і благовіщення цього року припали на один день. На свято повинен був приїхати з Малевичів о. Модест з дяком Тишкевичем, бо в цей день цельшинці, за старим звичаєм, зносили свої гріхи попові, після чого ставали ніби святі. Щоправда, в Цельшиному було багато таких поліщуків, як, приміром, дід Микита, до яких святість аж ніяк не приставала. І замість того, щоб здати старі гріхи, вони не тільки не здавали їх, а набиралися ще нових.

Звичайно о. Модест приїздив напередодні підвечір. От і сьогодні він приїхав досить рано, коли ще сонце не встигло сховатися за дубом, що стояв з боку роз'їзду. За якоїсь півгодини, з каплички, що причаїлася в заростях похмурого і темного кладовища, полинув глухий дзвін, ніби це били в якийсь щербатий баняк. Проте дзвін цей, такий різкий і такий незвичайний для Цельшиного, справляв глибоке враження. І кожний, хто чув його тут, так чи інакше озвався на цей дзвін.

— А що це? — питав хтось з цельшинців. — Дзвонять, чи що?

— Мабуть, що дзвонять.

І після цього велися приблизно такі розмови:

— Вже, напевно, піп приїхав: щось забомкали.

— Сповідатимемось?

— А мабуть, що так.

Але поліщуки не дуже поспішали до церкви, бо вони народ дбайливий та справний. Одному полювання принадно усміхалося, в іншого було надибане місце, де щуки ще не закінчили нереститися.

І цельшинський дзвін, видно, добре знав звичаї своїх парафіян, бо не поспішав замовкнути. Тільки через годину, коли вже на цвинтарику зібралося чимало поліщуків і поліщучок, а з подвір'я Михалка Кугая показався о. Модест, який ішов рівно, та дяк Тишкевич, в якого було все-таки менше «благодаті», — з тієї причини, що він трохи заплітав ногами, — вже тоді дзвін починав заливатися дужче, прихопивши для цього своїх менших тонкоголосих братів.

Капличку відчинили. Біля дверей звичайно стояло кілька молодниць з дітьми на руках. Вони не сміли самі зайти до каплички, бо були ще «нечисті». Молодиці мали різні

терміни: кому треба було «вводитися» на сьомому тижні після великодня, кому — на Петра, кому — на коляди, а дехто ще й зовсім не відбув свого терміну. Та в Цельшиному це не мало значення. Отець Модест вистроював цілу шеренгу молодиць і читав молитви, а дяк Тишкевич співав, трохи погойдуючись на ногах. Але це не заважало йому приглядати і за «благочинієм» біля каплички, бо молодиці, було таке, часом і штовхалися або випиралися наперед.

— «Єлиці во Хресте...» — співав Тишкевич, і тут він помічав, що яка-небудь молодиця порушувала порядок. Тоді він зупинявся і повчально казав молодиці: — Куди прешся, стій спокійно, — і співав собі далі.

— «Хресті-і-і-те-е-ся-а!»

Але тут знову хтось поводився не так, як слід у церкві.

— Чи ви чуєте, чи ні, що я вам кажу? — вже досить суворо питав молодиць Тишкевич і насуплював брови. Навівши порядок, він продовжував співати: — «Во Христа облекохтеся!»

Побачивши новий непорядок, Тишкевич рішуче переривав спів і вже сердито казав:

— Тьху! Що це за противна баба! Чи ти їй кажи, чи не кажи — хоч кілок на голові теши. — І, не зводячи з молодиць свого грізного погляду ще кілька хвилин, Тишкевич закінчував пісню: — «Алілу-у-у-я!»

Отець Модест нічим тут не виявляв свого «я» і давав Тишкевичу повну можливість навчати паству, бо вони жили у великій злагоді. І це було не новиною і не первиною, коли вони вдома, у Малевичах, ішли поруч, підтримуючи один одного, бо надто часто хворіли нетвердістю ніг. Ідучи дружною парою, часом зупинялися на вулиці і робили коротку нараду, куди зайти? Вони підводили голови, покладаючись уже тут на свої очі. І коли перед очима стояла школа, вони й прямували туди. Зійшовши на ганок школи, знову зупинялись, і тут іноді виникала між ними невеличка суперечка, бо, як справжні християни, вони поступалися першим місцем один одному. І з тієї причини, що перед богом усі рівні, вони заходили разом, одночасно. Отець Модест сідав першим на стілець і казав Тишкевичу:

— Сідай, дяче, школа церковна і стільці церковні.

Потім витягав з-за пазухи рясю пляшку, сам дудлив і дякові давав потягнути. Вчителька не знала, як тримати себе з гостями. Але гості були невимогливі, часту-

валися своєю горілкою та закусували своїми язиками. Вони трохи спочивали, співали «Христос воскрес» і спокійно виходили.

«Увівши» молодичь і трохи поносивши їхніх дітей, о. Модест приступав до сповіді. Поліщуки, збувши цей клопіт, одразу ж виходили з каплиці та йшли додому. На другий день зранку теж ішла сповідь, а потім уже правилася обідня, відправа, спеціально створена для поліщуків, бо звичайно їх довго в церкві не затримували. Невеличка капличка, яка могла вмістити тільки якусь шосту частину цельшинців, була наполовину порожня, і тільки тоді, коли починалося причащення, в ній робилося тісно, бо кожному хотілося якомога швидше причаститися. І тут уже без конфліктів ніколи не обходилося.

— Чого ти мені на ноги виліз? — злісно дивився Трохим Буч на Григора Качана. — Преться, як та свиня, — все ще зі злістю казав Буч.

Качан поглядав на Буча, ніби розмірковуючи, що йому відповісти на це. Він згадував, що вони йдуть до причастя і що не мусять мати гніву в своєму серці, і, з докором хитаючи головою, казав, а в голосі його чулася злість:

— Ласун ти, щоб ти захлинувся! Ідеш до святого причастя, а гавкаєш, як собака, ніби ти не в церкві, а в корчмі в Абрама!

Нагадування про християнську покірність, зроблене Качаном, мало значення й силу, бо Буч нічого не відповів і дивився перед себе. А там, біля батюшки з чашею, теж метушився народ.

— Чого ти пхаєшся? — оглядається на сусіда поліщук.

— А ти сам куди прешся? — відповідає сусід, на прізвисько Швайка, і стає попереду, а інший сусід, злий, іде за ним, бо сваритися вже нема коли, Швайка стоїть з роззявленим ротом.

Отець Модест ложечкою набирає з чаші:

— Причащається раб божий... Ім'я?

— Габрусь! — відповідає Швайка.

Розгніваний ним сусід додає:

— Та ще й Швайка!

Швайка затуляє рота, повертається до сусіда:

— Та ще й чорт товстоносий!

Потім він знову роззявляє рота, повернувшись до чаші.

Отцю Модесту також не терпиться, хоч у справі своїх парафіян він не втручається. Але коли помітить щось, то привселюдно зауважує.

Дід Микита тільки-но повернувся з рибалки. Видно, він поспішав, щоб не запізнитися до причастя, бо дуже захекався і навіть у каплиці зробив кілька поквапливих кроків, якими він ішов від болота. Він одіпхнув кількох жінок і став попереду. І ось, коли дійшла до нього черга, о. Модест, глянувши на ноги діда Микити, помітив, що вони по самі стегна були мокрі, а личаки аж хлюпотіли.

— Ти чому ж це мокрий прийшов сюди? — спитав його о. Модест.

— Замочився, тому й мокрий, — відповів дід Микита, трохи відвернувши від батюшки лису в зморшках голову.

— Де ж ти замочився?

— На болоті, де ж би ще?

— А чому ж ти на обідні не був?

Дід Микита мовчав.

— Я тобі причастя не дам, — накинувся на нього батюшка. — Не міг ти півгодини в церкві побути, помолитися? Так ти швидше на болото, до чортів побіг, а тепер, задрипаний, забрьоханий, причащатися припер? Не буду причащати! — промовив о. Модест і одвернувся з чашею вбік.

— Го! — сказав дід Микита. — Не буде причащати!.. То й не треба! Налякаєш ти мене!

Дід Микита, ні на кого не дивлячись, іде геть з каплиці. Отець Модест кілька хвилин стоїть з чашею і дивиться вслід дідові... Він думає, що дід повернеться і попросить його. Але дід Микита, той самий дід, що з жорнами танцював, підходить уже до дверей.

— Гей! Як тебе там? Вернися! Чуєш? — гукає о. Модест.

Дід зупиняється, повертає голову до батюшки й каже:

— Не хочу!

— Вернися, ти! — кричить о. Модест. — Тобі вже й слова не можна сказати.

Микиті відлягло, і, чавкаючи личаками, він знову йде до амвона.

Отець Модест причащає його. Дід бере шматочок проскурки, кладе в рот і хоче йти.

— Чи наловив же хоч риби? — питає о. Модест.

Дід і зовсім охолов, ковтає проскурку і вже лагідно відповідає.

— Де там у чорта? Нема! — протяжно вимовляє він це слово, махає рукою і йде з каплички.

Свята служба закінчується. Тишкевич бубонить останню молитву, о. Модест скидає ризи. Відправа закінчена, книга згорнута.

Отець Модест наближається до Тишкевича, вони перекидаються кількома словами і виходять.

На цвинтаріку духовенство зупиняється, знайомиться з цельшинським учителем.

— А ваші учні добре читають. Учора дав газетку вашою учневі Рилці, такий маленький, а як розбирає! Йй же богу! — каже о. Модест.

Тишкевич похмуро слухає, потім підводить очі на бачушку:

— Е, панотче! Чи ти його хвали, чи не хвали, а на чай однаково не покличе!

— Темний тут у вас народ! — каже на прощання о. Модест і помалу йде з Тишкевичем до Михалка Кугая.

XXXII

На четвертий день великодня повернувся Лабанович до своєї школи. Ще ввечері того ж самого дня, коли цельшинці здавали свої гріхи о. Модесту, надумав він поїхати додому, щоб трохи провітритися і хоч на деякий час відпочити від цельшинських вражень і своїх настроїв. Але з перших же днів свят його дуже потягло сюди, бо бути близько від Ядвісі та бачити її хоч зрідка стало його потребою. Ідучи назад, він не спав дві ночі, а по дорозі, крім того, йому доводилося вітати декого із святим великоднем і, зрозуміло, трохи погостювати. Стомлений безсонними ночами та випивкою, він відчув себе дуже добре, влігшись на своїй постелі, і зразу ж заснув міцним-міцним сном.

Довідавшись про те, що приїхав сусіда, пан підловчий через півгодини, примостившись під вікном, де спав учитель, загатив кулаком у раму, гукаючи:

— Професоре великих букв! Гей, професоре! Чуєш? Вставай пити горілку!

Лабанович спав міцно і нічого не чув. Підловчий був напідпитку і не поступався. Його кулак частіше й дужче заходив по середній рамі. Шибки задеренчали, а з деяких посипався кит.

Підловчий Баранкевич, помітивши це, засміявся і промовив до себе:

— Чорт його бери, професора: повибиваю йому вікна!

На цей раз Лабанович почув грюкіт і крізь сон догадався, що його будить підловчий, але розплющити очей та підвести голову просто не мав сили. Коли ж грюкіт розлігся з новою силою, він голосно промовив:

— Га-а!

— Уставай, професоре! — гукав знадвору Баранкевич.

Лабанович підвівся, відчинив квартиру і став проситися:

— Пане сусіде, не спав три ночі — не можу!

— Що за «не можу»? Зараз же одягайся, бо, далебі, прийду і поволочу отак, як стоїш. А будеш пручатися, то покличу Григора та Язепа, і, їй-богу, потягнемо отак, у чому лежиш. А в мене й панночки є.

Лабанович побачив, що від підловчого не відчепишся, і став одягатися. Вмившись холодною водою, він трохи освіжився та прийшов до пам'яті. Він переліз через добре знайомий йому перелаз і ступив на ганок пана підловчого. Негрусь, за своїм собачим звичаєм, гавкнув разів зо три, виляючи хвостом, ніби хотів сказати: «Це я так собі брешу, без злості».

— А що? Злякався: прийшов-таки! — зустрів «професора» підловчий у своєму домі.

Довжелезний стіл, якого раніше вчитель не бачив у пана підловчого, стояв біля стіни, присунутий до неї щільно одним своїм краєм. Цей стіл геть-чисто був завалений пирогами, бабками, м'ясом різних видів і різного приготування. Штук шість скляних банок з міцним хрином виглядали з усіх кінців столу, три сулії горілки високо здіймали голови над стосами закуски. Шинки, як подушки, обтикані зеленню, поважно лежали зеленими горбочками.

У великому кріслі старовинної роботи сидів залізничний майстер Григорець, широкоплечий, дубового складу чоловік, який ніколи в житті не знав страху перед горілкою. Він був товстий, дужий і мав вигляд навою, на який тільки-но намотали кросна на дванадцять губиць. Руда і вже з лисиною його голова насилу поверталася праворуч і ліворуч на короткій та незвичайно товстій шії. Маленькі очиці його вже були масними, але він не пасував перед чарками і лив їх, як у бочку. Тут же була й панна Людмила з своїм братом Анатолем. Анатоль, привітавшись з учителем, зразу ж пішов шукати притулку своїй голові, в якій тепер молотила якась молотарка. Людмила тільки провела його тривожним поглядом. Во-

на мала на собі легку шовкову блузку кольору квіток льону і здавалася особливо вродливою й принадною. Ядвіся також була одягнена зі смаком — у червону атласну кофточку, яка дуже пасувала до смуглявого лиця, а пишне темно-каштанове волосся було перев'язане червоною, як жар, стрічкою. Габринька стояла біля музичної скриньки, з якої тільки що гриміла музика.

— Тут, пане мій, панночки самі сидять, а він спати завалився, — вичитував Лабановичу веселий підловчий.

Підійшовши до Людмили, Лабанович спинився і сказав їй:

— Чому ви, панно Людмило, не перехрестилися, побачивши мене?

Ядвіся глянула на Лабановича, потім на Людмилу. Людмила, освітивши своє обличчя усмішкою, дивилася на нього, щось пригадуючи, потім весело розсміялася:

— Одначе ж ви й злопам'ятний.

— Зовсім ні, — відповів учитель, — я тільки хотів нагадати вам, що, побачивши «святого», треба перехреститися.

— Ну, годі тобі тут любощі розводити, — підійшов підловчий і взяв учителя під руку. — Вип'ємо!

— Ох, паночку, за що ви на мене так розгнівалися? З раю та в пекло тягнете? — скаржився Лабанович, дивлячись на панночок.

— І в пеклі панночки є, та ще такі, яких і в раю не знайдеш, — промовив підловчий і, вклонившись панночкам, попросив вибачення, що забирає від них кавалера.

— Та нічого, — заспокоїв він їх, — пан професор набагато цікавішим буде, вернувшись від столу.

Підловчий Баранкевич налив чарки.

Григорець досить спритно хильнув свою чарку; здалося, що він її й не пив, а так тільки закинув голову, щоб подивитися, чи висока стеля в хаті підловчого. Закушуючи, він штовхнув ліктем Лабановича і стиха промовив:

— Ну, то як відносно молодичок?

Учитель нічого не встиг відповісти, бо перед ним уже з'явилася друга чарка.

— Випий, тоді закушуватимеш. Ми тут, пане мій, мордувалися, а він собі спати вклався.

І господар примусив його випити ще чарку.

Лабанович побіг до панночок, запрошуючи їх до столу.

— Ходімо, — прохав він їх. — Я розкажу вам історію, як на Поліссі такі, як ви, вродливі дівчатка з'явилися.

Панночки зацікавилися й підвелися. Він узяв їх попід руки і пішов разом з ними до столу. Налив по чарці вина і дуже припрошував випити, називаючи їх перлинами Полісся, божими мрійницями. Йому було надзвичайно весело, язик розв'язався, він забавляв панночок, вони слухали й сміялися.

— Ну, а історію коли розкажете? — питали вони.

— А ось, як вина вип'єте!

Дівчата випили.

— Так слухайте... Створив бог Полісся та й пішов оглядати болота. Довго ходив бог, і стало йому сумно. Тоді створив він дівчину незвичайної краси, аж сам замилувався нею. Очі в неї були, як у панни Ядвісі, і таке ж саме пишне волосся. Брови... — тут Лабанович глянув на брови панни Людмили, а потім на брови Ядвісі.

— Усе в неї було, як у панни Ядвісі, — сказала панна Людмила і хитро усміхнулася.

— Ні, не все, — відповів Лабанович, — брови були, як у Габриньки, губи й рот — як у вас. Довго дивився на неї бог, а потім сказав: «Ні, не можна тебе залишати людям: вони битимуться за тебе». Поставив її бог собі на долоню і дунув. Дівчина розтанула і зробилася хмаркою. «Ти будеш плисти над Поліссям вічні віки, і від тих людей, на яких упадуть твої краплини, народжуватимуться красуні». І ви, — сказав Лабанович панночкам, — маєте в собі ті краплини і народилися для того, щоб на Поліссі не сумували молоді хлопці.

— Ну, годі тобі казання казати, — спинив його підловчий.

Лабанович уже не сперечався і пив сам та підливав іншим.

— Послухайте, — спитала Людмила, — чому ви ніколи до нас не заходите?

— Добре, що ви запитали тепер, — відповів учитель, — бо я тільки тоді й кажу правду, коли добре вип'ю. Так слухайте ж: казатиму правду. Я тому й не заходив до вас, що боявся вас: бо душа моя відчуває, що, коли мої ноги переступлять поріг вашого дому, вона потрапить до вас у полон.

— Я дуже шкодую, — сміючись промовила панна Ядвісія, — що ніколи не чула вас тоді, коли ви добре вип'єте.

— Ех, панно Ядвісію, панно Ядвісію! — ніби з якимсь

незвичайним смутком промовив учитель. — Коли я розмовляю з вами, так тоді я не тільки добре підпилий, але й п'яний, — і, отже, кажу вам найщирішу правду.

— Хіба ж я бочка з горілкою? — засміялася панна Ядвіся.

— Ви — той трунок, який п'ють тільки боги.

Одним словом, Лабанович намагався розвеселити дівчат.

Підловчий походжав, перевалюючись, і здавалося, що йому надто важко було пересувати ноги. Але він був надзвичайно веселий і, повернувшись до Людмили, заспівав:

Ксьондз-бернардин у костьолі —
Ха-ха-ха-ха!
Бачив собі анголів!
Гра-ля-ля-ля!

Але далі він чомусь не співав, хоч як його просили.

— Габринько! — скомандував він. — Заграй нам щонебудь.

Під дзвінки та мелодійні звуки музики зірвався з місця Григорець і пішов тупотіти й притупувати. Здавалося, що це не людина танцює, а якийсь добре вгодований кабан забіг до кімнати і з якоїсь свинячої радості розгулявся тут і нумо виробляти різні кабанячі викрутаси. Пішов у танець і пан підловчий зі своєю дружиною. Всі дуже хвалили пана підловчого та пані. Щоправда, танцював підловчий спритно. Потім Баранкевич запросив до танцю панну Людмилу.

Григорець під гамір танців кудись зник. А коли огляділися, що його нема, пан підловчий сказав:

— От лиходій! Знаю я, куди він пішов! — І, мабуть, позаздрив йому трохи.

Анатоль, проспавшись, знову з'явився в кімнаті. Це був високий молодий хлопець, не схожий на свою сестру. Вони з учителем підсіли до столу й знову почали пити, ніби в очі не бачили горілки.

— Ну, Толю, чи не пора нам додому? — підійшла до них Людмила.

— Гуляйте: великдень раз на рік буває, — сказав їй Лабанович.

— А хто вам найбільше подобається з хатовицьких молодих людей? — спитала вона Лабановича.

— Усі славні хлопці, — відповів він.

— Ну, ви так невиразно сказали.

— А що мені про них казати? Я більше панночками цікавлюся.

— Ну, а хто ж вам найбільше подобається з панночок?

— Коли про це питаєте ви, то я повинен сказати вам — ви.

— Ні, ви скажіть правду.

— Хто тепер говорить правду? Святі — та й ті починають брехати.

— А я знаю, хто вам не тільки подобається, але кого ви й кохаєте.

Лабанович глянув їй у вічі, глянув проникливо, і сказав:

— Так, ви знаєте.

— А з чого ви дізналися, що я думаю?

— У ваших очах прочитав.

— О пані! — підхопив підловчий. — Наш професор шептати й ворожити вміє.

— Ну-бо, поворожіть мені! — панна Людмила простягнула Лабановичу руку.

— Пані! — відповів за нього підловчий. — Наш професор по колінах відгадує.

Людмила засоромилася, крутнулася й сіла на канапу. Пан підловчий качався зо сміху, поглядав на «професора», а очі його промовляли: «Ось як треба з панночками розмовляти!»

Від'їжджаючи додому, Людмила довго тиснула руку вчителю, заглядала йому в вічі й казала:

— Пам'ятайте, я чекаю на вас у Завітанках.

— На те вони й Завітанки, щоб до них завітати, — відповів Лабанович і міцно потис їй руку.

XXXIII

Наступного дня Лабанович одержав пакет. Інспектор сповіщав, коли і де призначаються екзамени, куди вчитель повинен прибути із своїми учнями. Екзамени призначалися на понеділок після великоднього тижня, а їхати треба було залізницею верст із п'ятдесят... Того ж самого дня, коли було одержано це повідомлення, прийшли й учні. Тут вони домовилися з учителем, що поїдуть у суботу ввечері, щоб, бува, не пропустити поїзд. Ці три дні, котрі лишилися до екзаменів, пішли на повторення курсу.

Цими ж днями довідався Лабанович, що Ядвіся збирається виїздити з Цельшина, коли не назавжди, то, в усякому разі, на довгий час. Ця звістка дуже засмутила вчителя. Він одразу відчув, що перед ним ніби відкривається якась пустка, і ці розкішні пейзажі зазеленілого Полісся, розбудженого весною, сповненого співу, гомону й життя, потьмарилися в одну мить і ніби віддалялися від нього. Все, здавалося йому, мало тепер такий вигляд, немовби хотіло сказати: «В тебе горе, але ми в цьому не винні»,— і жило собі своїм клопотом, своїми інтересами, зовсім для нього чужими, а він залишався сам-самісінький, як палець.

Ще одна обставина засмутила його: звістку про від'їзд почув він не від самої Ядвісі, а від бабусі. Разом з тим була надія, що це, може, ще й неправда. Він вирішив сьогодні ж постаратися побачити Ядвісію та поговорити з нею. Тільки тепер відчув, яка дорога вона і яка буде невимовна втрата, коли доведеться тут жити без неї. Ні, тоді він не залишиться тут! Уява вже малювала осиротіле подвір'я та кімнати пана підловчого, і він надзвичайно гостро відчув ті настрої, які огортатимуть його, коли не буде любої сусідки.

Просидівши до самого вечора в школі з учнями і трохи розвіявшись в заняттях і клопотах перед близькими екзаменами, Лабанович відпустив хлопців додому і сам подався до хати. Глянувши на будинок пана підловчого, він побачив Ядвісію на ганку. Вона сиділа за столиком, на якому була швейна машина. Панна Ядвіся щось шила. «Напевно, готується в дорогу»,— тужливо подумав учитель.

Лабанович надів кашкета і вийшов надвір. Спритно перескочивши через знайомий йому перелаз, він зійшов на ганок пана підловчого.

Ядвіся була серйозна і ніби трохи чимось заклопотана. Тут же сиділа і пані підловча, теж з шитвом у руках. — Що ж у пана чувати доброго? — спитала пані.

Лабанович розповів їй про екзамени.

— Коли ж ви поїдете? — запитала Ядвіся і підвела на нього свої темні очі.

— Домовилися з хлопцями їхати в суботу ввечері.

Панна Ядвіся перестала шити і замислено кудись дивилася.

— Люблю я цю станцію,— промовила вона.

Пані пішла — її покликали.

Лабанович сидів мовчки і думав.

Вечір був тихий, ясний і теплий. Тінь від будинку пана підловчого поволі закривала палісадничок і свіжі клумбочки з квітами, ще недавно посадженими, і насувалася на вулицю. Жваві горобці цвірінькали на даху і снували по палісадничку.

— Що ви сьогодні чомусь не в гуморі? — запитала Ядвіся і глянула на вчителя.

— Скажіть ви мені, правда чи ні: я чув — ви збираєтесь кудись поїхати звідси надовго?

Панна Ядвіся нижче нахилила голову. Лабанович відчув, що відповідь для нього буде невеселою. Не підводячи очей, вона стиха промовила:

— Так, збираюся виїхати.

Вона зітхнула ледве помітно, підвела голову і подивилася на вчителя довгим-довгим поглядом.

— А ви б хотіли, щоб я не їхала?

— Я знаю, вам тут тяжко, — сказав учитель, — і, напевно, там, де ви думаєте жити, вам буде краще. І тут уже не доводиться зважати на те, як би я хотів. Але коли ви виїдете звідси, то й я тут більше не залишуся.

Ледве помітна радість промайнула на її обличчі. Ядвіся швидко підвела на нього темні очі і, сміючись ними, зовсім уже весело промовила:

— І вам не жаль буде панни Людмили?

Лабанович мовчав.

— Скажіть, — поцікавився він, — чи давно надумались ви виїхати звідси?

— О, я вже давно думала! Ще й вас тут не було.

— А чому ви зі мною ніколи про це не говорили?

— А що мені було говорити? — відповіла вона. — Ви й так багато сміялися з усього того, що я говорила.

— А коли ви думаєте їхати? — спитав він.

— Я й сама не знаю: це залежатиме від татка. Запряже коня, скаже їхати, тоді й поїду.

— І може статися так, що я повернуся з екзаменів, а ластівочка вже у вирій полетіла?.. Скажіть мені, нащо ця ластівочка навесні у вирій вилітає?

— Що ж? Коли доводиться! — промовила вона. — Чого це ви сьогодні так носа похнюпили? Ніби у вас за пазухою свічка, яку ви мені мусите на смерть дати?.. Я б порадила вам піти до панни Людмили... Правда, вона гарна панна?

— Гріх сказати про неї щось погане: славна дівчина!.. Чому ви радите мені піти до неї?

— Чому? Самі знаєте чому: адже тільки ваші ноги переступлять поріг її дому, то душа ваша опиниться у неї в полоні.

Лабанович усміхнувся:

— Ви навіть і цього не забули.

— Хто вам розповідав легенду про поліських вродливих панночок? — спитала панна Ядвіся, поклала свою роботу на стіл і глянула на вчителя.

— Горілка пана підловчого, з одного боку...

— І панна Людмила — з другого, — підказала Ядвіся.

— Що ви мені все панною Людмилою дорікаєте?

— Я не дорікаю і на думці цього не маю, але панні Людмилі дуже сподобалася ця легенда.

— А вам вона сподобалася?

— Коли б вона для мене розповідалась, тоді б і мені сподобалася, а чуже любити — тільки серце ятрити.

— Ну, ви мене, панно Ядвісю, хочете розгнівити, але вам цього не вдасться. А поки що будьте здорові.

Лабанович затримав її руку та з якимсь благанням у голосі сказав їй:

— Ви не поїдете, доки я не вернуся?

— Коли я поїду, я й сама не знаю. А може, й зовсім не поїду.

— А ви під поїзд не кидатиметесь? — тихо запитав він її, усміхаючись.

— Не буду, — ще тихше промовила вона, озирнулася й опустила очі.

Він раптом нахилився до неї та поцілував міцно-міцно. І сп'янілий від цього поцілунку, швидко пішов з палісадника. А панна Ядвіся сиділа, схиливши голову, і про щось дуже-дуже замислилася.

У неділеньку раненько, до схід сонця, вчитель зі своїми учнями, провівши ніч на станції, сів у вагон. Пролунало три дзвінки, гучно й уривчасто озвався паровоз, порушуючи вранішній спокій безмежних боліт, і поїзд рушив з місця. З гучним шипінням випускаючи пару, все швидше і швидше біг паровоз, і в якусь своєрідну, приглушену музику зливалася гупання важких ніг поїзда.

Лабанович стояв біля розчиненого вікна. Щось приємне та радісне сповнювало його душу від цих нових пейзажів і від цього розгонистого бігу машини. Швидко

залишалася позаду станція з високою водокачкою, ховаючись у свіжій зелені дерев. Розсипаючи сніп золотих стріл, величаво впливало сонце з-за обрїю понад просторами зеленого поліського моря. Швидко виникали і пробігали все нові й нові картини цього зачарованого краю. Болота з густими заростями верболозу, жерухи та молодої осоки простелялися широчезними круглими плесами, по обочинах яких ледве виднілися темні зубчасті смуги лісів. Болота кінчалися, вздовж дороги поставали високі стїни бору, бір змїнявся веселими галявинами; де-не-де виринали на них людські житла, а зруби цих будинків, освітлені сонцем, здавалися зморшками на розумній головї людини, яка багато мислить і розмірковує. Веселі галявинки були оповиті вінком пишногозеленого сосняка на жовтенькому пісочку. Якимсь привітом, ласкою і тишею віяло від цих соковитих сосняків, від цих людських осель. А як принадно і гарно вилися й бігли у сосняк стрічечки сільських доріжок і стежок, по яких так рідко прокотиться селянська підвода! А скільки самотньої краси в цих одиноких розложистих дубах, розкиданих по обочинах лісів, і в цих пишнокупчастих хвоях у полі! Чимсь рідним, милим, давно знайомим віяло від оксамитових обрусів молодого жита і від ніжних блідо-зелених сходів раннього вівса!

Лабанович стояв біля вікна, мов зачарований, і не зводив очей з своєрідних, простих пейзажів Полісся, сповнених невимовної краси і життя, стояв доти, поки поїзд не почав наближатися до тієї станції, де треба було виходити.

Вийшли з вагона і рушили шукати школу. Вона була не дуже далеко від станції, і шукати її довелося недовго. Троє учнів з учителем зійшли на ганок і зупинилися.

Школа була зачинена. Лабанович постукав, трохи почекав, але там нікого не було чутно. Постукали ще раз. Але й за цим разом ніхто звідти не озвався. Нарешті Лабанович побачив дзвінок. Подзвонив. Зразу ж десь усередині відчинилися двері і почулися кроки, досить рішучі, і з-за дверей чийсь суворий голос промовив:

— Хто?

— Цельшинська школа.

Двері зразу ж відчинилися, і за ними показалася постать господаря-вчителя. Трохим Петрович Гринько, чоловік років тридцяти п'яти, тільки що помився. Волосся його було причесане набік, одне хвилясте пасмо

спадало на чоло і надавало Гринькові вигляду вченої людини, а рідкі довгі вуса робили його суворим.

— Чого ж це так рано? — спитав Гринько, познайомившись і привітавшись з колегою.

— Хай хлопці собі роздивляться й ознайомляться з школою. Часу в нас досить, — відповів Лабанович.

— І то правда, — вже м'якше промовив Гринько. Мабуть, в цьому ході колеги Гринько вбачав якусь частку педагогічного такту і зразу ж пройнявся до нього повагою.

Учнів увели в школу.

— Ось тут можете собі сидіти, ходити і спати, — сказали їм учителі, а самі пішли до кімнати Гринька.

Квартира тутешнього вчителя відразу впадала в око кожному чистим виглядом і своєю прибраністю. На стінах висіли різні фотографії, картини в гарних оправах, стояли м'які, оббиті червоним плюшем меблі, килим біля стола, гарна скатерка, — все говорило про те, що Гринько жив паном. У нього було ціле господарство: десятин зо три городу, стільки ж сіножаті, була корова, свині, на подвір'ї ходила різна птиця під пильним дбайливим доглядом господині.

Лабанович у порівнянні з Гриньком був гірким пролетарем, і він навіть із зневагою поглянув на свій сюртук, якого купив у Курульчука за два з половиною карбованці і в, якому він, особливо ззаду, дуже змахував на містечкового рабина.

XXXIV

Близько восьмої години ранку почали з'їжджатися інші школи. То той, то той учитель з купкою своїх вихованців зіходив на ганок і з шумом провадив їх до шкільного залу. Тут він давав різні настанови і закінчував їх звичайно так:

— Тільки не треба боягузом бути: дивися сміливо, говори рішуче, рубай з плеча — хоробрість міста бере!

Підбадьоривши вихованців таким чином, вчитель ішов до Трохима Петровича, зберігаючи ще на своєму обличчі ту сміливість і рішучість, якими він тільки-но починав своїх учнів.

Деякі вчителі, навпаки, довго залишалися в школі з учнями і пояснювали їм, де, в яких випадках потрібно

ставити той чи інший розділовий знак, і влаштували навіть попередній екзамен.

Залишившись самі, учні помаленьку починали освоюватися, знайомитися між собою — часто при допомозі кулаків, стусанів, висміювання один одного та давання прізвиськ.

Звичайно на екзамени збиралося п'ять-шість шкіл. Тут уже легше можна було роздивитися на вчителів різних типів. Різниця між ними виявлялася і в зовнішньому вигляді. Тут можна було зустріти прилизаного франта, спритного й ласого до жіночого племені; були й такі, що явно зневажали різні умовності громадської пристойності: мали довге волосся, одним словом, носили на собі всі ознаки нігілізму, як протест проти свого безправ'я та незначності становища в суспільстві. Були й такі, що з усього насміхалися, на все дивилися з висока і, прочитавши Дрепера або Бокля, вважали себе у великій мірі освіченими та начитаними і вже на волосного писаря дивилися так, як учений на мікроба. Люди ж літні, жонаті, більше цікавилися господарством і шматком хліба, ніж школами та учнями; це були вже люди покірні, які вважали своїм обов'язком зайвий раз поклонитися начальству.

Само ж начальство, інспектор Христицький, приїхав годину тому, але до школи ще не прийшов. Він зупинився в місцевого попа-академіка Пращорича, бо й сам інспектор теж був академіком; в учителя він ночував тільки тоді, коли не було де спинитися.

Учителі сиділи в кабінеті Трохима Петровича і про се-те розмовляли, а найбільше про екзамени та про інспектора. Одні вважали його людиною, з якою ще можна жити; інші ж, навпаки, доводили, що він — причепа, з усякої дрібниці робить цілу справу і загалом страшний бюрократ. Залежно від того, які в кого були претензії до інспектора, і виявлялися ці погляди. Була одна риса, спільна для всіх учителів: це особлива блідість і землистість кольору обличчя, яку можна бачити тільки в тих, хто змушений жити в підвалах та острогах. І ще що робило їх схожими один на одного — це та семінарска закваска, яка так повільно виходить з учителя — вихованця семінарії.

— Иде!

• Хтось з учителів помітив крізь вікно інспектора.

Усі злегка здригнулися, поправили маніжки і галстуки, а Лабанович навіть вирівняв плечі, щоб підняти свій

лапсердак, як устигли прозвати цей поважний одяг для офіційних візитів. Справді ж, до цієї одєжини більше підходило слово «лапсердак», аніж «сюртук», бо він був пошитий на чоловіка з аршинною шириною плечей, і на півтори, а то й цілих дві голови вищого від Лабановича. Крім того, на сюртуці були всякі плями, походження яких можна було б визначити необережно зроненими краплинами верещак¹. Проте навіть і такий лапсердак з дуже опущеним донизу станом, усе ж таки більше підходив до важливості моменту, ніж який-небудь замухрижчатий піджак сільського вчителя.

Серед учителів пробіг якийсь трепет. Тут уже багато чого треба взяти до уваги: не виказувати свого страху перед інспектором, не поздоровкатися так, щоб це іншим впало в вічі, що він догоджає начальству, а догодити хоч трішечки та треба було, і разом з цим також не принизити своєї гідності.

Інспектор увійшов, як цар: поважний, суворий і з таким виглядом, ніби він тримав у руках віжки, щоб не втекла, злякавшись, земля, на якій ми живемо. Обличчя його виражало велику заклопотаність, думки його були глибоко захоплені якоюсь важливою справою, що він навіть не мав часу глянути на того, кому подавав руку. Ще не встигши сісти, він зразу ж звернувся до Трохима Петровича з чисто діловим запитанням: чи є приладдя для писання, чи все підготовлено в школі, чи повішено карти на стіни. Відразу стало тихо й урочисто, бо ні в кого не вистачало сміливості порушити роботу думки начальства.

— Усі з'їхалися? — спитав інспектор.— Ну, ходімо!

Начальство підвелось й попрямувало до дверей. За ним ішов Гринько, а далі уже йшли як попало. Лабанович у своєму лапсердаку йшов останнім, навмисне, щоб його одєжина не так уже впадала в вічі. Процесія була досить поважна. Погони та блискучі гудзики інспектора зовсім сліпили поліщуків, які боязливо зиркали витріщеними оченятами. Їх порозсаджували, дали паперу. Вони повинні були написати перше слово: «Экзаменационная». Діти мучилися, помилялися, деякі плакали, пишучи це слово. Потім само начальство почало диктувати, не довіряючи вчителям.

¹ В е р е щ а к а — національна білоруська страва.

Кажанівський учитель, Філюк, стояв осторожний від своїх учнів, ніби дуже спокійний за їхню вченість і знання. Але там, де учні повинні поставити кому, він брав себе за кінчик вуха, дивився кудись у простір, ніби захоплений якоюсь думкою, і покручував вуха. Коли треба було поставити дві крапки, Філюк протирав очі, ніби в них набилося пороху. Крапка з комою — чухалося око і кінчик носа. А коли вже треба поставити оклик, то, піднявши вгору палець, Філюк чухав ним брову. Тут була придумана ціла система умовних знаків, і не один раз були перевіркові диктанти, щоб засвоїти цю хитромудру сигналізацію.

Закінчивши диктант, задавали інше — переказ. За переказом ішла письмова задача. І всі ці роботи проходили під наглядом самого начальства. Промучивши дітей години зо дві, їх пустили на перерву, поки виправляли учнівські роботи. Тоді розпочався усний екзамен.

На усний екзамен прийшов піп Пражорич. Це був дуже похмурий, чорнобородий батюшка. В очі він рідко кому дивився, не усміхався, а коли вітався і подавав руку вчителям, особливо в такому лапсердаці, як у Лабановича, так у цю мить широко жалкував, що в нього є руки.

На першому місці сів інспектор, він і був головою комісії, на другому — Пражорич. Третій член комісії був той учитель, чиї учні екзаменувалися. Учні ж почували себе мало-чим краще за тих телят, яких загнали на різницю.

Учнівські зошити віддають інспекторові. Він за списком викликає учнів. Учень, тремтячи, підходить до столу.

— Що треба написати у слові «телега» після «л»? — питає учня інспектор.

— Треба написати «ять», — відповідає учень.

— А чому ж ти написав «е»?

— Злякався, — відповідає учень.

— Ну, читай отут, — інспектор дає учневі книжку, а сам, грізно насупивши брови, звертається до вчителя: — Чому ви підкреслили «не смотря»? Яка ж тут помилка?

Молодий учитель дивиться на підкреслену помилку, його обличчя виражає рішучість і сміливість.

— «Несмотря», пане інспекторе, треба писати разом.

— Ви самі слабо знаєте граматику, — відповідає голосно інспектор.

— Пробачте, пане інспекторе: «несмотря» пишеться разом,— наполягає вчитель на своєму.— За Гротом, «несмотря» пишеться разом.

Який не поважний інспектор, як не велике його начальництво, але при слові «Грот» він перестає сперечатися, хоча легко здаватися не хоче.

— Трохиме Петровичу,— звертається він до Гринька,— принесіть сюди Грота.

Трохим Петрович каже:

— Це так, пане інспекторе, «несмотря» пишеться разом,— проте йде і приносить з шафи Грота.

У ті часи Грот сидів особливо міцно на своєму троні. І коли ти говорив своєму суперникові, що за Гротом пишеться так, то вже ніякі доводи людського розуму не могли зрушити тебе з позицій. Коли сказав Грот, то— амінь. Тут край, і далі йти нема куди.

Черга підходить до учнів Філюка. Інспектор розглядає диктанти.

— Ваші написали добре. Але з синтаксису вони значно сильніші, ніж з етимології,— зазначає інспектор.

— Не налагоджена сигналізація з етимології,— говорить тихенько Гринько на вухо Лабановичеві.

Філюк, наче й не було нічого, відповідає інспекторові:

— Я загалом на граматику звертаю увагу.

— Це й видно,— хвалить його інспектор.

Учнівській покуті приходить кінець, дітей відпускають, а інспектор робить зауваження то тому, то тому вчителеві, дуже поважно кланяється їм і з попом Пращоричем іде обідати.

Вчителі залишаються ще на деякий час, обідають з випивкою, поздоровляють один одного з закінченням навчального року та розповзаються по своїх нетрях.

— А ви, колего, може, ночуватимете? — сказав Гринько Лабановичу.

— Ні, колего, я й так лишню ніч забарився в дорозі, треба їхати.

Лабанович давно вже сумував за Цельшиним і був дуже радий, коли закінчилися екзамени. Він ще цілу годину чекав на станції, поки прийшов поїзд. І пізно вночі виїхав додому.

— Це мій останній тут вечір,— казала сама до себе Ядвіся.— І я не побачу його!

Вона замислилася, прислухаючись до голосу своєї думки. Невже ж і не побачить його? Ніколи не побачить? І нащо вона обдурила його? Вона й тоді вже знала про те, що завтра, в понеділок, поїде, а йому сказала, що не знає, коли їде. Ядвіся глянула на вікна квартири вчителя. Там темно і страшно, бо порожньо. Будинок тільки тоді живий, коли в ньому живе господар, бо господар — душа свого дому. Як сумно й криваво поглядають ці скляні очі порожньої і мертвої квартири! І даремно цей молодий ясний місяченько намагається оживити згаслі очі: вони світяться, а життя немає.

Їй навіть страшно. Вона нізачо тепер не підійде до них, як підходила колись, коли ці вікна жили і так привітно поглядали на їхнє подвір'я ясно-зеленим світлом. О, тоді їй було весело, і вона так тихенько наближалася, мов нічний метелик, до цих вікон, ще тихше вилазила на пліт перед вікнами і довго дивилася туди. Щаслива усмішка промайнула на її губках, бо він нічого не знає, сидить якраз навпроти, схиливши голову над книжкою, і тільки зрідка проведе долонею по своїх чорних, ще зовсім молодих вусиках. Смішний він, коли підводить свої очі, такі добрі та вдумливі, і поглядає у вікно. І ці очі, напевно, шукають її. Вона ж тут, але його очі не бачать її. І смішно їй, і радісно. Але він цього не знає...

— Ні! Він багато чого не знає — і ніколи знати не буде!

І для чого збрехала йому? Ну для чого? А може, завтра не їхати? Від неї ж залежить. Татко ж не жене її. Він тепер такий лагідний з нею! «Поголуй ти,— каже,— Ядвісько: не горить же там у тебе!» Її татко добрий, але чомусь вона боїться його. Їй страшно, коли він увійде в дім, а очі його дивляться кудись далеко-далеко, ніби вони зійшли з його лица, а ці грізні, цупкі вуса, немов хмари з громовицею, опустяться вниз.

Нащо вона збрехала йому? Їй хочеться побачити його. Ех, коли б їй крила! От взяла б зараз і полинула до нього, просто щоб побачити його ще раз ось так, як дивилася на нього тут, коли він не знав про це...

Ні, це останній її вечір тут!

Тонкі, довгі, чорні дуги-брови Ядвісі трохи зсовую-

ться і хмуряться, і обличчя її робиться суворим. Так, це останній тут вечір!

Вона знову поглядає на вікна. Хіба піти туди? Сісти за столом, як сидів колись він і проводив рукою по молодих своїх чорних вусиках? Там страшно, бо там пуста. Там тепер причаївся хтось інший, неласкавий та ворожий. І, напевно, вона зустріла б там щось, коли б пішла зараз туди. Ну, напевно, почула б голос, а може, сміх, порожній і моторошний сміх. Вона переконана, що почула б той страшний і таємничий сміх, і це вбило б на смерть радість і щастя, що оселилися в її серці. Вона знову дивиться туди.

Як моторошно заливаються реготом сови біля каплички! Чого сміються вони пустим своїм сміхом? Чого? Чи не з неї? А ці темні вікна! Що в них? Чого вони вп'ялися їй у вічі? Їй навіть робиться якось неприємно від цього. «А я піду туди! Візьму та й піду!.. Невже я піду?»

Вона тихо підводиться, оглядається, йде. Кухня не замкнена. Відчиняє двері. Вона в кухні.

— Ти, бабусю, тут? — питає стиха Ядвіся.

Бабуся повертається на печі:

— Тут, панночко!

— А чому ти, бабусю, дверей не замкнула?

— От, панночко, прилягла та так і не зачинила. Я ж не сплю.

— Завтра, бабусю, поїду.

— Поїдете, панночко? — питає бабуся, підводиться й сідає на печі. — І не почекаєте, поки панич повернеться? — каже вона.

— А хіба ж твій панич зі мною поїде?

— Ну як же, панночко: він сумуватиме, що ви поїхали й не попрощалися з ним.

— А чого він сумуватиме? — питає Ядвіся.

Їй приємно чути від бабусі, що він сумуватиме.

— Чому б не сумувати, панночко? Я ж бачила, якими очима він поглядає на вас.

— Ну, якими ж? Скажи, бабусю!

— Добрими очима, лагідними очима, панночко, таким поглядом, що від серця йде, щоб іншому серцю щось розказати.

— А що сказати іншому серцю?

— Я вже забула, панночко. Де вже мені, старій? Забула, — хитро відповідає бабуся.

— А кого ти, бабусю, більше любиш: мене чи панича?

— Я й вас люблю, і панича люблю... От, панночко, побралися б ви з паничем, їй-бо! — з запалом і зовсім іншим тоном промовила бабуся, і в ній зразу прокинулася жінка-сваха.

— Мені, бабуся, лише шістнадцятий рік пішов, мені й заміж ще не можна.

— О, панночко, шістнадцятий рік! Так не сьогодні ж і заміж іти.

— А твій панич не хоче мене.

— Ой панночко, що ви кажете! Чому ж він ні на кого іншого й не дивиться? Чому ж він ніколи не піде до землемірної дочки? Всі туди ходять, а він — ні. Мабуть, біля вас йому любіше.

— Просто ледащо твій панич, і більш нічого.

— Ні, не ледащо він: він вас, панночко, покохав.

— А хіба він тобі казав?

— А що він казатиме мені? Він вам про це казав.

— Ні, бабуся, ніколи не казав він цього мені.

— Казав, панночко, казав! І ще скаже.

— Нічого ти, бабуся, не знаєш!

— Знаю, панночко, знаю!.. А куди ви, панночко, їхатимете?

— Далеко, бабуся, до маєтку, на службу.

— А панич знає?

— Нічого не знає й знати не буде.

— Ви напишете йому, панночко?

— Нічого я не буду писати йому.

Ядвіся наблизилася до дверей кімнати Лабановича, відчинила й зайшла. Тихо. Темно і порожньо.

Ядвіся прислухалася.

Між стіною та шпалерою, що відстала від неї, прошаруділа грудочка глини. Чого вона так довго котиться? Цей шерхит здався їй не випадковим. Але їй не страшно. Їй просто чогось шкода. Вона відчуває якийсь смуток. Очі її звикли до темряви. З мороку виступають неясні обриси стола. Ось і стілець. На тому самому місці, де він звичайно сидить.

Ядвіся знову уважно прислухається. Ні, це їй просто так щось здалося. Вона тихенько відсовує стілець і сідає. Сідає так, як сидів він, і проводить рукою по своїй губці. Ось це він тут сидить, а її тут нема. Вона там, за вікном, дивиться на нього. Вона вся здригається і боязко дивиться в куток: там щось заворушилося тихо, беззвучно. Ні, це там, на полицках, лежать його книжки. Вона

підводиться, закладає в книжку клаптик паперу, оглядає чорні стіни — вони непривітні й мовчазні. Вони мертві, бо душа вийшла з цього дому. Йй страшно і моторошно — і разом з тим приємно й сумно.

Що думає про це бабуся? Та однаково: сьогодні її останній вечір тут.

Ядвіся ще раз озирається. Її сповнює якийсь жах. Йй хочеться заплакати. Вона тихенько входить знову до кухні:

— Ну, бабуся, на добраніч!

— На добраніч, панночко! — озивається бабуся з печі.

Бабуся не спить. Вона просто передумує свої старечі думки, сухі, як і сама старість, прості, як і все життя її, нецікаві, як і її доля. Вона підводиться, накидає клямку, дивиться просто за звичкою у вікно, позіхає та й знову лізе на піч і чогось зітхає, вкладаючись у тісному, темному куточку, одведеному їй життям. Але бабуся любить цей свій куточок. Тут тихо, тут темно, і тільки таргани шамотять у щілинах, та бабуся не чує їх, хоч і знає про те, що вони тут живуть і живляться від її життя. Ну що ж? Нехай.

Ядвіся знову надворі. Вона підійшла до дикої грушки. Дивиться на неї, щось розмірковуючи. Вона оглядається, береться за деревце. Та грушка вперто борониться і коле Ядвісі руку.

«Це ж я така колюча, — думає Ядвіся, — бо я — дика!»

Вона знову простягає руку, обережно бере за самий вершечок і ламає його. Для чого вона це зробила? Ядвіся просто хоче сказати цим, що вона зла й недобра. Хай він знає це.

Дівчина вертає на своє подвір'я. Знову дивиться на ці темні вікна. І місяченько відійшов од них, бо вони мертві і їх не оживиш. Не оживиш, бо душа пішла з цього дому. Ядвіся дивиться на них і не вірить, що була там. Це просто їй приснилося... Хай би він уже й не приїздив сюди та не давав би життя цим вікнам. А вони оживуть. Вони знов оживуть! Але цього життя вона вже не побачить, бо це її останній тут вечір: вона сама так схотіла. Чому? Вона просто спинила своє щастя і сказала: «Годі!» Але хто ж вирве з її серця це щастя тепер? Ніхто. Вона житиме з ним, житиме з тим, хто сидів он там і проводив рукою по своїх темних молодих вусиках.

Але серце їй підказує: «Я хочу ще більшого від цього щастя! Я хочу його випити, все, до самісінького дна!» —

«Ні, хай воно буде краще недопитим, бо, може, на дні його налито отрути. Так краще!» — промовляє Ядвіся до свого серця, та воно ніяк не погоджується з нею. Вона хоче думати про інше: про подорож, про те невідоме, що зустріне її в цій дорозі. А вдумливі, добрі очі дивляться на неї, ніби благають, щоб про них, тільки про них думала вона. І серце їй знову одказує: «Нащо ж ти брехала йому?»

Молодий місяченько схилювся над вітряками. Його вже не цікавить ні ця дівчина, ні ці вікна, які намагався він оживити. Він ще не зміцнів. Його тягне край землі, неясний та любий. Іде він туди відпочити, щоб набратися нових сил на завтрашню ніч. І він оживить ці вікна.

Невидима рука півночі стиха проводить грані між ніччю та днем, і в вічність відходить цей вечір Ядвісі.

XXXVI

Тиха ніч витала над Поліссям.

Одноманітну пісню тягли колеса вагонів. Безконечний рій золотих іскор викидав паровоз, вогненною смугою освітлюючи свою дорогу. Тихо гули і здригалися болота обабіч колії, по якій пробігав поїзд. Розкотисто й голосно співали солов'ї: дзвону їх пісень не міг заглушити гуркіт і шум вагонних коліс. Місцями здіймався білуватий туман і нерухомо звисав над молодими осоками та тьмяними обрисами розложистого верболозу. І коли зупинявся поїзд на станціях та полустанках і затихав його шум, з боліт долинали хвилі надзвичайно м'яких звуків кумкання жаб. Якийсь невиразно журливий і разом з тим приємний гомін стояв над болотами, ніби вони розповідали цій тихій нічці й цим людям, що не спали, свою одвічну скаргу, свій смуток.

Знову шумить паровоз, знову заливаються солов'ї.

Ось і станція. Подорож закінчилася. Далі у світ побіжить поїзд.

Лабанович вийшов з вагона, трохи постояв, подумав і, не заходячи на станцію, рушив залізничним полотном. У голові ще стоїть шум вагонних коліс, ці екзамени, ці нові враження, все бліднуть і бліднуть. Починає розвиднятися, одночасно прокидається Полісся. Далеко в лісі токує тетерюк, ніби хтось богомільний читає там молитви. Ще дзвінкіше, ще з більшим натхненням одправляють солов'ї свою утреню. Як подяку небові, як дим па-

хучої смоли, посилають угору болота свої тумани, і здавалося, правлять службу божу ці ліси, огорнені тонким серпанком пари. Схід загоряється, тихо грає й переливається це сяйво, золотий багрянець — щасливий усміх дня,— щоб перлами розлитися на свіжих молодих листочках, на чистеньких краплинах роси й запалити їх блиском найдорожчих самоцвітів.

Десь попереду погрюкує, ніби посміюється і перемовляється з рейками дрезина, і цей веселий сміх відлунюють стіни лісу, що стоять обіч залізниці. Ідуть робітники, хлопці-поліщуки. Вони веселі, перекидаються жартами і міцно налягають на товсті палиці, підганяючи дрезину. Збоку десь голосно та мелодійно виграє пастуший ріг, болота підхоплюють голос рогу, несуть його далеко узліссям і кидають невідомо де. Золота пожежа сонця заливає верховіття лісу.

Вчитель наближається до переїзду, повертає праворуч у ліс і виходить на дорогу, що веде на станцію з його села. Якийсь час він іде серед молодих сосняків, виходить на круглу галявину, де колись зустрівся з панною Людмилою. Звідси вже близько до села. Але ранок такий гарний, у лісі так добре, що він сідає на пеньок і слухає, як співають дрозди, як десь на узліссі кує зозуленька. Він думає, думає, що робитиме тепер, коли так багато вільного часу, скільки пробуде ще в школі. Мабуть, ще досить довго, та, в усякому разі, не поспішатиме, поки ще буде тут панна Ядвіся. Чим ближче він до неї, тим живіше постає перед ним ця славна дівчина. Він підводиться, йде далі.

Дорога виводить з лісу на греблю. За греблею видно Сільце, корчму старого Абрама, каплицю, високі дикі груші, а за селом, нерухомо здійнявши крила, стоять два вітряки, все ще зберігаючи вираз подиву. Він переходить греблю, мінає корчму і хвилин за п'ять відчиняє двері та заходить до кухні.

Біля печі стоїть з рогачем у руках сторожика, представляє горшечка.

— Добридень, бабусю!

— Добридень, паничику! — привітно відповідає бабуся.— Що ж це, паничику, ви пішки?

— Атож, бабусю, парою своїх примчав.

— Любите ви ходити, паничику. Хоч би товарняка почекали та до роз'їзду під'їхали.

Бабуся чимось заклопотана і ніби навіть зажурена.

— А як же вам, паночку, там бог помагав? — питає вона.

— Добре, бабусю. Хлопці відмінно поскладали екзamani. Можна сказати — краще від усіх шкіл.

Бабуся веселішає. Видно, їй теж приємна ця новина, і вона широко рада їй. Але знову чогось засмучується і стиха зітхає.

— Що ти, бабусю, ніби чогось зажурилася?

— Ні, нічого, паничику, — каже вона.

Лабанович іде до своєї кімнати, роздягається. Слідом за ним туди входить і бабуся.

— Може, вам чаю, паничику, поставити? — питає вона.

— Мабуть, постав, — погоджується він.

— Поїхала ж, паничику, наша панночка, — вже зовсім сумно промовила бабуся.

Лабанович відчув, як стислося його серце. Якусь мить дивився на бабусю. На душі в нього стає все важче й важче.

— Поїхала, паночку, поїхала! Вчора й поїхала. Ще сюди забігала. «Кланяйся, — каже, — бабусю, своєму паничеві!» Поїхала, паночку, — зажурено каже бабуся.

— Ну що ж, — намагаючись бути спокійним, мовить Лабанович. — Може, їй там краще буде.

— Я ж піду самовар ставити.

Бабуся виходить. Учитель залишається сам, сідає біля столу, стискає голову і глибоко-глибоко замислюється.

Поїхала!..

Він кілька хвилин думає над цим словом. Звичайне, просте слово. А скільки горя й смутку для його серця в цьому слові!

Поїхала!.. Навіть і не попрощалася з ним. А як багато хотів він сказати їй в ці останні дні! Чому так сталося?

Він підводиться і йде до другої кімнати, дивиться у вікно на будинок, на палісадничок пана підловчого, на ганок, обвитий диким виноградом. На цьому ганочку він бачив її востаннє. А тепер ні там, ні в цьому будинку її нема. Там тепер пустка, та й усюди стало порожньо.

Вулиця живе своїм звичайним життям. Дві молодички-поліщучки, святково вбрані, про щось гомонять, зустрівшись на середині вулиці. На призьбі біля старости си-

дять чоловіки з люльками, вулицю перебігають свині й полохають веселі зграйки горобчиків. Усе це таке нецікаве, все це таке далеке і чуже йому.

Він відчуває страшенну самотність. Щось перехоплює йому горло. Тяжко, невимовно тяжко.

Підходить до столу, бере папір, чорнило, сідає, нахилиється над аркушем паперу. Треба написати їй, треба вилити з серця весь цей жаль. Він думає, як звернутися, як назвати її, але не знаходить відповідного слова й пише:

«Вас уже нема тут. Ви поїхали, разом із собою забравши все, що зв'язувало мене з цим місцем, з цим закутком Полісся. Тепер його не існує для мене, бо все те, що надавало йому краси та чарівності, забрали ви. Я тут самотній, усе тут стало немилим мені, ніби те, що раніше горнуло й приваблювало мене, померло й зникло. І тільки тепер я відчув свою велику втрату. Мені так хотілося побачити вас, почути ваш голос, ваш сміх, глибоко зазирнути в вашу душу й довідатися, яке горе залягло в ній. А тепер, пишучи вам, я тільки хочу подякувати вам за те, що ви прикрасили моє життя тут, що ви були тією ясною, чистою зіркою, яка світила мені в цій темряві життя, радувала мене та відвертала від різного бруду, і коли в мені збереглася жива іскра, то тільки завдяки вам...»

Учитель перечитав написане й подумав: «Усе це виходить не так, як би хотілося». Він замислився. «А куди посилати?» — спитав самого себе і не міг відповісти.

Бабуся принесла самовар:

— Готовий, паничику, чай: пийте та спочивайте собі, бо ви ж з дороги.

— Гаразд, бабуся, я зараз питиму.

Він вийшов надвір.

Бабуся, глянувши на нього, похитала головою. «За панночкою тужить»,— вирішила вона сама собі.

Глянувши на молоду грушу, Лабанович помітив, що вершечок її зламаний і з болем схилився до землі.

— Це вона зламала,— промовив сам до себе вчитель,— нащо вона зробила так? Невже вона хоче, щоб я викинув її з серця?

Ще більший жаль огорнув його. Лабанович хотів зрізати зламаний вершечок.

— Е, однаково! — сказав він і відійшов.

Спати цього дня він не лягав. Почав перебирати книжки, складати папери, приводити їх до ладу. В одній книжці Лабанович знайшов невеличкий аркуш паперу, списаний рукою Ядвісі. Вона писала:

«Бувайте здорові. Я навмисне постаралася, щоб ви мене тут не застали, хоч мені й хотілося ще раз, востаннє, побачитися з вами. Але я подумала собі: однаково їхати мені треба; від'їжджати ж тоді, коли ви будете тут, мені було б ще важче... Панна Людмила чекає на вас — зайдіть до неї».

І більше нічого не написала.

Лабанович довго дивився на цей аркушик. Навіть не написала, куди їде, і сама не підписалася...

І чому все це так скінчилося? Чому?.. І невже цьому кінець?

Він ще довго сидів і розмірковував. На очі набігали сльози.

Він згорнув записочку разом із своєю і поклав до кишені.

Надвечір прийшов староста приймати школу. Лабанович розказував йому, де які документи і що він здає. Староста нічого не розумів, але мав такий вигляд, ніби йому всі ці справи були добре знайомі.

На другий день Лабанович написав прошення про переведення і почав збиратися в дорогу. Бабуся часто заходила до кімнатки та, як рідна мати, підбирала за ним різні речі.

— Розлітаються мої голуб'ята,— з сумом промовила бабуся,— не вернетесь ви, паничику, сюди!— І вона у великому смутку підперла рукою щоку.

Надвечір, проводжаючи вчителя, бабуся заплакала.

Сідаючи на воза з двома чемоданчиками, вчитель промовив у думці:

«Один розділ книги прочитано і закривається!.. Ну що ж? Гайда далі!»

Книга - друга

**В ГЛИБИНІ
ПОЛІССЯ**

Частина перша НА БАТЬКІВЩИНІ

На простір, на широкий простір!

Я люблю ці простори, люблю неосяжні, рожево-сині їхні далі, сповнені життя, мальовничості, різноманітності тонів землі й неба, де багато розгону для твоїх очей, де мовчазна далечінь, огорнувшись тендітним серпанком синяви, думає якусь одвічну свою думу і так сильно пориває душу зазирнути за завісу цієї мудрості, щоб пізнати її таємниці. Я люблю ці далі, де ласкаве привітне сонце розливає свій усміх і так нестливо гладить мітелочкою променів по обличчю землі та легкими вітерцями колише на гілочках зелене листя, розчісує й кошлатить коси кучерявих сосон і гойдає над полем сріблясто-сірі жита, раз у раз переливаючи його жваві рухливі тіні й світло, ніби котячи з-під землі димчасто-блакитні, нескінченні, неспинні хвилі. Я люблю ці простори, де порозкидані людські оселі з їхніми по-господарському обставленими подвір'ячками, з їхніми низенькими хатинками, вербами, липами, в'язами, кленами, з нивками, де проходить селянське життя з його тривогами й сподіваннями, з його радощами і смутком і де мовчазні селянські думи зливаються з думами просторів.

Я люблю ці далі, коли над ними розправляє свої крила грізна хмара, котячи величезні, золоторунні клуби,

гнівно кидаючи тіні на стики неба й землі, розсипаючи громи і потрясаючи припишклу мовчазність просторів. Буде буря, повинна бути громовиця...

Ласка й гнів, тиша й буря! Я вітаю вас, коли ви приходите своєчасно, виконуючи споконвічну волю життя.

На простір, на широкий простір!

I

За Сільцем дорога круто повертала на гатку з містком через Целяшів Дуб і зразу ж здіймалася на гірку в ліс.

Вечоріло. З боліт потягло теплою вологою. Над лозами прослався білуватий туман. У вільшняку, на узліссі, защебетав соловей. А ліс, розкинувши своє віття, мовчазно слухав цей гімн весні й молодому життю.

Лабанович востаннє глянув на Цельшине. Промайнули високі груші в коронах білого цвіту, капличка на похмурому кладовищі, одноманітно сірі стріхи цельшинських хатин, школа та височенний хрест біля неї, будинок пана підловчого, а за селом вітряк з піднятими й заанімленими у вечірній тиші крилами. Здавалося, ще більше подиву було в його обрисах, так добре знайомих Лабановичу.

Порожньо й непривітно там...

І якийсь гострий біль пронизав серце вчителя, а образ Ядвісі ще яскравіше постав перед його очима.

Вона була — і там буяло життя, там жила радість, якась повнота цього молодого життя. А тепер її немає там — все поблідло, ніби завмерло...

І чому воно сталося так? Чому?

А може, воно так і краще...

Проте почуття якоїсь образи залишалося в його серці.

Дорога ввійшла в ліс. Цельшине, школа й будинок пана підловчого, захищені лісом, залишилися позаду.

Невже назавжди?

І щось сумовито-журливе, ніби похоронний дзвін, відчулося в цьому безсловесному запитанні...

Лабанович уместився краще на возі, дістав цигарки:

— Закуримо, дядьку Романе, щоб дома не журилися.

Хотілося поговорити, відійти думками від цього болючого сумного настрою, покласти край всьому пережитому досі й цим почуттям.

Дядько Роман, широкий в плечах чолов'яга, охоче обернувся до вчителя, засяявши привітною усмішкою, і огрубілими пальцями незграбно взяв цигарку.

— А чого журитися? — озвався він.— Дома, напевно, раді будуть побачити вас... Ви, пане вчителю, на все літо їдете від нас?

— Атож, на все літо, а може, й назавжди.

— Зовсім хочете вибиратись?.. Е, пане вчителю, треба пожити ще в нас. І діти полюбили вас, і ми до вас звикли. Та ви ще ж і не роздивилися тут... Хіба ж вам не сподобалося в нас?

— Так, бачите, й краще: побув собі трохи — і далі. Хоч очей людям не намуляєш. А місце мені тут дуже подобається, і народ тутешній добрий. Тим приємніше по-дружньому з людьми розпрощатися: найкращий гість — той, що в гостях не засиджується.

— Е, ні, у вас, мабуть, інша причина, коли ви хочете покидати нас.

— Та я просто як той циган: не люблю довго на одному місці залишатися.

— Воно звісно, — людина шукає, де їй краще, — з тоном легкого докору відповів Роман. — А в нас, і справді, що може бути для вас цікавого? Але ми не пустимо вас: приговор напишемо й не пустимо... Но-о! — погнав він коника.

Коник весело пирхнув, і жвавіше застукотіли колеса по корінню.

Почало сутеніти. Обіч дороги пішов молодий соковитий сосняк. Сосняк скінчився. Виїхали на веселу галявинку. По краях стояв рідкий сосновий ліс. Збоку, праворуч, бігла колія. Галявина змінилася знову лісом. Ліс, оповитий мороком і тишею, стояв нерухомо. Заблимали перші зірочки.

— Поминемо Яшукову гору, половина дороги залишиться, — заговорив дядько Роман.

— А чи далеко до Яшукової гори?

— Верст ще зо три залишилося.

— А скажіть, чому ця гора Яшуковою зветься?

— Та її вже давно так називають у нас. Розказують люди різні байки, але напевно ніхто добре не знає. Тут, кажуть, похований пан Яшук.

— А чому ж його поховали тут, у глухому лісі? — допитувався Лабанович.

— А так, тут уже йому померти довелося.

— А як він помер?

Лабанович давно чув, ще як тільки приїхав у Цельшине, назву цієї гори. Але йому не вдалося почути цю історію-легенду, хоч і не раз розпитував у тутешніх людей. Тепер же знову збудилося в ньому велике бажання, а разом і надія почути про цю гору.

— Е, пане вчителю, не варт проти ночі й згадувати його: лихий це був пан — так люди кажуть. Та й смерть його нелюдською була. Старі люди отаке розказують. Був тут колись маєток, і цей ліс, і ці болота належали до нього. А в маєтку жили пани. І переходив він від одного пана до другого. Всякі були пани — і добрі, і лихі. Останній з їхнього роду був пан Яшук, та такий уже виродок, гвалтівник, що й світ не бачив такого. Збиткувався над людьми, забивав їх канчуками і такі витворяв штуки, що врешті й землі тяжко стало носити його. Люди терпіли, бо думали, що коли терпиш, то легше від цього буде, та й боялися пана. Але часом і дерево не стерпить і скине гілляку, щоб прибити чоловіка. На світі є міра всьому. Так ось і тут було. А пан тільки те й робив, що або людей катував, або балював, назганявши дівчат і молодиць, або на полюваннях пропадав. Так і пропав на одному полюванні. Скінчилося полювання, збір сурмити почали, позбиралися пани, а пана Яшука нема й нема. Шукати почали, народу ще більше зігнали. А тут і буря така знялася, що ліс ламався й стогнав. І догадалися люди, що пан напевно повісився, бо з чого б такий бурі взятися? І тільки на третій день знайшли пана. Висів пан Яшук між двома товстезними осиками. Деревя були переверті грубим мотузком з лози, і на цьому мотузку вітер гойдав посинілий труп пана Яшука. Тут і поховали його, і курган над ним насипали. Над болотом, якщо примітили, гірка така довгенька тягнеться. На цій гірці могилка є невеличка. От і стали люди цю гору називати Яшуковою. В давнину багато чого на світі коїлося. А справді це було чи ні — не знаю.

— Його повісили, чи він сам повісився?— запитав учитель.

— А хто його знає,— давно це було, але так балакають старі люди.

Ця тиха ніч, поліська глушина, оповита мороком, і ця спокійна розповідь дядька Романа мимоволі схилили

думку до народних легенд і поезії, овіяних духом цих лісів і простотою віри поліщука.

Лабанович, задоволений розповіддю Романа, трохи помовчав, а потім знову запитав:

— Ну, а скажіть, тут, біля цієї могили, ніяких таких страхів не трапляється?

Роман відповів не зразу. Мабуть, йому не хотілося, під'їжджаючи до Яшукової гори, та ще й уночі, згадувати про жахи, і він, щоб ухилитися од відповіді, промовив:

— Усього не переслухаеш, що люди кажуть. І, помовчавши, додав:

— Хто боїться, з тим і страхи трапляються... А ось я вам розкажу, пане вчителю, одну пригоду. Є в нас недалеко від роз'їзду місток на чавунці. Біля цього містка ось уже скільки душ машиною зарізало, і навіть собака один під поїзд попав. І часто кожному, хто йде уночі, там щось привидиться... Оце як пояснити?

— А що ввижалося там?

— Та всячина бувала. Часом щось там плюскотить, ніби хтось у болоті товчється та зубами клацає, або стогнати почне. І зі мною там одна пригода трапилась. Ішов я на роз'їзд до свого родича. Ви його, напевно, знаєте: Занька Язеп, стрілочником служить. А вже було пізенько — поїзд третьої номер пройшов. Тільки це я поминаю місток, аж там, у кущах на болоті, як зашумить, ну здається, і листя все з кущів посипалось! І раптом тихо стало. А ніч була спокійна — ні вітерця. Так, знаєте, мені моторошно зробилося.

— Ти диви, які пригоди,— промовив Лабанович.

Йому було трохи смішно — такою наївною була віра дядька Романа в страхи, але хотілося слухати його, хотілося збагнути його психіку та його очима глянути на явища природи.

Дядько Роман мовчав, ждучи, що скаже вчитель.

— Ви, дядьку Романе, дуже добре самі пояснили ці страхи: хто боїться, з тим вони й трапляються. Страх живе в нас самих, ми самі видумуємо і передаємо його один одному. Незалежно ж від людини страху нема. В основі цих страхів лежить наше незнання, наша темнота. Страх і темнота — нерозлучні друзі. І поки ми не пізнаємо причин тих чи інших явищ і не зуміємо поставити себе над ними, підпорядкувати їх нашому людському розумові, доти ми й відчуватимемо страх. А сам

по своїй суті страх, як якась незалежна сила, це не більше й не менше, як наша глупота.

— Ось і Яшукова гора,— промовив Роман і показав ліворуч.

Гора ледь-ледь вимальовувалася з мороку. Далі за нею крізь гілля дерев на тлі нічного неба просвічувалося широке болото. Дорога повернула досить круто до переїзду. Перед самим переїздом стояв крутоверхий клен у шапці густого молодого листя. Під ним було темно-темно. Поминули клен. Колеса гучно загуркотіли по містку перед самими рейками. По той бік залізниці стояла будка. Темні вікна глянули похмуро. Лабанович чомусь затримав на них увагу, ніби хотів запам'ятати навки. Для чого? Та хіба ж питає тінь хмаринку, чому пробігає вона тут, а не там?

У лісі стало ще більш глухо, тихо й вогко. Хотілося заглибитися в самого себе, віддатися плинові своїх думок. Спливали образи пережитого, неясно виникали нові. Ніч і тиша сонного лісу, боліт оповивали душу спокоем. Було трохи сумно. Якийсь жаль закрадався в серце — може, за тим, що було та сплило і чого назад не вернеш. Але попереду чекало ще багато цікавого, непізнаного, бо це ж лиш одна грань, за якою розгортаються нові сторони життя, нові хвилювання його неспинного плину. А ця ніч і ця дорога — один край грані.

II

Заснути цієї ночі не довелося.

У вагоні було тісно й душно. Весь час Лабанович стояв у коридорчику біля розчиненого вікна. Дружно гуркотіли колеса. Їхній гуркіт зливався деколи в якусь чудову пісню, і варто було тільки підібрати слова, щоб колеса зразу ж вистукали й мотив до них. Або навпаки: іноді мотив викликав слова. Інколи, здавалося, колеса казали: «У-ті-кай!.. У-ті-кай!.. У-ті-кай!..»

І так без кінця все одні й ті ж слова. Набридло слухати. Лабанович намагався не чути їх, а вони уперто лізли в вуха: «Утікай! Утікай! Утікай!» Кому казали ці колеса, собі чи йому? Він дивився на придорожні пейзажі. Але крізь завісу чорної непорушної п'їтьми вони вимальовувалися надто тьмяно. Бігли-відступали назад дерева, болота з їхніми незмінними купинами, з густим вербняком і блискучими стрічками води. Заливалися якимсь

незрозумілим сміхом колеса, пробігаючи коротенькі місточки, і знову заводили пісню. Тепер вони вистукували: «Дзелень-бом! Купляй мак! За три гроші! Або так!..»

Одне й те ж, одне й те ж. Ну, так ніби насміхалися! Тільки тоді, коли поїзд наближався до роз'їзду або до станції, вони змінювали свій ритм і казали щось зовсім невиразне.

Разом з придорожніми дрібними картинами, з яких складався поліський край, він, цей край, повільно віддалявся й віддалявся, даючи місце світлішим, веселішим пейзажам Білорусі.

Розвиднялося.

Як лагідна усмішка, зясніло небо на сході, зясніло й порожевіло. Простори землі ширшали, розгортаючи свої картини-чари. І хто не піддасться цим чарам?

Полісся залишилося десь позаду. Інший край, інші картини природи. Місцями розстилилися просторі долини річок, а самі річки звивистими викрутасами надзвичайно красиво вимальовувалися в своїх високих берегах. Над долинами здіймалися гладенько округлі схили пагорбів, оздоблених зеленню молодої ярини. На молодому оксамитовому руні полів, на соковито-живучій придорожній траві, на листі кущів, як діаманти, вигравали буйні роси. Виступали темно-сині стіни високих лісів, гарно розкиданих по безмежних просторах землі.

І радість життя була розлита в природі. Пульс цієї життєрадісності бився щомить у кожному куточку цих веселих просторів.

На полі де-не-де показалися люди з сохами й плугами. У просторах надзем'я замелькали вільні пташки. Ось поруч з поїздом летить ворона, ніби їй хочеться позмагатися в швидкості з ним. Летить довго, поволі відстає, завертає кудись убік і зникає.

День розпочався.

Лабанович пильно вдивляється в ці далі, в ці все нові й нові картини природи. Спати йому зовсім не хочеться. Він чуває, що, чим далі від'їжджає від Полісся, тим меншу владу мають його чари над ним. Те, що так дуже захоплювало його там, що непокоїло його думки,— все це затихло, ніби десь осідало на дно душі. В нього тепер було таке відчуття, наче він тільки що став одужувати після якоїсь хвороби.

«Дорога, мандрівка — найкращі ліки від усяких напастей»,— зазначає в думці Лабанович і тихо всміхається.

Годині об одинадцятій ранку він зійшов з поїзда зі своїми двома чемоданчиками. Кілька містечкових балагул оточили Лабановича й тягли кожний до своєї фурманки, вириваючи з рук чемодани. Але їхати він не хоче: навіщо тратити гроші на такі дурниці, коли чемодани можна покинути в сторожа, тим паче, що він добре знайомий, а самому піти пішки? Він так і зробив: їхатимуть у містечко з дому — чемодани заберуть.

Хвилини через п'ять прийшов зустрічний пасажирський поїзд. Лабанович хотів уже було вирушити в дорогу, аж чує — гукає хтось, семінарським прізвиськом називає:

— Старий! Старий!

Оглянувся — земляк-однокласник Алесь Садович. Іде хитається, чемодани з розіпертими боками тягне, а через плече плащ звисає. На смаглявому обличчі розливається найщасливіший усміх.

Лабанович поспішив йому назустріч, надзвичайно радий несподіваній зустрічі. Друзі зупинилися, глянули один одному в вічі.

— Га-га-га-га! — басовитим сміхом загримів на всю станцію Садович.

— Не регочи, Басе, бо в зуби дам!

Друзі щиро обнялися. Близько року вони не бачилися і за цей час значно змінилися, головним чином змінилися тому, що з семінарської шкіри повилуплювалися.

— На літо приїхав?

— На літо. А ти?

— Та хай воно згорить. І я, брат, на літо до батька... Втік, можна сказати, — промовив Садович.

Знов обступили балагули і почали шарпати. Ледве відкараскались від них.

— Пішки підемо, Алесю, а чемодани Морозові неси — там і мої лежать.

Віддавши чемодани на збереження сторожеві, юнаки-вчителі вирушили в дорогу. Всієї дороги й було верст сім-вісім. Ішли весело. Йдучи, ділилися своїми враженнями, новинами, і розмова їхня часто переривалася дружнім сміхом.

Поминули переїзд.

— Стривай, старина, сядьмо, друже!

— Давай присядемо.

Вони звернули з дороги, вибрали славу місцинку — зелений моріжок серед жовтенького пісочку — і спинилися. По один бік перед ними лежало дуже убоге

торф'яне болото. Низенькі кущики, миршаві вільшинки впереміш із ялівцем купками розкидані по болоті. По другий бік дороги тягнулися піщані пагорби. Вкриті білим мохом купини, розложисті низенькі сосонки надавали цьому пейзажеві характеру якоїсь журби.

Садович простелив свій плащ.

— Лягай, брат! — сказав він і витягнувся на спині, впершись закаблуками в пісок.

— Ех, Старий! Добре, брат, простягтися на своїй на рідній землі, лежати і лічити, скільки верст до неба.

— Одне слово, хоч на короткий час Маніловим стати, — додав Лабанович.

Хвилину пролежали мовчки.

— А я, брат, не спав усю цю ніч.

— Ге, — загув басом Алесь, — чи ж одну ніч не спав я! Нехай воно, брат, пощезне.

— Що ж ти робив, у карти дув?

— Усього, брат, було: і карти, і пиятика, і всяка тряся. Отож я і втік від усього цього. Обридло й осточортіло.

У голосі Садовича вчувалися нотки незадоволення й розчарування своїм молодим учительським життям і тим оточенням, у якому доводилося жити.

— Думаю переведитися в інше місце та взяти вже себе в руки, а то ці зборища, горілка, карти і вся містечкова погань засмокчуть зовсім. І що найгірше — ніякої поживи для розуму. Не читав нічого і школу занедбав... Безхарактерний я, брат Старий, — з'їхав на тон самобичування Садович, — але перейду в іншу школу, тоді, брат, шабаш. Я вже накреслив собі програму — готуватимусь за курс гімназії.

Садович енергійно перевернувся на бік і сміливо глянув на друга. Очі його загорілися, і вираз усього обличчя світився рішучістю.

— Ти не пропадеш, Алесю, — піддав йому духу Лабанович. — Усі ми, братику, напевно, за перший рік учительювання, багато набралися житейської мудрості. Найголовніше, друже ти мій, це те, щоб не втратити усвідомлення своїх помилок...

— Правильно, старина, — підхопив Садович. — Потрібно, брат, знайти в житті щось таке, що надавало б йому сенсу. Треба насамперед поширити свій світогляд, виплутатися з павутиння, що заснувало розумне життя.

Друзі захопилися цією темою. Але їхні розмови кру-

тилися в замкнутому колі загальних питань моралі, ідеалізму та в невиразному пориванні до «розумного» життя. Всі ж шляхи, які могли б привести їх до виходу з цього зачарованого кола, для них були незрозумілі — в друзях надто глибоко засіла семінарська наука та семінарське виховання. Вони не бачили того політичного утиску й соціального зла, якими було забите й придушене життя. Треба було самотужки проторувати дороги, а для цього так чи інакше вийти на них.

Ці розмірковування мали для друзів те значення, що піддавали їм сили у пошуках чогось нового, осмисленого і підіймали над запліснявілим болотом громадського життя; ці міркування підтримували той вогонь, який не дає вмерти та загинути людині для громадської діяльності, — одне слово, вони були ніби моральною чисткою, що ніколи не шкодить людині.

— Так, брат Алесю, нам треба тісніше згуртуватися, писати один одному, частіше робити перевірки самим собі і час від часу запитувати себе: «Чи є ще порох у порохівницях?»

— Є! — завзято відповів Садович.

Він зовсім настроївся на войовничий лад і все міцніше укріплювався на своїх нових позиціях — порвати всякі зв'язки з містечковою компанією і жити розумно.

— А то зіп'єшся і пропадеш, як цуценя.

Згадали своїх друзів-однокашників, знайомих молодих учителів. Багато про кого не мали вісток.

— А знаєш ти нашого Івана Тарпака? Це ти, здається, охрестив його Тарпаком? — спитав Садович і весело засміявся.

— Ні, не чув про нього. А що?

— Втішний хлопець. Перш за все атеїстом став. І нікого визнавати не хоче. Призначали його чи то в Апечки, чи то в Зарубіжжя. Там уже нікого нема, сам як палець. Завів з молодицями шури-мури, гуляк на селі знайшов, компанію водить з ними. Схотілося йому якось випити, а не було за що. Так він узяв і пропив Ісуса Христа: за кварту горілки віддав селянинові шкільний образ. «Коли, — каже, — він насправді бог, то знов до школи вернеться». Ось який наш Іван!

— Та цього від нього можна сподіватися, — зауважив Лабанович.

— А тепер має намір царя з царицею пропити і їхати в Америку.

Поведінка Івана Тарпака розвеселила молодих учителів. Згадали його семінарську біографію. Це був здібний хлопець, але страшенний гульвіса, тримався з усіма незалежно, до лекцій готувався погано. А коли його викликали до дошки і він починав збиватися, то на зауваження вчителя завжди відповідав:

— Я злякався,— і при цьому робив міну зовсім переляканої людини.

Тарпак був здоровенний, грудастий, широкоплечий, і його «переляки» викликали загальний сміх. Один з педагогів, окинувши поглядом його постать, сказав:

— Та чого ж тобі лякатися? Ти ж можеш зітерти мене в порошок.

Тим часом на цих «переляках» Іван Тарпак щасливо доїхав до кінця семінарського курсу.

Сонце звернуло з полудня, було досить гаряче. Садович сів на своєму плащі, глянув на дорогу й сказав:

— Що, Старий, підемо, може?

— Давай будемо рушати.

Зробили коротку нараду, якою дорогою їм піти додому. Доріг було кілька, і кожна мала певні переваги в порівнянні з іншими, але чимось і поступалася перед ними.

— А знаєш що? — сказав Лабанович.— Давай підемо на Панямонь? Зробимо там перепочинок...

— А це ідея! — підхопив Садович.— І вже коли на те пішло, давай заїдемо там до Широкого. Він мені, гад, ще від різдва залишився винен три карбованці карточного боргу.

— Згода,— відгукнувся Лабанович.

Друзі підвелися, пообтрушували свої костюми й повернули на Панямонь.

III

Містечко Панямонь — прошу не сплутати його з іншою Панямонню — було за три версти від станції, а може, навіть і менше. Це старовинне містечко. Стоїть воно в мальовничій місцевості над Німаном, на широкому шляху, що йде з Несвіжа на Мінськ. Коли піднятися на вапнякову гору, а вона тут же, трохи на захід від містечка, та глянути в бік Німану, то перед вами розгорнеться чудова панорама. Ліворуч буде залізниця, міст над річкою. А який чарівний звідти Німан! Як витягнута срібна гадюка з десятками, сотнями, тисячами гарно за-

круглених колін-згинів, в'ється, ніби посміхається на сонці, старий норувистий Німан у високих берегах, обрамлених верболозом і пахучими травами-зіллям, долами-луками, ланами-пагорбами з золотими або білосніжними піщаними схилами... Сміливо скажу: мало де ви знайдете такі прекрасні річки, як Німан.

Ліворуч від залізниці — інше містечко, більше за Панямонь, хоч і Панямонь містечко не мале. А вапнякова гора! А Синявський гай... Хіба тільки той не піддається чарам їх краси, хто в красі нічого не тямить.

У містечку Панямоні багато різних помітних будинків і установ. Тут є цегляна лазня, церква св. Магдалини, два млини, дві школи, синагога, костьол і кам'яниця Базіля Тройчанського. Але ви його, напевно, не всі знаєте. А жаль: людина він нічого собі, вчитель і громадський діяч. Одним словом, містечко досить славнозвісне, і коли, бувало, входиш до нього, то мимоволі починаєш пройматися великою повагою й пошаною.

Заслужують на увагу й самі панямонці. Це все милі й добрі люди, і багато в них делікатності. Коли їх дуже щось здивує, то свій подив, — а говорять вони швиденько, — кажуть так:

— От! От!

При цьому деякі додають «братуку ти мій». Але в слові «братик» літеру «а» вимовляють як «и», і таким чином у них виходить:

— От! От! Братуку ти мій.

Ось у це містечко й попрямували наші мандрівники — Лабанович і Садович.

Поминули залізний міст, спустилися з високого насипу й пішли берегом. Чиста вода, жовтенький пісочок на дні, красивий бережок, — все це так спокушало, що молоді вчителі змушені були зупинитися. Сам Німан, здавалося, казав їм:

— А може б, ви, хлопці, покупалися?

І, незважаючи на те, що не час був ще для купання, бо коноплі ще не настільки вирости, щоб у них могла сховатися ворона¹, вчителі з великою приємністю викупалися, поніживши голе тіло на гарячому прибережному піску, освіжилися й відчули себе якнайкраще, після чого молодцювато пішли в Панямонь.

¹ За народним повір'ям, купатися можна тільки тоді, коли коноплі підростуть настільки, щоб у них могла сховатися ворона.

У той час, коли друзі купалися, на ганку фельдшерського пункту сидів гурт панямонської інтелігенції. Це була група найдіяльніших картярів, найзапекліших, що називається, заводіяк. Тут був сам фельдшер Микита Найдус, бравий хлопець, пройда. Навпроти нього сидів волосний старшина Бриль Язеп, низенький, кругленький чоловічок, схожий на французьку булку, з носом хижакка. Серед картярів він більше був відомий під прізвищем Акули, як прозвав його Тарас Іванович Широкий. Цей «хрещений батько» Бриля теж сидів тут, поруч з ним. Широкий — тутешній учитель, завідувач двокласної школи, був широкий не тільки прізвищем, але й своєю постаттю, і своєю вдачею, і навіть розмахом гульні в карти.

Усі вони зрідка перекидалися короткими репліками. Але видно було по обличчях, що вони вже давно набридли один одному і що їм чогось бракувало. Душі їхні нудьгували і прагнули діяльності, шукали гостроті вражень, але виходу не знаходили. Широкий замислено дивився кудись у простір. Найдус тихенько насвистував і тарабанив пальцями, а Бриль Язеп крутив на всі боки своїм хижакським носом. Він перший помітив молодих мандрівників:

— Хто це такі?

Увага трьох приятелів зосередилась на незнайомих подорожніх. А ті, в свою чергу, дивилися на тих трьох, і, як видно, ще здаля впізнали їх.

Досвідчене око Широкого зразу ж віднесло гостей до належної категорії.

— Педагоги! — сказав він, і голос його пожвавішав, одразу сповнився життєвої сили, а очі ще гостріше вп'ялись у молодих хлопців: кортіло упізнати їх. І тільки тоді, коли Лабанович і Садович широкими розмахами рук здійняли свої картузи і артистично вклонилися компанії панямонців, Широкий пожвавішав ще більше. Він підхопив з місця, його дебела постать різко похитнулася, струсонувши ганок. Гучним голосом привітав Широкий молодих учителів:

— А, голубчики мої! Звідки ж це ви?

Широкий розмашисто пішов назустріч гостям, причому живіт його заколивавсь, як човен на воді. По черзі обняв він одного та другого гостя. А гості в обіймах Широкого ніби на мить зникали з очей, закривалися його постаттю й тонули в ній.

— От люблю свого брата — вчителя! Це — сіль землі! — гукнув він, глянувши на фельдшера й старшину.

Широкий виявляв усі ознаки нестримного руху, поривчастості, стихійної радості й буйства: зустріч з колегами викликала в ньому цей надзвичайний стан душі.

— Поклонись їм нижче, опудало ти! — накинувся Широкий на старшину.

В той час, коли старшина вітався з учителями, Широкий ухопив його за шию і нагнув голову.

— Це — святі мученики за ідею народної освіти, не те, що ти, сажотрусе темний: тільки те й робиш, що за недоїмки останню телицю тягнеш із двору, або ти, рицинова душа: різачка мучить людину, а ти з неї позаторішне рициною виганяєш.

— Не чіпай ти вже краще медицини: нічого ти в ній не розумієш,— заступився фельдшер за свою професію.

Зневажливо глянув Широкий на фельдшера, головою похитав.

— Та хіба ж я проти медицини кажу? Трубка ти гутаперчева.

Словом, Тарас Іванович Широкий розійшовся на radoшах, що зустрів колег, бо тільки в своїх колегах він бачив справжніх людей, з якими почував себе, як з братами.

Поява нових людей внесла надзвичайне пожвавлення. Найдус і Бриль теж заворушилися, бо була надія перекинутися картами з дорогими гістьми.

Оглянувши нишком молодих педагогів, Бриль, здавалось, обнюхав їхні кишені, але цей огляд не викликав великих надій на скарби, бо вчителі були одягнені не дуже франтувато. Ну, та це не так уже й важливо! Важливо те, що навколо нових людей можна зібрати компанію. Бриль зараз же заспішив до волості, бо саме треба було відсилати пошту й підписати папери. Що б там не казав Широкий, а не підписаний старшиною папір з волості не піде. Він попрощався і на прощання переморгнувся з Найдусом та Широким. Значення це переморгування мало приблизно таке: «Банчок можна вважати налагодженим. Скликай братію».

Усе це робилося, звичайно, дуже швидко, непомітно, між іншим.

— Чого ж ми будемо тупцюватися на ганку? — знову поривчасто заговорив Широкий.— Ти, п'явко, клич гостей та по пляшку посилай.

— Йй-же богу, нема за що! — І Найдус кілька разів ударив себе в груди.

— Тьху! — сплюнув Широкий і глянув на фельдшера зневажливим оком.

— А навіщо та горілка?

— Облиште ви горілку! Посидимо трохи — і додому.

— А, братики мої рідні, куди додому?! І не думайте навіть. Я радий, що своїх колег-учителів бачу: хоч душу одвести є з ким.

— А ми, признатись, і вибрали таку дорогу, щоб Тараса Івановича не минути!

— Молодці, ей-ей, молодці. Ходімо, хлопці, до мене!

Широкий підвівся, ніби паровоз рушив, узявши за руки колег.

— Ходімо! — покликав він і Найдуса.

— Мені до хворого йти треба.

— А чого тобі йти? Пошли рицини — і все.

— Я згодом прийду.

— То приходь.

Широкий і двоє колег вийшли на піщану вулицю. Праворуч пролягла ще одна вулиця. В самому кінці її стояла кам'яниця Базіля Тройчанського. Звідси її майже не було видно — закривали хати, і тільки ганок, за-склений різноманітними кольоровими скельцями, виступав на вулицю і ніби промовляв, що кам'яниця не якась там пуста мрія, а реальний здобуток реальної людини. Ця кам'яниця у свій час була найвидатнішою подією в житті Панямоні. Про неї було багато розмов серед панямонців, а сам власник зрівнявся з сусідніми власниками маєтків, панками — Пласкавицьким, Дашкевичем, Лабоцьким. Базіль, слухаючи це, лише поглядав з-під козирка широковерхого вчительського кашкета і добродушно посміхався. Зрозуміло, при таких розмовах про-являлася людська заздрість, бо ніхто з панямонців не відмовився б від такої кам'яниці.

Пройшовши кілька кроків, учителі повернули ліворуч. Поминули кузню. Лабанович, ідучи мимо кузні, затримав на ній свій погляд. Йому згадалося, як тут спритний коваль Хаїм натягав шини на колеса та як до цієї кузні не раз приїздив і приходив він з дядьком Мартином у різних господарських справах. І кузня, і саме містечко тоді мали вигляд інакший, справляли краще враження, може, тому, що він був малий. І йому стало чогось сумно, але цей смуток був скороминущим, невіразним. Не-

далеко від кузні протікала маленька річечка Панямонка, над якою мальовниче схилилися крихкі широковерхі верби, ніби прислухаючись до шелесту й булькання маленьких хвильок.

Усю недовгу дорогу, хвилин п'ять ходу, Широкий не переставав у дуже підвищеному тоні розповідати про затхлість містечкового життя, про нікчемність інтересів панямонської інтелігенції. Він енергійно розмахував руками, сопів, скаржився на спеку, скидав свого білого кашкета з двома значками і хусточкою витирав коротко підстрижену голову.

— І тільки коли стрінеш свого брата — вчителя, то відчуєш себе так, ніби на тебе глянув промінь сонця з-за хмар після затьжної негоди, — гримів Широкий уже біля подвір'я своєї школи. І, ніби обурившись затхлістю панямонського життя, він із силою штовхнув ногою хвіртку. Вона брязнула об ворота, і вчителі зайшли на подвір'я.

Ступивши на ганок, Широкий з шумом сів на лавку, одкинувся, простягнув здоровенні дебелі ноги і погладив свій живіт-ночви:

— Го-о-о, братики ж мої, втомився!

Лабанович із Садовичем, глянувши на живіт Тараса Івановича, не втрималися.

— Ну, брат, і черево ж у тебе! Мабуть, на десять тисяч учителів іншого такого не знайдеться.

Замість відповіді Тарас Іванович тільки поплескав рукою по животі з виглядом самозадоволення.

А живіт у нього був знаменитий. Недарма ж він послужив темою для одного поета. Вірш, написаний невідомим поетом, не раз читали Широкому у відповідних випадках життя. Вірш так і називався — «Живіт»:

Ех, живіт ти, живіт,
Щоб життя ти не знав,
Чого тільки за рік
В себе ти не приймав,
Бульби погріб згноїв,
Засік жита ти з'їв,
А все ж ситим не був,
А ще більше хотів.

Широкий притих у солодкому відпочинку, але це була лише мить, і Тарас Іванович раптом підхопився, мов вляканий орел.

— Жінко! Жінко! — загукав він на все шкільне подвір'я.

На крик прибіг син його Льоня, хлопчик років чотирьох. Побачивши незнайомих людей, він спинився, задивився на них своїми ясними оченятами.

— Впізнаєш ти мене, Льоню? — спитав його Лабанович.

Льоня привітно усміхнувся і сказав:

— Дядю, лоскази мені казку!

Услід за Льонею вийшла і дружина Широкого, Ольга Степанівна. Це була мила й добра жінка. Вона дуже зраділа гостям.

— Ти знаєш, це найкращі люди в світі, це — вчителі!

— Знаю, знаю,— відповіла Ольга Степанівна.

Тарас Іванович знову розійшовся і в натхненні вимовив:

— Ех, коли б я був нежонатий! Світ би перевернув!

— Замовкни вже ти,— сказала дружина,— плете казна-що.

— Нічого ти не розумієш, голубко моя!

Ольга Степанівна запросила гостей у дім.

IV

Заходячи з гістями до своїх апартаментів, Широкий розказав, як до нього на квартиру завітав якимось жандарм і, побачивши кімнати, здивувався:

— «Какая популярность ваших комнат!»

Широкий усім розповідав про цього жандарма й кожен раз заливався задерикуватим сміхом. Так було й зараз.

— Ну, жінко, заходись-но ти біля буфета, чи не знайдеш там чого.

Таку вже вдачу мав Тарас Іванович. І здавалось дивним, щоб людина його комплекції була здатна на таку рухливість і стихійну бурхливість. У цьому випадку молодняцьке¹ слово «бурепінний» підійшло б йому якнайкраще.

Ольга Степанівна вийшла збирати на стіл. Льоня заліз на коліна до Лабановича і слухав казку про бабуягу. Казка надзвичайно зацікавила малого, особливо

¹ «Молодняк» — відоме в Білорусії в 20-х роках об'єднання молодих письменників.

коли Лабанович вдався до вигадки й сказав, що баба-яга буває часом маленькою, як палець, а потім знову росте і набирає свого звичного вигляду. Але в найцікавішому місці Тарас Іванович гримнув пісню:

Три деревни, два села,
Восемь девок — один я,—

і заглушив казку. Син злісно закричав, протестуючи. Тарас Іванович тільки повернув голову в його бік і, розмахуючи кулаками, відбиваючи такт, співав далі. Син закричав ще дужче, щоб заглушити батька, а батько, не піддаючись, узяв на кілька тонів вище. Тоді Ляоня залементував так, аж прибігла Ольга Степанівна довідатися, що тут скоїлось.

— Та дай же ти дитині казку послухати! Добрий батько сам розказав би, а він і послухати не дає. От божевільний!

Тарас Іванович перестав співати, залившись богатырським сміхом, а потім звернувся до сина:

— Що ж із тебе буде, коли ти років доростеш? Тепер уже батькові викласти душу не даєш, гад ти печений! — І, повернувши голову в бік дружини, додав:— От і жемись у наш вік — в труну готові покласти людину.

Дружина зміряла поглядом чоловіка і чи то сердито, чи то жартівливо промовила:

— Оце диво: покладеш такого в труну.

Широкий глянув на гостей і з докором похитав головою:

— Ось, як побачила молодих хлопців, так хоче, щоб я помер.

Раптом він перейшов на іншу тему і розказав, як у одного вчителя був у хорі співак, про якого той говорив: «Був у мене внісон. Ви знаєте, що це був за внісон!»

І Тарас Іванович знову затрясся від сміху.

Не переставав він торохтіти й тоді, коли сіли до столу. В Ольги Степанівни знайшлося по чарці. Смачна наливка десь була прихована так, що про неї не знав Тарас Іванович. Наливка привела його в найвищий стан радості:

— Ти в мене, жіночко, молодчина!

Піднявши чарку, він виголосив цілу промову на тему, яке значення має в житті бідного вчителя добра дружина.

— Пий ти вже, молотарко,— сміючись озвалася Ольга Степанівна,— люди чекають випити, а він меле.

Випили.

Тарас Іванович закинув голову і, погладжуючи рукою те місце, де пройшла наливка, сказав захоплено:

— А братики ж мої, а рідненькі!.. Іскри веселкові! Бальзам, амброзія богів!.. Соловейки в кишках співають!

І Ольга Степанівна, й гості врешті теж піддалися владі цього гомінкого джерела життя й радощів. Сміявся Тарас Іванович, сміялася й Ольга Степанівна, і молоді вчителі, дивлячись на них, сміявся й Льоня, і час за столом спливав весело, а наливка ще більше додавала веселощів.

Непомітно й вечір надійшов.

Лабанович з приятелем затурбувалися, чи не час їм уже додому.

— Куди ж ви так поспішаєте?— спитала Ольга Степанівна.— Жінки вас чекають, чи діти плачуть? Погостуйте в нас... Та ви ще, мабуть, не знайомі з нашою новою вчителькою?

При словах «нова вчителька» Тарас Іванович підскочив, як на пружинах, не дав жінці договорити.

— Братики мої рідненькі! Подивитесь на неї — і пальчики оближете!.. Очі!.. Що за очі! Небо Італії світиться в них. А брови! А губки! А стан!.. Ех! — вигукнув Тарас Іванович і зціпив зуби.— Все на світі, здається, віддав би, щоб обняти та пригорнути її...

Тут Ольга Степанівна замірилася на чоловіка черпаком, а Тарас Іванович, рятуючись, круто подався вбік.

— Нашо ж ти про неї згадала?

— Тут є кавалери, а ти що?

— Я, брат, теж маху не даю.— І Тарас Іванович знову затрясся від сміху.

— Ой мішок! — сказала його дружина.— Куди тобі? Он хлопці нежонаті є, кавалери... Вона вас до поганської віри навертати буде,— звернулася Ольга Степанівна до вчителів.

— До якої поганської віри? — запитав Лабанович.

Ольга Степанівна засміялась.

— А залишайтеся — будете знати.

— То, може, залишимося, Старий? — спитав Садович приятеля.

Лабанович поглянув на нього, зітхнув і похитав головою.

— Алесю, Алесю, не спокушайся, брат, тяжко буде жити на волі, коли будеш мати серце в неволі!

— Це ви з досвіду говорите? — поцікавилася Ольга Степанівна.

Лабанович відповів:

— Він зве мене Старим. За правом старого я повинен мати всякий досвід і застерегти молокососа.

— Го-о-о, братику ти мій! — підхопив Тарас Іванович. — Чи не на Поліссі покинув ти своє серце?

Усі засміялися.

— Мое серце зі мною... Отже, я, на злість вам, залишуся, на поганську віру не здамся і на «небо Італії» дивитись не буду.

Ольга Степанівна заплескала в долоні: вона була рада, що вчителі залишаються, а Лабановича вона тут же поставила за приклад своєму чоловікові, на що Тарас Іванович озвався так:

— Я образився б на місці Лабановича. Хіба ти, брат, не мужчина, чи що?

Тим часом наближався вечір. Сонце сховалося за вапнякову гору, тінь якої закрила все містечко, але день ніяк не хотів поступатися місцем вечорові, і небо довго було ясным і світлим.

А в Панямоні вже всі знали, що до Широкого завітали два вчителі, отож збір сьогодні буде в Тараса Івановича. Найдус та старшина і повідомили про це своїх знайомих, бо можна було зустріти їх по кілька разів на день. А коли б навіть Найдус і старшина нікому не сказали, то однаково знали б усі: на це в Панямоні був Йосель.

Йосель не мав певної професії. Це був бідний містечковий парубок років за двадцять, безвусий, безбородий, трохи заникуватий, трохи ледащо і трохи придуркуватий. А може, він просто прикидався таким, щоб мати більше права на ту роль, яку виконував він, живучи в Панямоні. Все його життя проходило біля панямонської «інтелігенції». Від неї й живився він, слугуючи їй та зносячи її кепкування. З ранку й до самого вечора крутився Йосель по містечку, непомітно заходив він то до одного, то до другого, так що й запримітити його було трудно. Але варто було підпилону «інтелігентові» тільки гукнути «Йоселе», як він одразу ж з'являвся,

ніби виростав з-під землі. Йому давали доручення збігати з запискою до тієї чи іншої особи, принести пива чи піти купити нову колоду карт. А для того, щоб він був жвавішим, йому давали одразу чарку горілки чи кухоль пива. І Йосель весело біг, куди його посилали, а невеличка здача грошей була його заробітком.

Йосель хоч і був неписьменний, але вів строгий реєстр іменин і всяких сімейних свят у Панямоні. Днів за два, за три до такого свята він обходив свою «парафію» й нагадував «парафіянам», що такий-то й такий-то тоді-то й тоді-то буде іменинником. Йому веліли з'явитися певного дня, щоб віднести поздоровлення. І Йосель приходив акуратно в призначений час і виконував свій обов'язок. На вечірках Йосель чатував безвідлучно, стояв осторонь, щоб з'явитися на перший оклик у потрібну хвилину.

Правда, міг ще він і посмішити, повеселити гостей, коли перед ним поставало таке завдання. Тоді його частували — ну, звичайно, недоїдками, і Йосель, уминаючи свинину, жартував та насміхався над законами своєї віри.

Тільки-но почало сутеніти, Йосель уже був, як на ча-тах, у Тараса Івановича і чекав наказів.

Першим з'явився Базиль Тройчанський. Його ще коротко називали База. На обличчі його цвіла приємна усмішка, і сам він був людиною досить приємною, хоч трошки вайлуватою. Ведучи розмову з ким-небудь, він злегка кивав головою й дивився ніби спідлоба, спочатку одним оком, а потім, перехиливши голову в інший бік, — другим. У цей момент він був схожий на курку, коли вона визбирує по хаті крихти хліба.

Базиль привітався з колегами, розпитав у них, чи на все літо приїхали, як їм вчителювалося, чи збираються бути влітку на курсах. Кожну відповідь молодих учителів Базиль зустрічав добродушним сміхом.

Тупіт на ганку засвідчив про прибуття нових осіб. Їх було двоє: монопольщик Кузьма Скоромний та панямонський житель Микола Зозульський. Жили вони на світі й посідали в ньому певне місце: про них теж треба сказати хоч кілька слів. Скоромний був людиною, яка претендувала на інтелігентність. Полюбляв він збирати гриби та розказувати брудні анекдоти; любив ще грати в карти, але побоювався дружини. Микола Зозульський був колись заможною людиною, хизувався й розтринь-

кував сотні карбованців. Про нього говорили з пошаною. Але неприємно з'їхав він на пшик, відійшов на задній план, втратив пошану й колишню славу. І тільки нещодавно в його житті стався випадок, який вивів його мало не в герої серед панямонців. Місяць тому, коли вже Зозульському минуло п'ятдесят три роки, в його дружини народилися близнята. Цей факт значно підніс курс Зозульського на біржі панямонського життя. Про нього знову заговорили. А сам Зозульський після цього загордував і казав декому з панямонців:

— Ну, чого ви варті.

А панямонці чухали потилиці:

— Оце тобі й Зозульський.

Зозульський з'явився вже напідпитку. Худе його обличчя було рожевим і блищало, як начищена каструля. Генеральські вуса надавали йому поважності, навіть до деякої міри грізності, і тільки низький зріст значною мірою порушував це враження.

Він підійшов до молодих учителів, міцно потис їм руки та кожному по черзі виголосив довге слово-привітання і після цього поцілував одного й другого.

Зозульський підсів до Лабановича.

— Любчику мій,— казав він,— дивлюсь я на тебе і спомінаю твого батька: твое обличчя так нагадує мені небіжчика! — Зозульський важко зітхнув, журливо похнюпив стару голову, ніби скам'янівши у великій скорботі.— Петрусь, Петрусь! Нашо ти помер? — голосом безмежного жалю вигукнув він і, звівши зволожені слізьми очі на Лабановича, промовив: — Це був мій найближчий приятель, друзяка... О, скільки разів ми з ним випивали! — І ще нижче схилив голову.— Ех...— Він не міг далі говорити й тільки безнадійно махнув рукою.

V

Поки Зозульський виливав смуток свого серця, зібралася майже вся компанія. Прийшов відомий уже старшина Бриль Язеп, помічник писаря Савось Каренчик, сухопарий, як тараня, вертлявий хлопець, і дяк з церкви св. Магдалини Мойсей Помахайлик. Його ще називали Місце Печатки. Це прізвисько вийшло з волосної управи, бо там, головним чином, були бланки з літерами «М. П.» на тому місці, де й ставилася печатка. Дяк належав до того типу людей, яких звичайно називають

пліснявілими або сметанковими. Він був крикливий, горластий і своє право захищав з таким запалом, що лиш Тарас Іванович Широкий, грюкнувши кулаком-молотком перед носом Помахайлика, наводив на нього страх і змушував угамуватись.

Садович, і особливо його приятель, спершу почували себе трохи ніяково серед цієї компанії і чекали, що буде далі. То той, то той з гостей перемовлялися з ними одним-двома словечками, але спільної теми для розмови не знаходилося, ніби ці люди випадково зійшлися десь на вокзалі, чекаючи поїзда.

— Що ж це Найдуса немає? — спитав Тарас Іванович. Він добре знав, чому нема Найдуса, — фельдшер увивався біля нової вчительки, — але треба ж було задати тон і якось приступити до справи.

— Найдус знає, куди треба ходити, — чмихнув монопольщик.

— Та вони зараз прийдуть, — сказав Каренчик, — Тамара Олексіївна й мене кликала, щоб разом іти, але я не хотів уже ставати Найдусові поперек дороги.

— Чуєш, брат Старий, — прошепотів Садович другому, — давай, брат, відтиснемо Найдуса!

— Ну що ж? Спробуй, — стиха відповів Лабанович.

Садович, ще не бачачи нової вчительки, кашлянув басом, випнув уперед груди, — словом, прибрав належної кавалерської постави.

Каренчик ще додав:

— Вона прочула, що прийшли молоді вчителі, і хоче з ними познайомитись, — і показав головою на друзів.

Садович непомітно штовхнув ліктем Лабановича, а той тихенько озвався:

— Зачіпка є.

— Прийдуть, — переконливо сказав Скоромний. — Давай, Тарасе Івановичу, іконки, щоб не так марудно було ждати щасливої пари.

Монопольщика підтримали, і Тарас Іванович, слабо протестуючи, вийшов і зараз же повернувся з двома колами карт.

Щоб більше було простору, вирішили перейти до класної кімнати. Тарас Іванович приніс туди величезну лампу «блискавку», засвітив ще й висячу лампу, і в класі стало світло.

Біля карт об'єдналася спочатку невелика група гостей. Туди підсів старшина. Він весь час мовчав і зараз

почав приглядатися до карт. Виявилось, що цими картами грати вже не можна: на одній ріжок здертий, на другій підозріла пляма. Одним словом, гра тут небезпечна... Нема в людей віри в своїх ближніх. Може, від цього деколи і важко буває людині.

Тарас Іванович сказав з запалом:

— І людина з часом облуплюється, і паспорт міняєш ти у волості, то хіба диво, що карти засмальцьовуються.

Широкого вважали гравцем не зовсім лояльним, але про це йому в вічі не казали. Сам же він в тісній компанії інколи говорив:

— На те й щука в морі, щоб карась не дрімав.

Облаївши старшину капшуком, Тарас Іванович гучно крикнув:

— Йоселе!

Зразу ж десь із глибини дому затупотіли ноги, а ще через якусь мить на порозі став Йосель.

— На, збігай до Моні й принеси дві колоди карт. Та швидко — щоб одна нога тут, друга там!

Йосель узяв гроші, помимрив щось і, широко ступаючи, зник за дверима.

— А-а-а! — разом заакало кілька голосів.

З тих же дверей під ручку входила пара — Тамара Олексіївна і Найдус. Найдус був прилизаний, у чорній тужурці з блискучими гудзиками. Зрозуміло, що було поставлено на карту все, щоб тільки відшити всіх інших претендентів на вродливу дівчину. На устах Тамари Олексіївни красувалася усмішка і така чарівна, що хіба тільки той не міг бути вражений нею, хто вже висох на дев'яносто відсотків.

Найдус галантно підводив свою даму до кожного з гостей, з якими вона віталася все з тією ж чарівною усмішкою. Кожний намагався сказати їй при цьому найприємніший панямонський комплімент, а в кого не знаходилося потрібного, той хоч у відповідь теж приємною усмішкою виявляв своє захоплення її вродою.

Каренчик теж розплився в усмішці, але це дуже мало додало йому краси. Він мав навіть намір щось сказати, та з губів злетіло одне тільки шипіння.

Тарас Іванович перехопив Тамару Олексіївну в Найдуса, сказавши:

— Облиште ви цього товкача: я вас познайомлю з нашими колегами,— і сам повів її до вчителів.

Тамара Олексіївна привіталася з ними мовчки, освітивши кожного все тією ж чарівливою усмішкою. Хода її була плавна, м'яка. Темно-каштанове волосся, завите дбайливо, вправною рукою, спадало безконечними хвилями на лоб, обрамляючи обличчя розкішною оправою.

Знайомлячись із Садовичем, вона просто-таки осипала його іскрами з «неба Італії», а верхня губка її, з невеличкою ямкою посередині, легенько затремтіла під повітом найприємнішої в світі жіночої усмішки.

— Це — світоч Бобруйщини, — відрекомендував Тарас Іванович Садовича.

Світоч Бобруйщини стрепенувся всією постаттю й тільки кашлянув басом.

— А це — просвітитель темного Полісся, великий пустельник, але не кладіть йому пальця в рот.

Тамара Олексіївна подала руку «пустельникові», а другою рукою легенько шльопнула по руці Тараса Івановича й назвала його «панямонським златоустом». Це були її перші слова.

Широкий, щоб виправдати славу «панямонського златоуста», додав про Лабановича ще:

— Тут, на території, де красується ваша врода, він насмілювався заявити, що не визнаватиме поганської віри...

— Ой, розкажу Ользі Степанівні, — постращав Лабанович Широкого, — не уникнути тобі черпака.

Тамара Олексіївна з докором похитала головою, поглядаючи на Лабановича, а Тарас Іванович з жаром випалив:

— За Тамару Олексіївну готовий під канчуки лягти і на хрест піти.

Але якраз увійшла Ольга Степанівна. Широкий осікся і вдав з себе пустотливого школяра в момент появи грізного вчителя.

Тамара Олексіївна кинулася до Ольги Степанівни і, за жіночим звичаєм, поцілувалася з нею.

— Кого ж ви, Тамаро Олексіївно, на поганську віру навертати будете? — спитала господиня.

Гості засміялися, загомоніли, а Тамара Олексіївна, скрадаючись, як кішка, попрямувала до Садовича. Садович стояв у здивуванні й не знав, що буде далі та як реагувати на це. А вчителька підійшла близьенько, простягла руку та взяла Садовича за вухо й повела його

навколо столу під гучний сміх присутніх. На півдорозі Садович спритно підхопив її під руку і визволив своє вухо. Потім удвох вони підійшли до Лабановича. Тільки-но Тамара Олексіївна простягла руку, щоб узяти його за вухо, Лабанович одскочив убік.

— Еге! — почувлися голоси.— Поліщук не дається.

І почалася біганина. Лабанович вивертався щоразу, коли Тамара Олексіївна, здавалося, ось-ось вхопить його за вухо. Вона ганялася за ним по класу, по лавах, але даремно. То той, то той з гостей намагався допомогти вчительці взяти за вухо непокірного, але він вислизав, утікав, та ще й дражниввся:

— Короткі у вас руки.

Сам Тарас Іванович прийшов їй на допомогу. Не сподіваючись упіймати верткого поліщука, він підкрався ззаду, навалився всім своїм семипудовим тілом на Лабановича і обхопив його залізними руками. Рвонувся бідний хлопцев, але вирватися не зміг. Тамара Олексіївна з розкуйовдженим волоссям підбігла й хотіла вже, як годиться, взяти за вухо колегу. Але в Лабановича руки наполовину були вільні, і він схопив її руки разом з батистовими рукавами. Вириваючись, Тамара Олексіївна роздерла рукав.

— Погань ви! — вигукнула вона й побігла до Ольги Степанівни зашивати блузку.

У той час, коли відбувався обряд «поганської віри», люди серйозні й солідні, як Скоромний, старшина та дяк Помахайлик, приводили до ладу принесені Йоселем карти,— відкидали непотрібні, починаючи з двійок і кінчаючи шістками, перераховували, чи є всі карти в колодах. Коли гамір стих, вони повилазили з-за лавок і підійшли до столу.

— Ну,— сказав Помахайлик,— будемо службу правити.

— Хто метатиме банк?— спитав монопольщик.

Звичайно, ніхто першим не озивався. Такий вже був звичай в Панямоні. Спочатку трохи торгувалися, вдавали, що нікому в карти грати не хотілось, а хто й просто відповідав, що грошей немає. Кінчалося ж тим, що тягнули карту. В кого виявлялася старша масть, той і сідав банкувати.

Метати банк випало Базилеві Тройчанському. Повільно сів він на чільному місці за столом, оглянув компанію, кивнувши праворуч і ліворуч, поклав на стіл два

карбованці «банку» і почав здавати, запитуючи, скільки хто бере карт. Потім узяв другу колоду, потасував її на всі боки та всіма способами і дав одному з партнерів зняти. Знімати треба було обережненько, щоб, не дай боже, хто не підгледів карт. Після цього Базиль виклав дві карти першого ряду. Вони не оплачувалися й замінювалися іншими. Потім банкір вимагав від партнерів плату. Платили, хто скільки загадував: п'ятнадцять, двадцять, десять, сорок копійок, у залежності від величини банку. Банкір повинен викласти п'ять рядів: чотири ряди по дві карти, а п'ятий ряд — одну. Хто брав у другому ряду, той мав з банку вдвоє більше своєї ставки, в третьому — втриє і т. д. У дев'ятий ряд викладалася лише одна карта, і коли чия карта брала в дев'ятому ряду, той одержував у дев'ять разів більше своєї ставки. Ця гра називалася тефтелем, або дев'ятим валом і була в пошані серед панямонських інтелігентів.

Коли на столі задзвеніли гривеники, злоті, сороківки та півкарбованці, Садович стиха промовив Лабановичеві:

— Давай, брат, попробуем. Ану ж бо!

Лабанович уперше бачив таку урочисту, таку поважну гру. Була спокуса виграти, та й сам процес такої гри був цікавим, особливо коли хто брав «дев'ятий вал».

— Біс його, брат, знає,— відповів він, і в тоні його відповіді прозвучало бажання спробувати щастя.

Лабановичеві згадалося Полісся, Цельшине. Ніби з п'тьми глянули очі панни Ядвісі, і хвиля якогось болю кольнула в серце. Жаль, образа збудились у ньому. Десь у підсвідомості ніби якийсь голос казав, як нерозумно, як гидко витрачати свій час на такі забави. А обличчя партнерів, спотворені жадобою до грошей, ще збільшували неприємне почуття.

Садович підійшов до столу, взяв у банкіра три карти, вийняв свій тоненький гаманець і дістав три гривеники. А Лабанович деякий час стояв осторонь, віддавшись своїм думкам про те, що так сильно ще жило в його серці.

VI

Банкір тільки-тільки зібрався викласти платний ряд, як увійшла Тамара Олексіївна. Вона зашила рукав і привела до ладу зачіску. На устах її цвіла все та ж усмішка.

— Тамаро Олексіївно, чи не зволите вам карточку?— спитав банкір.

Тамара Олексіївна здалека простягнула руку.

— Пару.

Йй зараз же дали місце за столом, і вона сіла біля шасливого Садовича. Сплатила гроші, запалила цигарку. Лабанович хотів підійти й попросити вибачення. Вона ж не підвела на нього очей, стиха перемовляючись із Садовичем, і часом сміялася коротким сміхом.

Не грав у карти і Зозульський. Він спочатку сидів віддалік та попихкував цигаркою, скрученою з махорки. А щоб махорчаний дим не бив в інтелігентські носи, він розгонив його рукою, бо власники цих носів звичайно заявляли протест. Так і тепер Тарас Іванович, чмихнувши носом, промовив, глянувши в бік Зозульського:

— Ти, батьку-дубельтовик! Знову зачадив!

Зозульський пошпуриив свою цигарку-самокрутку. Вона вигала десь на лавку і, як ракета, пирснула іскрами.

— Ти мені школу спалиш! — накинувся знову Широкий.

Зозульський затоптав цигарку, підійшов до столу і став за спинами гравців. Коли банкір почав класти карти в ряди, на якусь мить стало тихо, як у могилі.

У другому ряді не вийшла нічия карта.

— Міст кладе! ¹ — сказав Найдус і глянув на зрадливу Тамару Олексіївну.

— Для банку це недобрий знак, — озвався Базиль.

— Є! — вигукнув Каренчик і викинув на стіл червоного валета.

— Повернув свою ставку, — подав голос Садович і також викинув карту.

Перед четвертим рядом стан напруженості гравців підвищився.

— Моя! — сказала Тамара Олексіївна й засміялась.

Банкір сплатив гроші й поклав іншу карту четвертого ряду.

— Моя! — ще голосніше заявила Тамара Олексіївна.

Гомін схвалення пронісся серед гравців.

— Йй і в коханні, і в картах щастить, — сумно сказав Найдус.

— Ну, ти так здаєш, що зараз гравця втратиш. Давай дев'ятий ряд, — заgrimів Тарас Іванович.

¹ Класти міст — не дати платної карти.

Напруженість ще більше зростає.

Базиль дуже обережно посунув униз дев'яту карту, глянув на її краєчок, зітхнув, хитнув головою праворуч і ліворуч, щоб довідатися, чия бере дев'ятий ряд. Приємно усміхнувшись, він тицьнув пальцем у карти Садовича.

— Старий! — вигукнув Садович. — Дев'яносто копійок заробив.

Тарас Іванович з шумом шпурнув на стіл карти.

— Продув шістдесят копійок, — признався Помахайлик.

— Скупий ти, Базилію, чоловік! — чмихнув монопольщик.

— У нього й снігу на різдво не дістанеш, — з докором промовив Широкий.

— Не по-сусідському чиниш, Базилію, — закинув йому і старшина.

Тамара Олексіївна та Садович похвалили банкіра.

— Молодчина, Базиль!

— Готовий до ваших послуг! — озвався з приємною усмішкою Базиль. — Банк подвоївся. — Банкір почав знову тасувати карти.

— От щастить, — як нехристу: з першої ж роздачі банк подвоїв, — із задрістю сказав Помахайлик.

Партнери тим часом знову полізли в кишені.

— Чого ж ти, любчику, так сидиш? — спитав Зозульський Лабановича. — Візьми карточку. По п'ятачку. Багато не програєш і не виграєш, а час проведеш з приємністю... Дай цигарку.

Лабанович і сам поривався спробувати — дуже було спокусливо й цікаво.

— Дай нам пару карточок, — звернувся Зозульський до банкіра.

— Будь ласка.

— Добрі карти! — прошепотів Зозульський, глянувши на бубнову дев'ятку та на хрестового короля. Він узяв найактивнішу участь у новій ролі Лабановича. — Постав на дев'ятку десять копійок, а на короля — п'ять... Стривай, я ще примажу п'ять копійок на дев'ятку. — Зозульський понишпорив по кишенях і витягнув мідяка. — Став сміливо!

Гравці проймалися чимраз більшим азартом. У банку було вже чимало грошей. Хто програв, тому хотілося відігратися, та ще й заробити, а хто виграв, тому корті-

ло виграш свій збільшити. І гроші спритніше дзвеніли на столі, пливучи в банк.

Каренчик ворожив на пальцях: валет — сімка, валет — сімка. І намагався потрапити пальцем у палець, розводячи вбік руки та роблячи ними кільका обертів. І коли виходило, що пальці стикалися при слові «валет», то на валета й ставилося більше.

У Помахайлика був інший спосіб ворожби. Він клав карти рівненько на край столу і ляскав по них долонею: та карта, що відлітала далі, цінилася вище. Чаклував і Найдус, але його чаклування було особливим. Тут щось загадувалося й задумувалося. Не самі лише гроші бралися до уваги: до нього прийшла червова дама, яка символізувала собою Тамару Олексіївну. Найдус відклав даму та підсунув під неї нишком півкарбованця, а потім, подумавши, поклав зверху ще гривеника й сказав банкірові:

— На карті й під картою.

Банкір лише головою похитав і став викладати ряди, сказавши:

— Беріть гроші.

— Рано вийшла! — сказав Помахайлик, викладаючи на стіл карту,

— Наща візьме! — підбадьорював Зозульський Лабановича.

— Жени сюди! — вигукнув Тарас Іванович і відгорнув свою карту, під якою лежав карбованець.

— От вгадає поставити, — здивувався банкір, відраховуючи три карбованці.

— Я ж тобі чотири просадив.

У четвертому ряду взяв король Лабановича по п'ять копійок. Його підняли на сміх, а Зозульський сказав:

— Ми ще й дев'ятий ряд візьмемо. Пять копійок заробив, і то добре.

Затамувавши подих, всі чекали дев'ятого валу. Банкір глянув у бік Тараса Івановича й Найдуса:

— Не дати б їм.

— Нам давай! — горлав Зозульський.

— А в вас що?

Лабанович показав дев'ятку.

— Ваша! — радісно вигукнув Базиль.

— А що?

І Зозульський почав ліктем штовхати Лабановича, а гравці злісно кинули карти.

Бідний Найдус хотів непомітно забрати півкарбованця з-під дами, але банкір стежив пильно.

— Жени! Жени! — І забрав півкарбованця та гривеника.

Тарас Іванович поцікавився картою, хоч як не хотів Найдус виказувати своєї таємниці.

— Ха-ха-ха! — реготав Широкий. — Тамаро Олексіївно, нащо ви підвели Найдуса? — І показав їй червову даму.

— Стукаю! — гукав банкір. — Променад!

Це означало, що банк потроївся і буде остання здача карт.

— Просадив, брат, виграш і свої п'ятдесят копійок, — гужливо признався Садович приятелеві. — Спусти ще карбованець, і квит... Ти, брат, молодчина — дев'ятий вал узяв.

— А й ти ж узяв.

— Я ще візьму, — бадьорився Садович.

Базиль роздав карти. Банк його ріс. Найдус почервонів, — видно, мав намір покласти високу ставку. А Зозульський тим часом давав поради Лабановичеві, як яку поставити карту. Поставили весь попередній виграш. Садович також збільшив ставку і замість карбованця поставив два.

Тамара Олексіївна була зовсім спокійна, але чарівна усмішка зникла з її губ. Лише тепер гра набрала найвищого ступеня напруження.

Занепокоєно окинув Базиль очима поле своїх суперників. У банку було карбованців двадцять. Хотілося зберегти цей банк, зняти якомога більше. А гравці жадібними очима пасли купу грошей, кожному хотілося найбільше витягнути звідти.

Банкір аж закурив. Йому щастило. Навіть дев'ятого ряду нікому не дав. Виклавши останню карту, банкір позбирав «мази» з-під карт і обома руками посунув до себе гроші.

— Набрался, як жаба болота! — з заздрістю промовив Найдус, хоча він трохи «одбився» цього разу.

Лабанович спустив свій виграш, але Зозульський піддавав йому запалу:

— Виграємо ще! Ти лиш мене слухай.

Садович тихенько підійшов до Тараса Івановича та нагадав йому про три карбованці боргу.

— Братику ти мій рідненький! Я ж голий залишився сім карбованців просадив!.. Пожди трохи.

Якщо на перший банк банкірів не знаходилося, то зараз їх вискочило зразу цілих три.

— Я держу банк! — загорлав Помахайлик.

— Банк ставлю я! — заметушився старшина.

— Дуля одному й другому, — гримнув Тарас Іванович і вхопив карти, розчищаючи місце на столі.

— Я перший сказав!

— Поставиш іще, чорт тебе не візьме! — сказав Широкий і поклав на стіл три карбованці.

Спідлоба глянув Помахайлик.

— Це чортзна-що! З рук виривати карти!.. Бочка, — додав він, понизивши голос.

— Заткнись, кадило... добросердюче! — Тарас Іванович обернувся до Помахайлика й спопелив його грізним поглядом.

— Тихше ви, всі награєтесь, — лагідненько сказав їм Зозульський.

Широкий почав роздавати карти.

— Тобі скільки дати, олива ти лампадна? — спитав Помахайлика вже тоном злагоди.

— Не хочу на твій банк карти брать.

Помахайлик сидів насуплений.

— Каятимешся: карта — ходка.

— Ну давай.

Злість у Помахайлика минула.

— Пива, горлянку промочити!

— Базилію, посилай по пиво!

Базиль не перечить. Він нічого не має проти пива й відраховує гроші на дюжину пляшок, бо він же виграв.

На сцені з'являється Йосель, зникає і незабаром пре повний кіш пива.

Банк Тараса Івановича тягнеться довго. Гроші надходять і відходять. Садович кілька разів довідується до кишені. Зозульський дипломатично відійшов від свого учня, бо вчительські поради виявляються марними.

— Ну що? — питає Садович приятеля.

— Кепсько, брат, — трясє головою Лабанович.

Вони одходять від столу, п'ють пиво. Вигляд у них зовсім не геройський.

— Знаєш, брат, десять карбованців продув... У тебе є гроші? — питає Садович.

— Слабо, брат.

П'ють ще.

Пиво затуманює стомлені голови, стає трохи веселіше. Перед очима мелькають фігури карт, у вухах гроші дзвенять, а там, десь у середині-глибині, щось ние, болить і снуються неспокійні думки. А голос спокуси шепоче — ще все можна виправити, повернути свої гроші...

— Ех, повернути б свої гроші!

Садович чадить цигаркою. Лабанович придивляється до гравців. Нелюдські зараз у них обличчя: хижачькі, пожадливі, закурені пилом і димом. Обличчя Тамари Олексіївни змарніло, вона якось постаріла, Лабанович думає, малює в думках своїх образ її в старості... Бридка.

За столом галас, лайка.

— Променад! — гримить Тарас Іванович.

— Позич мені карбованця, — каже Садович.

— Знаєш, брат, що, — озивається Лабанович, — давай нишком, як побиті собаки, підемо додому.

— Я почуваю, що відіграюсь. Позич карбованця. Спробуємо ще.

Вони підходять до столу, беруть карти. І в найурочистішу мить останньої роздачі відчиняються двері. На порозі спиняється нова постать, скидає заношений капелюх, вклоняється, і по всіх закутках класу лунає глузливий голос:

— Добрий вечір, герої зеленого поля!

VII

Тутешнім «інтелігентам» людина, що стояла тепер біля порога, була добре знайома. Поява її нікого не здивувала. На її вітання ніхто не озвався, бо всі були в запалі останньої здачі карт. Новою вона була тільки для молодих учителів. Невиразна в темряві постать її випливла на середину класу, де було світло.

Лисий, крутий лоб зморшкуватий. Сам сутулий, присадкуватий. Одягнений бідно, але по-інтелігентному. Згори темна, на кінцях руда борода його починалася мало не від самих очей. Брови навислі, густі. Обличчя похмуре й часто мінливе. Очі неспокійні, інколи дивляться якось дико, і їхній вираз також змінюється часто. З вух стирчать цілі косми густого волосся. Говорить чітко, виразно, рівно, навіть красномовно. В деяких місцях розмови дзвінко ляскає долонею об долоню. На

вигляд йому років під п'ятдесят. Це був не хто інший, як редактор. Справжнє ж прізвище його Бухберг.

Редактор також був учителем. Він не дійшов згоди з народом Єгови, сином якого він був, і школу довелося кинути. Він різко нападав на звичаї свого народу, жорстоко висміював його забобони і, як той стародавній біблейський пророк, бичував його закостенілість і консерватизм. Супротивники називали його «місюгіне», що означає божевільний, і хотіли побити камінням. Одного разу відбувся рукопашний бій з ними, але він порозмітав їх силою та міццю своїх кулаків.

Ніхто не допомагав йому, і редакторові доводилося досить круто. Але він гнув свою лінію і ні на які компроміси не йшов. Він був дописувач провінційної газети і викривав «болячки на громадському тілі». Але редактор не задовольнявся роллю дописувача. В голові його було безліч усяких ідей. Одна така ідея — приступити до видання панямонської газети. Він розвивав і пропагував цю ідею серед панямонської інтелігенції. Але слова його падали на кам'янистий ґрунт і всихали, не давши сходів, бо ніхто на них не відгукнувся. Тоді редактор махнув на всіх рукою і взявся за газету сам. Його газета звалася «Панямонські відомості». Вся вона від початку й до кінця робилася самим редактором. Газета виходила раз на два тижні. Тираж її був від десяти до п'ятнадцяти примірників. Розсилалася вона не поштою: сам редактор приносив її на квартири своїх передплатників у рукописному вигляді. Ціна номера значилася: десять копійок.

Досить дивними були відносини між редактором і передплатниками: передплатники побоювалися редактора, а редактор побоювався передплатників, щоб вони, бува, не відмовилися купувати його газету. Редакторові доводилося сушити голову, хитрувати, пускатися на всякі вигадки, вибирати жанр і форму, пристосовуючись до панямонського життя та до характеру самих панямонців.

Редактора часто можна було бачити в різних кутках Панямоні. Ходив він замислений, серйозний, до всього приглядався, прислухався та інколи щось записував до своєї потертої книжечки, просякнутої потом.

Редактор зупинився біля столу, широко розвівши руки.

— Що я бачу! Змагання на зеленому полі!.. О люди, люди! Як далеко одійшли ви від законів розумного життя!

— Так, друже редакторе, життя — це одвічне змагання. І горе тому, хто буде переможений! — тоном філософа відповів Тарас Іванович. Він навіть не повернувся в бік редактора і не все чув, що той сказав: треба було стежити за платою.

Помахайлик додав:

— У поті лица твого будеш ти їсти хліб свій.

— Не потрудившись, да не їсть, — вставив і своє зауваження Найдус.

А редактор ніби нічого цього не чув і казав далі:

— Там, за цими стінами, великий дім природи. Стеля його — небо, уквітчане зорями. Поміст — земля, де відчувається дихання трав і квітів. Там простір, якому немає меж. Там книга довічної мудрості розкриває свої таємниці. Ви, в кого є вуха, щоб слухати, і очі, щоб бачити! Ідіть на простір, розправте крила думки, щоб пізнати хід речей та скинути накип, бруд і порох, бо ним засліплені ваші очі, бо ви замкнулися в тісних стінах, ви прийшли в саж, сповнений смороду, ви отруїли його своїм диханням.

— А сам редактор чого прийшов у саж? — спитав Найдус, не зводячи з карт очей.

— Дивак, дивак, а щось та зморозить наш редактор! — відгукнувся монопольщик і зайшовся сміхом у вуса.

І ці слова редактор пропустив мимо вух. Він трагічно похитав лисою головою:

— Ех, люди, люди! Зачерствіло серце ваше, та й вухами ви погано чуєте. Як далеко, кажу вам, стоїте ви від життя. І якщо ви, сіль землі, втратили солоність, то що можна сказати про цих малих? Я бачу трупні тіні на ваших обличчях. Рука зажерливості кладе на них свою печать і виганяє звіра з глибини вашої істоти. Безсонні ночі записують на них борг свій, і ви сплатите його передчасною старістю і болем змученого тіла..

Редактор ще говорив щось, але його ніхто не слухав. До вух гравців долинали тільки слова, але не значення їх: дзвін срібла та шурхіт папірців заглушував їх. І до цього редакторського бичування панямонці звекли, вважали явищем звичайним, а сам редактор був для них

людиною, в якій бракує клепки. А для Лабановича ці слова звучали докором, в них чулася гірка правда та прихований смисл.

Тарас Іванович поступився місцем Помахайлику. Він дуже вдало потроїв банк, після чого пішов пити пиво.

Редактор змовк. Очі його погасли. Він відвернувся в інший бік, опустив голову і замислився, а потім надів поруділий капелюх і вийшов, нічого не сказавши. В «Хроніку панямонського життя» потрібно було внести деякі додатки. Він рушив додому, в свою тісну комірчину, засвітив недогарок свічки й став переглядати свою газету — наближався її вихід у світ. Перед редактором лежав рукописний аркуш паперу. Великими літерами вгорі цього аркуша було написано:

ПАНЯМОНСЬКІ ВІДОМОСТІ

Газета починалася передовицею. Передовиця позначена:

Панямонь, 10 травня

Наше містечко — досить значний центр у волості. За переписом 1897 року в ньому нараховується дві тисячі вісімсот сорок душ населення. Беручи до уваги натуральний приріст, ми не зробимо великої помилки, коли скажемо, що тепер Панямонь має три з половиною тисячі населення. Проте в містечку є тільки дві початкові школи: двокласна міністерська та однокласна жіноча. Само собою зрозуміло, що ці школи не можуть, аж ніяк не можуть обслужити інтереси населення в розумінні задоволення його потреб відносно освіти. Наспіла нагальна, невідкладна потреба у відкритті нових шкіл в Панямоні.

Постає питання: яку ж школу ми повинні пропагувати в Панямоні? Яка школа може найбільше відповідати потребам та інтересам містечка й волості?

Редакція «Панямонських відомостей» бере на себе сміливість заявити й цим висловити загальне бажання громадян Панямоні, що такою школою може бути лише гімназія або прогімназія, але, в усякому разі, не нижче прогімназії.

Як показують факти, ні в якій іншій волості не помічається такого потягу молоді до науки, як у

панямонської. Чим це пояснюється? Волость наша малоземельна, земля неродюча. Отже, в основі цього прагнення молоді до знань лежить економічний фактор. Але фактори, зрозуміло, можуть бути різні: Давид Пінхалес теж був «фактором», а тепер він відкрив свою крамницю... Та ми віддаляємося від нашої теми. Куди ж іде наша молодь? Де знаходить вона задоволення своїм прагненням, своїм жаданням? Широкою хвилею пливе вона в учительські семінарії, в міські училища, пливе за десятки й сотні верст пішки, з личаками за плечами, без копійки в кишені. Але тільки небагатьом щасливцям удається потрапити в ці школи, переважна більшість молодих людей залишається за порогом школи.

Скільки горя, скільки трагедій переживає наша сучасна молодь! Звідси і зрозуміло, що наша Панямонь повинна мати вищу школу, а такою школою може бути гімназія. Треба дати дорогу нашій молоді. Широку дорогу в храм науки! Нехай же красується Панямонська гімназія!

ПО ВОЛОСТІ

* Нас повідомляють, що на хуторі Прануки були вже два випадки крадіжки коней у селян. Поліція на чолі з нашим бравим шановним урядником Тупальським вживає енергійних заходів для виловлювання злодіїв. До цього часу натрапити на їхній слід не вдалося.

* Селяни села Червоний Берег вже давно судяться з адміністрацією князя Радзівілла за сервітутне пасовисько. Останні копійки витягають з них різні доморощені адвокати, але пуття з цього нема. Окружний суд присудив одібрати пасовисько в селян. Селяни передають справу до судової палати.

Не зашкодило б пригадати тут усім відому приказку: «З багатим не судись».

* Останніми днями, в зв'язку з посухою, почали горіти радзівіллівські ліси.

* Католицьке населення волості, адміністрація князя Радзівілла, дрібні орендарі, а також і шляхта вживають заходів до відкриття в Панямоні кос-

тьюлу, закритого в 1863 році. Як нам пощастило довідатися, костюл буде відкрито; вже призначений ксьондз Кисля.

ПО МІСТЕЧКУ

* У Малки Шулькіної позавчора відбувся трус. Агенти акцизного нагляду шукали горілку: був зроблений донос, що Шулькіна тримає потай шинок. Знайдено півпляшки горілки, п'ять засмажених таранок, хвіст, ребра й голову від оселедця. Складено протокол.

* На Юр'ївському ярмарку відбулася запекла бійка між нашим панямонським чемпіоном Петрусем Маргуном і селянами села Чихуни. Незважаючи на те, що перевага була на боці чихунівців, наш чемпіон, вихопивши з воза шворінь, розігнав їх, і повна перемога залишилася за нашим чемпіоном.

Отже, ми вступаємо у смугу мілітаризму: народ б'ється шворнями, а мозок цього народу, інтелігенція, вправляється в стратегії на «зеленому полі».

У всякому разі, начальству варто було б звернути увагу на чемпіонів шворня та «зеленого поля» і видати їм медалі за хоробрість.

ТРОХИ ФАНТАСТИКИ

Біля підніжжя вапнякової гори, недалеко від кладовища, час від часу з'являються таємничі постаті молодої пари. Багато кому з жителів траплялося стріти їх там вечорами. Коваль Хаїм був наляканий ними і з остраху захворів.

Цікаво зазначити, що в той час, коли там з'являються ці постаті, хворі панямонці не можуть доступитися до фельдшерського пункту, рицина лишається неспожитою, а болі та хвороби невигоєними.

Поки редактор дочитував і виправляв свою газету, недогарок свічки почав конати. Біле полум'я тремтіло, коливалося, здіймалося й спадало і ось-ось, здавалося, погасне. Раптом з несподіваною силою воно вибухало знов і зразу ж у знемозі никло, як останній передсмертний подих.

Редактор перевів очі на вогонь, дивився на останню мить його животіння. І було щось трагічне в цьому зма-

ганні життя й смерті. Редактор дивився й хитав головою. Ні, не підвестися тобі з дна життя: дійшли до краю, вичерпалися твої життєві соки. Гнотик упав на стіл, вогонь зовсім осів, але затримався на мить, піднявсь, освітив ще на мить газету і зник, немов залитий цією ворожою пільмою. І тісна редакторська комірчина, і подвір'я за вікном комірчини злилися в одну темно-сіру пляму, німу, похмуру, не порушену жодним звуком живого життя.

Редактор відчинив вікно. Підпер лису голову руками і довго сидів нерухомо, і тільки коли на сході побіліло небо, він зітхнув, зачинив вікно й ліг на свою твердо постіль.

VIII

Земля ще ніжилася в сонному мороці весняної ночі, а небо ледь-ледь починало зоріти на сході, коли молоді вчителі вирушали з Панямоні. Морок ховав змучені, бліді обличчя; дорога, безсонні ночі, запізніле розкаяння та невдачі на «зеленому полі» поклали на них свій відбиток. З компанії друзі зникли нишком, непомітно, ні з ким не попрощавшись, бо були жорстоко побиті на всіх «тефталівських» позиціях, вийшли з ладу повними інвалідами.

Спокійно, без співчуття стріли друзів мовчазні панямонські вулиці й хати на цих вулицях, і лише холодний пісок шарудів під їхніми ногами незбагненною багатозначною балачкою.

Деякий час ішли мовчки. В їхніх кишенях була порожнеча, а в голові — молотьба, перед очима метушилися різні фігури карт, а на душі, як кажуть, коти шкребли.

— А нехай воно, брат, згорить,— озвався нарешті Садович.— Не варт було й заходити.

— Ну, нічого, буває ще й гірше,— тоном заспокоєння промовив Лабанович: що ж було казати? — Що минуло, того вже не вернеш, і нема чого тут каятися. Добре вже й те, що хоч відчули сморід містечкового болота... Тьху, паскудство! Ну його до біса!

Видно було, що в Лабановича не так уже й спокійно на душі, як він хотів це показати.

— Ти пам'ятаєш, Старий, як нам диктував колись Корзун: «Чист кругом я, легок и никому не нужен». Те-

пер і ми з тобою такі ж чисті, легкі й нікому не потрібні.

Садович голосно засміявся. Цей сміх підхопили простори панямонських вигонів, понесли його під містками й перекотили на той бік Німану.

— Все це ще нічого, Алесю. Наші капітали, котрі перейшли в чужі кишені, не такі вже й великі, щоб про них так багато говорити. Та справа не в цьому: слимаки ми, безвільні, люди без твердого ґрунту. Ось де наше слабе місце! Мене воно мучить більше, ніж поразка на «зеленому полі»... І от же знаєш, усвідомлюєш усе це і все-таки робиш те, від чого потім стаєш огидним самому собі. Чому це так?

— У людини багато таких суперечностей,— зауважив Садович,— думаєш одне, а робиш інше. Від цього й конфлікти виникають із самим собою.

— Ну, а скажи, Алесю: а коли б ми з тобою виграли — так карбованчиків по двадцять, яке б тоді було самопочуття?

— Ого! — басом вигукнув Алесь.— Тоді, брат, ми б козирами йшли, дідько візьми! Навіть коли б нічого не виграли й не програли, і тоді був би інший коленкор.

— Отже, тут усе залежить від наслідків гри. І, виходить, коли б щастило в картах, то грав би й грав, і ніякого там тобі самоаналізу, ні каяття і загалом ніякого біса... Так це, брат, уже кепські справи!..

Садович хотів щось сказати, але його увагу привернуло щось інше. А може, просто говорити про це не хотілось. Він раптом спинився, набрав повітря і, сильно подавшись уперед грудьми, вигукнув старанно, чітко, двома тонами, навіть з претензією на деяку музикальність:

— А-а-а-го-ов!

Вологе ранішнє повітря сколихнуло росяний луг, підхопило це «агов», понесло його в ліс, що стояв досить далеко за Німаном. Узліссям покотилася задерикувата луна, притихла, а потім повернулась назад, біжучи іншим крилом лісу, і нарешті зовсім затихла за ним.

— Хороше виходить! — забувши все на світі, захоплений гучністю і виразністю відгомону луни, промовив Садович і гукнув ще раз.

— Ану, давай гукнемо фазом!

Кілька разів гукали вони й слухали, як розлягалася луна й будила досвітній спокій мовчазних околиць.

— От де, брат, краса! Простір! А яке здорове повітря! Ну так, немовби на світ народився. Чуєш, як життя джерелом б'є в кожній твоїй жилці! — ще більше захоплювався Садович.

Минувши мости, друзі звернули праворуч. Роззулися, бо дорога побігла через луги і обіч неї були високі росяні трави. Босоніж почимчикували далі, вихваляючи й дорогу, і росу, і цю насолоду ступати босими ногами по м'якій дорозі, і свіже передсвітанкове повітря.

Чим далі відходили вони від Панямоні, тим спокійніше робилося в них на серці, тим сильніше піддавалися вони чарам дороги та її мальовничості. Один край лугу стикався з лісом, урізався в нього, відтинаючи дугасті луки і збільшуючи свої трав'янисті простори. І вздовж, і впоперек луг перетинався вузькими, довгими і глибокими ковбанями, порослими лепехою, ситнягом, очеретами та гнучкими нищими лозами, де ховалися різні лугові пташки. Срібною стрічкою звивався Німан, то підходячи під самий ліс, підриваючи коріння дерев, то біжачи серединою лугу, то підступаючи до поля, обперізуючи блискучим живим поясом його піщані схили. То тут, то там по лугових грудях розкидалися борідки-кучерики острівків, де бував молодий, соковитий дубняк, кущі ліщини, бруслини, черемхи та крушини, а сама низина вкривалася м'якими луговими конопельками, що зацвітають улітку такими гарненькими синенькими квіточками...

Ех, які привільні простори надніманських луків! Подекуди над просторами зеленого моря, як вартові, бовваніли гордовиті постаті поодиноких дерев, переважно дубів, порозкиданих де-не-де серед лугів, а місцями й цілі дубові гаї. Багато тут для них простору й сонця. Є де розправитися їх могутньому корінню, стовбурам та гіллу.

Серед цих дерев особливо впадала в око подорожньому старезна сосна, що стояла зовсім самотньою на високому пагорбі недалеко від Німану. Товстий, гладенький, немов обточений стовбур з корою на зразок хитромудрої черепиці високо здіймав свою вершину, заломивши її набік під прямим кутом; на цьому заломі лелека змайстрував собі довговічне гніздо. Від цієї одинокої сосни, від її схилоного в бік лісу верхів'ття повівало якимось смутком, наче поклала вона тягар на свої плечі та й схилила під ним голову.

В лузі було порожньо і безлюдно. Самі лиш деркачі не знали перепочинку і не шкодували горла. Один поперед одного, сховавшись у траві, дерли вони свої однозвучні скрипучі пісні, немов увесь смисл їхнього життя полягав у тому, щоб перекричати один одного.

— Драч-драч! Драч-драч! — і так без кінця-краю, і так без угаву.

Починало розвиднятися.

Прибережні кущі все більше й більше вимальовувалися, впливали з ранішнього мороку, яснішали, розвесеялися і ширше розгорталися чудові краєвиди, сповнені радісного спокою та мовчазної мрійливості.

Дорога звернула ліворуч, пішла пагорбами, ближче тулячись до Німану, де він, обігнувши досить гарну луку, підходив до лісу. Уся ця лука мала вигляд пишного старого саду, де замість плодкових дерев росли розложисті, дуплисті, з осмаленими стовбурами, дуби, вбрані в чорні шапки лелечих гнізд. Інколи ці гнізда, затиснуті в розвилки стрімких оголених шпичаків, вистромившись над зеленою короною дуба, що починав всихати зверху, здавалися якимись дивними підвісками над дубами, бо самі шпичаки скрадалися віддаллю і губилися в прозорих хвилях повітря.

Не доходячи до луки, ще раз вигнувшись біля лісу дуже красивою дугою, Німан забирав праворуч, пролігши рівною, леліючою стрічкою серед лугів і полів. На одному кінці дуги стояли кучеряві пишні сосни, звисавши над водою бахромчате віття і обліпивши піщаний берег цілою мережею смолистого коріння. За ними починалися молоді соковиті бори впереміжку з старим лісом. То тут, то там над зеленим морем молодого сосняка високо здіймалися парасолі-вершини старезних хвой, які немов оглядали зелені простори своєї молододі зміни, втішаючись її розмахом і буянням життєвих сил. І цей молодий сосняк, і цей ліс, і ці хвої зливалися в одну стіну лісу, вимальовуючи красиву химерну лінію поворотів, випростуючи своє темно-зелене крило й оточуючи піщане поле, де розкинулися мовчазні пагорки. А над усім цим витала тиша і спокій світанку.

— Стривай, брат Алесю,— спинився Лабанович, захоплений споєм ранку та чарівністю, що була навкруги.— Ти поглянь, яка краса!

Лабанович показав рукою на схід, де крізь просіки далекого лісу просвічувався позолочений край неба,

вмитий травневими росами, і розгорталася ціла панорама пагорбів.

— Ех, що за місце! — почав він було і раптом спинив самого себе.— Слухай, брат, слухай.

Над узліссям, де починалися жовті піски, задзвеніла пісня лісового жайворонка. Він перший тут вітав прихід дня, і пісня розлилася в тихому повітрі дзвоном тонкого дорогоцінного металу, наповнюючи ясно-сині небесні простори та глибоку тишу землі, оповитої прихованою радісною задумою. Здавалось, усе навкруги заніміло, зачароване чудодійними звуками пісні цього вільного співака узлісь і піщаних пусток серед лісу. Снуючи високо в небі, ронила пташка м'які ніжні мелодії, виткані з дзвону срібних струн, з дзюрчання лісових струмочків, із зумкання бджолиних крилець, шелесту квіток. І всі ці звуки перепліталися так своєрідно гармонійно в пісні лісового жайворонка, що вона доходила до найпотаємніших глибин серця і зачіпала найтонші струни душі.

Ніяка інша пташка, навіть уславлений соловей, не може зрівнятися в співах з лісовим жайворонком. Тільки свої пісні співає він у безлюдних місцях, де рідко буває людина і мало хто чує їх. Мелодія ж співу надзвичайно багата, різноманітна, дивно прекрасна і така чітка, така виразна, що її можна покласти на ноти, а митець-музик, напевно, зміг би виконати на скрипці, але барви її тонів не зуміє передати ніякий музичний інструмент.

Лабанович стояв і слухав, як зачарований, цей невимовно-радісний гімн світанку, що якимсь дивним відгомном відбивався у його серці. Здавалось, що він уже колись переживав те саме, що дзвеніло зараз у душі, тільки ніяк не міг пригадати, коли це було. Чи це йому тільки снилося?

— За один такий ранок варто не поспати ще одну ніч,— озвався нарешті він і глянув на Садовича, бо той уже тягнув його за рукав і кілька разів повторив:

— Ходімо, брат.

І вони пішли.

За дві версти перед ними розкинулось їхнє рідне село Микутичі.

— Виспимося, брат Старий, після всіх цих прикростей, відпочинемо і тоді будемо думати як і що.

— Не згадуй ти про них. Усе це дурниці. Мало що було — і це треба пережити. Для мене вся ця панямонщина — так немов якийсь огидний сон.

Чим ближче вони підходили до Микутичів, тим ще владніше охоплювали їх думки та настрої свого села, і кожний по-своєму переживав їх.

— Знаєш, брат, що: залишусь я тут учителем. Що ти на це скажеш, Старий?

— Чого ж це тобі так захотілося тут бути?

— Своє, знаєш, село, свої люди. Працюватиму для своїх.

— А я на твоєму місці не залишився б тут,— зауважив Лабанович.

— Чому?

— А так,— мені тут нецікаво. Все давно тобі знайоме. А я люблю побувати на нових місцях, серед нових людей.

— Ні, брат Старий, тут і дешевше прожити можна. Будеш собі харчуватися в батька, можна й копійчину приберегти. І тихо, спокуси немає, а я хочу серйозно взятися за науку.

— Невже ми, Алесю, такі безвольні, що цих спокус не зможемо перебороти? Бо це ж є визнання свого безсилля, якщо ти боїшся спокуси.

— А на біса боротися з ними, коли цього можна уникнути? Боротьба, та ще з непевним наслідком, потребує витрати, непотрібної витрати енергії і завжди буде на заваді тій чи іншій праці над собою. А тут, у наших Микутичах, нема нікого, хто потягне тебе на карти, на пиятику... Ні, брат, це ідея! А місце тут якраз буде вільне. Подам прошення — і квит.

— Ну, звичайно, і тут житимеш. Усе це справа смаку,— тоном згоди відповів Лабанович, бо сперечатись не хотілося.— Може, ти й маєш рацію. А коли в тебе є ще бажання жити тут, то тим краще. Хоч будемо мати влітку штаб-квартиру.

Садович був хлопець запальний, швидко захоплювався новими думками й планами.

— Знаєш, брат, серйозно: давай, щоб не витратити часу, візьмемося за підготовку. До нас пристануть іще хлопці... А то знаєш? Зберемося душ п'ять-шість, складемося та наймемо студіозуса... Що скажеш на це?

— Треба обміркувати, можливо, твоїми устами премудрість глаголить.

Садович захопився новою ідеєю і всю решту дороги говорив про неї з високим пафосом.

Не доходячи трохи до села, приятелі розпрощалися. Садович пішов далі сам, а Лабанович звернув з дороги й попрямував до маленького хутірця, що стояв самотньо в полі недалеко від Німану. Тут жили його рідні.

Хутірець був заснований недавно на орендованій скарбовій землі. Три роки тому вигоріли Микутичі, тоді дядько Мартин надумав побудуватися тут, де було просторише й спокійніше. За цей час хутірець ще не встиг обжитись як слід і мав убогий і пустельний вигляд, бо навіть не було жодного дерева біля хатини, хоч ямки для них покопав дядько Мартин.

Сотнями знайомих очей глянув хутірець на Лабановича, глянув, здавалося, з докором, бо він, Лабанович, забув про цю бідність, про занедбаність, зайнятий собою, своїми думками, своїм замкнуто особистим життям, хоч іще торік думали вони з дядьком Мартином про те, щоб розвести тут садок, а в садку — пасіку. Згадалися такі ж повернення додому, коли він учився в семінарії, і мимоволі відчув він, що зразу ж потрапив у саму гущу домашнього клопоту, скарг на важке життя, на злидні. Радість зустрічі з рідними потьмарювалась цими відчуттями, які були приглушені за час його життя за межами рідного кутка, поступившись місцем іншому. І тут якось сама собою згадалася Панямонь і марна трата грошей, щоправда, невеликих, але при такій бідності вони мали б значну силу. Все це, збігшись до купи, посилювало підупалий настрій молодого вчителя.

На хутірці день тільки-що починався. Ворота в столу були відчинені, й звідти доносилося завзяте «хрум-хрум!», «хрум-хрум!». Це дядько Мартин різав січку ручною січкарем, — напевно, збиравсь їхати орати під ярину.

Першим помітив Лабановича пес Шукай. Зірвавшись з місця та кинувшись із злим наміром, він почав своє собаче привітання сильним гавкотом, який звичайно спрямовується на незнайому людину, але раптом обірвав злісний гавкіт, спинився на мить, щоб краще роздивитись, завиляв хвостом і з радісним скавчанням кинувся зустрічати гостя. Зустріч з одного й другого боку була найщирішою. Шукай вищав, крутився, скакав, клав свої лапи на груди Лабановичеві, намагався лизнути в

губи, що йому нарешті вдалось і ще збільшило його собачу радість.

Дядько Мартин покинув різати січку і вийшов на тік: по тону вищання він здогадався, що своя людина завітала на хутір. Побачивши небожа, якого Мартин дуже любив, він засяяв від радості і ще задалегідь відгорнув вуса, щоб одвести просторіше місце для поцілунку, шорсткою долонею обтер губи і, ставши біля хвіртки, налаштувався як годиться зустріти гостя.

— Ну, здоров, Андрію!

Дядько й небіж міцно обнялися.

— На все літо приїхали? — спитав Мартин, іноді звертаючись до небожа на «ви».

— На все літо... Ну, як здоров'я та що у вас доброго?

— Нічого, брат, живемо помаленьку.

— Чемодан свій я покинув на вокзалі, а сам пішки рушив. Якраз з Алесем Садовичем на станції з'їхались і разом додому йшли,— ніби виправдувався Лабанович за свій порожній вигляд.

Мати саме доїла у хліві корову. Вона зразу подумала, що це їхній Андрій приїхав на літо, бо й сон такий приснився їй сьогодні. Вона чимдуж намагалася додоїти, і якраз тоді, коли дядько Мартин по той бік хвіртки здоровкався з небожем, вийшла з дійницею і, прикривши її фартухом, швиденько попрямувала в сінці та відразу ж повернулася, щоб привітатися із сином.

— Синочку мій!.. Вернувся!

Лабанович поцілував її в руку.

— А я дою корову, чую — Шукай забрехав і зразу ж стих, вищати почав. Так мені й тьохнуло, що це напевно ти...

Мати з усіма подробицями описала своє передчуття, що було незадовго перед цим, і навіть сон розказала, йдучи до хати разом з дядьком Мартином та Андрієм. На порозі зустрілись з Юзиком, меншим братом Лабановича. Юзик був одягнений пастушком, з гарапником і торбою. Він ішов виганяти в поле корів на росу.

— Здоров, Юзику,— привітався з ним старший брат.

Юзик тільки посміхнувся, повернувши в бік брата смагляве обличчя та показавши ряд білих зубів. Ніби трохи засоромився.

— Виганяй, виганяй, брат, скотину,— зауважив дядько Мартин.— Сонце он уже високо над лісом стоїть.

Хата була ще не прибрана, і не всі там повставали.

— У самий барліг ти, синку, попав,— казала мати, немов просячи вибачення в сина.

— Та воно ще й рано,— озвався Лабанович.

— Спати позвикали довго,— досить суворо промовив Мартин і кинув погляд у той куток, де лежали в постелях його небоги, Маня й Настя.— Розпестила їх мати: такі, пане мій, дівулі!

Мані було вже років шістнадцять, а Настя років на два молодша.

— Їм же так хочеться поспати,— заступилася за дочок мати.— Молоденькі ще, напрацюються за свій вік.

Ганна, мати Лабановича, була жінка добра, працююча, чула, все старалася зробити сама, за всіх заступалася. Вона не раз плакала, коли будила Юзика гнати корів, бо тому так хотілося поспати. Хоч одну лишню хвилину намагалася вона прибавити на його солодкий ранковий сон, а коли хлопець підводився, стояла біля нього, допомагала збиратися й робила все, що тільки могла, щоб догодити синові.

— Замолоду треба в роботу втягуватися,— наполягав на своєму Мартин,— бо як виростуть лежнями, то не подякують тобі за це.

Сказавши це, він підійшов до постелі. Накрившись з головою ковдрою, спав найменший небіж Якуб, найкращий дядьків приятель. Нахилився до нього дядько і став шепотіти щось на вухо. Якуб щось буркнув, а Мартин зареготав найщирішим сміхом, після чого сказав:

— Якуб у мене — людина. Це не Юзик. Того треба з музикою підводити, а Якуб, лише слово промовиш, підхопиться, коли треба. Це перший господар у домі.

Похвалений Якуб — йому було років шість — показав голову з-під ковдри, блиснув на брата темними оченятами, усміхнувся та й знову сховався.

— Мамо! Йди сюди,— покликав він матір.

Хлопцеві потрібна була якась одежина, бо він надумався встати, щоб виправдати свою господарську репутацію.

А дядько Мартин розповів тим часом, як шукав Якуб черв'яків, збираючись вудити рибу, перевертав гній, і коли під ним черв'яків не було, сам собі казав:

— Тут теж нема.

Випадок, здавалося б, зовсім малозначний, але Мартинові він чомусь подобався, а це «тут теж нема» викликала в нього кожен раз веселий сміх.

Дядько Мартин був ще не старий чоловік. З ранку й до самого вечора не випускав він роботи з рук. То в полі, то біля хати крутився, а в більш-менш вільну хвилину займався столярюванням, яке мало безпосереднє відношення до господарських справ: то колеса лагодив, то соху підправляв, порядкував у хліві чи на току або в хаті чи в сінцях щось майстрував. Отак собі будь-що видумував для більшого порядку в господарстві. Короткі перепочинки між роботою використовував Мартин для рибальських справ, добро, що Німан був, як то кажуть, під самим боком. А рибальська снасть — сітка, неретки, вудки — були в нього хитромудрі. У грибну пору, коли задощить і робота припиниться в полі, дядько Мартин візьме кошеля й виходить півдня, зате принесе таких боровиків, що хоч вези на виставку.

— Ну, брате, спочинь з дороги. Я тобі й піл у стодолі змайстрував,— промовив дядько до гостя,— а я поїду поорю трохи, думаємо гречкою під Клином засіяти.

Дядько Мартин поїхав орати, а Лабанович деякий час сидів і слухав новини домашнього життя. Новини ж ці — не можна сказати, щоб були втішні. Наладити господарство так важко. Земля неродюча, хоч і багато її, порозкидана «за світом», тільки й прибутку, що біля хати з того клаптя. І цей кавалок пісний, але ж його хоч угноїти можна. Орендна плата збільшена, а платити нема з чого. Владя, старший брат, ось уже три тижні, як на плоти пішов. А які заробітки — пліт? Якщо принесе десять карбованців, то й добре. А скільки набідується, натерпиться! І з випасами скрутно, заборонено всюди, тільки де ступить скотина, зараз і штрафи плати. Ну, словом, чим далі, тим гірше. Загалом, якось тяжче стало жити на світі. А тут і дівчата підрастають, одержу їм треба справляти.

Лабановичеві важко слухати все це. Він помітив, що мати змарніла за цей час: клопоту багато й життя нелегке. Але перед цим клопотом зникав його особистий. У глибині душі він докоряв собі за те, що нічим не допоміг дома. Щоправда, і допомогти було трудно, бо платню мав невелику, і за останні два місяці він не одержував ще її. Тут окрилила його думка — дати доручення знайомому крамареві Гесалю, що в Панямоні, на цю платню. Гесаль з охотою береться за такі справи і хоч доведеться йому дати значний процент, зате ж без турбот можна одержати карбованців тридцять п'ять.

Двадцять карбованців він оддасть на господарство, а решту залишить собі. На цій думці Лабанович зовсім заспокоївся і значно повеселішав. І зробить він це найближчим часом. Може, навіть завтра піде до Гесаля.

— Ти, синку, ніби трохи змарнів,— зауважила мати, приглядаючись до сина.

— Ні, мамо, це так, з дороги, бо я дві ночі не спав.

— Тоді ти, синку, випий свіженького молочка та йди засни в стодолі.

— Атож, треба-таки трохи відпочити.

Мати принесла повну гладішку молока. Якуб уже встав і поглядав на брата.

— Ну, Якубе, чи багато познаходив ти черв'яків?

— Я тепер знаю, де їх треба шукати: на дровітні, під трісками,— відповів Якуб.

Ось якщо Андрій захоче, то він миттю принесе їх повну бляшанку. Але риба тепер краще береться на вівсяники.

— А знаєш, Андрію, де багато риби?

— Ну, де?

— У Берв'янці. Там така глибина, що й жердиною дна не дістанеш. Там може сосна сховатись!.. От там багато риби!

— Звідки ж ти знаєш, що там її багато?

— Я бачив, як вона там плаває. І скидається, страх як скидається!

Якуб щось згадав і почав сміятись.

— Чого ти смієшся?

— Одного разу смішно було. Дядько ловив рибу, а вона як скинеться! Я кажу: «Дядьку, он риба скидається!» А дядько каже: «Ось коли б ще скинулась одна така риба, так і квас був би!»

— Ну, годі тобі розказувати! Нехай Андрій відпочивати йде,— сказала Маня.— Я постелила вже тобі в стодолі,— звернулася вона до Андрія.

— Ходім, я тобі покажу піл,— і Якуб повів брата в стодолу.— Ми з дядьком майстрували тут,— казав, ідучи, малий. Він увесь час крутився біля брата і шебетав своїм дитячим голоском.

— Що ж ти зараз робитимеш? — спитав Андрій.

— Піду зараз до дядька. Він казав, що навчить мене орати.

— Ходімо, Якубку, нехай Андрій спить.

Маня покликала говіркового Якуба й зачинила стодолу.

Лабанович роздягнувся й ліг у м'яку постіль. Змучене дорогою та безсонними ночами тіло давно потребувало відпочинку, але заснути він одразу не зміг, бо дуже багато набралось різних вражень. Нерви перевтомились, а думки якимось метушилися в голові й не піддавалися ніякому контролю.

У стодолі було досить свіжо й темнувато, хоч з-під шпилью сюди пробивалися пасма весняного сонця, а крізь нещільно складені стіни просвічувало ясне небо. З веселим щебетанням прилітала сюди пара ластівок, які уподобали собі місце для гніздечка, і порушували мовчазність селянського затишку. З поля час від часу доносилося понокування дядька Мартина. Біля Німану — а він був тут зовсім близько — почулася Якубова пісня, а згодом його ж імпровізація:

Німан, Німан дорогий,
Золотії береги,
Потечи назад.

Добре Якубу! Ні гризні, ні клопоту. Вільний і щасливий, як цей ясний промінь, як срібна німанська хвиля, якою він зараз милується там.

Інколи до стодолі вривався легкий вітерець, ворущачи звислі зі стріхи порожні колоски і майстерно зіткану павутину на кроквах. Над стріхою задзвеніла пісенька польового жайворонка... Знайомі, близькі картини-образи домашнього побуту, рідні відгомони, повіви селянського життя-клопоту...

«Добре, що я вдома», — промайнула в Лабановича думка-почуття, і він заснув міцним-міцним сном.

Х

Усе це літо Лабанович жив дома. Не можна сказати, щоб йому було дуже добре. Неприємним перш за все було відчуття, що він тут не такий, як усі, і що на нього в родині дивилися, як на людину іншого кола. І як він не старався стерти всякі межі між собою та рідними і повністю злитися з ними, жити так, як живуть і вони, йому ніяк не вдавалося, бо самі рідні підтримували ці межі. Коли він уставав разом з усіма, щоб узятися до якоїсь роботи, то дядько або мати зауважували, що він міг би поспати й довше і не його вже справа тягти горопашну лямку простих людей.

— Та хіба ж я каліка? — запитував Лабанович.

— Каліка не каліка, а рівнятися з нами тобі нічого. Не для того ти вчився, щоб копірситися в цьому смітті та бруді.

А мати намагалася й страву готувати гостеві крашу, незважаючи на його протести. Брати й сестри також трималися здалека від нього, ніби цуралися, таїли від нього своє життя, свої бажання, і він нарешті погодився з роллю відмежованої від сім'ї людини, що якимось само собою виходило природним. У свою чергу й Андрій замикався в собі. Один тільки Якуб був з ним за-панібрата і знайомив його з колом своїх інтересів, своїх іграшок і свого дитячого життя, забавляючи брата невгамовним щebetом.

З перших днів перебування вдома Лабанович ходив у поле, яке вони орендували в князя, оглядав посіви хлібів. Він радів, коли бачив шнурочки добрих хлібів чи картоплі й не погоджувався з тією оцінкою їх, яку давали вдома, бо і в матері та й у дядька Мартина, як здавалось йому, була звичка прибіднювати справжній стан речей.

Недалеко від хати прослалося низьке болото, де росла дика трава. Користі від нього не було майже ніякої, бо ні для пасовиська, ні для сіножатей воно не було придатне: трудно було туди підступитися. Між полем і болотом поріс густий вільшняк, розкинувшись по купинах, де пробивалася малина і смородина. В затінку під цим вільшняком було волого. Чорне, як дьоготь, болото прозирало з-за високого куп'я.

«А що, коли б цього болота натягати у поле? — думав, походжаючи тут, Лабанович.— Поле ж пісне: копірсни ногою — і жовтого піску дістанеш. Треба буде порадитися з дядьком Мартином».

Він почав міркувати над тим, як можна було б удобрити землю. Сили малувато, а перекопати б землю на перелоги та навозити б у борозни болота з вільшняка, напевно, земля поправилася б, і росли б тут хліба, як ліс.

Думки Лабановича послуналися далі в цьому напрямку. Його ще не великий життєвий досвід підказував про недбайливість людську, про закоснілі форми людського життя.

Ось хоча б і тутешній народ: бідний, ледве-ледве зводить кінці з кінцями, товчється, кидається в різні боки,

шукаючи виходу, і мало хто знаходить його. Землі мало, ґрунт неродючий, голий пісок. Усі ж кращі землі належать панам. Відчувається гостра потреба в землі, а народу все збільшується. Чим же можна поліпшити його добробут? Коли б люди громадою взялися за діло, вони б осушили болота, позносили б піски з полів, а болотний гній та його родючий ґрунт перенесли б на піщане поле — вистачило б і хліба, й сіножаті.

З реального ґрунту роздумів Лабанович з'їхав у привабливий край принадних мрій. Він бачив себе в ролі людини, яка зуміла скликати громаду на нову дружню працю. Громада осушує болота, створює нові землі, прокладає дороги, обсаджує їх плодовими деревами, споруджує мости, нові будинки і починає жити щасливо та багато.

Оглядаючи подвір'я та господарське знаряддя, Андрій спинився біля хліва: під стріхою лежало три грубі колоди чорного дуба. Ще торік, купаючись, натрапив він випадково на цей дуб у піску на дні Німану. Почав тупати круг нього, зацікавився знахідкою. Приніс заступа, став одкопувати. Робота посувалася швидко, вода сама зносила зрихлений пісок, і тіло старого велетня все більше і більше виступало з землі. Чорний, як вугіль, товстий, рівний, гладенький дубовий стовбур лежав поперек річки. Корінь далеко входив у високий берег, і відкопати там його було досить трудно. Лабанович із захопленням упадав біля нього. Він відчув тоді навіть якусь радість, викопуючи на світ цього невідомо коли похованого небіжчика. А, напевно, довгий-довгий час лежав він на дні, бо ніхто не пам'ятає, коли тут росли дуби,— ніяких слідів від них не зберегли часи. Коли весь стовбур був відкопаний, принесли пилку. Дядько Мартин теж зацікавився дубом, і вони вдвох почали доставати його. Витягти його цілим їм було не під силу, довелося розпилати натрое. Набухлий водою, він, легко, як морква, піддавався розпилюванню. Розрізані кряжі викотили на берег, де вони висохли й стали тверді, мов кістки.

І ці три товстезні колоди чорного дуба, рівні, гладенькі, без єдиного сучка, лежать під стріхою, без усякої користі, без усякого вжитку, незважаючи на свою високу цінність. Від сонця й вітру вони покололися, поруділи. І трохи прикро стало тепер Лабановичу, що дядько Мартин не потурбувався розпилати на дошки й

використати цей дорогий матеріал. Не дуба шкода було йому, а прикро, що не використовується те багатство, що лежить довкола нас, а ми не вміємо дати йому потрібний хід.

— Нічого з них уже не вийде, брат. Покололися, падлюки, доведеться попиляти на дрова.— Такий присуд виніс тепер цим дубовим колодам дядько Мартин, і, ніби виправдовуючись, додав:— Нам треба було покласти їх спочатку до стодоли та притрусити соломкою, щоб вони висихали повільно — тоді й не покололися б.

А проект небожа — підвезти чорної землі з вільшняка в поле — дядько визнав вартим уваги, може, так, аби не образити «вчителя». Але... тут знайшлося своє «але». По-перше, ця справа потребуватиме багато сили, часу й праці. Та це ще нічого, можна було б спробувати. Але друга, найважливіша причина перешкоджала такій роботі: земля була не їхня, а орендована. Невідомо, що буде далі з орендою, бо в маєтку хочуть цю землю поміняти з селянами на краї селянських смуг, які підходять або прилягають до скарбового лісу, щоб таким чином об'єднати князівські володіння.

— Живеш ось так із дня на день і нічого певного не знаєш. Може, ще скажуть зносити звідси будинки. Тоді хоч візьми та й підпали їх, а сам чіпляй торби та йди жебрати. Нема, брат, простій людиці ні волі, ні розгону. Їхня сила і їхнє право. Служив, служив батько весь вік, а помер — сім'ї куди хочеш: дінься... І коли їм, холерам, кінець той прийде? І чи прийде? Почалася війна чи яке лихо, може б, людям яка полегкість була.

Жалівся дядько Мартин, що скрізь утискують. Куди не кинься, скрізь у панські руки попадеш. Увесь світ вони загородили, а за просту людину ніхто й не заступиться.

Важко було слухати ці скарги, бо в них була гола й гірка правда. І як узгодити це з тим, що втовкмачували в їхні голови в семінарії? Вчили ж там, довбали на кожному кроці, як піклується царський уряд, царське начальство й сам цар про народ, і як цей народ любить свого батька царя, як він повсякчас знаходить у нього і ласку, і милість. «Бог на небі, цар на землі» — ось ті кити, на яких тримається світ. І ці ж ідеї втілював через школу і він, Лабанович. Звідки ж така непогодженість науки з життям?

Лабанович згадує слово «соціаліст». Він уперше по-

чув його в семінарії від одного товариша з Новогрудщини. Вимовлялося воно тихо, пошепки, а зміст його, оповитий якоюсь таємничістю, не викликав реального значення: це просто пропаша та людина, яка насмілювалась погано думати про царя, про сучасний лад.

Так минали перші дні вдома. Лабанович нікуди не ходив, сновигав по подвір'ю, по полю, деколи вибирався в ліс у свої знайомі обходи, де після дощу так любив збирати гриби, але тепер їх ще не було. Ходив він, а з ним ходили і думки його, і його мрії, і спогади. Спокій та лісова тиша так і схиляють до такого роздумування. І в цій самоті-глушині невідступно ходив з ним образ Ядвісі, чистий, недосяжний і безмежно любий та дорогий. І де вона тепер? Чи згадує його? А чому ж усе-таки нічого не написала, не сказала йому, куди їде? Невже вона нічого не хоче знати про нього? А може, там, у Хатовичах, у волості лежить лист від неї. Він напише туди. Як добре, що таке йому спало на думку. І в серці пробуджується надія, що лист, напевно, є там. Повернувшись з лісу, він пише до Дубейки і просить, щоб усяку пошту пересилали йому сюди. З цим листом їде він у Панямонь. Якраз і іншу справу можна владнати — комерцію з Гесалем. З Панямоні вернувся він значно повеселілий і звеселив трохи й своїх рідних, бо двадцять карбованців гроші для них немалі.

Поступово Лабанович увійшов у колію домашнього життя. Читав, відновлював у пам'яті науку, набував нові знання. Інколи надвечір ходив у Микутичі, щоб побувати в компанії своїх товаришів, а влітку їх тут ніколи не бракувало.

Микутичі — село велике, відоме на всю округу. Розмістилося на пісках біля Німану. Народ тут бідний, малоземельний. Жити з господарства трудно, і микутичани перебиваються заробітками. Але цих заробітків обмаль. Узимку возять колоди, навесні та влітку ходять на сплав — на згони та на плоті. Жінки та дівчата збирають улітку ягоди та гриби і цим трохи підробляють на домашні злидні, а молодь розлазить по світу, щоб вибитися в люди, знайти собі шматок хліба і батьків підтримати. Виб'ється один, за ним тягнеться другий, допомагають один одному. Залізниця, телеграф, пошта, школи різних видів, починаючи з учительських семінарій і кінчаючи вищою школою, мають своїх представників з Микутичів. Таким чином, Микутичі мають свою

інтелігенцію, переважна більшість якої припадає на вчителство, і ця група найближче зв'язана з рідним селом.

Як тільки кінчалася робота в школах, учителі з'їжджалися на літо до батьків. Це ввійшло якимось у традицію, та й дома прожити дешевше, можна було не чіпати грошей за літні місяці, перебути на домашньому хлібі та на батьківському кулешику. В затінку stodол і повіток знаходили вони спокій душі та відпочинок тілу. Хто готувався до вчительського інституту, хто озброювався філософією життя, хто ловив рибу на лоні природи, хто заходжувався біля господарства, допомагаючи батькам, а хто так собі бив байдики. Але в гарячу пору сінокосу та жнив висипали вони всі на луг, у поле, і тільки найповажніші та найсолідніші, пропахлі панським духом, уперто сиділи під своїми стріхами. А якщо хто й виходив у критичний момент в'язати ячмінь, то не інакше, як у рукавичках, даючи цим багатючий матеріал для жартів веселим микутичанам.

Вечорами, коли спадала денна спека, виходили вчителі холодком на прогулянку, ходили по вулицях, а часом збиралися в когось і влаштовували пиятику. А деякі нишком навідувались у комори та повітки, де мали свої резиденції обранки їхнього серця. Таких «обранок» називали в Микутичах «панськими» дівчатами, і це явище було тут законним і цілком природним. Але важко було зробити крок, щоб любовні пригоди назавтра не стали відомими всім у Микутичах.

Серед учительства були свої групи, які утворювалися на ґрунті тих чи інших інтересів. Учителі більш стали, що мали вже певний життєвий досвід і працювали по кілька років, трималися своєї компанії і на молодих дивилися трохи звисока, як люди досвідченіші, більш розвинені та заможніші, якщо тільки поняття «заможність» загалом можна було прикласти до сільського вчителства.

Молоді ж учителі вважали своїм обов'язком вряди-годи зайти до своїх колег, поговорити з ними, а іноді посперечатися і показати їм, що й вони не ликом шиті й казенну кашу недаремно їли. А в Микутичах прапор науки та гідність розвиненої людини підтримувалися високо серед учительства.

Перша позиція, яку завоювала молодь у своїй боротьбі за право називатися розвиненими людьми, звичайно,

було заперечення релігії й бога. Може, в цьому виявлявся протест проти семінарсько-попівського виховання і слов'янських текстів Філарета, але хто не читав Бокля, Дарвіна і Дрепера, той просто вважався неучом, людиною, яка нічого не знає і з якою нема про що говорити. Микутицькі стодоли та повітки були школами безбожництва і вільнодумства.

З повіток вільнодумство переходило й під стріхи селянських хат. Статечні люди спочатку з докором хитали головами, коли чули про якісь безбожницькі вигадки того чи іншого вчителя.

— Чого ж вони дітей навчать, якщо самі роблять казна-що?

А згодом звикали й говорили:

— Може, і справді нема бога.

І нарешті добродушно сміялися, як ось і у випадку з Іванком Перегудою. Його мати — богобоязлива жінка. Боліло в неї серце, що Іванко до церкви не ходить, а попа кудлатим чортом обзиває. А коли його часом запитують про щось, так він відповість: «А чорт його святий знає».

— Ох, як ти погано говориш, синку! Ти ж таки вчитель і сам повинен знати, що це — гріх.

— Що значить «гріх»?— відповідає Іванко.— Може, ти скажеш, що й сало їсти в п'ятницю — гріх?

— А ти спитай батюшку, що він тобі скаже.

Іванко зневажливо хитає головою:

— Я питатиму в цього патлатого бовдура!

— Побійся бога, синку! Що ти кажеш! Він же служитель божий.

— Не боюся я того, чого на світі нема.

— Дух святий з нами, мати найсвятіша!

Мати хреститься, назад подається, а Іванко нападає:

— А ти бачила бога? Тоді скажи, який він! На кого схожий: на коня чи на корову?

Мати відступає й стиха шепоче «Отче наш». Вона не може забути цього важкого гріха синового. Нишком молиться за нього богу.

— Синку,— каже вона через деякий час,— піди до церкви, помолися. На тобі сороківочку, постав, синку, свічку в церкві.

Цю сороківку він пропив у повітці з друзями, а матері сказав:

— Я тобі, мамо, потім п'ять карбованців дам за твою сороківку, а зараз я пропив її: краще пропити, ніж віддати попові.

XI

Біля самого села, підмиваючи вулиці, тече Німан. Розложисті кругловерхі верби, зіп'явши над водою корінням, обступають пологий піщаний берег. На микутицьких вулицях — сипучий пісок. Грязюки тут майже не буває ніколи, але коли здійсмається вітер, то цілі хмари куряви стоять у повітрі.

Шумно й галасливо влітку на березі Німану. З ранку й до смеркання голяками тут качаються діти, то в піску, то у воді. Сотнями відгуків розноситься над річкою ляскання прачів. Підіткнувши спідниці й оголивши литки, вибивають полотна жінки та дівчата, білять їх, розстилають на березі. В цьому місці Німан мілкий і широкий. І їздять, і ходять, і худобу женуть убрид. Цілісінький день снують тут люди — старі й малі, хто за Німан, хто з-за Німану. Перейти ж убрид річку влітку — одна насолода. І якщо в чоловіків є ще деякий клопіт закотити або скинути штани, коли вода прибуде, так жінки в такому випадку цілком щасливий народ. Закочуються на ходу, скільки треба, і хоробро рушають убрид, незважаючи на те, чи є тут хто, чи ні, дивляться на них чи не дивляться. Інколи ж деякі сміливі й одчайдушні особи, та ще особливо коли на березі є глядачі, навмисне приготуються брести так, ніби тут дуже глибоко і можна подумати, що вода достане до самих пахв, хоч вище колін вона не доходить. Бувало, й жартами перекинуться в таких випадках по суті діла, а часом який-небудь Гілерик, людина поважного віку, і зауваження зробить, вийнявши люльку з зубів: «Спустила б хоч нижче спідницю», — а сам при цьому стидливо вбік одвернеться. А коли його брали на сміх і щоб не залишитись у боргу, так відповідав:

— Потягнути б безсоромницю пужалном, тоді шанувалася б. Козиряе чортзна-чим!

По той бік Німану луки йдуть, а за луками — ліс і поле. Версти з дві буде до поля. Лежить чорна гребля поперек луків, одним кінцем до річки доходить, другим — у поле впирається. Ось ця гребля — лихо й горе микутицьке. Поки перейдеш її — мало дух з тебе не випре

й кишки не переверне, а дощового літа й кінь угрузне, і сам, як той дідько, грязюкою заляпаєшся. І снасть ламали тут, і скотину калічили. Погана гребля, щоб її люди не знали, так уже в'їлася вона в кістки.

Колись тут, як розповідають старі люди, правда, самі вони не пам'ятають, був міст. І тепер ще де-не-де по боках греблі залишилися рештки паль, і стирчать вони з грязюки, як гнилі зуби в щелепі. Міст цей був зруйнований під час Шведського Паління. Живе ще в пам'яті людей війна з шведами. Навіть назву свою має в устах народу — Шведське Паління. Ось і спалили тоді шведи міст. Великі битви відбувалися тут. А над самим Німаном, трохи вище села, є курган-могила. Розмиває ріка груди цій невідомій могилі, вимиває людські черепи і стародавню зброю. І переказують матері своїм дітям про цей страшний час Шведського Паління. Багато тоді народу побито було, будинків спалено. Люди по лісах ховалися. І до хитрошів удавалися шведи. Гукали в лісі:

— Тетяно, Мар'яно! Виходьте з лісу: шведи додому поїхали.

І коли хто виходив на голос, того забирали та вбивали.

Тоді й скотина майже вся перевелася. В Микутичах залишився один тільки бугай, а в Сверинові — корова. Зібрали цю пару потім люди докупи й орали ними. Але нарешті покарав бог шведів за знущання над людьми — засліпив їх, і збираючись їхати верхи, вони сідали обличчям до кінського заду. Тоді їх побили.

Така легенда пов'язувалася з греблею та з колишнім мостом, який був на її місці.

На самому березі Німану навпроти броду була стара корчма на височезному підмурку. Колись був це вир селянського життя, і не одна микутицька душа захлинулася у ньому. З того часу, як запровадили монопольку, корчма занедбалася, а згодом згоріла. Але за старою звичкою збирався тут народ, як на стародавнє віче, де вирішувалися селянські справи, обмірковувалися різні питання микутицького побуту.

Микутичани — народ громадський, любить поготорити про всяку всячину: про закордонну політику, про війну, про заробітки, про тяжке життя, про те, що на світі щось діється і щось готується і що повинно щось статися, бо так далі жити не можна. Жадібно прислуха-

лися до різних чуток, іноді видумували їх і на цій основі будували такі речі, що самі починали лякатися їх, а потім самі ж висміювали себе. Збереться тут, бувало, громада, а перед нею за Німаном, немов якась гадюка, лежить проклята чорна гребля, дихнути вільно не дає. Багато було про неї розмов і сварок, коли мова заходила про те, щоб її полагодити. Бувало, нехотя й зберуться, і підправлять де-не-де, але така репарація мало давала користі, і гребля як була, так і залишилася їхньою бідою.

Щоправда, не завжди гребля з однаковою силою бунтувала селянські душі. Деколи про неї навіть зовсім забували, і тільки в косовицю та жнива, коли треба було їздити возами, про неї думали, її проклинали, за неї сварилися. Жила ця гребля в думках громади й окремих членів її. Жила — як більмо на оці.

Лабанович не раз чув розмови про греблю та скарги на неї як від дядька Мартина, так і від громади. Не раз і сам ходив через неї пішки та їздив. Не раз перетрусився він тут, везучи снопи чи сіно, щоб не перекинути воза. В його пам'яті зринала легенда та різні байки, створені наляканою фантазією темної людини. Було на цій греблі, казали, таке страшне місце, звідки часом вибігав хтось у червоному, з батогом у руках і шмагав по вухах того, хто пізно їхав з поля.

Дивним здавалося Лабановичу, що таке велике село, як Микутичі, не може справитися з греблею. Ну що значило б селянам покласти, ну тиждень-два часу, щоб відмучитись і збутися цієї халепи? Невже так важко громадою викопати з обох боків греблі канава, навозити піску й каміння, звести її, насипати, зрівняти, утрамбувати. Піску ж, куди не повернись, цілі гори. Камінням завалені межі. Цілі кагати каміння, наскиданого з поля, тягнеться обабіч дороги. І робочих рук досить, і матеріал під руками, нема тільки такої людини, яка б підняла село на громадську працю.

І ось цього літа, коли в голові Лабановича зріли різні проекти щодо поліпшення людського життя, порушив одного разу він питання про греблю серед учителів свого села. Душ із десять зібралося в stodолі Іванка Перегуди. Сам Іванко лежав у своєму барлозі, зім'явши ногами домоткану ковдру та збивши подушку в якийсь брудний клубок. Волосся його, давно не стрижене, скупидилось і кучмою лежало на подушці. Вчителі роз-

містилися де прийдеться. Біля постелі стояв блаженський столик, на ньому лежало кілька книжок, порожня паперова коробка з-під гільз та кілька недокурків.

Іванко Перегуда зажив слави дивака і філософа. Основною формулою його філософії було: «Плюй на все і бережи своє здоров'я». Правда, в нього було багато напускного, і він трохи хизувався своїм дивацтвом. Загалом же був добрим працівником у школі і веселою людиною в компанії.

Зійшлися тут різні групи вчителів. Старші вели бесіду, а молоді тільки прислухалися та кидали репліки.

— І ось що цікаво, і це треба відзначити, хлопці,— казав Михась Лобода, вчитель з п'ятирічним стажем.— Серед наших микутичан жодного злодія нема.

Учителі були приємно вражені. Та й справді, нема тут злодія.

— Це, братця, варте того, щоб золотими літерами вписати в історію нашого села,— озвався приятель Лободи, Гнат Курган.

— Авжеж, це рідкість,— загули голоси.

— Бо тут і вкрасти нема чого, та й микутицька голова не здатна зростити злодія,— озвався зі свого барлогу Іванко.

Всі засміялися.

— Ні, брат, постривай! — з жаром виступив Садович. — А Язеп Малюк...

— О ти, чорт! — ніби напустився на нього Курган.— Обідню псуеш. А що Язеп? Він тут не живе і жодного цвяха не вкрав, отже, й не порушує загальної честі нашого села.

— Правда! — підхопили вчителі.

Язеп Малюк був у Микутичах разів зо два, а зараз про нього ніяких чуток нема.

— Я вам розкажу про Язепу,— заговорив Курган.— Як він тут останнього разу був, то поїхав з нашими микутичанами в Панямонь. А чоловік він спритний, одягнений на міський лад, манери в нього, як у пана. «Чий же це такий?» — дивуються люди. «А це наш — микутицький», — відповідають микутичани. Раді вони, що їхня людина така спритна. Аж через кілька хвилин впіймали Язепу на крадіжці. Ведуть. «Хто ж це такий? Чий він?» — питають люди. Наші микутичани відповідають: «А біс його знає, чий він там».

Коли розмова зайшла про життя села, Лабанович улучив момент, щоб звернути розмову на греблю:

— Знаєте, хлопці, що? Ось ми тут пригадуємо всякі, щоправда, досить цікаві, дрібниці. А варто було б греблю полагодити. Всім вона в печінки в'їлась, і всі відчувають, що її треба полагодити, так полагодити, щоб вона перестала бути більмом у житті села... Давайте піднімемо народ на роботу!

Він ще хотів сказати, що зробити добру греблю зовсім не важко, якщо взятися дружно громадою, але трохи соромився старших товаришів і відчував себе в їхній компанії не дуже впевнено.

— Ти що ж? Хочеш бути Оберлейном? — спитав його Лобода.

— Не втручайся в життя, — зауважив з барлогу Іванко, — нехай воно йде, як іде. Плюй на все і бережи своє здоров'я.

— Тут, брат, потрібне втручання начальства, наказ суворий і серйозний, а тебе ніхто не послухає, — додав Курган.

— Запаніли ви й не хочете пальцем поворухити, щоб зробити добре діло, — жартома відповів Лабанович і змовк.

Розмова перейшла на інші теми, але йому було трохи немов образливо за свій виступ. Ну що ж? Він зробить це і без них. Більше він уже не торкався цього питання, бо видно було, що ніхто не надавав тут серйозного значення тому проєктові, з яким він так невдало виліз.

Кожний, хто хотів би поготорити з микутичанами, завжди знайде серед них уважних слухачів, особливо у святкові дні погожої години. Тільки підсядь до кількох душ на призьбі, відкрий лишень рота і промов кілька слів, як зразу ж навколо тебе почнуть збиратися люди, і за півгодини їх набереться не одна сотня. Ось і цього разу біля хати дядька Базиля, на горбі, звідки так добре видно і брід, і греблю за Німаном, зібралися микутицькі селяни. Серед них був і Лабанович. Розмова зайшла про Полісся. Лабанович розказав кілька смішних пригод з цельшинського життя, як поліщуки свято згубили та як вони причащалися після сповіді.

Микутичани слухали й сміялися.

— Так вони поганці, дикуни, — зауважив дядько Симон. — Я раз бачив їх. У Несвіжі лісовика-поліщука зустрів. Волосся довге, ніби в попа. Взяли його та й по-

голили, як коліно. Ой же він горював! Хапався за голову та все казав: «Що з мене зробили? Як же я з'явлюся в своїй стороні? Скажуть — макогін, і край».

— Але між ними і, скажімо, нами, микутичанами, е багато подібного й спільного,— заступився Лабанович за поліщуків.

— А в чому ж? — поцікавився дядько Яхим.

— А ось у чому. Там, у Цельшиному, страшно грязюки багато, не вилізти, через вулицю не можна перейти в дощову погоду. Подвір'я ж і вулиці колодами завалені. І нікому й на думку не спаде покласти кладку біля хати. Говорив я з ними не раз, а вони тобі хоч би що. «А,— кажуть,— ми вже до цього звикли, споконвіку так у нас ведеться». А ви погляньте — бачите? — Лабанович показав на греблю.— Чи ж не те саме?

— Вірно, брат,— почувлися голоси.

— Так вона ж, стерво, велика! Це не те, що колоду викотити з двору на вулицю, щоб покласти кладку,— виправдувався дядько Симон, не хочучи, мабуть, у один ряд з поліщуками стати.

— Але проїхати возом по греблі це не те, що пройти пішки грязькою вулицею.

— Що й казати! Ось де сидить вона, ця гребля.— Дядько Базиль показав на горлянку.

— Отож я зумисне й почав з поліщуків, щоб поговорити про греблю. І справді, як це ви терпите до цього часу таке лихо, як наша гребля? Таке велике село, стільки рук, стільки сили! Взялися 'б гуртом — хто піску привіз би, хто каміння,— ним поле, дороги завалені,— хто вийшов би з лопатою, хто з сокирою. Тиждень усього, і гребля була б — як яечко.

— Коли б же то дружно взялися,— гуде голос.

— Це, брат, не так-то легко,— виступив наперед старий Сьомка, балакун і заповзятий курець. Він так пропах самосадом, що його за півверсти можна було впізнати по запаху.

— Зроби ти найкращу греблю, а підніметься весною вода і знесе її к бісовій матері.

Тут зчинився шум. Деякі стояли за те, що греблю можна зробити вічною. Вся біда в тому, що народ на роботу не піднімеш, бо недбалый. Інші доводили, що з цієї греблі пуття не буде. Тут міст будувати треба, ліс возити, майстрів наймати. Іноді між деякими зав'язувалася сварка: ось, наприклад, Стецьок — скільки

працював на греблі, а Гароним ховався, як собака від мух.

— Ви ніколи й не бралися спільно, громадою, і не знаєте, яка ви сила в дружній громаді. Хто ж за вас працюватиме? І для кого ви будете працювати?

— Ми це, брат, знаєм, але ось ради не можемо дати. Коли б приїхав пристав з нагаєм та всипав перцю, то поставив би всіх до роботи,— каже старий Гілерик.

Микутичани гудуть. Випливають наверх різні кривди, непорозуміння, пригадуються старі хиби селянського життя, про греблю зовсім перестають говорити.

Деякий час Лабанович і на селі не з'являвся, бо якось прикро було слухати глузування друзів.

XII

Закінчувалося літо.

На луках уже розстилалася зеленими оксамитами ніжно-квола отава. Поруділи стіжки. Збиралися у вирій лелеки. Оповиті синюватою смугою, журливо проглядали далі і зникали в світлі серпневого сонця.

Почали роз'їжджатися з літніх вакацій учителі.

— Пожив, брат, і годі: забирайся на своє сідало! — В цьому голосі осені вчувається якийсь смуток, а здається, так ще недавно звучав інший голос, радісний, свіжий голос весни.— Розправляй крила, здіймайся з місця, лети на простір, живи, як тільки ти здатний жити.

Визначив собі день від'їзду й Лабанович.

Дубейка переслав йому пошту, але того листа, якого так жагуче чекав, про якого так багато думав і про який не говорив нікому, а тільки носив у своєму серці, не було й не було. І не буде. Минуло літо, минула й надія. Ну що ж? Пожартувала дівчина, а тепер ці жарти минули; там, у глушині, де, крім нього, не було нікого, можна було й з ним пожартувати, посміятися з нього, дурного. Але такий кінець, такий висновок спокою не дасть, ні, ні, не дасть!

Недавно прийшов казенний пакет — призначення у Вигонівську школу. Вдивлявся Лабанович у це слово: якраз воно й підходить йому. Просто аж якось чудно трохи, бо в цьому слові вчувається ніби якесь вигнання. І чому в цьому «вигнанні» вчуваються співзвучні його серцю акорди? Що вигнано з нього? Хто вигнав?

Він думав і про свою нову школу. І ця школа, і ці

Вигони, про які він ніколи раніше не чув, вплітаються в його життя, уявляються в тих невиразно-привабливих тонах-обрисах, що такі принадні здалеку, але які ніколи не збігаються з дійсністю. Але одного цього поетичного уявлення про нові місця було замало. Він пішов до Микутичів у школу, щоб пошукати на карті свої Вигони, подивитись, які там є більш відомі населені пункти. Вчителі майже всі роз'їхались, і ніхто не розкаже про нову школу.

Зайшов до Садовича. Хотілось би з приятелем поділитись новою. Садович теж чекав призначення. Несподівано зустрів там Лабанович і іншого свого товариша по семінарії, Янку Тукалу. Це був потайний юнак, круглоголовий, білявий, з трохи кирпатим носом і сірими очима. В семінарії він тримався осторонь від своїх товаришів і все про щось думав. Що поглинало його увагу, він нікому не казав. У його душі, мабуть, відбувався якийсь болючий процес, і він переживав це мовчки. Інколи вдавалося його розворушити, і тоді він ставав веселим, жартівливим, здатним усіх захопити своїми дотепами і сміявся таким заразливим сміхом, що не можна було не піддатися йому.

Випадково Тукала відкрив у собі одну властивість. Було це на другому курсі. Тукала завжди був коротко острижений. Волосся в нього було цупке, стояло сторч. Одного разу, вкладаючись спати, скидав він сукняну сорочку. Тернувши нею по волоссю, він почув якийсь чудний тріск і зацікавився. Тернув удруге, знову почувся той самий тріск.

— Гей, хлопці,— гукнув він, накривши голову сорочкою,— ходіть сюди — в мене, здається, не голова, а машина електрична!

Навколо Янки зібралось душ з двадцять семінаристів. Затамувавши віддих, слухали тріск у його волоссі, коли по ньому терлася сорочка, а потім заливалися дружним реготом.

— Платить, трясця вашій матері, гроші,— сміявся й сам Янка, забавляючи товаришів.

І ось цей самий Янка Тукала стояв зараз біля стодоли, де поселився на літо Садович.

— Янку! Ти ж звідки це взявся? — здивувався Лабанович і потряс Янкові руку.

— День мого мандрювання сто сороковий,— в якомусь біблейному тоні заговорив Тукала.— Обійшов я

чотирьох вітрів землі, зважив людське життя і знайшов, що воно подібне до коров'ячих коржів, порозкиданих по вигонах.

— А бодай ти згорів із своїм висновком,— сміялись його друзі.

— Га-га-га! — реготав Садович.— Ти знаєш,— звернувся він до Лабановича.— То він святим хотів бути — на Валаам їздив бога шукати!

— Не може бути!

Янка ніяково посміхався й не перечив. Лабанович і Садович дивилися на нього й реготали.

— Чого ви регочете, вельзевулові діти?

— А бодай ти скис, Янку! Святим хотів зробитися!

— Начхати я хтів на святих — баста! Не знайшов я правди і більше шукати її там не буду. А тепер мститися почну. Стережіться, боги, біднота гуляє,— перекрутив він вірш Нікітіна.— Жив я, братця, сам. Глушина, нікого нема, часу багато. Начитався я всілякої душе-спасенної погані, і потягнуло мене під церковні стіни, в кущі сивобородого Єгови. Постив, брат, складав гроші, щоб у Валаам поїхати. А скінчив я тим, що, повернувшись, приніс таку жертву святим в особі Миколи-угодника, якої жодний жрець у світі не приносив.

І розказав про неподобство, яке вчинив він перед образом Миколи-чудотворця.

— У тебе, брат, усе крайності, нехай ти згориш,— зауважив сміючись Садович.

— Треба ж якийсь рахунок підвести пройденому колу і віху поставити,— сміявся Янка.— Ні, братці, тепер я хочу жить інакше. Досить цього лайдацтва. На інші горизонти переведу я свій погляд. Спочатку місце змінити потрібно. Хоч воно — не місце красить людину, а людина місце. Я хочу Басовим сусідом бути, а ще краще — в одну школу з котримсь із вас попасти, бо коли я сам, я знов якусь дурницю зроблю — вдача у мене просто собача. Думки все якісь у голову лізуть.

— А я, хлопці, переведений в інше місце,— перебив Янку Лабанович,— у Вигонівську школу.

— Тебе вже, як ту худобину, погнали на вигін,— пожартував Янка.

— Це, напевно, святий Микола помилився і замість тебе та мене покарав.

— Він ще, гляди, щоб і мені перцю не задав. Чорт його, брат, знає.

Пожартували трохи друзі, а потім почали говорити про свої школи, переклади, про свої взаємини з так званою інтелігенцією, з якою доводилось жити.

— Може, вони й щасливіші за нас, усі ті, що в карти грають і горілку п'ють? Їм це любо, в цьому їхня радість, і вони ніяких чортів знать не хочуть. А я так і пити не хочу — гидко! Карти не ваблять мене, а дівчата хоч і ваблять, але я з своєю закарлючкою, — так назвав Янка свій ніс, — соромлюся поткнутися до них. Мені все здається, що вони сміються з мене. Що ж мені робити? — питав Янка. Серйозне і жартівливе перемішувалось у його балацці. — Я починаю думати, що до всього треба підходити з якимсь мірилом, але цього мірила в мене нема. Сьогодні воно — мірило, а завтра — глупота, — і я сам касую його своєю власною рукою. Я кидаюсь від однієї теорії до другої, беруся за те, хапаюсь за інше і скрізь відстаю. Читаєш одну книжку, здається — тут правда. Візьмешся за іншу, і з нею погоджуєшся. Тепер ось захопився Ніцше «Так говорив Заратустра», і мені хочеться бути надлюдиною, чорт забирай! А коли гарненько подумати, то виходить, що ти людина з покаліченим семінарським вихованням мозком. Я про вас не насмілюся говорити цього, хоч і ви, напевно, такі ж хисткі, як і я, я — дерево в полі, що хилить гілля туди, куди вітер дме.

— Ну, це — досить песимістичне визнання, Янку, — озвався Садович.

— Янку, любий! Руку, брат!

— Ти, виходить, погоджуєшся зі мною? — і Янка здивовано глянув на Лабановича.

— Анітрішечки, — відповів Лабанович, — та й у чому з тобою погоджуватись? Адже ні до якого висновку ти не дійшов, ти тільки показався з нового для мене боку. Але я люблю тебе за покуту твою, як це сказано в Достоевського, за те, що ти не стоїш на місці, що ти метушишся, правди шукаєш і «хочеш своєї погибелі» — так само сказав і Заратустра. Нехай ми — ті дерева в полі, що стоять на буйвітрі, нехай хилиться гілля в той бік, куди дме вітер. Але ж вітри віють у різні боки, і гілля гнеться і туди й сюди. Однак здорове, міцне дерево стоятиме рівно, а гілля його більше нахилиться в той бік, звідки світить сонце. Справа ж уся в тім, як відшукати гілля це сонце.

— Ти вже, я чув, відшукав, гілля сонце, коли гадав підняти микутичан на будівництво греблі? — спитав сміючись Янка.

— Так і ти ж відшукав це саме сонце, коли гадав знайти його у Валаамських монастирях! — заступився за Андрія Садович.

— Підняти село, зробити добру греблю, по-моєму, в тисячу разів важливіше, ніж тинятися під кущами сивобородого Єгови, як ти казав. Але я тебе за це не осуджую і не сміюсь. А що не вдалося підняти селян, щоб зробити для них самих корисне діло, то це ще не значить, що їх загалом не піднімеш і піднімати не треба: не підняв тепер, піднімеш згодом. Та й братися за це, можливо, треба якось не так. Необхідно зважати на те, що народ малокультурний, консервативний, не вміє цінувати своїх громадських інтересів і не звик виступати громадою. Але ж йому треба про це нагадувати, будити його, підштовхувати. І, по-моєму, це є нашим обов'язком... Але що казати про народ, коли вчителі не розуміють цього!

— Вірно, брат,— озвався Садович.— Народ наш спить, воля його паралізована, в нього багато няньок, опікунів, з його рук вибита всяка ініціатива... Ось де корінь бід... Я, хлопці, вельми задоволений, що ми зустрілись і поговорили. Правда, ми, як у лісі; ходимо навпомацки, мов сліпі. Ми повинні передусім міцніше один за одного триматися, щоб разом вибиватися на якусь дорогу, повинні підганяти самі себе, щоб не заснуть і не загрузнути в болоті. Я твердо вирішив тут залишитись. Янка буде моїм близьким сусідом. Ось шкода тільки, що ти, Андрію, забився в те Полісся.

— З вами почуваю я себе весело і піду на що хочете,— розійшовся Янка.— Богові не піддамсь і з царя готовий корону здирати. В мене, братці, і сни бувають цікаві. Я все збираюся записати їх у напучення нащадкам.

— Ну що ж? Будемо листуватись, ділитися своїми думками і не втрачати один одного з поля зору,— перебив Янку Лабанович.

— Тоді давайте складемо тріумфірат! — горлав Янка.

— Давайте!

І друзі з запалом потисли один одному руки на знак свого союзу.

На карті в школі Лабанович не знайшов свого нового місця.

«Напевно, ще більша глушина, як Цельшине»,— думав він.

Дістали «Пам'ятну книжку Мінської губернії», де звичайно були зазначені усі установи й школи. В книзі значилася й Вигонівська школа, що трохи втішило й заспокоїло молодого вчителя, але докладної адреси не було. Про одне тільки довідався Лабанович: їхати потрібно в Пінськ, а вже звідти пробиратися до школи.

Напередодні від'їзду пішов Лабанович у ліс, щоб востаннє оглянути свої грибні місця і попрощатися з ними.

У лісі було зовсім тихо. Крізь гілки стрімких сосонок пробивалися теплі пасма вересневого сонця. Пожовклі колочки безшумно опадали додолу, ледь зачепиш гілочку. Десь у небі курякали журавлі, поспішаючи у вирій. Лабанович відчув якусь м'яку журбу, нав'яну і тишею лісу, і цим замиранням життя. І різні думки, легкі, як тіні соснових гілочок, тужливі, як курликання журавлів у небі, снувались у його серці.

Було чогось жаль, ніби якась утрата спіткала його. Думав про своє нове місце, складав плачі життя і роботи там. Згадував Цельшине. Тепер воно ніби відходило від нього, оповивалося мороком, робилося порожнім і чужим, бо не було там того коханого образу, що надихав життям і радістю. Цей образ невідступно ходив з ним по лісі, відгонив інші думки, змушуючи думати про себе. І слова Ядвісі: «Коли ви мене поцілуєте, то, присягаюсь пам'яттю матері, я кинуся під поїзд»,— ніяк не забувались, і сама вона, як жива, стояла в нього весь час перед очима.

Другого дня перед заходом сонця запряг дядько Мартин вороного коника, якого прозвав за шпаркість Ножиком, щоб одвезти небожа на станцію. Невеличкий чемоданчик був задалегідь укладений, зібраний у дорогу.

— Як на добрий лад, так і коня запрягати не варт було б,— казав Лабанович, пробуючи на вагу чемодан.

— Нащо ж, синку, ти будеш бити ноги? Не підвердється кінь, гуляє тепер.

Залишив Лабанович грошей собі на дорогу, щоб заїхати, а решту, карбованців сім, віддав матері.

— Пришли ж, синку листа, коли доїдеш, як уже тобі там ітиметься.

Поцілувала мати сина й сльози витерла.

— Ну, Якубе, бувай, брат, здоровий! На майбутню зиму до себе заберу тебе. Добре?

— Добре,— кивнув головою Якуб.

Мати стояла на подвір'ї і проводжала очима візок, який покотився в бік лісу. Лабанович оглянувся, помахав кашкетом матері й сестрам, кивнув їм здалека головою. Ще раз оглянувся назад, як під'їздили до лісу. Промайнув хутірець зі своїм вільшняком, промайнув і сховався.

Частина друга НА НОВОМУ МІСЦІ

XIII

Поїзд наближався до Пінська.

Ще не бачені краєвиди Пінського Полісся, залиті світлом вересневого сонця, оповиті тонким маревом синяви, сповнені своєрідної краси, первісної дикості, м'якості тонів і якоїсь одвічної задуми, виникали перед Лабановичем, полонили своїми чарами, неосяжними просторами землі та рівністю обріїв, які зливаються з небом чи ховаються за темно-синьою смугою безмежно далеких лісів. А на цій рівнині вихоплювалися поліські села, де над стріхами хат здіймалися високо в'язи, липи й клени, обсіпані золотом осені. Блискучим сріблом звивалися річки в низьких берегах, бовваніли широкі плеса болотяних низин, порослих дикою травою, аїром та очеретами. По цих драговинах, де, здавалось, і води не було, просувалися човнами рибалки-поліщуки в своєму самотньому одязі й крилатих брилях. Місцями прослалися цілі площі жовтих пісків, оточених кучерявими молодими сосонками. Картини швидко зникали, змінювалися новими, і не було змоги затриматись на них, бо поїзд мчав дуже швидко, поминувши останній роз'їзд перед Пінськом.

Пасажирів у вагоні було небагато, і Лабанович переходив від одного вікна до другого, щоб роздивитися цю місцевість і хоч приблизно відгадати, де його нова школа. У вагоні він розпитав у тутешніх людей про свої

Вигони. Виявилося, що його нове місце за п'ять верст від Пінська, і це досить потішило молодого вчителя. Та ще довідався він, що й волость від школи зовсім близько. Тут йому й пораду дали, як дістатися до Вигонів. А для цього треба тільки піти на Каролінський базар, а там, напевно, будуть вигонівські селяни і за доступну ціну, а то й просто задарма, завезуть його на саме місце.

І цей ясний день, і ці краєвиди, сповнені поезії, і ці відомості, зібрані в дорозі, про нове місце,— все це зміцнювало той добрий настрій, з яким під'їздив Лабанович до Пінська. З нього спадав тепер і неспокій, і клопіт, як знайти свою школу, добратися до неї.

З чемоданчиком у руці подався він на станцію в густому потоці людського натовпу. Поминув багатий і і гарний зал першого класу, поминув з виглядом людини бувалої, для якої вся ця краса й розкіш ніби були звичайнісінькими речами, хоч не міг не зауважити всю невідповідність свого власного одягу, на додачу з тоненьким чемоданчиком, з обладнанням залу і тією вишуканою публікою, що так поважно сиділи за пишними столами. Проте він відчув себе людиною, яка попала не на своє місце, його власна особа здавалася тут надто мізерною й незначною. Ось чому він почав швидше проштовхуватися, тримаючись більше біля стін, щоб не заважати нікому, щоб не повернув його назад оцей високий і грізний швейцар у блискучих галунах. І тільки поминувши зал і опинившись у коридорі, зітхнув він з полегкістю. Тепер перед ним стояло завдання: відшукати Каролінський базар. Міста він не знав, бо довелося бути тут уперше. Хвилину постояв на ганку перед під'їздом, де товпилися візники, намагаючись перехопити пасажирів.

«Краще буде взяти візника»,— подумав Лабанович. Він вибрав біднішого візника і звелів їхати на Каролінський базар, який був на другому кінці міста.

Проїхавши кілька вулиць і провулків, візник спинився — оце і є Каролінський базар. Не поспішаючи та роздивляючись, став Лабанович ходити по базару, шукаючи селянських підвід. То тут, то там попадалися типові постаті поліщуків і поліщучок, надзвичайно поважних і навіть гордовитих, бо вони так зневажливо дивилися на все те, що не було поліщуком, і не дуже охоче заходили в розмови, які не мали безпосереднього відношення

до їхніх власних персон. На їхню думку, хто не поліщук, той босяк або так собі шахрай.

— Скажіть, будьте ласкаві,— звертався вчитель до деяких селян.— Чи не знаєте, де тут знайти когось із вигонівських?

Поліщук, якого питали, повільно підводив очі на вчителя, оглядав його й відповідав не зразу. Та й відповідь іноді була якась непевна — буркне, аби відчепитись. Але, роздивившись на Лабановича й щось помитивши, часом цей-таки поліщук, зустрівши його знову і довідавшись, що це вчитель, розказував уже докладніше, де зупиняються вигонівці, де їх можна знайти. Виявилось, що сьогодні тут їх зовсім не було видно.

Походивши по базару і не знайшовши нікого з Вигонів, Лабанович сторгував за карбованця візника. Хоч і заплатити доведеться дорого, зате ж їхати буде зручно.

Візок на ресорах, поминувши бруковані, тряскі вулиці, м'яко покотив гладенькою курною дорогою, де траплялися інколи чорні самотні липи та цілі купи розложистих в'язів біля осель, порозкиданих досить густо збоку від дороги.

Лабанович уважно приглядався до всього, що впадало в око, намагаючись запам'ятати кожну дрібницю, ніби це мало для нього якесь надзвичайно важливе значення. І це місце йому відразу сподобалось. Земля навколо була добра, родюча, і народ, очевидно, жив тут заможнo. А погода була тиха, ясна. Хоч і день уже хилився до вечора, але було ще досить жарко. Небо, злегка оповите тоненькою білястою паволокою, ніби шовковим серпанком, здавалося, нижче схилилося над цими надземами, щоб попестити їх поцілунками сонячного світла.

Поминувши придорожній стовп з державним гербом і дощечкою, де значилося: «Село Вигони, дворів 73 (причому якийсь жартівник затер літеру «д» у слові «дворів»), чоловіків 269, жінок 284», — візник з'їхав з пагорба і повернув праворуч. Зразу ж за Вигонами на широкому майдані, що розділяв два села, Вигони й Високе, показалася школа, привітно біліючи широко розчиненими віконницями. Кращого місця для неї, як між двома невеличкими селами, здається, не можна було й відшукати. Досить великий пришкільний город, правда, незасіяний і занедбаний, примикав до плоту казенного

лісного. Вздовж плоту тягнувся довгий ряд височезних в'язів, відділяючи чудовий парк лісного від шкільного майдану. Ліворуч від цього майдану розкинулося село Високе, де з-за дерев весело виглядали охайні очеретяні стріхи селянських хат і клунь. Нижче школи, на одній з нею лінії, виглядала з-за саду дякова садиба і церковний будинок, де жили тепер дві попівські сестри, яких обминуло заміжжя, хоч надії на нього вони ще не втрачали. Кроків за сто від школи просторий майдан-вигін досить круто спускався до річки Піни, за якою лежали неосяжні простори боліт, де ріс густий і надзвичайно високий очерет. Зарічанська болотна рівнина зливалася з небом і, здавалось, не мала ні кінця, ні краю.

Усі ці картини швидко промайнули перед очима вчителя, але не було коли затримуватися на них з тією увагою, на яку вони справедливо заслуговували, бо візник уже спинився перед широким шкільним ганком.

Лабанович скочив з візка й вибіг на ганок. Двері були замкнені, на стук ніхто не озвався, але вікна в квартирі вчителя були розчинені навстіж. Залита сонцем світличка мала дуже привітний вигляд. Звідти пахло фарбою. Під вікнами лежали купки сміття. Напевно, тут був недавно ремонт і ще не встигли навести лад.

— Постійте трошки,— сказав Лабанович візникові, а сам побіг у двір, щоб зайти в школу другим ходом.

Біля дверей кухні стояла замурзана дівчинка років п'яти і здивованими оченятами дивилася на незнайому людину. На дверях висів замок.

— А де твоя мама? — запитав дівчинку Лабанович. Дівчинка провела по носі шкарубким рукавом.

— Пішла до панночок,— відповіла вона і хитнула головою в бік попівського будинку.

— А мама твоя тут живе?

— Еге!

— А батько твій де?

Дівчинка поглядала на вчителя, не знаючи, що відповісти на це запитання.

— Ти, може, покличеш маму?

— Вона, певно, на село пішла,— промовила розважливо дівчинка. Мабуть, їй не хотілося шукати матері, чи вона справді добре не знала, куди та пішла. Вона відвернулася в інший бік, переставши цікавитись незнайомою людиною, а може, щоб показати, що розмовляти з нею тут більше нема чого, і заспівала пісеньку.

Лабанович рушив назад, розмірковуючи, що ж робити далі. Вийшовши з двору школи, він помітив нову особу. Кострубатий старий чоловік стояв біля візника. Побачивши вчителя, ця особа в зношеному пальті на міський кшталт, довговолоса, з неохайно оброслим обличчям попрямувала в бік Лабановича.

— Педагог? — розв'язно спитав незнайомий чоловік, освітивши свою щетину усмішкою, і подав руку.

— Так, я призначений сюди вчителем, — відповів Лабанович, простягаючи руку. Долоні й пальці в незнайомого чоловіка були якісь неприродно вивернуті й нагадували лапу величезного крота.

— Ну, будемо знайомі: ваш сусід, псаломщик Бацяновський.

Не можна сказати, щоб Лабанович був дуже задоволений таким сусідством: дяк був надто вже неохайний і занедбаний, і в його обличчі було щось таке, що відштовхувало від цієї людини.

— То як ваше прізвище? — спитав дяк.

— Лабанович.

— А ви, може, з духовних? — цікавився далі дяк.

— Ні, я з іншої породи.

— З семінаристів?

— Закінчив учительську семінарію.

— А ви знаєте церковні співи?

Ці розпитування починали дратувати вчителя, тим паче, що його чекав візик і він не з'ясував ще, як зайти до школи. Тому на останнє запитання він відповів:

— А от починайте «Іже херувими», так я вам зараз і підтягну.

— І нотне знаєте? — не відставав дяк.

— Якщо треба буде, так і по нотах заспіваю.

— Оце добре! — зрадив дяк. — Батюшка Миколай просив інспектора призначити сюди такого вчителя, щоб міг наладити церковний хор.

Це було зовсім не до смаку Лабановичеві, бо в церковних співах він відчував себе досить слабеньким, як і загалом у цій галузі мистецтва.

— Скажіть, будь ласка, — перебив він дяка, бо той ще хотів щось запитати, — як тут знайти волость?

— А ось проїхати селом на той бік — версти не буде.

— Ну, то бувайте здорові!

Вклонився дякові й, круто повернувшись, пішов до візника:

— Поїдем у волості!

Вони поїхали, а Бацяновський дивився вслід і хитав головою. Видно, вчитель не сподобався дякові, бо як же насмілився сказати йому, старому чоловікові, починати тут, на вигоні, «Іже херувими»? Треба буде побалакати з о. Миколаєм.

У свою чергу зустріч і розмова з цим зашкарублим дяком трохи зіпсувала вчителеві його добрий настрій. Особливо не сподобалось йому, що о. Миколай просив інспектора призначити сюди співака. Він подумав про о. Миколая: «Що за типус такий? А доведеться ж до нього йти цими днями». Але все це швидко згладилося, зітерлося в пам'яті, і він з великою цікавістю розглядав садиби тутешніх селян. У селі була тільки одна вулиця, а будівлі тягнулися далеко в глиб дворів. Поминули церковку та новий попівський будинок. Проїхали ще кілька дворів і повернули до волосної управи.

На ганку перед збірнею стрів Лабановича волосний сторож, дід Пилип. Це був кремезний, міцний і моторний ще дідуган з довгим червоним носом та гострими, пронизливими очима.

— День добрий, діду!

— День добрий, паничу!

— Можна побачити писаря?

— У канцелярії панич сидить. А ви ж хто будете?— спитав дід.

— Учитель вашої школи.

— А, то це панич-учитель?!

Дід Пилип, здавалося, зрадив, що приїхав учитель. Він привітно засміявся і, ніби якомусь давножданому гостеві, широко розчинив двері.

— А наш панич таки казав, що незабаром повинен приїхати новий учитель. Ось ви й приїхали.

«Цікавий дід»,— думав Лабанович, розглядаючи своєрідну постать діда Пилипа.

— Дайте ваш чемодан, я віднесу його до кімнати для приїжджих.

Дід узяв чемодан з рук учителя, показавши на канцелярію.

XIV

Поминувши простору збірню, чисто підметену, одначе ж брудну, бо на підлозі було не менше як на палець засохлого болота, принесеного сюди з усіх кінців волості,

Лабанович відчинив двері до канцелярії. Це була світла і теж простора кімната, перегороджена бильцями, за якими стояв довгий стіл, оббитий клейонкою. Над ним зі стіни гордовито схилялися суворі, розмальовані царі й цариці в позолочених рамах. За столом сиділо дві особи. Помічник писаря був ще зовсім молодий безвусий хлопчина з маленькими сірими оченятами, хитрими й трошки насмішкуватими. Біла маніжка і прилизане волосся свідчили про його франтовитість, а хитрі очиці і шахраювата усмішка говорили про здатність виуджувати гривеники та сороківки з поліщуцьких кишень. Другою особою був сам писар, теж молодий, але солідніший. У писаря були чорні вуса, правда, куці, і різко окреслювалося місце бороди, заросле короткою густою щетиною, невеликий кирпатий ніс і примружені короткозорі очі, прикриті чорними окулярами. Писар сидів, низько нахиливши над паперами голову, і щось писав.

Лабанович спинився коло билець і привітався.

Помічник кинув роботу, хитнув учителеві головою й чекав дальшого пояснення. Писар не відривався від паперів.

— Пробачте, що я перебиваю вам роботу,— заговорив Лабанович і відрекомендувався.

— А-о-о! — озвався тоді писар, швиденько підводячись і забираючи вчителя за бильця. Тут він подав стільця й запросив Лабановича сісти.

— Школа моя виявилася на замку з усіх боків, і я ніяк не міг у неї зайти. Приїхав до вас, щоб довідатись. Де ж мені спинитися?

Писар засміявся.

— І школа, кажете, є, а спинитися нема де. Ну, нічого, все буде гаразд.

— Якщо вже приїхали до нас, то все одно, що до Христа за пазуху попали,— в тон писареві додав помічник.

— За пазухою не надто вже й цікаво сидіти,— засміявся Лабанович.— А в школі, здається, ремонт був?

— Був, був! Я постарався вже, відштукатував вам квартиру на п'ять з плюсом.

Писар, як видно, намагався пустити трохи туману, бо всі важливі заходи значною мірою приписував собі. Коли він говорив, то якимось міцно стулював губи і дрібненько тряс головою. Писарське самохвальство відразу впало в око. Щоб ще більше захотити його, Лабанович

одразу ж подякував йому за добре ставлення до школи, зауваживши, що таких славних писарів не дуже-то багато на світі.

— Ну, що ви кажете? — Зразу стало помітно, що це писареві сподобалось. — У нас з учителем завжди були найкращі стосунки, школа з нашого боку ні в чому не мала відмови, — поважно сказав писар і почаствував Лабановича цигаркою.

— Дайте вже і мені пустити дим з нагоди такої поважної події, — простягнув руку до писаревих цигарок помічник, бо звичайно писар ухилився частувати його цигарками, хоч і був лібералом.

Лабанович знову почав розмову:

— А в школі ж, здається, живе хтось?

Писар і помічник Perezирнулися і якимось лукаво, дво-значно посміхнулися.

— Живе там... сторожика.

— Так це, мабуть, її дівчинку бачив я біля кухні?

Писар випускає дим і одночасно витискає крізь міцно стулені губи якийсь специфічний свій звук «псс», трясучи головою:

— Атож, це її дочка Юста, а незабаром і... син буде... напевно, син, орієнтуючись по батькові.

Писар і помічник знову Perezираються й сміються.

— Митрофан Васильович не повинен дати маху, — додає помічник, і його маленькі оченята майже зовсім засліплює сміхом.

Лабанович дивиться на них і здогадується про якусь любовну історію. Він відчуває, що ця історія стане зараз відомою.

— А хто такий Митрофан Васильович?

— Це ваш попередник.

А... Ну, тепер я розумію, в чому річ.

— Наробив шкоди, а сам у Пінськ утік.

І писар знову зайшовся сміхом.

Далі нецікаво було вести розмову в такому напрямку і копірситися у чужому бруді. Лабанович радий був сидіти зараз у своїй школі. Хотілось освоїтися там і розпочати якусь роботу, розібравшись у новій обстановці.

Днів зо три Лабановичеві, проте, довелося перебувати в волості на квартирі писаря, поки в школі наводили лад. Щоправда, небагато потрібно було часу, щоб зробити це: послати кілька жінок помити підлогу та

прибрати сміття біля школи. Все це обіцяли зробити цими днями. Затримка була тільки за старостою Баби-чем, який повинен був послати на роботу жінок. Але староста мав інший клопіт.

Ці дні Лабанович жив і харчувався в писаря. Він був чоловіком нежонатим, гостинним. З ним мешкала стара мати. Родом вони із Случчини, і Лабановича вважали своєю людиною. Крім того, старший писарів брат також служив учителем на Пінщині.

Будинок волосної управи розмістився на пагорбі над самою Піною. Звідси відкривається дуже широкий і чудовий краєвид на зарічанську частину. Біля самого села річка описує широку дугу. Її швидше можна вважати затокою, ніж самою річкою, бо вода тече досить тихо. Кругле зелене латаття купається в ній, колишеться росячка на тонких довгих нитках-стеблинах.

Пологий берег Піни заставлений човнами та чайками-душогубками. Швидко ковзають душогубки по дзеркальній гладіні води під вправними змахами весел звичних поліщуків і поліщучок. Ось з-за поворотів річки випливають рибалки з своїми снастями; серйозні, повільні постаті. Селянин-господар прямує від того берега, з душогубки звішуються китицями горстки очерету та в'язки цупкої осоки. Гонить чайку весляр, а на другому кінці її сидить з рушницею мисливець. Зіркі очі пильно вдивляються в прибережну лінію дуги річки. А серед цієї дрібноти човнів і душогубок повільно сунеться поважний «дуб» з різними товарами й продуктами.

За широкою блискучою дугою лежать, як море, неосяжні простори болотяних заростей, де все згладжується, закривається рівною стіною височенних очеретів з бурими мителками. І вся ця поросль, ця жива ковдра висить-хитається над драглистою багнюкою безкраїх боліт, де не пройде людина, де лиш з трудом може просунутися легкий човен або чайка-душогубка, вгинаючи болотяний покрив, на який набігає вода. Необізнаний з тутешніми болотами людині небезпечно забиратися в ці нетрі: зайдеш, приголомшить тебе, заблудишся і не потрапиш вибратися, бо, крім густих очеретів та неба над головою, нічого не побачиш. Загинеш, якщо не врятують люди. На цьому болотяному просторі трапляються вузькі, чорні, немов розтоплена смола, смуги води, страшні своєю мовчаністю й глибиною. Десь по той бік болотяної рівнини протікають річки Струмінь, Стохід і Стир.

Лабанович ціліснітькими годинами просиджував у волості біля відчиненого вікна, милуючись просторами боліт, сповнених своєрідної краси й життя.

А погода напрочуд тиха, ясна, тепла. Синювата смуга звисає над заріччям. Журливо-ласкава усмішка осені розлита на занімільних, ніби посунулих, далях. Бовваніє далеко-далеко білуватий димок річкових пароплавів. Здається, що він стоїть на одному місці — так повільно на відстані позначається лінія його руху. І довго треба стежити, вдивлятися, щоб помітити рух білястого диму над побурілими від часу очеретами.

Одно явище особливо зацікавило тут Лабановича: зненацька то в одному, то в другому місці здіймається сірувато-жовта хмара диму, блисне вогонь, розбігаючись по колу. Мине хвилина, друга, дим пропаде і зникне вогонь — не під силу йому змагатися із стихією боліт, не може він розгорнути тут своїх вогнених крил. Трохи зачекавши, вогонь вибухає в другому, в третьому, а то й у кількох місцях одразу. Це навмисне підпалюють болота поліщуки, щоб на вигорілих місцях росла влітку молода, краща трава.

Дивиться Лабанович на ці фейерверки-картини, вибирає їх своєю істотою, зливається з ними, з ними живе, відчуває ніби якусь близькість до них, співчуття, приязнь, дружбу. Йому хочеться ще міцніше злитися з ними, розтанути у привабливій далечині-просторі й самому стати цим простором. У душі виникають якісь сповнені чарів невиразні образи, і часом промайне щось ніби давно знайоме, бачене, пережите. Але де й коли? Чи це тільки відгомін власного марення, сновидіння, чи насправді він переживав уже щось подібне? На якусь мить учитель забуває, де він, ніби зовсім відривається від землі та від реальності.

Але надто гучні голоси землі й надто міцні зв'язки з дійсністю, щоб можна було надовго забути про них. У волості лише в деякі дні й години буває таке затишшя, коли навіть помічник писаря вилізе з-за столу й на деякий час зникне. Звичайно ж тут, у збірні чи в канцелярії, товчється народ. Приходять люди в своїх справах, а справ цих у волості багато. Чи скаргу написати на сусіда, чи укласти контракт, чи недоїмку внести, чи пільгу синові виклопотати, чи копію взяти, чи просто так собі писаря побачити, шепнути, таємниче кивнути йому головою, щоб зайшов до кімнати для приїжджих, де вже

чемно, причаївшись у куточку, стоять покірні пляшки пива.

З шумом і гуркотом з'являється сюди старшина Захар Лемеш. Його ноги ще не встигають як слід ступити на ганок збірні, а в канцелярії вже кажуть: «Старшина йде». Різкотистий голос старшини випереджає самого старшину. Як капітан із солдатом, поздоровкається він ще знадвору з дідом Пилипом, а той відповість йому по-солдатськи: «Здравія желаю, пане старшино», — хоч ні старшина, ні Пилип у солдатах не служили. Коли ж дід на очі не нагодиться, тоді старшина зверне свій голос до кого-небудь на збірню. А коли й на збірні порожньо, нікого нема, то він проріже дужим голосом і цю пустоту: «Братця мої, нікого нема!» Бо голос у старшини дужий, він любить свій голос: цей голос ніби допомагає йому підвестися у власному «я». А писар і помічник потурають йому. Писар твердить, що такого старшини на весь Пінський повіт не знайдеш, а помічник не раз каже: «Нашому б старшині поліцмейстером бути». Все це паморочить голову Захарові Лемешу. Таж він — господар волості!

Захар Лемеш — поставний чоловік. Як на старшину, він іще зовсім молодий, років під тридцять п'ять. І до того ж він білявий, а білявість має ту властивість, що видає людину за молодшу. Бороди в старшини нема і вуса пробилися слабенько, проте обличчя енергійне й досить вродливе. Губи, хоча трохи товстуваті, часто кривляться, але це — вже здобуток його старшинської пихи, а не дарунок природи. Зеленкуваті очі вмюють бути злими й суворими, хоч сам старшина людина не зла. Коли він входить до канцелярії, то шумно йде за бильця, голосно здоровкається з писарем та помічником і поважно сідає за стіл, причому стілець під ним рипить, тріщить і хитається, бо старшина — чоловік огрядний, широкий, як добра шула в клуні заможного господаря.

— Слухай, писарю: треба купити нам добрих стільців, бо на цій рунді й сидіти не можна. — «Рунда» в старшини означає «єрунда».

Згодом старшина переводить очі на царські портрети та на рами, котрі сам вибирав. Він втішається царями й особливо ж царицею. А інколи не витримає й скаже:

— Ех, матері його ковінька. Одягтися б, як цар, та мати б таку собі молодицю!

Після цього старшина питає в писаря, як справи посуваються, що зроблено, що треба зробити, куди поїхати в першу чергу й до кого завітати, покінчивши зі справами.

— Ну, дай цигарку,— говорить на закінчення старшина.

Коли, бува, помічник писаря простягне йому свою цигарку, старшина зневажливо махає рукою й каже:

— Рунда твої цигарки!

Він знає, що писареві цигарки дорожчі, хоч розпізнати цього своїм власним смаком не може, бо старшина не курець, а курить тільки при виконанні старшинських обов'язків для більшої солідності й поважності. Він часом навіть і сам купує пачечку цигарок по десять штук, по три копійки за пачку, бо не завжди ж під рукою буває писар, і воно ж якось поважніше виходить, коли старшина на людях виймає з своєї кишені цигарку.

— При службі, бачиш ти, без цього важко обійтись,— каже старшина, коли хто-небудь зауважує, що він курити почав.

Сюди ж у вільний час навідується і церковний староста Григор Хрещик, здоровило-дідуган років за шістдесят. Він любить компанію вищого польоту, любить посидіти, побалакати, пореготати і про церковні діла завести розмову, бо Хрещик більше за попа дбає про добробут церкви. Також охочий він хильнути пива. Деколи з пивом приходять сюди, та ще й рибину на додачу прилягне, щоб писарева мати приготувала її на снідання. Григор Хрещик регоче одчайдушно. Погомонівши про святі діла церковні, він так чи інакше скерує розмову й на вродливих молодичь. Одним словом — душа-людина.

Сільський староста Бабич — тихий чоловік, сумирний. Сам він говорить мало, а тільки слухає, як інші базікають, причому на його обличчі весь час красується найдобріша усмішка. Ніхто не вміє слухати так, як Бабич: уважно, співчутливо, зворушливо. Іноді він сміється вголос, махнувши рукою й опустивши лису голову. А коли хто випалить щось дуже соковите, тоді староста замахує обома руками і сміється, крутячи головою. Приємно розповідати такій людині.

І писар, і старшина, і обидва старости оточують Лабановича своєю увагою, частують пивом, підбадьорюють, щоб був веселішим, бо ж нема причини бути неве-

селим; і молодий гарних багатий панночок вистачає— у першу чергу дві сестри-попівни та дякова Даша, і всі вони майже в одному подвір'ї за школою.

Слухає вчитель і посміхається, а сам думає — швидше б у свою школу перейти.

XV

Лабанович любить свою нову школу. Відразу якось йому вона до душі припала, бо навіть і знадвору вигляд у неї такий, ніби вона посміхається тобі привітною усмішкою. І ганочок такий затишний, простенький, без усяких зайвих вигадок. Ну, ось так іноді й тягне посидіти, послухати відгомін щоденного навколишнього життя, його одвічну пісню, де голоси людського гамору пробуджують, живлять і сповнюють простори землі якимсь дивним відлунням, западають у твою душу. Особливо гучно дзвенить ця пісня надвечір або вранці, коли повітря таке ніжно-чутливе, що кожний звук лине-розходиться по його струнах протяжними музичними тонами.

Ліворуч від школи, за три чверті версти, пролягає залізниця. Високі стовпи з туго натягнутим дротом, немовби якісь музиканти, складають гімни людському розумові. Переможною радістю звучать залізні колеса вагонів, і це звучання підхоплює зарічанський очерет, перетворюючи його на цілу метелицю уривчастого сміху-шелесту. А праворуч, з глибини заріччя, ніби звір у болотних заростях, рикає, гуде короткий низький голос пароплава. Ціла симфонія гудків, пом'якшена відстанню, біжить-лине сюди з міста, тремтить-тріпочеться в повітрі, як срібний дзвін на гострому металевому шпилі. Сюди ж, до цієї симфонії фабричних гудків, приєднується гуркіт і рипіння селянських коліс, гомін рибалок, стукіт весел і розкотистий сміх веселої людини чи соковита лайка розгніваного серця.

Задоволений Лабанович і своєю квартирою. Її й порівняти не можна з цельшинською. Три світлих, просторих кімнатки, добре відремонтованих, побілених, чистих. Оглядає їх, радіє, усміхається сам до себе й сам собі каже: «Добру маєш, брате, квартиру». Особливо йому до вподоби середня світличка. Одне вікно виходить на вигін, друге — на заріччя. В цій світличці буде його постійне місце.

У кухні живе сторожика Ганна, жінка років за тридцять п'ять, з малою дочкою Юстою. Юста тихенько сидить біля печі, її й не чути, бо мати не дозволяє їй ані пісні співати, ані голосно розмовляти. Ганна дуже боїться нового вчителя. Вона впевнена, що він скаже їй вибиратися геть із школи: нащо вона йому, така бридка, та ще й вагітна? Кому ж охота слухати писк немовляти а воно буде в неї місяців через три-чотири? Не бути їй у школі — так і люди кажуть.

У кухні відбуваються тяжкі муки людської душі. Але хто знає про них? Та й кому цікаво знати? Люди можуть лише поспівчувати, але взяти на себе частину людського горя ніхто не хоче. Ніхто не хоче пустити Ганну до себе в хату, а свого притулку в неї нема. Правда, в Ганни є чоловік, п'яниця-жебрак. Але вона вже кілька років як кинула його, бо він злий, негідник. Бив її без усякої причини, може, тому, що на світі живеться нелегко. У школі влаштувалася Ганна, і жилося їй непогано. Але знову ж оце нещастя... Ганна пригадує Митрофана Васильовича — вчителя, що був перед цим. Ну що вона могла вдіяти? Боялась протівитися, щоб місце не втратити, бо хто ж заступиться за неї? Та краще було б утратити тоді, з однією дитиною, ніж втрачати тепер. І Ганна боязко прислухається до кожного руху, до кожного кроку вчителя в його кімнатах. У неї є маленька надія на старшину, на писаря, на батюшку, бо до них зверталася вона, щоб замовили хоч якесь слівце перед учителем. Але ні старшина, ні писар нічого про неї не казали Лабановичеві, а піп ще й не бачився з ним. Старанно прибрала вона кухню, змила, стерла кожну пилінку. Двічі помила підлогу в кімнатах учителя, посипала жовтим пісочком коло кухні. Все, що тільки можна було зробити, щоб чисто було, вона зробила й тепер із острахом чекала виroku своєї долі.

Лабанович увіходить до кухні. Йому цікаво подивитися на свою сторожиху, чия особа пов'язана романтичною історією з його попередником, цим самим Митрофаном Васильовичем.

Злякано стоїть Ганна, і серце її завмирає.

Лабанович уперше бачить таку потворну невдаху-жінку. Постать її недоладна, вайлувата. Маленькі каламутно-карі очиці позападали глибоко під лоб. Але це все нічого,— ніс, ось де все нещастя бідної жінки. Носа, можна сказати, що й нема: передня частина його

провалилася, стирчить між очима огризок носа. Ніс чи, вірніше, безносья робить обличчя жінки страшенно бридким, потворним, а голос гугнявим. Уродилася вона такою. Ніби якесь прокляття, носить на собі гріх батьків своїх. Юста сидить вовчням на тапчані біля печі й поглядає, як те звірятко, на вчителя. І вона боїться його: від матері чула, що цей незнайомий чужий дядько може прогнати її з цього тапчанчика, де вона спить з матір'ю.

Учитель вітається з сторожихою, оглядає кухню, розмірковуючи, як розговоритися йому.

— Давно ви тут живете? — питає Ганну.

— Другий рік, паночку, — гугнявить вона.

— Вмієте підмести школу?

Ганна ніяк не чекала такого незначного запитання, і їй стає смішно.

— Отаке й питаєте — вмію! І помити можу.

— Ну, а ось обід зварити ви можете чи ні?

Ганні стає трохи легше.

— Можу, паночку, аби лишень було з чого! — веселіше відповідає Ганна.

— О, це добре, — зазначає вчитель. А потім він запрошує її до себе, щоб поговорити віч-на-віч.

— Ось тобі дев'ять карбованців — платня за три літніх місяці, що належить із волості. Ти собі залишайся тут, доглядай школу і роби все, що належить робити сторожеві. Вдосвіта до занять і ввечері після занять у школі треба чисто підмести, наносити води дітям, а взимку й грубку протопити.

— Та вже буду, паночку, старатися! — говорить ошавливлена в цю хвилину сторожиха.

Лабанович трохи запнувся, хотів спитати про свого попередника, як усе це могло статися, але подумав, що говорити про це незручно, і тільки сказав:

— А надалі ось що. Коли надійде час родити, ти задалегідь підшукай собі інший притулок на тиждень чи на два, бо в школі не гаразд, а потім повернешся й житимеш тут. Я за цей час із твоїх грошей нічого не братиму. Найми на своє місце когось, а заплачу я сам.

Ганна слухає, опустивши голову.

— Добре, паночку. Я знаю це й сама. — І починає витирати фартухом очі.

— Ну, оце й усе, що я мав сказати.

Ганна виходить до кухні. Вона сидить там деякий час і плаче. Плаче від радості й горя. Той тягар, який так давно носила вона в собі, тепер знято з неї. Але ж попереду гірке і безпросвітне життя з малими дітьми, з яких одно ще не народилося, життя по чужих кутках, серед чужих людей. Чути, як схлипує вона й хрипить своїм невдалим носом.

Поки не почалася робота в школі, вільного часу багато. Цілісінькими годинами порпається Лабанович у шкільних книгах, паперах, приводить до ладу шкільне майно, перечитує зауваження інспекторів народних училищ. Завдяки цьому листуванню знайомиться з історією своєї школи, з учителями й учительками, що були до нього й тут працювали. Де вони тепер? Напевно, декого з них і на світі нема, бо давно вже були вони тут. І мимоволі робиться якось сумно. Сліди цих невідомих йому людей залишилися в паперах, а де вони самі? І від нього залишиться такий слід, а його самого не буде тут. Йому пригадується Цельшине. Ось тепер його там нема, а такий же паперовий слід залишивсь. І знову цілий ряд образів спливає в пам'яті мимоволі, і серце щемить болем утрати. Це старе листування невідомих людей і ці старі книжки, продукт думки давно померлих авторів, як замогильні тіні лягають на серце молодого вчителя, і йому робиться сумніше, і він почуває свою самотність.

Переглядаючи списки учнів, він помічає, що в них не зустрічається дівчаток. Мабуть, нема тут звичаю посилати їх до школи.

Треба буде, зазначає для себе вчитель, поговорити з селянами на сході, довести їм, що й жінці наука потрібна, може, ще більше, ніж чоловікові. І його думки скеровуються в новому напрямку.

Лабанович уже з досвіду знає, що поки є робота дітям удома, поки не настане пізня осінь, зібрати їх до школи важко. Недружний та неодноразовий збір перешкоджає нормальному ходу занять. Отож краще спочатку скликати самих новеньких, підігнати їх трохи, а вже згодом зібрати решту учнів. На двадцяте вересня призначає він збір новачків, це, виходить, через два дні. В Цельшиному робота в школі почалася значно пізніше. Отже, тепер буде більше часу, і він більше зробить. Ще одного клопоту треба збутися вчителю — зайти з візитом до сусідів і в першу чергу до о. Миколая, як до

найповажнішої особи в селі, а потім до лісничого, до попівен і до дядка Бацяновського, з яким він уже познайомився. Не до вподоби вчителеві така місія, але піти треба було,— того вимагав звичай. Не підеш — наживеш собі ворогів.

Увечері, того ж самого дня, коли Лабанович оселився в школі, пішов він до попа.

Отець Миколай жив у новому будинку недалеко від церкви. Великою своєю заслугою вважав він спорудження цього будинку, і коли розповідав про нього,— а розповідав він кожному,— неодмінно показував свої руки, на яких досі були сліди від мозолів. І при цьому не забував навести текст із святого письма. «В поті лица твого будеш ти їсти хліб твій». Місце, де тепер стоїть новий будинок і всі господарські прибудови, дуже сподобалось о. Миколаю, і він надумався заснувати тут садибу. Але самий ґрунт аж ніяк не підходив під будівництво: нерівний, горбкуватий, занедбаний. Отець Миколай власними руками рівняв землю, зрізав цілі гори, як він казав, і якщо й можна з чимось порівняти ці труднощі, то хіба тільки з переходом Суворова через Альпи. А скільки було клопоту!.. Отець Миколай тут махає рукою й переводить очі кудись у неосяжні простори, при цьому обличчя його стає засмученим. Але це триває якусь мить, бо його турботи, його, можна сказати, покута щедро окупилися наслідком його старань.

У таких випадках о. Миколай не таїть навіть того факту, як навесні цього року стрічав з промовою в церкві архієрея й трохи помилився. В цій промові говорив він і про тяготи, з якими доводиться «воздвигать», виконуючи заповідь божу, цей свій новий Єрусалим. Відносно ж турбот своїх він сказав:

— Я переніс, перетерпів, як Федір Михайлович Достоевський.

Архієрей тут же й зауважив:

— Отче! Невже ти не знаєш прикладів покути й терпіння з життя святих угодників божих, що посилаєшся на світського письменника?

Ну, помилився. Отець Миколай і сам тепер сміється з цього.

Отець Миколай зустрів учителя досить привітно. Здавалося, що радий був побачити його. І після кількох коротких висловів о. Миколай зазначив:

— Ви воістину вчинили по-християнськи.

Лабанович здивовано дивиться в вічі о. Миколаю.

— Ви, знаєте, справили найкраще враження на селян,— говорить далі о. Миколай.

— Чим же це? — питає Лабанович.

Отець Миколай по-дружньому плеше вчителя по плечі, а сам сміється дрібним смішком, причому цей сміх якийсь протяжний, виходить з утроби, ніби там щось натискає на живіт.

— Нібито не знаєте? — каже о. Миколай.— Ви дали притулок бездомній людині. Навіть платню за всі літні місяці віддали.

Отець Миколай круто міняє тон і раптом говорить:

— І як це Митрофан Васильович полакомився на неї? Ви ж бачили, який це виродок... Вона просила замовити слівце перед вами, але я не наважився. По совісті скажу вам: я не залишив бй її.

— Жаль викидати людину. Ну де ж їй подітись? І не вона винна в тому, що вона — виродок, що з неї, правду кажучи, познущались.

— Так, так,— погоджується о. Миколай, обличчя його робиться засмученим, а очі втуплюються в неосяжні простори.— І все ж таки, ви — гуманна людина. Ви цим завоювали симпатію селян.

Потім о. Миколай показує вчителю свій будинок, сліди мозолів на руках від тяжкої праці. Розказує про свою промову, про Федора Михайловича Достоевського, і його трусить протяжний сміх. Оглядаючи апартаменти о. Миколая, Лабанович мимоволі відчув тут щось специфічно попівське. Йому спадає на думку о. Кирило: те саме відчувалось і там — щось затхле, мертвотне, трупне. І якась нова думка западає в душу, але він не може мислити зараз, бо трохи манірна маленька матушка запрошує на склянку чаю.

XVI

Ех, і погода ж стоїть на Поліссі!

Лише старі люди пам'ятають такі погожі дні. Теплінь, тиша, яснота. У синій смузі ніжаться далі. Золотавий багрянець листу нерухомо звисає на купчастому гіллі високих в'язів. Темні ночі сповнені якогось урочистого спокою, і небо, здається, нижче нахилилося до землі, щоб підслухати її споконвічну скаргу. А квітчасті зорі, немов діаманти, вкривають усе небо, мерехтять,

переливаються всіма барвами веселки, про щось безмежно велике гомонять твоїй душі, кличуть ширше розправити крила й летіти у всесвіт, щоб побачити його велич і відчутти свою мізерність, розсунути тісне кільце цього життя-клопоту на землі й пізнати ще не пізнану радість.

Ех, погодка, погодка!

Починають удруге зацвітати садки... Старі люди кажуть, що це — на тяжкий рік...

Ожила Вигонівська школа. Дзвенять дитячі голоси. На просторому майдані біля школи дітям так славно погратися під час перерви. Майже двадцять новеньких записалося першого ж дня прийому. Але серед них нема жодної дівчинки, хоч учитель і зробив усе можливе, щоб зацікавити їх наукою. Селяни вважають, що дівчатам наука не потрібна: і так з бабами трудно справитись, а що з них вийде, коли до того ж ученими стануть. Хлопці — й ті не всі ходять до школи. Отож нехай дівчата сидять дома та кужіль прядуть.

Розмовляючи з селянами на цю тему, довідався Лабанович від однієї молодиці, чому матері не пускають дочок до школи. Років п'ять тому ходила вчитись одна дівчинка, одна на всю школу. І бралася вона добре, але захворіла якось узимку й померла. Напевно, з науки й хворість прикинулася. Так думають матері, і ніхто з них після цього не наважується посилати своїх дочок до школи.

Тепер у Лабановича вже трохи більше учительського досвіду. Поки що він довше гуляє з дітьми, ніж навчає їх, — нехай звикають до школи, освоюються з навчанням, помалу втягуються в своє нове життя. І він учить їх тільки до обіду. А серед малих є такі славні хлопчики, й особливо з їхньої громадки виділяється Алесик Грилюк. Алесик страшенно занедбаний і одягнений бідніше за всіх. Сорочечка в нього подерта, непрана, заношена.

— Чого ти такий замурзаний? — питає його вчитель.

Алесик мовчить. За нього відповідають хлоп'ята:

— Він — сирота, в нього мати померла.

Алесик сумовито схиляє голівку і легенько перебирає пальцями по лавці.

Жаль хлопчика.

Лабанович мовчить, дивиться на нього, потім підходить і лагідно каже:

— Одне, братику, ти вже й сам помитися можеш.

Заходить розмова про чистоту, бо всі хлопчики не безгрішні в цьому. Волосся в них довге, нечесане; придивишся — воші лазять. Руки — хоч гречку сій.

У школі є машинка. На шкільному підвір'ї під час перерви стриже вчитель своїх маленьких учнів. Поряд стоїть мисочка з гасом і ватою. Постриже — намочить вату в гасові й витирає вошиві голови. Воші зразу пропадають. Дітям дуже цікаво дивитись, як зрізаються рівними рядами пасма волосся, вони тикають пальцями в голову, показують на бруд. Потім під наглядом учителя миють острижені голови, обличчя й вуха.

За роботою в школі глибше зростається Лабанович з своїм новим місцем. Глибше відчуває повноту життя. Поки ще не всі учні прийшли до школи, в нього залишається вільний час. Він користується з цього для докладнішого знайомства з новим місцем. За кілька днів обходив усі околиці, оглянув дороги й нові місця, бо в цьому пізнанні завжди є щось свіже й цікаве. А недавно їздив до Пінська. Зв'язок з містом простий і легкий — тричі на тиждень посилає волюсть підводу на пошту. У Пінську ж він і крамницю собі уподобав, де можна брати дещо на віру, бо гроші не завжди бувають у кишені. Для Алесика він купив байкову сорочечку та пасочок, бо жаль було занехаяного хлопчика й хотілося чим-небудь скрасити його життя.

У вільний час заходив учитель до волості, де були вже знайомі й можна було завести нове знайомство. А на селі часом натрапиш на веселу й смішну пригоду з селянського життя.

Недалеко від волості міститься пивничка, держить її Максим Гулейка. Останніми днями біля пивнички помітне пожвавлення. Частіше навідується туди й старшина Захар Лемеш. Сам старшина твердо на ногах тримається. Мабуть, шанується, діло якесь робить. Старшиною керує певна думка. З селянами він лагідний, підобрюється до них і щедро частує. Лабанович не в курсі справи і залишається тільки звичайним спостерігачем того, що відбувається біля пивнички. А там люди снують. Туди йдуть серйозними, і навіть сліди буденного клопоту відбиваються на їхніх обличчях. А звідти виходять червоні, і ноги в них невлад ступають. Отут уже й пісню почувеш, і найщирішу розмову, і найласкавішу лайку, без домішки навіть і тіні злості. Просто людям весело й добре, як ось кульгавому дядькові Йосипу.

Йосип уже підстаркуватий чоловік. Борода його збилася в повстину, а на самому кінці хвостиком закрутилась, як у неводі матня. Поли чорної свитки розійшлися по боках з-під широкого домотканого пояса. Біла довга сорочка розстєбнута. Широка пазуха відкриває груди й живіт до самого пупа. Старий картуз з'їхав зі свого звичайного місця на голові й повернутий козирком набік. Усе це робить постать дядька надзвичайно кумедною. А вираз його обличчя дуже лагідний і дуже добрий. Ступає Йосип підскоком. Виною цьому кульгава нога, а пиво тільки злегка водить його з боку в бік.

Посеред волосного подвір'я дядько Йосип зупиняється, крутить головою праворуч і ліворуч. Помічає вчителя. Підходить, подає руку.

— Здоровенькі були, пане вчителю. Ось трохи випили,— розповідає Йосип.— Ти своє діло знаєш, а ми— своє. І всім нам добре!— підвищивши голос, каже він. А потім раптом міняє тон, наче схаменувшись:— Ти вчи, вчи нас і діток наших, бо ми дурні. Ой які ж ми дурні!.. Вчіть, учіть,— знижує голос дядько,— я вам не кумпанія... Пробачте мені!

Йосип береться за кашкет, хоче зняти його, але ніяк не намагає козирка і помаленьку задкує, кланяючись, а потім рішуче прямує до воріт. Виходить, накульгуючи, на вулицю й знову зупиняється, розглядається. На очі йому потрапляє церква. Дядько хитає сам до себе головою і затуає:

I-i-i-же хе-е-е-ру-ви-и-и-ми,
Хе-е-е-е-ру-ви-и-и-и-ми,
Тайно да та-а-а-йно образу-у-юще.

Поспівав трохи й покинув, а може, йому Шугай Михалко перешкодив, ідучи назустріч.

— Михалку! — зупиняє його дядько Йосип.— Знаєш, братику, що?

— А що? — питає Михалко.

— Набий ти мене! Набий, братику!

Михалко дивиться на Йосипа й сміється.

— Ти не смійся, а набий мене.

— Та як же я, дядьку, битиму вас? За віщо?

— Не питай, за віщо, а візьми й набий мене,— наполягає на своєму дядько Йосип.

— Ну як я битиму вас? Ви ж таки старий чоловік.

— Ого, питає, як битеме? Дай по морді, й усе.

- У мене ж і злості на вас нема.
- А ти розізлись, братику, і лясни.
- Нема за віщо бити, дядьку.
- Брешеш, Михалку: є за віщо! Не потурай ти мені. Благаю — набий мене. Бо коли не наб'єш мене, так я піду і наб'ю свою стару.
- Не треба, дядьку, бити, краще в злагоді жити.
- Так не хочеш бити мене?
- Ні, не хочу.
- Ну, то й біс тебе бери. Знайдеться без тебе добра людина.

Дядько Йосип рушає з місця й кульгає далі вулицею. Він відчуває себе в чомусь винним. Йому хочеться, щоб його покарали, набили. А може, це тільки дивацтво людини напідпитку. Він щось мимрить сам до себе, шарить рукою навколо картуза, намацує козирок і зсуває картуза на потилицю. Стрічаючи дівчат або молодичь, він підкликає їх до себе і просить, щоб поцілувалися з ним. Молодиці втікають, одні мовчки, а хто перекривляючи.

Десь посеред села Йосип зустрічає Тимоша Жигу. Ще здалеку він розставляє руки, іде навперейми Тимошеві.

- Стривай! — кричить.
- Тимко зупиняється, дивиться на Йосипа.
- Куди йдеш, сучий сину?
- Проходь, проходь! — озивається Тиміш.
- Я йду і піду, ось воно що! Тимоше, хочеш бути людиною — дай мені в морду.

Здивований Тиміш обводить поглядом дядька Йосипа. Ледве помітна усмішка промайнула на його обличчі, і не встиг дядько Йосип і слова вимовити, як Тиміш Жига — трах його в вухо. А Йосип — брязь об землю, гребнувши в повітрі кульгавою ногою.

- Ой тряся ж твоєї матері, Тимоше. Як же ловко ти б'єшся. Та й міцно ж дав.
- А ти ж просив.
- Просив то просив, але навіщо було так міцно бити... От вража душа. От арештантюга.

Тиміш, посміхаючись, іде далі, а Йосип підводиться, кленучи його. Люди навколо сміються, а дядько тільки мугиче:

- Добре дав, гад. Хіба догнати його та випити з ним.
- Від помічника писаря дізнається Лабанович про при-

чину незвичайного пожавлення біля пивнички. Всього кілька днів лишається до виборів старшини, бо Захар Лемеш доживає останні хвилини свого трирічного старшинування. Захарові йдеться про те, щоб залишитися старшиною ще на три роки. Щодо цього в нього є багато своїх міркувань. По-перше, від цього виграє його гонор, бо старшина — найперша, можна сказати, урядова особа у волості. По-друге, само старшинування має в собі багато привабливого. По-третє, в Захара Лемеша є таємна думка відстаршинувати разом, без перерви, три рази. Коли б це йому вдалося, він вислужить почесний каптан. У Пінському повіті, здається, й є лише один старшина, що заслужив почесний каптан, і цей старшина — тесть Лемеша. І тесть, і життєвий досвід учать, яким способом досягається та чи інша мета. З земським начальником він у добрих стосунках. Із земським, звісно, випивати Лемешеві не довелось, але дещо перепало з його кишені до кишені земського. А тепер Захар готує ґрунт собі в межах волості, щедро заливаючи горлянки жадібних до випивки своїх виборців.

У волості прибрано, підметено, помито, вишкрябано з надзвичайною ретельністю й старанністю. Дід Пилип, на ходу засунувши в ніс табаки, розривається на шматки: і те й се треба підправити, туди й сюди побігти, зробити те й інше. Захар Лемеш трохи нервується. Стан душі його зараз такий, як у найсмирнішого християнина перед сповіддю. Неспокійний трохи й писар. Час від часу вони перезираються з старшиною, кивають один одному й переморгуються. А збірня гуде, двигтить від людського гомону.

Раптом усе стихає. Старшина й писар одночасно полотніють. Старшина згинається, робиться відразу майже наполовину меншим. Народ розступається, а між стінами людського коридора прямує земський начальник, іде чітко, швидкою ходою військової людини, присадкуватий, кремезний, смуглявий. Земський начальник — граф з французьким прізвиськом, колишній кавалерійський офіцер. Усі його рухи виявляють у ньому військового.

— Здрастуйте! — дзвінко кидає земський начальник.

— Здрам-жалам, ваше сіятельство! — гуде сход.

Дядько Йосип не встиг поздоровкатися разом з людьми і сам уже, коли все стихло, викидає неслухняним язиком у відповідь на привітання:

— Здравія жже-лаю, ваше приятельство!

Земський начальник не гаючись приступає до діла:

— Кого хочете мати старшиною?

— Захара Лемеша! — гудуть голоси.

— Лемеша, Лемеша!

— Гаразд! — погоджується земський.

Захар Лемеш, вибравши хвилину, підморгує писареві, висунувши кінчик язика.

Земський сідає й пише.

Раптом із шумом розчиняються двері, до канцелярії, немов буря, вривається Тиміш Жига. Він дико поводить очима, волосся в нього скуйовджене.

— Громадо! — гукає Тиміш. — Уже обрали? Захара Лемеша? Кого ж ви обрали? Іще мало попив з вас крові?

Все це відбувається зовсім несподівано. Тиміш Жига тепер один заволодів усією увагою сходу.

Не даючи опам'ятатися, він налітає на Лемеша:

— Старшина! Старшинонька ти?.. Га-а! Сто карбованців пропив! Земському підсунув!.. А тепер кров нашу питимеш?

— Старшина! — кричить земський начальник. — Посадити його в холодну.

— Десяцькі! — командує старшина, і сам, як хижий звір, кидається на Тимоша.

Жига не дається, повертає широкими плечима, розкидає десяцьких. Але тут його хапає ззаду за плечі старшина. Дід Пилип розчиняє двері, і Тимоша впихають у чорну дірку холодної.

В канцелярії тихо й ніяково.

Поліщуки переглядаються, чухають потилиці. А Тиміш кричить, бушує, лається, не шануючи ні старшини, ні земського.

XVII

— Знаєте, пане вчителю: вся біда в тому, що я не вмію записати того, що думаю. А в мене такі добрі думки бувають. Ось напишуть у волості папір — ну, прошення там чи скаргу якусь. Читають її тобі — ні, почувую, що не так треба написати. І багато напишуть і слів усяких накрутять, а того, що треба, нема. Навколо правди ходять, але правду з'їдають: нема її або тісно в шкаралупу захована. А коли б я сам умів писати, так я багато кому носа втер би.

Аксен Каль — селянин з Високого. Він прийшов до Лабановича побалакати. Вчитель сам запрошував його, коли познайомився в волості, бо в Аксена є свої думки, які його хвилюють.

Лабанович слухає, вдивляється в обличчя Аксена. Це ще молодий чоловік, років за тридцять. Риси його обличчя суворі, навіть холодні. Очі вдумливі, і вся сухорлява міцна постать розкриває в ньому здібну людину. Короткі чорні вуса щільно прилягають до самих губ упертими завитками й роблять його обличчя вродливим і енергійним.

«Ким би він міг бути, коли б його вдача розгорнулася на всю широчінь?» — думає вчитель. І Аксен постає перед ним то суворим прокурором за громадські справи, то відважним отаманом розбійницької зграї, безжальним месником за селянську кривду.

Аксен Каль вірить у правду, в ту одвічну правду, якої так жадібно чекає народ і яку за сімома замками ховають від нього. Він не може спокійно дивитися на несправедливості, що чиняться над людьми, і добивається правди. Його знає волость, знає й земський начальник як людину неспокійну й небезпечну. А старшина має наказ не спускати з нього ока. Про це знає і сам Аксен і посміхається в чорний вус: не вам, дурням, затиснути мені рота.

Не дає Аксен задрімати селянам у їхньому підневільному житті. Будоражить, будить їхню громадську думку, подає нові думки, піднімає на боротьбу з неправдою, бо селян обдурили, ошукали всілякі крутії-чиновники, панські прислужники. Бо інакше як могло статися, що пан Скірмунт з Альбрехтова заліз в їх оселю, прибирає до своїх рук у них з-під носа затоки на річці, де така сила риби, і здає ці угіддя їм же в оренду? Затока — болюче селянське місце. Дванадцять років тягнеться суд з паном Скірмунтом. Аксен Каль виступав од громади як довірена особа. Ходив по судах, починаючи з окружного, і довів справу до сенату, де вона й захлинулася, бо всюди пан тягне за пана. Так і залишилися затоки за паном Скірмунтом. А тепер їх орендують п'ять можливих господарів з Високого: старшина Захар Лемеш, церковний староста Григор Хрещик і ще троє господарів. Їм це вигідно, і вони радіють, що Аксен Каль програв селянську справу. Вони ж про нього й різні чутки розпустили, як про авантюриста, якому потрібні

лише громадські гроші, бо хто йде супроти закону? Ось чому так їх не любить Аксен — не любить, як зрадників селянських інтересів і своїх особистих ворогів. Не любить він також панів і чиновників, бо, на його думку, від них усе зло на світі.

Хоч сенат і не визнає селянського права, але Аксен не хоче заспокоюватися на цьому. В нього є ще думка — подати прошення цареві.

— Як ви гадаєте? — питає Аксен Лабановича відносно прошення цареві.

Лабанович опускає очі, ніби щось розмірковуючи.

— Я сказав би, але тільки не знаю, як сприймете ви те, що я скажу,— стиха озивається він. І, помовчавши, додає:— Я думаю, що з цього нічого не вийде.

Учитель ледве стримується, щоб не поділитися з Аксеном тим, що вже кілька днів ось заповонило його душу й перевернуло там усе догори ногами, цілком оволодівши думками. Але обережність і голос самозахисту беруть гору, і він каже:

— Знаєте, Аксене, ми про це поговоримо колись іншим разом, поговоримо так, щоб ніхто не знав. А зараз я хочу сказати вам ось що. Ви от жалкуєте, що не можете записати своїх думок... А давайте лишень спробуємо повчитись?

Аксен, у свою чергу, опускає очі, а потім усміхається:

— Знаєте, голова вже на інше скерована, не про те думки... Добре вчитися замолоду, а тепер і часу бракує.

І по тону розмови, й по виразу його обличчя видно, що Аксен не проти навчання.

— Облиште! Годинку завжди можна знайти, було б тільки бажання. Приходьте до мене вечорами, коли будете мати час. У велику науку вдаватися не будемо, а навчитися читати й трошки писати, я думаю, зможемо.

— Та воно чого ж би? Хоча б якось читати та розписатись, і то добре.

— Давайте спробуємо зараз!

Лабанович підхоплюється з місця, бере папір і письмове приладдя і сідає біля Аксена.

— Людина ви доросла, і я вас учитиму не так, як малих. Почнемо відразу з писання і насамперед — з вашого прізвища.

Вчитель пише «Аксен Каль», старанно виводячи кожен літеру.

— Ось я написав ваше ім'я й прізвище. Звати вас —

Аксен. Ось вам цей самий «Аксен», слово «Аксен», бо наша мова складається з слів, а кожне слово можна написати. А ось і прізвище ваше «Каль». На ваше щастя, й ім'я, і прізвище ваші короткі. Придивіться до них, а я зараз друковані літери дістану.

Учитель іде до скляної шафи, бере скриньку з літерами, а Аксен сидить, не зводить очей з написаних учителем двох слів. Уся його увага скерована на ці слова, але нічого не кажуть вони йому. Він бачить цілий ряд чудних значків-фігурок з паличок, кружечків і гачечків, зовсім чужих і не знайомих його окові.

Лабанович вгадує його думки й каже:

— Спочатку, звичайно, ці написані слова нічого не говорять вам. До них треба звикнути, придивитись, як придивляється господар до своїх гусей у табуні й відразу ж розпізнає їх.

В учителя виникає сумнів у тому, чи правильний метод навчання взято, бо в школі він користується іншим, який добре знає. А такий метод тоді не був поширений і навіть не був відомий Лабановичеві. Та вчитель виходив тут з психологічних міркувань: власний підпис мусив би зацікавити його учня.

— Ви розглядаєте написані слова, а зараз я покажу, як вони друкуються в книжці. Ось дивіться: ці значки називаються літерами. Нам треба скласти слово «Аксен». Слухайте, як можна вимовити «Аксен».

Учитель вимовляє слово по складах:

— А-к-ссе-н.

І, по кілька разів називаючи кожную літеру, він показує їх Аксенові та викладає в один ряд.

Написані слова й слова, утворені з друкованих літер, Лабанович кладе перед своїм випадковим учнем, сам захоплюється й нарешті розворушує Аксена. Він починає з більшою цікавістю придивлятися до слів, до складів і до окремих значків-літер. А коли дійшло до м'якого знака в слові «Каль» та з'ясувалося його значення, тоді Аксенове прізвище несподівано для вчителя й для учня набуло зовсім іншого звучання і викликало спочатку незручність, а потім і сміх.

Аксен з цього приводу навіть зауважив:

— Тридцять шість років живу, а не знав, що може вийти з мого прізвища! Ось що значить наука, згинь його мати.

Навчившись відрізняти знаки один від одного та склавши кілька разів ім'я й прізвище, Аксен приступив до писання. Зашкарублі та негнучкі пальці його з трудом тримали ручку, стискаючи її, немов кліщами. Часом у нього виникало переконання, що нічого з цього не вийде, що не подолає премудрощів тримати як слід ручку, але щоразу на допомогу приходив учитель, розгонив його страхи й зміцнював віру, що це тільки спочатку так, а згодом піде легше.

Навчання закінчилось, учитель дав Аксеніві олівець і паперу, щоб він час од часу вправлявся дома.

— Ввечері, у вільний час, приходьте до мене: потрошку, непомітно ви навчитесь і читати, й писати.

Аксен міцно потиснув руку вчителеві й пішов додому, давши обіцянку навчатися.

Проводжаючи Аксена з хати, Лабанович вийшов на двір. Була вже десята година вечора. Аксен попрямував темною вулицею і швидко зник у темряві, а Лабанович стояв на ганку, прислухаючись до тиші прохолодного осіннього вечора. В кінці дощатої загорожі, біля клена, шелеснуло під чиймись ногами сухе листя і чиясь постать, ховаючись, обережно посунула в бік річки. Очевидно, хтось стояв під вікном і напевно дивився в його кімнату.

Іноколи у вікна заглядали сільські хлопці або й молодіці, проходячи повз школу,— просто було цікаво подивитися на квартиру вчителя, коли там яскраво горить лампа під світлим абажуром, а може, й на нього самого. І Лабанович не звертав на це уваги. Зараз же відчуття якогось неспокою заворушилося в його душі. І ті стривожені думки, що повністю захопили його, виникли знову разом з тим джерелом, звідки й впливли вони.

Два дні тому знайшов Лабанович на ганку школи дивну річ. Загорнута в газетний папір, на лавці біля стіни лежала маленька книжечка. Вчитель, увійшовши до кімнати, став читати. Слова й літери заметушилися, застали в його очах, ніби в якомусь танку, і він спочатку не зміг стежити за думками автора, хоч вони були дуже ясні й прості, до того незвичайним був зміст книжечки.

Всі ті уявлення про царя як про помазаника божого, як про персону справедливу, безсторонню, для якої інтереси найбільшого бідака та інтереси вельможі — цілком однакові,— одним словом, весь той ореол, яким бу-

ла оточена особа царя, і те уособлення всього найкращого, що тільки може бути в людині,— все це розвіювалося тут найнемилосерднішим способом, ішло прахом. Автор влучно бив у цю казенну вивіску царської особи та зрешечував її, зриваючи з царя тендітний покрив і показуючи в неприхованому, непідмальованому, грубому вигляді людину-павука, найбільшого кровопивцю на тілі народу.

Усі думки автора були спрямовані на одне і били в одну ціль: зруйнувати віру в царя, показати його справжнє ество. В книжечці наводилися так звані царські реформи у зовсім новому освітленні. Тут же висміювалися царські накази й різні заходи, скеровані нібито на добро народу: як заснування інституту земських начальників і таке інше. Насправді ж виявилось зовсім не те, і доводилося все це на простих прикладах. А поряд з цим розкривалася справжня роль тих політичних організацій, на чиїх знаменах був заклик до безжальної, жорстокої боротьби з царизмом за визволення народу з-під ярма самодержавства, тих організацій, які змушені були ховатися по таємних кутках і яких виловлювали і таврували страшними словами — виродки, злочинці, крамольники. «Пам'ятай, Миколо Кривавий: тепер тобі масляна, але настане й піст». Так закінчувалася брошура.

Перше, що відчув Лабанович, прочитавши книжечку, був страх, ніби під ногами захиталася земля й перед ним розкривалася якась безодня. Ця безодня і лякала, і притягувала до себе з такою силою, що від неї не можна було відійти. Перший страх, як супутник краху певного ладу внутрішнього життя, ще не повністю сформованого та обґрунтованого, у свою чергу, породжував інший страх: а що, коли б цю книжечку знайшли в нього і донесли начальству?.. Чому її підкинули йому? Хто підкинув? Яка думка керувала тим, хто підкидав йому небезпечну книжечку?

Думки якимось плуталися, перебивали одна одну, і одне почуття змінювалося іншим, породжуючи душевний неспокій. А разом з тим постать царя поставала в уяві в страшній своїй двоїстості: цар лагідний, портретний цар — і цар, викритий у книжечці, хижий цар-обманщик з люто вишкіреними зубами, готовими шматувати людське тіло. І ця двоїстість не давала спокою, вимагала зробити вибір, визнати якусь одну з цих двох подоб.

Цілий ряд життєвих фактів, що довелося спостерігати Лабановичу, і те, як ставилися до простої людини всі, хто стояв од неї вище, і весь громадський уклад,— все це загалом давало наочне підтвердження тим думкам, що висловлювалися у книжечці. Та невже люди не помічають цього? Невже всі ці чиновники, всі вчителі з вищою освітою, які виховують людей нового покоління, невже вони всі — свідомі брехуни та пройдисвіти? Як могло статися, що люди розуму, люди високої освіти стверджують цей політичний лад, вважають його найкращою формою суспільного життя, якій треба служити, допомагати, оберігати?

Ця маленька книжечка зробила справжню революцію в думках Лабановича, показала стан речей у зовсім іншому освітленні. Книжечку носив він при собі, а ввечері, лягаючи спати, на всякий випадок ховав її подалі.

Постоявши на ганку, Лабанович іде до хати, одягається, бере палицю й прямує на вигін. Його зацікавило, хто б це міг бути під вікнами. Обережно йде у бік річки, приглядається, бачить — звідти хтось суне. Підходить ближче — старий дяк Бацяновський.

Невже це він підглядав у вікна? Не подобається чомусь дяк учителеві. Тому і з візитом у нього не був досі. Дяк поволі плентається до свого подвір'я, а Лабанович іде в бік залізниці, щоб побути наодинці зі своїми думками.

XVIII

Дяк Бацяновський ховає образу на свого сусіда Лабановича: хто він такий, що не хоче прийти до нього, старого, поважного чоловіка, що двадцять дев'ять років прослужив біля святого олтаря? Ще не було жодного вчителя або вчительки, котрі виявили б до дяка таку зневагу, обминувши його дім. Навіть Іван Прокопович Белявський, казенний лісничий — хіба ж можна порівняти таку особу з цим учителем? — зайшов з візитом, коли приїхав сюди п'ять років тому, і тепер навідується, буває в лісничого і сам він, дяк Бацяновський. А який освічений, розумний чоловік, і які гроші бере! Та й з ким загалом не знається дяк Бацяновський! Люди, можна сказати, з прізвищами на всі дванадцять свят утворюють коло його знайомств: Спаський, Успенський, Благовіщенський, Здвиженський, Введенський, Богоявленський, Сретенський та інші. Це коли брати серед

духівництва, а коли ж приеднати сюди людей світських!
Не перелічиш!

І загалом підозріливим йому видається сусід. То сам-один тиняється, ховається по закутках, то перешіптується з людьми небезпечними, як оцей Аксен Каль, і серед ночі сновигає, ніби злодій, по безлюдних дорогах. А щось же є, проте, в нього на думці. І дяк починає потроху приглядатися до свого сусіда. Час від часу проходить він мимо школи, зазираючи у вікна. Інколи зупиниться і вухо прикладе, щоб уловити хоч кілька слів і по їхній інтонації розгадати зміст цієї розмови, про що йдеться там, за вікном. Інший раз він тихенько подвір'я, загляне до кімнатки, суміжної з кухнею, а то й до самої кухні, бо в дяка Бацяновського бувають різні підозри та здогадки. Але таким чином добитися чогось певного ніяк не вдається, і сусід залишається для нього якоюсь загадкою. Одначе дяк від свого не відступиться. В нього є й інші способи дізнатися про те, що його цікавить. Він тільки не хоче поспішати з цим: ніде не дінеться, і в святому письмі сказано: «Нічого нема таємного, що не стало б явним».

Сторожиха Ганна іноді заходить до попівен з якимись послугами, та й загалом її повсякчас можна зустріти та поговорити з нею.

— Ну, здорова була, Ганно! — спинив одного разу її дяк.

— Доброго здоров'ячка! — відповідає Ганна, трохи здивована дяковою уважністю, і хоче далі йти.

— Чи скоро ж ти мене на родини покличеш? — здаля починає дипломатичну розмову дяк. Він взагалі любить погомоніти з жінками, хоч уже й старий чоловік. Адже дячихи в нього нема — померла.

Ганна посміхається, — що сказати на це?

— Не знаю, — відповідає.

— Як це ти не знаєш? Добрий господар знає, коли його корова отелиться. А ти свого строку не відаєш? Хіба вже справа така заплутана, чи батьків багато?

— Батько-то один, але й того щоб холера вдавिला, — гугнявить Ганна.

— А цей же до тебе не підкочується?

— Навіщо вам усе знати?

Ганна бачить усю нікчемність дякової балаканини, і їй зовсім не хочеться вести з ним таку розмову. Вона

швидко обертається і йде до школи, а дяк усміхається, проводжаючи її очима. Він трохи незадоволений результатом розмови, бо нічого не вдалося дізнатись. Навпаки, тепер він ще більше збитий з пантелику її відповіддю: «Навіщо вам усе знати?»

Трохи подумавши, дяк мотає цю відповідь собі на вуса і головою похитує. Ох, ці мені тихенькі юнаки! Їх справжнє ество давно визначила народна мудрість: у тихому болоті чорти водяться. Ця думка деякою мірою задовольняє дяка, але цілковитого заспокоєння не дає, і він не спускає з ока свого сусіду.

І багато чого в учителеві здається йому дивним. Ось хоча б з цією сторожикою: невже не зміг би знайти собі сторожа або навіть і молодицю, ну, нехай би собі й не тільки для сторожівських обов'язків? Але нащо тримати цю безносу? Яка тут причина криється? Нечиста тут справа. Далі — купує подарунки своїм учням. А ніхто цього не робить. Який дурень буде викидати на вітер гроші? Напевно ж, тут має бути якийсь свій розрахунок. Та й з селянами щось дуже знайомство заводить. Бачиш — то той, то другий, то по кілька разом на його квартиру заходять. І хто ходить? Люди, котрі в селі ніякої ваги не мають, а коли й мають, то лише з поганого боку, як оцей Аксен Каль.

Сама собою напрошується думка — демократ і заколотник!

То тут, то там при нагоді дяк з кимось і заговорить про сусіда, цікаво ж знати, як реагуватимуть люди на це?

Коли всі ці факти були викладені о. Миколаю, батюшка спочатку махнув рукою і засміявся своїм протяжним сміхом, потім, подумавши, перевів погляд у безмежні простори, нарешті хитнув головою праворуч та ліворуч і сказав:

— Усе може бути.

Такому висновкові можна було знайти підтвердження в газеті «Світ», яку виписував о. Миколай.

Іван Прокопович, казенний лісничий, лисий чоловік, років під сорок, блиснувши своїми бистрими й гострими очима, зазначив:

— Пусте! Семінарський ідеалізм ще не цілком вивітрився.

А писар зробив такий висновок:

— Популярності собі шукає.

Хоч у цих поглядах різних осіб на одну людину й не було єдності, проте дяк не тільки не відмовився від своєї думки, а навпаки, ще більше утвердився в ній, бо все ж таки поведінка його сусіда не зовсім людська. Людям стороннім це не так у вічі впадає, а старого дяка не обдуриш. Ні, до вчителя треба придивлятись! І треба бути обережним, бо сусід, мабуть, теж обережний. Недарма ж він тоді, випровадивши з квартири Аксена, ходив до річки, щоб дізнатися, хто був під вікном, зустрів його, дяка. Впізнав його він чи ні?

Щоб не давати сусідові приводу погано думати про себе, дяк надумався сам відвідати Лабановича колись увечері.

Дяк зайшов з подвір'я і постукав до кухні. Ганна відчинила двері.

— Добрий вечір, Ганно! — голосно привітався дяк. — Чи дома вчитель?

Лабанович прочинив двері до своєї квартири.

— Не йдете ви до мене, так я сам завітав до вас — по сусідськи.

— І добре зробили. Сідайте, будь ласка. А мені ви пробачте, що до цього часу не зайшов до вас. Навіть і сьогодні збирався, — збрехав учитель.

— Ой, чи ж правда? — питає дяк і хитро примруженим оком дивиться на сусіда.

— Звичайно, незручно мені й виправдуватися, бо я винен перед вами.

— Похвально, що хоч вину свою визнаєте.

— Я завжди поважаю старших за себе.

— А як у святому письмі сказано про цей випадок? — питає дяк.

— «Перед лицом седаго восстани и почти лицо старца», — по-учнівському відповів Лабанович.

— Святе письмо знаєте, але за святим письмом не чините, — в голосі дяка звучить докір.

— А хто живе за святим письмом? Святе письмо забороняє мати образу на кого б то не було, а ви на мене ображаєтесь.

— Крий боже! Ніякісінької образи не маю на вас. Кожний вільний жити, як вважає за краще, — каже дяк і оглядає кімнатку. — А нічого собі квартирка у вас.

Дякові треба що-небудь говорити, і він повторює:

— Нічого собі квартирка.

Наступає коротке мовчання.

Вчитель і хоче поговорити, але розмова не клеїться. Його виручає дяк:

— І не нудно вам одному?

Лабанович, отямившись, хапається за цю думку й каже, що зовсім йому не нудно, що в нього є робота в школі, а вечорами він то читає, то готується до наступних шкільних занять.

— А я до вас хтів якось зайти, але тут хтось був, і я не схотів заважати вам.

— Ви мені ніколи не заважали б. Будь ласка, приходьте,— каже вчитель, а сам думає: «Краще було б, якби ти не приходив».

Розмова знову обривається.

— Ну, а як у вас з хором? — нарешті переходить дяк на діловий ґрунт.

— Ніяк.

— Митрофан Васильович організував було хор, і нічого собі співали в церкві. Вам би лише підтримати його. Знаєте, благочиніє церковне від цього набагато залежить.

— О, Митрофан Васильович проворний був учитель, і пам'ять про нього не вмре у Вігонівській школі.

Починають хвалити Митрофана Васильовича, хвалять неширо й фальшиво.

— А тепер йому підвищення дали,— каже дяк.— Призначили в місті в парафіяльне училище. А там, знаєте, вчителі вже й форму свою мають з блискучими гудзиками, і кашкети з кокардами носять, як чиновники.

— Митрофан Васильович заслужив це повною мірою! — з прихованим глузуванням атестує свого попередника Лабанович.

— Уміє людина поставити себе,— зауважує дяк.

— Атож, це не кожному вдається.

— Не закопав своїх талантів у землю.

Нудна, нікчемна розмова тягнеться з короткими перепчинками, тече, як гнійна вода по брудному рівчаку.

Дяк сидить уже з добру годину й не квапиться додому. Та й що йому вдома робити. Не знає дяк, де подіти свій час. Господарство в нього невелике — Даша сама справляється з ним.

Даша — мовчазна, серйозна, замкнута в собі дівчина. Про що вона думає, хто її відає. Про те, що в неї на серці, вона ні з ким не говорить. І навіть батькові не відкривається. Щоправда, батько не дуже й старається заглянути в її серце. Він знає, що їй давно пора заміж,

але де ти візьмеш тепер того жениха? А Даша сама цурається молодиків, бо що ж їй залишається?

Дяк сидить, інколи поглядає на свої покручені пальці, щось думає, і хитра посмішка пробігає в примружених очах.

Нецікаво сидіти зі старим дяком. Сухий і пустопорожній, як обмолочений сніп. Якийсь старечий скептицизм пробивається з його слів, затхлістю минулого відгонить від його розмови, і сам він, пропахлий застарілими і бездушними церковними канонами, лампадною оливою та воском церковних свічок, здається якимсь прикрим архаїзмом, ворожим до всього свіжого й молодого.

Вряди-годи, крадькома кидає вчитель погляд на дяка. «А був же колись молодю людиною... Який він був юнаком? — снують думки в голові учителя. — Напевно ж, були в нього тоді якісь прагнення, чогось же чекав від життя чоловік. І як став він таким зашкарублим, сухим і черствим?»

Дяк починає дратувати його, злити, заважати йому. А той собі сидить, покурює сусідові цигарки, розглядає свої кротячі лапи-руки. Лабанович не знаходить про що говорити з ним, не знає, як підтримати розмову. Разом з дяком він переводить очі на його руки, зупиняється поглядом на них. І нарешті не витримує й питає:

— Від чого це у вас такі руки, Амосе Адамовичу?

Амос Адамович — так зветься дяк — дивиться на свої чудні лапи, розчепіривши пальці, усміхається й каже:

— Від старості й від ревматизму. Старіє людина, змінюються й форми її тіла. Не красить, любий мій, старість людину... А ви знаєте, чим я лікуюсь від ревматизму?

— Чим?

— Кропивою. І дуже помагає.

— Як же ви лікуєтеся кропивою?

— А ось як, рву кропиву і б'ю нею по руках. Нашмагаєш їх, і відразу легше робиться. А лікарі не знають ліків од ревматизму. Кропива — найкращі ліки.

— Ну, а взимку як ви лікуєтеся кропивою?

— Взимку гірше: не росте ж кропива. Це добре — свіженькою.

І розповідає дяк про велику цінність кропиви. А щоб здоровим бути, так інколи не зашкодить усього себе пошмагати кропивою. Від кропиви він переходить у минуле. Тоді люди ніяких лікарів не знали й були здорові. Загалом жилося краще. Продукти були дешевші. За три

копійки чортзна-що можна було накупити. І люди були кращі.

Веде розмову Амос-Адамович нецікаву, всім відому, багато разів переслухану. Приплітає сюди якогось справника, як він із сметани масянку робив.

Бідолашний учитель поглядає на годинник, а дяк не зважає. Здається, ніколи не піде він звідси.

Отак проходить увесь вечір.

— Ви, мабуть, пізно спати лягаєте? — запитує вчитель.

— Як коли, — відповідає дяк і все сидить, дивиться на свої покручені пальці.

«Ах, щоб ти ліг і не прокинувся більше», — думає Лабанович і не може дочекатися, коли його гість піде додому.

XIX

Початок листопада.

Вечір.

Лабанович сидить у своїй улюбленій кімнатці. На столі горить лампа під світлим абажуром. У вікна заглядає густий морок. Сиві хмари звисають низько, сіючи дрібний дощ. Тихо й глухо. Лише з кухні долинає Юстин голосок — співає пісеньку, та зрідка зронить слово Ганна до своєї дочки.

Учитель переглядає папери, доставлені волостю з пошти. З поштою прийшла й газета «Гражданин». Редактор цієї газети — князь Мещерський. Огидна чорносотенна газетка, зверхпатріотичного змісту. Надсилається школі безплатно, видається на казенну субсидію для поширення монархічних ідей. В газеті даються і відповідні малюнки. В цьому номері теж є малюнок: цар Микола II сидить за столом серед книжок і паперів з пером у руках. Вираз його обличчя глибокодумний і заклопотаний. А десь на задньому плані метушиться народ, зайнятий своїми справами. Під малюнком напис: «Народ веселиться, а цар працює».

Лабанович дивиться на малюнок, і по губах пробігає іронічна посмішка. Потім він хапає газетку і щупрляє кудись у куток.

— Мерзота! — промовляє сам до себе.

На шкільному ганку з боку вигону лунають чийсь кроки, а згодом — обережний стук у двері.

«Хто ж це ще преться?» — думає вчитель і йде відчиняти, піднявши про всякий випадок «Гражданина» князя Мещерського.

— Хто? — питає Лабанович.

— Учителька, — чути з-за дверей молодий дівочий голос.

Візит незнайомої вчительки, та ще в пізній час, його дуже здивував. Він спершу відчиняє двері своєї кімнати, щоб видніше було, бо в передпокійчику темно, і впускає вчительку.

— Заходьте, будьте ласкаві.

Вчителька заходить у напівтемний передпокій і зупиняється.

— Проходьте далі — там тепліше і світліше.

— Попереду треба хоч познайомитись: Ольга Андросова... Не налякала я вас? — питає вчителька і сміється.

— Коли вже лякатися вчительки, то краще піти й утопитися в Піні.

— Ви мені пробачте. Іду в свою школу, в Куп'ятичі, та й по дорозі до вас заїхала.

— І вельми добре зробили. Роздягніться й трохи посидьте. У мене якраз і самовар зараз буде готовий.

Ольга Андросова — ще зовсім молода дівчина. Оце тільки рік, як закінчила гімназію. Смуглява, кругловида, жвава і спритна. Постаць її струнка і доладна. Темне волосся підстрижене. Очі бистрі й сміливі.

— Ви ще не були в своїй школі?

— Ні, не була. І не знаю, яка вона там. А ви вже давно тут?

— А вже оце два місяці буде.

— І роботу розпочали в школі?

— Розпочав. Другий місяць, як заняття йдуть.

— Ой лишенько мені! Як же я відстала од вас!

— А чого ж так пізно вас призначили?

— Призначили-то мене з першого жовтня. Та поки прийшло призначення — а живу я на Смоленщині, — та поки доїхала сюди, та в Пінську трохи в знайомих побула, от і запізнилася.

— Ну що ж? Краще пізно, аніж ніколи.

Андросова — моторна, говірка дівчина. Не минуло й п'яти хвилин, як вони розбалакалися, ніби давні знайомі. А коли Ганна принесла самовар, учителька взяла в неї рушника, стала витирати склянки, попросивши на те дозволу, і сама налила чаю господареві й собі. Вона пила

чай і говорила. Забалакавшись, курила і, мабуть, почувала себе тут дуже добре.

Але в самому розпалі чаювання та розмови у вікно постукав фурман. А про нього тут і забули. Фурман цей — селянин з Куп'ятичів. Йому набридло стояти під школою, і він затарабанив у вікно:

— Скоро їхатимемо?

Ольга Вікторівна поглянула на Лабановича.

— А я й забула, що мені їхати треба. Що ж, буду збиратися.

— Ольго Вікторівно! Одішліть ви свою підводу додому, а самі ночуйте тут. Де ж ви там у школі зупинитеся? Вже ніч, а поки доїдете, ще мине година. А там, напевне, холодно і, може, нікого нема. Кажу вам, киньте всякі церемонії та залишайтеся ночувати. Завтра підете до волості, — а в волості вам однак треба бути, — візьмете підводу і поїдете.

Вчителька дивиться на Лабановича.

— А знаєте, — каже вона, — ви подаєте мені геніальну думку.

Лабанович іде надвір.

— Ідьте ви собі додому, вчителька тут залишається.

— Тут — то й тут. Але для чого ж я цілісіньку годину стояв?

Фурман завертає коня, бубонить щось сам до себе і від'їздить.

Лабанович іде до хати, а Ольга Вікторівна за якоюсь аналогією пригадує один випадок із свого життя й розповідає про нього.

— Одного разу в Смоленську спиняє мене обдертий чоловік з інтелігентним обличчям: «Дайте мені, панянку, на випивку». — «А скільки ж вам дати?» — питаю. Обдертий чоловік приставляє палець до лоба і застигає в глибокій задумі: «Уявіть собі, панянку, вперше в своєму житті натикаюсь на таке запитання!.. Ну, дайте, щоб можна було черв'яка заморити». — «Поняття заморити черв'яка — річ невизначена й довільна: одному і восьмушки досить, а для іншого восьмушка — капля в морі», — зауважую я. «Цілком справедливо. Я саме з категорії тих, для кого восьмушка — капля в морі...» — Ольга Вікторівна ніби схаменулась і каже:

— Може, я вам, колего, заважатиму? Безтолкова я!

— Анітрішечки! — заспокоює Лабанович її. — Квартира моя простора. І навіть канала м'яка є.

— Тоді ви, колего, буржуй! — сміється Ольга Вікторівна.

— Я тільки користуюсь, якщо можна так сказати, завдяки вашому брату.

— Як це?

— Тут була колись учителька, якій симпатизував інспектор. Оце він для неї придбав таку буржуйську розкіш. Отже, ви на неї маєте більше права, ніж я.

— Ну, гаразд! — погоджується Ольга Вікторівна. — Будемо вважати це питання вичерпаним до дна. А тепер я хотіла б просити, колего, щоб ви ввели мене в курс шкільних справ, бо я в них нічогосінько не тямлю. Не знаю, як і підступитись до них.

— Ну що ж? Розкажу вам, як і що, тільки ви мене за це повинні будете замогоричити, бо задарма, кажуть, і коза не скаче, — починає жартома Лабанович.

— За цим діло не стане. Приїздіть до мене, почасую, — сміється вчителька.

— Ну, коли так, тоді слухайте. Насамперед вам треба зібрати учнів. Звичайно це робиться так: ви призначаєте день збору, а староста (можна й через попа) повідомляє батьків, щоб послали до школи дітей. Зберуться діти, ви їх запишіть в окремий журнал... Ось це все я покажу вам...

Лабанович приносить журнали й розкладає їх перед учителькою, показує, в який журнал і що треба записувати.

— Як бачите, журнал сам підказує, як та що записувати. Але це дрібниця. Найгірше в нашій учительській практиці те, що одній людині доводиться провадити заняття з чотирма групами одночасно. А в вас ще й школа багатолюдна — до сотні дітей набереться.

— Що ви кажете! До сотні душ? І чотири групи! Та це ж свинство! Що ж я робитиму?.. Бідная голівонько моя!

Страх і здивовання відбиваються на обличчі Ольги Вікторівни. Лабанович дивиться на неї, а потім сміється.

— Та це ж звичайне явище в наших школах, — зазначає він.

— Але ж я не можу собі уявити, як можна працювати в таких умовах. І всі чотири групи в одному класі?

— А як же інакше? Страшного тут нема нічого. Спочатку треба написати розклад своєї роботи, написати в такому порядку, щоб у вас на кожну годину припадала

група, де ви будете вести основне заняття, а інші групи в цей час хай працюють самостійно під вашим наглядом. Групи ви міняєте, чергуєте, але жодної не спускаєте з ока, інакше у вас буде гармидер.

— Невеселі речі розповідаєте ви мені, Андрію Петровичу. Знала б — і не заїздила б до вас... Любенький Андрію Петровичу, навчіть же мене, як це розпланувати роботу так, щоб можна було добре провадити її?

— Ви так хороше попросили мене, що я мушу навчити.

Лабанович приносить свій розклад роботи в школі. Сідає поруч. Учитель показує їй плани і розказує, Ольга Вікторівна придивляється, починає розуміти й веселішає.

— Ну, я перепису ваш розклад, здеру його до крапки... Дайте мені, будь ласка, паперу... Ах, як славно, що я до вас заїхала та як розумно зробили ви, що не пустили мене!

Вона знов жвавішає, поривчасто береться за роботу. За чверть години вони закінчили переписування.

— А тепер мене не купиш за дві копи,— каже вчителька, ховаючи розклад.

Мова її невимушена, швидка. З Лабановичем тримається по-товариському. Лабанович приглядається до неї, думає, до якої категорії жінок віднести її. Вона йому нагадує тургеневську нігілістку.

— Ну, а як ви загалом дивитесь на свою вчительську місію? — питає він її.

— Ох, скажу я вам,— нудна це справа! Та я ж її й не знаю. А ви ще й налякали мене. Навіть були такі думки,— повернути звідси і дати драла. Я тільки втішаю себе тим, що, на щастя, ви — мій сусід і сподіваюся, що ви мені допоможете, коли я вткнуся лобом у стінку.

— Бачите, Ольга Вікторівно, річ у тому, щоб полюбити свою роботу. Коли ви її полюбите і захопитесь нею, тоді знайдете засіб обійти та перемогти перешкоди, коли зустрінуться.

— Щоб полюбити свою справу, треба ще й вірити у важливість її,— зауважує Ольга Вікторівна. Вона опускає очі, ніби віри в неї саме й бракує, тільки сказати цього не наважується.

— Але ж ви, напевно, цю віру маєте, коли вибрали собі вчительську дорогу.

— А ви гадаєте, що всі вчителі такі захоплені своєю

справою, що цілком віддаються їй? — запитанням відповідає Ольга Вікторівна, мабуть, ухиляючись від прямої відповіді. Потім вона підводить очі на Лабановича: — Андрію Петровичу, скажіть, будь ласка: добро ви робите народові чи зло, забиваючи голови дітей та їхні чисті душі всілякою казенною трухлятиною?

«Ах, он ти яка», — думає собі Лабанович і почуває, як боляче вколола його ця чудна дівчина.

— Той, хто знає, що він свідомо начиняє дитячі голови цією, як ви називаєте, казенною трухлятиною, той негідник, або просто нещасна, безвільна людина, чи просто ремісник, готовий за гроші робити все, що завгодно. Але що заважає відкинути цю трухлятину та скерувати увагу дітей в інший бік?

— А як же це зробити? — питає Ольга Вікторівна.

— Ось це все й треба обміркувати. Я знаю, що така робота не залишиться таємницею.

Подальша розмова зближає їх, розгонить ту недовіру і ту обережність, які заважають проявам щирості й відвертості між людьми, особливо малознайомими.

Ольга Вікторівна розповідає, як улітку жила вона серед студентів і вчителів, які розмови велися між ними, як вороже настроєні вони проти цієї «казенної трухлятини». В неї є цікаві книжки, якими вона охоче поділиться з своїм сусідом. Розмова тягнеться за північ, аж поки Лабанович, як господар, не нагадає, що вчителька з дороги, що їй треба відпочити.

А знадвору на них дивиться не сама лише ця чорна мовчазна ніч: дяк Бацяновський стоїть на грані світла, що падає крізь вікна вчительової квартири, та густої пильми, яка залягла над землею. Він пильно вдивляється в цю молоду пару, він ловить кожний підих їхньої думки на обличчях. У його довбешці товчуться різні думки, здогади. А коли він дізнається, що ця чорнява, стрижена дівчина залишається тут ночувати, тоді здивуванню та обуренню в душі дяка немає меж.

XX

Ольга Вікторівна взяла слово зі свого колеги, що він у найближчий святковий день завітає до неї. На цьому вони й розпрощалися.

А тим часом дяк Бацяновський не міг стримати себе, щоб не розповісти сусідкам-попівнам, о. Миколаю

і лісничому про пізній візит учительки до його сусіди і — що ще цікавіше — про її ночівлю в нього на квартирі. Дяк при цьому не пошкодував фарб, щоб описати всі подробиці: як вони пили чай, як вона витирала склянки, як він підсідав до неї, та як вона горнулася до нього. І все це дяк бачив випадково, проходячи повз школу.

— Подумайте, що почало коїтись у світі! Чому ж вони навчать дітей? — висвітлював дяк оці факти.

Цнотливі попівни вислухали з великою цікавістю дякове повідомлення. Слухаючи, вони переглядалися, а на обличчях пробігали іронічні посмішки.

— А яка вона — вродлива? — запитала молодша попівна, Антоніна, жвава та ехидна.

— Стрижена! — відповів дяк, причому це визначення чомусь у нього рівнозначне слову «пропаша». — А яка вона далі, одному Вельзевулу, князеві темряви, відомо. Блудниця содомська!

— На вроду тепер не зважають, — з жалем зазначає старша, Глафіра, бо вона вважає себе вродливою. — А прикладом тому — безноса Ганна та Митрофан Васильович. — І вона зітхає.

Залишившись удвох, попівни довго розбирають цю подію та виливають усю гіркоту свого застарілого дівування. А Ганні вчинили допит, бо цікаво ж було дізнатись ще про щось інше.

— І довго вони сиділи? — питає Антоніна.

— Не знаю, панночко: я вже лягла спати, а вони ще сиділи.

— І вона сама витирала склянки?

— А хто її знає! Взяла від мене рушника.

Ганна боїться сказати що-небудь зайве, бо вчителя вона поважає й нічого поганого в ньому не бачить.

— А де вона спала? — тепер цікавиться вже Глафіра.

— На канапі.

— А він де спить?

— А він у цій світличці, що біля кухні.

— А вночі не вставав він? Не чула?

— Ні, не чула. Панич ще звечора, вкладаючись спати, віддав тій панночці ключа, щоб вона замкнулася.

— Ключа дав? Нащо? — цікавилася Антоніна.

— Та, мабуть, щоб вона замкнулася і спокійно спала.

— І вона взяла ключ?

Ганна виявляє нетерпіння й неохоче відповідає на такі запитання.

І о. Миколай слухав дяка уважно. Спочатку він зробив здивовані очі, а потім протяжно засміявся і нарешті спитав:

— А яка вона з себе, нічого дівчина?

Батюшка Миколай — чоловік молодий, і його нема-нема та й підкусить диявол і примушує задивлятися на гарних молодичь.

Дяк це знає.

— Нічого дівчина, в соку й фігуриста.

Отець Миколай ковтнув слину:

— Що ж? І ти, Амосе Адамовичу, був молодий. А може, й тепер злий дух спокушав тебе, коли зупиняв біля вікна?

Протяжний сміх знов трясє живіт о. Миколая, а дяк опускає очі.

— Проспівана пісня моя, отче Миколаю,— каже він і сумно зігхає.

— Чи ж так воно, Амосе Адамовичу? — питає батюшка Миколай і плеще дяка по плечі.— Авраамові було сто років, коли народився в нього Ісаак, а тобі до сотні, гляди, років сорок залишилось?

Дяк випрямляє згорблену спину:

— Та воно, коли б на те пішло, отче Миколаю,— старий віл борозни не зіпсує.

— От бачиш!.. Так-то, Амосе Адамовичу,— додає о. Миколай,— ми бачимо порошок в оці брата нашого, а в своєму й колоди не помічаєм.

Отець Миколай трохи розчарував дяка. Правду кажучи, в глибині своїх думок він і сам не бачив тут нічого надзвичайного, але в ньому ворушилося щось таке, що підбурювало його проти вчителя. Скоріше за все в ньому говорила приглушена задрість немічної старості перед молодістю. Але цьому почуттю він намагався надати інше оформлення. Як не кажи — учитель має бути прикладом, а не шури-мури заводити.

І дяк не може заспокоїтись. Іде до лісничого. Починає розмову про вчителя.

— А він, видно, серйозний хлопець,— відповідає лісничий,— і працівник добрий.

— Гріб поваплений!¹ — зазначає дяк і розповідає про візит учительки.

¹ Гріб поваплений — євангельський вираз, що означає кривий зовні гріб, сповнений смороду й трухлятини.

Лісничий слухає уважно. Весь час з його уст не сходить усмішка. Сам лісничий далеко не безгрішна в цьому розумінні людина. Вислухавши дяка, він каже:

— На ловця і звір біжить, якщо тільки він сам не дурень. — А потім ще більше охолоджує дяка: — Це дурниці. Я знаю випадки, коли студент і студентка ночують в одній кімнатці, на одній постелі й між ними нічого не буває.

Таким чином серед чоловіків дяк не досяг того ефекту, на який сподівався. Зате жінкам він дав багатющий матеріал, якого їм стало на довгий час.

Незабаром після цього дяк з'явився в школі. Цього разу він прийшов сюди як учитель. Отець Миколай, через господарські справи чи з якихось інших причин, не мав часу піти на закон божий і попросив підмінити його.

— Ти, Амосе Адамовичу, живеш там поблизу. Займися, зроби ласку, чим-небудь з учнями.

— Гаразд, отче Миколаю! — дав свою згоду дяк.

У справі викладання Бацяновський не мав досвіду. Та він йому й не був потрібен. Він сам вивчав колись закон божий, пам'ятав, як учили в ті часи. Щоправда, він багато чого забув, але дещо в голові залишилось. От про це, що збереглося в його пам'яті, він і говоритиме.

Учні були дуже здивовані, побачивши дяка в школі. Дехто з них мав справу з дяком, забігаючи влітку до нього в сад і в город. А він ганявся за ними та лаяв їх.

Дяк приступив до діла повільно. Насамперед повідомив, що о. Миколай доручив сьогодні йому викладати закон божий. Усю школу об'єднав він в одну групу і звелів дітям сидіти тихо, слухать уважно. А тоді почав такі

— Ну, ти! — тиче пальцем дяк в якогось школяра.

Підводиться кілька хлопчиків, бо покручений дяків палець показує зразу на кількох учнів.

— Чого ви всі повставали? — кричить дяк.

Діти починають хихикати.

— Я вам посміюся, ледарі ви! — погрожує він.

— Ну, ось ти, чорнявий, скраю!

Підводиться «чорнявий, скраю».

— Як тебе звуть?

— Михалко.

— Прізвище твоє питаю, дурню!

— Мажейка.

— Це який Мажейка, що біля кузні?

— Еге ж, — відповідає учень.

— А як тебе дразнять?

Михалко мовчить, а з усіх кінців спочатку тихо, а потім голосніше звучать голоси:

— Латак, Латак!

— Багато наробив ти в городі дірок? — питає дяк.

— Ні, небагато.

— Ну, скільки?

— Може, з десяток морквин і вирвав.

— Ах ти ж гицель! Ну, сідай.

Під дружний регіт дітей Михалко сідає, а дяк тупає ногами і махає руками, щоб заспокоїти їх.

— Ви хоч і вчитесь, але нічого не знаєте, — починає дяк промову, причому говорить поліщувською мовою, якою він володіє краще, ніж російською. — Почнемо з кінця або з самого початку, бо ви — дурні й нічого не тямите... Так ось так. Нічого спочатку не було: ні неба, ні землі, ні наших Пінських боліт, ні очеретів на них.

— А чим тоді в печі палили? — питає хтось ззаду.

— І печей не було, і хат не було, — відповідає дяк. — Нічого не було. Був один тільки бог... А де живе бог? — питає раптом учнів дяк, перебиваючи самого себе.

— На небі! — гудуть діти.

— Так, на небі. Дещо ви знаєте. Ну, а коли не було неба, де тобі жив бог?

— По всяких місцях.

— От, шельми, і це знаєте. Ну що б вас запитати, чого ви не знали б... Ага, ну скажіть, у скількох лицах бог?

— У трьох: бог-отець, бог-син і бог — дух святий!

— От арештанти! І це ви знаєте. Ну, буду казать далі. Тож нічого не було. Тільки дух божий носився над безоднею. І задумав собі бог створити світ. Відділив бог світло від темряви і назвав світло — днем, а темряву — ніччю. Поглянув бог і каже: «Добре вийшло». На другий день бог устав рано і почав майструвати небо. Зробив, глянув — добре. Коли є небо, то треба, щоб і земля була. Зробив бог і землю. Але земля була пустинна, невпорядкована, перемішана з водою. Але вже було пізно. «Завтра зроблю», — думає бог. Назавтра він устав ще раніше, бо роботи було тьма-тьмуша. Треба було наробити річок, озер, морів, ну, і болота теж потрібні людині. Оце все й зробив бог на четвертий день. А щоб ще було краще, то він і цяцьок наробив на небі: сонце, місяць і зірки. У п'ятницю, це, значить, на п'ятий день, наробив бог усякої риби у воді й пташок у повітрі. Весело стало на землі:

тут тобі й трава, і дерева ростуть, вітер шумить у листі, пташки співають, навіть і до хати не хочеться йти. Не вистачало лише звірів і людини. На шостий день народив бог звірів.

— І людину! — підказують дякові.

— Ні, постривай: наперед не забігайте. Перед тим як створити людину, відбулась нарада між богом-отцем, духом і сином. Бог каже: «Треба створити людину по образу і подобию нашому». Взяв бог глини, зліпив чоловіка і дунув. Тільки дунув, чоловік зараз і ожив. Почав він ходити, роздивлятися. Але подібного до себе нічого не побачив. Сумно стало Адамові — перший чоловік звався Адамом. Ніде не приткнеться бідолаха. Ходить, як після доброї пиятики, шукаючи, чим би похмелитися. Дивився на нього бог, дивився та й каже: «Не гаразд чоловікові бути самому — треба оженив його». Дівчат же на світі не було, сватати його не повезеш. Треба іншу раду дати. Натупався Адам, ходячи по землі, і міцно заснув. От тоді бог узяв у нього ребро, з ребра й змайстрував жінку і назвав її Євою. Прокинувся Адам та як гляне на неї, так увесь і засіяв. А бог дивиться та втішається. «Бери,— каже,— її: нехай вона буде тобі за жінку. Живіть,— каже,— мирно, у добрій згоді, і не сваріться, не бийтесь. А ти, Єво, доглядай свого чоловіка. Ось оце все, що ви бачите, це все ваше. Будьте ж господарями над усім, що на землі. Не забувайте бога, до церкви ходіть. Про попа та дяка не забувайте, бо вони за вас мені моляться».

Розказав далі дяк, як у раю жили Адам з Євою, як їм було добре, які були там сади і дерева та яку заповідь дав їм бог. Але найцікавіше розказав дяк, як люди согрешили та як бог карав їх за це:

— Послухав Адам свою жінку, з'їв яблуко з забороненого дерева. А як з'їв, то зразу відчув, що вчинив огидно... Недобре йому стало і вперше облаяв Єву як слід. А та мовчить — ну що ти візьмеш з баби? Кинув Адам Єву й пішов у дубняк. Ліг під дубом і лежить. Аж чує — бог по раю ходить. Соромно Адамові богу в вічі дивитись. Лежить, не встає. Чує — бог з Євою розмовляє.

«А де твій Адам?»

Опустила очі Єва, мовчить.

«Чого ж ти мовчиш? Де, кажу, Адам?»

«Не знаю».

«Як — «не знаю»? А хто ж повинен знати? — Дивиться бог на неї грізно.— Це,— каже,— моя любя, через тебе

світ горить! Я все бачу і знаю. Постривай,— каже,— я з тобою ще побалакаю. Піду лиш того волоцюгу пошукаю. Як мене — то не хоче слухать, а жінку так послухав!»

Чує все це Адам. Страшно йому. Причаївся за дубом і ані чхне. Обійшов бог і так і отак, дивиться — нема Адама.

«Де ж він,— каже,— подівся?»

Давай його гукати:

«Адаме!»

Адам — ні пари з уст.

«Адаме!» — ще голосніше гукає бог.

А той Адам і голову пригнув. Бог-то знає, де Адам, але хоче, щоб він хоч трохи покаявся і сам попросив, щоб йому простили гріх:

«Адаме, де ти?»

Не подає Адам голосу.

Тут дяк входить в роль розгніваного бога і приписує йому всі свої властивості.

— Розгнівався бог та як крикне:

«Адаме, трясця на твою голову, де ти, гаде?!»

Бачить Адам, що ніде тут не дінешся,— вилазить з-під дуба.

«Нащо ти їв те, чого я тобі не дозволив?»

Замість того, щоб покаятись, Адам почав виправдуватися:

«Жінка, яку ти мені висватав, дала мені, і я їв».

Покликав бог Єву:

«Нащо ти давала Адамові заборонені плоди?»

«Мене спокусив сатана, умовив мене».

Поглянув на них бог, похитав головою:

«Будь же ти проклятий, сатана. Повзай на своєму череві, а колись Євин потомок розчавить тобі голову. Ти, Єво, будеш у муках народжувати дітей, а чоловік твій буде володарем над тобою. А ти, Адаме, не забувай, що зроблений ти з землі і в землю знову підеш. Проклята земля через тебе. Будеш ти працювати багато, а користі матимеш мало, бо не послухав бога».

І повиганяв їх бог геть із раю.

Так-от, бачите, шельми ви, який гріх не слухати бога! Робіть так, як вам кажуть старші. А по садках лазити не треба.

Думки, заронені в душу Лабановича нелегальною брошурою, не давали йому спокою. Старі позиції світорозуміння виявилися хисткими, побудованими на піску. Вони не витримували натиску критичної думки і розсипалися, показуючи свою неспроможність і нікчемність.

Здавалось, уже само повітря було насичене новими віяннями свіжої думки, хоч охоронці усталеного віками політичного ладу твердо стояли на своїй варті й забивали найменші щілини, крізь які могли проникнути нові ідеї. Але там, десь у потаємних глибинах, щось вирувало, кипіло, піднімалося, рвалося на поверхню. Газети сповіщали про страйки, які вибухали то тут, то там по великих містах. Приглушено долинав з різних місць грізний відгомін людського обурення. З пригнічених низів пробивалися джерела нового життя.

Тепер усі ці події сприймав Лабанович під іншим кутом розуміння. Він відчув радість пізнання нової правди, тієї правди, яка, ледь усвідомлена, віками живе в селянському серці, бунтуючи дух і піднімаючи його на повстання, тієї правди, за яку кращі діти народу мучилися по острогах, гинули та страждали в засланнях, на каторзі або в розквіті життя накладали головами по темних казематах. І всі ці мученики викликали подив і глибоке співчуття та з непереможною силою схиляли на той тернистий шлях покути, яким ішли вони.

Але одночасно різкіше виявлялась і двоїстість того стану, в якому тепер опинився Лабанович. З одного боку, він — сільський учитель — повинен проводити в життя певні ідеї. Суть їх — зміцнення того порядку речей, у справедливості якого він не вірить. Над ним є око, і це око не дремає. І не одне, а багато таких очей. З іншого боку, виконуючи свою роль, він свідомо переходить до лав ворогів народу. Він стане брехуном і просто нечесною людиною, коли буде втовкмачувати через школу в дитячі голови ці казенні ідеї.

Він намагався в своїх роздумах іти на певні поступки — обходити мовчанням усе те, що сприяє, розвиткові цих казенних принципів, наштотувати дітей на думки про несправедливість соціального ладу, збуджувати в них громадську свідомість, закидати в їхні душі зерна сумніву в тому, чи добре все те, що заведено вважати справедливим.

Лабанович пригадував свої колишні роздуми про роль учителя тоді, як ще був у Цельшиному. Подібні думки приходили до нього і там, але тоді не бачив він того, що знає тепер, а лише відчував це своїм соціальним чуттям. Тепер ці компроміси не задовольняють його. Вчитель вважає, що такі думки походять від того угодовця, який живе в істоті людини.

Погодитись і заспокоїтись на цьому неможливо. Треба діяти якимось інакше, треба заспокоїти своє громадянське сумління та вийти з фальшивого становища обдуреної людини, того становища, в якому перебувають мільйони обдурених людей. І такий вихід він знаходить в Аксенові Калю.

Аксен Каль буває в нього вечорами. Навчання хоч і марудно, проте посувається вперед. Аксен уже навіть може розписатися, що його дуже радує, але це ще не свідчить про його грамотність. Читає він друковане поганенько, а писане ще гірше. Розписуватися він уже навчився, бо розписування — найчастіші його вправи. Дома практикуватися йому ніколи, та й незручно. Доводиться задовольнитися тим, що набуде тут. Але без практики це надбання нетривке, й Аксен інколи висловлює думку, що, може, науки з нього й вистачить. Учитель же вперто напосідає, заохочуючи йти далі. І вони помаленьку йдуть.

Але не ця наука є головним змістом їхніх вечорів — перше місце відводиться розмовам на теми політичного характеру. Аксен Каль виявився такою людиною, з якою можна говорити сміливо. Він тільки трохи здивувався, почувши від учителя, що найбільший ворог народу — цар, бо Аксен поділяв загальну віру в царя, як в особу, що стоїть на сторожі людських інтересів, для якої однаково близькі інтереси всіх верств населення, а коли на світі й знущаються та чинять усякі несправедливості над бідною людиною, так у цьому винні царські радники та вся ця босота: міністри, губернатори, земські начальники, справники і всілякі інші чини, яких навіть і не злічиш. Аксенові Калю саме тепер і не вигідно втрачати віру в царя, не вигідно з чисто практичного боку: його не покидала надія відвоювати затоки в пана Скірмунта, а для цього залишивсь один лише засіб — подати прощення на царське ім'я.

— Але подають же люди просьби цареві, і ці просьби він приймає, — пробує заперечити Аксен.

— Ну, звісно, коли б він не приймав цих просьб, то їх і не подавали б. Але які просьби задовольняє цар? Якщо в когось огидне прізвище і він хоче змінити його,— таку просьбу цар уважить. Якщо засудять кого-небудь, теж цар може зменшити кару, і може навіть зовсім скасувати її. Такими дрібницями чому б не поступитися? Цар допомагає, бо треба ж, щоб люди мали віру в нього. Але там, де порушуються інтереси дворян, поміщиків, цар ніколи не стане на боці селян. Отже, в таких випадках кажуть: «Міністри не показали прошення цареві». Виходить так, що господар добрий, а винні прислужники. Дурниці все це, Аксене, і омана: цар ніколи не піде супроти поміщиків, бо сам він перш за все поміщик. Цар Микола I так і сказав на зібранні дворян та поміщиків: «Не забувайте, панове, що я перший серед вас поміщик». Я вам, Аксене, ще більше скажу. Ви пам'ятаєте випадки, коли цар задовольняє просьби. Але чи пам'ятаєте ви й такі випадки, коли цар засилав ходаків від селян у Сибір? А такі несподіванки були.

Аксена в цю мить найбільше турбували тоні.

— Отже, виходить, що тоней у пана Скірмунта не вирвеш? — питає він.

— Не вирвеш,— стверджує Лабанович.

— І прошення, кажете, не допоможе?

— Ні, не допоможе,— упевнено відповів учитель.

— Ох, згинь же його мати!

Злість розбирає Аксена. Перед його очима постають суди, довга тяганина з паном Скірмунтом і програш справи по всіх інстанціях.

— Залишається одно,— каже Аксен, і очі його поблизкують люттю,— придушити, згинь його доля!

— І це не допоможе: у пана знайдуться спадкоємці, а того, хто його придушить, згноять у тюрмі.

Аксен хмурить лоб. Видно, як близько бере він усе це до серця. Думи його шукають виходу і цього виходу не знаходять, а в серці закипає помста і лють.

— І невже вічно буде їхня сила та право? — ніби самому собі говорить Аксен.

— Ні, цього не повинно бути й не буде, але само нічого не зробиться.

— А хто ж зробить?

— Повинні зробити самі скривджені.

— А як вони зроблять?

— Ось над цим і треба подумати. Насамперед треба

перестати вірити в царя і розвіювати цю пустопорожню віру і в інших. Треба усвідомити, що весь державний тягар несуть на собі бідолашні селянські спini та мозолисті руки робітників. На їх горбах багатіють та відгодовуються по містах різні купці й фабриканти, а на землі — дармоїди поміщики. Треба знати, що нами командує мізерна купка дворян і багатих торговців на чолі з царем. Треба зрозуміти всю цю музику, цю хитру машину, щоб звалити її з своїх плечей. Але одного лише знання мало, треба закладати свої спілки та організації. Чим більші будуть такі організації, тим легше буде вести боротьбу за своє право, за своє визволення.

Аксен слухає, погоджується, часом киває головою.

— Ой, важко зробити це з нашим народом! — каже він і зауважує, що народ у різні боки дивиться, а іншому дурневі цього ніяк і в голову не втовкмачиш.

— Одрразу, за один день, звичайно, не зробиш цього. Добре вже буде, якщо зараз на селі знайдеться кілька душ, які поділятимуть отакі думки та іншим про них говоритимуть... Тільки ж, Аксене, в цій справі треба бути дуже обережним!

— Ну, це ж звісно.

Такі розмови велися на квартирі вчителя спочатку з Аксеном. А згодом приєдналися ще двоє, батько й син. Це були сусіди Лабановича. Старому Безручці років п'ятдесят, а синові його, Якимові, в цьому році треба до призову йти. Старий Безручко називав себе козаком — його предки були козаками на Україні, а потім перебралися на Полісся. Старий Безручко більше мовчить. У його зубах весь час люлька стирчить. Може, ця люлька і є причиною того, що старий Безручко мало бере участь у розмовах. Зате ж на його обличчі дуже виразно відбивається весь рух його думок і почуттів. Іноді він виймає з рота люльку, спльовує і робить коротеньке зауваження. Звичайно ж більше говорить руками. Особливо багатозначно махає він рукою, коли розмова заходить про царя. Тоді він зводить очі на царський портрет, не виймаючи з зубів люльки, і махне на нього рукою. Цей помах говорить ось що:

— Користі, брат, з тебе стільки ж, як із дірки, що в мості.

Обидва Безручки — люди шуплі та біляві. Якщо старий Безручко скупий на слова, то його син говорить і за себе, й за батька. Тоді, коли говорить Яким, батько уважно

слухає, але не дивиться на сина. І важко загалом сказати, куди він дивиться. Здається, весь час обмірковує якийсь надзвичайно складне життєве завдання, проте він усе чує, не пропускає нічого.

Говорилося тут багато про що: про тяжке становище народу, про розкошування панів і начальства, про обман і знущання над простим людом, про ті причини, що викликають такий порядок у світі, що треба робити, щоб відвоювати свої права, що це за люди всі ті, кого називають соціалістами, чого вони хочуть, за що покутують, чому їх карають суворіше, ніж убивців і конокрадів.

— Але чому нам батюшка про це ніколи нічого не скаже? — питає Яким.

— Як же тобі він казатиме, коли він з нашої темноти хліб має. Хто ж це піде сам проти себе, — відповідає Аксен. — Піп, земський начальник, пристав, справник, це, брат, — усе одна згряя.

Деколи темою балачок були і прокламації. Тим чи іншим чином потрапляли вони в селянські руки. Був і такий час, коли ці прокламації невідомими руками засовувались у селянські вози. Приїдуть, бувало, селяни з базару, почнуть вибирати з воза покупки і знаходять вузьенькі, довгенькі аркушки. Неграмотний селянин подивиться на них та й сховає в кишеню, щоб при нагоді показати людині грамотній. Піднесуть їх, бува, й о. Миколаю, дякові чи лісничому.

— Лісничий подивиться, подивиться і — р-раз! Подере прокламацію на дрібні клаптики, а потім вилається добірними словами і скаже:

— Все це жидівські махінації. Іди й руки помий. А коли зловиш цього сучого сина, що підсовує таку погань, то тягни в поліцію. В поліцію, і край.

— А чорт же його батька зна, що воно тут пишеться, — відповідає селянин і дуже шкодує, що не вдалося довідатись, про що пишеться в листівці.

Коли прокламація попадає до рук попа, він злісно блимне очима й запитає:

— Де ти її взяв?

— У солomé на возі знайшов.

— Це богомерзка писанина і печать антихриста прибіта на ній. Такі речі потрібно віддавати в поліцію. А ще краще, коли спалити на місці.

— А що ж тут, батюшко, пишеться? — питає надміру зацікавлений полішук.

Батюшка запалює свічку, щоб спалити прокламацію:
— Коли злий дух має намір спокусити людину, він обіцяє їй золоті гори. Ось і тут він робить те саме. Від цих негідників, які пишуть отакі листівки, відступився бог, і в божевільні своєму кажуть вони: «Нема бога, не треба царя». Святе ж письмо нас учить: «Всяка душа нехай слухає начальство, бо начальство поставлене від бога».—
І о. Миколай підпалює прокламацію.

А коли така прокламація попаде до дяка, він забирає її, ховає в кишеню:

— Я віддам її старшині, а старшина передасть по начальству.

В домі вчителя прокламації давали багатий матеріал для розмов. Говорилось і про зміст прокламацій, і про тих людей, що складають їх.

Старого Безручку дивує спритність цих невідомих осіб, що так вправно підкидають листівки.

— Ну й ловкачі, згинь їх мати: так підсунуть, що й не зоглядишся!

XXII

Кілька днів лив дощ.

Грязюка непролазна, липуча грязюка затоплює дороги. Колії залиті водою. По низинах, як озера, стоять широкі баюри. Ні пройти, ні обминути їх. Холодно, вогко, порожньо й глухо. Спустошені, знесилені, ніби вимерли ці простори Пінського Полісся. Тільки сірі плями людських селищ скорботно припадають до розгрузної мокрої землі та якимись прикрими скелетами стоять оголені дерева.

Лабанович досить далеко відійшов од села, минув два вітряки в полі і спинився перед величезною баюрою — не перейдеш тут. Глянув по боках — не обминеш: далеко по борознах, як ті промені, від цієї баюри розходить ся вода. Тепер він бачить свою помилку, треба було відразу піти на залізницю. Вертатись назад далеко: майже половина дороги. Ще півверсти і переїзд, а за переїздом — гребля. Там не буде такої грязюки. Стоїть, роздивляється, міржує. Невже зупинить його ця нещасна баюра? Вже кілька разів збирався він у цю дорогу, не раз згадував Ольгу Вікторівну та своє слово побувати в неї.

Учитель виходить на сухіше місце, пригинається, скидає взуття, закочує холоші: «Лихе його бери, льоду ж нема, може, ноги не повідпадають, а на переїзді взуюся»,— думає. Раз і два. Ноги вгрузають у холодну, як

лід, колотушу. Пекучий холод, здається проймає до серця, але він хоробро брьюхає по грязюці. Пригадується, як колись бігав малим босоніж ковзатися на льоду. Місцями грязюка і вода сягають до колін. Нарешті калюжа закінчується, і він виходить на сухіше місце й пускається бігом, відчуваючи незвичайну легкість і охоту мчати якомога швидше. Біжить, а в вухах звучить українська пісня: «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці...» Поки добіг до переїзду, ноги зробилися червоні, як у лелеки. Зате коли взувся, то зразу ж відчув, як добре ногам.

Не доходячи до села, він звертає з дороги і йде пустими городами по протоптаній стежці. Школу видно здаля — її зразу можна впізнати по білих віконницях і загалом по всьому її вигляду.

Перелізши через пліт, Лабанович іде шкільним городом, де стирчить ще соняшничиння, і заходить до кухні. Сторожиха Маланка в білій вишиваній сорочці, чиста й охайна молодиця, порається біля печі.

— Дома вчителька?

— Дома, дома! — привітно відповідає Маланка, оглядаючи вчителя жвавими, веселими очима.

Ольга Вікторівна, мабуть, почула і по голосу впізнала свого сусіда по школі, бо зразу ж із кімнати пролунали її швидкі, тверді кроки. Мить — і вона сама з'явилася на порозі. Обличчя її веселе, а в очах горять іскорки радості.

— Андрій Петрович! От молодець! А я вже й віру втратила в те, що побачу вас у себе. Ну, милості прошу.

— Коли помру, то перед смертю напишу: «В моїй смерті винна Ольга Вікторівна».

— Чого ж це ви помирати збираєтесь, та ще й мене думаєте звинуватити в своїй смерті? Ніколи мені і в голову не приходило, що через мене може людина померти.

Лабанович розказує про страшну бажору, що перегородила йому дорогу.

— Але бажання побачити вас у мене було таке сильне, що я роззுவся і вбрід перейшов.

— Що ви кажете? — на обличчі Ольги Вікторівни відбувся великий подив. — Так і справді не тяжко захворіти та до Абрама на пиво попасти. Ох, Андрію Петровичу, бити вас нема кому!.. Треба ж хоч підлікувати вас.

Вона біжить до кухні, велить Маланці підігріти самовар, а потім дзигною звивається біля шафи.

Лабанович дивиться і посміхається: «Невже в неї го-

рілка є?» Виявляється, дещо краще — півпляшки доброго коньяку.

— Я вельми рада, що маю чим підлікувати вас.— Вона наливає чималу чарку.— Пийте, Андрію Петровичу: це перший спосіб вберегтися від простуди.

— А ви почніть самі.

— О ні! Я ж боса не ходила,— сміється вона,— і взагалі не п'ю чистого коньяку.

— Ну, будьте ж здорові.

Лабанович уже хотів випити, але зупинився й сказав:

— Нехай же не бідніе ніколи рука, що наливає чарки, і нехай стоять на дорогах баюри!

Після такої примовки він спритно вихилиє чарку. Посмакував, подивився на вчительку:

— Знаєте, Ольго Вікторівно, що?

— А що?

— Вдруге я прийду до вас босий.

Учителька сміється:

— А може, ще одну?

— Ні, і вся та баюра не варта цього божого дару.

— Тоді ми вип'ємо його з чаєм. А тепер закусіть.

Лабанович відчуває, як приємна теплота розходитьсь по тілі, і йому зовсім добре тут.

Квартирка Ольги Вікторівни стара й темнувата. Давно білена стеля вся розмальована рудими патьоками. Підлога підгнила, і дошки вгинаються під ногами. Вчителька живе в одній тільки кімнатці, охайно й чистенько прибраній, як тільки вміє прибирати дівоча рука.

— Ну, похваліться ж, Ольго Вікторівно, як живеться вам тут?

— І не питайте, Андрію Петровичу. Қидаюся, хапаюсь, а все щось... не те. Нема... ну, як вам сказати, ну, цих радощів від праці.

— Ви ще, напевно, перебуваєте в стані налагодження праці, а на цьому етапі завжди багато клопоту і неприємностей,— пробує заспокоїти й підбадьорити її Лабанович.

Вона ніби трошки замислилася над його словами й заперечно хитає головою.

— Ні, мене, власне, робота не задовольняє, і вся обстановка для неї якась несприятлива. Ви бачили мою класну кімнату?

— Ні, не бачив.

— А хочете подивитися?

— Давайте подивимось.

Ольга Вікторівна веде його до школи.

— Ось полюбуйтеся,— каже вона, відчинивши двері.

Шкільна кімната мала досить занедбаний і похмурий вигляд: Білені стіни були забруднені, обшарпані, пооббивані. Всюди чорніли сліди від учнівської писанини, бо довгі роки ці стіни виконували роль промокального паперу. На підлозі, яка в багатьох місцях прогнила і покосилася, цілий пласт болота. І повітря в класі важке, нездорове.

Лабанович оглядає школу.

— Дійсно, Ольго Вікторівно, похвалитися своєю школою ви не можете.

— Ви знаєте, Андрію Петровичу, побудеш у такій атмосфері кілька годин і виходиш звідти, немов очманілий. Ну, хоч і на світі не живи.

— Паршива школа, це правда,— погоджується Лабанович,— співчуваю вам, Ольго Вікторівно!

Огляд школи понижує добрий його гумор. Йому стає жаль Ольги Вікторівни. Він хоче сказати що-небудь привітне, веселе, щоб підбарьорити її, але слів таких не знаходить.

— Ну що ж? — нарешті каже він.— Залишається тільки втішати себе тим, що скоро канікули, можна буде відпочити, а там незабаром і зима закінчиться, прийде весна... Ех, Ольго Вікторівно! Люблю я весну й особливо ту пору, коли на березах почнуть розпускатися листочки. Навесні в мені пробуджується дух мандрівництва. Ось так би, здається, йшов і йшов просторами землі.

Лабанович захоплюється думками про весну та про мандрювання. Він забуває задушливу, гнилу школу Ольги Вікторівни і говорить про своє бажання помандрувати у вільний час літніх вакацій.

— Знаєте, Ольго Вікторівно, що є доброго в житті сільського вчителя?

— По-моєму, нема нічого доброго,— скептично відповідає Ольга Вікторівна.

— Неправда, Ольго Вікторівно,— є!

— Ну що, наприклад?

— Вільне літо. Закінчив роботу в школі — і йди, куди хочеш, роби, що забажаєш.

— Так, тут ви, мабуть, і маєте рацію,— погоджується Ольга Вікторівна.

— А що? От бачите. Ніяка інша служба не дає такого привілею! І знаєте, які в мене є думки?

— Та хто ж може знати ваші думки?

— Той, хто поцікавиться знати їх.

— Ну то розкажіть.

— А ось які мої думки: я хочу навчитися знімати, хочу купити фотоапарат. А навесні підберу собі компанію вільних мандрівників... У деталях я ще не продумав плану, а в основних рисах він такий: обійти пішки весь район, описати його, зібрати народні пісні, легенди й інші види народної творчості, багато ілюструвати свою подорож фотознімками... Хочу зібрати цілу галерею упирів, відьом, шептух і шептунів, бо цей тип вимирає, і зберегти його таким чином у науку потомкам.

— А ваш план мені подобається,— жвавішає Ольга Вікторівна.— Справді, в ньому є, коли хочете, поезія і своя краса.

— Поезії тут і не визбирати! — підхоплює Лабанович.— Нові місця, нові люди, несподівані пригоди подорожі, нічліг десь на лоні природи, багаття, темне небо та ясні зорі.... І серед усєї цієї мальовничості ви слухатимете розповідь якого-небудь діда-байкаря про події минулого, де правда і фантазія переплітаються в дивних мереживах.

— Ви так цікаво розповідаєте, Андрію Петровичу, що мені вже хочеться вирушити з вами в дорогу, коли приймете до своєї компанії.

— Про цікаві речі не можна розповідати нецікаво,— зауважує Лабанович,— а відносно того, щоб мати вас у компанії, я абсолютно не проти. Навіть скажу вам більше: такою компанією я цілком задовольнюсь і, якщо кого й прийму, то тільки не свого брата — чоловіків. Тут Лабанович зазирає в очі Ользі Вікторівні з хитруватою усмішкою, ніби хоче сказати цим поглядом те, чого не доказав словами.

Ольга Вікторівна з удаваним докором дивиться на сусіда й хитає головою.

— І всі ж ви, чоловіки, під один копил зроблені! — додає вона.

Маланка принесла самовар.

— Ну, будемо пити чай і поговоримо про вашу мандрівку.

Ольга Вікторівна прибирає на столі, зрідка перекидаючись з сусідом короткими фразами.

— Знаєте, Ольго Вікторівно,— говорить Лабанович, сидячи за столом,— без жартів, я серйозно думаю над

своїм подорожуванням. Але я вбачаю в ньому не тільки саму поезію — тут може бути й нецікава проза. Та річ не в цьому. Я хочу зблизька придивитись, як люди живуть, чим живуть і що вони думають. Таке бажання з'явилося у мене недавно... Ви знаєте, що я роблю нишком? — тихо запитує Лабанович.

Ольга Вікторівна дивиться на нього:

— Напевно, пропаганду ведете?

— Саме так. Крамольницькі ідеї проповідую.

— Ну?!

Вчителька ще більше пожвавішала, і в очах її іскорки поблискують.

— Що ви на це скажете? — питає її.

— Молодчина ви, Андрію Петровичу! Від широго серця бажаю вам успіху. Цікаво ж, як ви це робите?

— Поки що в мене є три особи, селяни, один з них дуже серйозний чоловік. На нього можна покластися, як на кам'яну стіну. Вечорами раз у раз він заходить до мене, і я вчу його, бо він неграмотний, а разом з цим веду балачки на різні «крамольні» теми. Приходять і ще двоє, батько з сином. Цікаві типи!

— А як же ви натрапили на них, зібрали? — питає Ольга Вікторівна.

— Та просто приглядаюся до людей, прислухаюся до їх слів, випробовую їх поступово.

— І вони слухають?

— Дуже уважно. Загалом роботу з ними можна провадити. Одне тільки шкодить — нема відповідної літератури.

Лабанович розказує свою історію з нелегальною книжечкою.

— Дещо в мене знайдеться, — каже вчителька.

— Будь ласка, позичте мені, — просить її Лабанович.

Ольга Вікторівна зараз же підводиться, нишпорить у своїх потайних сховках і дістає кілька тоненьких брошурок.

— Візьміть і використайте, тільки ж поверніть мені.

Лабанович нашвидку знайомиться з книжечками і ховає їх.

— Як ви гадаєте, Ольго Вікторівно, яким чином могла потрапити до мене на ганок книжечка Івана Вольного?

— У Пінську, напевно ж, існує революційна організація. І хтось розумний додумався підкинути вам цього Івана Вольного.

— Мабуть, так воно і є,— погоджується Лабанович.

— Я цими днями збираюся до Пінська. У мене там є знайомі. Через них можна зв'язатися з організацією. Тоді літератури буде вдосталь... Ось цю роботу я розумію!

Ольга Вікторівна ще дужче пожвавішала. Вона тільки жалкує, що в неї нема поки що таких людей, з якими б можна було теж зайнятися читанням нелегальних книжок, але потішає себе тим, що приєднається до організації і вона їй допоможе.

Вони довго сидять і розмовляють. Ольга Вікторівна показала товстий рукописний зошит, у якому було багато різних революційних пісень і віршів.

Коли Лабанович ішов додому, він думав про свою нелегальну працю та про Ольгу Вікторівну. В її особі він бачив уперше таку дівчину і проникся до неї великою повагою.

XXIII

Деякі зміни відбулися й у Високому за цей час. Приїхав новий писар Матей Дулеба, бо чорнявого Романчика, попереднього писаря, забрали в солдати.

Коли це стало фактом, старшина Захар Лемеш впав у відчай. Скільки жалю і співчуття було тут виявлено Романчикові!

— Ех, Федю, Федю, друже ти мій любий! Не думав я і не гадав розлучитися з тобою.

Старшина опускає очі та скорботно схиляє голову, як та вдова, поховавши чоловіка. І тоді вже сам писар виступає в ролі розрадника:

— Нічого, Захарку! Приїде інший писар, і будете жити і роботу робити.

При цьому Романчик плеще старшину по широкому плечі. Самому ж йому здається, що інший писар ніколи не буде таким ділком, як він. Але він хоче почути це від старшини. І старшина йому каже:

— Ні, брат Романчик, ні, Федю, не матиму я більше такого писаря, як ти.

На деякий час вони замовкають, похнюпивши голови, разом віддаються скорботним почуттям.

— Е! Є чого сумувати! — озивається першим Романчик і хвацько махає рукою.— Знайдуться люди, а мій тут і слід згине, і пам'ять про мене помре.

Коли б Романчик був поетом, він тепер склав би найжалісливішу елегію сам про себе, але він — тільки

звичайна людина, здатна глибоко відчувати. З нього буде доволі, якщо він вдало пристосує відповідні чужі слова. І він наводить їх зі святого письма:

— «Чоловік — яко трава: дні його, яко цвіт польовий, тако відцвітуть».

Не знає старшина, що відповісти на це, а відповісти щось же треба. Він спочатку цмокає, а потім говорить, і гірке незадоволення чується в його голосі:

— Відцвітуть, відцвітуть! Рунда, вони відцвітуть!

Це співчуття закінчується тим, що писар посилає діда Пилипа по дюжину пива.

Приперши цілий кошик пива, дід каже:

— Не діджати нам такого панича, хай вам бог дає здоров'я.

І на його долю перепадає не одна склянка пива.

Проте Романчик поступається місцем іншому писареві, його слова із священного письма справдилися: пам'ять про нього виявилася не такою стійкою, як можна було б сподіватися, взявши до уваги смуток старшини. Захар Лемеш дружно живе і з новим писарем, бо й приказка така є: «Писар з старшиною, як муж із жоною». А пам'ять про Романчика так і пропала, і тільки я тепер згадую його, але за це згадування він, може, і «дякую» не скаже мені. Та мало того, що пропала: Захар Лемеш виявляє до деякої міри й зрадництво відносно Романчика, бо не минуло й тижня, як приїхав сюди Матей Дулеба, а старшина вже каже:

— О, цей, брат, ще мудріший за того!

Матей Дулеба спочатку був учителем. Але схотілось йому скуштувати хліба волосного писаря, як смачнішого й прибутковішого. З Лабановичем його зв'язувала недавня вчительська професія, і він признався Андрієві, яким чином добився писарської посади:

— «Катьку», брат, підсунув графові.

Це значить — дав графові, земському начальникові, сто карбованців, — на цій царській сотні був портрет цариці Катерини.

Будучи писарем, Дулеба не забуває й деяких своїх колишніх вчительських звичок. Так, з часів учителювання в нього не пропало бажання і вміння читати в церкві апостола.

— Ось ви послушайте, як добрі люди читають апостола, — хвалиться писар.

Церковний староста Григор Хрещик, почувши таку новину з уст самого писаря, проймається до нього надзвичайною пошаною. Кругле велике обличчя старости сяє, як сонце. Улесливий сміх сиплеться горохом. Він не може стриматись, щоб не роздзвонити про здібності Дулеби і старанно готує ґрунт для слави нового писаря, як надзвичайного майстра читати апостола.

Першого ж дня служби божої йде писар до церкви, займає місце на криласі поруч з дяком Бацяновським. До них приєднується Кіндрат Хрещик, син старости, і Кіндратів син Пятрук, якого дід хоче вивчити на дяка. І ще двоє селян протискуються на крилас, бо вони також співали і часом так горлали «Господи, помилуй», що не одна пара очей поверталася в їх бік, а дехто казав:

— От здорово, згинь його мати!

В деякі урочисті дні церковної відправи богослуження утворюється самодіяльний хор. Ніхто ним не керує, співають самопасом, як хто втне. Дяк у справі керування хором не втручається. Він просто не вміє, але в таких випадках посилається на слова святого письма: «Хваліть бога на трубах, на органах, на гуслях, на дудках, на цимбалах...» Ну, одним словом, як хто хоче, аби тільки хвалив. Таким чином у кожного співака виробляється своя манера співати. У звичайні дні на криласі стоїть тільки дяк і співає сам. Співає він, дивлячись коли як. Почне як чоловік, а закінчить чорт його знає як — диким пискливим фальцетом. А то просто посеред співів зупиниться і висякає носа, якщо цей прилад для співів так чи інакше забастує, недоладно виводить носові ноти.

Не дуже уважний до служби божої і о. Миколай, особливо на вечернях, коли народу в церкві мало. Вечерня пропускається нашвидку. Піп тільки-но розтулить губи, щоб вигукнути кілька святих слів, а дяк підхоплює на льоту або перебиває й тягне своє. А буває, о. Миколай під час відправи умудряється переговорити з Хрещиком про господарські справи. Звичайно робилося це так:

Отець Миколай заводить:

— «Благословенно царство всегда — ныне и присно, и во веки веков...»

А дяк тягне:

— Амінь!

Ось у цю мить, коли його замінює дяк, о. Миколай і каже:

— Продай мені, Григоре, свою корову.

Почути від Григора відповідь зразу ж не завжди вдається, бо дяк своє кінчає. Тоді о. Миколай вигукує нові слова молитви, щоб дяк не був безробітним. Дяк співає, а Григор тим часом каже:

— Купуй, батюшко.

— Скільки ж ти за неї хочеш?

Знову не встигає почути відповіді, бо дяк чекає.

— «О изобилии плодов земных и временах мирных господу помолимся!»

Дяк співає «Господи, помилуй», а Григор назначає ціну корові:

— Сорок п'ять карбованців.

— А вона в тебе не ялівка?.. «О плавающих, путешествующих, страждующих, недугующих и плененных и о спасении их господу помолимся».

Дяк знову співає, а Григор відповідає:

— Ні! Відбігала! Десь під Миколу отелиться.

Таким чином правиться служба і торгується корова.

Тепер же, коли на криласі стоїть писар Дулеба, відчувається якесь напруження. Співаки бояться осоромитися перед новою людиною, та ще й волосним писарем, і намагаються тримати голоси в рамках певної дисципліни. А сам писар непомітно входить у роль регента. Вигляд у нього страшний. Хоч він чоловік і молодий,— йому тільки двадцять вісім років,— але борода в нього виростає, як у доброго старовіра. Він навіть і подібний до старовіра. З першого погляду його бороду можна було б назвати рудою, проте вона не руда, а так собі світлувата. Дивлячись на бороду, ростуть і брови, грізно нависаючи над ясно-синіми, пронизливими, як у діда Пилипа, очима. Звідти, де зрослися брови, починається його ніс з усіма ознаками носа-велета. Коли б голову дятла збільшити разів у двадцять і відповідно до цього причепити йому русяву бороду, то його голова мала б велику схожість з писаревою.

Стоячи на криласі, писар підтягує інколи басом, але не на всю силу: сила його голосу виявиться під час читання апостола. Хор прислухається й тягне за писарем. У тих випадках, коли чується явна фальш або хтось збивається з тону, писар хитає головою, махає рукою, перехоплюючи спів та змушуючи хор підкоритися йому.

Та наближається момент читання апостола. Писар знайшов і відповідне місце в святій книзі. Ось він уже, опустивши очі, виходить на середину церкви, займає позицію

навпроти царських врат. Отець Миколай підготовляє парафіян до слухання слів святого апостола. Нарешті між попом і писарем, читальником апостола, відбувається невеличка перемовка, чого вимагає ритуал, після цього Дулеба вже приступає до читання.

— Братіє! — протяжно гуде писар, починаючи з найнижчої басової ноти, як той шершень у порожньому осиковому дуплі.

Почавши так низько, що нижче і взяти не можна, писар що далі, то більше підвищує тон. Голос його спочатку глухо рокоче, потім переходить у грім, дрижить, дзвенить, виє щораз дужче, змінюється злим, відчайдушним криком, але підвищення його не припиняється. Перед самим кінцем читання він забирається на таку висоту, що людям страшно робиться за писаря: ось-ось, здається, не витримає, лусне, розсиплеться, або обірвуться всі його жили й пуп, або з ним скоїться щось таке, чого в церкві не можна робити.

Народ притих. Одна молодиця позатикала вуха. Григор Хрещик висунув голову з бокових дверей вівтаря, на його обличчі красується найщасливіша усмішка. А Дулеба робиться червоний, як буряк, ніс-велет усе більше й більше задирається вгору, і остання нота виривається жахливим завиванням, не зірвавшись, одначе, з загального тону.

Зачарований і здивований староста в захопленні каже:
— А-а-а! Оце-то голос!

Писарський триумф повний, а вінцем цього триумфу є проскурка, яку підносить йому Хрещик в кінці обідні на срібній таці по велінню о. Миколая.

Таким чином писар Дулеба відразу здобуває собі славу і ставить її на міцний ґрунт, бо він і вчитель, і писар, і співак, і досить добрий пияка. І з селянами він уміє ладити. Коли часом, проходячи вулицею, писар почує, що хтось із селян кричить на скотину і висловлює побажання, щоб її з'їли вовки, він зауважить:

— Нащо її їстимуть вовки? Сказав би краще: «Хай тебе писар з'їсть!»

Часом він і вишпетить кого-небудь, але зробить це вміло, і на нього не можна образитись. З людьми сходиться швидко і зразу стає запанібрата. З Лабановичем здружився він ще швидше. Заходить інколи до нього, щоб побалакати про шкільні справи, бо вони йому не

чужі, і вчительську посаду він любить, а писарем став під впливом дружини, жінки розумної та практичної.

— Ну, посилай, брат, по пиво,— каже він, бо полюбляє-таки випити.

На пиятику писар тратить не одну ніч, особливо коли поїде в Пінськ. Загалом, людина він компанійська. Підпивши, трохи бешкетує, за що потрапляє деколи в поліцію.

Тим часом у школі сталася ще одна подія, свідком якої був також і Дулеба.

Було це серед зими. Завітав якимось писар у школу:

— Ну, Андрійку, відпуская дітей та поїдемо в Пінськ. Годі тобі вже марнуватися тут.

Поїздка ця була саме на руку вчителеві.

— Пообідаємо і поїдем.

Заходять у помешкання.

— Ганно! — гукає Лабанович сторожиху.

Ганна не озивається. Вчитель пішов до кухні. Юста тихенько сидить біля печі.

— А де мати? — питає вчитель.

— У комірчині.

Комірчина тут же, поруч з кухнею. З'явилася Ганна.

— Давай, Ганно, пообідати!

Ганна дістає з печі горщик, ставить його на стіл, а сама знов зникає.

Юшка була несмачна. Гість і господар побовтали трохи ложками і забракували її.

— Облиш! — говорить писар.— Заїдемо до Карамблюма, рибки з'їмо з пивком.

— Ні, брат, постривай,— може, друге буде краще,— каже Лабанович, бо йому трохи ніяково перед писарем за невдалу юшку.

— Ганно! — кличе він.

Ганни не чути.

Лабанович знов іде до кухні:

— Куди ділася мати?

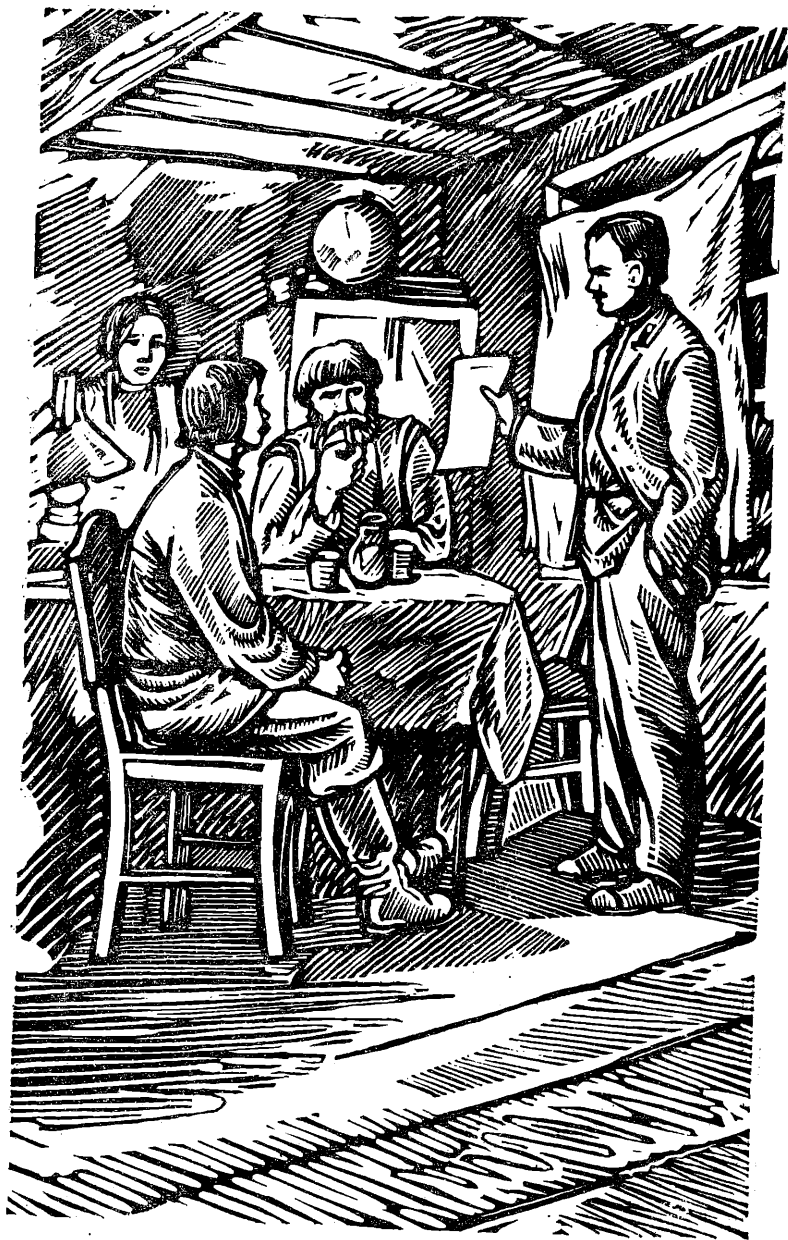
— В комірчині,— відповідає Юста.

— Що ж вона робить там? — сердиться вчитель.

Юста опускає оченята. Може, вона знає, а може, нічого не розуміє.

— Не знаю,— чути відповідь.

Тільки хотів Лабанович гукнути Ганну і раптом спинився: з комірчини лунало: «Куга! Куга!»

Все це зробилося якось дуже швидко і зовсім несподівано для вчителя, бо він був переконаний, що Ганна піде на цей час до когось із селян. Спочатку він зупиняється збентежений. Надворі — зима, в комірчині не набагато тепліше, ніж надворі.

Лабанович біжить у свою кімнату, де на нього чекає писар.

— Знаєш, брат Матею, що?

— Ну?

— Ганна в комірчині розродилася!

— Що ти кажеш? — писар посміхається в бороду.

— Треба ж якусь раду давати!

— Бодай би вона пропала, — каже писар, — скільки клопоту завдала! Задубіє, стерво, там!

Удвох біжать вони до фурмана Авменя і гукають його на допомогу. Авмень іде в комірчину, і за кілька хвилин на порозі з'являється безноса Ганна. Вона тримає на руках немовля, а Авмень веде її під руку. Юста простилає на тапчані якесь ганчір'я, куди й переходить Ганна разом із сином. Той же Авмень біжить по бабу-повитуху. Сяк-так справу владнали.

Писар і вчитель їдуть до Пінська.

XXIV

— Давай, Андрійку, налагодимо хор! — сказав одного разу писар Лабановичеві. — Я тобі допоможу. Ти розумієш, зовсім інший коленкор, коли в церкві співає добрий хор.

— І коли апостола читає Матей Дулеба, — у тон писареві відповідає Лабанович.

— А що ж, по-твоєму, я кепсько прочитав апостола? Ось ти не прочитаєш так, — ображається трохи писар. — І апостола прочитати уміти треба.

— Та я й не беруся читати. І загалом не збагну, для чого це бушування в церкві? Хіба не можна прочитати просто й природно? А то реве чоловік, як бугай напровесні, аж очі на лоба лізуть. Хіба це так уже приємно богові? Чи він глухий?

Писар ще більше ображається.

— Можна було б сказати це й делікатніше, — зауважує він. — Ти гадаєш, що ти лише один такий вільнодумець? І я, брат, був вільнодумцем, але ці дурниці з часом минули, мине воно й у тебе.

Лабанович хотів відповісти, що коли людина з учительства переходить на писарювання, то про вільнодумство й мови бути не може. Але сказати так — посваритися з чоловіком, і він тільки запитує:

— А в чому виявилось твоє вільнодумство?

— Було, брат! — відповідає писар. — І я мушу сказати тобі, як старший, а ти повинен мене послухати: хор створити треба тобі!

— Ану його до біса! — сердиться Лабанович, бо від згадки про хор йому стає якось неприємно.

— Отже, ти не визнаєш значення хору? — В писаревому тоні чується суворість. — Який же ти після цього вчитель?

Писареві брови нависають грізно, а очі впиваються в обличчя Лабановича.

— А коли я не хочу цього твого хору? — ще сердитіше питає Лабанович. — І нащо тобі здався цей хор? Піп мовчить, не лізе з хором, так тобі треба свої три гроші втулити.

Писарева суворість раптом зникає, і вираз його обличчя зразу якось добрішає:

— Чого ж ти злишся, диваче? Я ж хочу поговорити з тобою, як з людиною, яку я люблю й поважаю. Ти гадаєш, якщо о. Миколай нічого не каже тобі, то йому й однаково, є хор чи нема? Він до тебе, брат, досить добре ставиться і поважає, але його трохи не задовольняє, що ти вечорами якісь розмови провадиш з людьми, до церкви не прихильними, а через це й тебе самого можна віднести до розкольників, розумієш ти?

Лабанович зразу догадується, що про його таємну роботу ходять уже чутки. Він трохи непокоїться і відчуває навіть якийсь страх, але намагається не показати цього, хоч від зіркового писаревого ока не сховається жоден порух його обличчя.

— Тьху, прокляте дяківсько-попівське болото! — обурено говорить Лабанович, щоб замести будь-які сліди. — Коли до тебе зайде у вільну годину чоловік, звичайний мужик, і коли ти від нього не втікаєш, як від зачумленого, не сядеш за пляшку, а поговориш з ним просто, як з людиною, то зразу ж якомусь бісові це починає вже кортіти та наводить на різні підозри!

З писаревого носа-велета пробивається короткий звук «гм», голова його приходить в рух, і сміх, хитрий, багатозначний сміх, розтягує волохаті губи. І сміх цей ніби

каже: «Ага! Он ти як заговорив! Але знаю, брат, куди ти гнеш!»

Лабанович помічає, що його репліка обурення ніскільки не переконала писаря. Приступ якоїсь несамовитої люті охоплює його всього. В учителя тепер виникає велике бажання сказати щось різке, образливе, хочеться плюнути на все те, що становить цю казенноміщанську святість. І він ледве-ледве стримується, чекає, що скаже писар.

А писар гладить бороду, знов образливо сміється, як людина, що стоїть незмірно вище за того, з ким говорить, і знає набагато більше, як це можна сподіватись.

— Так... Чоловік... Звичайний мужик,— говорить писар, натискуючи мало не на кожне слово, і раптом міняє тон:— Але він і не такий уже звичайний, як ти це хочеш показати! І цих вільних годин у нього щось надто багато. Про цього «звичайного» мужика ходить не зовсім звичайна слава. На нього навіть і деякі матеріали є у волості...

— Ну, як же не бути таким матеріалам! — перебиває писаря Лабанович.— Адже він судився з паном Скірмунтом, підбурював селян, піднімав їх на очевидне беззаконня. Як він, мужицьке рило, насмілився виступити проти пана? Яке право має мужик подумати, що з ним поводяться несправедливо, якщо його з таким замилуванням опікують усі, починаючи з городского?

Писар слухав, опутивши очі, і, в свою чергу, перебив Лабановича несподіваним переходом:

— Андрійку! По-дружньому кажу тобі — кинь! Облиш ти цю темну роботу! З любові до тебе кажу — облиш!

— Яку темну роботу? — нападає Лабанович на Дулебу.

Він знає, на що натякає писар, але хоче похитнути впевненість, з якою той говорить про темну роботу, або хоча б переконатися, на чому базується та наскільки тверда ця впевненість.

— Кого ти хочеш у дурні пошити? — зневажливо питає писар.— Скажи мені, з ким ти знайомий, і я тобі скажу, хто ти,— наводить він відомий афоризм.

— Я знайомий з дяком Бацяновським, з попом, і не з одним, а з багатьма, знайомий з земським начальником, з писарем Дулебою,— то хто я такий?

— Це ще не факт,— каже писар, збитий з пантелику такою відповіддю.

— А ось моя темна робота для тебе — факт, може, тому тільки, що навчити грамоти темну людину є темна робота?

— А ти його вчиш грамоти?

— Так, роблю цю темну роботу... А скажи мені, Матею, яке твоє діло до всього цього?

Матей ніби не чув запитання й веде далі:

— І ти цього сучого сина вчиш грамоти? Для чого ж це робиться така ласка?

— Для того, щоб цього сучого сина не кривдили сотні сучих синів.

— Ах, ось як! Хто ж ці сотні сучих синів? Мабуть, і я належу до них?

— Ні, ти — виняток.

— Ну що ж? І за це дякую!

Писар низько вклоняється Лабановичеві, мало не уткнувшись носом у стіл, а вчитель, злий, ходить по кімнаті.

Деякий час вони мовчать.

— Послухай ти мене, Андрію, — тоном замирення говорить нарешті Дулеба, — сердитись тут нічого. Я, можливо, чимсь і образив тебе. Тоді вибач мені. Вибач, братику! Але я тобі кажу, як людині, як своєму братові, бо я все ж таки більше вчитель, ніж писар, — чхати я хочу на писарювання і начхаю, — не мішайся ти в це брудне діло!.. Стривай, стривай, стривай! Дай мені сказати. Невже ти гадаєш, що тільки ти один побачив правду, а решта — невидючі, нічого не бачать, не знають і в їхніх головах полова? Невже ти думаєш, що ця правда в тих паршивих листівках, що почали розплodжуватись і потрапляти також у селянські руки? Хто ж їм повірить? Хто за ними піде? Злодій, гульвіса, ледар і загалом усякий аматор легкого хліба. А солідна людина за ними не піде, не повірить, тільки плюне на них з огидою. Чому? А тому, що солідна людина, не гульвіса, знайде собі спосіб, як жити на світі, і коли буде добиватися чогось, то свого доб'ється. І невже начальство не думає, не дбає про народ? Адже воно само зв'язане з ним, залежить від нього. В інтересах самого начальства турбуватися про народ, щоб йому жилося добре.

— Кому щоб жилося добре? — сміється Лабанович. — Народові чи начальству?

— Народові!

— А я думав, щоб начальству добре жилося, бо ти якось нечітко висловив свою думку. Ну, але, в усякому

разі, вельми дякую тобі, що ти поновив у моїй пам'яті цю мудрість, якою годували нас у семінарії протягом чотирьох років.

— А ти гадаєш, семінарія поганому вчила?

— Звідки ти взяв, що я так гадаю? Мене тільки дивує, для чого ти все це кажеш?

— Слухай, Андрію! Чого ти корчиш із себе якусь невинність?

На писаревому обличчі відбивається страждання, і ніс його морщиться від незадоволення.

— То чого ти від мене хочеш?

— Ну, годі, не будемо про це говорити,— і писар махає рукою.

— Ні, брат: про це ти говоритимеш. А як говоритимеш, це інша справа. Може, так, а може інакше, але говоритимеш. Не сьогодні, то завтра, не завтра, то в наступному році.

— Облиш городити дурниці! І слухати цього не хочу.

— А для чого ж ти починав?

— Я почав же не з цього.

— У тому-то, брат, і штука, що почнеш з неба, а зійдеш на землю, бо земля нам ближча, ніж небо.

— Ну, це як для кого.

— Ну, а для тебе, наприклад? Думаю, що земля милиша, ніж небо, бо коли б було навпаки, ти подався б не в волосні писарі, а в монахи. Небо, брат Матею, для дурнів відводять розумні люди, щоб самим вільніше жилося на землі. Але річ у тому, що й дурні почали шукати щастя на землі. А коли це так, то вони неодмінно зроблять на землі ревізію.

— Це так у листівках написано? — питає писар.

— Це так написано в ході людського життя. І горе тому, хто не розуміє цього ходу або не хоче зрозуміти його.

— Ні, брат Андрію, горе тому, хто розуміє життя навиворіт і попадає на вудочку різних політичних шахраїв.

Наслідком цієї суперечки було взаємне незадоволення. Писар Дулеба вважав, що вчитель став жертвою різних політичних шахраїв, а вчитель думав про писаря, як про людину, яка вже закріпилася в своїх поглядах на речі і якої треба остерігатись. Кожний з них пожалів другого, виходячи із своїх міркувань.

На прощання писар сказав:

— Так заходь у вільний час. А що ми трохи посперечалися, то це, може, і добре. В усякому разі, я втішатиму себе думкою, що мої слова підуть тобі на користь.

— А я буду сподіватись, що й мої слова знайдуть притулок у твоїй голові.

— Ні, брат,— крутить головою писар,— яйце курку не вчить.

— Але все ж таки курка з яйця вийшла.

— Але ж яйце курка знесла!.. Ні, Андрію, без жартів. Пам'ятай, що я тобі казав. Зі мною ти можеш говорити все, що хочеш: це все залишиться між нами. А лихо може наскочити з іншого боку. Ти ще не знаєш людей: той, за кого ти розпинаєшся сьогодні, продасть тебе завтра. І гроші візьме, і могорич вип'є. Ось тоді й зрозумієш ти хід життя. Нехай краще це не трапляється.

Після жвавої і трохи запальної суперечки в кімнатці Лабановича стало якось незвичайно тихо, і в цій тиші зовсім інакше почала проявлятися суть речей, і навіть стіни, грубка й двері, німі свідки палкої розмови, здавалося, мали трохи інакший вигляд.

Деякий час Лабанович прислухається до цієї тиші, ніби хоче зрозуміти її приховану суть. Але він чує тільки шум і дзвін у своїх власних вухах. Починає прислухатися до самого себе, ніби вперше зустрівся з самим собою, і дивиться на себе, як на якусь сторонню людину. Він помічає, що в нього є серце, і чує його пульс. А буде ж час, коли цей пульс замре. Як холодно й неприємно робиться від цієї думки. І думати про це прикро.

Учитель наближається до вікна. За вікном, біля самісінької стіни, де росте кругловерхий клен, тепер холодний і оголений, густо-густо збирається морок, ніби ця темна ніч поставила тут свого сторожа. Крізь поріділі дерева попівського саду блідо-зеленуватою плямою світиться вікно в кімнаті попівен. А ще глибше у дворі видніється і дякове віконечко, як вовче око. І здається, далеко-далеко від життя, в занедбаному кутку його, блимають ці вікна. Непривітно там і тужливо.

Він одходить од вікна і повільно сновигає від стіни до стіни по кімнаті. У кухні давно заспокоїлись, і тільки кигиче немовля. Це Ганнин син Кирило, який народився в комірчині, заявляє там про якісь свої права. Ворушиться Ганна, тихенько заспокоює немовля і щось ніжно-ніжно гунявить своєму маленькому синові. Незадоволена поведінкою брата, прокидається і Юста. Вона сердито

щось говорить, очевидно, гнівається на Кирила, який заважає їй спати.

— Спи ти, згинь твоя мати! — придушеним голосом, щоб не розбудити вчителя, напускається Ганна на Юсту. І в кухні знов усе втихомирюється.

Лабанович пригадує, коли в Ганни народився син, і дивується, як вона залишилася живою. Тоді він привіз їй з Пінська півпляшки горілки, щоб було чим почастувати бабу-повитуху. Отець Миколай, прочувши про це, був надзвичайно задоволений поведінкою вчителя і, в свою чергу, щоб не відстати від нього в доброті, прислав Ганні величезний коровай на родини.

Один тільки дяк Бацяновський трохи інакше пояснював собі вчинки свого сусіди.

Було вже досить пізно. Лабановичеві пригадується су-перечка з Матеєм Дулебою. Вчитель вірить, що писар і справді зла йому не зробить, бо він, хоч і думає інакше, людина добра і без хитрощів. Його тільки дивує, що та-ємна робота впливає наверх, про неї вже ходять чутки. Ну що ж? Треба на це зважити і бути обережнішим.

І, вже лежачи в постелі, він обмірковує способи, як далі вести роботу, а для того, щоб замести сліди, може б, не пошкодило і справді, як каже писар, налагодити з його допомогою невеличкий хорик?

XXV

У січні 1904 року розпочалася війна з Японією.

І сама ця Японія, і ті причини, що породили війну, були не дуже відомі широким колам населення, особливо сільського. А тільки тепер селянська мова збагатилася двома словами: «Апонія і апонці», — та за цими словами для багатьох крився дуже туманний зміст, як був туманний і самий смисл війни.

Щоправда, і по темних закутках неосяжної Росії траплялися хоробрі й надто тямущі політики-вояки, для яких усе тут було просто і ясно. Всю свою мудрість і прозорливість вони висловлювали двома короткими пунктами: 1. Японці — це макаки, або жовтоморді мавпи. 2. Білий цар, цар-батюшка, намне їм шию так, як їм ще і не снилося, бо хто не відчув на собі сили царського кулака? І при цьому відважний політик-вояка, сидячи в теплій кімнаті та попиваючи чай з коньяком, складав кулак і погрожував япошкам.

Цар Микола зразу ж підписав маніфест, повідомляючи, що зухвалий ворог напав ні з того ні з сього на нашу ескадру в Порт-Артурі, напав несподівано, як злодій, не попередивши, не оголосивши війни, за що й треба покарати його, заступитися за гордість Андріївського стягу, а тому й оголошується японцям війна. Цар не забув прихопити на свій бік і господа бога, покладаючи надію на силу російської зброї. Він звертався до вірного престолові дворянства та вірнопідданих селян, закликаючи їх виконати свій обов'язок і сподіваючись від них всілякого героїства, якого в нас ніколи не бракувало.

Слідом за маніфестом почалися вибухи казенного патріотизму, але вплив їх був досить незначний. Газетки казенного напрямку, будучи на утриманні казни, намагалися роздути патріотизм і посяяти ненависть до японців, не шкодуючи фарб, щоб показати всю їхню азійську некультурність і нікчемність.

Героїв та героїзму, якого чекав цар, було не так уже й багато. Справжнім героєм виявився один тільки крейсер «Варяг». Десь на морі, біля Чемульпо, він зустрівся з японськими кораблями через кілька годин після того, як японці напали на нашу ескадру в Порт-Артурі і сильно покалічили броненосці «Цесаревич», «Ретвізан» і крейсер «Палладу». Бився «Варяг» з переважаючими силами японської ескадри. Щоб не здатися в руки ворогові, «Варяга» висадили в повітря і тим підтримали славу російського флоту. Героїзм «Варяга» сколихнув Росію. Замелькали імена генералів та адміралів. Хоч вони ніякого героїства ще й не виявили, але могли виявити, тому їх і розглядали як героїв. Їх було багато: Алексеев, намісник царя на Далекому Сході, Безобразов (зовнішність цього генерала якраз відповідала його прізвищу), Старк, Вірен, Стессель, Фок, Засулич, Зарубаев, Самсонов, Рененкампф, Гріпенберг, Каульбарс, Бірдерлінг (він навіть і героєм виявився: упав з коня та вибив собі плече), Міщенко (він був сильним кандидатом у герої, але з цього нічого не вийшло). А замикали цей довгий ланцюг героїв такі слони, як Куропаткін і Ліневич.

У телеграмах з війни на царське ім'я сповіщалося, як наші порубали то роту, то ескадрон японців і що дух у нашого війська «превосходный», а коли часом десь трохи й відступали війська, то відступали не інакше, як на параді.

З цих телеграм виходило, що япошки ніде не пролізуть; куди б вони не поткнулися, так їх там клали й трощили. В той час, коли в японців були цілі гори трупів, наші втрати були зовсім незначні — один-два офіцери та кілька нижчих чинів. Тим часом арена війни весь час змінювалася, посувалася з Кореї та Ляодунського півострова в Маньчжурію, проходячи такі етапи, як Ялу, де генерала Засулича збили на гірке яблуко, Цюринчен, Порт-Артур, Ляоян і сотні інших місць на полях Маньчжурії, де копали могили для поховання царського самодержавства.

Гаряче стало в Петербурзі.

Замахали попи кадилами, вимолюючи в бога перемоги над «макаками». Посипались, як листя восени, образи на театр війни — видно, на силу зброї та на здібність стратегів надія була мала. До справи довелося приплести Серафима Саровського, якого незадовго до цього висунули на кандидата в святі. Хоч душа Серафима Саровського була тепер на небі, але це не зашкодило йому приснитися кому треба, щоб утішити царя, декларувавши йому перемогу над японським мікадо. Та, напевно, святі біля гармат не ходили, солдатської лямки не тягли, пороху не нюхали, воєнної техніки не вивчали, то й користі з них було стільки ж, як і з дірок у мості. А гірше всього — Серафим Саровський приснився зовсім не до речі: саме за кілька тижнів перед Мукденським боєм, де російська армія була розбита, а місяців за три під Цусімою була похована і Балтійська ескадра під командою адмірала Рождественського.

Минуло кілька місяців. І спочатку глухо, а потім голосніше почали ходити чутки про злочинства, що творилися різними сатрапами на війні: про крадіжки і на театрі війни, і в тилу, про важкий матеріальний стан солдатів, про цілковиту непідготовленість до війни та про всякі інші махінації. Пішли гуляти анекдоти й карикатури, які більше тримались у голові, ніж потрапляли на сторінки преси. Була карикатура й на царя Миколу. Стоїть цар без штанів, у самій сорочці. Японці різкими шмагають Миколу, а він сам і сорочку тримає. Збоку стоїть німецький кайзер Вільгельм.

— Миколко! — звертається він до Миколи. — Та дав би ти потримати свою сорочку кому-небудь з придворних. Навіщо тобі самому турбуватись?

— Ах, Вілю! Ну що ти кажеш? Як можу дати держати сорочку іншому? Я ж — самодержець!

Вечоріє. Починає сутеніти.

Лабанович проводить останню годину в школі. За роботою час минає швидко. Не оглянешся, як і тиждень пробіжить. Учителеві якось весело й радісно, незважаючи на цей день, який він перебув у задушливому класі. Як-не-як, а час іде до весни. Більше половини учбового року залишилось позаду. І день прибавився значно. Можна закінчити заняття в школі, не світивши лампи.

Біля вікна, що виходить у бік залізниці, вчитель зупиняється: по дорозі мчить парокінний візок. У візку сидить писар Дулеба. Це він їде з Пінська, везе пошту.

Учитель думає, що йому треба піти у волость — повинні бути якісь листи та кореспонденція, своя і шкільна.

Візок звертає з дороги у бік школи. Біля ганку Авмень зупиняє коней. Вчитель відпускає учнів додому, а сам виходить на ганок.

— А я до тебе на одну хвилинку, — говорить писар, — знаєш, брат, що?

— Ну? — чекає вчитель якоїсь важливої новини.

— Одягайся краще та поїдемо до мене.

Від писаря трохи відгонить горілкою.

— А що ти мав сказати мені?

— Важлива, брат, новина. Знаєш? Війна почалась!

— Війна? З Японією? Не може бути?

— Не «не може бути», а вже йде війна... Ну, поїдемо.

Лабанович надягає пальто, і вони йдуть у волость.

— От негідники, сучі сини, — говорить обурено Дулеба, — не покладаються на свою силу, то вдалися до чисто азійської підлості: не оголосивши війни, напали на наші броненосці. Ну, але ж їм дали чосу! І ще дадуть. І так дадуть, що тільки мокреньке місце від них зостанеться. Кого вони чіпають? На кого здійсмають руку? На Росію, яка одна проти всього світу може виступити!

— Але ж, пане писарю, і вони знають Росію і на щось же сподіваються, коли не побоялись першими зачепити нас, — зауважує фурман Авмень.

— Коли бог хоче покарати кого, то першим чином відбирає в нього розум, — суворо каже писар.

Авмень змовкає і ховає якийсь, ніби винуватий, сміх у вуса. Чи від того, що писар сказав так влучно, чи з якоїсь іншої причини...

Звістка про війну швидко облетіла селянські хати, і біля Авменя та діда Пилипа на збірні збирається купка поліщуків. Авмень — центр уваги. Очі всіх скеровані на нього. Така увага надає Авменеві поважності й пихи. Та коли сказати правду, то він тут стоїть найвище од усіх, у нього є знайомі чиновники в Пінську — на пошті та в казначействі. Від них можна багато чого довідатись.

— Напали на наші кораблі! — дивується дід Пилип, і його очі викочуються, як у рака, лізуть наверх.

— І здорово побили! — поважно стверджує Авмень.

— Побили? — підхоплюють слухачі.— От, згинь їх мати.

— І найкращі кораблі. Там були такі гармати, що стріляла на двадцять верст. Такі гармати має тільки Ангелька.

— А як вони побили, щоб їх грім побив? — питає дід Пилип і плеще себе руками по стегнах.

Усі поглядають на Авменя.

— Міни пустили,— каже Авмень.

— Го, щоб вони кров собі пустили! — злиться дід Пилип.— Це ж якби такі гармати поставити в Городищах, то вони й до Лунинця дістали б!

Дядькові Йосипу хочеться довідатись про причини війни. Авмень і це знає. Але поки що мовчить, бо однаково останнє і найважливіше слово буде за ним, а зараз нехай вони собі поговорять.

— І от, скажи ти, не помирилися за щось!

— Та вже коли хто захоче побитись, то причину знайде.

Діда Пилипа причини війни мало цікавлять. Його дуже обходять гармати, що стріляють на двадцять верст.

Серед поліщуків зчиняється гамір. Кожному хочеться як-небудь відгукнутися, висловити своє міркування з приводу війни, але нікому не вдається сказати впопад, щоб усіх задовольнило.

Авмень слухає й ховає усмішку під вусами.

— Японці ось чого хочуть,— каже він,— вони вимагають від нашого царя не втручатись у справи Китаю. Ми і китайці,— кажуть вони,— свої люди. А в тебе й так землі своєї багато. Наводь, кажуть, порядок у своїй Росії, а нашої Азії не чіпай.

— А це ж хто? Полюбовниця їхня, чи що? — питає дід Пилип.

— Яка тобі полюбовниця? Країна їхня так називається, — розтлумачує Авмень, і діда Пилипа беруть на сміх.

— А чорт вже їх батька там знає, — виправдується дід Пилип, — за бабу часом б'ються люди.

— А наш цар, значить, не схотів і дулю їм показав, — чути голос.

Михалко, якого дядько Йосип просив, щоб ударив його, увесь час мовчав, потім почухав потилицю і зауважив:

— А все ж нашому братові доведеться віддуватися своїми боками.

І кілька рук чухають потилиці.

На квартирі в писаря також іде розмова про війну.

— От, згинь твоя доля! — говорить старшина, говорить так, ніби всі злигодні і тягар війни звалилися на його плечі. — От не мали ще клопоту!.. Це рунда, що там попусвали трохи кораблі. Та нехай він вилізе на берег!..

— Йому і дадуть вилізти на берег, навмисно дадуть, щоб потім потопить усіх до бісової матері!.. Це, брат, їм не хихоньки!

Писар сказав це так енергійно і так грізно насупив брови, що старшина зовсім заспокоюється за долю війни та за нашу перемогу.

— І далеко ж, мабуть, падлюка ця, Апонія? — питає старшина.

— Далеко, брат, звідси не побачиш, — жартує писар.

— Коли б і нашого Романчика часом не погнали на війну, — згадує Захар Лемеш про недавнього друга.

— Куди його поженуть! — відповідає зневажливо Дулеба. — Там і свого війська вистачить, сибіряків.

— Так, — озивається Лабанович, ніби у відповідь на свої думки, — давно Росія не воювала.

Ця війна справила на нього сильне враження і захопила несподіваністю подій. Йому доводилося багато читати військової літератури, записок, романів, переважно з історії російських воєн. Захоплювало описання боїв, наприклад, як описання Бородинської битви в романі «Війна і мир». З особливою цікавістю накидався він на ті твори, що були спеціально присвячені війнам. Під впливом тенденційного та одностороннього висвітлення цих війн, вип'ячування героїчного боку та навмисного затушовування темних сторін, у Лабановича склалось уявлення, в корені фальшиве, про вояцькі здібності царської Росії і про її непереможеність у війні. Ось чому й тепер

він поділяв глибоке переконання в тому, що Японія в цій війні буде розбита, як поділяли це переконання і десятки тисяч одурманених фальшивим, однобоким вихованням людей.

Лабанович пильно стежить за розгортанням воєнних подій на Далекому Сході, детальніше знайомиться з Японією, з її побутом і технікою, читає газети, не минає жодної замітки про війну найнікчемнішого військового кореспондента.

Незабаром у школу приїздить інспектор народних шкіл для ревізування. Інспекторська ревізія — це справжній страшний суд для сільських учителів. Інспектор може зробити з учителем все, що схоче: позбавити посади і загальною наробити різного лиха і неприємностей. Взаємовідносини з учителем у нього офіційні, суворо начальницькі. Інспектор почуває свою силу над учителем, дивиться на нього звисока, рідко ошчасливлює усмішкою. Ні на одну мить не дає забути про різницю між ним і вчителем: ти — ніщо, я — все. Голосно розмовляти, ступати всією ступнею при інспекторі не годиться: кожний рух, кожне слово повинні висловлювати повагу й трепет перед інспектором. Коли він заходить до школи, вчитель повинен іти на два кроки позаду, а в школі зовсім знітитися. Коли учень погано відповідає на запитання інспектора, він кидає на вчителя погляд, сповнений грізного незадоволення.

Сергій Петрович Булавін — новий інспектор, понурий, скупий на слова, особливо з учителями. Лабановичеві учні підготовлені добре. Причин для незадоволення нема. Екзаменується учень третьої групи Іван Занька. Він з указкою стоїть біля карти.

— Покажи мені Азію.

Занька обводить указкою карту. Шматочок Азії на карті вірзається в Америку. Занька не забуває і про цей шматочок.

— Добре, — хвалить його інспектор. — Покажи мені Японію.

— Занька показує.

— А що ти знаєш про Японію? В яких стосунках перебуває вона з нами?

— Воюємо з нею.

— Ну, а скажи, хто кого завоює?

— Наш цар поб'є, — відповідає впевнено Занька.

— А чому ти думаєш, що ми її поб'ємо?

— У нашого царя війська більше.

— Так, мій любий. Росія поб'є Японію.— По-перше, і військо в нас більше, і військо наше краще, і діло наше справедливіше, і, по-друге,— ми повинні її побити і поб'ємо.

Іван Занька репутацію школи підтримав, зате Алесик Грилюк псує всю справу. Він увесь час не зводить з інспектора очей. Увага його прикута до інспекторського носа. А ніс в інспектора був здоровенний. Нарешті Алесик не може стриматись.

— А чого в тебе такий великий ніс? — серед могильної тиші лунає його найвне дитяче запитання.

— Тобі нема діла до мого носа.

Ну що ти візьмеш з малого Алесика?

Загалом же ревізія минула досить добре.

XXVI

Обклавшись газетами, сидить Лабанович у своїй світлиці, читає останні новини з війни. Новини, видно, його не задовольняють. Він так заглибився в читання, що не чує, як хтось стукає в двері, і тільки тоді відводить очі від газети, коли стукати починають у вікно навпроти.

«Кого там чорти несуть?» — думає він.

У це вікно ніхто йому ніколи не стукав, і він з несподіванки аж здригнувся. Виходить, відчиняє двері.

— Ну й Андрій Петрович! — чує знайомий ображений голос.— Не хоче вже й до хати пускати.

— Як не хочу? — радісно говорить він.— З дорогою душею!

— Серйозно?

— Більш ніж серйозно, Ольго Вікторівно, щоб мені з цього місця не зійти!

— Ну, то добрий вечір, коли так.

— Добрий вечір! Ну й молодчина ж ви! От як славно зробили, що навідались до мене! Прийшли чи приїхали?

— Де там у біса приїхала! Пішечки пру.

— Ну, це однаково, чи йшли, чи їхали, аби сюди потрапили.

Заходять до кімнати.

— Газети все читаєте?

— Читаю, хай їм лихо.

— А чого так? — питає Ольга Вікторівна, і очі її веселою усмішкою іскряться.

- Не ладиться в нас.
- І це вас засмучує?
- Не лише засмучує, а починає розбирати злість.
- На кого?
- А біс його зна, на кого.
- Вам, як бачу, хотілося б заспівати:

Гром победы раздавайся,
Веселися, храбрый Росс!

То й не дочекаєтесь, Андрію Петровичу. Якщо в декого й була надія на перемогу на початку війни, то зараз вона розвіялась, як вранішній літній туман. Хіба ж не ясно вам, що гнила царська Росія не здатна воювати? Війна давно програна. І почата війна ця для того, щоб відвернути увагу закабаленого населення в інший бік, щоб послабити хвилю революції, яка все наростає й наближається. Не перемоги треба бажати Росії, а цілковитої поразки.

— Що ж виграєте ви від цієї поразки?

Лабановичеві вчувається правда в її словах. Йому незручно за своє захоплення війною, за свою помилку в поглядах відносно наслідків війни, за свою віру в перемогу Росії. Він почуває хибність свого становища, але хоче посперечатися з сусідкою.

— А я питаю вас, що виграєте ви від перемоги Росії в війні? — запитанням на запитання відповідає Ольга Вікторівна.

— По-перше, буде задоволена моя національна гордість: я думатиму про себе як про сина того народу, який здобув перемогу в війні. По-друге, поразка в війні завдасть нам незліченних матеріальних втрат. По-третє, природне прагнення Росії, що виникає з географічного положення її, — знайти собі вільний вихід у море, буде паралізоване, а це для нас не вигідно. Ні Балтійське, ні Чорне море цього виходу нам не дають. Сибір надто далеко, щоб можна було належним чином використовувати його багатства. І зовсім інша справа, коли вихід у нас буде на Далекому Сході. Однаково, чи буде в нас цар, чи президент, а вільний вихід у море ми повинні мати, бо без цього нам тісно на наших неосяжних просторах. Ось чому мені не хочеться, щоб нас побили японці, ось чому так боляче обходять мене наші невдачі на війні.

— Думки, гідні найзапеклішого патріота.

У голосі Ольги Вікторівни чується глузування. І раптом вона міняє тон розмови:

— Та ви собі смієтеся, жартуєте, Андрію Петровичу, і мені подобаються ваші жарти!

— А коли я кажу це серйозно?

Ольга Вікторівна підводить на нього жваві очі:

— Серйозно казати цього ви не можете.

— Чому?

— Якщо ви це казали серйозно, то ви тоді — або фальшива людина, або дуже поганий революціонер.

— Краще бути поганим революціонером, ніж фальшивою людиною, бо фальшивій людині стати широкою набагато важче, ніж поганому революціонерові зробитися добрим.

— Це правда, з цим я згодна, і ви мені подобається ваша ширістью.

— Невже я вам подобаюсь? Уперше чую це від дівчини!

— Ах, який нещасенький! Ну, і востаннє чуєте це — не треба чіплятися до слів!

Лабанович напускає на себе трагічну міну, низько схиляє голову і зажурено похитує нею.

— Невже це правда? Невже ніколи не почую я від дівчини, що подобаюсь їй?.. Не почую!..

— Не почувете, — стверджує Ольга Вікторівна.

Вмить трагічність збігає з його лиця. Він рвучко підводить голову:

— То й начхати!

Такий раптовий і несподіваний перехід від трагічності до безтурботності розвеселяє вчительку, і вона захоплюється веселим сміхом.

— Кращого в вашому становищі й не скажеш, — говорить вона, не перестаючи сміятись.

Якось нова думка з'являється у виразних очах вчительки.

— А скажіть, Андрію Петровичу, — змінивши тон, питає Ольга Вікторівна, — чи любили ви кого хоч раз?

При цьому запитанні Лабанович мимоволі опускає очі, але швидко справляється з ніяковістю і, в свою чергу, питає:

— А як вам здається?

Ольга Вікторівна вдивляється в Лабановича:

— Мені здається, що любили і тепер любите.

— Чого? — знову питає Лабанович.

— Ну, це вже вам краще знати.

Лабанович переводить очі кудись у простір і мовчить.

— А ви ж мені, одначе, не відповіли на запитання, — не поступається вчителька.

— Коли хлопець починає розповідати дівчині про своє кохання до іншої дівчини, це значить, що він переносить своє кохання на ту, якій розповідає.

На обличчі Ольги Вікторівни з'являється якась радість:

— Це правда?

— Думаю, що правда.

— Ну, але це тоді, коли оповідача не тягнуть за язик? Лабанович помовчав.

— І це правда.

Ольга Вікторівна опускає очі, в свою чергу, і замислюється.

— А коли б розповідала дівчина хлопцеві про своє кохання до іншого, то й тоді була б правда?

— Правда лишилася б правдою.

— І такий висновок робите ви з власного досвіду? — допитується вчителька з лукавою усмішкою.

— Ні, це лише теорія, і вона, гадаю, підтверджується досвідом.

— А що послужило причиною для створення такої теорії?

— Життя. Молоде людське життя.

Ольга Вікторівна заливається сміхом.

— Ех ви, психолог-серцезнавець! — У цих її словах чується скептицизм.

Тоді Лабанович хитро каже:

— У вас, Ольго Вікторівно, був такий випадок, коли один ваш знайомий поділився з вами про своє кохання до іншої, а ви покохали його раніше, ніж він розповів вам про це. Я не буду допитуватись, було так чи ні, бо знаю, що було.

Ольга Вікторівна бентежиться і злегка червоніє. Лабанович удає, що не помічає цього.

— Чортзна-що ви плетете! Годі про це! — каже вона. — Не для того прийшла я до вас, щоб говорити про кохання.

Вона, здається, розгнівалася на своє слабосилля, бо має на меті щось важливіше:

— Знаєте, колего, що я хотіла вам сказати?

— Ні, не знаю.

— Так ось. Вступила я в одну революційну організацію, маю там знайомства. І вам неодмінно треба зв'язатися з нею.

Лабанович мовчить, щось думає. Він і сам знає, що рано чи пізно, а доведеться стати ближче до якоїсь революційної організації. Він відчуває, що треба зробити якийсь новий крок у житті, крок важливий і небезпечний. І саме тепер надходить цей момент.

— Зрозуміло, зв'язатися з організацією треба,— на решті говорить він.

— Неодмінно треба,— підхоплює Ольга Вікторівна.— Все, що є здорового, чесного, повинно виступати на боротьбу з самодержавством і вести її організовано, бо реальна сила тільки тоді й може бути, коли буде міцна організація і коли робота провадитиметься за суворо визначеним планом. Організація допоможе вам і літературою, і грішми, і живою порадою. Організація підтримає вас, за її спиною ви почуватимете себе твердіше й сміливіше. А тепер якраз іде об'єднання революційних сил, ці сили ростуть, міцніють, іде широка підготовка, і недалеко той час, коли вибухне революція. Захоплюватися у цю пору війною, хникати над поразками на війні — зовсім смішно. Чим більше цих поразок, тим ширше зростатиме невдоволення, тим більше шансів на революцію, на її перемогу.

— І ви вірите в близьку перемогу революції?

— Я переконана в цьому,— палко відповідає Ольга Вікторівна.

— Може, ви більше в курсі справи, коли в вас така глибока віра в революцію та її перемогу. Я ж, признатися, не повністю поділяю цю віру, бо для мене незрозумілі дві сили в державі, від яких і залежатиме все: селянство і військо. Мене глибоко зворушив один факт і заронив сумнів у мою душу. Влітку довелось мені їхати поліською залізницею. На одному невеличкому роз'їзді я зупинився, і мені довелось залишитися там на кілька днів. Проходив царський поїзд. Уздовж усієї залізниці стояла охорона. Спереду цепом одгородило військо, за ним тягнулася шеренга поліцейської охорони, і в третьому ряду — селянська варта. Нікого й на крок не підпускали до залізниці. Спинили весь рух. Царських поїздів було два: в одному з них їхав цар, але в якому, ніхто не повинен був знати. Уявіть же ви собі, коли проїздив царський поїзд, селяни по добрій волі висипали з сіл

і ставали навколiшки за цими трьома лiнiями охорони. I зауважте — такi випадки траплялися не раз i були в рiзних губернiях.

— Андрiю Петровичу! Чи варто надавати цьому значення? Почнеться революцiя, i все змiниться раптово й стихийно. I той, хто стає тепер навколiшки перед царським поїздом, пiде з дрюком на самого царя. Пiд час революцiї настрої змiняться швидко. А вiйсько, ви гадаете, цiлком стоїть на боцi царя?

— Цього я не знаю.

— У тому-то й штука, що ви багато чого не знаєте.

Понизивши голос, Ольга Вiкторiвна тихо додає:

— Серед вiйська ведеться робота, i ґрунт для цiєї роботи є. Революцiя надходить, i вона прийде так грiзно й несподiвано, що земля задвигить i небовi гаряче стане.

Лабанович слухає i дивується, скiльки революцiйного запалу в цiй смуглявiй дiвчинi з остриженим волоссям i як палають її очi. Йому незручно перед нею, бо десь там, у глибинi його душі, ворухиться якийсь страх i вагання, чого нема, мабуть, у неї.

— Так,— говорить вiн,— ну що ж? У добрий час!.. То ви, Ольго Вiкторiвно, допоможiть менi познайомитися ближче з органiзацiєю, щоб можна було потрапити на збори та завести деякi знайомства.

— З великою охотою! Я так i знала, що ви це зробите,— каже вона, i її обличчя сяє вiд задоволення.

Пiзно ввечерi Ольга Вiкторiвна вирушає до своєї школи.

— Я вас трохи проведу.

В той час, коли вони збираються в дорогу, на вигонi проти вiкон квартири вчителя тихо проповзає тiнь i ховається в темних закутках, залишаючись непомiтною для них.

Далеко за переїздом, бiля самого села, вчитель зупиняється:

— Ну, Ольго Вiкторiвно, тепер ви, можна сказати, i вдома. Бувайте здоровi.

— Андрiю Петровичу! А ви ночуйте в мене. Чого б вам вертатися так пiзно?

— Не так воно й пiзно. Поки ви приготуєтеся спати, я буду дома.

— А чому не хочете ночувати?

— Я люблю ходити поночi — це раз.

— І боїтесь пліток — це два.

— Ну, хай два,— погоджується Лабанович.

— Ну, як знаєте... Воно, може, і правда, що не варто давати поживу для пліток. Тільки ж мені шкода, що ви будете ради мене брести ще цілу годину.

— Е, Ольго Вікторівно! Все одно брести доведеться. То краще починати потроху вже зараз.

Вони попросились.

Тільки тепер, коли Лабанович опинився сам на греблі, він відчув усю глибину, глухість і затаєну тишу осінньої ночі. Низько до землі схиляються чорні куші обабіч греблі. Оповиті цим густим мороком, вони здаються якимись химерними купинами. А далі нічого не видно. Земля запнута чорною-чорною пеленою. На небі ні зірочки. Сиві хмари нависають низько-низько і ще більше згущають цю темряву. Напевно, збирається на дощ.

На переїзді Лабанович спинається. Доноситься далекий гуркіт поїзда. Вчителеві стає весело, і гуркіт здається йому близьким і милим. Далеко-далеко виринають з мороку два вогники, як очі доброго друга. Здається, вони стоять на одному місці, не рухаються, але залізні колеса все виразніше співають свою одноманітну пісню-перестук.

Ці два вогники і цей перестук, що оживляють нічну пустелю, мимоволі напрошуються на порівняння з тим невідомим, прихід якого відчувають уже чуткі вуха цих загнаних у темні нори людей.

XXVII

З крутого завороту біля села Високого, де Піна подалася в бік зарічанських боліт, добре видно південну частину Пінська. Величезний білий монастир, збудований єзуїтами в шістнадцятому столітті, та монастирський будинок, де раніше жили монахи, а тепер розмістилося духовне училище, височіють над рівниною боліт, утворюючи самий крайній південний кут Пінська.

Непрístupною грізністю та похмурою суворістю віє від цих стародавніх мурів, а монастир має вигляд непідкупного вартового віджилих релігійних традицій старовини. Як непорушна скеля над морем, стоїть над болотами цей мовчазний велетень, оглядаючи неосяжні простори Пінського Полісся на цілі десятки верст. Холодна суворість стилю і горда могутність злету вгору справляють сильне

враження і приковують до себе увагу, впадаючи всім у вічі. Ясного весняного або літнього ранку чи вечора, коли повітря, напоене вологою, буває особливо чистим і прозорим, монастир виступає ще більш випукло і чітко в своїх могутніх обрисах. Тоді він здається зовсім близько, хоч до нього звідси буде верстов п'ять. Його портали поважно розгортаються на фоні ясно-рожевого неба, і не можна не замилуватися ним.

Щоразу, коли Лабанович іде з волості понад Піною, йому впадає в очі цей монастир і якийсь дивне враження справляє на вчителя, воскрешаючи в пам'яті події історичного минулого, боротьбу двох віросповідань, з яких ні одне не зробило людей щасливими. Багато минуло часу, багато людських поколінь зійшло з ацени життя, а це громаддя стоїть і стоїть, і довго ще стоятиме, щоб бути свідком нової боротьби за новий лад життя, де на першому місці будуть реальні інтереси людей.

Лабанович пам'ятає останню розмову з Ольгою Вікторівною. Вони домовилися зустрітись у суботу ввечері біля цього монастиря на пристані. Тут же поблизу таємне місце, де зрідка відбуваються нелегальні збори. Ось про ці збори й думає зараз учитель.

Правду кажучи, Лабановичеві трохи страшно. Страшно цього нового повороту в житті, бо він неминуче повинен піти шляхом, де так багато небезпечного, де на кожному кроці може тебе підстерегти лиха година. В його уяві вимальовуються арешти, остроги, заслання. Відтоді, як почав учитель провадити свою таємну роботу, він відчував якийсь неспокій і тривогу. Коли йому доводилося бачити тут якого-небудь поліцейського чина, мимоволі спало на думку, чи, бува, не в його справі прийшов цей представник влади. Нерви весь час були трохи напружені, він став підозріливим та обережним, особливо коли до нього почали доходити деякі чутки про його поведінку. Але потроху він звикся з думкою, що може попастися, що його арештують, і перестав цього боятись. Навпаки, часом йому арешт ввижався принадним, не позбавленим своєрідної приємності. Чому б не потерпіти за правду? Чому б не спробувати долі «крамольника»? Чому б не пізнати тюремного життя? В'язниця теж школа, де життя пізнається глибше й гостріше. Крім цього, тут є й певний ризик, є і задоволення від боротьби. Ти знаєш, що за кожним твоїм кроком стежать, що, коли все викриється, тебе ловитимуть, судитимуть, але ти також можеш не

піддаватись, викручуватися, вести справжню боротьбу за своє право жити на волі.

Турбують його думки і про зустріч з людьми, до цього часу йому не відомими. Він тільки читав про них, чув здалека і переважно з уст тих, хто їх ненавидів, вважав найбільшими злочинцями на світі. Він відчуває глибоку повагу до них, навіть деякий страх. Хто вони такі, ці люди? Чим вони живуть? Про що мислять? У його уяві ці люди всі — герої, на яких можна дивитися лише з великою пошаною.

У суботу надвечір, закінчивши роботу в школі, він збирається в дорогу, заховавши в потаємне місце все, що могло б його викрити на випадок якоїсь несподіванки, замикає квартиру на ключ і йде вигоном на дорогу. Осінній морок насувається швидко, звужуючи обрії і налягаючи на занімілі далі. По селянських обійстях снують люди, роблять свої господарські справи, закінчуючи турботи короткого дня.

Лабанович поминає вигін і виходить у поле. Тут просторіше і ніби трохи вільніше, поблизу нікого не видно, бо Лабановичеві не хотілося б зараз зустріти когось із знайомих, заходити в розмову, вигадувати причини своєї пізньої мандрівки до Пінська, хоч їх можна вигадати не один десяток. Але на дорозі тихо і безлюдно. Поминає й Альбрехтове, де розкинувся велетенський маєток пана Скірмунта, де працюють його сукновальня, ливарня, гуральня та ще дещо. Коло маєтку в полі, ніби копиці сіна, порозкидані високі кагати, де закопано картоплю на горілку. Недалеко від дороги починається величезна клуня, крита очеретом. Клуня тягнеться від дороги до самої Піни — сажнів двісті, напевно, завдовжки. За Альбрехтовим, уже біля самого міста, видно село Лещу, де є церковка та попівська садиба. Вже темно, але височезні в'язи та липи ще вимальовуються своїми широкими вершинами на сірому небі.

Поминувши арештантський дім, причому Лабанович обвів його дуже уважним поглядом, він ступив на територію Пінська і подався брукованою Купецькою вулицею. Тут було досить безлюдно й глухо. Коли-не-коли затупотять по кам'яному містку ноги, рипне хвіртка, і знову все затихне, ніби сковується цим непроглядним мороком. Пройшовши кілька вулиць і завулків, Лабанович прямує на пристань, обходячи більш пожвавлені та шумні вулиці. По дорозі трапилось йому кілька будок, пунктів

поліцейської варти, біля яких звичайно стояли або тупцювали городовики в клейончатих плащах.

«Що б ти робив, брат, коли б знав, куди я йду? — думав Лабанович, проходячи мимо заспаних, млявих, звиклих до свого вартування городовиків. — Напевно, заворушився б швидше», — і ледве помітна усмішка пробігла по його губах.

Не доходячи до центру міста, Лабанович іде глухим завулком у бік пристані. Придивляється до тих постатей, що обганяють його. Міркує, чи не шпиг це, бува, бо йому здається, що ці люди-собаки нюхом чують його крамольні замахи.

На пристані він знову відчуває себе вільніше й просторіше. Пристань широка, довга, рівна, простора, вправно викладена гладенькими камінними плитами і залита асфальтом, обсаджена двома рядами каштанів. Так само в два ряди поставлені тут лавки на однаковій віддалі одна від одної, щоб було де посидіти в добру погоду людям, якщо втомишся прогулюючись. Пристань міцно стиєскає лівий берег глибокої і спокійної Піни. Її холодні сталеві хвилі тихо сплескують, б'ючись об гладенький кам'яний берег, щось гомонять притишеним голосом з очеретами на тім боці, злегка поколискують пароплави та пароплавчики, дуби і чайки, що густо збилися вздовж усієї пристані.

Повільно посувається Лабанович у бік монастиря. Похмурий і страшний зараз цей монастир, оповитий морозом та млою осіннього вечора. Його середина де-не-де виступає з пільми білими плямами, де падає світло від вікон та ліхтарів, і портали й вежі розпливаються в мороці.

Ольга Вікторівна трохи запізнилася. З нею був незнайомий високий хлопець.

— Познайомтеся, — каже вона.

Лабанович і незнайомий хлопець мовчки привіталися.

— Ви давно тут? — питає колегу Ольга Вікторівна.

Лабановичеві причулося, що вона намагається говорити тихо. Мабуть, це необхідно для обережності.

— Так, вже з півгодини тупаю.

Він хоче надати веселості своєму голосові.

— А ви не занудьгували без мене? — так само весело говорить і Ольга Вікторівна.

— Ой, як занудьгував! Хотів уже кидатись у Піну, але боявся, що буде холодно.

Вона тихо шепоче йому на вухо.

— Плетіть усякі дурниці. Чим більше дурниць, тим краще. Почали ви дуже добре.

Їх обганяє чиясь постать. Може, це був і звичайний перехожий, а може, й шпиг. Хвилинка за дві знову промайнула постать. Лабановичеві привиділося, ніби та сама, що їх недавно обігнала.

— Ходімо, панове, закусямо в ресторані! — голосно каже незнайомий хлопець.

Вони прямують на людну вулицю, де світло й шумно, і проходять один квартал. Незнайомий хлопець круто повертає у завулок. Ідуть довго, минають вулиці та завулки й виходять до монастиря з іншого боку. Незнайомий хлопець зупиняється, пропускає вперед Ольгу Вікторівну й говорить:

— Заходьте!

Лабанович з учителькою заходять у подвір'ячко, де причаїлося кілька занедбаних стареньких халупок, заходять збоку і спиняються на ганочку.

Ольга Вікторівна стукає.

— Хто? — питає звідти голос.

— Від Бориса, — відповідає Ольга Вікторівна.

Двері відчиняються. Вони заходять до кімнати, досить просторої, але обставленої бідно. Збита, обдерта канапа, голі стіни, якщо не вважати гітари на одній з них, кілька стільців, невеличкий столик, на якому тьмяно горіла простенька лапма, — ось і вся обстановка.

Тут сиділо трое.

Лабанович слідом за Ольгою Вікторівною по черзі привітався з ними, причому ніхто своїх прізвищ не називав. Тільки Ольга Вікторівна називала незнайомих на ймення: товариш Гліб, Соломон, Гриша. Всі вони — ще молоді юнаки, і визначити їх професію було важко — напевно, робітники.

Найстарший був Гліб, і обличчя виявляло в ньому найінтелігентнішу людину на цих зборах. Він був у пенсне. Носив невеличку руденьку борідку, акуратно підстрижену, і тримався найбільш незалежно і спокійно. З усього видно було, що він — найавторитетніша тут особа.

Лабанович нашвидку окинув поглядом кімнату з її вбогою обстановкою і зосередив свою увагу на цих молодих, зовсім не знайомих йому хлопцях.

Уявлення про дійсність і сама дійсність — різні речі. Образи крамольників-революціонерів зовсім не такими уявлялися Лабановичеві. Перед ним були звичайні люди,

без романтики й демонізму, на вигляд хирляві та слабкі, одягнені ще бідніше, ніж він сам. Йому здалося, що його нові знайомі чимось занепокоєні... Невже вони бояться? Було якось незручно, тісно і ніби душно, а загалом неприємно та занадто урочисто.

Гриша підходить до Гліба, про щось розмовляє. Соломон підсідає до Лабановича:

— Вам, товаришу, вперше доводиться бути на таких зборах?

— Уперше, — відповідає вчитель.

— А ви вже давно вчителюєте?

— Третій рік.

— Ну, а скажіть, який настрій у селянства?

— Різні в них бувають настрої. Дати таку загальну характеристику досить важко.

За кілька хвилин з другого входу з'являється високий молодий хлопець, той самий, що вів їх сюди. Він пошептався з Глібом.

Лабанович тим часом трохи освоївся і з цікавістю чекав, що буде далі.

— Товариші! — говорить Гліб.

Голос у нього дзвінкий, очі веселі й сміливі. Він поправляє за звичкою пенсне і продовжує:

— Нам, гадаю, цікаво буде почути невеличку інформацію з місця від нашого нового товариша.

Ці слова адресувалися Лабановичеві. Він відчув те саме, що відчуває не зовсім добре підготовлений учень, коли його несподівано викличе вчитель.

Чотири пари очей підводяться на Лабановича. Він бентежиться, але на виручку приходить Ольга Вікторівна. Вона своїм жіночим тактом допомагає сусідові вийти з досить неприємного для нього становища.

— Я думаю, — каже вона, — моему колезі цікаво було б спочатку ввійти в курс діла. Чи не краще, щоб товариш Гліб сам зробив інформацію такого порядку.

— Сьогодні наш час, на жаль, обмежений, і зробити це зараз якраз не випадає. Нам треба прийняти інструкції на момент дня, ну, на найближчі дні, — відповів Гліб. Потім він, ніби економлячи час, сам звернувся до Лабановича: — Нам відома ваша робота, і я з приємністю вітаю вас, товаришу, як нашого одноступця, хоч офіційно ви в нас і не числитеся.

Далі Гліб зупинився трохи на тій революційній діяльності, яку треба вести зараз, похвалив Лабановича і дав

високу оцінку його роботі. Це піддало сміливості вчителів, і він попросив дозволу висловити свій погляд на програму дальшої діяльності.

Промова Лабановича спочатку була трохи плутана, слова якимось не слухались його, і язик повертався не так, як треба. Але згодом він виправився і навіть похвавішав, коли висловлював свою думку на поширення пропаганди серед селян через сільських учителів.

— Як мені здається, до цього часу досить мало звертається уваги на нашого брата з боку революційних організацій. А тим часом сільський учитель — єдина людина серед селянства, що могла б вести роботу. А для цього потрібно тільки розворушити його, об'єднати в свої учительські організації розкиданих по глухих кутках учителів. Тоді й можна підготувати належним чином народ до революції.

Такий погляд знаходить тут співчуття, що підносить дух Лабановича. Та й Ольга Вікторівна радіє за нього, бо це ж її кандидатура.

На прощання йому дають листівки та брошурки, адреси квартир і просять надалі тримати зв'язок.

Ольга Вікторівна залишається ночувати в своїх знайомих, а Лабанович, щедро наділений нелегальною літературою, плентається спустілими вулицями та завулками, боязко приглядаючись і прислухаючись до цієї упертої тиші, і коли виходить за межі міста, то почуває велику полегкість і зітхає вільніше.

XXVIII

Добре видно, що Іван Прокопович, казенний лісничий, не в гуморі. Не годину, не день, навіть і не тиждень, а цілісінькими місяцями хмуриться його круте чоло, сердито звисають довгі вуса, а з бистрих очей іскри синюються. Навіть його лайка, звичайно дружня, приятна, весела, тепер дзвенить справжньою злістю, розсипається круглими, добірними словами під парасолями височезних в'язів і лип, що стоять у парку.

Хоч уже й холодно, але Лабанович навмисне відчиняє квартиру в вікні навпроти парку казенного лісничого, щоб почути цю лайку. Це навіть і не лайка, та дискусія Івана Прокоповича на соціально-політичні теми. І тут не має значення, перечить йому хто чи ні — важлива тільки сама зачіпка для такої дискусії, бо в лісничого

накипіло на серці за цей час і йому треба вилити своє обурливе незадоволення, спрямоване на нездатність великих і малих чиновників, на це нікчемство, що починає домагатися якихось своїх прав, виповзає, ніби гадюка з нори, на видне місце. Він не може погодитися з тим нещасним фактом, що на Русі перевелися багатирі або велети, що нікому рятувать її. Також байдуже, як хто слухає його, і погоджується з ним чи ні — йому просто потрібна людина, свідок його обурення. А коли цей свідок, який-небудь поліщук з Вигонів чи з Високого, чи хтось інший, навіть з інтелігенції, буває, не дочекавшись кінця, помаленьку сховається, просто втече, то він ще деякий час торохтить. А коли помітить, що його слухачі — в'язи та липи, то озирнеться занепокоєно, як потривожений орел. Іноді він і закінчить на цьому. Все залежить від того, в якій мірі вилито обурення. Коли ж обурення надто сильне, він іде шукати живого свідка-слухача, щоб закінчити дискусію. Рвучко підхоплюється з місця, рішуче прямує до плоту в бік школи. Там є перелаз. Іван Петрович задирає поли чорного ярославського кожуха, закидає спочатку одну, потім другу ногу — гоп! — і він на території школи.

На середині шкільного городу він трохи затримується — куди йти. Знову ж таки подальша поведінка його залежить від ступеня обурення. Часом він минає школу і прямує далі, бо вчитель зайнятий, хоч з ним поговорити найзручніше. По-перше, він уміє слухати, вставить слово, репліку подасть, ну, одним словом, допомагає висловитися до дна; по-друге, він такий чоловік, з яким приємно побалакати про війну: обидва вони були в курсі воєнних справ, в обох були однакові погляди про закінчення війни, хоч вони здорово тут помилилися; по-третє, вчитель такий чоловік, з якого може бути пугтя, якщо його належним чином спрямувати до потрібної точки. І лісничий добре попрів, даючи сусідові належний напрямок, засилав йому «Новое время», Розанова, Лютостанського, а з красного письменства — Мельникова-Печерського, якого лісничий ставив на перше місце серед російських письменників, бо романи «На горах» та «В лісах», на його думку, не мали рівних собі.

Обурення Івана Прокоповича цього разу настільки велике, що він іде до школи. Спочатку заходить до кухні.

— Здорова була, Ганно! — як з пістолета випалює Іван Прокопович слова привіту.

— Доброго здоров'я! — вклоняється Ганна.

— Ну, як поживають байстрюки твої?

Ганна щось відповідає, але він не слухає. Користується випадком, щоб зігнати на кому-небудь свою злість:

— Ну, не сучий же син? Це людина? Це батько? Хоча б копійку прислав на сина, негідник. Ну, він виросте...— і показує пальцем на малого Кирила.— Що ж із нього вийде? Де притулиться? Красти піде або візьме нову моду: в революцію подасться! Тепер отакі шмаркачі,— лісничий переводить палець на Юсту,— починають бунтувати, вчитися не хочуть, проти директора виступають... Більше їх різками лупцюй! Не шкодуй дубців! Не даси березової каші, коли вона по них плаче, сама потім плакатимеш від них!

Випустивши таким чином частину заряду своєї злості, лісничий іде до квартири вчителя. Поки не прийде на перерву вчитель, Іван Прокопович, як той тигр у клітці, метається по кімнаті, позирає вниз, заклавши руки за спину. Весь час на його обличчі блукає то ехидний сміх, то злоба, то іронія, то сарказм. Інколи з губ зривається коротке бурчання. Але тільки заглядить він учителя, всі ці емоції раптом зникають, обличчя на короткий час набуває нормального стану, лише на мить, щоб привітатися з Лабановичем.

— Ну що? — питає Іван Прокопович.— Школа ваша ще не бастує?

— А чого їй бастувати?

— Та як же? Пішли забастовки серед дітей. Он у Пінську реально училище бастує — давай їм свободу! Підготовишки мітингувати пішли. «Геть,— кажуть,— директора і вчителів!» Розгулюють і цигарки палять... Ну, що ви скажете?

Після коротенької паузи, набравши духу і раптом змінивши вираз обличчя, Іван Прокопович понісся, ніби переляканий кінь, трощачи і калічачи все на своєму шляху.

— А наші ці тюхтії, адміністрація, з дозволу сказати, це начальство, і губи розвісило!..— Лісничий теж розвішує губи, щоб показати, який вигляд у переляканого начальника.

Лабанович не може стриматися і заходиться сміхом.

— Чого ви смієтесь?

— Ну, дуже ж картинно розповідаєте, Іване Прокоповичу,— не перестаючи сміятись, відповідає Лабанович.

— Так правда ж це! Голови втратили! Стоїть осторонь; одна холоша повна, а друга — як зав'язать. А цей наш... поліцмейстер!.. Жаба розквашена! Ліберал! Ви знаєте? Прокламацій йому в кишені бахурчуки понапишали! І це — повітовий начальник поліції! Сором! Гнати в шию отаких, щоб повітря не псували! Над бочками начальником поставити!.. Тьху! Дубові голови!

Іван Прокопович мало з шкури не вилазить. І все в ньому говорить: язик, губи, ніс, брови і лоб, очі й вуха, руки й ноги, ніби в якомусь дикому шаленстві. Його слухач не витримує і починає знову сміятись. Гнівню дивиться на нього лісничий.

— А тут і смішного нічого нема,— кидає вчителєві.

— Ну як же не сміятись, Іване Прокоповичу: така шишка поліцмейстер і раптом — начальник над бочками.

— Сволота, скажу я вам! Шкури продажні! В той час, коли державі потрібні тверді люди, їх нема, вони зсихаються, знічуються, ховаються, прикидаються, ніби все гаразд і нічого вони не бачать. Хіба можна допускати, щоб якісь нещасні шмаркачі насмілювалися добиватися якихось там свобод, патякати про обмеження влади монарха?

— Нічого не вдієш, Іване Прокоповичу: стихійно виливається обурення пригніченого...

— Єрунда! — гримить лісничий. — Яка стихійність? Яке обурення? Хто пригнічений? У нас в Росії більша свобода, ніж у якійсь іншій конституційній чи республіканській державі. Ви обдурені продажною жидівською пресою. Хіба ви цього не знаєте? Російському чоловікові тепер не можна й слова сказати, йому затуляють рота, висміюють, ретроградом узивають. Уся преса в жидівських руках, їм треба зруйнувати православну царську Русь, а росіян поробити шабесгоями.

Повівши розмову в цей бік, Іван Прокопович розливається нескінченним потоком слів. Заперечувати йому — однаково, що в стіну горохом стріляти: ніяких аргументів він знати не знає і не слухає, навпаки, це тільки підливає масла в огонь. Лабанович терпеливо слухає лісничого, хоч там діти гасають, мало школи не перевернуть.

Замкнувши коло своїх аргументів та виливши злість на жидів, в чіих руках уся преса, Іван Прокопович знову напосідається на поліцмейстера. Ніяк не може його забути.

— І ця облізла жаба ропуха каже мені вчора: «А ви там, Іване Прокоповичу, агітацію ведете серед селян!» Це я веду агітацію? Ну, чи чули ви?

— Та це він, напевно, тільки жартував,— заступається за поліцейстера вчитель.

— А хоча б і жартував! Та як же він насмілився сказати мені це прилюдно? Думав зацідити в пику, але не хотілося робити скандалу. А варто було б.

Лісничий трохи заспокоюється. Видно, йому стало тепер легше, бо він висловив усе, що найбільше допікало.

— Ну, пробачте,— нарешті каже він,— у вас там ці шибеники в'язи скручують, а я вас затримую.

Лісничий подає руку й виходить, а вчитель ще довго посміхається, пригадуючи, що поліцейстер обвинувачує лісничого в агітації серед селян.

«Коли що, то лісничий замовить за мене слівце»,— думає собі вчитель.

І не один Іван Прокопович вибитий тепер з колії: дихання революції та її грізний розмах відчують усі. Кожний новий день приносить вісті, що революція росте і вшир і вглиб. І найголовніше — бунти у війську і селянський рух.

Дяк Бацяновський ходить і прислухається, але сам говорить мало, він тільки хитає головою та зітхає:

— Охо-хо! До чого дожилися!

Іноді, зустрівши кого-небудь із занепалих господарів, він усміхається й питає:

— Може, вам уже й піп з дяком не потрібні?

Отець Миколай — людина дипломатична. Він обережненько і в завтрашній день зазирає, а коли зустріне людину, чие співчуття на боці революції, то тихенько пошепчеться з нею.

— Хочуть одібрати землю від духовних! Нехай беруть! Нехай мені визначають пенсію. Нащо мені земля? Один лише клопіт і гризня з нею, а користі немає. А мужикові земля потрібна. То нащо ж ця зайва зачіпка для неприязні? Ось ви погляньте,— о. Миколай показує руки,— сам працюю, мозолі понатирив на цій землі... Нехай беруть її! Мають рацію.

Хитра людина о. Миколай: догоджає і богам, і мамоні¹.

¹ М а м о н а — користолобний бог багатства і наживи у стародавніх сирійців.

Найбільший відгук на події революції можна почути у волості. Захар Лемеш революції не співчуває. Він обурений нею. В його голові не вміщається, як це можна піти супроти начальства? І де це таке бачили, щоб люди могли жити без начальства?

— Добре! Ну, скажімо, перестали слухати волосного старшину. Податків не сплачують, недоїмок не несуть і новобранців не дають. І що ж би тоді було? Рунда!

Заглянути глибше в корінь справи старшина ніяк не міг. Він тільки чув, що добра від революції йому не буде. От писар — той, стерво, розбирається. З ним і поговорити приємно, бо писар на руку старшині говорить.

— А як ти гадаєш, писарю: покидають нас, брат, з тобою,— починає старшина. Правду кажучи, він не вірить, що їх покидають, але йому хочеться, щоб писар висловив свою думку з цього приводу.

Писар насуплює густі брови, очі його грізні-грізні, наскрізь, здається, пронизують кожного, хто наслідиться зачепити його й старшину.

— Хто скине нас? — питає писар.

— Та хто ж? Забастовщики, демократи!

— А холодна для чого? А нащо козаки? Прислали ж у Пінськ сотню козаків. Так, брат, всиплють, що тиждень своїм сідалом не сядуть. Нехай тільки заворухиться хто!

Старшина від задоволення посміхається.

— Козаки — народ спритний. Майстри давати припарки,— погоджується він.

А писар починає обурюватися.

— Та я сам візьму ножа й піду різати цих демократів. Різатиму праворуч і ліворуч! Дайте тільки мені ножа.

Писар зціплює зуби та стискує кулаки, а в старшини обличчя сяє від радості.

— Герой наш писар, їй-богу, герой.

Позиція сільського старости Бабича не така чітка, бо він загалом більше мовчить і слухає. Але залишатися зовсім у тіні він вважає незручним, і коли доводиться бути в компанії офіційних осіб, він у певних моментах розмови хитає головою, часом із серйозністю на обличчі, а часом прикрасивши його усміхом, залежно від обставин. Загалом же Бабич і за службовим і за соціальним своїм становищем є ніби якась проміжна планета, що відчуває на собі вплив сусідніх планет.

На збірні розмови трохи інші.

Запеклими політиками виступають дід Пилип і фурман Авмень. І знову ж таки і тут перша роль належить Авменю. Кожен раз, особливо коли приїде з Пінська, він вражає своїх слухачів якою-небудь несподіваною новою.

— Ну, скоро буде кінець тельбухачам!

Під «тельбухачами» Авмень розуміє всіх панів і підпанків. Пояснювати цього своїй аудиторії нема потреби — всі знають, хто такі «тельбухачі».

Дід Пилип втуплюється в Авменя своїми пронизливими очима. І очі його, і ніс, непомірно довгий та червоний, побитий дірочками, як облуплена ряба береза, і вся постать діда Пилипа перетворюється в знак запитання.

— Невже? — дивується він.

— Кінчається їхнє панування. Губернатори — й ті хвости підігали. Свобода, брат, прийшла! Каюк міністрам!

— І міністрів не буде?..

— Все буде скасовано!

— Кому ж тоді податки платитимем?

— І податків не буде. Самі будуть на себе працювати.

— А як же начальство? — питають Авменя.

— Начальство залишається без підначальних, ніхто його слухати не хоче тепер.

— Невже ж таки начальства не буде?

— Буде, але інше. Те начальство призначалось, а це буде обиратися.

— І земського будуть вибирати?

— Коли треба буде, то виберуть. Але їх не люблять щось. І чи схоче хто земським бути?

— Чому не захоче! — говорить дід Пилип. — У начальство, певно, кожен попреться... Ха!.. — скидає він руками. — От, ядри твою качку, які часи надходять!

Коли під час таких розмов нагоджується писар або старшина, балачка обривається, бо таких балачок начальство не любить.

XXIX

Зайшов якимось до школи Аксен Каль. У нього в руках згорток, обмотаний газетою. І вигляд у Аксена радісний і світлий. Такий вигляд буває в того, хто довго чогось

шукає, незважаючи ні на які перешкоди і, здавалося б, на безнадійність цих шукань, і нарешті знаходить.

Аксен розмотує згорток і показує вчителеві план. На плані накреслені селянські землі та сусідні володіння пана Скірмунта.

— Оце така правда й справедливість на світі!..

Аксенові очі спалахують вогнем помсти.

— Ви бачите, кому належать затоки за планом і хто ними користується?

Злощасні затоки, за які Аксен Каль так довго судився, ходив, добивався законного права на них, у плані значилися на селянських землях.

— Привести його сюди, тицьнути носом у план, а потім утопити, мерзотника, в цих затоках!

— Нічого, Аксене,— буде свято й на нашій вулиці. Надходить час розплати за знуцання з народу. Димом і вогнем полетять у небо панські палаци, і вже зараз злітати почали.

— Спалити! Спалити і зруйнувати їх, а місце перерати.

З того і того боку обурення було велике. Нарешті Каль переходить на практичний ґрунт, щоб вирішити питання, як і що робити далі.

— А селяни ж знають про цей план? — питає вчитель.

— Завтра знатимуть усі.

— Збирайте тоді сход. І вирішимо сходом. Виступати треба злагоджено й усім разом.

На третій день зібрався сход.

Ніколи не бачили шкільні стіни такого багатолюдного, бурхливого, неспокійного сходу. Віками збирана та приховувана кривда, несправедливість і приниження тепер виринають з дна селянської душі та об'єднують увесь цей натовп у щось ціле, монолітне, багатоголове, багаторуке, згуртоване одним бажанням, однією волею. Це той стан виявлення людської психіки, коли люди-одинаки розливаються, щоб злитись у людину-натовп.

Серед сотень білявих і чорнявих голів, волосатих і лисих, виділась і голова старости. Бабич, цей тихий, лагідний чоловік, який умів так гарно слухати, зараз суворий і мовчазний. Певно, він чимось заклопотаний і ніби занепокоєний. Чи випадало йому йти на цей сход, як особі офіційній?.. Негаразд посідати таке проміжне місце! Старшини тут нема. О ні! Старшина сюди не піде. І церковний староста Хрещик також не прийшов. Багато ко-

го нема, але це все люди заможні, що біля начальства люблять потертися, а тут саме протиначальницькі дії можуть мати місце.

Грізна лавина земельних бунтів покотилася по неосяжних просторах царської Росії, скутої острогами й кайданами неволі, покотилася спалахами пожеж, клубами диму, розмальовуючи в кривавий колір осіннє холоднє небо. Одвічна селянська мрія про землю і це невмируще поривання до волі злилися тепер в один глухий могутній клекіт, що гримить і йде шаленим ураганом, змітаючи все на своєму шляху. Кідають пани маєтки, як ті пацюки підпалений млин, тікають у міста, волаючи про порятунок, розповідаючи страхіття, що чинить мужик-звір.

І ось зараз такі мужики-звірі зібрались у школі. По-між собою дома вони не раз нишком обмірковували події останніх днів, а зараз, на сході, треба все це оформити. Тож для законності вони й старосту Баби́ча підпрягли сюди.

Гуде сход, як темна пу́ща під натиском бурі. Окремих слів не чу́тно, гу́стий га́мір сповнює шкільний зал.

Учитель і Аксен Каль заходять до школи.

Натовп стихає: починається акт великої громадської ваги. Сотні очей зупинилися на цих двох особах.

— Громадо! То приступимо до справи.

Голос в Аксена дзвінкий. Тон урочистості чується в ньому.

— О-ру-ду-ду-ду-дум! — котиться невиразний гомін з натовпу, зрідка прорізаючись окремими словами. Сход висловлює згоду приступити до справи.

— Ми прийшли не до волості, де відбуваються сходки, а до школи, бо вчитель — наша людина, він за нас, а за цю справу не візьметься ні писар, ні старшина, ні хтось інший, бо вони нам не співчувають! — каже Аксен.

— Босота! Наживатися лише вміють нашим горбом! — чути голос.

— Ми будемо просити вчителя допомогти нам, щоб усе це оформити і зробити, як належить.

— Просимо! Просимо! — гуде сход.

Під час цього вступу з натовпу непомітно протискується низенький, шуплий поліщук середніх літ, з борідкою, схожою на жмут моху, що росте на корі старої берези. Він підходить до вчителя і тихо каже:

— Ви гадаєте, ми не знаємо, хто наш ворог, а хто приятель? Ви моему Алесикові подарунок зробили, купили сироті сорочечку. А піп, писар, земський — це босота, шкуру готові здерти з нас, але ми з ними поквитаємось!

Учителеві ніколи розмовляти з ним: сход чекає на його слово.

Сама справа, з приводу якої скликали цей сход, усім відома: треба щось зробити з паном Скірмунтом, треба так чи інакше поквитатися з ним.

Лабанович почуває всю незвичність і напруженість моменту та настроїв сходу. Він відчуває також і свою відповідальність, моральну відповідальність перед цим збудженим народом, готовим зараз піти на все: грабувати, палити, різати — такі випадки він знає. І разом з тим учителеві треба виконати свій обов'язок перед революцією. А порадитись у цій справі нема з ким. Але обачність потрібна саме тепер, коли припишкля поліцейщина починає підводити голову й чинити розправи над селянством, повсталим проти панів.

Схвильований і блідий, стає вчитель перед сходом:

— Громадяни! Всім ясний і зрозумілий ваш гнів та обурення. Сотні років жили ми під панським гнітом. Нас не вважали за людей, над нами знущались і, як тільки могли, кривдили. Селянин на землі, робітник на фабриці працюють на багатих. Пани і багатії живуть у розкошах, а ви — по темних і тісних халупах, копирсаєтесь, як черв'яки, в землі, і нема вам ні життя, ні долі. Чи ж справедливо це? Чи повинно ж це і далі бути? Хто ж за нас заступиться? Хто визволить з такої тяжкої недолі? Якщо ми не допоможемо собі, то нам ніхто не допоможе. Ви тільки подумайте: маленька жменька дворян і багатіїв сіла вам на шию, захопила кращі землі, живе з вашої праці і вас же катує, чинить несправедливості, позаганяла вас у нори, в щілини, поробила вас невільниками. Чому? А тому, що в їхніх руках влада, суди, військо. Вони задурманюють вам голови через церкви та школи, що, мовляв, так і повинно бути, лякають вас карами в пеклі, щоб ви були слухняними й покірними, обіцяють вам рай на тому світі, щоб самим вільніше було наживатися на цьому. Треба зрозуміти, хто нами керує і чому, треба вголос заявити про своє право і підтримувати це право силою. Що ж для цього потрібно? Треба об'єднатися в одну міцну спілку, в одну громаду людей і виступати згуртовано, дружно, як один. Тільки тоді ви будете непе-

реможними, бо хто тоді виступить проти вас? Військо? Але ж воно складається з ваших синів, і не для того потрібне воно, щоб убивати своїх батьків і братів.

Ця трохи в об'їзд дорога-промова починає, як помічає промовець, стомлювати сход. Людям хочеться почути про маєток пана Скірмунта.

Лабанович бере план:

— Ось вам, громадяни, приклад того, як справедливо обійшлися з вами. На цьому плані затоки й прибережні сіножаті належать вам, але чомусь вони опинилися в пана Скірмунта. Ви за них судились, але нічого не відсудили. Навіть хотіли цареві подати прошення, та з цього теж нічого не вийшло б, бо й цар за панів тягне, а не за вас.

— Голову скрутити тельбухатому чортові!

— Спалить його маєток разом з ним та всім його на-сінням! — гудуть злісні голоси.

Селянське обурення зростає. Воно може вилитись у дику форму грабунків і гвалтування. А все це дасть начальству законне право жорстоко покарати селян, як грабіжників і гвалтівників.

— Громадяни! З вами обійшлися несправедливо, але не піддавайтеся злобі й не робіть того, за чим потім доведеться пожалкувати. Треба все зважити, обмірковувати тверезим розумом. Перш за все я запитаю вас: чи будете стійкими й твердими, коли в цьому ділі спіткає вас яке-небудь лихо? Чи будете звалювати провину за свої вчинки на когось іншого?

Запитання, кинуте в натовп так просто й несподівано, охолодило запал селянського гніву.

— Вас ми не видамо! — лунає голос з натовпу.

— Я за себе не боюся,— відповів промовець, уколотив цією широкою заявою.— Я тільки хочу застерегти й нагадати вам, щоб ви спочатку спокійно обмірковували, а потім уже діяли, і діяли організовано й дружно, щоб ваші вчинки справді були революційними та свідомими.

Староста Бабич дивиться на вчителя, киває головою: все це справді треба обмірковувати.

— Справді, справді,— вголос каже він.

— Отже, давайте зробимо так, щоб було, як то кажуть, і здорово і сердито і щоб нас не змогли підколупнути так легко й просто.

Сход уважно прислухається до слів учителя.

— Я гадаю,— вів далі учитель,— спочатку послати Скірмунтові нашу вимогу. Вона в мене написана, я прочитаю вам її.

Вчитель бере заздалегідь написаний папір, петицію, що тоді звичайно практикувалося, і читає:

— *«Громадянинові Скірмунтові з Альбрехтова громадян сс. Вигонів і Високе.»*

ПЕТИЦІЯ

Несправедливість, яку чинили віками над селянством пани та чиновники, той важкий стан, у якому опинилося воно внаслідок цієї несправедливості, змусили селян самих взятися за справу скасування цієї несправедливості. По всій Росії піднявся селянський рух на ґрунті земельних взаємин з поміщиками. Цей рух, як вам, напевно, відомо, часто набирає грізної, не бажаної для вас форми, бо доведене до краю селянство змушене вдаватися до таких форм. Щоб уникнути таких крайніх заходів, ми, громадяни сіл Вигони та Високе, нагадуємо вам, що затоки й сіножаті на Піні, згідно з планом, затвердженим межовою комісією 18... року, значаться в нашому володінні. Тим часом цими нашими угіддями незаконно користуєтеся ви. У справі ж нашого позову з вами за ці угіддя суд став на ваш бік.

На підставі всього вищесказаного ми вимагаємо:

1. Відмовитися від незаконного користування нашими затоками та сіножатями.

2. Як винагороду за це користування передати нам частину ваших земель, які примикають з одного боку від Піни до дороги і з другого — до маєтку Альбрехтове.

3. Якщо наші законні вимоги не будуть взяті до уваги, ми будемо змушені вдатися до інших заходів».

З великою увагою слухали селяни цю петицію.

— Громадяни! Згодні ви поставити такі вимоги Скірмунтові?

— Згодні!

— Поставити! Поставити! — гуде сход.

— Якщо так, тоді підписуйтесь.

Селяни рушили до столу і мозолистими загрубілими пальцями виводили свої прізвища чи просто ставили хрестики, і нарешті папір скріпив печаткою староста Бабич.

Обрали трьох делегатів. Їм доручили передати петицію панові Скірмунту.

— Коли пан уже поверне нам затоки, ми принесемо найкращої риби нашому вчителеві за турбацію,— говорить дядько Йосип.

Скірмунт — людина поважна і заможний пан. І вся його постать говорить про цю поважність. Його маєток один з найкращих на Пінщині. І серед панів, і серед начальства він — шанована особа. Він особисто знайомий з губернатором. Вигладжений та прилизаний, поважно сидить він у своєму пишному кабінеті за розкішним столом, курить дорогі сигари. На революцію дивиться звисока, чи не дуже багато забрали собі до голови ці хлопи? Його золото зберігається в надійних банках. Маєток, будинки та майно — все застраховане. Він не боїться. Сидить, проглядає рахунки, обдумує проекти, як поширити своє підприємство, загалом працює. Праця селян і праця робітників — це праця худоби. А він працює головою. На його господарстві живуть і харчуються сотні людей, він дає їм хліб, йому повинні бути за це вдячні.

До покою обережно і з повагою стукає чиясь рука.

— Прошу! — кидає пан Скірмунт.

Заходить переляканий головний економ. У нього в руках папір:

— Ясний пане! Який огидний папір подали панові ці хами з Вигонів та Високого!

Пан Скірмунт бере петицію, підводить очі. На обличчі образлива посмішка.

— Гм! Рівняються вже зі мною: громадяни пишуть громадянинові!

Пан Скірмунт вище скидає свої закручені пишні вуса. Читає. Весь час іронічна посмішка не сходить з панських уст. Читаючи, хитає часом головою. Нарешті посмішка зникає, очі робляться злими. Віддає наказ:

— Запрягти бричку і пару коней!

Коли пан Скірмунт закінчив читання петиції, в нього з'явився план, як діяти в такому випадку.

Пан Скірмунт їде в Пінськ. Треба ж порадувати маршалка. Треба підняти на ноги начальство.

І пан Скірмунт завів машину.

Ввечері, закінчивши заняття, Лабанович виходив іноді прогулятися, щоб побути на свіжому повітрі. Було одне таке обране місце, куди він звичайно ходив, коли хотілося побути на самоті. Це місце — дорога за Вигонами, що йде вздовж залізниці, де стоять два вітряки. Тут зовсім тихо; особливо коли стемніє. І що подобалось йому тут, то це швидкий поїзд, який іде з Лунинець на Пінськ. Верст із п'ять звідси, поминувши Заозерне, залізниця робить дугу, звідти дуже добре видно вогні поїзда. В цих яскравих рухливих вогнях було щось надзвичайно привабливе й цікаве. Багато разів бачив він ці вогні, вони здавались йому якоюсь чарівною усмішкою серед похмуро-мовчазної темряви і завжди були принадні й любі, як символи вічного життя.

Цього разу він прийшов сюди для того, щоб перевірити одну досить важливу подію. Вдень рознеслася чутка, нібито почався великий загальний страйк, що революція досягає найвищого напруження, що поступки, на які цар пішов повсталому народові, не задовольняють народ.

Якийсь страх мимоволі охоплює душу перед величчю боротьби — чим же все це закінчиться? Які будуть наслідки цієї боротьби?

Лабанович знає, в який час проходить поїзд. Цей час наближається. Вчитель пильно вдивляється в те місце завороту, звідки звичайно виринають вогні. Але їх нема. Може, тому, що пільма непроникна і змішана з густим туманом. У цій пільмі пропадає земля й небо, пропадають вогні. Він дивиться на село, щоб переконатися, чи видно вогники з вікон. Їх майже не видно, тільки світлобліді відблиски здіймаються снопами-стрілами вгору і зникають невисоко над стріхами.

Він знову дивиться на залізницю, на поворот і прислухається. Навколо могильна тиша, ніби все заніміло або вимерло. Підходить ще ближче до залізниці, знову прислухається — та сама тиша. Дивиться на годинник, освітивши сірником, — минуло півгодини з того часу, коли звичайно проходить швидкий поїзд. Отже, правда — страйк розпочався!

Кілька днів напруженого чекання. Звичайне людське життя вибілося з колії і зупинилося, а якщо десь трохи й рухалося, то так, як віз, у якому зламалося одне колесо.

Старшина Захар Лемеш тепер ніде не показується, бо його авторитет як начальника упав на сто процентів. І він більше порається біля свого господарства, ніж у волості. Надів сиву свитку, підперезався поганеньким поясом і ходить, трохи пригнувшись, щоб бути менш помітним. Його думки часом ідуть в іншому напрямку. Він думає, що нічого вічного на світі нема і що навіть його старшинування має свій початок і свій кінець. Без кінця кінець. І старшина каже сам до себе в думках: «Е, матір його барабан!»

Оця «барабанна матір» і є той місток, що зводиться між старшиною та звичайним чоловіком, яким у перспективі й доведеться бути Захарові Лемешу.

Писар Дулеба хоч і принишк трохи, проте все ще козириється. І не писарювання дороге йому — плювати він хоче на нього і плює — його обходить сам принцип: ну, що буде, коли ці соціалісти візьмуть гору? Пропаде тоді Росія! Він не завагався в своїх переконаннях, навіть побачивши бурхливий вир маніфестантів на вулицях Пінська, коли поліція, злякавшись, поховалася. А старшині він сказав:

— Нічого, Захаре: перемелеться — мука буде.

— Або мукá, або му́ка,— зітхає старшина.

— Пожди трохи: чув я — холод стає на ноги, подме-е він, брат! І так дмухне, що від твоїх забастовщиків і пір'я не зостанеться.

— Що ти кажеш?! — від радості розпливається обличчя старшини.

— А от побачиш!

Не видно також Івана Прокоповича, і голосу його не чути. Нікуди не ходить, дома сидить, бо йому прикро дивитися на всю цю мерзоту: галасує, кричить, сама не знає чого. «Перевелися люди на руській землі. В лібералізм гратись почали. Сволота». І тут він уперше облаяв царя: «Ідіот. Та що ти з нього візьмеш, коли йому бог мозку пошкодував?»

У попівському середовищі також шушукаються, забившись у свої кутки. Велике обурення викликає в усіх той факт, що в місті служниці застрайкували, і матушка, дружина соборного попа, змушена була сама мити підлогу та ходити з кошиком на базар.

Тільки дяк Бацяновський не втратив голови і перший висловив думку, що це за гріхи бог посилає таку кару.

З тієї причини, що поїзди не ходили і газет не було, ці люди заміняли собою газети: по їхній поведінці та по їхніх обличчях можна було догадуватися, як проходить революція. І був такий день, коли Лабанович засмутився: він почув веселий голос Івана Прокоповича:

— Ге, сучі сини! Повстання підняли! Але що ти проти війська вдієш?.. Ні, брате, вище пупа не підскочиш!

І всі, хто був придушений та загнаний у щілини революцією, тепер ожили й високо підвели голови.

Наближався момент, коли царський уряд, який переміг, готувався копати могилу революції, мобілізуючи для цього карні військові частини та суди. Поліція та відповідні органи влади заворушилися.

Того вечора, коли загуркотіли по залізниці вагони після десятиденної перерви, до Лабановича прийшла Ольга Вікторівна.

— Невеселі новини, Андрію Петровичу: страйк закінчився, повстання придушено, міста залиті кров'ю. Ідуть арешти.

Неспокій і тривога охоплюють Лабановича.

— Ну що ж. Треба зважати на факт. Але сліду цієї революції ніхто не затре в історії,— відповідає він.

— О ні! — підхоплює Ольга Вікторівна. — І віщати ніс на квінту нічого.

Усі ці звістки, напевно, боляче обходять її, але вона старається не піддатися сумному настроєві.

— У Пінську також арешти почалися. Арештовані Гліб і Соломон, пам'ятаєте їх?

— Арештовані? Жаль хлопців!

— Я їм заздрю: нехай би й мене заарештували.

— Ну, в цьому радості не дуже багато.

— А знаєте, в Пінську ходять чутки, що ваша школа — вогнище революції і нібито ви збиралися чи збираєтеся з селянами громити якогось пана Скірмунта?

— Ну, там з мухи слона зробили!

Лабанович розповідає, як було діло. Ольга Вікторівна слухає, очі її веселішають.

— А знаєте, — каже вона, — на випадок чого, у вас є тут великий козир. Можна висвітлити справу так, ніби ви стримували селян, відвернули розгром і кровопролиття. І вам нема чого боятися.

— Я й не боюся. Чому? Та ось чому: бо давно підготував себе до поганого кінця, і коли зі мною скоїться,

ну, те, що з Глібом і Соломоном, це для мене не буде несподіванкою, і арешт мене не лякає. Наплювати!

— Ну, про арешт нема чого думати.

— Може, так, а може, й ні. Всі ми під поліцією та жандармами ходимо.

— Це-то правда... А я всі ці дні була в Пінську, школу свою закинула, ну її до біса. Всі мої заняття в останні дні зводилися до того, що я збирала дорослих і читала їм усяку нелегальщину.

— Тепер, Ольго Вікторівно, треба вам трошки стриматись, а то й до вас доберуться.

— А дідько з ними!.. Знаєте, мені буде жаль, якщо нам доведеться розлучитись.

— Якщо мене заберуть, то я втішатиму себе, що мене жаліє така славна дівчина, як ви.

— Ох, і зла ж ви людина. Не хочу з вами більше залишатися.

Підводиться, збирається йти.

— А я вас не пущу. Посидьте ще.

Вона змінює тон, зітхає:

— Ой Андрію Петровичу! І не хочеться йти, але треба. Проведіть мене, якщо не лінуєтесь.

Вони вирушають.

На залізниці попрощалися.

Ольга Вікторівна йде швидко, жодного разу не оглянувшись. Лабанович стоїть, дивиться їй услід. Хотів надогнати, ще пройтися з нею.

На поле налягає морок, і постать учительки зливається з темрявою.

Лабанович іде назад. Іде, думає про останні події.

Того вечора, коли загуркотів перший поїзд, Захар Лемеш повертався з волості. Настрій у нього був значно краший, бо він почув добрі новини. Він навіть усміхався сам до себе.

«Голова цей мій писар! — думає старшина про Дулебу. — Виходить так, як він казав!»

Коли ж до вух старшини долинув гуркіт із залізниці та почувся гудок, він спинився, послухав, а потім заговорив голосно, своїм уже старшинським голосом:

— Дурні, дурні! І як вони насмілилися піти проти царської влади?

Цей прорив глухої тиші на залізниці був ніби діркою, крізь яку й полізли різні події. Нишком вони готувалися й раніше, але тепер розвиток їх пішов набагато швидше.

Лабанович частіше помічає якісь таємничі тіні під вікнами своєї квартири. Почав придивлятися. Зрозуміло, що він був на підозрі і за ним стежать. Стежила потрошку і таємна поліція, стежили і з двору пана Скірмунта, приглядався до нього й дяк по своїй добрій волі. Це вистежування почалося з того часу, коли пан Скірмунт передав петицію панові маршалку. З цієї причини була скликана ціла нарада. Запросили поліцмейстера та козачого офіцера.

Маршалок, товстезний, неповороткий чоловік, як той гіпопотам, страшенно обурився.

— Радійте, панове. Під самим носом у нас готуються події, революційні події, вірніше сказати,— події революційної категорії.

Читає петицію.

— «Громадян»... Зверніть увагу — «громадян»! Нема, бачите, більше мужиків, а є лише «громадяни», яких кривдить, експлуатує... і... яка ще там у них термінологія? «Громадянин» Скірмунт!.. Га? Як вам подобається?.. Таке нахабство!

— Нечуване нахабство!

— Мерзотники! — вторять голоси.

— Встановлено, хто писав це миле послання? — питає козачий офіцер.

— Просвітитель народу, він же педагог,— іронізує маршалок.— Сергію Петровичу,— звертається він до інспектора,— це ваш скарб.

Інспектор Булавін конфузиться за свій «скарб».

— Я сам перевірю про ступінь його участі в цьому беззаконні,— виправдується він.

— За це, зрозуміло, ми його по голівці не погладимо,— говорить поліцмейстер.— Але погодьтеся, панове, що його втручання має і свою позитивну сторону: так і пояснив цю справу лісничий Іван Прокопович. Він прямо сказав: «Та ви подякуйте йому за цю петицію».

Обурення проти автора петиції значно знизилося. Тільки один прокурор зберіг суворість, властиву його професії.

— Хто б він не був і чим би він не керувався, а він людина небезпечна, крамольник, це ясно, пройдисвіт, не позбавлений юридичного крюкотворства, щоправда, наївного. Такі заступники урядові не потрібні.

Тим часом, не дочекавшись відповіді на петицію, селяни скликають сход удруге. Вважаючи, що закону

ними додержано, вони ухвалили нову постанову — приступити до користування затоками, що за планом належать їм.

Душ із двадцять селян, взявши на сани невід, вирушають на затоки. Повільно, не поспішаючи, беруться за діло. Рубають ополонки, закидають невід. Робота йде весело, дружно. Витягають перший невід, ще веселіше робиться їм. Якщо й далі буде такий запал у роботі, сьогодні матимуть улов добрий. Після полудня в них уже було кадубів зо три влову. А риба як на замовлення: лини та щупаки, і все такі чималенькі. Навіть охота бере ловити.

Приготувалися закинути невід у нову тону, розмітили його, тягнуть, щоб закинути. Дядько Йосип останню брилу льоду викочує, аж глядь — з-за сухого очерету чоловік із тридцять козаків на конях вилітає! І як підкралися вони так спритно, лихо їх знає. Раз — і оточили!

— Крамольники! Бунтарі! Вам уже царські закони — не закони?! Сваволити? Бунтувати?

Суворий був козацький офіцер.

У дядька Йосипа з переляку й люлька випала з зубів в ополонку.

— Клади невід на сани! — командує рибалкам офіцер.

Мокрий невід і три кадуби влову поклали на сани. Пожмурі, засмучені, стурбовані й обурені такою несправедливістю плентаються селяни під козацьким конвоєм. Їх ведуть берегом Піни, біля Високого, щоб усі бачили їх ганьбу й покарання.

В цей час у школі господарює поліція. З боку парку Івана Прокоповича налетіла сюди й оточила школу. Учителів відпустили, вчителів запрошують до його ж квартири.

— Нічого не знайдете, — каже приставові Лабанович.

— Усе заздалегідь поховали? — говорить пристав, усміхаючись.

Понишпорили трохи, а тоді загадали вчителів одягати.

— Отак би й казали зразу!

Лабанович одягається. Збиратись йому недовго.

Заарештованих селян вивели на вигін. Сюди збіглися люди, заповнили весь вигін.

— Розійдись! Розійдись! — командує поліція і розліхає натовп.

Аксен Каль був у клуні. Молотив. З ціпилна зірвався біяк. Аксен піднімає біяк, іде на подвір'я, щоб начепити

його на ціпильно. Почувши на вигоні такий незвичайний гомін і крики, він біжить туди, з ціпильном та бияком. Підходить до «лінії оточення». Козацький офіцер потоком розливається, говорячи промову-напучення, переси-паючи її «сволотами», «крамольниками» та іншими страшними словами.

— Коли б ви так хоробро японців брали в полон, тоді були б молодцями,— говорить Аксен козакам.

Офіцер повертає розлючене обличчя в бік Аксена:

— Що ти сказав?

Розізлився й Каль:

— Сказав, що вас японці били й гнали, як собак, а ви приїхали сюди на безбройних селянах відіграватися.

Мить — і офіцер вихоплює шаблю. Високо піднято блискуче лезо і... дзень. Офіцерська шабля одлітає далеко вбік, вибита з рук селянським бияком. Ще мить — цей же бияк смачно пристає до делікатної офіцерської спини. Впав би з коня, але козаки підтримали. Решта козаків з кіньми кинулася в натовп.

— Бери його! Бий! — кричить озвірілий від люті офіцер.

Кидаються ловити Аксена, але він зникає, ніби якийсь злий дух. І ніхто не знає, як усе це скоїлось. А хто й знає, то мовчить.

Натовп розігнали. Кілька душ підім'яли кіньми.

Арештованих селян і вчителя ведуть вигонем, а потім повертають на дорогу в Пінськ.

Дяк Бацяновський стоїть осторонь. Проводжає очима цю процесію і каже, звертаючи свої слова до вчителя:

— Отож, сусіде, нічого нема таємного, що не стало б явним. І всяку гординю карає господь.

Книга третя

НА РОЗСТАНЯХ

Частина перша

ВЕРХАНЬ

I

Поїзд рушив з місця і подався далі, набираючи швидкість і лишаючи за собою густі клуби диму. Лабанович постояв з хвилину, проводжаючи очима поїзд, який завів його в цей тихий закуток, де почнеться нове життя. Промайнула думка, що, зникнувши на повороті залізниці, поїзд проклав собою рубіж між тим, що було раніше, і тим, що буде попереду.

Тільки-но Лабанович узяв свої чемоданчики, щоб іти на станцію, як зразу ж до нього підбіг рухливий чоловічок середнього віку в латаній сірячині, з-під якої вибивався такий же поношений козушок. Допитливі сірі оченята на мить зупинилися на Лабановичеві. І вираз обличчя, і вся постать селянина свідчили про те, що він готовий зробити послугу добрій людині.

— Вам далеко? — запитав він Лабановича.

— До Верханя, — одказав Лабанович.

— До Верханя? То поїдемо зі мною: я живо відвезу вас! — зрадів селянин і, не чекаючи згоди, рішуче взяв чемодан з рук учителя та наважився заволодіти й другим.

— Візьміть один, а другий понесу я.

Лабанович, очевидно, був задоволений, що не треба шукати довго фурманки, а це непокоїло його всю дорогу.

Минули станцію і опинилися на невеличкому подвір'ячку, де стояло кілька фурманок. Селянин підтюпцем підбіг до своїх саней, підбив солому, щоб зручніше було сидіти, поклав чемодани, а сам швиденько позбирав сіно з-перед коня, поправив упряж, узяв віжки, скочив у сани, витягнув з соломи батіг, махнув ним, щоб підбадьорити коника, і гукнув:

— Но, Орел!

Усе це він зробив так швидко, що важко було встелити за його рухами. Напевно, метушився він так навмисне, щоб не дати своєму пасажирові опам'ятатись і не випустити його з рук.

Коник не дуже старався виправдати свій почесний титул орла. Він зітхнув по-конячому і, повільно ступаючи, поволік на косогір сани з пасажиром, його чемоданами та своїм господарем.

— Загнуздай коня, а то, гляди, рознесе! — крикнув навздогін селянинові інший фурман, якому не вдалося перехопити пасажира.

Селянин хитро оглянувся.

— Загнуздай свою тещу! — відповів він насмішникові.

Виповзаючи то на один, то на другий замет і поринаючи в них, сани вибралися на рівну, в'їжджену дорогу. Худий мишастий коник підбадьорився, весело пирхнув і побіг з власного бажання.

— І справді: коник — орел, — похвалив Лабанович.

Учителеві хотілося розговоритися зі своїм фурманом. Селянин швидко повернув голову до пасажира. Очі в нього заблищали, похмурість і заклопотаність зникли з обличчя. Видно, він теж зрадів нагоді поговорити. Сподобалося, що пасажир похвалив коня та вдало викликає на розмову.

— Ви ж хто будете? — лагідно спитав селянин.

— Учитель, — відповів Лабанович.

— Учитель? — ніби здивувався селянин і ще уважніше подивився на Лабановича. — Знаєте, — сказав він, — я так і подумав — напевно, це новий учитель.

— А чому ви так подумали? І чому новий?

Селянин подивився на вчителя:

— Та так мені чогось здалося. Ідете до Верханя, а

звідти одного вчителя, чув я, забирають. Ну, думаю, ма-
буть, ви на його місце.

— А що, хіба в Верхані кілька вчителів? — трохи зди-
вувався Лабанович.

— Два, два, пане вчителю! Школа велика, в двох бу-
динках розміщується, та ще й квартира є — для учнів,
які приходять з інших сіл.

— Он як! Це для мене новина.

Лабанович не знав, як сприйняти таку новину. Може,
добре, а може, недобре, що в одній школі два вчителі.

Розмова точилася далі. З'ясувалося й скільки верст
до Верханя, — а їх виявилось вісімнадцять, — і скільки
дядько Ничипір Кудрик — так назвав себе селянин —
візьме за дорогу. Дядько Ничипір виявився чоловіком
поміркованим, настільки поміркованим, що Лабанович
у думці вирішив накинути йому ще одного карбованця,
хоч цих карбованців було не так уже й багато, — прием-
но ж зробити людині якусь, хоч невеличку, радість.

Дорога то здіймалася на пагорби, то спускалась у ви-
долинки, розкриваючи все нові й нові картини. Тутешня
місцевість мала зовсім інший вигляд і дуже відрізнялася
від поліських рівнин, з якими звиклось око молодого вчи-
теля за роки його перебування на Поліссі. Але короткий
зимовий день був похмурий. Небо, навкруги заслане бі-
лястими хмарами, дивилося непривітно й холодно і, низь-
ко нависши над просторами землі, надавало їм похмурого
вигляду, накладало на них відбиток сумовитої однома-
нітності. Все це впливало на настрої учителя. Не при-
ваблювали око близькі і далекі селянські оселі, порозки-
дані по засніжених просторах ланів то хутірцями, то
невеличкими селами. Непривітний мали вигляд стріхи бу-
динків з цілими пластами снігу, почорнілі стіни хат і
вікна, вибілені зимовою стужею, і ця стужа, здавалося,
ще нижче пригинала до землі людські оселі. Над хатами
де-не-де зводилися дерева. Оголене безлисте верхів'ття
їх, як скелети, ще більше підкреслювало понурість усього
краєвиду.

Лабанович відчув у серці сум за Поліссям, за тими
образами, які залишилися далеко позаду. Він згадував
Вигонівську школу, учнів, знайомих селян, з якими він
подружився та з якими розлучився так раптово і навіть
трагічно. Щаслива обставина допомогла йому виплутати-
ся з тієї неприємної справи, яка загрожувала остро-
гом або висланням. Начальство само не знало, як по-

ставитися до Лабановича за написану ним петицію. Може, справді відвернула вона розгром панського маєтку. І вчителя випустили на волю, прочитавши йому відповідне напучення, і обмежилися переведенням в іншу школу, в протилежний бік краю, сказавши: «Іди і більше не гріши». Ось туди і їде він зараз. Цікаво, що це за школа та яких людей зустрине він на новому місці?

II

Минувши панський маєток із старовинним парком, будинками, почорнілими вже від часу, дорога востаннє спустилася з гірки в широку балку, яка поросла дрібним вільшняком, пробігла через місток — тут протікала невеличка річечка — та й знову подалася вгору на протилежний бік балки. Тут, на високій та досить просторій площині, знайшло собі тихий притулок село Верхань.

Лабанович уважно окинув його поглядом. Село розтягнулося в одну довгу лінію кілометра на півтора. На одному його кінці, тут-таки недалеко, підносились два шкільних будинки, а навпроти, через дорогу, ще вища споруда волосної управи. Трохи вбік від неї стояла проста, але досить струнка церковка в густому вінку високих білих беріз.

«А тут, напевно, весною гарно», — подумав Лабанович.

Дядько Ничипір Кудрик повернув коника ліворуч і за хвилину чи дві спинився перед високим шкільним ганком.

Не вилазячи з саней, Лабанович дістав з кишені чотири карбованці: три, як домовилися, і карбованець, накинутий за старання.

Дядько Ничипір скинув шапку, подякував учителеві.

— Коли потрібна буде підвода, так перекажіть мені. Живу я на тому кінці села, перша хата за батющиним будинком.

На ганку школи вони попрощалися.

Двері були не замкнені. Невеличкий і досить темний коридорчик відокремлював класну кімнату від помешкання вчителя. Лабановича трохи здивувала тиша і безлюддя. Він поставив чемодани, а сам обережно прочинив двері до класної кімнати. Клас був порожній і холодний. Давно не білені стіни мали на собі залишки різних пошкоджень. Глина в багатьох місцях облупилася. З-під неї світилися перехрестя дранок, прибитих до стін.

Географічні карти висіли де попало та як попало. Карта Європи, втративши рівновагу, нахилилась одним краєм до підлоги, яка нагадувала собою обличчя людини, немилосердно подзьобане віспою. На ній лежав нерівний шар засохлого болота, нанесеного сюди, видно, ще з осені, учнівськими личаками.

Лабанович мовчки докірливо похитав головою і виїшов з класу. Навпроти класних дверей були інші, також не замкнені,— до вчительського помешкання. Лабанович відчинив їх, вніс свої чемоданчики і спинився біля порога. Дощана перегородка розділяла квартиру на дві досить просторі кімнати. На другому кінці першої з них, навпроти дверей, стояв стіл без скатерки, такий же вбогий і нецікавий, як і сама ця кімната. На столі й під столом валялися кришки, недогризки оселедців, скоринки хліба та корки від пляшок. Дві порожні пляшки з-під горілки самотньо притулились у куточку за столом. Нефарбована, давно не мита підлога була вся в плямах і мала на собі сліди різного бруду.

«Куди ж я попав?» — у думках запитав сам себе Лабанович.

Він підійшов до перегородки і штовхнув двері, вони з шумом розчинилися. Лабанович побачив дерев'яне ліжко, на якому лежала людина, вкрита з головою дрантям. Шум розчинених дверей потривожив людину, яка спала. Вона заворушилася, з-під дрантя показалася скуйовджена чорноволоса голова. Лабанович зразу впізнав, кому вона належить: на ліжку лежав тутешній учитель з гучним прізвиськом на дворянський лад — Сретун-Сурчик! Він на рік раніше закінчив учительську семінарію.

Лабановичеві й на думку не спадало зустрітися з ним тут і бути призначеним на його місце. Сретун-Сурчик розплющив свої заспані очі, здивовано подивився на Лабановича і, впізнавши його, винувато посміхнувся.

— Ах ти лежень! — весело вигукнув Лабанович, схопив Сретуна-Сурчика попід пахви, виволік його з барлога і поставив на цибаті ноги.

Господар не схотів спасувати перед своїм гостем, і вони схопилися за барки: Сретун-Сурчик в самій білизні, Лабанович у зимовій одежі. Гість спритно одірвав господаря від підлоги, закрутився з ним, потім підставив ніжку і бухнув його в барліг.

— Ти чого валяєшся до цього часу? Пора вставати та

й школу пора звільняти, бо вона вся грязюкою заросте,— промовив Лабанович.

— Чи бач, який ревізор знайшовся! — озвався Сретун-Сурчик.

— Ревізор не ревізор, а вчитель цієї школи тепер — я!

— Ну, ти ще почекай,— заперечив Сретун-Сурчик.— Сход заяву послав дирекції, щоб мене залишили тут.

Лабанович глянув на нього й засміявся:

— Чекай, тітко, Петра — будеш їсти сир.— І запитав: — За що ж переводять? У крамольники потрапив?

— Ну, не без того! — гордо підтвердив Сретун-Сурчик.

— Так ось що я тобі скажу: не потішай себе, хлопче, марними надіями, а краще потихеньку бери лахи попід пахви та й вибирайся. Чи ти гадаєш — мені люба твоя школа? Коли б від мене залежало, то я і тебе, й твою школу обійшов би десятою дорогою. На жаль, вона зараз моя.

Сретун-Сурчик відчув, що Лабанович має рацію.

— Та, правду кажучи, я й проводи вчора справив. Але все ж таки з нагрітим кутком шкода розлучатись.

— У кого не було його, нагрітого кутка? — сказав Лабанович.— Ну що ж? Будемо нагрівати нові. Але скажи ти мені, чому в тебе школа така занедбана? Щось не видно, щоб ти її нагрів.

— Революція, брат,— відповів Сретун-Сурчик і махнув рукою. Він почав вибиратися з барлогу та приводити себе до ладу.

Лабанович дивився на нього і посміхався.

— Революція, кажеш? — промовив він.— Правда, революція трощить і ламає все на своєму шляху, але це не означає, що навколо нас повинні бути грязюка й бруд.

Розчинилися двері. До кімнати ввійшов молодий хлопець. На його губах, укритих руденькими вусиками і трохи піднятих до носа, заграла усмішка. Це був другий учитель Верханської школи, він назвав себе Антипиком. Він трохи гугнявив. Під час розмови язик його ніби чіплявся за щось у роті і раз за разом прицмокував. Якщо люди придумали, хоч і неточно, як передати на папері той звук, яким людина спиняє коня, так записати прицмокування язиком Івана Антипики було набагато важче.

«Близькими друзями з ним не будемо»,— подумав Лабанович з першого знайомства з Антипиком. З розмови Лабанович довідався, що заняття з двома молодшими

групами Антипик розпочав уже після зимової перерви. А серед учнів Сретуна-Сурчика склалася така думка, що в цьому році ніхто з них не буде допущений до екзаменів. Другого дня Сретун-Сурчик виїхав у нову школу.

III

Лабановичеві засіли в пам'яті слова Антипика про ті розмови, що ходили між учнями про екзамени. Він вирішив на третій же день приступити до шкільних занять. Його серце боліло за учнів, яких хвилювало питання про закінчення школи. Він їх не знав, і йому хотілося їх побачити. Але спочатку треба було привести до пуття школу, відчистити її від бруду.

Сторожиха, низенька, худенька, жвава бабуся, познайомилася з новим учителем ще в перший день його приїзду. Вона спочатку нишком дуже уважно розглядала його з якоюсь зацікавленістю. Обличчя її було заклопотане, бабуся мала невеселий вигляд. Напевно, вона жалкувала за попереднім учителем, до якого звикла за три роки. Бабуся Параска була зовсім самотня бурлачка, не мала ні чоловіка, ні сім'ї і називала себе «самосійкою». Вона не знала, хто її батько. А мати, народивши без шлюбу Параску, покинула її сиротою, коли дівчинці було не більше п'яти років. Все життя прожила Параска між чужими людьми, і не було воно радісним. Одне, що випадало на її долю, це — тяжка праця на чужих людей. Працю вона любила й працювала сумлінно, бо інакше їй не можна було жити.

Як тільки виїхав Сретун-Сурчик, бабуся Параска взялася за роботу. Наклала дров у грубу, підпалила їх і заходилася з віником біля хати, старанно підмітаючи кімнату.

— Як засядуть, так уже на всю ніч. Грязюки понаносять, понакидають недогризків, а ти чекай, поки не повиносить їх з квартири,— докірливо бурчала бабуся Параска. Мабуть, вона хотіла виправдатися перед новим учителем.

— А ми, бабуся, не будемо таких свиней у дім пускати,— сказав Лабанович.

Бабуся Параска перестала підмітати, розігнулася. З її худорлявого, круглого обличчя позбігали зморшки. Вона засміялася.

— Не можна, паночку, так говорити, бо все ж таки

це люди високі — пани, паничі,— зауважила бабуся, але, видно, і сама вона погоджувалася, що це не люди, а свині.

Лабанович пересунув стіл на підметене місце і сів розглядати шкільний журнал — ті розділи, де вчитель робить записи, чим займались учні кожної години учбового дня. Уважно розглянув список учнів, на деяких прізвищах він спинився. Вони просто зацікавили вчителя своїм звучанням, і йому хотілось поглянути, хто ж ця людина, яка носить таке прізвище. Всіх учнів у двох старших групах, з якими випадало вести заняття Лабановичу, налічувалося до п'ятдесяти. Майже третина їх були дівчатка. Це порадувало вчителя, бо в одній з його шкіл на Поліссі дівчаток не було зовсім, а в другій — вони становили не більше десятої частини учнів. Знайомство з класним журналом показало, що шкільна програма не виконана й на половину, тоді як більше половини року вже залишилося позаду.

— Ви, паночку, погрійтеся біля вогню, а я помию підлогу,— сказала бабуся Параска, ставлячи коло грубки стільця.

Лабанович сів навпроти дверцят грубки. Дрова розгорілись і весело потріскували. Від вогню йшло приємне тепло.

— А от, бабуся, як би нам у школі підлогу помити?

— А ви скажіть Пилипові, нехай піде до старости, щоб жінок прислав. Це вже його клопіт.

— Що не край, то свій звичай,— промовив учитель і попросив бабуся покликати сторожа.

Пилип, чоловічок середніх років, щуплий, вертлявий, говорив тоненьким голоском, часто сміявся сухуватим сміхом і при кожній зручній нагоді переводив розмову на квартиру горілки. Лабанович помітив, що люди, з якими він тут зустрічався, були малі, худі, виснажені. Навпевно, тутешній люд жив дуже бідно.

— Ну, Пилипе! Присядь, погрійся. Поготоримо.

Сторож ніяково пом'явся, а потім присів на кряжку, на якій спиналася бабуся Параска, щоб заткнути каглу. «Недоростки лізуть на підмости»,— говорила вона в таких випадках при людях.

— Давно сторожуєш тут? — спитав Лабанович.

— Та вже, либонь, четвертий рік,— відповів сторож.

— А скільки платять?

— А! Яка там платня,— махнув рукою Пилип.— І на квартиру горілки не викраєш.

— Ну, а яка в тебе робота?

— Роботи, та як би воно сказати, вистачає: дров нарубати, води наносити, в грубах напалити та школу прибрати.

— Але не видно, щоб школа була прибрана.

— А не прибрана,— підтвердив Пилип і додав: — Вчителя забирали, так воно все й спинилося. І знову ж: прибирай чи не прибирай, а вони грязюки понаносять.

— А от давай спробуємо прибрати та будемо глядіти, щоб у школі було чисто. Може, якусь раду й дамо. Як гадаєш?

— Поміркувавши, може, щось і придумаєш,— погодився сторож.

— Ну, так от,— перш за все познімати павутиння, бо в ньому ще торішні мухи метляються. А потім вимити клас. І зробити це сьогодні. Чому в класі не помито?

— Та жінки з черги збилися і до згоди ніяк не дійдуть. От якби їм дати по кварти, то живо заворушилися б.

— А ти, бачу, любиш кварти хиляти? — поцікавився вчитель.

— А хто їх не любить? — запитанням на запитання відповів Пилип і додав: — Ось той панич, що був перед вами, зайде, бувало, до нього хто, він і каже мені: «Піди, Пилипе, в монопольку». Ну, раз кажуть, виходить, треба. А я чоловік спритний і слухняний. Принесу горілки. Випивають і мене не покривдять. Покличе той панич мене і говорить: «Випий, Пилипе, чарочку!..» Славний був чоловік, дай йому, боже, здоров'я! — дипломатично закінчив сторож.

— Це дуже добре,— сказав Лабанович,— що ти чоловік спритний та слухняний. Тоді берись за роботу, а потім уже будемо про чарки говорити.

У сінцях Пилип похитав сам до себе головою і сказав:

— Ні, брат, з цим пива не звариш!

Зітхнувши, він пішов виконувати наказ учителя. Надвечір, коли починало сутеніти, школа була прибрана: підлога вимита, парти вчищені й витерті, павутиння обметене, а географічні карти мали належний вигляд і зайняли на стінах свої відповідні місця. Лабанович нишком послав бабусю Параску в монопольку по восьмушку горілки, або «мерзавчик», як його тоді називали. Коли робота по впорядкуванню школи була закінчена, вчитель подякував жінкам, а сторожа Пилипа покликав до себе,

Переливши «мерзавчик» у склянку, він підніс її сторожеві. Той кивнув учителеві головою, промовивши: «Будьте ж здоровенькі!» — і з насолодою, не поспішаючи, спорожнив склянку. А коли «мерзавчик» розійшовся по жилах, він переконано сказав.

— А ви, паночку, мудріший за того вчителя, їй-богу!

IV

Увечері того самого дня, коли вже смеркало, став подувати вітер. Посипав густий, дрібненький сніжок, Білясті зимові хмари низько нависли над змертвою землею. Вітер дужчав. І небо, і земля злилися в суцільному вихорі сніжної пороші й темряви. Розгулялася завірюха. На всі голоси завивала за вікнами безладна музика. І треба було добре вслухатись у неї, щоб відрізнити окремі звуки, з яких вона складалась. Оголені дерева шуміли глухо, поривчасто. Шалено бились об стіни віконниці, сумно скиглили завіси, на яких вони трималися. З церковної дзвіниці ледве доносився приглушений звук дзвонів. Дзвонар-вітер бив язиками дзвонів об їхні краї, і цей дзвін, здавалося, подавав звістку про якусь біду, про якесь велике горе. Буря налітала поривами, немов дикий звір, який вирвався на волю із залізної клітки, всією вагою налягала на стріхи хат, з шумом ганяючи по них потоки снігу. Під її натиском рипіли крокви і глухо стогнали стіни. А на задвірках хат, у тісних закутках стояв свист і виття, наче хтось могутній, страшний та невмолимий ішов по землі й зрушував усі її струни. А яку жалібну, безконечну пісню виводив димар! У тон цій пісні тарабанили каглянки, зриваючись із своїх місць, а нещільно приладнані дверцята біля них приєднували своє багатоголосе висвистування. Щось моторошне, жалібне вчувалося в цій пісні, неначе то був плач над улюбленим небіжчиком.

По кому ж голосить хуртовина? Може, по тому всенародному вибухові гніву та обурення проти царського самодержавства, поміщицького гніту, вибуху, який заливають тепер кров'ю повсталих за допомогою карних експедицій, шибениць, розстрілів, узаконених царем і святою церквою?

Ця жалібна пісня в димарі залишила свій відбиток на настрої Лабановича, і думки його мимоволі звертали на політичне становище в країні. Вище й вище здіймала

голову чорна реакція. Жорстока рука царського самодержавства з кожним днем усе тугіше затягує петлю на шиї народу, щоб вибити з нього ніколи не вгасаючий дух свободи, волю до боротьби за свої людські права. Вже один той факт, свідком якого був Лабанович іще на Поліссі і який глибоко запав йому в пам'яті — поява поїзда після тривалого страйку залізничників, — похитнув його віру в перемогу революції. Тепер вже не підлягало сумніву, що в боротьбі з народом бра-ло верх самодержавство. Варто було навіть побіжно глянути на хроніку, що вміщалась на сторінках тодішніх газет і журналів, на царські укази, на різні циркуляри, щоб переконатись у цьому: Все, що хоч у незначній мірі йшло від свободи та прогресу, немилосердно придушувалося чоботом царських сатрапів. А поруч із цим виникали чорносотенні монархічні союзи. На поверхню спливали такі імена, як Дубровін, Булацаль, Грінгмут, Пуришкевич та інші покидьки людства. Їм була надана повна свобода в їхній людиноненависницькій діяльності й агітації за царя, за престол і споконвічні устої царського самодержавства.

А надворі ще з більшою силою бушувала завірюха. «Не придуть завтра учні», — подумав Лабанович. Він глянув у вікно. На вулиці було темно. Непроглядна пелена снігу, де все метушилося, рухалося, ходило ходом, ніби в якомусь нестямному дикому танку.

«А що, коли піти з візитом до писаря? — подумав Лабанович. — Все одно треба зайти, — така вже повелася традиція. Час же пропадає марно. Але чи варто в таку химерну погоду робити візит своєму сусідові? Він, може, зачинився так, що до нього й не достукаєшся. І хто вилазить з дому в таку заметіль?»

І все ж учитель вирішив завітати до писаря. Цікаво поглянути, що надворі діється, а заодно і клопоту збутись.

Бабуся Параска руками замахала:

— Куди ж це ви, паночку, надумались іти в таку шалену погоду? Чи вам жити надокучило на світі?

— А мені заманулося подивитися на метелицю, — відповів учитель.

Не послухав бабусі Параски, пішов. І тільки відчинив надвірні двері, як на них наліг вітер з такою силою, що вчитель мусив упертись і натужитись, щоб не випустити з рук клямки та не поїхати разом з дверми. Вітер напосідав так навально, що він насилу зачинив двері. Стояти

на ганку було важко: ось-ось зідме вітер у кучугуру, яка вже утворилася по той бік ганку, де було затишніше.

Піднявши комір і пригнувшись, Лабанович рушив з ганку. На вулиці снігу було мало. Вітер гнав його, як по жолобу, шліфуючи дорогу та роблячи її слизькою. На середині вітер підхопив учителя й поніс уздовж вулиці. Лабанович присів навпочіпки, підставивши вітрові спину, і кілька кроків проїхав, як на санчатах. Квартира писаря залишалася трохи позаду. Вітер загнав Лабановича в кучугуру, де він знайшов опору і спинився. Учитель покартав себе за легковажність. Він повернув назад, назустріч вітрові, який забивав подих, хльоскав снігом по обличчю, як вінником.

«А все ж таки дійду!» — сказав сам до себе Лабанович і попрямував у бік писаревої квартири.

Обсипаний снігом, як мірошник борошном, борюючись з вітром, інколи поступаючись перед ним, часом перемагаючи його, вчитель нарешті виліз на волосний ганок. Він довго стукав у двері, але ніхто не підходив. «Або не чують, або гадають, що в дім преться якийсь волоцюга», — подумав Лабанович. Постукав ще раз — ніяких ознак життя. Він уже хотів іти назад, аж раптом грюкнув засув.

— Хто там? — пролунав голос ізсередини.

— Сусід ваш, учитель.

Сторож впустив учителя в дім, показав писареву квартиру. Лабанович скинув пальто, обтрусив сніг.

Писар Василькевич сидів у своїй завітній кімнатці, де він часто любив залишатися на самоті, правда, не цілковитій, бо з ним звичайно була пляшка горілки, яку він раз у раз підносив до своїх писарських губ.

— Радий, радий! — промовив господар, хоч вираз його обличчя не свідчив про радість. Писар був чоловік середніх років і мав професорський вигляд — суворий, серйозний і навіть сердитий. Охайно підстрижена борідка-лопатка особливо підкреслювала цей інтелігентний вигляд.

— Як же це ви в таку погоду? — спитав писар, не проявляючи ніякої зацікавленості до особи вчителя.

— Для доброго сусіди хіба може бути перешкодою погана погода? — підкреслено привітно та з прихованим глузуванням запитав Лабанович.

Але й це не зачепило писаря. Він сидів похмурий і чимось незадоволений.

— А чому вас прислали сюди?— несподівано промовив писар.

— Кого-небудь треба ж було прислати, щоб у школі робота велася.

— Робота,— повторив писар і додав: — Дивлячись яка робота... Щось наші вчителі надмірно до народу горнуть-ся, збивають його з правильного шляху,— суворо сказав писар і підвів на вчителя свої блакитні, досить гарні очі.

Лабанович не встиг відповісти на слова писаря, бо той раптом поставив питання руба:

— А ви не з таких?

Лабанович глянув на писаря. Злі вогники спалахнули в очах учителя, але він стримався і з доброю усмішкою сказав:

— Я був арештований за те, що горнувся, як ви кажете, до народу. Та начальство розібралось і випустило мене.

Писар опустил очі на стіл, на якому ще виднілися залишки розливої горілки. Він навіть не запросив сусіда на склянку чаю. І тільки згодом довідався. Лабанович, що в особі кожного молодика писар бачив свого особистого ворога: писар Василькевич не довіряв своїй дружині.

V

Хуртовина бушувала всю ніч і весь день. Здавалося, не буде кінця її лютій силі, її злісному завиванню. На вулиці, як і раніше, віхолив сніг. Його біла пелена вкривала будинки й дерева. Навколо все гуло, тряслося, вило, стугоніло. В квартирі вчителя було холодно. Вітер пробивався крізь вікна й стіни і розгулював по кімнатах вільно, як господар. Надвечір завірюха стихла. Низькі хмари, щедро посипавши снігом землю, піднялися вище. На вулиці повітлішало, хоч уже надходив вечір. І тільки тепер перед очима розкривалася картина того, що накоїла завірюха. На вулицях, у подвір'ях навколо будинків і вздовж плотів лежали гори снігу з найхімернішими вежками й карнизми, яких не зможе виліпити найталановитіший скульптор.

Сторож Пилип, не поскупившись, напалив у грубах. Школа давно не обігрівалась, і в ній було холодно, особливо після такого вітрюги. Коли добре розвиднілося, почали потроху збиратись учні, але далеко не всі прийшли цього дня. Ніхто не прийшов із сусідніх сіл та хуторів; до-

рога після хурделиці була ще не втоплана. Все ж Лабанович відчув якесь моральне полегшення: він любив свою шкільну справу, і йому надокучив вимушений перепочинок. Хоч і мав він уже досить значну педагогічну практику, проте перша його зустріч з учнями в новій школі і цікавила, й трохи хвилювала.

Учні сиділи тихо, не бігали, не зчиняли гармидеру, як це властиво школярам. Мабуть, їх теж цікавила особа нового вчителя, його характер і як він буде ставитися до них.

Лабанович зайшов у клас з деяким запізненням, думаючи, що, можливо, ще підійдуть учні. З появою вчителя діти злякано підхопилися, не зводячи з нього очей. Учитель привітався з ними якомога приязніше, сказав:

— Сідайте!

Звичайно шкільний день розпочинався молитвою перед навчанням. На цей раз учитель відступив від заведеного порядку.

— Ну що ж? Спочатку я хочу познайомитися з вами, — сказав він, сівши за стіл.

Найкращим методом знайомства з учнями був класний журнал з учнівськими списками на кожний місяць. По цих списках учителі щоденно перевіряли наявність учнів і ступінь акуратності відвідування школи.

Лабанович по списку зачитував прізвища учнів третьої групи. Коли учень не з'явився, ставив помітку «нб», що означало «не був». Цього дня таких виявилось більшість. Якщо ж учень був у наявності, то він, почувши своє прізвище, підводився й казав: «Я!» Вчитель приглядався до нього, щоб краще запам'ятати, потім коротко розпитував, скільки йому років, котру зиму ходить до школи, скільки часу вчився в тій чи іншій групі, чим займається вдома, що він найбільше любить з науки. Усі ці запитання мали одну мету — краще ознайомитися з учнями і трохи розворушити їх, розвіяти несміливість і напруженість. Серед учнів, з якими знайомився Лабанович, увагу вчителя привернув до себе Гришка Мінич. Почувши своє прізвище, він нерішуче й сором'язливо підвівся, пригнувся, тримаючись за парту. Це був білявий, худий, високий і тонкий хлопчина. На його обличчі блукала розгублена усмішка. Мінич учився в другій групі, але ростом був найвищий у школі, і це, видно, бентежило його. До того ж Мінич мав ваду у вимові: шепелявив. Було йому чотирнадцять років. Після короткої

розмови, відповідей на запитання вчителя, відповідей розумних і серйозних, Мінич трохи пом'явся і несміливо попрохав перевести його в третю групу.

— А чому ж не перевів тебе попередній учитель? — спитав Лабанович.

— Я погано відвідував школу і багато пропустив уроків.

— А чому пропустив? Чому погано ходив до школи?

Мінич пояснив, що він один робітник у домі. Батька в нього нема. Мати довгий час хворіла, і йому доводилося займатися різними хатніми справами. А тепер він вільний і може повністю віддатися навчанню.

Лабановичеві стало шкода цього незграбного, сором'язливого і, напевно, здібного хлопця. В самому тоні його прохання звучав біль людської душі.

— Ну, гаразд, Мінич: переведу тебе до третього класу. Будеш старатись, я допоможу тобі. А згодом побачимо.

Щасливий Мінич сів і з виглядом переможця глянув на своїх товаришів.

Учитель викреслив прізвище Мінича із списків другої групи і записав його в третю.

Знайомство з учнями та розмови з ними забрали добру годину часу, після чого було оголошено перерву.

Першого дня заняття Лабанович закінчив трохи раніше, ніж треба було. Цей день показав, що попереду багато напруженої праці з учнями, бо вони чимало пропустили і шкільний курс засвоїли погано. Але це не лякало вчителя і не погіршувало його доброго настрою. Та ж обставина, що він матиме справу лише з двома групами, ще більше зміцнювала віру в успіх і викликала бажання цілком віддатися праці. За недовгий час свого перебування на новому місці Лабанович встиг трохи роздивитись, і йому починало подобатися тут. Він полюбив і школу, й учнів. Тепер і само село Верхань з його околицями здавалося набагато веселішим і затишнішим.

Лабанович вийшов на ганок школи. Біля будинку волосної управи стояло кілька підвід. Інколи туди навідувалися люди, маючи, напевно, якісь свої справи. Лабанович згадав недавній свій візит до писаря Василькевича та його негостинний прийом. Учителеві захотілося помандрувати куди-небудь на околиці села. Але вже вечоріло і було багато снігу. Свою мандрівку він відклав до більш зручного випадку. Весь вечір він просидів дома, захопившись шкільними справами.

Бабуся ставилася до нового господаря як рідна мати. Кілька разів заходила вона до Лабановича. Йй приємно було розповісти, як поставилися до нього учні, що казали про вчителя. А потім бабуся надумалася почастивати його особливою вечерею. Вона начистила чавунчик картоплі. Коли картопля зварилася, бабуся потовкла її, додала пшеничного борошна та вбила кілька яечок. З цієї каші вона робила пиріжки і підсмажувала їх на сковорідці. Таких пиріжків учителеві ніколи не доводилося куштувати, він їв охоче та вихваляв куховарські здібності бабусі Параски. Бабуся вся аж цвіла від задоволення.

VI

Серед різних учительських турбот у нових умовах не-мале місце займало питання про відносини з тутешньою сільською так званою інтелігенцією. З досвіду минулих років і безпосередніх стосунків Лабанович знав ціну їй і не бачив у ній нічого привабливого. Карти, пиятика, плітки, розмови про одруження та різні таємничі замаху на холостяка, щоб зробити його жонатим,— все це відома та й стара вже для Лабановича історія. Відвідини писаря Василькевича ще більше холодили в учителеві бажання до подальших візитів. Але без них теж обійтися було важко. Ламати усталену традицію не можна було без риску набути слави якогось відщепенця і людини підозрілої, особливо в такий час, коли вчителі зарекомендували себе людьми з крамольним складом думок.

У селі найвидатнішою особою був піп. Обминути його було незручно, тим паче, що вчитель ходив уже до писаря. Це стало відомим попівській родині, і до Лабановича почали надходити чутки, що в попівському домі чекали зустрічі з новим учителем. Ось чому хочеш не хочеш, а до попа піти треба.

Невдовзі, суботнього вечора, після церковної служби, Лабанович узяв курс на протилежний бік села, де серед просторого подвір'я з городом та садом стояв великий і досить гарний будинок тутешнього попа Володимира Малевича. З будинком зливався широкий критий ганок з круглими стовпами. Ліворуч від нього йшла веранда. Тут у теплі дні весни і літа справляв свої трапези піп Володимир. Вся його господа нагадувала садибу землевласника середньої руки. Розглянути її детальніше й оцінити так, як вона того заслуговувала, зараз було важко:

заважали вечірні сутінки та сніг, який товстим шаром закривав дахи будинку та господарських прибудов. Крізь щілини зачинених віконниць пробивалось яскраве світло. Лабанович зійшов на високий ганок і постукав у двері. Через якийсь час почувлися легкі кроки, а потім жіночий голос біля самих дверей:

— Хто там?

— Новий учитель. Я з візитом до батюшки.

Двері відчинилися. Молода, висока, гарна жінка посторонилася, пропустивши вчителя, і, лагідно усміхнувшись, сказала:

— Заходьте.

Лабанович здивовано глянув на молоду жінку — хто вона? Попова дочка чи служниця? Зі стелі передпокою звисала лампа. З обох боків були приладнані вішалки, а на них — повно жіночого та чоловічого одягу, муфт і шапок.

— Я, здається, не в пору прийшов, — розгублено промовив Лабанович.

— Нічого, нічого, — сказала жінка. — Скидайте пальто.

Вона взяла пальто і втиснула його між одяг, який уже висів на вішалці.

Молода жінка виявилась економкою попа Володимира, і не тільки економкою: батюшка Володимир не ладнав із старою, товстою, як копиця, матушкою, проте всі вони жили разом, розподіливши між собою домашні обов'язки та функції.

Поки Лабанович приводив себе до ладу, економка встигла доповісти про його прихід. Учитель незграбно переступив поріг і спинився, збентежений: у їдальні за довгим столом сиділо душ із двадцять незнайомих людей обох статей і різного віку. Але Лабановичеві не дали часу роздивлятися. Перед його очима невиразно промайнуло лише дві постаті: дебелого бородатого батюшки Володимира та писаря Василькевича. Далі розгублений візитант нічого не побачив: до нього з шаленою радістю підбіг старший син попа Володимира, Віктор, присадкуватий, кремезний хлопець років двадцяти. Як найкращого друга, якого він не бачив довгі роки, Віктор міцно обняв за шию нового гостя й почав його цілувати. А в цю ж мить біля них уже стояла переросла дівка, Вікторова сестра Дуня. Вона відштовхнула Віктора і теж бурхливо виявила свої почуття, а тоді взяла вчителя під

руку і повела знайомити з гістьми. При цьому вона говорила:

— У нас по-простому, по-приятельському.

— Сюди, сюди веди його! — скомандував батюшка Володимир.

Лабанович підійшов до нього. Та не встиг і слова сказати, бо піп, похитнувшись, широко розвів руки, обняв гостя, прилип до нього м'якими волохатими губами і поцілувався з ним, як на великдень. Від попа Володимира відгонило горілкою, як із винного погреба. Обходить гостей батюшка Володимир учителя не пустив.

— Сідай тут, — показав він Лабановичу на місце біля себе і додав, звертаючись до гостей: — Понюхаєтеся з ним потім.

У батюшки Володимира був свій лексикон. Він часто живив такі слова, які йшли врозріз не тільки з статутом святої церкви, але й з найелементарнішою цензурою. Службу божу в церкві він завжди правив під «мухою».

— Горілку п'єш? — спитав він Лабановича.

— З духовними особами горілка п'ється смачно. Не пам'ятаю тільки, який філософ сказав це, — промовив Лабанович.

— Молодець! — засміявся батюшка Володимир. — Духовні особи маху по цій лінії не дають.

На підтвердження своїх слів він заспівав басом:

Отец наш благочинный
Пропил тулуп овчинный
И ножик перочинный —
Омерзительно!

Проспівавши цей куплет, піп несподівано звернувся до сусіда:

— Покажи мені свої очі!

Подивившись учителеві у вічі, піп зробив висновок:

— Очі як очі! А ось писар каже, що в твоїх очах революція палає.

Писар заворушився на стільці й злісно глянув на попа Володимира.

— Не личить батюшці плітки розпускати, — зауважив писар.

Батюшка тільки пирхнув у густу бороду і тихо промовив до Лабановича:

— Якщо в тебе є нелегальна література, неси її мені.

Сховаю під престолом — ніякий чорт не добереться до неї.

Батюшка Володимир був уже добре п'яний. Він раптом змовк, спохмурнів і відразу ж підвівся з місця. Не сказавши більше ні слова, він, похитуючись, попрямував у свою спальню. Його широка спина поколихувалась, як у ведмедя. Супроводити батюшку пішла економка. На те, що він пішов, ніхто не звернув уваги — так робив він не вперше. Гості навіть зітхнули полегшено. Тільки писар залишався надутий та похмурий. Навпроти за столом сиділа його дружина, Ганна Григорівна, боячись звести очі на будь-кого з молодих чоловіків. Вона була вродлива жінка і трохи нагадувала собою чирвову даму. Весь вечір писар не спускав з неї погляду, і жодний рух її не залишався ним не помічений. Незабаром і він підвівся з-за столу, з деким попрощався, забрав свою дружину, хоч як не благала його Дуня залишити її тут, і пішов додому. За писарем повставали й інші літні гості. Це були дрібні навколишні землевласники, з якими Лабановичеві не довелось ні познайомитися, ні зустрітись згодом. Незручно та ніяково почував він себе тут. Зібрався було йти додому, але білява, з кирпатим носом Дуня, викапана мати-попада, категорично запротестувала. До неї приєдналися Віктор і Савка, його молодший брат, цибатий, довгоносий хлопець, не схожий ні на попа, ні на попадю, і сама попада.

— Куди вам поспішати! — казала матушка. — Діти плачуть у вас дома, чи що? Погуляйте, повеселіться. Он скільки дівчат, як маку на грядці.

На шматки розривалася Дуня, щоб створити атмосферу веселощів і втягнути в них малознайомого тут нового вчителя. На вечірці зосталась тільки молодь. Серед дівчат була навіть одна досить гарна дівчина — Віра Іжицька, із занепалого дворянського роду. Лабанович нишком стежив за нею. Вона сиділа тихо, стримано, уважно приглядаючись до всього, що тут відбувалося. Трохи примружені темно-сірі очі її дивилися кудись замислено, ніби вона щось пригадувала й думками линула в інше середовище. «Яким чином опинилася вона тут?» — думав Лабанович. Він згадав одного случького візника, який мав князівський титул і в критичних випадках козирав ним. Дуня заводила хрипливий грамофон, потім примушувала співати Віктора. В нього був непоганий голос. Дуже сентиментально проспівав він надрильний романс:

«Отойди, не гляди, скройся с глаз ты моих». Слова романса і виконання справляли гнітюче враження; причину цього Лабанович збагнув не зразу. І слова, і мелодія свідчили про розпад життя тогочасного суспільства, де не залишалось ніяких перспектив на майбутнє. Це підкреслювалося словами: «А тебя с красотой продадут, продадут!» Молодь, особливо дівчата і в тому числі Іжицька, уважно слухали і часом важко зітхали.

Лабанович сидів, як зв'язаний, і не відчував ніякого задоволення. Його замкненість і скованість привертали до себе увагу й свідчили не на його користь.

Вечірка закінчилась грою. Сіли грати в фанти. Умовилися, що той, хто проштрафиться, повинен по своєму вибору поцілувати когось із присутніх. Якщо проштрафиться хлопець, він повинен вибрати дівчину, і навпаки. Найцікавішим у грі був саме цей момент. Аматорів проштрафитися знайшлося чимало. Проштрафилась і дволянка. З хитрою усмішкою увійшла вона в коло. Скрадаючись, як кішка, вона обвела поглядом хлопців і підійшла до Лабановича. Бідний учитель збентежився, чим викликав дружній сміх та оплески. «Краще було б поцілуватися віч-на-ніч»,— подумав Лабанович, але сказати цього не наслідився.

Полегшено зітхнув він тоді, коли нарешті вибрався за поріг дому попа Володимира. Віру Іжицьку згадував він часто, але більше зустрітись з нею не довелось.

VII

Робота в школі наладилась, увійшла в своє русло.

Після шкіл з чотирма групами заняття з двома здалися Лабановичу надзвичайно легкими. Вдвоє більше уваги він міг тепер приділити кожній групі. Тижнів через два він одібрав із старшої групи чотирнадцять учнів для представлення до екзаменів: дев'ять хлопчиків і п'ятеро дівчаток. Серед хлопців, представлених до екзаменів, був і Мінич. Яка це була для нього радість і гордість! Він мав неабиякі здібності і був незвичайно старанний. Якось на уроках Лабанович помітив, як Мінич нема, нема — та й заплющить очі і клюне носом у лавку. Нездоланний сон причепився до хлопця. Нарешті Мінич заснув. Учитель підійшов і торкнув його за плече:

— Чого це ти, Міничу, спиш на уроках?

Мінич злякано схопився. Винувата усмішка заблукала на його губах. Учні засміялись.

— Я не спав усю ніч,— прошепелявив Мінич.

— Чому ж ти не спав? — поцікавився вчитель.

— Я вчив історію,— відповів Мінич.

— І багато ж ти вивчив за ніч?

— Усю пройшов.

— І тепер її знаєш? — допитувався вчитель.

— Знаю,— упевнено ствердив Мінич.

Лабанович здивувався, коли на цілий ряд його запитань ученя давав докладні й ґрунтовні відповіді.

— Молодчина! — похвалив його вчитель.

Мінич стояв задоволений та гордий. Учням стало незручно за свій пустий і необґрунтований сміх зі свого товариша.

— Тепер ти можеш посміятися з них,— сказав Лабанович хлопцеві і додав: — Після обіду не приходь до школи, відіспись.

— Мені вже не хочеться спати,— промовив щасливий Мінич.

Цілісінькі дні з ранку до вечора віддавав Лабанович школі. Він відчував велике моральне задоволення: учні вчилися дружно, старанно і робили значні успіхи. Особливо багато уваги приділяв він чотирнадцяти учням, готуючи їх до екзаменів. Коли дні помітно збільшилися, він скликав випускників після шкільних занять і провадив роботу з ними окремо. Це були найкращі години шкільних занять і для вчителя, і для його учнів. Тоді вже не зберігався той суворий розпорядок, який був обов'язковим, коли всі діти були в повному зборі. Тут Лабанович часто виходив за рамки програми. Йому хотілося якомога більше пробуджувати допитливий розум своїх вихованців, ширше відкрити їм очі на світ і навчити їх критично ставитись до життя, до своїх обов'язків у взаєминах з людьми. Звичайні задачі, диктанти, граматика з головоломною буквою «ять» часто замінялися читанням художніх творів російської класичної літератури, знайомством з біографіями видатних людей, розбором тих чи інших творів. Учитель завжди намагався викликати в своїх учнів інтерес до того, про що він розповідав або читав. Якщо серед хлопців виділявся своїми здібностями Мінич, то серед дівчаток такою була Ліда Муравська. Батько її був телеграфістом, а мати єврейка-вихрестка. Ліда та її менший брат Коля, також представ-

лений до екзаменів, жили з матір'ю на хуторі, кілометрів за шість від школи. Їхній батько помер років три тому, коли Колі було дев'ять років, а Ліді одинадцять. Брат і сестра жили дружно. Ліда не спускала брата з ока і не давала йому пустувати в школі, і Коля слухався її. Загалом Ліда користувалася повагою не тільки серед подруг, але й серед хлопців. У неї був природжений такт і вміння тримати себе з школярами. Її авторитетові значною мірою сприяли здібності у навчанні, а також і вродливе личко, характер і вся її зовнішність. Старші хлопці починали задивлятися на Ліду, а один із них, Думитрашка, кохав її першим, для нього самого ще не збагненим коханням. Лабановичеві збоку було видніше це ніжне пробудження хлоп'ячого почуття. Одного разу він навіть зауважив:

— Думитрашку! Ти більше дивись у книжку, а не на Ліду.

Пійманий Думитрашка засоромився. Учні засміялись, а деякі з них теж опустили очі. Ліда зашарілася. Згодом Лабанович довго думав про те, чи правильно, що він зробив Думитрашці таке зауваження. Здавалося, що помилки він тут не допустив, і в той же час його брав сумнів, бо й сам він не байдужий до Ліді Муравської.

Рівний потік шкільних занять несподівано порушив Іван Антипик. Стурбований, неспокійний, прийшов він якось до Лабановича. Вчителі звичайно сходилися рідко. В кожного було своє життя і своє коло інтересів. Антипик майже ніколи не залишався вдома після уроків. За яром, де ріс вільшняк і текла річечка, на пагорбі розкинувся маєток пана Вансовського. В маєтку жила економка. В неї була дочка, Ганна Карлівна. До Ганни Карлівни і вчашав Іван Антипик. Сьогодні він був настільки збуджений, що від хвилювання язик прицмокував частіше, ніж звичайно, і слова зривалися з нього з великою ватугою.

— Що сталось, Іване? — співчутливо запитав Лабанович.

Антипик трохи заспокоївся, язик його прийшов у звичайний стан прицмокування.

— «Вихри враждебные веют над нами», — трагічно відповів він.

З дальшої розмови з'ясувалося, що Ганну Карлівну має на прикметі й тутешній становий пристав. Йому не подобається, що Антипик учашає до Ганни Карлівни,

і він хоче пришити вчителю якусь крамолу. Про це він довідався від Ганни Карлівни та її матері. Приставова погроза лягла важким каменем на плечі Антипикові. Єдиний спосіб порятунку з біди — на деякий час зникнути звідси. Але як і куди зникнути? Де знайти причину зникнення? А найголовніше, як покинути школу?

— А може, це плітки? — заспокоював його Лабанович.

Язик Антипика знову зацмокав. Він настільки переконаний в тій біді, яку готує йому пристав, що нічого й слухати не хоче.

Лабанович поглянув на Антипика — може, і правда, все може бути. Йому стало жаль колеги.

— Так ось що,— порадив тоді Лабанович.— Пошли яким завгодно чином собі самому телеграму такого змісту: «Негайно приїжджай, батько тяжко хворий». Ось тобі й буде підстава виїхати. А своїх учнів передай мені: я повчуся з ними до твого повернення.

Антипикове обличчя проясніло: порада та допомога колеги припали до серця. Через два дні він знову прийшов до Лабановича. Той глянув і захвилювався: Антипик стояв похмурий, насуплений. У нього був вигляд людини, яку спіткало нещастя.

— Ось прийшла телеграма,— упалим голосом промовив Антипик.

Лабанович узяв аркушик і прочитав: «Приїжджай негайно батько тяжко хворий».

— То чого ж ти зажурився? — спитав він.

Антипиків язик цмокнув:

— Як же не журитися, коли батько такий хворий?

— Та ми ж самі цю телеграму вигадали, дивак ти!

Антипик, як і досі, залишався сумним і розгубленим.

— А може, й справді батько при смерті,— відповів він.

Для Лабановича так і зосталося незрозумілим: чи то Антипик прикинувся сумним, чи насправді злякався своєї телеграми.

Того ж дня Антипик поїхав, а його учні з лавами перебралися в клас Лабановича. Людно й тісно стало в школі. У переповненому класі було важке повітря. Доводилося навстіж розчиняти двері. Надворі починалася весна. Крізь відчинені двері в клас одного разу залетіла якась маленька пташечка. Вона перелетіла кімнату і сіла на підвіконня. Діти кинулися ловити її. Лабанович прикрикнув і зупинив їх. Коли він підійшов до вікна,

пташечка раптом зів'яла і бочком лягла на підвіконня. Лабанович узяв зомлілу пташечку і виніс на свіже повітря. За хвилину вона очуняла, стрепенулась, розправила крильця і фуркнула з руки вчителя у свіже весняне повітря.

VIII

Напровесні 1906 року по всій царській Росії йшла підготовка до виборів у першу Державну думу. Щоправда, це була не перша, а друга дума, бо перша, булігінська, на світ не родилась. Державна дума, створена за рецептом Вітте, і була першою, тією Думою, яка все ж таки була обрана. Царський уряд і вся його самодержавно-поліцейська система були приведені в рух. Писались і розсилались царські «повеления», сенатські пояснення та різні накази губернаторів та генерал-губернаторів. Усі вони мали на меті одне: обрати слухняну Думу, щоб вона своєю діяльністю підкріпила розхитаний революцією царський лад. Усе, що було живого й прогресивного в країні, ліквідовували, заганяли в підпілля, висилали в далекий холодний Сибір. У тодішніх хронікальних нотатках день у день подавалися жахливі вісті про репресії царського самодержавства: воєннопольові суди, розстріли, арешти, заслання на каторгу, заборона газет і журналів. Як наслідок усіх цих репресій у той час побутував такий вірш:

Наказана ты, Русь, всесильным роком,
Как некогда священный Валаам:
Заграждены уста твои пророкам
И слово вольное дано твоим ослам.

Але та ж сама хроніка також зазначала, що сили революційного руху не складали зброї: то тут, то там вихали повстання, навіть у військових частинах не вщухали страйки. То в одному, то в другому місті вбивали представників царської влади, починаючи з губернаторів і кінчаючи околдочними та городовиками. Вчинялися експропріації банків і пошт. Але революція, незважаючи на все це, йшла на спад. Гору брала чорна реакція. При таких умовах відбувалися вибори до Державної думи.

Що ж це буде за Дума? Чого можна сподіватися від неї? Такі запитання багато кого цікавили. Хід виборів показував, що гору бере в них так звана конституційно-

демократична, або кадетська партія, помірковано-опозиційна партія поміщиків та ліберальної буржуазії. Більшовики участі у виборах не брали — вони оголосили бойкот Державній думі.

Уміли кадети напускати туману. Люди, які погано розбиралися в політиці, співчували їм, вважали їх великими опозиціонерами царизму та багато надій покладали на них. Цьому значною мірою сприяла й та обставина, що цар і оточуючі його скося поглядали на кадетів, не розуміючи через убожество свого розуму, що великого лиха кадети заподіяти їм не хотіли, а зміцнити їхні позиції змогли б.

Не розумів цього і верханський писар Василь Василькевич. У рідкі й не дуже довгі хвилини тверезого прояснення читав він чорносотенні листки князя Мещерського, який громив кадетів як ворогів царя й Росії. Писар читав і разом з князем обурювався проти кадетів, суворо супився та сердито хитав головою. Звичайно в такі хвилини він виходив на ганок, сідав на лавочці з газетою в руках. Весна того року була рання та лагідна. Василькевичу було приємно відчувати, що люди, проходячи вулицею, вклонялись йому і, напевно, думали: яка вчена людина їхній волосний писар. І тоді Василькевич надавав своєму обличчю найсерйознішого виразу. Він не знав, що його сусід Лабанович, причаївшись у своїй кімнатці, пильно придивляється до писаря, стежить за кожним його рухом, за кожною зміною в обличчі і тихо посміхається. Лабанович знав чорносотенну душу писаря Василькевича, знав, як не любив він кадетів, не кажучи вже про соціал-демократів та есерів. Самого пасивного спостереження Лабановичеві було мало: йому хотілося побалакати з писарем і подратувати його кадетами.

Одного разу Лабанович тихенько вийшов у двір через кухню, щоб писар не здогадався, що за ним стежили, зайшов здалека на вулицю і тоді вже попрямував у бік волості. А писар сидів у тій же позі надзвичайно серйозної людини, ніби він вирішував першорядні питання часу. Не доходячи до ганку, Лабанович сповільнив крок, зупинився, ніби він випадково зустрів тут писаря, і якнайдоброзичливіше привітав його:

— Добрий вечір, Василю Мироновичу!

Василькевич одвів очі від листка князя Мещерського, глянув на Лабановича. У писаревім погляді не виразилося ні привітного здивування, ні удаваної радості: Ва-

силькевич дивився на свого сусіда, як на блазня, з яким йому, писареві, не личить водити компанію. Тим часом Лабанович був уже на ганку й простягав руку писареві:

— Що ж доброго чувати, Василю Мироновичу?

— Та що ж тут чувати? Самі ж газети читаєте.

— А, що газети? — відповів Лабанович. — Кожний пише на свій лад. А ось як ви дивитеся на те, що кадети беруть верх на виборах?

У писаревих очах загорілися злі вогники. Глянув униз на ганок, а потім на Лабановича і сердито сказав:

— Беруть верх. Почекайте, прийде час, сядуть верхи й на кадетів та й поженуть їх у Сибір на пашу.

— А за що їх гнати? — спитав Лабанович. — Вони ж проти самодержавного ладу в Росії не йдуть, визнають монархію, святую церкву. Правда, вимагають деяких реформ. Але хто тепер не стоїть за реформи? Міністри за реформи, октябристи за реформи. Князь Мещерський теж добивається реформ. А чого домагаються кадети? Наділити безземельних та малоземельних селян землею, та й то за гроші, щоб поміщиків не покривдити; скасувати смертну кару, амністувати висланих і засуджених за політику.

— Злочинці, вбивці грабуватимуть, убиватимуть чесних, відданих государю людей, і їх амністувати, заради них скасувати смертну кару?! — скипів писар і аж підскочив. — Та цих ваших кадетів вішати треба! У Сибір їх усіх! — злісно закінчив він.

«Наступив на мозоль писареві», — весело подумав Лабанович, а вголос сказав серйозно й навіть трохи ображено:

— Звідки ви взяли, Василю Мироновичу, що кадети мої? Соціал-демократи й есери, — казав далі учитель, — теж не люблять кадетів, отже, ви, Василю Мироновичу, в даному випадку стоїте на одному з ними ґрунті.

Писар з ненавистю глянув на Лабановича: жартує він, сміється з нього чи говорить серйозно?

— Нічого спільного нема в мене з цими відщепенцями, розкольниками, слугами сатани! І я прошу вас не говорити мені такого блюзнірства! — закричав він і знову скочив з лавки.

Лабанович удав з себе збентежену людину, якій дуже боляче, що довела сусіда до такого стану.

— Даруйте мені, Василю Мироновичу, що завдав вам прикрощів. І за що тут обурюватися, псувати собі нерви?

Ви ж, Василю Мироновичу, коли говорити правду, їй-богу, навіть і з вигляду схожий на кадета: таке ж інтелігентне обличчя, така ж борідка. Ну, справді, можна подумати, що ви брат кадета Шингарьова!

Писар більше не міг слухати, різко зірвався з місця, поривчасто відчинив двері, злісно грюкнув ними й зник десь у своїх апартаментах. Лабанович трохи посидів. «Чи не передав я куті меду?» — запитав самого себе й поволі попрямував у бік лісу, що починався зразу ж за кладовищем.

IX

Очистилася від снігу земля, відшуміли струмки і річки та й знову ввійшли в свої береги. Новою, пахучою травкою зазеленіли дороги й стежки в полі. Помолоділи гаї і ліси. Тисячі різноголосих пташок сповнили повітря свистом, щebetом і співами. Навколо гомоніло відновлене, молоде життя. Нове і кожен раз незрозуміле та чарівне почуття простору й волі пробуджувало людське серце. Хотілося зовсім злитися з цим оновленим життям і на повні груди пити його насолоду.

Зовсім інший вигляд мали тепер верханські околиці. Вони посвітлішали, повеселіли і, здавалося, розсунули свої обрії. Між будинками волосної управи та школи пролягала широка дорога. Поминувши праворуч церкву в зеленому вінку купчастих беріз, дорога йшла повз верханське кладовище і зразу ж ховалася в густому лісі. Ця дорога, кладовище та ліс уже не раз привертали увагу вчителя й вабили його до себе. І ось одного разу, у вільну годину, зібрався він у мандрівку, щоб оглянути навколишні місця. Він пішов у бік лісу, мовчазного й мудрого в своїй замкнутості. Останні будинки та огорожі біля них залишилися позаду. Тиха сільська околиця і простори неба й землі гостинно прийняли вчителя в своє лоно, огорнули його тишею й спокоєм. Пройшовши ще кілька кроків, він спинився, окинув поглядом бідні верханські хати. На фоні оновленої та помолоділої землі вони були ще убогішими й занедбанішими. Солом'яні стріхи, криті багато років тому, позсувалися, порозлазились, показуючи свої прогнилі ребра й темні провали. Почуття жалю і вболівання за селянство викликало в молодому вчителеві обурення. Йому було зрозуміло, чому такі жалюгідні й убогі селянські хати, чому такі вузькі й занедбані смужки землі і чому такий мізерний

вигляд має тутешній народ. У волосній управі він поцікавився, скільки всього землі припадає на Верханську волость і як розподілена вона між населенням. На долю селянських наділів припадало п'ять тисяч сімсот сорок десятин, а в поміщиків та в дрібних маєтках було двадцять сім тисяч триста десятин. Ці цифри багато про що говорили Лабановичу.

Учитель рушив далі, порівнявся з кладовищем, зробив ще кілька десятків кроків. Темна, ледве помітна стежка вела на кладовище з тієї широкої, в'їждженої дороги, що бігла до лісу. Лабанович пішов на кладовище. Невелика рівна галявинка, заросла кущами, заставлена дерев'яними хрестами, де новими, а де зовсім струхлявленими від часу, була тиха, сумовита. Журливі думки навивало це кладовище своєю занедбаністю й самотністю. Тільки невгамовні пташки порушували спокій і тишу цього останнього пристановища вічно заклопотаних та неспокійних людей. Замість огорожі навколо кладовища був викопаний рів колись з досить високим валом. Тепер цей вал осунувся, заріс травою, зіллям, верболозом та калиною.

Але яка тут тиша! Здавалося, самі могили, ці розмиті водою горбочки землі, ці кам'яні, грубо обтесані плити з вицвілими написами і тужливо похилені хрести й хрестики охороняли спокій тих, кого поховали тут. Лабанович ходив по кладовищу, зупинявся над могилами, де ще можна було прочитати нехитрі написи із зазначенням прізвищ небіжчиків, коли народився і помер, або скільки прожив на світі похований чи похована. Зустрічалися тут і знайомі вчителеві прізвища, як Думитрашка, Мінич, Боровий, Казенич та інші. Не треба їм тепер ні землі, ні хліба, ні Державної думи, на яку простодушні люди покладають надії, чи не принесе вона їм якоїсь полегкості. Жаль до небіжчиків і до тих, що залишилися жити до пори на землі, і в тому числі й до самого себе, огорнув учителя. Він згадав прочитаний десь у попівській газеті вірш про кладовище і смерть, яка всіх зрівнює. У вірші були приблизно такі слова:

Сошлись здесь знатность с простотою,
Смешались рубища с парчою...

«Обман усе це,— подумав Лабанович,— знатність і після смерті намагається відмежуватися від простоти

і замість звичайного кладовища будує собі родові склепи. Навіть коли помре піп, то і його ховають на цвинтарі біля церкви або десь окремо, щоб тільки не змішати з простотою.

Помалу проходячи поміж могил, учитель наближався до кінця галявинки, де пишно розрослися ніким не саджені кущі та буяла молода трава. Тут було ще глухіше й затишніше.

«Тут можна схватися від сум'яття та поміркувати про життя, про всі його правди й неправди»,— подумав Лабанович і попрямував у зарості. Раптом до його вуха долинула приглушена розмова з глибини кущів. Лабанович зупинився й став мимоволі прислухатись. Окремі слова розібрати було важко. Невиразна таємнича розмова інколи переривалася коротким, поривчастим, молодим жіночим сміхом і не дуже рішучими протестами. В чоловічому голосі, теж поривчастому, чулося хвилювання, благання і наполегливість.

— Я ж тебе кохаю, кохаю! — з глибоким запалом говорив притишений чоловічий голос.

— Всі ви кохаєте, поки не доб'єтеся свого,— серйозно відповів жіночий голос.

На мить розмова стихла. Пара закоханих обнімалась і цілувалася. До вух учителя долинали тільки глибокі зітхання та поцілунки, довгі й хмільні, як міцне вино. Лабанович не знав, як бути далі. Найкраще, здалось йому в першу хвилину, тихесенько піти звідси і нічим не подати закоханим знаку, що є свідок їхніх любовців. Але хто ж вони такі? Хто він і хто вона!.. А навіщо треба знати це? Нащо ставати поперек дороги життю, молодості? Вчителеві пригадалися заключні рядки пушкінської елегії «Брожу ли я вдоль улиц шумных»:

И пусть у гробового входа
Младая будет жизнь играть,
И равнодушная природа
Красою вечною сиять.

Здавалося, нічого кращого й придумати не можна, що так відповідало б усій цій життєвій ситуації на кладовищі.

Лабанович уже хотів потихеньку відступити, непомітно відійти назад, щоб не заважати людям. Але в хвилину найпалкіших признань у коханні Лабанович, чи то із задрощів, чи то через нічим не виправдане дивацтво, ні

з того ні з сього голосно затагнув: «Ісайя, радуйся!» — слова з пісні, яку співають у церкві під час вінчання. Чому Ісайя повинен був тут радуватися, вчитель і сам не знав, але молодих закоханих, — а може, вони були й не молоді, роздивитись йому не пощастило, — він дуже наполохав їх. Лабанович тільки одну мить бачив постать жінки. Вона закрила голову шарфом, швидко шмигнула в куці і зникла з очей. Так само швидко зник і кавалер, подавшись в інший бік.

Х

Незабаром після великодня, на великодньому тижні, одержав Лабанович від інспектора народних училищ наказ — подати йому посвідчення від священника місцевої церкви про те, що вчитель сповідався й причащався «святих тайн». Уже самий отакий наказ був образливим: кому яке діло до того, грішний він чи святий? На біса вона, ця начальницька опіка, над тобою? Начальство, мабуть, не вірить тобі, стежить за тобою. Але найгірше було те, що Лабанович до сповіді не ходив і «святих тайн» не приймав. Що ж написати інспекторові? Послатися на те, що такого наказу він не одержував, щоб інспекторові нічого не відповідати, — не можна: інспекторський папірець занесений волостою в журнал «исходящих». Про це потурбувався писар Василькевич. Отож відбутися мовчанкою не виходить. Що ж робити? Сезон сповідей минув. У пам'яті Лабановича залишилась остання сповідь ще в о. Миколая. Це була звичайна формальність. Тоді незручно почували себе і піп, і вчитель, бо вони добре знали один одного. Отець Миколай накрив Лабановича епітрахиллю, попівським фартушком. На поставці лежав позолочений хрест. Кілька хвили піп мовчав, певно, тільки для того, щоб продовжити процес сповіді.

— Грішний? — ще трошки зачекавши, спитав піп.

— Грішний, отче Миколаю, — зітхнувши, відповів Лабанович.

— Усі ми грішні, один тільки бог без гріха, — зауважив о. Миколай і додав: — Але покаєння знімає гріх... Каєшся в гріхах?

— Каюсь.

Батюшка Миколай ще трошки помовчав:

— Прощаю й відпускаю... Цілуй хреста!

На цьому й закінчилася сповідь.

Як же викрутитися з теперішнього становища? І чому раптом інспектор вимагає посвідчення саме тоді, коли вчитель на сповіді не був?.. Еге! Та це ж писар Василькевич підклав йому таку свиню! Цей здогад Лабанович сприйняв за дійсний факт, хоч підтвердження й не було. Світ не перевернувся і революції не сталося від того, що він, Лабанович, до сповіді не пішов, а клопоту нажив. «Виявляється, не виходить ухилитися від божеських та людських обов'язків»,— з легким глузуванням з самого себе казав у думках Лабанович. Залишається одне: звернутися до батюшки Володимира — іншого шляху нема. Захопивши наказ інспектора, Лабанович попрямував на другий кінець села, де була попівська садиба.

Батюшка Володимир, економка, Віктор і Савка сиділи за столом на веранді. Вони тільки що пообідали. Економка одразу ж взялася прибирати порожні тарілки. На столі залишилася одна тільки досить велика чарка з невипитою горілкою.

— Пізно ходиш,— зауважив батюшка і ласкаво привітався. Він уже був трохи під мухою.

— До вас я, отче Володимире, як грішник, якому каяття не дає спокою,— урочисто промовив учитель. Батюшка Володимир інколи поважав таку піднесеність.

— А коли грішник, то випий цю чарку! — відповів батюшка і подав учителеві горілку.

У поведінці батюшки, в його настрої Лабанович відчув добрий знак.

— За ваше здоров'я, отче Володимире! — сказав він, узявши чарку, і тут же вихилив її до дна. На мить він отетерів. Йому затамувало подих і мало не на лоба полізли очі: в чарці був чистий спирт.

— О-хо-хо! — нарешті видихнув учитель, а батюшка Володимир весело посміювався. Від сміху злегка поколихувалось його черево під чорною рясою.

— Ой отче Володимире, мало на той світ не випровадили мене без покаяння,— проказав Лабанович, витираючи очі.

— А в чому тобі каятися? — запитав батюшка.

Замість відповіді вчитель витягнув з кишені папірець і подав його батюшці Володимиру. Той мовчки й серйозно почав читати інспекторський наказ про необхідність прислати посвідчення в тому, що вчитель сповідався і причащався. Лабанович не без тривоги стежив за вира-

зом обличчя батюшки. Прочитавши, батюшка Володимир з невиразною посмішкою глянув на Лабановича.

— Дурень! — промовив він.

По тону голосу та по образливому виразу обличчя батюшки вчитель зрозумів, що «дурня» отець Володимир адресує інспекторові.

— Чи бач, він більше за мене турбується про спасіння твоєї душі! — промовив він. На веранді зараз, крім учителя і батюшки Володимира, нікого більше не було.

— Побудь тут, а я зараз, — сказав батюшка і рішуче попрямував у глиб своїх апартаментів. За кілька хвилин він повернувся з грубою книжкою, що нагадувала євангеліє, з аркушем паперу, чорнильницею, ручкою та церковною печаткою. Все це він мовчки поставив і поклав на стіл. Учитель здивовано дивився на батюшку, а той деякий час не зводив очей на Лабановича. Нарешті батюшка Володимир підвів очі. Весела і хитра усмішка пробігла по його м'яких губах. Він мовчки підсував книжку із золотим тисненням, таку схожу на євангеліє.

— Ось, дивися, — сказав о. Володимир, — напевно, ти подумав, що це євангеліє? Тим часом це — том пушкінських творів!

Батюшка хвилину мовчав. У його очах блимав іскристий сміх. Учитель дивився і ніяк не міг догадатися, куди він гне.

— У тисяча вісімсот дев'яносто четвертому році, — почав о. Володимир, — приводили народ до присяги новому цареві, нині не зовсім щасливо царствующому Миколі Другому. Кілька мужичків з моєї парафії залишилися без присяги. От і приходять вони до мене на квартиру. Так і так, не вправилися, бачите, присягнути государеві. За церковними правилами доприсяги можна приводити й дома — на хресті й на євангелії. Хрест у попа завжди на грудях, а от євангелія на той час удома не виявилось. Треба було йти до церкви, а церква на другому кінці села. Як же тут бути? Виручив мене ось цей том Пушкіна. Поклав я на нього хрест і привів своїх мужичків до присяги... Що, здорово?

Отець Володимир зареготав, а згодом додав:

— Усе це — тільки формальність.

Він сів до столу, взяв аркуш паперу, поклав його на «Русское слово» і написав учителеві посвідчення, якого домагався від нього інспектор, підписався, а підпис скріпив церковною печаткою.

— Ну, от і все готово! Посилай своєму опікунові та заспокоюй його сумління.

— Добра ви і розумна людина, отче Володимире! Дай боже побільше таких.

Задоволений та радісний, як людина, що збулася неприємного клопоту й гризот, ішов Лабанович до школи. Порівнявшись з будинком волосної управи, він зневажливо глянув на вікна помешкання писаря і промовив у думці на його адресу: «Ех, ти, чорносотенна жила!»

XI

Незабаром прийшло повідомлення дирекції народних шкіл Мінської губернії: прибути вчителю з учнями в Грабенську школу на екзамен. Головою екзаменаційної комісії було призначено одного з викладачів сусіднього міського училища. Лабанович із задоволенням прийняв звістку про екзамен: чим швидше він звільниться від роботи в школі, тим краще. Особливо радувала його та обставина, що екзаменатором призначався не інспектор народних училищ, сухий та бездушний чинуша, а викладач, який у свій час був також учителем початкової школи.

Вдосвіта того самого дня, на коли були призначені екзамени, парокінна підвода під'їхала до Верханської школи. Віз був просторий, щедро вимощений соломою. Частина учнів, учителі — Антипик і Лабанович — усілися на возі. До них пристав і син батюшки Володимира, Віктор, якому схотілося побувати на екзаменах, почути й побачити, як підготовлені учні. Лабанович відчув, що екзаменуються не тільки його учні, а й він сам. За вихованців він не боявся: вони були підготовлені більше ніж добре.

До Грабенки верстов дванадцять. Дорога спершу йшла полем, а потім повернула на місток через річку Усу; далі, майже до самої Грабенки, їхали древнім лісом.

Ранок був тихий, ясний, теплий. Не доїжджаючи до річки, всі позлазили з підводи, щоб спинитися на містку, помилуватися двоповерховим млином і струменем води, яка падала вниз із греблі висотою в кілька сажнів. Під містком був зроблений шлюз, крізь який час від часу пропускали плоти. Лабанович часто потім ходив сюди на прогулянку. Цікаво було дивитись, як плотар, стоячи

в головній частині плоту, заганяв у колоду бусак¹ і міцно тримав, налігши на нього всім тілом. Коли голова плоту сповзала зі шлюза і сторч спускалась у ковбаню, вибиту течією, тоді й плотар по самі груди поринав у воду. Бистра течія незабаром викидала голову плоту разом із плотарем на рівне і спокійне дзеркало річки.

— Можна було б побути тут і довше, коли б не екзамени,— сказав Лабанович.— Гайда, хлопці, в дорогу!

І весь гурт подорожан попрямував далі. Фурманка стояла за містком і чекала їх.

Дорогу через ліс проїхали непомітно. Настрій в учнів був піднесений. Хвилювався трохи й сам учитель, але не виявляв цього і намагався підтримати бадьорий дух своїх вихованців. Найспокійнішим серед них і найрозважливішим був Мінич. Тепер його не бентежило те, що він на цілу голову вищий за своїх товаришів: хлопець був веселий, жартував і сміявся. Учні йшли як попало. Дівчатка трималися своєю компанією, а хлопці — своєю. Коли хто-небудь втомлювався, того садовили на воза.

Густий старий ліс двома могутніми стінами обступав дорогу. Прохода й легкий морок огортали наших мандрівників. Години через дві дорога вийшла на світлу галявинку, по краях якої теж стояв густий ліс. І галявина, і само село Грабенка нагадували Лабановичеві поліське містечко Хатовичі, куди він вперше їздив зі свого глухого Цельшиного.

Грабенська школа теж стояла на краю села. Сюди й повернула фурманка з усією процесією верханських учнів і вчителів. Їх зустріла вже немолода вчителька Грабенської школи, досить суха і не дуже привітна особа, «заматеревшая во днех своих», як казали тоді про підстаркуватих незаміжніх жінок. Їй не сподобалася незалежність учителя Верханської школи та його ставлення до своїх вихованців без тієї суворості, яка проводить грань між учнями й педагогами. Ще більше не злюбила вона Лабановича, коли її учні донесли, що верханський учитель, скрутивши в трубку, засунув за книжкову шафу німу географічну карту, звідки видобути її було не так легко. На такий незаконний вчинок напоумив Лабановича Мінич. Учні Верханської школи злякала німа географічна карта, бо такої в них ніколи не було. Від імені своїх товаришів і виступив Мінич, сказавши, що німа

¹ Бусак — жердина з металічним гострим крюком на кінці.

карта їм не знайома і вона може завдати їм лиха на екзамені з географії. Вчителі інших шкіл схвалили вчинок Лабановича, і на цьому справа з німою картою закінчилася. Проте вчителька Грабенської школи на все життя затаїла в серці неприязнь до свого верханського сусіда. Ця неприязнь збільшилася, коли почали екзаменуватись учні Лабановича. Вчителька була переконана, що на усних екзаменах ця школа осоромиться разом з педагогом. Вона заздалегідь вибрала собі найзручнішу позицію, з якої можна було б стежити за екзаменами. Її учні екзаменувалися першими. Не можна сказати, щоб їхня підготовка була на належному рівні. Поміркований голова екзаменаційної комісії, жвавий і веселий Щербачевич, зрідка похитував головою, посміхався і, врешті, ставив задовільну оцінку. Коли ж надійшла черга екзаменувати учнів Верханської школи, Лабанович зайняв місце в комісії. Щербачевич поставив кілька запитань і одержав правильні й докладні відповіді. Після чого екзаменував Лабанович. Добре знаючи своїх учнів і ступінь їх розвитку, вчитель закидав їх запитаннями, які далеко виходили за межі програми початкової школи. Екзамени проходили жваво і цікаво. Учні відповідали сміливо і впевнено. Голова комісії з інтересом стежив за питаннями Лабановича та за відповідями учнів. На його обличчі весь час сіяла усмішка задоволення. Коли всі учні Верханської школи були проеккзаменовані, Щербачевич при всіх потиснув руку Лабановичеві і сказав:

— За всю мою екзаменаційну практику я вперше зустрічаю таку досконалу підготовку учнів. Дякую вам!

Учителька Грабенської школи злісно шикала, слухаючи, як екзаменував Лабанович своїх учнів, і сичала: «От як виставляється! Хоче показати себе!» Але факт залишався фактом.

Пізно ввечері з тріумфом поверталася з екзаменів Верханська школа. Найкраще витримали екзамени Мінич і Ліда Муравська. Тепер вона спала на возі, а сон дівчинки оберігав Іван Антипик.

XII

Прийшов лист від Турсевича. Він жив і працював у своїй колишній школі. У нього також закінчилися заняття і відбулися екзамени. Решта весни, все літо й частина

осені залишалися вільними. Це були канікули, коли вчителі могли робити все, що їм забажається: залишатися в школі, їхати до своїх рідних, до приятелів або записатися кудись на курси. Наявність такого вільного часу мала велике значення для сільських учителів. Була повна можливість взятися за самоосвіту, коли в кого була на це хіть, або вирушити пішки чи поїхати залізницею в подорож, якщо вчитель умудрявся приберегти копійчину. Турсевич писав, що він задумав вступати в учительський інститут, і коли Лабанович буде проводити літо в своїй школі, то він охоче приїхав би туди на цей час, щоб готуватися в інститут. Крім того, йому, Турсевичу, цікаво зустрітись із своїм давнім другом і подивитися на «крамольника». Турсевич знав, за що перевели Лабановича з Полісся до Верханської школи. Того ж дня Лабанович написав йому відповідь.

«Я не знаю,— писав між іншим Лабанович,— як поставитись до твого наміру вступити до вчительського інституту. Мене особисто він не дуже приваблює. Я вже казав тобі про це: та ж сама зашкарубла схоластика, та ж казенщина, що й в учительській семінарії. Різниця хіба тільки в тому, що в інституті більший масштаб для засвоєння казенного патріотизму. За час інститутського навчання тебе так замаринують, що нічого не залишиться від живої людини. Інша річ — підготуватися і скласти екзамен на атестат зрілості для вступу в університет. Там незрівнянно ширше поле для всебічного розвитку... А зрештою, кожний плаче за своїм батьком, як уміє. Не буду нав'язувати тобі своїх думок і ставлення до вчительського інституту, бо, може, я помиляюсь, а знайти правду і натрапити на правильний шлях у житті не так-то легко й просто. Одне здається мені вірним і в чому я не маю сумніву — не відриватися від народу, жити його інтересами та допомагати йому визволитися від того зла й несправедливості, які оточують його. В усякому разі, буду радий бачити тебе своїм дорогим гостем у моїй школі. До речі, я вирішив залишитися тут на все літо. Хочеться підготувати кількох учнів для дальшої освіти. Приїжджай, друже. Моя бабуся Параска почасти тебе картопляними піріжками. Напиши, коли приїдеш,— зустріну.

Твій А. Л.»

Лабанович був би дуже радий зустрічі зі своїм давнім приятелем, але в його бажанні вступити до вчительського інституту відчув, що їхні дороги розходяться. Турсевича приваблює шлях чиновника від освіти, якими в переважній більшості ставали сільські вчителі після закінчення вчительського інституту.

Закінчивши роботу в школі й опинившись на вольній волі, без обов'язків і певних справ, учитель відчував ніби якусь легку втрату чогось близького, звичайного, з чим він уже звикся. Щоб розвіяти цей сумний настрій, Лабанович зібрався поблукати по верханських околицях, тим паче, що не всі вони були досліджені ним. У таких прогулянках завжди було для нього щось нове, швидкоплинне, що вабило кудись у неосяжну далечінь. Приємно було ходити по нових місцях, вдивлятися в краєвиди, що трапляються по дорозі, і поринути в роздуми з самим собою про різні події та явища на світі.

Цього разу Лабанович рушив в інший бік села. Широка бита дорога здіймалась угору, а потім пішла по рівному, просторому підвищенню, звідки відкривалася широка панорама Верханя, далеких полів, гайків і кучерявих дерев, які ледве виднілися з синюватої тонкої смуги. Часом самотній мандрівник зупинявся, щоб помилуватися далекими купками беріз, соснами посеред поля та людськими оселями. Як хороше вони мріли в далечині. Одночасно з милуванням новими краєвидами снувалися і різні думки, легкі й лагідні, яких інколи навіть і не помітиш. Але чомусь пригадався лист Турсевича. Тепер про нього міркувалося вже інакше. Турсевич, напевно, багато думав, перше ніж наважитися вступити до вчительського інституту. В усякому разі, він не залишається на одному місці. Правильно робить чи неправильно, але факт той, що людина прямує вперед. А куди йде він, Лабанович? Це запитання раптом стурбувало його і тягло за собою цілу низку спогадів і подій, що вже zostалися позаду, і ряд образів людей, до яких учитель мав те чи інше відношення. А як жити далі і на що зважитися? Не вік же вікувати у Верхані. Треба щось робити, а що? На це запитання в Лабановича відповіді не було, і на душі в нього стало неспокойно. Але залишатися довгий час у стані поганого настрою й невпевненості було не в характері вчителя, і він, як тільки міг, старався відігнати прикрі думки і вірити в краще на світі. Для нього було зрозумілим одне: не сходити з позицій боротьби

з царським ладом. Правда, за час свого перебування у Верханській школі він нічого реального не зробив для цієї боротьби. Змінились обставини, повинні змінитись і засоби боротьби. От над ними і треба задуматись. І Лабанович думав. Само життя підказувало, що йти далі шляхом боротьби самотужки не можна. Потрібна злагоджена, за виробленим планом, робота тисяч людей, яка била б в одну ціль, а для цього потрібна організація, в даному випадку вчительська організація.

Думки Лабановича пішли в іншому напрямку. Йому здавалося, що він зараз стоїть на вірному шляху: створити вчительську революційну організацію й провадити боротьбу за певною програмою.

Зійшовши на найвищу точку рівнини, Лабанович спинився, щоб оглянути околиці. І раптом очі його загорілись: перед ним тьмяно вимальовувалися з ніжної синяви контури красивого величавого замку! Здалеку він нагадував собою несвізький замок князя Радзівілла. Який же це замок? Чий? Лабанович стояв зачарований і здивований, потім рушив уперед і не пройшов і десяти сажнів, як замок став розпливатися, втрачати свою дивовижну форму. Замість вежі виявилася стрімка ялина, а решта створювалося з купки дерев та пагорба, які стояли на далекій відстані одне від одного... «Який чудовий художник — віддаль!» — думав Лабанович. Він кілька разів приходив сюди, ставав на те ж саме місце, з якого було видно замок, і ілюзія щоразу виникала знову.

XIII

Зібралась і відкрилася перша Державна дума. Було це в кінці квітня 1906 року. Лабанович жадібно накинувся на газети, які повідомляли про відкриття Думи. Цікаво було знати, що вона скаже, з чого почне свою діяльність і чого можна від неї сподіватися. Переважну більшість Думи склали кадети. Вони просто захлиналися своїм тріумфом і виставляли себе мало не рятівниками Росії.

Головою Думи був обраний кадет, професор Муромцев. Перші його слова, адресовані царським чиновникам, присутнім на відкритті Думи, протягом багатьох днів з гордістю повторювалися кадетськими газетами. Ось бачите, як говорять народні обранці з представниками царського самодержавства! А Муромцев тільки й зробив, що на першому засіданні звелів вивести із зали поліцію.

Він сказав: «Влада виконавча нехай підпорядковується владі законодавчій!» З перших же днів діяльності Думи виявилась її непогодженість з царизмом. Розлад ще більше зріс після того, коли міністр внутрішніх справ Макаров заявив у Думі з приводу розстрілу політичних демонстрацій і страйкуючих робітників: «Так було, так і буде!» З лівих рядів у відповідь на слова міністра пролунали голоси обурення: «Геть убивцю!» Міністр тільки сплотнів, але вдав, що нічого не почув. Залишив він Думу, як облитий помиями, знеславлений на всю Росію.

«Оце добре!» — казав сам до себе Лабанович. Інколи йому здавалося, що навіть і в такої Державної думи є свої позитивні сторони, що з неї коли-не-коли виходила вільна думка і влучне слово.

Більшовицький бойкот виборів зробив свою справу. Населення почало все більше й більше переконуватися, що ця Дума є новою змовою буржуазії і самодержавства. Більшовики говорили просто: геть стару владу, тільки при цій умові можна досягнути свободи.

Кадети відкрито тягли за царя, але, незважаючи на це, відносини між самодержавством і Думою погіршувались. Уряд потрапив у незручне становище: йому доводилося вживати репресій до тієї самої Думи, яку він сам і скликав. Це було наочною агітацією проти самодержавства.

«Подратувати б писаря», — подумав Лабанович. Але не довелося: писар ціліснітькими днями пив запоем і бушував ночами. Важкі часи переживала його дружина. У Василькевича було троє помічників: підстаркуватий Хрипач, ще гіркіший п'яниця, ніж сам писар, і двоє молодих — Іваш та Лисицький. Писареві здавалося, що його жінка нишком зустрічається з вродливим Івашем. Одного разу, пізно ввечері, вчитель почув шум і крик у волості. Він вийшов на ганок. У писаревій квартирі та в управі було темно, а грюкіт, крик і гамір не вщухали. Дикий, пронизливий голос, сповнений розпачу, вигукував:

— Відчини! Відімкни!

І вслід за цим хтось глухо, як у бубон, тарабанив у двері. На вулиці нікого не було. «Що ж би це означало?» — затурбувався Лабанович. Він збіг зі свого ганку, перейшов через дорогу й опинився на ганку волості.

— Відчинися, гадино! — лементував той самий голос.

— Що там у вас? Хто кричить? — запитав Лабанович і затряс дверима.

На якусь мить усе стихло, і зразу ж почувся плаксивий голос дуже ображеної людини:

— Це я, Василькевич,— заходь, братику: свідком будеш.

Двері розчинилися. На порозі стояв писар у самій білизні. Невелика двокопійчана церковна свічечка тьмяно освітлювала передпокій.

— Що тут діється? — здивовано спитав Лабанович.

Писар взяв учителя за руку і підвів до дверей кімнати.

— Ось тут! — сказав він тихо і раптом знову затарбанив у двері й заревів: — Виходь, стерво!

— Василю Мироновичу, чи при своєму ви розумі? Що з вами?

— Братику, з Івашем зачинилася! — залентував писар, а згодом додав, звертаючись до вчителя: — Попильнуй, братику, їх, щоб не повтікали, а я піду по сокиру: ламатиму двері!

Писар зробив рух, щоб іти по сокиру, але похитнувся, втратив рівновагу і впав. Тепер він забув, що думав робити і куди йти: він був зовсім п'яний. Лабанович допоміг йому підвестися. Він був не радий, що вступив у цю сімейну історію.

— Напився ти, вибачай, як свиня,— грубо сказав Лабанович, піднімаючи писаря.— Спать іди! — додав він, стискаючи Василькевичу плечі.

Писар заплакав.

— І ти за них! — з докором сказав він Лабановичу.

Крізь замкнені двері почувся голос Ганни Григорівни. «Невже писар не вигадує?» — подумав Лабанович і почув такі слова:

— Боже мій, боже! За що мені така кара! Краще б я малою вмерла, ніж жити з таким іродом, з таким п'яницею. Божечку милий, чим я тебе прогнівила? Пошли ти мені смертоньку чи його побий блискавкою, громом-перуном. За що він катує мене?!

Писар, хоч і був п'яний, але й до нього дійшли жінчині прокльони. А писариха, почувши, що вона не сама в домі, трохи посмілішала і почала жалітися та проклинати чоловіка. Лабанович переконався, що ніякого Іваша нема й не було там. Він легенько постукав у двері й сказав:

— Ганно Григорівно, відчиніть двері й виходьте,— не вік же вам сидіти там.

— Та він же буде бити мене і мучити, цей тиран.

— Не бійтеся: він вам нічого не зробить.

Писар не відходив від порога, стояв і слухав. Лабанович став поміж ним і дверима і ще раз сказав:

— Виходьте!

Ключ у замку заскреготів раз і другий. Двері відчинилися. Ганна Григорівна не зразу вийшла зі своєї за-сідки і мала рацію: писар підібрався, став так, щоб зручніше було кинутися на дружину. Він пригнувся, мов кіт, збираючись скочити на мишу. Лабанович схопив Василькевича за руки й заломив їх йому за спину.

— Не смій, а то викину на вулицю! — пригрозив він писареві.

Писариха шмигнула в темряву коридора і зникла.

— Ну, писарю, ходімо шукать Іваша.

Лабанович потягнув писаря до кімнати, де витримала облогу Ганна Григорівна. Ніяких слідів про перебування там Іваша не було. Іваш того дня їздив по волості з старшиною збирати недоїмки.

XIV

Весна входила в повну силу. Які чудові були ранки до сходу і під час сходу сонця! Ясне небо розпростирило над оновленою землею свій бездонний купол, обіперши його береги на навколишні краєвиди. Чисте, свіже вранішнє повітря розносило по невидимих струнах пісні жайворонків, щебет мегушливих горобців, гелготання гусей та горласте «ку-ку-рі-ку» верханських півнів.

Смачно спав під ранок розморений хмелем писар Василькевич. Після події перед зачиненими дверима писар трохи отямився. Він зрозумів недоречність своєї поведінки і провину перед дружиною. Кілька днів він навіть не пив. Дружина за його згодою поїхала до своїх батьків, які жили на далекому хуторі. Писар незабаром занудився на самоті й почав знову прикладатися до пляшки, замкнувшись у своїй кімнаті. Він то сидів нерухомо, то ходив з кутка в куток і час від часу вихиляв чарку за чаркою. Далеко за північ він лягав у постіль, а засинав лише під ранок, коли вже люди полишали свої постелі і село помалу починало прокидатися. Серед різноманітних звуків, які наповнювали тихе повітря, особливо виділялося ляскання гарапника Лукаша Левченка.

Лукаш Левченко, дворянин з походження, прибився сюди з України і залишився у Верхані як громадський пастух. Постійної осілості в нього не було. По черзі кожного дня він переходив з хати в хату. Де він ночував, там його й годували. На другий день, коли він виходив збирати череду, по одній, по дві корови з двору, йому давали в торбу харчі. Кожна селянка старалася не відстати від інших жінок, щоб не осудив її Лукаш за скупість. Увечері, пригнавши череду, він подавався до іншої хати. Коли таким чином Лукаш обходив усе село, минало місяця півтора. Тоді він починав нове коло свого мандрування від хати до хати. На підмогу село йому давало двох підпасичів.

Лукаша в селі любили. Він був добрий пастух і веселий на вдачу чоловік. Носив він довгу, вируділу від сонця сукняну свитку, старанно полатану. Раненько, тільки-но благословлялося на світ, Лукаш виступав у похід, надівав свитку, вшав через плече торбу з харчами, брав хитромудрого гарапника на короткому грубому пужалні, гарапника сажнів зо три завдовжки. Прикріплена до пужална залізним кільцем з сирицею, ця пуга починалася товстезною, як гадюка, спеціально виплетеною мотузкою. Поступово мотузка тоншала і закінчувалася тоненьким клоччастим хвостиком і десятками вузликів. Лукаш Левченко досконало володів цією своерідною зброєю. Він так майстерно ляскав своїм гарапником, що на віддалі здавалося, ніби хтось стріляє з пістолета. За допомогою цієї зброї Лукаш тримав у послушенстві свою рогату парафію, як називав він череду.

Зібравшись як належить, Лукаш підходив до крайнього селянського подвір'я, звідки і починав збирати череду. Він розкручував гарапник, займав таку позицію, з якої зручно було ляснути, ставав у позу, щоб дужче крикнути, набирив у груди повітря і голосно, протяжно вигукував:

— Виганя-а-ай!

Це був не просто крик або звичайний оклик, ні — це була своерідна мелодія, музика, яка перш за все потішала й звеселяла, як артиста, самого Лукаша. І ніхто так, як Лукаш Левченко, не міг вивести «виганя-а-а-ай», хоча багато хто старався перейняти це в нього. Почувши Лукашеве «виганяй», господині швиденько вибігали з хат, розчиняли хліви і випускали корів. Лукаш одчиняв ворота, корова виходила на вулицю. А щоб вона не

забувала, що над нею є невсипуще око, Лукаш ляскав гарапником. Корова, коли вона була молода й пустотлива, весело вибрикувала і бігла по вулиці, а там до неї приєднувалися інші корови, бички й телички. Хвилин за десять уся Лукашева рогата парафія збиралась у гомінку різноголосу череду, яка повільно й поважно виступала вулицею в поле. Доки Лукаш не вирушав з чередою за село, він не переставав для страху худоби ляскати гарапником та час від часу погукувати: «Виганя-а-а-ай!», хоч потреби в цьому вже не було. Йому самому подобалася музика вигуку в його, Лукашевому, виконанні.

Одного такого ранку, зібравши рогату парафію, Лукаш проходив з нею повз школу та волость. І тут йому схотілося ще раз на прощання з селом вигукнути «виганяй». Він спинився посеред вулиці між волостю і школою, закинув голову і гримнув натхненно, протяжно, з музикальними переливами: «Виганя-а-а-ай!» Перед цим же, коли Лукаш був ще далеченько від волості, його гучний голос перебив писареві солодкий ранковий сон.

— От горлає, гад! — сказав сам до себе розбуджений писар. — Ну й горлянка! Бодай вона тобі запухла.

Але зараз же все стихло. Писаря знову почав морити сон. І ось саме в цю мить Лукаш і гаркнув своє богатирське «виганяй», стоячи посеред вулиці. Писар аж підскочив на своєму ліжку, ніби його штрикнули шилом. Яке нахабство — так горланити під вікнами писаревої квартири! Не думаючи, що буде далі, він зірвався з постелі, босоніж, у самій сорочці. Накинувши на плечі білу капу, писар, як тигр, вискочив на ганок.

— Чого ти дереш тут горлянку! — грізно напав він на Лукаша. — Кричи в полі, а не під вікнами волосної управи, щоб тобі пуп луснув, сволоч ти!

Доки писар вибігав на ганок, Лукаш одійшов кроків на десять, слідом за чередою. Побачивши Василькевича на ганку без штанів, прикритого капою, Лукаш тільки посміхнувся, задоволений тим ефектом, який призвів писаря до такої люті, — ось що таке Лукашеве «виганяй». На писареву лайку він добродушно озвався:

— Дай боже панові такий міцний сон, як мій пуп. А щодо сволочі, так сволоч — царю помоч.

Василькевич кинув на Лукаша іскрометний погляд і повернув до своєї спальні, не скидаючи з плечей капи. Підпасичі глянули на Лукаша, презирнулись і зареготали. Лукаш підморгнув їм і переможно ляснув гарапником.

Лабанович прокинувся ще тоді, коли Лукаш був на другому кінці села. Він вслухався в голос пастуха-дворянина. А той поволі наближався з чередою, покрикуючи «виганяй!» і поляскуючи гарапником. Коли почувся тупіт коров'ячих копит, учитель встав з постелі і підійшов до вікна, щоб подивитися на веселого Лукаша. Лабанович якось уже зустрічався з ним і вподобав пастуха за безтурботність, веселість і лагідність. Лукаш любив випити і за чарку горілки готовий був служити вірою й правдою. Він не бачив учителя в той час, коли вигукнув останнє «виганяй», не догадувався, що за ним стежить Лабанович, який був свідком писаревої злості й люті. Як тільки Василькевич сховався в будинку, вчитель відчинив вікно і покликав Лукаша. Пастух підбіг. На його обличчі блукала хитра посмішка.

— Ну, брат Лукаш, і голосище ж у тебе: наче труба ерихонська! Навіть писаря з постелі підняв.

— Не сподобався писареві мій голос,— відповів Лукаш і засміявся.

— А ти начхай на це. Ось тобі двадцять копійок на чарку, а завтра вдосвіта ти знову тут погукай. За кожне твоє «виганяй» даватиму по двадцять копійок.

— Буде зроблено! — весело промовив Лукаш, беручи сороківку.

На другий день Лукаш знову став посеред вулиці, цього разу ближче до квартири вчителя, і з усієї сили загукав:

— Виганя-а-а-ай!.. Паничу, виганя-а-ай! — і кілька разів ляснув, як з пістолета, гарапником. Лабанович підбіг до вікна і дав Лукашеві обіцяних двадцять копійок. Отак повторювалося кілька ранків підряд. Писар, напевно, догадався про змову і на ганок більше не вибігав.

Раз на рік Лукаш мав один привілей: у день святих апостолів Петра й Павла він міг робити все, що захоче: міг виганяти худобу, а міг і не виганяти. Такий був звичай у Верхані. Але якщо Лукаш цього дня виходив на роботу, кожний двір обдаровував його хлібом, скороминою, яйцями, а дехто давав при цьому ще й трохи мідяків. Лукаш, зрозуміло, обходив двори, збирав череду та брав добровільні податки. Вигнавши худобу за царину, Лукаш доручав череду підпасичам, а сам продавав зібране добро, весь день частувався горілкою, частував і людей, ходив по селу і співав пісень. І люди давали йому дорогу. В цей день Лукаш був недоторканою особою.

Лабанович хоч і не дуже часто, але все ж зустрічався зі своїм колегою Іваном Антипи́ком. Ніколи не було в них такого випадку, коли б вони відверто й по-приятельському поговорили один з одним. Антипик був людиною прозаїчною, практичного складу вдачі. Вся його життєва філософія та премудрість полягали в тому, щоб жити спокійно, тихо й сито. Спеціальної вчительської освіти в нього не було. Закінчив він якусь маловідому сільськогосподарську школу, але це не заважало йому високо нести свій учительський гонор і свою освіту. По суті ж, чоловік він був нешкідливий. В житті керувався він таким основним правилом: не чіпай ти мене, і я тебе не зачеплю. Лабановичеві хотілося ближче познайомитися з колегою та зазирнути в таємниці його душі, але не траплялося зручного випадку. Антипик ніби передчував намір свого сусіди і намагавсь ухилитися від усяких відвертих та інтимних розмов. Вдень його майже ніколи не було вдома, а повертався він пізно. Та одного разу ввечері Антипик зайшов до Лабановича. Якимсь чином довідався він, що мати Ліди Муравської збирається приїхати до вчителів і запросити їх у гості до себе з приводу того, що Ліда й Коля закінчили школу.

— Ну що ж? Покличе, то й поїдемо,— озвався Лабанович. Признатись, йому самому кортіло навідатися до матері таких гарних дітей, як Лідочка й Коля.

Антипик, трохи помовчавши, цмокнув язиком і додав:

— Треба й нам почастувати Антоніну Михайлівну.

— Якщо треба, то треба,— погодився Лабанович,— не знаю тільки, чим та як частувать, і загалом не знаю, що вона за жінка.

Антипик пожвавішав. Язик його на мить ніби загруз, але зразу ж цмокнув і викинув такі слова:

— Антоніна Михайлівна — вдова, ще й до того не стара, це по-перше. По-друге, вона — мати Лідочки, до якої, з моїх спостережень, колега мій не байдужий.

Тут Антипик хитро й багатозначно підморгнув, ніби для нього були зовсім зрозумілі думки й серце колеги. Лабанович опустив очі вниз і зразу сказав:

— От не думав, що ти такий спостережливий... А може, і ваша милість до неї не байдужий?

Антипик пропустив мимо вух ці слова і вів далі:

— По-третє, вона — вихрестка, і, по-четверте, любить чарку.

— Характеристика повна, портрет описаний ґрунтовно. Видно, сидів ти з нею за чаркою не раз,— пожартував Лабанович.

— Сидів і ще посиджу, вірніше, посидимо: на частування складемося,— озвався Антипик.

— Ну що ж? Згодний: так ще й краще. Питання можна вважати вирішеним,— закінчив Лабанович і уважно подивився на Антипика.

— Скажи, Іване, як гадаєш провести літо і що думаєш робити далі? Чи навів присягнув початковій школі, чи є якісь інші плани?

Антипик закліпав очима з передчуттям якоїсь серйозної розмови. Серйозних розмов він не любив, вважаючи, що вони можуть збити людину з пуття.

— А я про це й не думаю,— відповів Антипик.— Та й що думати? Надокучить сидіти тут, поїду до батьків, там поживу, попрацюю на сінокосі, в полі. А приїється й це, думатиму про щось інше. А так, без потреби, навіть сушити мозок і псувати нерви? Мое правило таке: тихо, то не рипайся, а стануть утискати, зберися непомітно і тікай десь-інде.

— А за що ж і хто утискатиме, коли ти будеш тихо сидіти? — спитав Лабанович.

— Та воно й це правда,— прицмокнув Антипик.— Але бувають різні люди, що без усякої причини причепляться до тебе. І все ж найкраще правило: не чіпай нічого і не бійсь нікого.

— А ось же ти сидів тихо, нікого не чіпав, а пристава злякався і дав драла,— підколов Лабанович.

Антипик похнюпився, хотів щось заперечити, але Лабанович додав:

— Зрештою, все ж таки твоя правда: ти не дотримав свого правила, зачепив Ганну Карлівну, яку мав чи має на оці грізний становий пристав.

Антипикові цей випадок був неприємний, як неприємним було й нагадування про нього.

— Усе буває на світі між людьми,— нотка покірності чулася в голосі і в словах Антипика.

— І ти повинен мовчати, миритися з усією недоречністю та несправедливістю такого ладу?

— А що з того, що я кричатиму? Хто мене послухає? Ось ти спробував крикнути, і тебе перемістили. Ні, брат,

вище пупа не підскочиш! — тоном переможця закінчив Антипик.

Лабанович зрозумів, що з Антипи́ком каші не звариш, а вести з ним розмови про роль учителя в громадському житті, щоб збудити свідомість, не лише марна трата часу, але й небезпечна річ. Де запорука тому, що Антипик не прохопиться — навмисне чи ненароком? Лабанович не робив більше спроби зазирнути в душу свого колеги. Вона була йому зрозуміла й нецікава, як стертий мідяк. Він тільки сказав:

— Авжеж, твоя правда.

Через кілька днів до школи й справді приїхала Антоні́на Михайлівна. Лабанович зустрів її на ганку.

— Напевно, ви мати Ліди і Колі, Антоні́на Михайлівна? — запитав господар.

Антоні́на Михайлівна усміхнулася, і Лабанович побачив щербатий рот з поламаними гнилими зубами.

— Я, я! — промовила гостя.

З виду вона була досить гарна жінка, чорноброва, темноока. Щоправда, очі її трохи вицвіли, поруділи... «Невже ж в її роки і Ліда буде такою?» — подумав Лабанович і повів гостю до кімнати. Поки вона чепурилася, як це властиво жінкам, Лабанович, попросивши вибачення, збігав до кухні й послав бабусю Параску за Антипи́ком. Та потреби в цьому не було, бо Антипик зразу ж з'явився й сам. Він був спритнішим кавалером, ніж господар, запросив гостю сідати, заметушився коло неї, зацмокав на всі лади. Лабанович дивився й просто тішився його здібностями в справі поведження з жінками. «От коли б ти був таким і в громадській діяльності!» — подумав Лабанович.

Поки спритний Антипик забавляв Антоні́ну Михайлівну, Лабанович з бабусею готували закуску. Знайшлася грудка сиру, трохи масла, ковбаса, квашена капуста. Бабуся Параска нарізала сала — і для закуски, і для яечні. Сторож Пилип урочисто витягнув з-за пазухи пляшку горілки.

— Може, і в твою горлянку, Пилипе, перепаде крапля, — промовив він, ні до кого не звертаючись.

Бабуся Параска заради такого поважного випадку дістала свою чисту скатерку і заслала стіл. Поставила тарілки, ножі й виделки: видно, десь позичила. Вона не хотіла, щоб її господар кліпав очима перед гостею. Коли все було готове, сіли за стіл. Стіл вийшов досить ба-

ганий, на велике задоволення бабусі Параски. Лабанович, як господар, налив чарки і підняв тост за гостю. Випили. Після кожної чарки Антоніна Михайлівна брала хліб, і, перш ніж відкусити, підносила його до носа, і нюхала, а потім уже брала в рот і закушувала.

Сиділи довго. Кілька разів бабуся Параска підбавляла закуски. Сторож Пилип двічі ходив по горілку, причому і в його горлянку перепадала краплина. Лабанович відчув, що в голові шумить. Йому хотілося, щоб це частування закінчилось, а гостя сиділа, хоч би тобі що, пила чарку за чаркою нарівні з учителями, нюхала хліб і закушувала. Антипик цмокав більше своєї норми. Влучивши момент, він підморгнув Лабановичеві, даючи зрозуміти, що він, Антипик, підпоїть гостю. Він покликав Пилипа і послав ще по горілку. Лабанович тихенько подався до своєї кімнатки. Не роздягаючись, приліг на постелі. Спочатку до його вух долинали слова і дзенькіт чарок, цмокання Антипики та безтурботний сміх Антоніни Михайлівни. Він прокинувся тоді, коли пастух Лукаш ляскав своїм славнозвісним гарапником та вигукував своє молодецьке «виганяй».

Лабанович устав з постелі і вийшов до їдальні. За столом спокійно сиділа Антоніна Михайлівна. Здавалось, що вона горілки і в рот не брала. Зате Антипик лежав біля столу на підлозі в наймальовничішій позі вшент п'яної людини. Розкинувшись і задерши носа, він задавав хрופака. Антоніна Михайлівна весело засміялась і, показуючи на Антипику, сказала:

— Хотів споїти мене. Я ж бачила, як він моргав вам, і розгадала його намір. Пили ми чарка в чарку... Ні, не йому споїти мене. Скільки б я не пила, я не п'янію.

Антоніна Михайлівна розповіла, як вона виручала в пиятиці свого покійного чоловіка, як пила з найзапеклішими пияками і ніколи не була п'яною.

«Може, ти тому не п'янієш, що нюхаєш хліб, випивши чарку горілки»,— подумав Лабанович.

XVI

Ясного весняного дня Антипик і Лабанович котили селянським візком на хутір з трьох чи чотирьох дворів. Одна з цих садиб перейшла Антоніні Михайлівні та дітям після смерті чоловіка. До неї в гості й їхали верханські вчителі.

Від Верханя до хутора було верстов шість. Весь час дорога йшла полем, інколи серед березових насаджень. Обабіч мальовниче розкинулись невисокі пагорби, невеличкі ліски та гаї, вузьенькі зелені долинки, затишні й привабливі. В затінку, під низькими вільховими кущами, то тут, то там ховався в'юнкий струмочок, зрідка вибігаючи на чисте місце і виблискуючи як срібло на сонці. Багато і щедро прикрасила весна землю, одягнувши її в зелені шати, яриною та житами, що починали вже викидати вгору молоденькі колосочки, розсипала по ній мільйони різнобарвних квіток. Важко було відвести очі від красот на землі, від її пишного вбрання. І лише тоді, коли візок звернув з широкого шляху на вузьку та малов'їжджену дорогу, Лабанович згадав Антоніну Михайлівну, її добродушну посмішку та щербатий рот. І все ж ця жінка непогана, а коли пригадати, як уклала вона Антипіка, то її до деякої міри можна вважати здібною жінкою.

Про свій провал Антипик намагався не згадувати, а Лабанович теж мовчав, щоб не ображати самолюбства колеги.

Візок повернув до хутірка. Із занедбаної селянської хати з поруділою солом'яною стріхою вибіг Коля, а за ним і Ліда, трохи ніяковіючи та соромлячись.

Коля широко розчинив ворота до невеличкого, але чистенького подвір'ячка. Хлопець не стільки був радий приїздові вчителів, скільки появі коня на їхньому подвір'ї. Він більше за все на світі любив коней.

Як тільки візок зупинився, Коля одразу ж підбіг до коня і став розпрягати його. Дядько Купрій бачив Коліну спритність та вміння ходити біля коней. Він не заважав хлопцеві й тільки хвалив його. А Коля, хоч був і маленький, як вузлик, спритно розсупонив коня, вийняв з рота вудила. Він вважав, що хомут і вудила найдокучливіші для коня речі. Випрягши коня, Коля підвів його до плоту, сів верхи.

— Ви собі, дядьку, гуляйте тут, а коня я попасу, і нагокую, і напою.

— От молодчина! — сказав дядько Купрій.

Більше Коля майже не з'являвся тут, а все ходив біля коня, рвав йому смачну траву. Такі заходи коневі сподобались. Уздрівши соковиту страву в руках свого шефа, кінь одвішував губу і добродушно озивався — го-го-го. А для Колі це була велика радість.

Ліда поздоровкалася з учителями і привітно запросила їх до хати. Вона була задоволена і трохи соромилася ще незвичайної для неї ролі господині. Щоки дівчини порожевіли від хвилювання, і це надавало їй особливої привабливості.

Майже одночасно з дітьми на низенькому ганочку показалася й Антоніна Михайлівна. Вона здалеку привіталася до гостей, як уже давня та добра знайома.

— Заходьте ж, заходьте до хати! Лідо, веди своїх учителів, проси їх.

Не дуже привабливий вигляд мала хата Антоніни Михайлівни. Невблаганний час залишив на ній сліди старості й руйнування. Колоди в стінах де-не-де повипирали з колись старанно вкладених і гладко пригнаних вінець. Самі стіни знадвору і всередині почорніли, позакурювалися, були поточені шашелем. Невеличкі підсліпуваті вікна скупно пропускали світло, хоч надворі яскраво світило весняне сонце. Хата нічим не відрізнялася від старих селянських хат з їхніми низькими стелями і величезними печами, які займали чверть усїєї площі. Досить просторі сіни відокремлювали хату від комори, в якій стояли столярний верстат із стругами й рубанками, обстругані дошки та лежали пахучі соснові стружки. Часом хто-небудь із сусідів, а вони всі були свояками Антоніни Михайлівни по чоловікові, приходив сюди і столярував тут скільки йому було треба.

Лабанович з цікавістю розглядав хату. Антоніна Михайлівна, ніби перехоплюючи його думки, зауважила:

— Занепадає моя хата. Все збираюся підлатати її, та важко мені самій. Свояки обіцяють допомогти, але, як то кажуть, обіцянка-цяцянка, а дурному радість.

— Та жити ще можна,— озвався Антипик.— Чисто, тепло, затишно. А коли ще Лідочка засвітить оченятами, то в хаті й зовсім стане світло.

Ліда засоромилася. Її мати також опустила очі, а в Антипика був такий вигляд, ніби він сказав щось дуже влучно й дотепно.

— Вирішуйте, гості, самі,— раптом сказала вона.— Чи тут ми сядемо за стіл, чи, може, краще підемо в садок під грушу?

Постановили, що в садку під грушею буде і вільніше, і просторіше.

І справді, краще місце трудно було й знайти: затишок, сонце, чисте повітря і близько від хати. Під грушею

стояв простий стіл на стовпцях, укупаних в землю. Вздовж столу з обох боків, теж на міцних стовпчиках, стояли лавочки.

— Ну ось, крашої дачі, мабуть, і на світі нема,— Лабановичеві дуже сподобалося це місце.

За столом часу марно не гаяли. Антоніна Михайлівна виявилася доброю господинею. Різної закуски, переважно селянського виробу, на столі було багато, і все було приготовано із смаком.

Минула година-друга у веселій учті. Лабанович остаточно домовився з господинею, що через день приходити сюди навчатися з Лідою, щоб дівчина могла вступити в який-небудь учбовий заклад, де готують учительок, причому вчитиме він безкоштовно. Антипик усе це слухав і по-своєму на вус мотав. Тепер він остерігався пити з господинею чарка в чарку. Зате не остерігався Лабанович. Він уже відчув, що в голові починає шуміти. Як на лихо, Антоніна Михайлівна зауважила, що він не допиває чарки. Господиню підтримав Антипик, і вони вдвох напосілися на Лабановича.

— Ви, друзі, просто чіпляєтесь до мене або смієтесь, що я занадто широко випиваю до дна,— боронився Лабанович.— Ну, скажи ти, Лідочко, правду я кажу чи ні?

Ліда засміялася, нічого не відповіла і тільки похитала головою, що можна було вважати і так, і так.

— Ну, ось і Ліда каже, що ви не допиваєте,— використала, сміючись, Антоніна Михайлівна невиразне кивання дочки.

— А коли так, дайте мені склянку!

Антоніна Михайлівна не поскупилась і подала склянку.

— Прошу налити.

Антипик здивовано спостерігав, як Лабанович узяв повну склянку і, не відриваючись, спорожнив її.

— Наливайте другу,— сказав він,— я покажу, як недопиваю чарок!

Антоніна Михайлівна пробувала зупинити його, але Лабанович з упертістю п'яного сам налив другу склянку і одним духом вихилив її.

І з цього моменту для Лабановича настала темна ніч і цілковитий провал у пам'яті. Прокинувся він опівночі на пахучих стружках. Голова була світла, почував себе добре, як ніколи. Все, що відбувалось до двох склянок горілки, він пам'ятав виразно. А ось як опинився в коморі на стружках — це було загадкою. Лабанович лежав

і розмірковував. На другій половині хати стояв гамір і тупіт. Доносилося погупування бубона та пілікання скрипки. Видно, гості перейшли з двору до хати і там наладили гулянку. Лабановичеві стало досадно і соромно за свій вчинок. І не вік же йому лежати на стружках. На щастя, до комори зайшла Антоніна Михайлівна зі свічкою в руках. Лабанович зрадів і пожартував:

— Антоніно Михайлівно, я зовсім очуняв і помирати не збираюсь. Свічки мені не треба.

— Ну й гаразд, а то я непокоїлась.

Учитель попросив передати Антипикові та візникові, щоб збиралися додому.

Через півгодини Лабанович сидів на візку і підтримував Антипика, щоб той не вивалився. Підїхавши до двору, де жила Ганна Карлівна, Антипик раптом забушував і намагався злізти з воза. Лабанович тримав його і не пускав. А Антипик кричав на все горло:

— Пусти мене до Ганни!

Дядько Купрій погнав швидше коня. Коли одїхали, Антипик заспокоївсь, а проспавшись, прийшов до колеги і подякував за те, що не пустив його до Ганни Карлівни.

— Ну, Іване, квити, обидва ми биті,— відповів Лабанович.

XVII

Пригода з двома склянками горілки вп'ялася в пам'ять Лабановича, наче скабка. Навіщо він учинив так? Що він цим довів? І чим же він кращий за п'яницю Хрипача та писаря Василькевича? Просто він став огидним самому собі. Але самих докорів було замало: відчувалася потреба висповідатися перед кимсь, признатись у своєму безвіллі та дивацтві.

Під час цих його мук і каяття зайшла бабуся Параска.

— Може, будете снідати, паничику? — лагідно запитала бабуся. Вона звикла до нового вчителя, і полюбила його, як сина, і часто називала монашком.

— Не варто, бабуся Параско, давати мені снідати.

— Чому ж це не варто? — бабуся занепокоїлась і глянула на вчителя.

— Нічого не вартий я чоловік, бабуся Параско, нема в мене міри: напився вчора в гостях, як Хрипач.

— Так на те ж і гості, щоб випить і погуляти. Які ж це гості, коли людина не дасть собі трохи волі?..

І справді — монашок ви! — лагідно закінчила бабуся Параска.

— Ти, бабуся, не знаєш, як я пив.

Лабанович розповів, нічого не приховуючи, як випив він підряд дві склянки горілки та що з ним було після того. Бабуся Параска слухала уважно. Лікоть однієї руки вона поставила на долоню другої, підперла голову і сиділа нерухомо. Лабановичеві здалося, що бабуся засмутилась. Але коли він закінчив свою розповідь, бабуся Параска весело обізвалась:

— Ну й що ж? Прочуналися, проспалися, голова свіжа, то й дякувати богу! Ось коли часто робити так, то це погано, і так робити не треба.— Нотка докору й суворості почулася в бабусиному голосі.

— Чудова ти жіночка, бабуся Параско! — промовив учитель.— І серце твоє добре, і розум твій розумний! — скаламбури в він.

Бабуся Параска хитро похитала головою:

— От сидить-сидить мій монашок та щось і вигідає: розум розумний! — Трохи помовчавши, вона іншим тоном додала: — А може, воно й правда, бо кажуть же і «дурний розум»!

— Ну, чи ж не моя правда? А ти, бабуся, філософ!

Бабуся Параска засміялася:

— Боже мій, чого він тільки не вигідає! І не чула ніколи слова такого — пілосоп! Воно більше підходить до Пилипа.

Розмова з бабусею Параскою розвеселила вчителя, до нього повернувся попередній гумор. Дві склянки горілки потроху втрачали свою гостроту і відступали в минуле, хоч вони й залишилися у пам'яті на все життя.

Другого дня зранку, не забуваючи про свою умову з Антоніною Михайлівною відносно Ліди, він узяв кия і вже знайомою дорогою подався на хутір.

Хороше бути одному в дорозі, особливо тоді, коли погода сприяє тобі, а на серці спокійно і ніщо не обтяжує твоєї душі, ніщо не заважає думати про що хочеш або давати повну волю найхимернішим і далеким від дійсності мріям. Ідеш собі й радієш, що живеш на світі, радієш, що в тебе є очі, щоб милуватися просторами та картинами землі, і вуха, щоб слухати різноманітні звуки, невгамовну музику життя. Радієш небові й сонцю, кучерявим хмарам, лагідному вітрові й людям, що зустрічаються на шляху.

Багато доріг, ніким не зміряних, снується по землі. Багато доріг в житті, по яких блукають люди, щоб знайти те, що вважають вони своїм щастям. Та не для всіх відкриті ці дороги, їх треба завоювати — для себе і для нездоленого люду.

І знов ожили думки, які все частіше і частіше навідували Лабановича, думки про вчительську організацію, щоб громадою та за одним планом провадити революційно-просвітницьку роботу в народі. В пам'яті спливла картина не такого далекого минулого. Пригадався Пінськ, Ольга Андросова, перші таємні збори, де він, Лабанович, говорив про організацію сільських учителів. Згадав він і Алесь Садовича, і Янку Тукалу. Чи не про це саме думали й вони, коли заводили розмову про триумвірат, про постійний зв'язок між собою. В силу непередбачених обставин і подій підійти впритул до створення таємної вчительської організації не вдалося. Але така думка живе не в одній лише голові Лабановича; вона захоплює тисячі вчительських голів — не всі ж вони антипики й саханюки, які ухиляються від революційної боротьби та вважають за краще жити спокійно і сито.

«Написати треба Садовичу», — вирішив Лабанович. І він став обмірковувати зміст листа, щоб ніхто не зумів причепитись і щоб він був зрозумілий Садовичу. Найкраще — не посилати листа через волость, а просто кинути його в скриньку поштового вагона. А цього літа обов'язково покласти початок революційній учительській організації. Її в Білорусії нема, але вона повинна бути.

З такими думками йшов Лабанович на хутір. І раптом відчув у собі якийсь неспокій. Якесь невловима та неусвідомлена думка стала надокучати йому, розгонити добрий настрій. І тільки тоді йому стало зрозуміло, коли звернув з великого шляху на вузьку дорогу, що вела на хутір: причиною неспокою була Ліда. Чи не поспішив він, беручись підготувати її до вступу в міську школу? Навіщо взяв він такий обов'язок і зв'язав себе? Хто просив його бути вчителем Ліди після того, як вона закінчила початкову школу?

А на це було дві причини: Лабановичеві подобалася гарненька, трохи сором'язлива, чорноока Лідочка, хоч про це він не хотів признаватись і самому собі, а не тільки людям. Друга причина — зайва чарка, випита під спокусливою грушею. Все поетичне оточення влаштованого нашвидкуруч селянського бенкету, приемний туман

у голові піднесли настрої, оповили серце великою доброю, і він, не зваживши тверезо свого поривання, поспішив узяти на себе відповідальний обов'язок. А тепер, глянувши на всі ці події іншими очима, вчитель відчув, що випадкове, скороминуще захоплення збило його з правильного шляху. І справді: що таке для нього Ліда? Яке він має право вриватись у її життя? І що керує ним у його почуттях до неї? Безсторонне бажання допомогти їй? Вивести в люди? Ні, нема чого хитрувати перед самим собою. Напевно, коли б Ліда була така шербата, як мати, то навряд чи з'явилися б у нього такі високі поривання.

Лабанович перенісся думками в майбутнє, щоб уявити собі Ліду, коли вона буде в роках своєї матері. Але сьогоднішня Ліда вибігла саме в цей час з подвір'я назустріч Лабановичу. Жвава, весела й радісна, вона переплутала всі його думки. Лабанович бачив милу дівчинку-підлітка і сприймав її такою, якою вона є — молоденька, готова розцвісти в повній своїй красі. Порівняння з Антоніною Михайлівною вилетіло з його голови.

Ліда зустріла вчителя, привіталась, обняла його руку, пригорнулася до неї, як довірлива дитина.

— Я вас учора чекала, — сказала вона.

Лабанович глянув їй у вічі. Замість відповіді сам запитав:

— Лідочко, ти не смієшся і не кепкуєш з мене за мій вчинок?

Ліда засоромилась. Їй стало незручно: як це вона може сміятися з учителя? І ніколи не чула вона таких запитань від нього.

— Як це я можу кепкувати з вас і сміятись?

— Напивсь я тоді до неприємності й тому не прийшов учора. Соромно було з'явитись у вашому домі.

— Та ніхто ж цього не бачив, — відповіла Ліда.

Вчитель засміявся:

— Ти, Лідочко, кажеш так само, як і моя бабуся Параска. І за це я вас люблю — тебе і бабуся Параску. Ну, то ходім і сядемо за роботу.

І вони попрямували до хати Антоніни Михайлівни.

XVIII

Наближалось літо.

Якихось значних змін у житті Лабановича не сталося. У Верханській школі тепер він залишився сам. Антипик

нишком зник. Де він дівся, Лабанович не знав. І йому теж треба було б відлучитися на короткий час. Він послав листа Садовичу. Лист був написаний у жартівливому тоні, з неясними недомовками й натяками. Використані були такі слова, суть яких була відомою тільки Садовичу та близьким друзям. Відповідь прийшла досить швидко. Садович писав, що його школа стала пристановищем учителів, що з ним живе Янка Тукала, Алесь Лукашевич з-під Щорсів і ще збирається приїхати кілька душ. «На початку липня, не пізніше п'ятого,— писав друг,— повинен бути і ти — неодмінно, обов'язково. Готується колективна маївка. Треба ж, біс його взяв, гульнути хоч раз на рік». Лабанович зрозумів, на що натякає його земляк і близький товариш. Потихеньку і потай готувався він до важливої події в учительському житті. Лабанович був упевнений, що виходить на нову дорогу. Для «маївки», про яку повідомляв Садович, Лабанович задумав написати доповідь на тему про освіту в початкових школах. Він гадав висловити думку про те, які завдання ставлять царські чиновники перед учителями початкових шкіл, і загалом куди спрямована бюрократично-поліцейська наука царської Росії, і що треба протиставити цьому.

Тим часом через день, а коли й через два, ходив Лабанович на хутір Антоніни Михайлівни підготовляти Ліду. Особливої старанності в навчанні Ліда не виявляла. Зате чим далі, тим помітніше збуджувалася в ній досла дівчина.

Деколи поглядала вона на свого вчителя не так, як належить учениці. Вчитель пояснює їй правила додавання дробів; Ліда слухає, а дріб кудись одлітає від неї, ніяк не затримується в голові. А слухає вона, здається, дуже уважно і не зводить очей з учителя. В темних очах з'являється особливий блиск, на губах раптом заблукає усмішка; Ліда ловить себе на цій усмішці, ніяковіє і швиденько хилить голову на підручник. Кучеряве темно-каштанове волосся спадає їй на руки і розсипається по столі. Вчитель перестає пояснювати — голова в неї заболіла, чи що?

— Що з тобою, Лідо? — питає вчитель.

Ліда підводить голову, відкидає з чола темні кучері. Блиск очей гасне, на губах з'являється винувата усмішка.

— Сон мене зморив,— невпевнено відповідає дівчина.

Учитель дивиться на неї з докором. Ліді стає неприємно. Тінь смутку лягає на її обличчя. Вона опускає очі, замикається в собі.

— Отже, це я так цікаво пояснюю правила додавання дробів, що навів на тебе сон,— з ноткою образи зауважує Лабанович.

Ліда мовчить і ще нижче хилить голову. Вона думає якісь свої думи, але які, сказати важко. Деякий час мовчить і Лабанович. Йому зовсім не зрозуміла причина такої поведінки Ліді.

— Може, тобі нездужається? — після короткої мовчанки запитує Лабанович.

Ліда нічого не відповідає. Вчитель здивовано дивиться на неї.

— Чого ж мовчиш, Лідочко? — співчутливо допитується він.

Ліда нічого не говорить. А потім зривається з місця і біжить у свій закуток за полотняною занавіскою.

«Що ж це ще за примхи?» — запитує сам себе Лабанович. І не знає, що робити далі: чи кинути навчання взагалі і йти додому, чи все ж таки з'ясувати причину неврівноваженості в поведінці учениці? В хаті, крім нього й Ліді, нікого не було. Антоніна Михайлівна кудись пішла з двору. Під час уроків вона звичайно виходила з хати, щоб нічим не заважати лекціям. А Ліда, зашившись у свій барложок за полотняною занавіскою, не подавала жодних ознак життя.

— Лідо! — гукнув голосно вчитель.

Дівчина не озивалася.

«Може, вона знепритомніла там!» — захвилювався Лабанович. Він устав з-за столу, обережно підійшов до занавіски. Мить постояв біля неї і обережно відхилив. За занавіскою було досить темно. Ліда лежала на постелі, уткнувшись обличчям в подушку та прикрившись до пояса легкою ряднинкою.

Лабанович нахилився над нею, прислухався до дихання. Дівчина лежала тихо й нерухомо, мов нежива.

— Лідо! — ще раз гукнув її вчитель.

Ліда не поворухнулася і голосу не подала. Вчитель поклав руку на її голівку, погладив волосся:

— Лідочко, що з тобою? Чого мовчиш? Жива ти чи ні?

І цього разу Ліда не озвалася. Тоді вчитель легенько підсунув руку під чорняву голову своєї примхливої учениці, трохи підняв її. Голова була тепла, отже, жива.

Вчитель нахилився ще нижче, а голову підняв вище і поцілував її в щічку, а потім і в губи. Тільки тоді Ліда зовсім ожила, глянула на вчителя, засміялася, засоромилася, а потім суворо сказала:

— Ідіть звідси!

«Ось тобі й дробі!» — зауважив про себе Лабанович, виходячи з-за занавіски.

Він сів за стіл, на своє звичайне місце, з таким виглядом, ніби нічого особливого й не сталося. Одразу він не міг розібратись у своєму вчинкові та почуттях. Але нащо було так чинити? І як почував би він себе, коли б Антоніна Михайлівна застала його за занавіскою? Що б вона могла подумати?

Цілий рій думок закружляв у його голові, а в очах поставала Ліда. Та одне ще не зовсім виразне почуття давало про себе знати сильніше за все: робити так, як зробив він, недобре. Ні до яких певних висновків учитель прийти не встиг: вийшла Ліда. Йй було соромно. Намагаючись не дивитися на вчителя, щоб очі їхні не зустрілися, Ліда сіла на своє місце. Вчитель теж опустив очі, але відразу ж узяв себе в руки.

— Слухай, Лідо,— сухо сказав він, щоб загладити непередбачений випадок.— Хочеш учитися, так учись, а свої примхи треба облишити. А коли не хочеш учитися, то так і скажи: я більше не ходитиму сюди.

Ліда зніяковіла. Вона не чекала таких суворих слів. Смукот і біль відбилися на її обличчі. Низько схилила голову і мовчала. Лабановичеві стало жаль її, але він не сразу з'їхав з сухого вчительського тону:

— Ну, ти подумай, Лідо, до чого доводять твої примхи! — Вчитель сам помітив, що він плете дурниці, але розпочату розмову повів далі: — Що сказала б мати, коли б застала мене з тобою за занавіскою.

«Зовсім безглуздо», — сам собі зазначив Лабанович.

Ще нижче похнюпилася Ліда і нічого не відповідала. Напевно, вона думала, що її вчитель зараз не вартий такої честі.

— То як гадаєш, Лідочко,— уже ласкавіше заговорив учитель.— Будемо вчитись і далі чи закінчимо наші уроки?

Не підводячи голови, Ліда тихо промовила:

— Я хочу вчитись далі.

— Ну, оце вже інша річ,— учитель був задоволений, що до Ліди повернувся голос і вона заговорила. Цим

самим ніби створювалася межа між тим, що сталося, і їхнім теперішнім становищем.

— Якщо вчитись, то вчитись, Лідочко. Більше капризувати не будеш?

— Не буду,— відповіла Ліда і глянула на Лабановича.

— Ну, виходить, усе гаразд. На сьогодні годі вчитися. Іди погуляй, подумай про все і на мене не гнівайся. Все, що я пояснював про додавання дробів, ти постарайся сама зробити за підручником.

Вони попрощались.

Учитель подався додому.

І все ж таки добре діло — дорога. Чого тільки не передумаєш ідучи! Версти дві промайнули в думках про випадок на хуторі. Обміркувавши цей випадок, учитель не картав себе дуже суворо, але застеріг надалі.

І він усе бадьоріше йшов уперед, прямуючи на Верхань.

XIX

Мандрівки на хутір не дуже приваблювали Лабановича. Це був неприємний обов'язок. Уся біда в тому, що винен він сам: хто просив його ходити на ці заняття? Та вже відступати пізно. Коли взявся за гуж, не кажи, що не дуж. Але були й позитивні сторони цих мандрівок: дорогою добре обмірковувалася доповідь. Думки пливли легко і рівно. Багато влучних висловів складалось у голові. Часом учитель навіть зупинявся, діставав з кишені записну книжечку, озирався, щоб не було зайвих свідків, бо люди могли б казна-що подумати, і занотовував вдалі вислови. Тоді здавалося, що варто тільки сісти за стіл, і все полетіть на папір так само складно й вільно, як текли його думки в дорозі. Насправді ж виходило інакше. Записані прекрасні фрази не могли відтворити ту повну і широку картину, що малювалася в його уяві, і взяті окремо мали безпорадний вигляд, як обскубані горобці. Мимоволі пригадався той чарівний замок, який з'явився одного разу Лабановичеві під час прогулянок по околицях Верханя: варто було відступитись на кілька кроків з того місця, звідки вимальовувався замок, щоб він розпався, розвіявся, як дим.

Траплялися в дорозі й інші насолоди. Наприкінці червня пройшли щедрі літні дощі, а потім знову випогодилося. Преходячи в затінку беріз, що росли край

дороги, Лабанович натрапив на ладного боровика, зрадів йому, наче другові свого дитинства, спинився і підрізав його корінчик при самій землі. Став роздивлятися — поблизу сиділи ще два боровики, молоді, здорові. Охайненько почистивши від піску, він загорнув гриби в хусточку і з цими трофеями пішов далі.

Попереду біля самої дороги стояв лісок, переважно березовий. Зрідка траплялись і сосонки, ялинки і навіть кущі ялівцю. Лабанович звернув з дороги і пішов оглядати ліс. «Якраз місце для боровиків», — подумав він і з захопленням завзятого грибника став оглядати найбільш придатні для боровиків лісові схованки. Не пройшов він і півсотні кроків, як раптом зупинився, немов укопаний. Йому рідко коли траплялося бачити таку силу боровиків на зовсім невеличкому клаптику. Гриби сиділи де по одному, де парами, а де й цілими купами. А найцікавіше те, що це були не підберезники, жовтенькі, як ячєня, а чорноголові, найкращі боровики, які ростуть лише в сосняках.

Намилувавшись боровиками, Лабанович, не поспішаючи, приступив до збирання. Він присідав біля кожного гриба, підрізав ножиком корінчик, зскрібав пісок і різне сміття, що прилипло до корінця. Гриби ж були молоді, міцні, важкі, шапки зверху чорні, а знизу білі, наче правдиво. Ну як не втішатися ними? Підняті й очищені боровики щасливий грибник складав на чисте місце в купку. Їх набралось біля сотні. На цій галявинці грибів більше не було та й на сусідніх місцях не трапилося жодного. Кошика учитель не мав. Він вирізав кілька березових прутиків, зв'язав їх тонкими кінцями і нанизав аж цілих три в'язки грибів. З цією добичею й подався на хутір.

Стрічні хуторяни з цікавістю дивилися на вінки грибів, інколи хто-небудь, не в силі змовчати, висловлював уголос своє здивування:

— А! Ото ж грибочки! І так рано з'явилися! І де ви назбирали їх?

Учитель відповідав, нічого не приховуючи. Поки він дійшов до Антоніни Михайлівни, кілька хуторянок кинулись оглядати грибні місця. Здивувалася також і Антоніна Михайлівна.

— Що ж ви будете робити з ними? — поцікавилася вона.

— Віддаю їх вам. Що хочете, те й робіть, Антоніно Михайлівно.

— Ну, годі в нас сьогодні буде добре снідання...

Антоніна Михайлівна взяла гриби і почала перебирати, щоб приготувати їх своїм способом. Одна тільки Ліда не виявила ніякого захоплення здобиччю свого вчителя, і це трохи образило його.

— Лідо, ти любиш збирати гриби? — спитав він.

Ліда винувато посміхнулась:

— Я ніколи не збирала їх. Суніці я люблю збирати.

— Ех, Лідо, Лідо,— з докором сказав учитель, і очі його спалахнули. Він пригадав своє дитинство і свої грибні походи. Різнобарвний ланцюжок картин, образів постав перед його очима. Він не міг стриматися, щоб хоч у загальних рисах не розповісти про це.

— Нема для мене нічого кращого в світі, як ходити самому по грибних місцях і збирати боровики. Люблю я їх. Вони — наче мої друзі, тільки говорити не вміють. Устанеш, бувало, вдосвіта, підеш у ліс, захопивши кошик, на облюбовані зарані місцини. В лісі ще темно, чекаєш, доки добре розвидніє, щоб першим оглянути грибні місця. А там так тихо, так добре, навіть хочеться співати пісень! Ти розумієш це, Лідо?

Ліда не розуміла цього. Вона слухала, а думала про щось інше. Запитання вчителя захопило її зненацька. Посміхнулась вибачливою усмішкою, нагнула голову й тихо промовила:

— Так рано я ніколи не вставала, а ходити в ліс одна боюся.

Її відповідь розхолодила запал учительвих спогадів. Тепер він анітрошки не образився на Ліду: чого було впадати в таке теляче захоплення? На мить Лабанович змовк.

— Ось у тому-то й річ, Лідо, що ти раненько не встала і не була в лісі до схід сонця... Та байдуже,— зупинив себе вчитель.— Будемо продовжувати наше навчання, коли моя екскурсія в ліс не вдалась,— іронічно закінчив він.

Добрих дві години готувалися вони, хоч сидіти в хаті за обридливими підручниками та відмахуватися від мух, коли за вікном ясно, зелено; просторо,— не дуже велика приємність. Але треба було повторити все пройдене. Вчитель збирався незабаром їхати в Микутичі до своїх друзів і старався якомога більше підучити Ліду. Повторювали граматику, синтаксис, робили граматичні розбори,

писали диктанти, розв'язували задачі... Там, де в підготовці не все було добре, вчитель не відступав, поки Ліда повністю не засвоювала того чи іншого питання. Часом у таких випадках вона впадала в розпач.

— Нічого з мого вступу не вийде,— казала Ліда. Незадоволення і безнадія чулися в тоні її голосу.

— Про це, Лідо, ти не думай, бо коли почнеш це забирати собі в голову, то тоді й справді нічого не вийде. Веселіше дивись на речі.

Учитель терпляче пояснював дівчині те, що було засвоєно нею не зовсім твердо. Нарешті, дійшовши до повного розуміння, вона веселішала.

— Ну, от бачиш. Не слід опускати руки перед труднощами,— підбадьорював учитель.

Загалом же тепер Ліда стала серйозною і в стосунках з учителем була стриманою і навіть ніби трохи холодною. Після відомого випадку за полотняною занавіскою вона не виходила назустріч Лабановичеві і не проводжала його, коли він ішов з хутора до Верханя.

— Ну, зробимо перерву,— сказав Лабанович і підвівся.

Ліда залишилася сидіти за столом. Вона думала про поїздку Лабановича в Микутичі. Чомусь їй не хотілося, щоб він туди поїхав. Сказати ж про це вчителеві не наважувалася.

— Чого замислилася, Лідо? — спитав він.

Ліда ще нижче нагнула голову:

— А так, нічого.— Потім звела очі на вчителя і тихо сказала: — Не треба вам їхати в Микутичі.

Лабанович здивувався.

— Чому? — запитав він.

— Так,— відповіла Ліда,— не знаю, але не їдьте.

Вчитель більше нічого не добився від Ліди. Вона підвелася з-за столу і вибігла з хати.

Тим часом Антоніна Михайлівна підсмажила гриби, щедро заправила їх сметаною.

— Давайте трохи перекусимо. Покуштуєте моєї смаженини й скажете, чи годяща з мене куховарка.

Вона заслала стіл білою скатертиною, принесла тарілки, селянську закуску, поставила графинчик наливки та гриби.

Лабанович мусив визнати, що таких смачних грибів він не їв ніколи. Ліда також хвалила гриби і їла із задоволенням. А потім сказала:

— Піду Колю покличу, нехай і він покуштує.

Коли вона вийшла з хати, Антоніна Михайлівна, трохи помовчавши, сказала:

— Забаламутили ви голову моїй Ліді...

В цих словах учитель відчував і інше, не сказане: «А коли це так, то ти ж і не кидай її».

Учитель почував себе ніяково, проте спромігся витиснути кілька слів:

— Дитина вона ще. Все це минеться в ній.

Ідучи до Верханя, вчитель багато про що думав. І думки свої закінчив він українською піснею:

Ой не ходи, Грицю,
Та й на вечорниці.

XX

На шкільному ганку Лабановича зустріла бабуся Параска. З її заклопотаного обличчя та з тієї хитрої усмішки, що світилася на ньому, вчитель догадався, що бабуся має якусь новину. Але бабуся не поспішала говорити, бо не знала, як буде сприйнята новина.

— Ти, бабуся, щось ховаєш від мене,— зауважив учитель.

— Цього, паночку, не сховаєш,— відповіла бабуся і, понизивши голос, тихо промовила: — Гість до вас приїхав!

— Гість? Який гість? — запитав Лабанович.

— Не сказав, хто такий — не назвався.

— А де він.

— Там,— показала бабуся на двері, що вели до кімнати вчителя.

Поки йшла ця розмова, невідомий гість підкрався до дверей і замкнув їх на ключ. Лабанович помітив це тільки тоді, коли постукав у двері, а потім і штовхнув їх. Але двері не відчинялись, і ніхто не озивався.

«Заснув там, чи що? І хто це такий?» — думав Лабанович, стоячи біля дверей. Він постукав сильніше. Невідомий гість затарабанив зсередини пальцем у двері, вистукуючи цілу мелодію: тра-та-та! тра-та-та! тра-та-та!

«Хтось із близьких друзів,— подумав Лабанович,— але хто?» Він надав басовитості своєму голосу, постукав ще раз і запитав:

— Терем-теремок! Хто в теремі живе?

Пискливий голос з-за дверей, теж змінений, відповів:

— Я, мишка-шкряботушка! А ти хто?

— Я — ведмідь, — відповів Лабанович, — можу виламати двері.

— Цельшинський? — спитав тим же пискливим голо- сом гість.

І тут якимсь чином у пам'яті Лабановича промайнув спогад про зустріч з Турсевичем на Поліссі. Лабанович тоді теж позбиткувався з приятеля, як тепер збиткується гість з нього.

— А-а-а! — вигукнув Лабанович. — Загадка розгадана. Відчиняй, Максиме, двері!

В замку скреготнув ключ. Двері відчинилися. Справді, це був Турсевич. Відступивши крок назад, він пригнувся, однією рукою вперся в коліно, а другою показував на Лабановича і реготав.

— Не чекав мене? — спитав він.

Замість відповіді Лабанович кинувся до приятеля — міцно обняв його.

— Чекати-то я чекав, але тільки не сьогодні. Чому ж не написав, коли приїдеш? Я ж зустрів би тебе.

— А я вирішив піднести тобі несподіванку, застати тебе зненацька, — відповів Турсевич, а потім запитав: — Ти де ж це бродиш?

— Де я був, там тепер мене нема.

— Чи бач, який конспіратор! Ну, покажися, що ти за людина.

Турсевич узяв приятеля за плечі, повернув його праворуч, ліворуч, заглянув в обличчя.

— Нічого, можна сміливо приймать у солдати, — закінчив свій огляд Турсевич.

— Краще, брат, бути арештантом, ніж слугою царя, — жартом відповів Лабанович.

— Ну, це як на чий смак, — зауважив Турсевич, — а щодо мене, то я не хотів би бути ні тим, ні тим.

— А коли б перед тобою поставили таку дилему: солдат чи арештант? Що вибрав би?

Турсевич вважав, що це запитання не має під собою ґрунту, і відповіді на нього не дав.

— Ні солдатом, ні арештантом бути не хочеш, — зауважив Лабанович. — А я, брат, живу за приказкою: од торбиці й од в'язниці не зарікайся. Ну, та гаразд, — перебив він самого себе. — Радий, що ти приїхав... Скажи, як подобається тобі моє нове місце?

Турсевич задоволено хитнув головою і сказав:

— Гм! Добре місце, ей-ей! Не те, що наше колишнє Цельшине; простору багато, світ видно.

— А я з приємністю згадую Цельшине. І коли думаю про нього, а думаю часто, то мене огортає жаль, ніби я втратив щось дороге, може, тому, що там покинута часточка душі,— з ноткою смутку промовив Лабанович.

— Знаю я, що ти втратив, вірніше, кого втратив: Ядвісю,— пожартував Турсевиц, уважно глянувши на приятеля.

Лабанович трохи збентежився. Само слово «Ядвіся» боляче відгукнулося у серці, і спестережливий Турсевиц це помітив.

— Що, неправду сказав? — не збиваючись з жартівливого тону, сміючись, вигукнув Турсевиц, але відчувши, що він торкнувся рани в серці Лабановича, вже серйозно додав: — Ти, Андрійку, не гнівайся і не сердься на мене. Даруй, якщо зачепив твою болючу струнку. Ядвіся ж варта того, щоб по ній часом і зітхнути.

Лабановичу хотілося сказати: «Поки житиму, пам'ятатиму її. Та зникла вона з мого неба і сліди замела за собою».

Турсевицу ж він відповів, також переходячи на жартівливий тон:

— Бачу, що й ти по ній зітхаєш.

— Ну, де вже мені відшукати те, що з воза впало,— махнув рукою Турсевиц.— Хочу ще повчитися, а тоді й женитися.

— Гаразд, гаразд, братику! Спогади на потім,— заметушився Лабанович.— І був би я дурнем, коли б не запитав тебе: їсти хочеш?

Не даючи приятелеві опам'ятатися, Лабанович гукнув:

— Бабусю Параско!

Увійшла бабуся, окинула поглядом молодих учителів. Вона побачила, що вони раді один одному, і їй стало легко на душі.

— Ось що, бабусенько,— звернувся до неї Лабанович,— напечи нам картопляних пиріжків: Максим Устимович,— Лабанович показав рукою на Турсевица,— ніколи в житті не тільки не їв, але й не бачив таких пиріжків.

Бабуся Параска так і засіяла, а Лабанович вів далі:

— Ось, бабусю, три карбованці. Пошли Пилипа в монопольку, нехай візьме півкварти. До нас приїхав гість.

Треба почастивати його так, щоб ні нам, ні людям соромно не було.

Бабуся приязно всміхнулась і вийшла з кімнати.

— Золота бабуся,— сказав Лабанович.

Турсевич розважливо озвався:

— Навіщо такі турботи!.. Андрій, не дурій!

— Не щодня ж так буває. Пригадай, скільки часу ми не бачились. Отже, як не відзначити такої події?

— Ну, це я так собі сказав, для годиться,— засміявся Турсевич і потряс Лабановича за плечі.

Поки бабуся Параска поралася на кухні, господар та гість вирішували, як зручніше розміститися.

— Попереду ціле літо,— сказав Лабанович,— тобі ж треба взятися за зубристику, ото ж давай влаштовуватись, як зручніше й краще для тебе. Ось одна кімната, а ось друга. Є канапка і ліжко — вибирай, що хоч. Стіл спільний.

Турсевич кумедно розвів руками, ніби дивуючись такому багатству в квартирі друга.

— Така розкіш, такі скарби! Не знаєш, що брати і що вибирати,— сміявся він. І з приводу цього згадав один випадок: — Якийсь бідний чоловік зустрів учителя і звернувся до нього з проханням подати йому грошову допомогу. «І радий би я вам допомогти, але де візьмуться гроші в бідного сільського вчителя?» — «Ви сільський учитель? — здивувався чоловік. — Даруйте мені, я цього не знав». Він поліз у кишеню, дістав троячку і простягнув її вчителю.

— Чи сміятися тут, чи плакати? — озвався Лабанович і додав: — Краще посміятися. Зате в учителя сумління чисте: це не здирик-урядник, не пристав і не волосний писар. По-моєму, сільський учитель найчистіша людина в царській Росії.

— Приємно чути такі відгуки про нашого брата,— вставив слово Турсевич. — Та воно, може, й правда. Але не слід забувати однієї обставини: посади ти нашого брата біля смачної і пухкої паляниці, то чи не збочить і він, як ти гадаєш?

За дружньою розмовою та спогадами про минулі дні, про знайомих час ішов непомітно. Бабуся Параска приготувала закуску, накрила стіл білою, немов сніг, скатертиною, поставила тарілку, поклала ножі й виделки і тоді принесла чималу сковороду з пахучими шкварками

та яечнею. Згодом з'явилися і славнозвісні бабусині картопляні пиріжки.

— Ну, що ти скажеш про бабусю Параску? — запитав Лабанович.

— Молодець твоя бабуся! — похвалив Турсевич.

— І легенда про вчительську бідність не зовсім відповідає дійсності, — сказав Лабанович, показуючи на сковороду зі шкварками, на півпляшки горілки та на картопляні пиріжки. — Ну що ж, давай пропустимо по чарочці: за нашу зустріч, за нашу вчительську бідність, за чистоту й святість!

— Приймаю! Амінь! — ствердив Турсевич, беручись за чарку.

XXI

Давні друзі й приятелі, Турсевич і Лабанович, розмістилися в квартирі якнайкраще. Все поділили, розмежували, і один ні в чому не заважав другому. Можливо, цьому сприяла вчительська бідність, про яку розповідав Турсевич, та вчительська «святість і чистота», за яку піднімав чарку Лабанович.

Кожний з них, у міру своїх душевних сил, особливостей характеру, приносив данину на олтар дружби і приятелювання, коли говорити високим стилем. У певні години вони розходились — у кожного була своя дорога. Турсевич брав підручник, ішов куди-небудь у затишний куточок і старанно брався за підготовку до інституту. До серця припало йому верханське кладовище — особливо після того, як Лабанович розповів про невідому пару закоханих, яка знайшла собі там затишний притулок і схованку. Сам господар теж мав свої місця, вирушав у ліс по гриби, хоча натрапити на таке незаймане місце і силу-силенну боровиків, як пощастило йому нещодавно, більше не доводилось.

У певні години приятелі сиділи разом, розмовляли, сперечалися, не погоджувались один з одним, але в межах збереження дружби. Цьому також сприяла й та обставина, що друзі жили під однією стріхою не дуже довгий час. Вони вважали, що знають один одного до найменших подробиць. Та й у народі побутує проста мудрість: щоб пізнати людину, так з нею треба з'їсти пуд солі. Наші друзі не з'їли ще й одного фунта солі, а між ними почали виникати суперечки, які чим далі, тим більше роз'єднували їх і прокладали між ними таку межу,

яку переступити не так легко. Зачіпкою до цих суперечок, звичайно, була Державна дума, вірніше сказати, — політичні питання. Турсевич у своїй політичній спрямованості не йшов далі кадетської партії. Вона була для нього політичним ідеалом.

— О, коли б тільки в Росії добилися того, що ставить своєю політичною програмою конституційно-демократична партія! — казав Турсевич. — Вже одне те, що в кадетській партії зібраний кращий цвіт російської інтелігенції — професори, адвокати, лікарі, інженери, — багато про що свідчить і вигідно рекомендує саму партію «народної свободи».

— Припустимо, що кадети здійснили свою програму, — вставив слово Лабанович. — Чого добився б тоді народ?

— По-перше, безземельне і малоземельне селянство отримало б землю. По-друге, самодержавний лад був би обмежений, а до того прагне переважна більшість народу. Міністри й губернатори звітували б перед Державною думою. І ми, сільські вчителі, опинилися б у незрівнянно кращих умовах. І все населення мало б широкі політичні права. Ти знаєш, — казав далі захоплено Турсевич — як визначила завдання Державної думи кадетська газета «Русь»? Головне призначення Думи, яку тепер обирають, — писалося там під час виборів, — і партії «Народної волі» в ній — бути бичем народного гніву. Вигнавши та віддавши під суд злочинних членів уряду, їй доведеться займатися тільки невідкладними заходами, а вже тоді скликати справжню Думу — на ширших основах. Хіба це в наших умовах мала програма? — з виглядом переможця запитав Турсевич і додав: — Поможи тільки їм, боже, добитись її здійснення.

— Але поки що, — зауважив Лабанович, — жодного царського сатрапа Дума під суд не віддала. А хіба їх нема за що судити? Виходить навпаки: сатрапи самі починають цитькати на Думу. Трохи згодом вони не тільки цитькатимуть, але й тупатимуть ногами, а може, і по шапці їй дадуть. Ось ти посилався на газету «Русь». Я тобі наведу слова іншої кадетської газети. Вона писала про те, що успіх кадетів на виборах звернув на себе увагу «сфер» і навіть занепокоїв ці «сфери», тобто сатрапів. Але потім «сфери» отямилися, роздивилися, прислухалися і прийшли до висновку, що успіх кадетів на виборах і сама кадетська Дума просто вигідна царизмові... А кадети нехай собі пошумлять, помахують кулака-

ми,— битися ж вони не полізуть,— нехай покритикують уряд і навіть погрозять якомусь міністрові. Ніякого страху в цьому нема, бо ні кадетська і ніяка інша Дума міністрів не призначає. Мені здається, що ця кадетська газета, а називається вона «Наша жизнь», стоїть набагато ближче до правди, ніж твоя «Русь».

— Отже, по-твоєму, самий факт існування Державної думи не має ніякого значення? — нахмурившись, запитав Турсевич.

Лабанович опустив очі. В першу мить він не знаходив вірної відповіді. Треба було задуматися на якийсь час, щоб відповісти дотепніше, і він сказав, зайшовши здалеку:

— Одна добре знайома мені вчителька — не знаю, де вона тепер і що з нею,— розповіла про босяка, який просив грошей на випивку. Коли вчителька спитала; скільки ж йому треба, босяк глибокодумно приставив палець до чола і сказав: «Уперше стикаюся з таким філософським запитанням!» Так ось і мені залишається повторити слова того босяка в зв'язку з твоїм запитанням.

Турсевич зневажливо махнув рукою:

— Державна дума є реальністю; виходить, її буття є явище розумне.

— Заліз ти, брат, у такі філософські нетрі, звідки й не вибратись. «Усе реальне — розумне»,— іронічно підкреслив Лабанович. — Самодержавний лад — теж реальність, і, отже, розумний? Навіщо ж тоді боротися з ним? Ти починаєш впадати в софістику. Життя і природа та всі явища життя не перебувають у стані спокою та нерухомості. Ще стародавній грецький філософ сказав: «Усе тече і все змінюється»,— причому все це не обходиться без боротьби. А все, що має початок, те має й кінець. Ось чому я так переконаний у тому, що й самодержавству з придуркуватим Миколкою прийде кінець не сам, а внаслідок революційного повстання всього народу. Але не кадетська Державна дума прикладе до цього свою руку: кадетська Дума — гальмо народного повстання проти коронованого опудала на троні. А тому, хто любить народ, іде з народом, треба стати на шлях нещадної, розумної боротьби, боротьби за єдиним планом в ім'я скинення ідола з трону і його помічників, прислужників та підбрехачів. Гадаю, що ця моя оцінка Державної думи для тебе ясна.

Турсевич, здивований, розгублено розвів руками, пильно подивившись на свого колишнього учня, а теперішнього друга.

— Ого-го! — вигукнув він.— Не сподівався я почути від тебе таку... Ну, як тобі сказати... концепцію... Далеко ж ти махнув!.. Давай будемо щирими: скажи, до якої партії ти належиш?

— Коли бути щирим, як ти кажеш, то відповім тобі: ні до якої партії я не належу.

— Чому ж це так? — спитав Турсевич.

— А ось чому: інколи мені здавалося, що правду несуть кадети. Ну, розумієш: «кращий цвіт російської інтелігенції», як рекомендуєш їх ти. А згодом, прислухавшись до есерів, я подумав, що правда на їхньому боці, і готовий був стати на їхні позиції. Але довелось і доводитись мені, як і кожному з нас, хто шукає правди, послухати й соціал-демократів. Переконливо, ґрунтовно, правильно говорять вони... Є одне спільне і для есерів, і для соціал-демократів: прагнення повалити самодержавний лад. А на чиєму боці правда, я ще не знаю твердо. Та я думаю собі, що життя і подальша боротьба за народну владу покаже, хто стоїть на вірному шляху, а хто помиляється. Тоді я пристану до тих, хто говорить правду.

Турсевич докірливо похитав головою.

— Ех, Андрію, Андрію! — з ноткою жалю в голосі промовив він.— Тебе вже було попереджено в революцію, і досить грізно. Погрався — й годі, бо ти граєшся з вогнем. А є приказка: «Біля води намокнеш, біля вогню обпечешся». Я стою за еволюцію. Всякому явищу на світі свій час. Дитина не стає зразу ж дорослою людиною. Нашо вріватися насильно і втручатись у хід подій, які від тебе не залежать? Ось благодійники людства підбурили народ на страйки, на повстання, на розгром поміщиків. І що ж вийшло? Ти знаєш оповідання з шкільної хрестоматії, як хлопчик розпукував бруньки, пуп'янки квіток, аби вони швидше зацвіли на клумбі. Розпукав їх невчасно, і квітки загинули.

— А я тобі наведу інше оповідання, як батько навчав синів, щоб вони жили в дружбі й злагоді. Пам'ятаєш про віник? Поки віник був зв'язаний в один пучок, сини зламати його не змогли, а розв'язали — по стеблині поламали легко. Так ось, коли народ усвідомить свої інтереси і свою силу та буде міцно об'єднаний, тоді він

легко вимете бруд зі своєї хати: царя, князів, графів і всяку іншу нечисть. За це я і буду боротись. Закон еволюції — це одне, але є й закон революції. Одне без одного не обходиться. І знаєш, мій любий, — в учительському інституті нічого тобі про це не скажуть.

XXII

Після таких суперечок друзі відчули, що їхня приязнь дала велику тріщину, що їхні шляхи розходяться в різні боки і ніякі розмови їх уже не зведуть. Турсевич широко жалів свого друга, як людину, що, очевидно, ступила на небезпечний шлях, як людину, що свідомо обрала страждання, острог і неволю. Чого ж іншого можна сподіватися на такому шляху? «Чому він так робить? — на самоті сам себе запитував Турсевич. — І хіба це вірний шлях?» Його, Турсевичів, обов'язок застерегти молодшого та менш досвідченого в житті приятеля від тієї небезпеки, по краю якої він ходить.

І Турсевич твердо вирішив поговорити з Лабановичем про це, тільки не тепер, коли запал суперечок ще не спав.

У свою чергу, Лабанович співчував Турсевичу, як доброму другові дитячих та юнацьких років. Перед його очима постало Полісся, мандрівки до Любашева, куди перебрався Турсевич із Цельшинської школи, їхні розмови й суперечки. Тоді суперечки не розлучали їх, а, навпаки, ще більше зміцнювали дружбу. Жаль було Турсевича, як людину, яку заїло міщанське прагнення до спокійного й ситого шматка хліба і мирного, безтурботного життя. В цьому прагненні було щось спільне між Антипиком і Турсевичем. Але ні Лабанович, ні Турсевич нічим не виявляли цих прихованих почуттів один до одного, намагалися не заводити розмов ані про ці почуття, ні про ті позиції, на яких тепер стоять вони, ніби нічого особливого між ними не сталося.

Турсевич ще більше заглибився в підготовку до вступу в учительський інститут. Лабанович бродив по верханських околицях. Ще раз відвідав і те місце, звідки можна було бачити примарний замок.

Тим часом наближався день від'їзду в Микутичі, де нелегально зберуться сільські вчителі. Там буде обмірковано програму їхньої політичної діяльності. В країні ж на зрівали не дуже радісні події. Все більше нахабніли сатрапи Миколи Другого і вище підводили голови. Не

такими вже й великими були вимоги Думи в особі її кадетської більшості, але і щонайменші вимоги гальмувались і не виконувалися. В той же час з усіх кінців Росії селяни надсилали в Думу накази про землю, направляли до Петербурга своїх ходаків, вимагаючи негайного розв'язання питання про наділення землею безземельних і малоземельних. Частина думських депутатів, переважно селянських, пропонувала звернутися з думської трибуни до всіх селян із закликом допомогти Думі в боротьбі з царизмом. Кадетська більшість на це не пішла, та й як вона могла піти, коли самі кадети були ті ж поміщики та представники буржуазної інтелігенції? Вони надсилали «запроси» міністрам, метушилися. Міністри ж або зовсім не відповідали, або, з свого боку, погрожували, і їхня погроза була дійовішою. Вперто розносилися чутки про розпуск Думи. На той час був призначений новий міністр внутрішніх справ, Горемикін. Ще не встиг він увійти в свою роль, а вже з'явився вірш:

Милый друг, не верь надежде,
Горемыкину не верь:
Горе мыкали мы прежде,
Горе мыкаем теперь.

Поки в Державній думі збиралися написати звернення до народу, до селян царської Росії звернувся не хто інший, як сам Горемикін.

Якщо в селян і були ще надії отримати через Думу землю, то горемикінське звернення,— а звертався він від імені уряду,— розвіяло ці надії вщент. Горемикін застеріг селянство від надмірної жадоби до землі, від поспішного прагнення заволодіти нею в найкоротший час, бо селяни, бач, як діти, часто не розуміють того, чого вони хочуть. Горемикін утовкмачував народові, що цар та його слуги завжди турбувалися і надалі турбуватимуться про народ, бо не забувають його інтересів. Розв'язати ж з одного маху таке питання, як земельне, неможливо, бо воно дуже й дуже складне. І не треба вірити тим крикунам, що обіцяють народові золоті гори. Все прийде у свій час.

«Ось це реальна і знайома політика,— думав Лабанович, читаючи горемикінське звернення.— Але як сприйме народ його?» Залишки віри в Державну думу, які ще жевріли в свідомості вчителя, тепер були розбиті. Він ще більше переконався в тому, що в суперечці з Турсевичем правда була на його боці, на боці Лабановича.

І тут він — уже вкотре — мимоволі пригадав те місце, з якого так гарно вимальовувався з димчастої далечини примарний замок. Чи не була й сама надія на Державну думу такою ж ілюзією, як той неіснуючий замок?

Горемикінське звернення до народу справило гнітюче враження на Лабановича. Особливо неприємно, що це відбулося майже напередодні поїздки в Микутичі. Чорна реакція натискає чимраз сильніше. Як відіб'ється вона на зібранні сільських учителів, на їхньому настрої? Чи не нажене страху і чи не остудить вона гарячих поривань недосвідчених у боротьбі товаришів? Була велика потреба перекинутися живим словом, поділитися думками з близькою людиною.

Ближчої людини, як Турсевич, у Лабановича тут не було. Правда, вони посперечались і зовсім розійшлися в поглядах на Державну думу та політичну боротьбу. Але ж суперечка — не сварка, і дружби не розбила, хоч і зробила в ній розколіну. В певні години дня друзі сходилися до хати: це була пора сніданку, обіду, вечері і пізні літні вечори.

— Може, ти маєш охоту прогулятися зі мною по до-розі на Шабуні? — запитав якимось Лабанович Турсевича. Цю пропозицію Турсевич зрозумів як спробу з боку дру-га повернути згоду і попередню приязнь між ними, яка, що не кажи, була порушена недавніми суперечками.

— А що це за дорога така, та ще й на Шабуні? — запитав Турсевич. Було видно, що він не від того, щоб прогулятися.

За якоюсь дивною асоціацією Лабановичеві згадався один євангельський епізод. На запитання Турсевича він жартома відповів:

— Перед тим як іти на проповідь, Христос постився сорок днів і сорок ночей. Після чого він пішов у пустиню помолитися. Там зустрів його диявол. Диявол почав спокушати Христа. Він вивів його на високу гору, показав усі царства на землі та все їхнє багатство. «Все це я віддам тобі, — сказав диявол, — якщо ти вклонишся мені!» Що відповів Христос дияволу, ти знаєш: «Кланя-тися можна тільки богові!» — і нагнав спокусника геть. Я, звісно, не диявол, а ти не Христос, і нічого тобі не обіцяю, крім одного: я покажу тобі чудо природи.

Турсевич насторожився. В незвичайній відповіді прия-теля він відчув натяк на якусь загадкову притичину, що носив у серці Лабанович.

— При чому ж тут диявол і Христос, проповідь і спокуса? — поцікавився він.

— А це, розумієш,— аналогія, правда, дуже далека: диявол вивів Христа на високу гору, а я тебе хочу повести на пагорб, звідки все далеко видно, і показати щось схоже на міраж.

— Ну, гаразд, давай підемо — глянемо, що там за міраж, чудо природи,— погодився Турсевич. Йому хотілося пройтись верханською вулицею та поглянути на село, якого він ще як слід і не бачив.

Не встигли вони відійти і ста кроків від школи, як зустріли помічника писаря — Хрипача. Хрипача, так само як сову, рідко траплялося стріти вдень. Він майже ніколи не буває тверезий, а завжди або дуже п'яний, або добре напідпитку. Зараз він був лише напідпитку. Не доходячи трьох кроків, Хрипач скинув кепку і галантно вклонився вчителям. Це був уже підстаркуватий чоловічок невисокого зросту, його синювато-сірі очі бігали, як у злодія. Посивіла борідка, охайно підстрижена, надавала йому вигляду містечкового адвоката, яким він, по суті, й був. Крім своєї роботи на посаді помічника писаря, Хрипач писав різні прошення, скарги, що складало значний прибуток у бюджеті волосного гіркого п'яниці. Був також дописувачем і в місцевих чорносотенних листках, стоячи на позиціях «істинно руської» людини.

— Просвітителям народу мое вшанування! — сказав Хрипач, подаючи руку Лабановичеві, а потім і Турсевичу.— Хрипач мое прізвище,— промовив він при цьому.— Ну то що? Крамольна Дума доживає свої останні деньочки,— вірте мені! Читали звернення до народу міністра Горемікіна? Голова, світла голова! Правда?

— А по-моєму, у вас, Микодиме Полуектовичу, голова світліша, ніж у Горемікіна,— озвався Лабанович.

Хрипач обома руками потиснув йому руку.

— Що ви, що ви! Я — бліда тінь його. Хіба можна порівнювати мене з такою високопоставленою людиною!

Вчителі пішли далі. Хрипач подався у бік волості. Йшов і півголосом виводив:

Эх, ты Русь, ты, Русь святая!

— Ось така погань, такі паразити й є опорою царського трону,— говорив Лабанович.— А нюх у нього є: Думу розженуть.

— Тебе ж це не повинно боляче обходити,— зауважив Турсевиц,— ніякого значення ти їй не надаєш.

— Справа не в Думі, а в тому, що царські кати набираються сили. Але я пригадую один вірш, який дуже люблю:

Как, февраль, не злися,
Как ты, март, не хмурься,
Будь хоть снег, хоть дождик,—
Все весною пахнет!

У розмові на теми дня підійшли вони до того місця на пагорбі, звідки вимальовувався замок. Лабанович зупинився, вигукнувши: «Стій!» — і глянув у протилежний бік. Чи то він зупинився не на тому місці, чи то була інша прозорість повітря, чи, може, і хвилювання самого Лабановича було тому причиною, але тільки цього разу окремі частини замка не зливалися в єдине ціле і не давали бажаного зображення. Збентежений, Лабанович оглянувся навкруги, ступив кроків два вперед, потім подався назад, не зводячи очей з тієї далини, де раніше виступав замок.

— Що з тобою? — запитав Турсевиц.— Чи не надумався ти кадриль танцювати?

Лабанович, здавалося, не чув запитання друга і все тупцював, то подаючись уперед, то відступаючи назад.

— О-о! З цього місця! — зраділо промовив Лабанович.— Іди ж поглянь! — Він добре бачив контури замка, вежі й купол на одній з них. Турсевиц підійшов і став дивлятися у те місце, куди показував друг.

— Нічого не бачу,— сказав він.

— А ти придивись: онде там, отам! Бачиш — вежі!

— Жартівник ти,— засміявся Турсевиц,— ну бачу. Стоять дерева на різній відстані, пагорки між ними... Чи то очі твої зраджують, а чи занадто розвинена уява?

— Отже, здатність сприймання в нас різна,— розчаровано промовив Лабанович.— А я хотів сказати тобі: ось він, ілюзорний замок! Чи не така ж ілюзія й Державна дума? Не вийшло, ефект не вдався. Прошу пробачити... І як це ти не бачиш того, що так ясно стоїть у мені перед очима?

XXIII

Турсевиц довго не випускав руки Лабановича.

— Ти ж, Андрійку, не затримуйся там. А то, знаєш, самому в чужій школі — як тобі сказати? — незручно.

Говорячи так, він уважно вглядався в обличчя, в очі Лабановича, ніби хотів прочитати думки та настрої приятеля. Турсевич догадувався, що вчительська молодь, захоплюючись революційним рухом, збирається нишком для якоїсь забороненої справи. Відверто говорити про це він на наважувався: побоювався, щоб приятель не подумав про нього як про реакціонера, людину, яка не співчуває революції. Лабанович, зберігаючи конспірацію, навіть Турсевичеві не казав, чого їде в Микутичі, — йому просто хочеться довідатись, як живуть рідні, мати, брати й сестри, та побачитися з друзями.

— Ти на мене дивишся так, ніби я, сховавши під полою сокиру, іду на розбій або вирушаю до Америки.

— А як же тобі вірити? — жартома відповів Турсевич. — Чи мало які думки могли тобою оволодіти в польській глушині! — Він ще раз міцно потис руку Лабановичу і серйозно сказав: — А все ж таки будь обережним... Андрійку! Я тебе люблю, ну, і поважаю — довго не засиджуйся, бо мені самому без тебе сумно.

Бабуся Параска, причаївшись за дверима, прислухалася до розмови гостя з господарем. А почувши, що Лабанович вирушає з кімнати, вона шмигнула до своєї комірчини і звідти крізь прочинені двері дивилася в коридор, на свого «монашка». Лабанович зайшов до неї.

— Ну, бабусю, йду на станцію. Поїду не більше як на два-три дні. А ти вже доглядай гостя. Всього доброго, бабусю Параско!

Він подав їй руку. Бабуся так розчулилася, що сльози покотилися по її сухорлявих зморшкуватих щоках.

— Ну, дай вам боже щасливої дороги та здоровеньким повернутися.

Вона вийшла на ганок і з материнським смутком дивилася на Лабановича, поки він не звернув праворуч і не зник за будинками, де дорога спускалася у видолинок.

Бабуся пішла в свою комірчину, щоб іще раз побачити «монашка», коли він буде підійматися на пагорок. З бабусиноного віконця було добре видно пагорок і панський двір, повз який пролягав шлях. Постать Лабановича впливла з видолинка і з'явилася на пагорку. Він на мить зупинився й оглянувся назад. Це дуже втішило бабусю Параску. Вона загадала: коли оглянеться, то з ним нічого погано не скоїться в дорозі, і він щасливо повернеться назад. Бабуся з полегкістю зітхнула, пере-

хрестила вчителя і стала поратися в кухні, згадавши про гостя.

Подорож — велика вона чи мала — щоразу хвилювала Лабановича і настроювала його думки і почуття на солідко-журливий лад. Місце, яке він покидав і з яким уже звикся, поставало в іншому світлі й забарвленні, і те, чого він раніше ніби не помічав, робилося дорогим і близьким, і з ним жаль було розлучатися. Отак і зараз: згадалося верханське кладовище, вузька стежка-доріжка між зеленню хлібів, яка вела до Тумеля, де протікала Уса і стояв млин. Пригадався і той пагорок, куди вчитель ходив кілька разів милуватися примарним замком. Хоч остання прогулянка з Турсевицем і не дала сподіваного ефекту, проте Лабанович відчував приємність, згадуючи і замок, і місце, на якому впливав він із димчатої далечини.

З такими думками й почуттями наближався Лабанович до хутора Антоніни Михайлівни. Ось і поворот на хутір, і сам він не далі як за півверсти від дороги. Зайти чи ні? Заходити сюди Лабанович, вирушаючи в мандри, не думав. Та й чого? Все, що треба було сказати Ліді, як учениці, він сказав. Але в нього був ще вільний час. Ніж сидіти на станції і чекати поїзда, то чи не краще звернути з шляху і ще раз нагадати Ліді, що вона повинна робити в його відсутність? І потім, хоч він їде й ненадовго, та все може скоїтися. Перед очима постав образ Лідочки. Що поганого в тому, що він по дорозі зайде до неї, щоб зайвий раз поговорити про дальше навчання. І тут же пригадалися слова Антоніни Михайлівни, що Ліда не байдужа до свого вчителя. Отож, бодай що, а не варто заходити. Поки Лабанович отаким чином вагався, розмірковував, чи відвідати хутір, ноги самі понесли його туди.

На подвір'ячку Антоніни Михайлівни нікого не було видно. Підійшовши до самої хати, Лабанович помітив здоровий замок на дверях. Це для нього було рівнозначним тому, коли б при вході висів спеціальний напис: «Просимо до нас не заходити».

«І для чого я прийшов сюди?» — спитав сам себе Лабанович і задвірками, щоб не потрапляти людям на очі, як злодій, попрямував на шлях у бік станції. Ця мало-значна пригода зіпсувала учителеві добрий настрій. І чомусь замок, повішений на дверях, він сприйняв як не-

добрий знак. Але відійшовши кілька верст від хутора, він перестав думати про нього.

День був погожий, тихий. Сонце вже давно перевалило за полудень. Припікало. На далекому заході, з-за зубчатих перелісків, випливали, наче мідні гори, клубчасті хмари, пофарбовані сонцем у червонуватий колір. Як гарно й величаво виринали вони над краєм землі, здіймаючись усе вище й вище! В їхніх звивистих клубах, у химерних і невиразних обрисах таїлася могутня сила землі й сонця, готова скинути на мирні ниви, ліси та долини стріли блискавиць і ріки дощу. Вітерець, який зрідка повівав, зовсім утих. Настала велика тиша. Був навіть якийсь незрозумілий страх у цій незвичній тиші.

Лабанович не міг відвести очей від купчастого громаддя хмар і весь віддався чарам землі й неба. Коли траплялося зручне місце, звідки розгортався широкий краєвид, він зупинявся і кілька хвилин милувався картинами, що поставали перед очима.

За найближчим пагорбом, повз який ішла дорога, ховалася малопомітна, занехаяна залізнична станція. Кілька шатристих лип і кленів з одного кінця її та два занедбаних товарних вагони з другого маячили здалеку. Поминувши пагорок, Лабанович опинився майже на самій станції. Така ж вона тиха, безлюдна, як і ті станції на Поліссі, де він сідав колись на поїзд... Як швидко спливає час! Чи давно він, Лабанович, приїхав сюди вперше, щоб дістатися до невідомого йому Верханя? І ось він зараз знову на цій станції. Тоді була зима, а тепер літо. Тоді він не знав, що таке Верхань, і не думав, що через шість місяців знову доведеться бути на цій самій станції, щоб звідси почати якийсь новий для себе шлях. Усі ці думки й почуття блискавично промайнули в свідомості Лабановича.

На станції він довідався докладно, коли приходить пасажирський поїзд на Мінськ і коли відкривається квиткова каса. Чекати залишалося вже не так і багато. Лабанович вибрав зручну позицію, звідки можна було здалека побачити поїзд, щоб встигнути купити квиток, а в крайньому разі сісти без квитка — з кондуктором легко домовитись у вагоні й дещо навіть заощадити. Найважливіше ж було те, що з цього місця добре видно хмари грози, що надходила. А гроза насувалася повільно, але впевнено й настирливо. Захід супився. Чорна етіна хмар робилася щільнішою і непроникною. За короткий час усе навкруги

змінилося. Сонце потьмарилося та все глибше поринало в хмари. Темрява облягала землю. Далекий приглушений грім раз по раз лунав сильніше, ближче й могутніше. І раптом від темної суцільної завіси хмар відділився довгий сивуватий вал; вигнувшись дугою та охоплюючи півнеба, він швидко котився вперед. Середина дуги якраз мчала на станцію, женучи поперед себе затиснутий клубок грозової хмари. Спалахнула блискавка, ніби якась велетенська вогненна птаха розпростерла свої крила й освітила всю хмару. Десь зовсім близько прогуркотів удар грому. Дмхнув свіжий вітер. Посипалися буйні краплини дощу, впало кілька горошин граду, немов якийсь жартівник сипонув жменю білих камінчиків. А слідом за цим полив дощ як з відра. Поки Лабанович добіг до станції, його добре-таки покropив дощ. Квиткова каса була відчинена. Купивши квиток, учитель наблизився до вікна й замилювався бушуванням грози. Якраз прибув і поїзд, виринувши, ніби з туману, з густого серпанку дощу. Лабанович вибіг на платформу і вскочив у перший пасажирський вагон. Хоч він зараз і вимок, але був веселий та задоволений. Навіть згадалася народна прикмета: коли вирушаєш у путь і тебе намочить дощ, так це на прибуток, на добро.

У вагоні пасажирів було мало. Траплялися навіть зовсім порожні купе. В одному з них зупинився Лабанович. Кілька станцій він простояв біля вікна, милуючись краєвидами. Заводити знайомства з пасажирами та заходити з ними в розмови Лабанович не хотів. Набагато цікавішими для нього були пейзажі, які можна спостерігати з вікна. Грозова хмара попливла далі, розмальовуючи під яскравим сонцем свої величезні, побілілі, немов омیتі дощем, клубчасті гори. Лабанович одчинив вікно і вдихав свіже повітря, очищене громовійцею.

Добре бути в дорозі, яку ти сам собі вибираєш!

XXIV

Сонце зайшло. Легкі вечірні сутінки застинали низини сірувато-тьмяним серпанком, коли поїзд притишив хід перед останньою станцією, куди їхав Лабанович. Ще задовго до зупинки поїзда почуття й думки Лабановича мимоволі спрямувалися на цю станцію. Як же воно буде? Зберуться чи не зберуться хлопці? Проведуть вони свій перший таємний з'їзд чи не проведуть? Зустріне йо-

го хто-небудь чи не зустрине? Садовичу він писав, що надвечір восьмого липня буде на станції Стовбуни.

Як же здивувався та зрадів мій невтомний мандрівник, вийшовши з вагона і побачивши добру юрбу молодих, майже всіх знайомих учителів! Гомінким натовпом оточили вони Лабановича. З деякими з них він палко обнімався, іншим по-приятельському тиснув руки. Голосно говорили, реготали дружним сміхом щасливої молодості, сповнюючи платформу гамором, вигуками, чим привертати на себе увагу пасажирів і начальства станції. В молодому вчительському натовпі Садович був як лідер; був тут і жартівливий, рухливий Янка Тукала, який умів сказати дотепне слово й потішити друзів. З гурту особливо вирізнявся Олексій Алешка, здоровий, кремезний, на добру голову вищий за всіх колег. У вчительській семінарії Лабанович дав йому прізвисько Дід Хрущ. Алешка був на один курс старший за Лабановича, та це не заважало їхній дружбі. Ще в семінарії Алешка запустив собі вусики. Вони були рудуваті. Закручені догори кінчики робили їх схожими на вусики хруща. Це й було причиною того, що Лабанович охрестив приятеля Дідом Хрущем. Алешка не ображався за своє прізвисько, його так і звали. Дід Хрущ ще не зустрічав у своєму житті — правда, прожив він небагато — такої людини, яка могла б звалити його з ніг.

— І в кого ти такий удався? — запитали якось Алешку.

Чи то жартома, чи то серйозно Дід Хрущ розповів, що його предком став якийсь невідомий драгун. А сталося це так. У тій місцевості, де жили родичі Алешки, був маєток графа Буцяньова-Хребтовича. Сталося це ще за панщини. Народ у маєтку був дрібний, мізерний. І от один з графів задумав завести нове, міцне плем'я людей. Усіх своїх чоловіків він переселив кудись далеко і на довгий час. Зосталися самі жінки. Буцяньов-Хребтович звернувся з проханням до губернатора прислати на постій до маєтку ескадрон драгунів. Хтось із них і став засновником роду Алешки.

Так воно було чи ні, ніхто не знав, і звідки ж знати такі інтимно-секретні справи? Одне лише можна сказати, що Дід Хрущ став достойним потомком свого невідомого предка і маху не давав. А щодо микутицьких чоловіків, то вони навіть захочували зальоти Діда Хруща і казали: «Такий гвардієць! Не шкода і не кривдно, коли

він тут лишить по собі якусь пам'ять, бо і в Микутичах народ також починає дрібнішати».

Поїзд подався далі. Веселий, радісний, збуджений Лабанович злився з натовпом молодих учителів і загубився в ньому. Шумливою, гомінкою юрбою — а було тут душ п'ятнадцять — попрямували вони в бік озера, на дорогу, що вела в Микутичі. Добрих версти дві не вгавали нестримні жарти, штовхани, метушня. Вчителі зараз самі були схожі на своїх школярів, чії пустощі їм доводилося стримувати під час уроків. Улітку, коли вчителі з'їжджалися на канікули, тутешнім жителям не раз доводилося зустрічати їх, але такого напливу вони ще не бачили. Та вчителі, хмільні від своєї молодості, здоров'я й сили, не зважали на це. Хоч вони й не випили, але в цю мить їм здавалося море по коліна.

— Гей, ви, слухайте! — вигукнув Янка Тукала, звертаючись до друзів і намагаючись їх перекричати. — Чого ви гогочете, як жеребці? Давайте заспіваємо пісню, — знаєте, як ті містечкові бунтарі: «Урядника нема? Стражників теж?»

Роздивившись, що нікого нема, вони й гримнули:

Як у нас на троні
Пугало в короні!
Ой же цар, ой же цар,
Православний государ!

Янка Тукала, як регент, махав руками і на все горло тягнув куплет пісні, передражняючи містечкових бунтарів. Учителі були в такому піднесеному настрої, що потішалися словами пісні та кривлянням Янки Тукали.

— Давайте, хлопці, тихіше, — застеріг Садович, — А ти, Янку, волі горлянці не давай, бо і в цих ялівцевих кущиків можуть бути вуха.

З одного боку дороги стояв рідкий сосняк, а з другого — кущі ялівцю, а далі — вільшняк. На розумне застереження Садовича ніхто не звернув уваги. Тільки Янка Тукала, якого, головним чином, стосувалося зауваження Садовича, озвався:

— Що правда, то правда. Ще один з героїв Ібсена сказав: «Коли йдеш у революцію, то не надягай нових штанів».

Учителі дружно зареготали. Сміявся і сам Садович, при цьому він плеснув по потилиці Янку Тукалу, сказавши:

— А нехай ти згориш!

А ніч усе густіше насувалася на землю. Навіть небо на обрії, що ясніло довгий час після заходу сонця, почало тьмяніти й огортатися легкою літньою темрявою. У вишині де-не-де замигтіли, як іскорки, далекі зорі. Скільки разів кожний з нас спостерігав ці картини короткої літньої ночі! З луку, де струмував Німан, злегка подихало свіжою вологою. Тиша, спокій, сон панували навкруги. Лабанович мимоволі пригадав, як багато разів ходив він цією дорогою. Чи давно було, коли вони, зустрівшись на станції з Садовичем, ходили в Панямонь, грали в карти! Але зараз у гомінкому колі вчителів важко було віддатися спогадам, щоб з окремих подій минулого утворити цілісну картину. Хотілося поговорити з Садовичем і про ту справу, заради якої зібралися вчителі. Та обстановка зовсім не сприяла, і говорити на ходу було незручно.

Дід Хрущ, уже наближаючись до шляхетського селища, де було також і лісництво князя Радзівілла, гучним басом затягнув пісню:

Смело, товарищи, в ногу...

Хоч Садович і зробив зауваження бути обережними, але не міг стриматися, щоб не приєднати свого голосу до баса Алешки. Колись у семінарії він стояв на криласі разом з Дідом Хрущем і не хотів поступатись йому в басовитості. Пісню підхопили всі вчителі. Переважна більшість їх була добрими хористами з добрими голосами. З перших же звуків пісня наладилася, полилася дружним потоком молодих, соковитих голосів. Пісня захоплювала самих співаків, підносила ще вище і без того піднесений їхній настрій. Вона піддавала сили й гарту в боротьбі проти зла й соціальної несправедливості.

Вышли мы все из народа,
Дети семьи трудовой.
Братский союз и свобода —
Вот наш девиз боевой!

Натхненно співали вчителі. І чи ж це не правда, що вони вийшли з народу, що вони діти занедбаної, пригніченої трудової сім'ї?

Разом з учителями наближалася пісня до маєтку лісництва магната, пана Радзівілла. Звідси праворуч і ліворуч та далеко вглиб тягнуться безмежні масиви лісів, величезні лани так званої скарбової землі. І всіма цими

неосяжними просторами земель і лісів володіє один стародавній рід польського князя Радзівілла. Чи не занадто довго засидівся він у своєму несвізькому княжому гнізді? Ось чому, порівнявшись з брамою до парку лісництва, бойова пісня задзвеніла ще голосніше та суворіше. Багато кому з учителів, у тому числі й Лабановичеві, здавалося, що й добре злагоджена пісня прокладає шлях перемозі народу над кривавим царем, над його сатрапами й магнатами та над усією зграєю здирників і гвалтівників.

Увесь репертуар революційних тогочасних пісень проспівали вчителі злагодженим хором, проходячи повз лісництво та через шляхетський виселок, а потім і крізь ліс. Тим часом дорога наближалася до трясовини, через яку була прокладена гребля. Обабіч болота густою стіною стояв ліс. Коли, бувало, тихої літньої ночі зупинишся біля греблі й гукнеш, то луна довго бігла краєм трясовини, відбиваючись від стіни лісу, а потім знов поверталася назад уже з трохи зміненим відтінком.

Симон Чечик, Садович, Янка Тукала і всі хлопці з Микутичів знали таку особливість цієї місцини.

— Постривайте, хлопці! — зупинився Тукала.— Погукаємо тут, послухаємо, що нам відповідатиме луна!

Вчителі спинилися. Чечик, Садович і Тукала набрали в легені повітря і разом вигукнули:

— У вас міністри бу-у-ули?!

Голос побіг краєм болота, повернув назад, і всі почувли:

— Би-и-или!

— Хліба вам дава-а-али?

— Дра-а-али!

Кілька хвилин забавлялись учителі, слухаючи перегукання друзів з болотом та лісом.

Пізно вночі прийшли вони до школи Садовича.

XXV

Незважаючи на пізній час, у квартирі Садовича світилася лампа. Тут були й люди: близький приятель Лабановича Микола Райський та мало знайомий йому Іван Тодорик — він закінчив іншу семінарію. Райський лишився за господаря, щоб приготувати вечерю. Це був високий рухливий юнак, такий же тонкий, як і Садович, а характером добрий, сердечний хлопець. Він палко об-

няв Лабановича і поцілувався з ним. Тодорик бігав по кімнаті босоніж, бо так вільніше ногам, казав він, і майже не зважав на гомінкий гурт учителів, який заповнив усе помешкання Садовича. Зрідка перекидаючись то з тим, то з другим хитромудрими репліками, він здійняв зі стіни скрипку, присів на твердій канапці з обдертою оббивкою та й вигравав якісь мелодії.

Манера тримати скрипку та смичок і сама гра свідчили про те, що Іван Тодорик був добрим скрипалем. Лабанович з приємністю слухав музику, вдивлявся в обличчя скрипаля, трохи похмуро і зрідка подзьобане віспою, з насупленими бровами, з міцно стиснутими губами. Широкий лоб та обличчя з гострим підборіддям свідчили про те, що Іван Тодорик, напевно, людина з неабиякими здібностями. Риси обличчя скрипаля нагадували Лабановичеві щось знайоме. Деся він бачив таке обличчя, але де? Нарешті пригадав: Іван Тодорик мав щось спільне з німецьким філософом-песимістом Шопенгауером, тільки той був старий, а Тодорик—ровесник Лабановича.

В школі на квартирі Садовича зупинилися Райський, Янка Тукала та Іван Тодорик. Школа Тукали була верстов за п'ятнадцять від Микутичів, а батьки його жили не так далеко — за Німаном версти за три. Але вже така була вдача в Янки: повноцінною людиною він почував себе тільки тоді, коли знаходився в колі своїх друзів, коли відчував їхнє плече, на яке можна зіпертися, коли бачив їхню руку, за яку можна взятись і йти вперед, не збиваючись з дороги.

Була вже досить пізня пора. Садович, як господар школи та як людина, що взяла на себе керівництво зборами, хоч його в лідери ніхто й не вибирав, виступив з промовою. При цьому він став у належну позу, винув уперед груди та набрав серйозного вигляду.

— Товариші! — почав він басом.— Ми зійшлися і з'їхалися для важливої справи. Всі чесні передові люди Росії повстають для організованої боротьби зі злом і несправедливістю...

— А називаються вони царським самодержавством,— підказав Іван Тодорик і збив промовця з пантелику.

— Не лізь поперед батька в пекло,— жартівливо і в той же час суворо зауважив Садович.— Що треба сказати, я скажу сам. Не забувай, Іване, що не для комедії зібralися ми тут.

— Я й не кажу про комедію,— не вгавав Тодорик.

Садович не звернув уваги на другу репліку.

— Не треба, хлопці, забувати й того, що ми повинні бути дуже й дуже обережними. І це не страх перед поліцейськими мундирами, — цього вимагають інтереси справи. Про всякий випадок я поставив варту. Товариші, справа наша дуже почесна і досить важлива. Докладно про неї ми сьогодні говорити не будемо: ми вирішимо її завтра, і не в стінах школи, де може й шашіль підслухати нас, а в чистому полі. Завтра о дванадцятій годині всі ми зберемося на Пристаньці, недалеко від Ляд. Сходьтєся туди невеличкими групами, щоб не впадати у вічі, щоб не викликати підозріння.

— Правду кажеш, Бас! — підтримав Садовича Владик Сальвесяв. Владик мав дефект у вимові літери «р», а тому слово «правда» в нього звучало як «прпавда».

— Отже, хлопці, завтра! — вів далі Садович. — А зараз розходьтєся по комірчинах та повітках. Не забороняєтєся й з дівчатами погуляти.

Сказавши це, Садович глянув на Діда Хруща. Той лише посміхнувся і хитро кивнув Садовичеві: мовляв, знаєм, який з тебе самого монах.

— У школі зостануться безпритульні бідаки: Андрій, Микола Райський, Іван та Янка — по суті, одне й те ж, що Янка, що Іван, — зазначив з деяким гумором Алесь Садович.

— Боже наш, яку премудрість виголосив ти, Алесю! — не втерпів Тодорик, щоб не кинути репліку.

Садович подивився на Тодорика, похитав головою і сказав:

— Ішов Тодор з Тодоркою, знайшов личак зі шворкою.

— І що ж? — запитав Тодорик.

Очевидно, він був настроений на войовничий лад.

— Ну, то до завтра! — казали вчителі й поволі розходилися хто куди. В школі залишилися господар і його «безпритульні» гості: Лабанович, Райський, Тодорик і Тукала.

— Що ж, хлопці! Сідайте до столу. На велике частування не розраховуйте! — промовив господар.

— А все ж дещо та є, — сказав Райський і гукнув: — Акулю!

Широка, присадкувата, рум'яна Акуля з'явилася на порозі, випливши з кухні.

— Подавай, Акулю, що є, — загадав їй Райський.

Акуля так само мовчки, як і зайшла, сховалася за две-

рима кімнати. Іван Тодорик склав губи трубкою, вирячив очі і, звертаючись до Райського, вигукнув з удаваним здивуванням:

— О-о-о! Побачимо, що це за дещо!

Зразу ж дебела Акуля — вона була сторожихою в школі та разом господинею кухні — принесла п'ять різнокаліберних тарілок, стільки ж зібраних виделок і кілька ножів-інвалідів. Усе це вона розставила й розклала на старому столі, нічим не заславши його. В Садовича скатерок не було — він вважав їх непотрібною буржуйською розкішшю. Потім на столі з'явилась ще одна тарілка з нарізаними шматочками сала, а тоді саморобна дерев'яна миска з хлібом, сковорода з ячнею та величезна глиняна миска з редькою, покришеною кружальцями і заправленою кисляком. Редьки було з доброго піввідра.

Тодорик не міг утриматись.

— Помри, Миколо, і більше не куховар, бо кращого нічого не зробиш, — сказав він Райському.

А Райський, нічого не відповівши, підійшов до книжкової шафи, витягнув з-за шкільних папок квартиру горілки й урочисто поставив її на стіл.

— Це дар від моїх мізерних здобутків, — промовив він. — Вип'єм, як казав Тарас Бульба, за те, щоб хоробро воювали.

Вчителі так пожвавішали, так загомоніли, що їхні голоси зливалися в гамір, де важко було розібрати окремі вигуки.

— Оце так «дещо»! — весело сказав Тодорик.

— Слава Райському, доброму синові Бахуса!

— Дай тобі боже щастя, і долю, й сорочку на пуп!

— Живи, живи, Райський, аж поки не скажеш «годі»!

Як хто вмів і як міг, хвалили Райського за редьку, а головним чином за квартиру горілки. Коли ж випили по чарці за його здоров'я, Райський промовив:

— Отож їжте, хлопці, так, щоб нічого не залишилося, бо після вас і свині їсти не будуть.

— Здорово! — засміявся Тодорик, а Янка Тукала запевнив:

— Не турбуйся, Миколко, все вмемо, і від твоєї редьки зостануться самі тільки спогади.

Вечеря затягнулася далеко за північ. Багато було молодечого сміху, жартів, веселощів. Потім розмова перейшла на ту справу, заради якої поз'їжджалися учителі

з різних кінців країни. На запитання Лабановича Садович відповів, що всього зібралося вісімнадцять сільських учителів і що завтра, вірніше, вже сьогодні, приїде ще троє з-під Койданова. Можна сподіватися, що з Панямоні прибудуть Тарас Іванович Широкий та Базіль Тройчанський. Але на останніх двох покладати надії не варто — вони люди сімейні. Хоч на словах і співчують революції, але брати в ній участь навряд чи погодяться.

— У всякому разі, хлопці, — казав Садович, — завтра ми покладемо початок організації народних учителів у Білорусі. Ми будемо піонерами революційного організованого руху в боротьбі проти проклятого царизму, — трохи риторично, але натхненно закінчив Садович.

Уже давно розвиднілося. Почало прокидатися звичайне життя села.

— Хіба ми будемо лягати спати? — запитав Лабанович і запропонував піти на Німан, «щоб змити гріхи минулого та облачитися в одяг нового Адама», як кажуть попи.

Так і не спали цієї ночі. І запам'яталася вона Лабановичу на все життя.

XXVI

Акуля нашвидкуруч приготувала вчителям сніданок, правда, не такий багатий, як вечеря. Саме в цей час двері до кімнати, де снідали вчителі, розчинилися. Поріг переступив Ничипір Янкавець, а за ним Петрусь Гулик і Симон Лопаткевич. Вони тільки що прийшли зі станції.

— Смачного! — голосно й урочисто привітав Янкавець господаря та його гостей.

Садович, а за ним і гості, підвелися з-за столу, шумно привіталися з прибулими, а потім посадили їх до столу.

Серед учительської голоти найбагатшим був Ничипір Янкавець. У японську війну він добровольцем поїхав на Далекий Схід і закріпився в інтендантстві. Йому довелося бути свідком розгнуданого хабарництва, яке процвітало навколо. Інтендантські компанійські чиновники пропонували йому долю, але Янкавець вважав неетичним обкрадати своє військо; і тільки під самий кінець війни, коли все розлазилося по всіх швах, узяв трохи «на дорогу». А загалом Ничипір був хлопець хвацький, жвавий, бойовий. Любив інколи й гульнути. Ось чому

й зараз, сівши до столу та окинувши його оком, він скомандував Садовичу покликати Акулю. Ничипір дав їй карбованця:

— Принеси півкварту й закуски — хоча б хвоста від тарані. Та на одній нозі... Ну, то як, потрясли самодержавство? — звернувся він до вчителів.

— Струсонемо! — грізно покрутив кучерявою головою Тодорик.

— А сам, Ничипоре, не збираєшся струсонуту його? — поцікавився Лабанович.

Пустився, Микито, в волокиту, то йди й назад, не оглядайся! — рішуче заявив Ничипір.

Тільки тихий та полохливий Симон Лопаткевич несміливо озвався:

— Самодержавство не груша. Дивіться, щоб нас не струсонули, — сказавши це, Лопаткевич поправив на носі пенсне, яке надавало йому досить поважного вигляду.

— А ти гадав, титулярного радника дадуть тобі за те, що супроти самодержавства підеш? — вколов Лопаткевича Янка Тукала.

Вчителі дружно зареготали. Вони часто співали привезену Ничипором пісню про титулярного радника:

Он был титулярный советник,
Она — генеральская дочь.
Он томно в любви объяснялся,
Она прогнала его прочь.

— Ну що ж, хлопці, — сказав після сніданку Садович, — будемо помаленьку вирушати.

— Давайте підемо! — підхопив Тодорик. — На вільному повітрі краще.

— Ти ж попросився з батьками? — запитав Лопаткевича Янка Тукала. Всім впадало у вічі, що Лопаткевич і Гулик хвилювались і, видно, каюлися в тому, що взяли участь у нелегальних зборах сільських учителів. Але відступати не було куди, а признатися в своєму боягузстві не хотілось.

Учителі розділилися на дві групи. На чолі однієї рушив Садович, другу повів Лабанович. Вони добре знали місцевість і всі найпотаємніші стежечки, якими можна вийти на дорогу, що вела до Пристаньки. Пішли різними шляхами. Садович попрямував на берег Німану, щоб обминути село, а потім звернути ліворуч і далі в ліс. Улітку вчителі часто гуляли біля річки, і ніхто на це не звертав

уваги. Лабанович зі своєю групою зразу подався у поле, щоб межами дійти до лісу. З ним пішли Тукала, Гулик і Лопаткевич.

— Тиняємося невідомо де й для чого,— скиглив, спотикаючись по межах, Симон Лопаткевич.— І загалом уся ця витівка добром не скінчиться.

— Терпи, Гришко, корчма близько,— підбадьорював його Тукала.— І не люблю я в такий веселий, радісний день, щоб людина стогнала, ніби в неї нестерпно болить зуб. Не подобається — злазь з даху та не псуй гонти!

— Вірно, Янку! — підтримав Тукалу Лабанович і згодом серйозно додав: — Ми не тиняємось, а йдемо до певної мети, щоб довести до сухот царя, розумієш?

— Поки ми доведемо до сухот царя, так він згноїть нас у Сибіру,— озвався Петрусь Гулик.

— Тоді ось що, хлопці! — промовив Лабанович і спинився.— Якщо так, то давайте повертать голоблі. Силою вас ніхто не тягне. Он там Микутичі, а ось дорога на станцію. Йдіть, звідки прийшли. Будьте «істинно руськими» людьми, співайте «Боже, царя храни», віншуйте волосного писаря і пристава з іменинами, читайте в церкві апостола, цілуйте попа в руку, беріть заміж попівен...

— Ну, ну! Ти вже занадто розійшовся,— заговорив Петрусь Гулик.— Ми тільки випробовуємо вас — ну, наших... провідирів... Знаєш, братику Андрію: є приказка— сім раз примір, а раз одріж. Отже, чому ж ми не можемо примірювати! І невже ти гадаєш, що ми ні про що не думаємо, що нас ніщо не обходить? Але ж, щоб не плутатися, не робити дурниць, треба все належним чином обмірковувати.

— Оце мова людська! — вигукнув Лабанович.— Друже мій дорогий! Для цього ми й збираємося. Нам треба перевірити: що ми й хто ми? Чи ми — болотяна вода, якій нема ходу, чи ми — джерельний струмінь, живлющий, свіжий, той струмінь, який обходить боком гнилу болотну воду і все поривається вперед і вперед по чистенькому жовтому пісочку?

— Стривайте, хлопці! Бачите? — переляканим голосом тихо промовив Лопаткевич і присів біля межі в борозенці.

Лабанович глянув у той бік, куди показувала тремтяча рука Лопаткевича. Серед жита, сусідньою межею, погойдуючись над колосками, наближалося два кашкети.

— Поліція! — ледве ворухнув пополотнілими губами Гулик.

Усі трохи збентежились і пригнули голови.

Розгорнувши колосся, Лабанович почав вглядатися. За якусь мить обличчя його повеселішало.

— Гей ти, силач! — кепкуючи, звернувся Андрій до Лопаткевича.— Перестань тремтіти від страху,— розігнись, протри очі й глянь.

Учителі попідводили голови, оглянулись.

— Кашкети ж не начальницькі, кокарди не блищать. Отже, яка може бути поліція,— провадив далі Лабанович і засміявся.— Ходімо назустріч. Це, напевно, хтось з Микутичів, а може хтось з наших колег вважає за краще податись у протилежний бік від місця сходки.— Андрій пильно глянув на Лопаткевича.

— Я вважаю, що треба йти до них і з'ясувати, хто вони й що вони,— промовив Тукала.— Принаймні будемо знати, як далі бути, а в разі чого — попередити решту друзів.

Тим часом кашкети невідомих знов заколивалися серед жита, але на цей раз було видно, що подорожні подалися в інший бік.

— Гей! — крикнув Лабанович.— Гей, хто там? Почекайте!

Кашкети зупинилися.

— Що ти? — схопив його за руку Лопаткевич.— А раптом якісь шпигуни?

— Тим краще,— відповів Андрій.— Ми покажемо, що нічого не боїмось, а так собі прогулюємося в полі.

Вчителі й невідомі пішли назустріч одні одним і незабаром зішлись лицем в лице.

Лабанович впізнав невідомих. Це справді були микутицькі селяни: Мирон Шуська і Лявон Раткевич. Обох їх Лабанович добре знав, як земляків.

Садович часто розмовляв з Шуською і Раткевичем, навчав їх трохи розбиратися в політиці. «Це наша підмога, без народу в нашому ділі не навоюєш»,— казав Садович Андрієві.

Привітавшись із зустрічними, Лабанович промовив:

— А чого це дядьки гуляють у полі в таку пору?

Раткевич хитро посміхнувся:

— Та ось ходили подивитися, може, де князівської трави вдасться надвечір укосити.

— Ми ж вільні,— сумно промовив Шуська.— Жати ранувато, косити щоб і хотів, то нема що,— всі луки князівські. Жувати також нема що — хліб закінчився. От і ходимо вільні: ні рукам, ні зубам роботи нема.

Лабановича вразила важка правда цих слів.

— Не завжди так буде,— палко звернувся він до зустрічних селян.— Треба тільки нам, трудящим людям, ближче стояти одне до одного, щоб разом боронити свої інтереси, обстоювати свої права. А якщо так буде, тоді впаде з престолу коронований ідол, розбіжаться й менші боженята. Тоді й поле, і луки перейдуть у селянські руки, котрі самі обробити зуміють їх, справляться. Не будете крадькома викошувати клаптики в панському лісі, на своє власне поле підете працювати.

Лопаткевич непомітно сіпнув Лабановича за рукав.

— Нехай учитель не турбується,— відверто глянувши ясними очима на Лопаткевича, промовив Шуська,— нічого прикрого від нашої розмови не буде. В погані вуха вона не потрапить. А коли й скажу кому, то такому ж бідоласі, як і сам. Він мене зрозуміє, бо й сам хоче вибитися до кращої долі.

Лабанович задоволено подивився на друзів.

На устах Раткевича з'явилася та ж хитра посмішка.

— Якщо вчителі погуляти вибралися, то на добре здоров'я,— сказав він.— А може, гуляючи, й поговорити про щось захочеться — говоріть сміливо. Ми тут поблизу поблукаємо, коли щось таке — дамо знати. Не так уже нам та панська трава потрібна,— закінчив Раткевич.

Учителі, схвильовані несподіваною зустріччю та підтримкою, подякували своїй добровільній варті і пішли далі.

Лабановичеві стало зрозумілим, що розмови, які він і Садович вели з селянами, не пропали марно. «Молодчина Бас! — похвалив у думках він Садовича.— Дійсно, це наша підмога!»

В розмовах та суперечках прийшли на Пристаньку. Біля річки метушилось уже справжнє зборище вчителів. Вони голосно привітали групу Лабановича. Незабаром показався з лісу і Садович зі своїми друзями. Всі зійшлися на високому, мальовничому березі Німану, де можна було посидіти чи навіть полежати на зеленій травичці.

Всього зібралося двадцять один чоловік. Це були молоді хлопці від двадцяти двох до двадцяти п'яти років. Тільки одному Ничипорові Янкавцю було років під три-

дцять. У деяких ледь-ледь пробивалися вусики. Зате ж був і один бородач. Це Мілевський Адам. Він відпустив довгу руду, посередині вистрижену бороду, як носили міністри при царі Олександрі Другому. Борода Мілевського була предметом жартів і кпинів з боку вчителів, але він не звертав на це уваги, сам сміявся та пояснював, що бороду носить для «фацеції». Одягнені вчителі були хоч і не дуже багато, але все ж таки на міський лад, а деякі навіть і франтуваті. Кашкети носили вони чорні й білі літні — з високими круглими верхами, з мишастого кольору околицями. Щоправда, були вчителі і без кашкетів, без піджаків, у самих лише верхніх сорочках.

Коли розмови і шум трохи стихли, Садович звернувся до вчителів:

— Товариші! Давайте приступимо до справи, заради якої, власне кажучи, ми й зібралися тут.

— Оскільки ми зібралися для того, щоб назавжди скинути з себе вбрання «ветхого Адама»,— озвався Іван Тодорик,— тож давайте насамперед покупаємося в Німані, а наші збори не ведмідь, у ліс не втечуть. Приступимо до важливої справи з чистим сумлінням і з чистим тілом.

— От ти мені завжди псуєш обідню! — накинувся на Тодорика Садович.— Проведемо збори,— а вони будуть недовго,— тоді й змиєш свого «ветхого Адама». Як народ міркує? — спитав він учителів.

— Спочатку збори, купатися потім! — загули всі, в тому числі й Лопаткевич та Гулик. Ім, очевидно, хотілося швидше збутися цих небезпечних зборів, а там буде видно.

— Якщо так, тоді перейдемо до справи,— урочисто оголосив Садович.— Товариші! — провадив він далі.— Як ведеться скрізь на світі в таких випадках, нам треба обрати голову зборів і секретаря. Кого оберемо на голову? Я пропоную обрати Ничипора Янкавця.

— Хто дрюка взяв, той і капрал,— озвався Ничипір.— Будь ти головою... Хлопці! Я пропоную обрати Садовича: він у таких справах мастак.

Учителі загомоніли. Одні називали Ничипора, другі — Садовича. Головою зборів був обраний Садович, а секретарем — Райський.

Ставши головою зборів, Садович одразу змінився. Риси його обличчя стали суворими, очі — грізними, груди ще більше вип'ялися вперед, і голос задзвенів по-новому.

— Товариші! Сьогоднішні збори — важлива подія в нашому вчительському житті,— почав він.— Ми живемо в такий час, коли всі кращі люди Росії віддають свою волю й енергію на боротьбу з царизмом, за рівноправність і свободу народу. Ніякі кари царських прислужників не можуть зупинити боротьби. Царський трон захитався...

— Але цар з трону не звалився,— зауважив Тодорик.

— Ось ми й повинні звалити його! — грізно сказав промовець.— Наш святий обов'язок — зняти полуду з очей народу. Наш обов'язок перед народом — організуватися в революційну спілку вчителів, приєднатися до Всеросійської спілки вчителів і спільними зусиллями, за однією програмою, повести боротьбу за визволення народу з ярма царського самодержавства, за землю й за волю.

Говорив Садович досить довго і досить складно. Не один із слухачів, у тому числі й Лабанович, подумав: «А добре говорить Бас!» — і нишком позаздрив його красномовству.

— Наш обов'язок,— закінчив свою промову Садович,— організувати сьогодні ж учительську спілку боротьби з царизмом. Отож обговоримо це. Хто хоче висловитися?

— А що тут обговорювати і що висловлювати? — тріпнув довгим волоссям Ничипір Янкавець.— Справа ясна — така організація потрібна! — і, закінчивши промову, він рішуче махнув рукою.

— Звісно, потрібна! — підхопили вчителі. Навіть Гулик і Лопаткевич виявили тут деяку войовничість.

— Я так гадаю, і всі ми так гадаємо,— сказав на закінчення Садович.— Нам треба оформити нашу ухвалу.

— А яка ухвала? — запитав Лопаткевич.

— А така,— відповів Садович.— Дев'ятого липня тисяча дев'ятсот шостого року, тобто сьогодні, ми, нижчепідписані, ухвалили: перше, організувати вчительську спілку, друге, поставити перед собою завдання — боротися з самодержавним ладом... Детальніше ми обміркуємо дома і запишемо, бо тут у нас ні паперу, ні чорнила нема,— зупинив сам себе Садович.

— Катай! — махнув рукою Лопаткевич.

На цьому вчительські збори на Пристаньці були закінчені, а їхні учасники, покидавши з себе все, пішли в Німан — змивати «ветхого Адама».

Лабанович трохи інакше уявляв собі збори. Він сподівався більшої урочистості й поважності в цій справі. А вийшло набагато простіше. Не довелося йому навіть виступити з доповіддю, над якою немало посушив голову. Коротше кажучи, не вистачало належної серйозності. А це пояснювалося тим, що серед учителів не було людей, які пройшли б революційну школу на практиці.

Повернувшись з Пристаньки з усією обережністю, вчителі розійшлися хто куди, щоб увечері однак зібратися в школі та обговорити ухвалу й підписати її. Садовичеві, Райському й Тукалі доручили написати протокол учительських зборів і відредагувати ухвалу.

В ухвалі були записані чотири пункти:

«1. Організувати спілку учителів на підставі ухвали зборів від 9 липня 1906 року.

2. Спілка ставить перед собою основну мету — вести боротьбу проти самодержавного ладу шляхом пропаганди ідей революції серед населення та розповсюдження революційної літератури. Кожному членові організованої учительської спілки ставити в обов'язок — створення на місцях революційних осередків з метою втягнення найбільшої кількості членів до спілки.

3. Організованій учительській спілці приєднатися до Всеросійської спілки учителів і налагодити з нею тісний зв'язок.

4. Для ведення справ спілки обирається бюро в складі трьох чоловік: Садовича, Райського й Тукалі.»

Смерком до школи зійшлися вчителі для затвердження протоколу, під час цього пильність з боку Садовича була збільшена: на вулиці і в кінці села стояла варта, хоч навкруги було тихо й спокійно. Протокол був схвалений з поправкою Івана Тодорика до першого пункту постанови: замість «з самодержавним ладом» було прийнято «з самодержавним режимом», що, на думку Тодорика, зменшувало ступінь відповідальності на випадок провалу.

— Ну, братки, вітаю! — сказав схвильований Садович. Він дуже близько приймав до серця цей акт революційного настрою, за що високо підносив його в думках Лабанович. — Дозвольте мені, як голові зборів і нашого бюро, підписатися першому, — додав він.

І Садович першим підписався під протоколом.

Янка Тукала не міг стриматися, щоб не пожартувати.

— Браво, Бас! — похвалив він Садовича. — Це добрий знак, що поперед батька ніхто в пекло не поліз... Ну, — звернувся він до вчителів, — кому набридло вчителювання та хто хоче казенної каші, — підписуйся!

Жарт сподобався вчителям. Це був і не жарт, скоріше, виклик, перед яким нікому не хотілося спасувати. Біля столу, де лежав протокол, стало тісно: кожному хотілося показати, що казенної каші він не боїться. Не вистачало лише трьох підписів: Гулика, Лопаткевича й Діда Хруща. Їх на цей час не було тут, але на це ніхто й уваги не звернув — прийдуть, підпишуться.

З приводу такої важливої події вчителі влаштували дружній бенкет: випили горілки і закусили традиційною редькою, заправленою кисляком. Проспівали кілька пісень: про те, як «царь испугался, издал манифест: мертвым — свободу, живых — под арест» і «Титулярного советника».

Тільки десь опівночі почали розходитись учителі. В квартирі Садовича zostалися сам господар, Райський, Тодорик, Янкавець, Лабанович і Тукала. В кімнаті стало значно тихіше. Райський як секретар поклав на стіл протокол зборів, проглянув його, прочитав підписи, зробив деякі помітки на окремому аркуші паперу. Тукала, скинувши постолі, тупав біля книжкової шафи, час від часу перекидаючись жартами то з тим, то з другим. Садович і Янкавець ходили по кімнаті і тихо про щось говорили. Тодорик, присівши біля відчиненого вікна, вигравав на скрипці якісь музичні імпровізації, цілком віддаючись їм.

Лабанович сидів на обідраній канапці навпроти Райського, слухав, як співала скрипка в здібних руках Івана Тодорика. Її звуки линули кудись у простори не дуже темної літньої ночі. Слухав і думав. Йому здавалося, що вже давно-давно було те, коли він вирушав у дорогу з Верханя. Втратилося відчуття часу, бо зітерлися звичні межі, якими відділяються один момент від одного. Не так давно ішов він з Верханя, заходив на хутір... Ніхто його там не зустрів, і навіщо було заходити?.. І тільки тепер збагнув він, що вже другу ніч не лягав спати. Пригадав, що в кишені лежить доповідь, не використана на цих зборах. Може, прочитати її зараз хлопцям, що залишилися в квартирі Садовича?.. Ні, час для неї минув! Чому ж минув?.. Ех, і скільки ж марно тратить людина своїх намагань, енергії.

І раптом сталося щось зовсім несподіване. Двері до кімнати розчинилися з незвичайною силою і грюкнули об стіну так, що посипався тиньк. Сухорлявий, височений, сивобородий, як бог Саваоф з темної хмари, панямонський урядник Каб'як вдерся до кімнати. Вигукнувши: «Ані з місця!» — блискавкою метнувся до столу. Одна мить — і протокол опинився в руках кошія-урядника! В цей же момент у розчинені двері поважно, ніби воевода-переможець, увійшов становий пристав, а за ним — поліцейські стражники. Все це відбулося так несподівано, що вчителі остовпіли, як прибиті громом. Тодорик опустив скрипку й смичок, стояв блідий як смерть. Райський зірвався з місця і застиг: поїхав протокол у погані руки! Тукала притулився спиною до шафи. Лабанович, як сидів на канапці, так і прикипів — провалилися, засипались і так безглуздо! Садович через кухню кинувся до вікна. Під вікном стояв поліцейський стражник і прикладом повернув Садовича назад. Садович, збуджений, сердитий, налетів на пристава:

— Чому ви дозволяєте своїм стражникам бити?

Пристав спокійно, навіть лагідно відповів теж запитанням:

— А хто вас просив кидатись у вікно?

Найвитриманішим і найспокійнішим за всіх виявився Ничипір Янкавець. Він звернувся до пристава:

— Скажіть, вас, напевно, підвищать по службі?

Пристав, ще молодий і досить простий чоловік, знизав плечима.

— Можливо, — сказав він і звелів урядникові: — Зробіть обшук!

Урядник і два стражники підійшли до шафи з шкільними книжками та різними паперами. Садович не дуже був акуратний щодо ведення справ, і це ускладнювало роботу урядника і стражників, які робили обшук.

Лабанович все сидів на тій же канапці. Його мучила одна думка: як знищити доповідь, щоб вона не потрапила до рук поліції? Ця доповідь — небезпечний доказ не тільки проти Лабановича, але й проти всіх учасників зборів. Тим часом перші хвилини страху й остовпіння минули і вчителі пожвавішали. Тодорик узявся за скрипку і почав вигравати мотив гімну «Коль славен наш господь в Сионе». Янка Тукала, відійшовши від шафи, де рилися урядник і стражник, затягнув пісню, створену невідомим піснярем про обшук:

У курсистки под подушкой
Нашли пудры с пол-осьмушки.
У студента под конторкой
Пузырек нашли с касторкой —
Динамит не динамит,
А при случае палит.

Ничипір Янкавець, рішучий і спохмурнілий, ходив по кімнаті. Садович сів на канапці поруч з Лабановичем. Пристав стояв біля дверей і читав протокол зборів. Біля пристава було два поліцейських стражники. Вибравши зручний момент, Лабанович нишком виїняв доповідь з кишені, поклав її на канапці собі за спину і нишком скуб клаптик за клаптиком на дрібненькі шматочки.

До кімнати, наче буря, ввірвався Дід Хрущ. Віддихавшись і скинувши поглядом усіх присутніх, поліцію та своїх друзів, він гучно промовив:

— Ледве-ледве протиснувся крізь натовп. Ну й народу ж зібралось.

Глянувши на пристава і побачивши в його руках протокол, він сказав:

— Дайте мені протокол!

Пристав збентеживсь, а потім спитав:

— А навіщо вам?

Дід Хрущ браво заявив:

— Я ще не розписався!

Пристав дав протокол. Дід Хрущ сів до столу, взяв ручку, вмокнув у чорнильницю перо і чітко, хоч із викрутасами, вивів своє прізвище, після чого по-рицарському повернув протокол приставові.

Саме в цей час з двору прибіг стурбований стражник і щось прошепотів приставові на вухо. Пристав також сполошився, але витримав паузу, потім окинув поглядом учителів та кімнату і подав знак припинити обшук. Янка Тукала швиденько повиймав порожні пляшки від горілки і виставив їх на стіл.

— Пане пристава,— звернувся він до пристава,— захопили б з собою і ці «речові» докази нашої крамоли.

Не бажаючи перетворювати свій візит на жарт, пристав уклонився вчителям, узявши під козирок, і разом з урядником та стражниками покинув школу.

Дід Хрущ підморгнув друзям:

— Довелось приставові дати драла.

Справді, не минуло й п'яти хвилин після нальоту поліції, як біля школи почали збиратися селяни. Зійшлося їх уже більше сотні, а натовп усе ріс і ріс.

Коли поліцейські на чолі з приставом з'явилися на ганку, Раткевич з натовпу сказав услід:

— Що, закинули неводок?

А хтось додав:

— Цькували гончаки зайця, та не впіймали.

XXVIII

Пристав квапився недарма. Його налякав натовп селян і їхній ворожий настрій проти поліції. Довелось вимітатися, не закінчивши обшуку та нікого не заарештувавши.

— Нехай би спробували заарештувати — ми показали б їм арешт! — войовниче заявили селяни.

— Хлопці! — звернувся Садович до вчителів. — Треба виступити перед народом!

— Треба, неодмінно треба, — палко підтримав пропозицію Андрій, а за ним більшість учителів.

— Хто ж буде виступати? — запитав Садович.

— Ти тут господар, тобі й виступати! — пролунали дружні голоси.

— Ти вже, брат, і руку набив на промовах, — заохотив Садовича Янка Тукала.

Ухвалили виступити Садовичу. Вчителі вийшли на ганок. Селяни заповнили все тісне подвір'я біля школи.

— Увага, товариші! — голосно вигукнув Садович.

Натовп змовк, заворушився і тісніше збився перед ганком.

— Товариші, брати, земляки! — зразу ж з високого тону почав Садович свою промову. — На ваших очах відбулася подія, для нас, учителів, не дуже приємна. Вона була б ще неприємнішою, коли б ви, дорогі брати, не підоспіли вчасно. І якщо ми зараз стоїмо перед вами на цьому ганку ще вільні, то тому, що ви прийшли на допомогу нам. Поліція злякалася і втекла. Правда, в руках пристава опинився протокол наших вчительських зборів, нами підписаний, що дуже прикро і небезпечно.

— Чому ж ви не дали нам знаку? Ми б з їхнього горла видерли протокол! — пролунав грізний голос Мирона Шуськи.

— Усе сталося так раптово, несподівано, — понизив голос Садович. — Ми й варту були поставили, та зняли, передчасно заспокоїлись. Але, товариші, поки ми живі, ми не згорнемо безпомічно крил своїх, будемо вести боротьбу далі — за нашу волю, за землю, за наші людські права. Є на світі правда й справедливість — перемога буде за ними. Революційний рух не припиняється. До нас доносяться, і щораз гучніше, голоси борців-революціонерів з підпілля, з темних рудників сибірської каторги, від людей, змушених кидати свою батьківщину, але які не поривають з нею священних уз. Усе сильніше розноситься по землі голос волі, заклик до боротьби з царським самодержавством. І цей голос говорить нам: «Обездолені! Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Згуртууйте сили!» Сила ж у нашій єдності — всі за одного й один за всіх! Радіє царське самодержавство, що придушило революцію. Ми ж нагадаєм йому: «Радів старець, що пережив марець, аж дивись: у маю несуть його до гаю».

Хай живе й не затихає боротьба за щастя трудящого люду!

Хай живе революція!

Учителі, а за ними микутицькі селяни заспівали:

Смело, товарищи, в ногу!

Тільки коли почало розвиднятися, селяни поволі розійшлися по хатах. Трохи перегодя, з'явилися Лопаткевич з Гуликом. Вони вдавали, ніби дуже шкодують, що запізнилися підписати протокол.

У вчителів настрої був підупалий, особливо в Садовича та в тих, що залишалися в нього на квартирі. І як вони дали такого маху! Варту зняли тоді, коли вона була найбільше потрібна. Допустилися до того, що протокол попав до рук поліції. Перепало Райському й Лабановичу: чому вони не подерли протокол, коли на нього налетів урядник? І ще більше було нападок на Діда Хруща. Ну що йому важило, одержавши від пристава протокол, подерти цей важливий документ на шматочки!

— Жаль, що нас не було! — обурено сказав Лопаткевич.

Ничипір Янкавець сердито глянув на нього і на Гулика. Він почував себе ніяково за те, що привіз із собою таких сміливців, які вмудрилися не розписатися в протоколі, а тепер ще й задаються. Ничипір пригрозив їм:

— Напишу приставові, щоб заніс до протокола і ваші

підписи! — і, тріпнувши чуприною, промовив: — Ех ти, чорт! І чому я не догадався сунути карбованців двадцять п'ять приставові! Повернув би протокол, ну, знищив би. А написати новий не така вже й складна річ.

На всі нападки та на всі запізнілі міркування Лабанович зауважив:

— Є у євреїв така приказка: «Дай, боже, моєму дитяті той розум зразу ж, який до мужика приходиться потім».

Кинувши погляд на кімнату, де зараз усе було порозкидане, засмічене, на розчинену шафу і гори книжок і паперів біля неї, на батарею порожніх пляшок від горілки і на шматки своєї доповіді під столом і під канапою, Лабанович згадав одне речення, що писав колись під диктовку в цій же школі, і вголос вимовив його:

— «Где стол был яств, там гроб стоит...» Ех, хлопці, хлопці! — засмучено вів далі Лабанович. — Легше за все шукати винних. Але яка з цього користь? Ти ж, Алесю, — звернувся він до Садовича, — не тужи! Кінь на чотирьох — і той спотикається. Пам'ятаєш, як у Гоголя сказано? «Підчепив, потягнув — зірвалося...» Ну що ж? Слізьми горю не допоможеш, діло робити треба. Все життя попереду, хлопці! Навіть битий на війні Микола Другий викарбував медаль для своїх солдатів і написав на ній, правда, не сам — інші написали: «Хай вознесе вас бог у свій час». А ми давайте виріжемо медаль і напишемо на ній: «Піднесемось і ми в свій час!» Оце так, хлопці: вішати носи нічого. Будемо дивитися на речі тверезо — повиганяють нас із шкіл, як крамольників. Але ж не на школах світ клином зійшовся. Засудять, то й що ж?

— Вірно, старий, — підтримав Лабановича Владик Сальвєсєв і зразу ж затагнув:

Вихри враждебные веют над нами...

Вчителі дружно підхопили пісню. Співали з почуттям, натхненно. Підупалий настрої піднісся знову. І справді: що це було б за життя, коли б воно пливло повільно, розмірено, без усяких крутих поворотів?

Настав ранок нового дня. Надходив час прощання з Микутицькою школою. Але не можна було встояти перед спокусою покупатися в Німані. Відчувалася потреба освіжитися, підтримати знесилене за безсонну ніч стомлене тіло, сполоснути почервонілі від втоми очі.

Лабанович, Ничипір, Гулик і Лопаткевич подалися на станцію, щоб їхати звідти по домівках. Садович,

Тодорик, Тукала, Райський, Владик Сальвесяв і Дід Хрущ супроводжували їх.

Уже сонце прозирало через вершини сосон і ставала відчутною спека літнього дня, коли вчителі підійшли до болота, де вночі так чітко і голосно розлягалася луна. Важка ніч і прикра подія, що спіткала вчителів, наклала на них свій відбиток. Пригнітила і звістка, яку почули вони сьогодні про розгін Державної думи. Неспокійно було на серці. На дні душі ворухився й прихований страх: а що, як поліція схаменеться і візьметься за арешти учасників крамольних зборів. Ось чому не так галасливо та весело наближались учителі до станції, як ішли вони позавчора звідти до Микутичів. Залишилося багато часу до відходу поїзда. Замість того, щоб тинятися по станції, що було навіть і небезпечним, учителі зупинились у лісі на високому пагорку над болотом відпочити і хоч трохи обміркувати своє становище. Ничипір Янкавець увесь час мовчав, думав якусь своєю думу, але не вважав за потрібне ділитися нею з друзями.

— Як ви гадаєте, хлопці, що буде з нами далі? — запитав Владик Сальвесяв.

Це питання хвилювало всіх. Лише Дід Хрущ приліг на зеленому мошку в затінку і зразу ж міцно заснув.

— Це відомо тільки самому начальству, — відповів Райський.

— А може, нас у кращі школи переведуть, щоб не бунтували, — пожартував Янка Тукала.

— Коли міркувати тверезо і дивитися сміливо правді в вічі, — сказав Лабанович, — то насамперед, друзі мої милі, через тиждень або через кілька днів усіх, хто підписав протокол, позвільняють з учительських посад і напевно віддадуть під суд. Поліція та все начальство на чолі з губернатором до наших зборів поставляться дуже суворо. Як так, щоб у Білорусі, на окраїні царської імперії, коїлися такі речі! Покарати так, щоб іншим було наукою.

— Оракуле, не говори так зловісно! — зупинив Лабановича Тодорик.

— А він каже правду, — погодився Садович, — а нам, мені, Миколі та Янці, як членам бюро, не минути кари напевне. Тим паче мені, бо збори відбулись у моїй школі. Поліція ж давно поглядає на мене неласкавим оком.

— Якщо нас судитимуть, отже, будуть і допитувати,— зауважив практичний Владик.— А тому нам треба домогтися заздалегідь, як триматися на допиті, що говорити, а про що мовчати або відмовлятися зовсім, щоб не було суперечливих свідчень.

— Тобі треба адвокатом бути,— похвалив Владика Янка Тукала й додав: — На мій дурний розум, напирати нам слід ось на що: ні на яку крамолу-забастовку ми не намірялись. Зібралися для того, щоб справити маївку, а на маївці випили. Про що свідчать п'ять кварт порожніх пляшок. А людям напідпитку й море по коліна. От і вирішили, віддаючи данину часові, організувати вчительську спілку.

— Складно говориш,— сказав Іван Тодорик.— А може, до такого й не дійде, а коли дійде, то, справді, в тебе непогана думка. І знаєте, хлопці, що? Як ми добре зробили, що виправили боротися «з самодержавним ладом» на боротися «з самодержавним режимом».

— А! — махнув рукою Ничипір.— Є приказка: «Не вмер Гаврило, так болячка задавила». Те саме й тут. Лад, режим — один біс.

— Ну, ні, брат, вибачай! — заперечив Тодорик.— Лад — одне, режим — інше. Лад — це система, політична спрямованість, щось загальне, а режим — лише частина загального, приватне.

— Я талмудистом ніколи не був і в такі тонкощі не вдаюся. І слідчий не буде наводити паралелі між виразами «царський лад» і «царський режим»! — відповів Ничипір.

— Все-таки «режим» до деякої міри пом'якшує перший і найнебезпечніший для нас пункт ухвали, записаної в протоколі,— підтримав Тодорика Лабанович.— Але в цілому він рекомендує нас як крамольників. Ну та гаразд!.. Ось що, хлопці,— перевів Лабанович розмову на інше,— усім гуртом іти на станцію не варто. Давайте краще розповземся потихеньку. Мій поїзд відходить на півгодини раніше, ніж ваш,— звернувся він до Янкавця, Лопаткевича та Гулика,— ото ж я сам і подибаю; візьму квиток і поїду, а потім ви. Правда, Лопаткевичу й Гулику боятися нічого, бо вони невинні, як божі ягнятка: їхні підписи не стоять під протоколом.

«Божим ягняткам» не зовсім приємно було слухати, але в думках своїх вони були раді, що сухими вийшли з води.

Вчителі погодилися з Лабановичем. Розбудивши Діда Хруща, вони пішли з своїм другом до самого озера, звідки вже була близько станція, і розпрощалися з ним. Ничипір Янкавець на станцію зовсім не пішов. Він узяв під руку Садовича і сказав йому:

— Знаєш, Басе, давай пройдемося до Панямоні.

У Янкавця визрів у дорозі свій план. Коли вони zostалися самі з Садовичем, Ничипір сказав:

— Добром уся ця катавасія не закінчиться. Тобі ж дістанеться більше, ніж кому. Ти давно на підозрі в поліції, і начальство поглядає на тебе, як мачуха. Поліція знає і про листівки, що ви розкидали в околицях Микутичів. А те, що нас накрили в твоїй школі, ще збільшить твою відповідальність. Так ось що я придумав: давай гайнемо в Америку. Грошей у мене трохи є, рахманного агента ми знайдемо. Роздобуде нам паспорти, і ми вирушимо за доброї погоди, взявши всю провину за учительські збори на себе, про що й повідомимо поліцію.

Садович був хлопець гарячий. Проте він трохи завагався.

— Біс його, брат, знає. Ніколи про це не думав,— признався він.

— А ти подумай. Краще вітрові в чистому полі, ніж за високими мурами.

Садович трохи повагався, подумав, а тоді рішуче та з захопленням вимовив:

— Згоден! Чим дідько не орав, тим і сіять не став. Хоч світу побачимо.

Свою змову вони тримали в суворій таємниці. І тільки місяців через два, вже з-за кордону, дали найближчим друзям звістку про свою еміграцію.

XXIX

Лабанович залишився сам. У перші хвилини його огорнув жаль до своїх друзів, з якими він недавно попрощався. Особливо шкода було Янку Тукалу та Алеся Садовича. Чотири роки пробули вони в учительській семінарії як земляки і найкращі друзі. Багато спогадів і нічим не заплямованих переживань залишилося про минуле. Про це тепер можна тільки з приємністю згадувати.

Янка Тукала провів Лабановича до самої залізниці. Тут вони зупинились. Янка вирішив піти в свою школу,

переглянути про всякий випадок книжки й брошури. А потім він знову повернеться в Микутичі до Садовича або до батьків.

— Ну, Андрійку,— промовив урочисто Янка, тримаючи руку друга в своїй.— Нехай буде над тобою благословення святої гори!

— Бувай, Янку! Не сумуй, братику, і не підставляй спину вітрові, коли він подме на тебе, а йди назустріч йому,— так велить тобі верханський Заратустра. Пиши мені, а я тебе листами не покривджу.

Народу на вокзалі було мало. Лабанович узяв квиток, окинув поглядом станцію. Нічого небезпечного ні тут, ні на пероні він не помітив. Але приказка говорить: хто вкрав поросю, у того й у вухах пищить. Часу до прибуття поїзда залишилося хвилин двадцять. Лабанович підійшов до буфету, взяв пляшку пива та закуски. Вибравши затишний куточок, підсів до столика. Випив одну склянку, другу. Дві безсонні ночі стомили його. За весь цей час він жодного разу навіть не приліг. Випита пляшка пива запаморочила голову. Солодко-журливий настрій оволодів ним. Він згадав свою матір, братів, сестер, дядька Мартина. Мав же провідати їх. Але збори закінчилися так, що показатись у своєму рідному вогнищі було важко. Що скаже він удома? Там же, напевно, і зараз уже відомо, що їхній Андрій був у Микутичах, відомо, чим усе закінчилось. Його зрозуміють і хоч, може, трохи образяться, але сердитися не будуть.

Уже заходячи до вагона, Лабанович згадав і Янку Тукалу, як останню нитку, що зв'язувала його з тутешніми дорогами та друзями. Де тепер Янка? Плентається десь один у свою Ячонку і, напевно, відчуває самотність, страх і тривогу перед невідомими подіями майбутніх днів... Як хотілося ще раз поглянути на свого розважливого друга, потиснути руку й сказати: «Янку, держись! Не опускай голови! Іди сміливо назустріч завтрашньому дню!»

Без малого опівдні прибув Лабанович на свою станцію. Трапилась і фурманка, але вчитель пошкодував карбованця, бо невідомо, що буде далі, і побрів пішки додому. Він обрав іншу дорогу, що значно скорочувала віддаль до Верханя і залишала збоку хутір Антоніни Михайлівни. Хотілося швидше добратися до своєї школи та відпочити, бо вже третю добу не спав, залишаючись весь

час на ногах. Відчувалася така втома, що навіть важко було зібратися з думками, обміркувати все, що сталося за останні три дні.

Нарешті подорож закінчилась. Ось і школа, і волость навпроти неї. Як зрадіє писар Василькевич, коли довідається про провал свого нестерпного сусіда!

— Повернувся мій мандрівничок! — радісно зустріла бабуся Параска вчителя. — Ну, як же вам їздилося?

— І їздилося, і ходилося, а ось і повернувся.

— Ну й богу дякувати!

Бабуся Параска пішла до кухні готувати обід. Турсевич був дома, сидів за столом, обклавшись підручниками. Він рвучко встав, шумно зустрів приятеля, міцно потряс йому руку.

— Явихся еси? — на церковнослов'янський лад запитав мандрівника і, глянувши на нього, додав: — Чогось ти, брат, змарнів!

— Ех, друг ти мій сердечний, тарган запічний! Дай боже ніколи не з'являтися тобі додому так, як я!

Вся піднесеність Турсевича раптом зникла. Він ще раз окинув поглядом Лабановича, ніби хочучи збагнути його приховані думки, і вже іншим голосом спитав:

— А що трапилося?

Лабанович без усяких хитрощів, просто й правдиво розповів про все, що сталося в Микутичах.

Спохмурнілий Турсевич сидів і слухав. Тяжко було в нього на душі. Не хвалив він у думках молодих учителів, але нічого про це не казав. Коли Лабанович закінчив невеселу розповідь, Турсевич зажурено похитав головою.

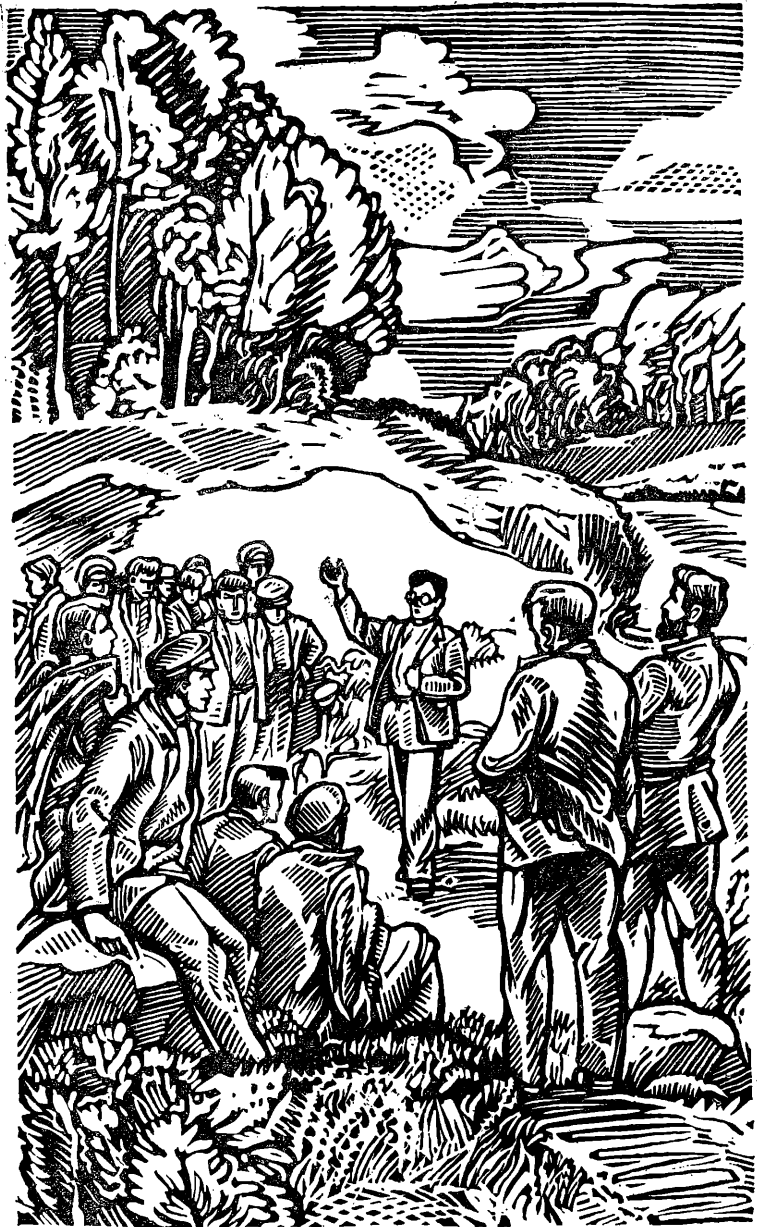
— Та-ак! — протяжно мовив він. — Справд, брат... — гм! — не те!

Увійшла бабуся Параска, швиденько накрила стіл. З її появою вчителі змовкли, але вона зразу помітила, що «монашок» приїхав з недобрими новинами, проте розпитувати зараз при гостеві вважала незручним. Бабуся подалася з кімнати і, зараз же повернувшись, поставила на столі холодильник і хліб. Вона знала, чим догодити своєму вчителеві.

— Оце дякую, бабусю, за холодильник! — сказав Лабанович, присуваючись до страви.

Бабуся Параска глянула на нього, зітхнула.

— Ну то їжте на здоров'я! — і вийшла з кімнати.

Турсевич уже пообідав. Він сидів, мовчав і щось думав.

— Ну що ж, брат,— сказав, пополуднавши, Лабанович.— Піду спать. Ось як рушив тоді, так і досі не лягав. Відпочину, а завтра видніше буде.— Він подивився на Турсевича й додав: — Погуляв козак на волі, треба й відпочити.

Турсевич прицмокнув, сумовито похитав головою:

— Гуляв і догулявся!.. Ех, Андрію!.. Ну, та нічого не вдіеш.

Лабанович зупинився на порозі кімнатки і сказав:

— Перемелеться, мука буде.

— Може, мукá, а може й му́ка,— зауважив Турсевич.

— А що таке му́ка?— запитав Лабанович і сам відповів:— Му́ка — це все те, що завдає нам болю і неприємностей. Ось нас повиганяють зі шкіл з вовчим квитком, віддадуть під суд, посадять, може, в острог або вишлють, і ми будемо мучитись. А хіба таких мало? А хіба мільйони простих людей не мучаться під п'ятою царських сатрапів, поміщиків і тисяч інших здирників?.. Але для мене зараз найдорожчий за все на світі — сон.

Лабанович сів на постелі, скинув взуття, піджака, положив голову на подушку і зразу ж заснув.

Турсевич залишився сам за столом. Спокій його був порушений. Йому жаль було приятеля. А гірше всього, що сам чоловік винен у своєму нещасті. Як допоможеш йому, і що він цим довів? Було вже одне попередження, так ні ж: нічому воно не навчило його. А ще й хизується, ніби він зробив великий подвиг... Ех, брат, життя прожити — не поле перейти!

Кілька разів Турсевич тихенько пройшовся по кімнаті. Обережно зазирнув у кімнатку. Лабанович лежав спокійно на правому боці, підперши плечем подушку. Заснув він міцно, що навіть важко було помітити дихання. Турсевич нахилився над другом: «Ось зараз ти щасливий, бо ні про що не думаєш»,— сказав сам собі Турсевич одходячи.

Нова думка з'явилася в свідомості Турсевича й одігнала всі інші: а чи добре залишатися тепер у школі небезпечного в політичному розумінні вчителя? Чи не зашкодить ця обставина йому, Турсевичеві? І ніби на підтвердження його думок у голові зринули приказки: «З ким поведешся, від того й наберешся», «Скажи, з ким ти дружиш, і я тобі скажу, хто ти».

Ще більший неспокій огорнув Турсевича. Тепер Лабанович у його думках відійшов на задній план. Прихопивши з собою підручник, Турсевич подався з помешкання, щоб на вільному повітрі обміркувати все та вирішити щось певне.

Правду кажучи, розмірковував Турсевич, усе, що було потрібне за програмою, він давно простудіював, бо не сьогодні ж вирішив собі вступати до інституту. А часу залишилося не так уже й багато. Поки доїде в свою школу та дасть лад домашнім і шкільним справам, а там уже й не за горами той час, коли треба вирушати до Вільни складати іспити. І знову ж прийти туди треба завчасно.

Думки Турсевича пішли тим шляхом, який підказував, що залишатися тут довше немає жодної потреби. Таку й прийняв ухвалу.

Надвечір Турсевич повернувся з прогулянки. Він думав, що приятель, якого він, наляканий, збирався покинути, вже прокинувся і вони по ширості поговорять про свої справи. Та Лабанович не прокидався, лежав у тій же позі. Не проснувся він і вночі, і завтра вранці. Тільки після полудня, в ту пору, коли він ліг спати, Лабанович розплющив очі.

— А я, брат, думав, чи не заснув ти, бува, летаргічним сном,— сказав Турсевич.

— Зате ж виспавсь, як ніколи в житті,— відповів Лабанович. Трошки помовчавши, він додав:— Може, воно й не погано було б, якби заснути на якийсь рік і не прокидатися.

Турсевич поглянув на нього і сказав, зітхнувши:

— На один рік, може, й замало.

XXX

Кожна нова зміна в обставинах, чи вона добра, чи погана, виводить людину із звичної рівноваги. Її охоплюють нові почуття, нові думки й роздуми — в залежності від того, на який шлях, у силу тих чи інших обставин, ступає людина. Так сталося зараз і з Лабановичем. Правда, в нього тепер не було ніякого визначеного шляху, він просто опинився на роздоріжжі, вибитий з колії так чи інакше усталеного життя. Таке становище не дуже засмучувало його. Навпаки, в цій невизначеності була якась і своя принадність: цікаво ж знати, чим воно

все закінчиться. Звільнення з учительської посади не лякало, бо він уже звикся з такою думкою, і воно не буде для нього несподіванкою. А ось як піде його життя далі, що станеться з ним у наступні дні, як поставляться до нього всі знайомі та приятелі, коли він залишиться без служби, в цьому й полягає цікавість. Та доки служать руки й ноги, сила та здоров'я, він не загине. Ніякої роботи він не боїться, бо змалку при звичаївся до неї... Загалом же попереду багато таких подій, яких зараз і не передбачиш. Важливо одне — бути живим, жити і боротись.

Наступного дня після того, як прокинувся Лабанович, біля шкільного ганку вже стояла фурманка дядька Ничипора Кудрика, того самого, що вперше привіз його до Верханя. Лабанович догадувався про причину такого поспішного від'їзду свого приятеля й гостя, але мовчав про це: навіщо завдавати людині прикрошів? А сам Турсевич намагався не виявляти справжньої причини від'їзду, поведився так, ніби йому дуже й дуже хотілося побути ще у Верхані, але нічого не вдієш: треба їхати! Він досить щедро розплатився з бабусею Параскою за послуги. А бабуся була похмура й невесела. Вона вже знала про якісь неприємності в свого «монашка», і їй було жаль, що його покидають у такий час самого.

— Ну, мій дорогий Андрію,— Турсевич тиснув руку Лабановичу і обнімав його.— Залишайся здоровий, щасливий! Може, все ще обійдеться... Не бери близько до серця цього неприємного випадку, тримайся! А коли що, то і я тебе не забуду.

— Дякую, друже, за добре слово. Нехай же буде світлим твій шлях. Бажаю повної удачі!

Друзі обнялися, поцілувалися. Турсевичеві на очі навіть навернулися сльози. Лабанович провів його до фурманки. Турсевич вмовстився на возі, скинув кашкета, помахав приятелеві. Підвода рушила з місця.

Писар Василькевич, відсунувши край фіранки, нишком стежив зі своєї кімнати за прощанням друзів. Про нещастя з сусідом йому ще не було відомо. Але писар і тому був радий, що ненависна йому Державна дума закінчила своє існування, а це, напевно, не дуже тішило Лабановича.

Постоявши на ганку, поки фурманка не зникла на повороті, Лабанович повернувся до своєї кімнати. Оце так: він знову сам, можливо, як ніколи. На серці було сумно.

Від'їзд Турсевича ще більше поглиблював цей сум. Не скоро зустрінуться вони, а коли й зустрінуться, то вже не буде тієї радості, що звичайно виникала під час їхніх зустрічей. Розходяться їхні шляхи в різні боки — і в прямому, і в переносному розумінні.

— Знову мій монашок сам,— поспівчувала бабуся, зайшовши до кімнати, і сполохала думки Лабановича.

— Дарма, бабуся Параско, одні ми приходимо в світ, одні й покидаємо його:

— Ну, це вже й сказав: покидаєм світ! Нехай покидають його лихі люди, а вам жити ще та жити, і не одному, а з гарною жіночкою!

І при цьому бабуся хитро глянула на Лабановича.

— Якраз і добре, що нема жінки,— був би зайвий клопіт.

— Чому ж то так? — не повірила бабуся, проте засмутилась, а згодом запитала:— Скажіть, паничику, що з вами трапилось? Ніяк я не второпаю. Той панич, що поїхав, казав: «Недобра пригода сталася з твоїм учителем». Та й ви так говорите, і я сама це бачу.

— Нічого страшного не трапилось. Почекаємо трошки, і все стане ясно,— відповів Лабанович.— Ось того вчителя, що був тут до мене, перевели в іншу школу. Так можуть перевести й мене. Можуть навіть зовсім звільнити.

На маленьке зморщувате обличчя бабусі ліг смуток.

— І нікуди не переведуть і не звільнять,— запроїстувала вона.— І не треба так говорити!

— Треба міркувати, бабуся Параско, і так і інак і більше надіятися на гірший кінець, щоб те лихо не було для нас несподіваним.

— Ай! Говорить хтозна-що. Ось піду та на картах поворожу: вони мені скажуть усю правду.

Вона пішла до своєї комірчини, витягла з-під сінника колоду старих, як і сама вона, карт, сіла на ослінчику коло невеличкого столика, що стояв біля постелі, потасувала своїм манером і почала поважно розкладати їх на вісім купок, по три карти в кожній. Коли таким чином карти були розкладені,— а клала вона їх лицем униз,— бабуся Параска перевертала купки в такій самій послідовності, в якій розкладала їх. Кожна трійка карт мала своє призначення: «для дому», «для долі», «для щастя», «для дружби» і т. д. Перевернувши одну трійку,

бабуся Параска пильно вдивлялася. В першій купці посередині виявився виновий туз, а скраю — бубнова дев'ятка, з другого — хрестовий валет, отже, це — Лабанович. Бабуся незадоволено похитала головою: таке сполучення карт було не на руку вчителеві, бо воно означало невеселі думки, гризоту і великий клопіт. Нічого доброго для вчителя не було і в другій, і в третій, і в наступних купках карт. То вплутувався якийсь злий і хитрий чоловік, то неприязна жінка, то сумна дорога. Бабуся зовсім засмутилася. Вона змішала карти, добре перетасувала і знову почала розкидати. Але й цього разу нічого доброго для Лабановича не провіщали карти. А бабуся не хотіла миритися з цим. Багато разів розкладала вона карти, і тільки тоді заспокоїлася, коли нарешті характер ворожіння змінився на краще.

Повеселіла бабуся Параска з'явилася на порозі вчительової кімнати.

— Ну, що я вам казала: все буде добре! — промовила вона. — Ось ідіть та гляньте, що показують карти.

— Але ж ти, бабуся, щось дуже довго ворожила, — зауважив Лабанович.

Бабуся хитро посміхнулася:

— Бо я хотіла якнайкраще виворожити вам.

Лабанович догадався, чому так довго ворожила бабуся, але не сказав їй цього. Вона ж так хотіла, щоб усе закінчилося щасливо для вчителя! -

— А що ж там випало? — запитав він, щоб не образити такої доброзичливої до нього бабуся.

— А ось зайдіть та поцікавтеся.

— Та я ж нічого не розуміюся на картах.

— А я вам розкажу, що карти показують.

Вісім купок карт бабуся розмістила в три рядки: у двох рядках по три трійки, а в третьому — дві.

— Ось зараз усе видно, як на долоні, — приступила бабуся до тлумачення і сказала, показавши на першу трійку: — Від високого начальника до вас прийдуть дуже приємні вісті, яких ви й не чекаєте.

— Це ось він — високий начальник? — запитав Лабанович, тицьнувши пальцем у бубнового короля, що був у першій купці карт.

Бабуся Параска докірливо подивилася на вчителя.

— Так показують карти, — промовила вона. — І не смійтеся, бо можете сполохати своє власне щастя.

— Та я, бабусю, не сміюся, хоча мені й смішно, що такий бамбула, як бубновий король,— високе начальство.

— А чому ж не високе? Кожний може бути високим, якщо йому пощастить і бог допоможе... Дивлячись хто і що його високо піднесе.

— Та ти, бабусю, просто мудрець! Твоя правда: кого щастя не мине, той і в личаках танцювать почне. Шкода тільки, що віриш у карти.

Бабуся хотіла спочатку образитися, бо їй здалося, що вчитель глузує. Але вона стрималась і тільки з докором промовила:

— Ну, коли ви не вірите картам, так навіщо й ворожити?

— Люба бабусю Параско! — з запалом сказав учитель. — Вірю я чи не вірю, це одне. А найважливіше то це те, що мені цікаво послухать, особливо коли сама ворожка така славна й розумна, як ти, бабусю Параско. Бабуся була зовсім обеззброєна, а Лабанович ще додав: — А на те, що я посміявся з бубнового короля, так ти махни рукою — рудий бамбула похмурого вигляду! Я тільки подумав, хто ж з високого начальства уособився в образі бубнового короля? І сам собі відповів: це наш директор народних шкіл, статський радник, борода-тий Акаронка. І справді, в нього є схожість з бубновим королем: обидва бородаті, обидва горбоносі, обидва понурі. А взагалі ж — обидва дурні.

Бабуся Параска не могла втриматися від таких жартів і веселощів свого вчителя й сама розреготалась. А потім, раптом змінивши веселий настрій, серйозно сказала:

— Оте, що ви смієтесь і мене розсмішили, і є той добрий знак, що з вами нічого прикрого не станеться.

І ніби на підтвердження слів і ворожби бабусі Параски, другого дня Лабановичеві принесли пакет з волості. Пакет був досить товстий. Лабанович видобув з конверта папір, де за підписом директора народних шкіл Мінської губернії Акаронки висловлювалася подяка вчителю Верханської школи Лабановичеві за зразкову підготовку учнів до екзаменів.

Повернувшись з Микутичів, Лабанович не раз згадував хутір Антоніни Михайлівни, її саму та свою ученицю Лідочку. Треба ж усе-таки піти до них і так чи інакше довести справу з навчанням до кінця. Обставини зараз зовсім інші: не сьогодні-завтра його, Лабановича, з роботи звільнять. У цьому він аніскільки не мав сумніву. Не допоможе й подяка дирекції народних шкіл. Повідомлення поліції про нелегальні збори вчителів у Микутичах, очевидно, ще не дійшло до високого начальства. Це високе начальство щоразу, коли про нього думав Лабанович, нагадувало ворожіння бабусі Параски, а бубновий король викликав своїм понурим виглядом образ директора народних шкіл Акаронки. Цікаво, як поставляться до вчителя мати з дочкою, коли довідаються, що він без служби?

На третій день після повернення з Микутичів Лабанович попрямував на хутір так добре знайомою дорогою. Порівнявшись з тим ліском, де колись трапилися боровики, вчитель збочив з дороги, походив по лісу, а потім сів на гладенько спиляний дубовий пеньок. У лісі було так добре і так тихо, що навіть важка пригода відійшла на задній план. Та з нею Лабанович уже звикся — вона тепер у минулому. А жити треба сьогоднішнім і завтрашнім. А що ж буде далі? Ну, звільнять його зі служби. Куди ж податись і що робити? Різні думки снувались у голові. Лабанович вийшов з ліска. «Що їм сказати і як сказати?» — запитав він себе.

Ось і поворот з битого шляху на хутір Антоніни Михайлівни. Лабанович рушив поміж полів, засіяних житами й яриною. Обабіч неширокої малов'їждженої доріжки, серед різних трав і квіток, розкішно ріс і вже достигав пахучий кмин, приправа багатьох селянських страв. І сама вузька доріжка, і придорожні трави й квітки, і цей духмяний кмин нагадали Лабановичеві в цю мить уже досить далеке дитинство, коли він ходив такими ж стежками з матір'ю чи сам і не мав у серці ніякого клопоту... Ех, щасливі й неповоротні часи!

Лідочка була чомусь упевнена, що сьогодні до них прийде вчитель. І той сон, що приснився їй цієї ночі, як розгадували сільські жінки, передбачав гостя. А снилось їй, що якийсь страшний жук бився об шибку, щоб залетіти до хати та вкусити Лідочку. Коли сон про жука

справді передбачає прихід Лабановича, то Лідочка на жука зовсім не сердиться, бо хто ж для неї може бути гостем, як не вчитель? Усіх інших вона й за гостей не вважає. Ці дні, сидючи самотою над підручниками, Ліда багато думала про свого вчителя. Вона й сама не могла б сказати, як і що вона думала про нього. Він просто стояв перед очима то лагідний і добрий, то суворий і ніби трохи сердитий.

Не сходяв з думок і той випадок, як він обережно, скрадаючись, наблизився до неї за полотняну занавіску, стояв, нахилившись над ученицею, стояв і думав, жива вона чи мертва.

Кілька разів вибігала Ліда надвір, вибирала таке місце, звідки добре видно поворот на їхній хутір, і дивилася, чи не йде учитель. І не тому, що дуже хотіла бачити його,— виправдувалася вона сама перед собою,— а так собі: мусить же нарешті він прийти. Проте, поглядаючи на дорогу, Ліда озиралась: їй усе здавалося, що люди догадуються, чого вона дивиться туди, кого виглядає. А коли й справді вона побачила знайому постать учителя, серце забилося дужче. Хотілось, як і раніше, побігти назустріч. Але ні: цього вона не зробить, бо що подумає мати і що скажуть люди? Ніби молода кізочка, шмигнула вона до хати. Добре, що там не було матері— інакше вона помітила б хвилювання. Найкраще сісти до столу, заглибитись у підручники і ні на кого не звертати уваги. Вона витягла з шухлядки підручники, розгорнула перший і стала читати,— самими лиш очима. Коли б хто запитав, що вона читає, то й не сказала б. Вона навіть не бачила літер, бо думала зовсім про інше. На щастя, вона сама це помітила і тільки тепер побачила, що розгорнула підручник з географії. Ну, все одно — географія теж потрібна річ. Дивлячись у книжку, вона думала, де зараз повинен бути вчитель... Щось його довгенько нема... Ну що ж? Нема, нехай і зовсім його тут не буде.

Але якраз грюкнули двері з надвору, а потім Ліда почувала розмірені кроки в сінях. Ще мить — і поріг хати переступив той, кого вона чекала.

— О, яка молодчина моя Лідочка! — сказав Лабанович, зупинившись біля порога.— Підручників з рук не випускає. Ну, день добрий, Лідочко!

Вчитель підійшов до столу і привітався з Лідочкою за руку.

— А я ось і знала, що ви сьогодні прийдете,— сказала Ліда. Їй хотілося розповісти про жука, що приснився цієї ночі, але стрималася, бо ставити в один ряд жука й учителя незручно. Вчитель може образитися.

— А звідки ж і як ти могла знати, що я прийду сьогодні?

Ліда засоромилася, опустила оченята долу, а потім глянула на вчителя.

— От знала — і все,— відповіла вона, не вдаючись у пояснення.

— Ну, а вчора ти думала, що я прийду? — допитувався Лабанович. «Для чого я випитую її?» — промайнула в нього думка.

Ліда знов одвела очі.

— Думати думала, а чекати не чекала,— призналася вона і глянула вчителеві в вічі.

«А все-таки вона гарна»,— подумав Лабанович.

До хати ввійшла Антоніна Михайлівна. Лагідна посмішка, що заграла на її устах і відкрила беззубий рот, свідчила про те, що Антоніна Михайлівна рада бачити вчителя, якого вже з тиждень тут не було. Вона привітно потиснула йому руку. Її темні очі спалахнули приязним вогником. У цю мить вона була навіть гарною. Антоніна Михайлівна сіла на стільці біля стола.

— А ми вже й засумували тут без вас,— почала вона розмову.

Ліда трохи зніяковіла й похилила голівку. Видно, вона боялася, щоб мати не сказала чого про їхні інтимні розмови.

— То як же вам їздилося?— запитала Антоніна Михайлівна.

Запитання було зовсім просте, але не так легко було відповісти на нього, бо за ним стояло багато подій, цілий відрізок життя:

— В тому-то й уся сила, як їздилося,— трохи помовчавши, озвався Лабанович. Йому треба було виграти деякий час. Хоч він, ідучи сюди, обміркував розмову з Антоніною Михайлівною та Лідою, але в їхній присутності підготовлені фрази були забраковані. В словах учителя Антоніна Михайлівна відчула нотки якихось неприємностей, що трапилися з ним у дорозі.

— Та вже розповідайте все,— занепокоїлась Антоніна Михайлівна, Ліда теж чекала відповіді.

— Їздилося мені так, що, напевно, проїздив і свою

Верханську школу, і свою учительську службу,— сказав Лабанович.

Антоніна Михайлівна і Ліда зразу знітилися.

— Як же вас розуміти?— здивовано спитала Антоніна Михайлівна.— Чи ви собі жартуете? Як це так можна проїздити й школу, й учительську службу?

— Та отак уже сталося,— відповів Лабанович. Хотілося сказати всю правду, але він стримався: в таких справах стриманість ніколи не завадить.— Ми, молоді вчителі,— провадив далі Лабанович,— давно збиралися з'їхатися поговорити про наші справи, про те, що ми повинні робити... Ну й, звісно, щоб побачитись і повеселитись.

— А хіба до цього часу ви не знали, що повинні робить учителі?— іронічно запитала Антоніна Михайлівна.

— Знали, але не все.

— Нічого не розумію,— знизала плечима Антоніна Михайлівна.— Та розповідайте далі.

— А далі мало що залишилося розповідати. Хтось, очевидно, доніс поліції, що в селі Микутичах зібралось багато вчителів, а для чого? Всім же тепер ввижається крамола. От вночі й завітав до нас становий пристав з урядником та поліцейськими стражниками. Переписали нас. Та, правду кажучи, в цьому й потреби не було, бо самі ми підписалися... По справедливості — нас повинні були заарештувати. Може, поліція це й зробила б, коли б не збігся народ.— Лабанович подумав, чи не сказав він такого, чого не слід говорити.— Ну, ось і все,— закінчив він свою коротку розповідь.

Антоніна Михайлівна помітно спохмурніла, Ліда сиділа похнюпившись. Мати й дочка деякий час мовчали. Мовчав і їхній гість.

— І що ж тепер буде з вами?— спитала Антоніна Михайлівна.

— Усе може бути: зі служби звільнять, можуть арештувати і під суд віддати.

Антоніна Михайлівна докірливо похитала головою.

— І навіщо ж було шукати собі лиха?— промовила вона.

— А я вам і казала, щоб не їздили,— стиха зауважила Ліда, не підводячи голови.

— Ех,— зітхнув Лабанович,— коли б знав, де впадеш, там соломки підстелив би... Живим у землю не полізу ж. І нічого страшного я тут не бачу. Чи мало народу

сидить в острогах та на засланнях? Але, може, ще нічого й не буде.

Щоб спрямувати розмову в інший бік, він вийняв і показав папір від дирекції народних шкіл — подяку за добру підготовку учнів до іспитів.

— Було б добре, коли б усе добре закінчилося, — недовірливо промовила Антоніна Михайлівна і тяжко зітхнула.

— Завжди треба сподіватися на краще, але разом з тим не варто бути й занадто безтурботним, — зауважив Лабанович.

XXXII

Лабанович легше зітхнув, опинившись за межами хурця. Але було таке почуття, ніби він щось втратив і йому чогось бракує. Правду кажучи, не дуже приємно було говорити про невдачу поїздки в Микутичі. Доводилося викручуватись, умудрятись, щоб розповісти все і в той же час дещо й приховати. Інстинкт самозбереження штовхав його на такий шлях, бо вчитель був переконаний в тому, що так чи інакше йому доведеться мати діло з начальством і давати пояснення по суті захопленого приставом протоколу, а може, відповідати й на запитання слідчого. Цього не треба забувати, до цього заздалегідь слід готуватись. У зв'язку з цим пригадалася розмова з Антоніною Михайлівною та Лідєю, їхній настрій, навіяний тією розмовою. Зрозуміло, що особливої радості виявляти вони не будуть, побачивши вчителя в своїй хаті. А коли його виженуть із школи, то, може, на дверях їхньої хати висітиме замок. Але, як би там не було, Лабанович твердо вирішив довести до кінця справу з підготовкою Ліди, хіба тільки, що ноги його не носитимуть вільно по землі.

Тим часом минало літо. Відgrimіли липневі та серпневі нічні грози, гучно відспівавши пісні літові. День за днем пустіли поля. Люди вже збирали пізню ярину. Вистигала гречка. Простори землі ніби звужували свої широти і таїли в собі якусь безмежну й невимовну тугу. Затихли різноголосі пташині співи. Одні тільки дружні, веселі шпаки, повиводивши дітей, злітались у величезні зграї, пурхали над ланами, то збиваючись тісними, чорними купами, то розсипаючись у повітрі прозорим мереживом. Старі шпаки, очевидно, навчали молодих літати, щоб зміцнити їхні крила перед дорогою у вирій. Те

саме робили й лелеки. Вони то збиралися на горбах у лузі цілими табунами і довго повільно походжали або стояли нерухомо, ніби про щось радилися, то здіймалися високо в небо і довго-довго кружляли під хмарами, випробовуючи силу своїх крил... Ех, вільні птахи, як не позаздрити вашим легким і бистрим крилам!.. Минало літо, завмирала природа, згасали яскраві вогні ясних променів сонця. Легким, теплим серпанком, ніби журбою, застилалася тиха далечінь, з її лісами й синюватими кучериками далеких гаїв і перелісків.

Заспокоїлися й околиці Верханя. Навіть писар Василькевич, як відзначив Лабанович, угамувавсь і став лагіднішим. До нього повернулася дружина. Писар спеціально їздив до неї і благав повернутися. Він перестав пити горілку й бушувати. Можливо, переміні в поведінці писаря сприяло те, що незабаром мала відбутися ревізія волосної управи, про що довідався він через своїх людей з канцелярії земського начальника.

Як би там не було, але писар став ніби зовсім іншою людиною, коли до нього зайшов Лабанович, щоб одержати під розписку пакет.

Василькевич поважно сидів у канцелярії за довгим столом, застеленим синім сукном і заваленим різними справами в папках. Василь Миронович ніби трохи змарнів з лиця — з нього спала та брезкність, яка буває в людей після тривалого щирого припадання до бога Бахуса. Побачивши вчителя на порозі канцелярії, писар підвівся з стільця, простягнув сусідові руку, як добрий знайомий, як приятель. Показавши рукою на стілець біля столу навпроти своєї персони, він привітно промовив:

— Прошу, сідайте.

— Дякую, Василю Мироновичу! — кивнув Лабанович головою в бік писаря.

— Ну, як поживаєте? Що добренького у вас? — привітно розпитував писар.

«Який же це вовк у лісі здох, що ти розсипаєшся таким дрібним маком? Чи, може, мені пощастило?» — подумав Лабанович і насторожився.

— Та так собі, нічого, Василю Мироновичу. Дякую за увагу, — відповів він.

— Може, ваша школа має які-небудь претензії до волосної управи? — в тому ж тоні доброзичливості розпитував далі писар.

Лабанович знизав плечима, ніби кажучи цим, що ніяких таких претензій школа не має — ні до писаря, ні до волості.

— Що належить школі від волості, те виконується,— відповів учитель.

— Ну, то й добре, дуже радий, що ви й ваша школа не маєте кривди на волость,— сказав писар. На цьому він закінчив свої попередні церемонії і перейшов до справи.— Пробачте, Андрію Петровичу, що потурбував вас: я повинен вручити вам пакет, і мені велено віддати його під розписку. Ось він. Будь ласка, розпишіться, що ви отримали.

Писар поклав на стіл пакет. Лабанович розписався в книзі «входящих».

Як видно, писаря розбирала цікавість, що ж це за пакет, який треба віддати під розписку. А може, йому було відомо, що там написано, і Василькевич тільки прикидався, що нічого не знає, щоб покепкувати з учителя.

— Напевно; дирекція представляє вас до нагороди?— не втерпів писар.

У цьому запитанні вчителеві почулося глузування.

— А за що мене нагороджувати? Мікадо я взяв у полон, чи що?

— Як за що?— спокійно промовив писар.— Була ж вам подяка за добру підготовку учнів до екзаменів.

— Ну, мало що: то був один час, а тепер інший. Була, скажімо, Державна дума, а зараз її нема. В зв'язку з цим і в начальства можуть бути інші настрої... А зрештою, щоб не блукати навпомацки, подивимось у пакет.

Не поспішаючи, Лабанович розкрив пакет, пробіг очима друковане на машинці. Текст був недовгий, всього кілька рядків:

«Учителеві Верханської школи такому-то.

Педагогічна рада дирекції народних училищ Мінської губернії ухвалила звільнити вас з учительської посади Верханської народної школи з 1-го вересня цього, 1906 р.».

Під повідомленням стояв власноручний підпис директора, статського радника Акаронки і викрутасистий діловода Давидика. Поки вчитель читав, писар пильно стежив за виразом його обличчя. Але жоден мускул на лиці Лабановича не здригнувся. Учитель ще раз окинув очима бланк. Усе було на своєму місці: три літери

МНО — міністерство народної освіти, підписи Акаронки і Давидика і печатка нижче підписів.

Лабанович передав папір писареві:

— Поцікавтеся.

Писар прочитав його, здивовано глянув на вчителя і довго мовчки дививсь йому в вічі.

— Вас звільняють з учительської посади?— тихо й протяжно запитав він і ще раз перечитав папір.

— Ну, ось вам і представили до нагороди,— з відтінком образи промовив учитель.

— Але послухайте, за що ж?

Можливо, в писаря були свої гріхи перед начальством, і тому його так уразила звістка про те, що вчителя звільняють із посади, в усякому разі, фальшу та глузування над сусідом у голосі Василькевича не було, і для нього ця звістка була несподіванкою.

— Та яка ж причина?— допитувався писар.— Причина тут не зазначена.

— Видно, згадали мені мої попередні гріхи,— відповів Лабанович. Розказувати про вчительські збори він вважав непотрібним.

Розпрощавшись з писарем, Лабанович подався до школи, яка тепер уже була не для нього.

XXXIII

Ще раз, уже вдома, в своїй кімнатці, прочитав Лабанович невеселе повідомлення дирекції. Тепер він переконався, що уявляти собі неминучу подію — одне, а сама ця подія, коли вона стає фактом, щось зовсім інше... Так ось: він без служби, він безробітний. І ніяких ілюзій більше нема! Проведено рубіж, який відділяє від того, що було, і який не переступиш.

Учитель оглянувся навколо. Ось його квартира, вірніше, його колишня квартира, їдальня і одночасно кабінет з трьома вікнами та спальня за перегородкою з одним віконцем. Уже більш як півроку жив Лабанович у цьому приміщенні і не помічав його, а зараз воно постало перед ним в іншому освітленні і в усій своїй убогій, але дорогій повноті. Цілий рій думок та образів пронісся в голові вчителя. Чомусь пригадався той день, коли він уперше опинився тут і побачив занедбану, брудну школу, Сретун-Сурчика в постелі, зустріч з ним. Пригадалася і дорога, і фурман дядько Кудрик, і шалена завір'юха,

коли вітер злісно бив у стіни віконницями. Здається, було це давно-давно, як далекий сон, що встиг стертися з пам'яті. За кілька коротких хвилинок промайнуло в думках усе, що було пов'язане з учительською роботою, і всі ті етапи, що були пройдені за чотири роки: Цельшине, Вигони. Все це залишилося позаду, відійшло в далеке минуле.

Бабуся Параска тихенько прочинила двері. Побачивши Лабановича в глибокій задумі, вона спинилася, не переступаючи порога, а потім тихенько подалася назад, щоб не перешкодити вчителеві думати. А він навіть і не помітив, що бабуся приходила.

Ввійшла вона знову трохи згодом, коли почула кроки в кімнаті. Вчитель привітно зустрів її, прогнавши з обличчя смуток:

— Заходь, бабуся Параско! Давно вже ми не балакали і на картах не ворожили. Сідай, бабуся: більшого друга, як ти, в мене тут нема нікого.

Бабуся Параска важко зітхнула й сіла на дерев'яній канапці біля столу.

— Чого ти, бабуся, зажурилася?

— Коли вам невесело, то й мені невесело,— відповіла бабуся.

— А чому ти гадаєш, що мені невесело?

— По вас бачу, голубчику. Знаю, що вам тяжко на душі, але ви про це мовчите. Не такі ви були раніше,— зітхнула бабуся.— Тепер ви і жартуете, і смієтесь, а серце ваше не жартує і не сміється. Хіба ж я не бачу?

— Ех, бабуся, ти багато чого бачиш, але багато чого не знаєш.

Бабуся, здавалося, не слухала, що говорив учитель. Вона сиділа, низько схиливши голову, заглибившись у свої думки. А потім скинула очима на вчителя і рішуче спитала:

— Скажіть, паночку, правду: яка біда спіткала вас?

Для вчителя це запитання було несподіваним. Він придивився до засмученого маленького личка бабусі, списаного зморшками.

— Добре в тебе серце, бабуся Параско. Бачу, що ти мене жалієш, як рідна мати. А жаліти мене нема чого. Вся ж моя біда, як ти кажеш, уміщається ось у цій невеличкій писульці.— Лабанович показав папірець від дирекції народних шкіл.— Розлучає мене з тобою та з цією школою високе начальство, бабуся Параско. Па-

м'ятаеш, як ти ворожила мені на картах? Високе начальство спочатку прислало мені подяку, що добре вчив дітей у школі, а тепер каже: «Вибирайся геть!»

Вражена бабуся здивовано дивилася на вчителя. Здавалося, що суть учителевих слів не доходила до її свідомості. Але вона відчула в них гірку правду.

— Як же це так?— захвилювалася бабуся.— За віщо така неласка, така кара? Що поганого ви зробили?

— Ось у тому-то, бабуся, і вся сила, що це погане різні люди розуміють по-різному. Одні, дармоїди, поганим вважають те, що прості, бідні люди, пригнічені податками, голодом, безправ'ям, не хочуть миритися і добиваються правди, готові бунтувати проти несправедливого ладу.

— Ох, паничику, не вони заводили цей лад, і не їм руйнувати його,— тоном безнадійності озвалася бабуся.— Та не мені вчити вас, паничику. Певно ж, ви більше знаєте за мене, але ось ви пішли проти несправедливого ладу, а вас узяли та й звільнили зі служби.— Вона нахилила низько голову і стала фартухом витирати сльози.

Лабанович підійшов до бабусі Параски і легенько поплескав її по плечу:

— Не плач і не горюй, бабуся. Побачимо ще, чиє буде зверху. Ми ще повоюємо. А ти ж, бабуся, як жила, так і житимеш.

Бабуся витерла фартухом заплакані очі й, ніс та мовчки побрела в комірчину, щоб там поплакати за своїм «монашком». А може, вона хотіла на самоті поворожити на картах, щоб довідатись про дальшу долю вчителя. Лабанович у цей час наважився піти до попа.

Отець Володимир сидів у саду, в альтанці. З ним був Віктор і незнайомий юнак, смуглявий, мускулистий, ніби вирізьблений із каменя. Біля альтанки стояв круглий стіл, а навколо нього — широкі лави. Лабанович окинув їх поглядом. Його осяяла пустотлива думка перескочити через стіл і лавки. «Спробую»,— сказав він сам до себе і, ні з ким не привітавшись, розігнався і перемахнув.

— Дивіться, що з нього виходить!— похвально відгукнувся батюшка Володимир і додав:— Либонь, у тебе дух сатанинський вселився!

— Браво, браво, вчителю! Більше ніж сажень у повітрі летів,— озвався й Віктор.

Смуглявий юнак тільки посміхнувся і промовив одне слово:

— Здорово!

Лабанович познайомився з ним. Його прізвище було Дяченко. Приїхав він до Віктора, як до свого приятеля, погостювати. Була тут і інша причина. Дяченко був начальником бойової есерівської дружини в одному з українських міст на Дніпрі. Поліція натрапила на слід і шукала його. Щоб заплутати поліцію, Дяченко, змовившись зі своїми друзями, розіграв комедію самогубства. В одній тогочасній газеті з'явилася замітка такого змісту:

«На Дніпровській кручі в районі м. К. знайдено записку невідомої людини, яка назвала себе Євгеном Дяченко. У записці зазначається: «Все набридло. Не бачу ніякого смислу тягнути далі лямку, яка зветься життям. У моїй смерті нікого не звинувачую. Прийми ж, рідний Дніпре, в свою безодню безталанного твого сина».

Написавши таку записку, Дяченко приїхав у Верхань до Віктора і споживав дари отця Володимира.

Отець Володимир був напідпитку і в доброму гуморі.

— Ти чого ж це так розскакався. Звідки в тебе цей телячий настрій?— запитав він Лабановича.

— Ех, батюшко Володимире: скачуть не лише з радощів, але й з горя,— зауважив учитель.

— Чув, чув, друже... Ех, ви, мало собі під ноги дивитесь, от і сдотикаєтеся,— покартав батюшка Лабановича, а в його особі і всіх необережних юнаків. Потім запитав:— Що ж тепер робитимеш?

— Подумаю, роздивлюся.

— Не пропаде! — упевнено буркнув Дяченко.

— Знаєш, що я тобі скажу,— говорив далі батюшка чи то серйозно, чи то жартома.— Подавайся в попи. Ось тут у моєму приході й лишайся. Будемо вдвох бога хвалити та грошики загібати, і ніякий нам чорт не брат.

— Поганий з мене божий слуга,— жартома відповів Лабанович.

— Дуже добрим і не треба бути. Не дуже вдавайся в святість, бо лишнього і свині не їдять, але й надмірним ледащом не варто бути,— так собі: серединка на половинку. А зрештою, як собі хочеш,— закінчив батюшка, махнув рукою, підвівся і поплентався в попівські хо-
роми.

— А вам треба зв'язатися з партією справжніх революціонерів,— сказав Лабановичеві Дяченко,— і стати

членом партії. Партія багато в чому допоможе вам. У неї є зв'язки, через неї можна й роботу знайти.

— А в яку партію ви мені порадите піти?— спитав Лабанович.

— У партію соціалістів-революціонерів. Вона, як ніяка інша партія, є виразником інтересів селянства.

Лабанович усміхнувся.

— Поганенький був би той сват, який не похвалив би своєї молодой. Ну що ж? Побачимо та послухаємо, як воно і що. А за добре слово — спасибі.

XXXIV

Лабанович уже звикся з думкою, що він — одрізана скиба від школи, що хліб треба здобувати якимось іншим чином. Та він не розгублювався. Невже в цьому великому і широкому світі не знайдеться притулку для самотньої людини, поки вона вільна і нічим не зв'язана? Подав йому надію і Дяченко, коли радив тісніше зв'язатися з партією революціонерів, де можна знайти підтримку. Справа тільки в тому, яку обрати партію, щоб вона цілком відповідала всім твоїм вимогам. А з цього виходить, що перше ніж зв'язати себе з тією чи іншою партією, треба уважно придивитися, щоб не схибити у виборі шляху. А поки що важливо одне: не залишатися на місці, ні в якому разі не спускатися на дно, а йти вперед, назустріч життю, та не загубитися в ньому. В житті ж пригод усяких чимало, воно багате різними подіями, за якими розгортається невідомий і небачений світ.

Тепер Лабановичу було до душі блукання без реальної мети. Це почуття підігрів приятель Янка Тукала. Сьогодні Лабанович отримав від нього листа. Янку також увільнили від учителювання, але й він не сумував і бадьоро дивився вперед. У листі він прислав такого вірша:

Глупец! Где посох твой дорожный?
Бери его, пускайся в путь!
Пойдешь ли ты через пустыни
Иль в город пышный и большой,
Не оскверняй ничьей святыни,
Нигде приют себе не строй.

Вірш цей відповідав настроям молодих учителів і захоплював їх своєю романтичною туманністю.

Тим часом наближалася осінь. Не за горами був і вересень, коли вчителі збиралися після канікул у свої школи, як пташки до вирію. Тільки йому, Лабановичу, закриті дороги в цей вирій. Час подумати про здачу школи волості або безпосередньо своєму наступникові, який міг з'явитися тут з дня на день, а самому вибиратися за доброї погоди.

Повернувшись одного разу зі своїх недовгих мандрів по околицях Верханя, Лабанович стрівся з Іваном Антипи́ком. Він за літо посвіжішав, загорів і нагуляв собі трохи жирку. Руді, невеличкі його вусики підросли, і він часто погладжував їх пальцями. Ця окраса в очах Лабановича робила Антипи́ка схожим на гоголівського виноккура: вуса були такі, що здавалося, ніби володар їхній тримав у зубах мишу. Антипи́к мав вигляд людини задоволеної собою, своїм життям і своїми майбутніми планами. Він уже знав, яке лихо спіткало його колегу.

«От як до речі приїхав: не буде клопоту із задачею школи!» — зрадів Лабанович.

Засмучений, як і належить у такому випадку, і тоном співчуття Антипи́к сказав:

— Сумні новини, недобрі справи, Андрію.

Антипи́к мав на увазі звільнення Лабановича.

— А що трапилось, Іване?— прикинувся Лабанович.

— Зі мною нічого не трапилось,— зацмокав Антипи́к.— Навпаки, я одержав призначення в кращу школу, в Клинки. А ось ти... підкачав ти, брат. А-я-яй! — з докором і співчуттям похитав головою Антипи́к.— Чия ж правда?— з виглядом переможця запитав він і додав:— Лізти на рожен нікому не рекомендується. Не чіпай нічого, не бійся нікого. Сиди тихо, не чіпай лиха.

— Знаєш, Іване, розчарував ти мене зовсім: я ж думав, що ти залишаєшся тут, і я здам тобі школу, щоб не марудитися з різними людьми... Ну, коли так, то так. Бажаю тобі не встрявати в конфлікти на новому місці зі становим приставом. А щодо правди, то спочатку виведемо курчат, а полічимо їх восени.

Антипи́к чмихнув у ніс і прицмокнув.

— Не знаю, що ти будеш лічити,— глузливо сказав він.

Самозадоволений Антипи́к явно почував зараз свою перевагу над вигнаним із школи Лабановичем.

Вони розійшлися. І ніколи більше нічого не чув про нього Лабанович.

Доки школа не була здана, Лабанович відчував під ногами деякий юридичний ґрунт, мав законну підставу залишатися там. А здай школу — і цієї підстави, нехай ілюзорної, не буде. Ось чому здачу він відкладав до останньої години. Трохи затримувала його тут і Ліда, бо треба ж було закінчити справу з її вступом до нової школи. Не хотілося також і розлучатися з дівчиною, до якої він звик, а можливо, й більше, ніж звик, хоч у цьому він і сам собі не хотів признатися. Крім того, він не обманював себе і не потішав ніякими ілюзіями відносно Ліди, бо знав, що коли він виїде, то більше з нею не зустрінеться. Та й навіщо? Вона ще тільки-тільки розпукується в гарну квітку, з милого невинного підлітка перероджується в молоду дівчину, яка потім на нього, бездомника, може, й дивитися не схоче... Не дуже приємно було думати про це. Та Ліда все ж таки стояла в нього перед очима.

Вже кілька днів не ходив він до своєї учениці. А вони там ще не знають, що він уже не вчитель Верханської школи і взагалі не вчитель. Але цього не приховаєш. І яка рація критися?

Учитель, узявши кия, друга своїх мандрівок, подався на хутір Антоніни Михайлівни. Можливо, це остання мандрівка туди.

Весела, безтурботна Ліда гуляла на своєму, подвір'ячку, бігала за кошенятком, ловила його, тулила до щок, щось ніжно говорила йому й цілувала. Маленький котик, як тільки Ліда пускала його додолу, задирав хвостик і кидався тікати. Тоді Ліда знов гналася за ним. Котик ховався під жердиною плоту і перебігав за пліт. Легка, немов дика кізка, Ліда стрибала через пліт, щоб ввіймати хитрого котика.

Лабанович причаївся в непримітному місці, звідки його не було видно, і потішався грою Ліди з пустотливим котиком. Ніколи не бачив він її такою жвавою, такою веселою, легкою та спритною і по-дитячому безтурботною, і ніколи вона не здавалася йому такою любов'ю й чарівною. Кілька хвилин милувався він Лідочкою, стояв, не ворухився, щоб не помітила вона, що на неї дивляться та, дивлячись, утішаються. Котикові, напевно, надокучила гра, і він, вигнувши спинку дугою та задерши хвостика, стрілою майнув у напрямі хати і сховався під

ганком. І Ліда також подумала, що досить цієї забави, бо є в неї справи важливіші. Вся безтурботність і пустотливість зникла з її обличчя. Вона відразу змінилася, споважніла, як доросла жінка, в якій є набагато важливіші інтереси, ніж гра з кошенятком. Одкинувши з чола назад темно-каштанові пасма густого хвилястого волосся, вона оглянулася в бік доріжки, що вела з битого шляху — найждженої дороги на станцію, до їхнього хутора. Нею завжди ходив Лабанович. Ліді довелося дивитися проти сонця, і вона зробила собі щиток рукою, щоб закрити очі. Це дуже зворушило Лабановича: чи не його виглядає Ліда? Та Лабановича не було на дорозі: він стояв тут, недалеко, і все це бачив, залишаючись непоміченим.

Ліда, як поважна жінка, повільно попрямувала до хати, на ганок, під яким сховався котик. Лабанович постояв ще кілька хвилин, обійшов будівлю, біля якої ховався, і, не поспішаючи, зайшов на подвір'я.

Антоніна Михайлівна та Ліда були в хаті. Вони привітно й гостинно зустріли вчителя.

— Розповідайте, що доброго чувати,— звернулась Антоніна Михайлівна.

— Як вам сказати? Доброго нічого,— відповів він.— Але все це дурниці. Не було б лише гіршого.

— Тож розповідайте все,— не відступалась Антоніна Михайлівна.

— Багато й розповідати нема чого: вигнали мене зі школи, от і все. І тепер я можу сказати: «Чист кругом я, легок и нікому не нужен»,— додав він, пригадавши речення, колись продиктоване в початковій школі його колишнім учителем.

— Вас увільнили від учителювання?— з подивом перепитала Антоніна Михайлівна. В її голосі навіть прозвучала нотка смутку та співчуття.— Ну, і що ж з вами буде?

— А що ж буде? Візьму речі на плечі — майно мое невелике — та й піду шукати щастя по світу. Де-небудь зупинюся. Є така приказка: «Сам Степан — завжди пан, а коли й нестача, дитина не плаче»,— бадьоро відповів учитель.

Якийсь час у хаті було тихо, ніби вона була порожня. Що почувала Ліда, Лабанович не знав. Здавалося, що все це мало її обходити. Тишу порушила Антоніна Михайлівна.

— Ну, а як же буде з моєю Лідою?— запитала вона й додала:— Збили ви її з пуття.

Слова Антоніни Михайлівни боляче відгукнулися в серці Лабановича. Чим же він збив Лідочку з пуття? Невже тим, що хотів вивести її в люди? Не збаламутив її, золотих гір не обіцяв.

— З Лідою ось як буде,— сказав Лабанович.— Сьогодні напишемо прошення начальниці Мінської міської школи. Через тижнів два там почнуться екзамени. Ліда поїде і буде екзаменуватися. Для цієї школи вона підготовлена більше ніж досить.

— Не поїду я складати екзаменів,— забунтувала Ліда.

— Чому? — запитав Лабанович.

Ліда відповіла:

— Не хочу вступати туди. Я буду краще телеграфісткою.

Мабуть, вона говорила про це з матір'ю, а може, мати й навела її на такі думки. Але прошення Ліда все-таки написала.

На прощання, покидаючи дім і хутір Антоніни Михайлівни, Лабанович запитав Ліду:

— Люба Лідочко, коли я пришлю тобі листа, чи писатимеш ти мені?

Ліда опустила оценьта.

— Може, й напишу,— тихо промовила вона, а тоді, в свою чергу, запитала:— А що я писатиму? Та й навіщо це?

Розпрощалися досить сухо.

«Не був би я звільнений, вона так не відповіла б мені»,— подумав Лабанович, ідучи до Верханя. Згодом сказав сам собі: «Сьогодні ж здам писареві школу. Нема більше ніякої потреби залишатися тут».

XXXV

«Ну що ж? — думав Лабанович.— Останні мої хвилини тут. Школу здав, і зараз я чужий у ній. Покладено межу. Тепер я вільний козак, поки ще не підрізани крила». На пам'ять прийшли рядки вірша Мельшина (Якубовича):

В колосьях желтеющих нив утопая,
По узкой меже сквозь редующий мрак,
В убогой сермяге, кряхтя и вздыхая,
Проходит свободный батрак.

Таким «вільним» батраком уявляв себе відставний учитель Верхованської школи.

Всі ці дні бабуся Параска ходила невесела і часто плакала. Коли ж вона дізналася про здачу школи, жалеві не було краю, бо вже більше не було ніякої надії на те, що вчитель, може, ще залишиться.

— Ти, бабуся, так плачеш по мені, номовби я — небіжчик, а я живий і живучий.

— Ох, голубчику мій! — бабуся Параска витерла сльози. — Шкода ж мені вас. Здається, і рідного сина не було б так жаль, як вас.

— Добра ти, славна ти, бабуся Параско, і я пам'ятатиму тебе, як син. Розвеселися ж і не плач по живій людині.

Але бабуся заплакала ще дужче і, витираючи сльози, запитала:

— Коли ж гадаєте покидати нас?

— Довго залишатися тут мені тепер уже не випадає. Той же писар, якому я здав школу, може сказати: з роботи звільнений, школу здав, то будь ласкавий вибиратися. Отже, треба рихтуватися і вирушати в світ. А світ великий, і простору в ньому багато.

Бабуся Параска тяжко зітхнула і вийшла з кімнати. Не сиділося в ній і Лабановичеві. Перед тим, як покинути своє третє й останнє вчительське місце, йому захотілося ще раз обійти всі ті дороги й стежки, де він багато разів блукав у вільні хвилини. Такі блукання приносили йому немало радості й задоволення, і багато місць в околицях Верхованя стали близькими й дорогими. Не раз поставали і ще не раз постануть вони перед очима Лабановича, ваблячи до себе, як найприязніші друзі. То як же не розпрощатися з ними?

Лабанович узяв ціпок, вийшов на високий ганок. Без усяких роздумів і певного плану подався він ліворуч, широкою дорогою, що йшла повз волость та церкву в зеленому вінку беріз, і в тихій мрійливості попрямував у бік лісу. Коли б хто запитав у цю мить, про що він мріяв, він напевне не дав би відповіді. Опам'ятався він тільки тоді, коли опинився на кладовищі. Виходячи з дому, щоб розпрощатися з верханськими околицями, він зовсім не мав на меті заходити туди.

«Як це я попав сюди й чому? — здивувався Лабанович. — Яка причина привела на кладовище? Кладовище — символ кінця людського існування. Кінець — про-

сте слово, а має в собі багатий зміст: деколи людина рада йому, а часом кінець набуває характеру трагізму».

Ось і для нього, Лабановича, настав кінець учителювання і життя у Верхані. Але він пригадав той випадок на кладовищі — зустріч з незнайомими людьми, чоловіком і жінкою. Як з'ясувалося згодом, це були помічник писаря Лапицький та писарева зовиця, яка незабаром після того виїхала звідси.

На кладовищі було тихо, глухо і моторошно. Лабанович повільно побрів знайомою стежкою до знайомого вже валу. Кущі, які засіли в пам'яті вчителя, втратили соковиту зелень, красу своєї молодості. Де-не-де колихалося на них пожовкле листя, і в зів'ялій траві валялося його немало. Передосінній час накладав відбиток засмучення на все, куди не глянеш. Навіть неспокійний вітер — і той гомонів на сумний лад, припадаючи до землі, ніби для того, щоб підслухати її нестихаючі пісні. Ех, пісні, споконвічні пісні землі! Коли заспівають вас на веселий, радісний лад?

Лабанович спинився, обвів очима кладовище — ніби для того, щоб запам'ятати його назавжди. Трухляві дерева, яні хрести, нахилені над землею, сиві плями моху на них, надмогильні плити, що вросли в землю, — яке все тут закинута, забуте й занедбане, яке все це убоге, зажурене! Вчителеві стало так невесело, так сумно, що залишатися тут далі було тяжко. Він повернув назад на дорогу, ще раз оглянувся.

«Напевно, не побачу вас більше ніколи. Ну, бувайте!» — промовив у думках на прощання.

З кладовища Лабанович подався в бік лісу. Узліссям не поспішаючи рушив на Тумель, де був ставок і старовинний двоповерховий млин. Це було улюблене місце, куди часто ходив Лабанович у вільну годину на прогулянку. Прийшовши сюди, він зупинився. Цілий рій спогадів знявся перед ним. Пригадався той день, коли вранці їхав він через гребельку біля млина зі своїми учнями на екзамені. Дорога зразу ж, поминувши греблю, входила в ліс. Скраю на лісових галявинах стояли молоді берізки, тільки-тільки викидаючи молоденькі пахучі листочки і надаючи лісові особливої чарівності. Здавалося тоді, що старий, похмурий ліс навмисне розкинув тонке прозоре мереживо, виткане сонцем і землею з тисячі тисяч молодих, тендітних блідо-зелених листочків берізок і кущів, які росли на узліссі, щоб завітчати се-

бе цими дарами весни та приховати свою похмурість. Інші думки й інші настрої були тоді в учителя, який тепер завітав сюди вже на порозі осені, щоб востаннє оглянути всі ці місця, які так глибоко запали в пам'яті, і їм також сказати: «Бувайте!»

Старий млин стояв нерухомо. Не було біля нього ні людей, ні підвід. Не рухалося й величезне, багатоступінчасте колесо, яке оживляло млин і весь його нескладний механізм. Тільки десь з непомітної щілинки пробивався струмочок води і одноманітним дзюрчанням порушував спокій занімлої будівлі. З-під гатки спокійно текла річка, несучи далі порцію води, яку визначили їй будівники. Зразу ж за млином вона описувала красиву дугу, подаючись спочатку праворуч, а потім, забираючи в бік поля, ховалася під шатром старих верб, які схилилися над водою, і далі зовсім зникала з очей. І річка, і криві верби над нею ще більше підкреслювали спокій і тишу одного з закинутих і маловідомих затишних куточків древньої Білорусі.

Лабанович довго дивився на річку. В пам'яті спливали подібні ж близькі й дорогі серцю картини, які доводилося йому зустрічати не один раз. А скільки є краєвидів ще не бачених ним! І скільки в них принадної заспокоюючої душу краси! Отже, вперед, брат, уперед! Прокладай собі дорогу в життя, незважаючи ні на які злигодні, дорогу простору, ясну, з безмежними краєвидами і далями, та закликай народ на цю простору дорогу!

Весь сумний настрій, під впливом якого був недавно Лабанович, розвіявся, як ранковий туман перед гарячим літнім днем. Він відчув приплив бадьорості, нової сили, бажання боротися за своє місце в житті і за всіх добрих людей, скривджених долею та різними злигоднями, що заступають їм дорогу. Чого ж сумувати? На кого сподіватися?.. Зоставайтесь ж тут щасливі, мої любі вербиці, і ти, невгамовна річко! В іншому місці зустрінуся з такими ж дорогими, як і ви.

Востаннє обвів Лабанович поглядом всі околиці. Глянув і на той пагорок, звідки вперше показався йому примарний замок, на село, що витягнулося в одну довгу строкату стрічку, з убогими тинами біля занедбаних хатинок, на подвір'я о. Володимира, на церкву з протилежного боку та недалеко від неї будинки волосної управи і школи. Ось він, увесь Верхань, перед ним з усіма його околицями...

Той самий дядько Ничипір Кудрик, що взимку привозив Лабановича, тепер віз його на станцію з тими ж двома невеличкими чемоданчиками, куди був покладений весь нехитрий скарб учителя. Перед очима в Лабановича ще й досі стояло заплакане обличчя бабусі Параски і вся вона така щира й добра, низенька, сухенька, зморшкувата. Мимоволі пригадався від'їзд з Цельшина, Ядвіся, через яку він і покинув своє перше учительське місце.

«Один розділ книги прочитаний і закривається», — думав Лабанович, покидаючи Цельшине. А зараз прочитаний і другий розділ ще далеко не дочитаної до кінця книги.

Частина друга НА ПЕРЕХРЕСНИХ ДОРОГАХ

Колись, ще в дні юності, мене зачаровували простори землі з їх численними гомінкими дорогами, широкими й вузькими, рівними й кривими, обабіч яких то тут, то там виникали купчасті липи, стрімкі тополі або старі кучеряві сосни. Мене вабила неосяжна далечинь, мовчазна і мудра в своїй задумі, з її пагорбами, долинами і струмочками, з тонкими смужками лісів на обрії, де земля ніби сходиться з небом. І все це прикривалося прозорою завісою синюватої імлі.

Що ховається за завісою синяви-імлі? Які події, які люди зустрінуться мені на шляху шукань? Через які простори землі проляжуть стежки і куди вони приведуть?

Нічого цікавішого на світі не було тоді для мене, як підняти завісу синяви і зазирнути за її межу. Там, думалось, я знайду всі відповіді на запитання, пізнаю таємниці життя. Життя ж таке складне і так багато в ньому несподіванок, крутих поворотів, що недосвідченому юнакові важко було розібратися в усіх різноманітних явищах та оцінити їх так, як вони того заслуговували. Ось чому так радісно було йти все далі й далі, щоб пізнати невідоме, побачити небачене.

З того часу минуло багато років. Багато доріг переміряли мої ноги. Різні люди зустрічались у моєму мандрівництві. Багато хто з них став мені близьким і дорогим, і багато кого з них я сьогодні не можу долічити: І сам

я притомився за цей час і все більше й глибше відчуваю споконвічну та непереможну силу притягання землі.

Але шумлять і гомонять хвилі життя і все ті ж не-осяжні, ще привабливіші далі розгортаються перед очима.

Нові просторі шляхи відкрилися перед нашими народами. І не гасне невтомне бажання поглянути за завісу втрашніх днів.

Будьте ж ви світлі й радісні, прийдешні дні людства!

I

Біля залізниці, що сполучає Мінськ із Брестом, недалеко від станції, в малопомітному закутку серед високого темного лісу, тулилася лісницька садиба. Належала вона лісництву князя Радзівілла. За довгий час будинки почорніли, постаріли, покривилися. Та й що це були за будинки! Низька, підслупувата хата з закуреними вікнами та згнилим ганком позирала в бік залізниці. Хоч залізниця проходила тут поблизу, але її не було видно: високий вал, який поріс сосняком і кущами ліщини, закривав її. Старезна клуня з ввігнутою солом'яною стріхою притулилася ближче до лісу — здавалося, для того, щоб сховатися від холоду й вітрів, бо вони для неї були вже небезпечними. Почорнілий хлівчик, також пошарпаний часом, самотньо припадав до землі. По один і по другий бік садиби розкинулась невелика галявина. Колись була тут смолярня. Від неї залишилися тільки брили глиняних печей, де парилися смоляки та дрібні рештки просяклих смолою корчів. Ще й тепер було чути тут запах дьогтю та скипидару. Назва Смолярня як спадщина перейшла на лісникову садибу. В ній тепер був лісником брат Андрія Лабановича, Володимир. Ще змалку брати жили в злагоді. Зустрічалися зрідка і лише тоді, коли змужніли, а дороги їх розійшлися, зустрічалися привітно й люб'язно. Довідавшись, що Андрія увільнили від учителювання і він тепер без посади, Володимир поспівчував йому, а потім запитав:

— Так що ж ти, брате, робитимеш тепер?

— А от роздивлюся трохи, прислухаюсь. З деким пораджуся, як воно, де й що — може, щось і трапиться.

Брати помовчали.

— Та певно ж на школі світ клином не зійшовся, — зауважив Володимир. — А таких, як ти, зараз багато:

час такий — правду обстоювати люди почали, а начальство правди не любить.

— Це вірно,— озвався Андрій.

Володимир круто повернув розмову на інше:

— Поки знайдеш собі притулок і роботу, перебирайся до мене. Куток затишний. Ти один, заважати мені не будеш. Великих розкошів, правда, нема, але перебивається сяк-так можна.

Андрій щиро подякував братові і погодився зупинитися тут.

Після того, як Лабанович вибрався з Верханя і приїхав до своїх рідних, йому все здавалося, що люди на нього дивляться інакше і в душі радіють, що він без місця, без роботи, одним словом — босяк!

Лабанович оселився в Смолярні, в брата.

Не більше тижня минуло з того часу, як він з'явився в своїх рідних місцях. У перші дні почував він на серці та в думках таку тугу, ніби носив жалобу по тяжкій втраті. В минулі роки в таку пору всі вчителі, в тому числі й він сам, уже були в своїх школах і починали заняття. Менші діти, вільні від домашніх робіт, сповнювали класи своїми дзвінкими голосами. Який це був славний час! Зустрітися безпосередньо з малечю, яка згодом виросте, піде в життя — чи шляхами своїх батьків, чи новими, просторішими й щасливішими. Хіба ж не цікаво познайомити її з школою, з шкільними порядками, навчити читати й писати, пізнавати книжкову премудрість і говорити з нею так, щоб твоє слово дійшло до розуму й серця малечі!

Перед очима Лабановича чітко, як живі, виникали картини з шкільного життя і ті школи, в яких йому довелося побувати за недовгий час учителювання. Цільши-не, його околиці, люди і все, що там відчуте і пережито. І безмежно дорогий образ Ядвісі знов ожив у пам'яті, як чарівна квітка поліської глушини, як безповоротна втрата. Пригадалась і Вигонівська школа, і ширіка низина пінського заріччя, поросла високим густим очеретом, і Пінськ, який було досить добре видно, коли спуститися з шкільного майданчика вниз до річки Піни. Немов якийсь острів на велетенській тарелі очеретяних боліт, мальовничо виступало стародавнє місто, важливий центр неосяжного Полісся.

Ще живіше та яскравіше вимальовувався в думках Верхань, бо ж лише кілька днів минуло з часу прощання

з ним. Пригадалися і хутірець Антоніни Михайлівни, і Лідочка... Славна дівчинка, здібна, весела, по-дитячому пустотлива. Чи поїде вона складати екзамени в міську школу? Яка буде її доля в майбутньому? Чи напише йому листа?

Лабанович дав їй свою адресу. До речі, до пошти звідси набагато ближче, ніж з Микутичів. Мабуть, є на пошті лист і від когось із друзів, таких же викинутих за межі школи сіромах і безпритульних, як і Лабанович.

Так ось він який, новий поворот у житті! В якому житті? В безпритульних блуканнях поміж небом і землею. Сподіватися нема на кого. Покладайся тільки на самого себе, нівідкіль не чекай допомоги... Ні, неправда: брат Володимир уже допоміг, виправив себе самого Лабанович. А люди? Хіба світ без добрих людей? А тому, поки ти ще вільний, поки служать ноги, іди! Іди вперед бездоріжжям, цілиною, прокладай новий слід. Одне тільки пам'ятай: не збочуй з вірної дороги. Але де вона, вірна дорога? А це дорога забитого, пригнобленого народу, який мріє про правду, про справедливість і в міру своїх сил і можливостей бореться за них, народу, який живе думками про землю, що позабирала казна, пани, церкви та монастирі, і про своє людське право. Багато на цій дорозі проваль і вибоїн, різних перешкод і злигоднів. Але коли ти чесна і свідома людина і перед тобою постають труднощі, збagni їх своїм розумом і відчуй серцем, не бійся, не відступайся від правди і ніколи, ні за яких умов, не мирися з тими, хто зневажає народ і знущається над ним. Не піддавайся ні на які спокуси і обіцянки, спрямовані на кривду народу.

Такими думками і такими добрими намірами жив тепер бездомний Лабанович. У цих думках черпав він підтримку собі самому і простим людям, що стогнуть у ярмі безпросвітного гніту. Та в житті події йдуть не тими дорогами і не так, як хотілося б нам. Починалася весняна повінь нового життя, та не вийшла з берегів — скували її холоди. Але прийде жаданий час всенародної весни.

II

Біля Смолярні, між садибою лісника та залізницею, пролягла лісова дорога. Поминувши садибу і не доставшись до переїзду, вона розходилась, ділилася на дві: одна перетинала залізницю, а друга забирала ліворуч, де-

яку відстань ішла під густим наметом старих ялин, по корінню, по вибоїнах, через калюжі чорної, як дьоготь, води. Тут було темно та вогко, багато ковдобин і баюр, які рідко коли висихали. Вибившись з лісу, дорога виходила на Темні Ляди, а потім повертала праворуч, беручи напрямок на лісництво князя Радзівілла. В теперішніх Темних Лядах не так давно стояв густий, великий похмурий ліс. Час від часу величезні лісові простори вирубували дощенту. Відбірне дерево сплавлялося купцями за кордон, а гроші переходили до князівської скарбниці та в кишені лісопромисловців. Оголені ділянки лісу прибирали селяни навколишніх сіл. Рештки дерева складали в стоки і в шурки, а гілля й хмиз палили. Вирубаний ліс розкорчовували і засівали його житом, яриною. Третина врожаю переходила до лісництва, все тому ж князю Радзівіллу.

Зараз порубки знов були запущені під ліс. Ніхто його не засівав тут, крім вітру. На величезній порубці-плішині, оточеній могутньою стіною старого бору, виступали з трави велетенські пні старезних дерев, які багато віків стояли тут, де-не-де здіймалися в небо стрімкі ялини та сосни. Їх покинули навмисне — засівати оголені площі й розводити новий ліс. Вони так і називалися — насінниці. Запущені Ляди поступово засівалися молоденькими деревцями: осичняком, березняком, сосняком, ялинником і різними іншими деревами. Густа трава, дикі квіти закривали молоде покоління нового лісу, але він пробивався вгору, глушив слабші рослини.

Безлюдно й тихо було в Темних Лядах. І особливо похмурий вигляд мали запущені, малодоступні низини-лужки, завалені гіллям і зітлілим верховіттям зрубаних старих дерев. Наполовину зігнилі пеньки та поруділа суха трава ще більше підкреслювали похмурість цієї пустки за кошлатою стіною древнього бору, що широким колом оточив Темні Ляди.

Зовсім інший характер мала та місцевість, якою проходила дорога, перетнувши колію. Обабіч залізниці розляглися лагідні, ясні простори ланів, піщані пагорки, на яких примостилися низенькі, але досить пишні кущики ялівцю та розлогі приземкуваті сосонки. Вузькі долини між нагорбів вабили зір. Невеличкі ліси та далекі гаї, оповиті серпанком осінньої імлі,— все це було для Лабановича новим, ще не баченим.

Біля самої дороги, за високим муром, розкинувся маєток з багатим садом якогось маловідомого землевласника Степанова, царського служачи — чи то полковника, чи то генерала. Ні сам Степанов, ні його потомки не жили тут ніколи. Маєток цей привертав до себе увагу, особливо впадав у вічі сад, що здавався якимсь чарівним островом. Ряди стрімких тополь, як сторожа, виструнчились високою шеренгою вздовж усіх чотирьох стін мурів. І було дивно, як могли ці дужі тополі і цей чудовий сад розростися тут і так осилити на пісній піщаній землі? І ось тут пригадалися Лабановичу його нещодавні думки про Микутичі, коли він навідувався до своєї домівки над Німаном і марив про перетворення ґрунтів.

«Може, це були й вірні думки, — розмірковував Лабанович. — Чорне, вистояне болото перенести на піщані землі селянських нивок, щоб підняти урожайність. Але що це дасть, коли переважна більшість землі, і причому найродючішої, належить панам! Чи не простіше пов'ягнати панів, відібрати від них землю та передати тим, хто працює на ній? Була така спроба, та закінчилася вона невдало. Виявилось, що погане дерево, Миколка Другий, ще міцно сидить на троні, хоч трон цей дуже похитнувся. Скільки пролито крові! Скільки людей пішло на каторгу, на заслання і скільки сидить по острогах! І, може, сам він, Лабанович, є кандидатом на одне з таких місць відпочинку царського сомодержавства. Але що не вдалося тепер, те вдасться в четвер, — повторив Лабанович приказку дядька Мартина, — вірить народ, що придуть кращі дні. Ось і треба жити цією вірою, незважаючи на те, що, «доки сонце зійде, роса очі виїсть».

Він ще раз окинув поглядом панський маєток, поважний ряд стрімких тополь, багатий сад. Білий палац виднівся в глибині між вітами купчастих яблунь та інших дерев, які оточили його. І сад, і панський будинок заступалися з півночі та сходу пагорбами і підставляли всю свою чільну сторону під теплі промені південного сонця.

Пройшовши ще кілька кроків, Лабанович порівнявся з брамою, залізними, наглухо зачиненими ворітьми, що саме приходилися навпроти панського палацу. Звідси палац добре видно. Ворота, видно по всьому, давно не відчинялися, і ніякі панські брочки не заїжджали та не виїжджали ні туди, ні звідти. Маленька хвіртка в брамі була відімкнена. Протоптана стежечка вела в сад. На-

певно, сюди заходили люди, щоб купити або попросити яблук.

Лабанович легенько штовхнув хвіртку. Вона слухняно розчинилася. Недалеко, серед яблунь, стояв простенький курінь-повітка, головний штаб охоронця панського саду. З більшості садових дерев плоди були вже обірвані, і тільки на пізніх сортах спокусливо красувалися буйні, червонобокі яблука — здавалося, для того, щоб заманити сюди подоржнього. Лабанович, постоявши трохи біля брами, поволі попрямував до куреня. Там нікого не було. В одному кутку лежала зім'ята солома, прикрита рядниною, мабуть, це була постіль сторожа. В другому кутку куреня на солонці спокійно лежали яблука, перебрані чиеюсь старанною рукою та розкладені на три купки: кращі, середні й гірші. Зразу впадало в очі, що людина, яка живе тут, любить порядок і недаремно їсть панський хліб.

Не встиг Лабанович як треба оглянути ці убогі апартаменти вартівника, як раптом впливла з-за дерев його постать. Це був коротко підстрижений посивілий чоловік з пухнастими сивими вусами, в старому заношеному солдатському мундирі минулого століття. В руках ніс він теж старого солдатського кашкета, наповненого яблуками. За плечима в охоронця висіла рушниця. Все це надавало йому якоїсь владності й упевненості.

Лабанович ввічливо скинув кашкета і приязно вклонився. Захотілося пожартувати над бувалим воякою, не знижуючи його гонору:

— Даруйте мені: чи не ви володар цього маєтку?

Старий солдат суворо окинув поглядом Лабановича, зміряв його з ніг до голови: бреше чи справді вважає за господаря?

— А чого тобі спало на думку, що я тут господар? — запитав солдат.

— Вигляд у вас хазяйновитий, такий, що можна вважати за господаря, тим паче, що власник цього маєтку, як я чув, з військових.

Старий солдат, очевидно, пом'якшав:

— Ні, друже, помиляєшся: їх високоблагородіє, полковник Степанов, у Петербурзі живуть, а я лише довірена особа їх високоблагородія... Разом проти турка воювали, разом усю військову службу пройшли. З того часу ми так і не розлучаємося. Достойний чоловік, — зробив висновок старий солдат. Він ще хотів щось сказати, але,

певно, подумав, що незручно пускатися в розмову з незнайомим чоловіком, ще й, може, з яким-небудь заставщиком.

— А скільки вам полковник за службу платить?

— Що він мені платить, того мені на мій вік хватить,— ухилився солдат від прямої відповіді і сам запитав Лабановича: — А ти ж сам хто такий будеш?

— Так, подорожній. Побачив сад і подумав собі: дай зайду, бува, чи не розживусь на яблука. Та й ось зустрів вас, людину віддану і, з усього видно, розумну.

— Як розжитися: за гроші чи так? — поцікавився солдат.

— Та хоч би й купити.

— Це інша річ!

Бравий солдат повів Лабановича до яблуні, на якій висіли червоні яблука, зірвав найстиглише і найбільше:

— Ось тобі, друже, візьми. Та пам'ятай, що я — довірена особа їх високоблагородія.

Лабанович подякував. Такого великого яблука йому ще не доводилося бачити. Він попрощався з солдатом і пішов далі своєю дорогою.

III

Можливо, багато кому з вас, дорогі друзі, нецікаво спинятися так довго на мандрівках Лабановича та роздивлятися разом з ним ті краєвиди і ті місця, що давно надокучили вашим очам, бо це вже старі дороги та й не нові картини. Коли б сьогодні мені довелося ще раз пройти по них, то я і не впізнав би ні тих доріг, ні місць, ні пейзажів, що розгорталися перед очима піввіку тому. Все докорінно змінилося, відійшло в минуле і збереглося лише в пам'яті, як спогади про далекі дні юності. Мені ж так приємно згадувати і хоча б у думках пережити їх ще раз. А минуле й сучасне міцно пов'язані між собою.

Маєток полковника Степанова, тополі й сад залишилися позаду. Лабанович виходив на пагорок, найвищий на шляху із Смолярні на Стівбуни. Праворуч розкинувся невеликий лісок, світлий і прозорий, як тонка, легка тканина. Дорога круто виляса вгору через жовтий сипучий пісок. Доїдаючи здоровенне, надзвичайно смачне ма-

линове яблуко — дар старого охоронця, — Лабанович зі-
йшов аж на самий шпиль пагорка. Широкий, різноманіт-
ний краєвид, оточений тільки безмежним небом, розкрив-
ся перед подорожанином. Це було так несподівано, так
чудово і в той же час так знайомо, що мандрівник ми-
моволі зупинився.

Нові картини!.. Ні, не нові: нове тільки те, що поста-
ли вони з іншого боку, з іншої точки. Так буває і з люди-
ною, коли пізнаєш її в інших обставинах.

Окинувши поглядом увесь краєвид, Лабанович став
приглядатися до окремих, найбільш знайомих йому ку-
точків. Ось станція з усіма її будівлями — вокзал, депо,
озеро за вокзалом, яке заросло по краях густим, висо-
ким ситнягом і лепехою. Праворуч — млин, дорога на
Микутичі. Як гомоніла вона, коли не так давно, влітку,
шумна громада вчителів ішла до школи Садовича, щоб
обміркувати питання політики та заснувати ядро рево-
люційної вчительської організації... І як це все невдало
закінчилося!

Ні, дорога на Микутичі не вабить зараз око. Густий
сосняк і ялівець з одного боку та кущі вільшняка з дру-
гого заступали її. Дорога зникала з очей, не дійшовши
до битого шляху, обабіч якого стояли, немов старенькі
бабусі, поріділі берези. Лабанович глянув праворуч від
вокзалу. На високому горбі стояв приземкуватий, добре
відбудований, з претензією на красу вітряк, самотній
і наче забутий. Лабановичеві рідко коли доводилося
бачити, щоб цей вітряк махав крилами, і тому він
справляв сумне враження, як осиротіла хатина. Глянув-
ши перед собою, Лабанович побачив стрімкі бані білої
церкви містечка Стовбуни. Саме ж містечко та ще одна,
жовта, церква заслонялись іншим пагорбом. Зате ж бу-
ло добре видно Панямонь з її околицями, хоч це містеч-
ко стояло версти за півтори далі Стовбунів, по другому
боці Німану. Синявський гай, витягнутий тонкою сму-
гою з піднятим одним кінцем, як хвацький вус молодого
парубка, прикривав Панямонь з північного заходу. Лі-
воруч і ближче до містечка суворо здіймалася вапняко-
ва гора. Прозивали її Дроздовою — від прізвища паня-
монського жителя Дроздовського, який орендував гору
і добував вапно.

Найвищими будинками в Панямоні були — церква,
костьол і синагога. Церква й костьол стояли в центрі
містечка і на найвищому місці, синагога тулилася на

задвірках, осторонь. Коли Лабанович ще в дитинстві вперше побачив панямонський костьол здалека, то своєю формою цей будинок нагадав малому Андрієві великого сидячого kota з задертим догори носом. Так це перше враження назавжди й залишилося в пам'яті. Запам'яталася також і маленька річечка, яка витікала з-під вапнякової гори, купчасті вербички над нею, Хаїмова кузня над річкою і сам Хаїм, спритний і здібний коваль з чорною бородою. Пригадався і старий млин, гниле озеро біля нього, вільшняк над озером, густо обсіпаний гніздами граків, і безугавний їхній крик.

Лабанович дивиться туди. Онде він, той вільшняк, ручерик обскубаного граками гайка! А далі, трохи ліворуч, той самий старовинний битий шлях виривається з панямонської рівнини на ще вищу місцину, беручи напрямок на Несвіж. Берези, що зникли на деякий час, поминувши Панямонь, знов ідуть обабіч битого шляху красивою лямівкою, неясно вимальовуючись у синюватих хвилях далечини. Як близько знайомі всі ці картини і як міцно вони зв'язують з дитинством, щасливим і неповторним!

«А може, буде такий час,— подумав Лабанович,— коли я і ці дні своїх бездомних блукань згадаю з приємністю і зітхну по них».

Він рушив далі, спустився в глибоку і вузьку долинку між двома пагорками. І стрімкі бані білої церкви, і вітряк, і Панямонь сховалися за іншим пагорбом. Коли Лабанович минув його, зразу виникло перед очима все містечко Стовбуни з його церквами, з мурованими будівлями та з площею, де звичайно відбувалися шумливі, багатолюдні ярмарки. Вузька піщана вуличка, обабіч якої тулилися старенькі халупки містечкової бідноти, і кузня, де завжди стояло кілька селянських підвід і чувся голосистий дзвін молота, вела до середини містечка. Ближче до центру частіше траплялись чепурні, зі смаком споруджені будинки заможних жителів з пофарбованими віконницями, з різьбою над вікнами і з красиво вимайструваними високими ганками. Трохи далі пішли крамниці різних видів і з різними товарами, починаючи від дьогтю та гасу і кінчаючи голками й нитками.

Малопримітна спочатку вуличка чим далі, тим більше набирала вигляду справжньої вулиці. Виводила вона на простору вибрукувану площу в центрі містечка, проходячи недалеко від білої церкви та залишаючи її збо-

ку ліворуч. День був не ярмарковий, і площа майже що пустувала, якщо не брати до уваги поодиноких селянських возів, двох-трьох перекупок, які терпляче сиділи біля простеньких столиків під такими ж убогими, як і вони самі, ятками, та кіз, що сновигали по площі в пошуках поживи. Найспритніші з них зупинялися біля возів і, зіп'явшись на задні ноги, висмикували сіно між полудрабків, а інші примостилися біля коней і допомагали їм хрумкати смачну вику або конюшину.

Поминувши площу та волосну управу, Лабанович зійшов на ганок пошти. Вона була якраз у сусідстві з волостю. Досить простора кімната розділялася невисокою дерев'яною перегородкою та дротяною сіткою над нею на дві нерівні частини: саму пошту і передню для відвідувачів. За перегородкою за столом сидів начальник пошти, чоловік середнього віку з коротким і широким на кінці носом, схожим на долото. Там же крутився помічник начальника, знайомий Лабановичеві білявий хлопець, якого поза очі прозивали Цвілим. Це був малоосвічений чиновник, але з претензіями на інтелігентність і з замашками на дотепність і жарти, які, правда, мало вдавались йому. За перегородкою стояло кілька шаф з поштовими справами та паперами, з різною кореспонденцією. В дротяній сітці були пророблені невеличкі віконця, крізь які приймали рекомендовані листи, продавали марки, видавали листи і посилки.

У передній товклося кілька відвідувачів. Лабановичеві впала у вічі якась бабуся. З розгубленим виглядом вона зверталася то до одного, то до другого з відвідувачів, але від неї відмахувались, як від надокучливої мухи. А їй тільки треба було, щоб хто-небудь прочитав листа, що прийшов їй по пошті. Вона звернулася й до Лабановича. Довелося задовольнити бабусине прохання. Ставши в спокійному місці, Лабанович тихенько, щоб чула тільки бабуся, прочитав їй листа. Бабуся слухала і плакала, хоча причини для сліз у листі не було.

Вибравши зручну хвилину, Лабанович гукнув Цвілого:

— Іване Павловичу, день добрий!

Іван Павлович звів очі з-під товстих припухлих повік. Ніч, видно, він провів у веселій компанії.

— А! — пожвавішав він, побачивши Лабановича. — День добрий, день добрий, педагог без педагогіки!

Іван Павлович веселим сміхом сам схвалив свою до-
тейність, влучні слова.

— Подивіться, будь ласка, чи нема мені листів до за-
питання.

— Подивимось!

Іван Павлович перегорнув купку листів.

— Нема! — сказав він і, кепкуючи, додав: — Пишуть...
Мабуть, від кралі, коли до запитання?

Лабанович був розчарований, немов його образили
тим, що не виявилось листів і особливо одного — від
Ліди.

«Куди ж тепер податися?» — запитав у думках сам
себе Лабанович, опинившись на тій же малолюдній
площі. Глянувши в бік вулиці, що виходила до Німану,
він побачив чоловічу постать, яка дуже нагадувала Ян-
ку Тукалу. Чоловік ішов з похиленою головою, заду-
мавшись. Лабанович придивився пильніше — звичайно:
це Янка Тукала! Лабанович тихенько підкрався і пішов
за Янкою кілька кроків позаду. Захоплений своїми дум-
ками, Тукала нічого не помічав.

— Кахи! Кахи! — кашлянув Лабанович.

Янка озирнувся. В очах його спочатку відбилася спо-
лоханість, але потім обличчя засвітилося, немов сонце.

— Андрій! А бодай же ти скис! — радісно вигукнув
Янка.

Друзі кинулись один до одного і міцно обнялися.

— Дай, брат, поцілую твою закарлючку! — Янчин ніс
нагадував собою хоботок чайника.

— Ходімо туди! — кинув Янка у бік Німану.

Вони вийшли на пустир, де нікого не було, і спини-
лися біля стосів дбайливо складених колод.

IV

— Давай сядемо тут, — промовив Янка, показуючи ру-
кою на соснові кругляки.

Перш ніж сісти, Янка підозріливо глянув на містечко,
кинув оком перед собою.

— Еге, брат Янку, ти став щось боязливий і підозрі-
ливий, — зауважив Лабанович і однією рукою міцно при-
горнув приятеля.

Янка Тукала жартома відповів у євангельському тоні:

— Блюдите, како опасно ходите!

Прибравши серйозного вигляду та понизивши голос, він сказав:

— Треба, брат, бути обережним: усі ми, звільнені вчителі, котрі збиралися воювати з царем, перебуваємо під великою підозрою в начальства і віддані під таємний нагляд поліції. Розумієш, ваша милість?

— Тут і розуміти нічого,— спокійно озвався Лабанович, хоча те, що сказав Янка, його дуже стурбувало.— Цього й слід було сподіватись, але це — тільки вступ до подальших репресій. Так же нас не кинуть,— додав Лабанович і запитав: — А звідки ти знаєш, що ми під наглядом поліції?

Янка хитро глянув на Андрія, підняв палець угору і сказав:

— О, це, брат, тонка політика! Виявляється, що в таборі наших ворогів є й наші прихильники.

— Що ти кажеш! — здивувався Лабанович.

— Ти тільки мовчи: цю звістку почув я з урядникового дому, того сивого довжелезного «кощія», що першим кинувся на наш протокол під час нальоту пристава та стражників.

— Ну, це вже зовсім цікаво. Невже цей «кощій» — наш прихильник?

— Не він, а його дочка Оксана!

— Здивував ти мене, Янку! І як же мені не вірити, що до тебе горнутья дівчата! — пожартував Лабанович.

— Ну, це ще нічого не означає. Діло тут не в мені, а в тому, що урядникова дочка співчуває нам, співчуває тій справі, за яку нас повиганяли з шкіл.

— Ось воно що! Дивні речі, брат Яне! І новини які! — озвався трохи зчудований і зацікавлений Лабанович.— А яка вона, ця Оксана, вродлива?

— Як на чий смак,— байдуже сказав Янка. Видно було, що він хотів заінтригувати приятеля і не відповідав прямо на його запитання.

— А все ж таки? — не поступався Лабанович.

Янка відповів у тому самому тоні:

— Кому подобається піп, кому попадає, а кому попова дочка.

— А кому й урядникова,— подражнив Янку Лабанович.

Янка весело засміявся.

— Ну й їдучий ти, Андрію,— сказав він.— І нехай собі. Сам побачиш її. А коли вже так хочеш знати, то

скажу: нічого дівчина, русява, гнучка, висока, біле личко, носик довгуватий, але личка не псує. На щоках рум'янець сухотниці. Ну що — тепер ти задоволений?

— Коли б я був здібним художником, то намалював би її портрет з твоїх слів: так добре й детально описав ти Оксану,— жартівливо зауважив Лабанович і підморгнув приятелів.

— Ех, брат! — махнув рукою Янка.— Нікудишні ми з тобою тепер кавалери-женихи: хто на нас поласиться, безпритульних босяків?

— Ну, цього ти не кажи,— запротестував Лабанович,— сяку-таку ціну маємо й ми. По-перше: у нас молодість. Ми здорові, любимо життя і міцно чіпляємося за нього. По-друге: нові дороги відкриваються перед нами — нехай собі неокреслені, важкі й непевні. Так, нехай живе наше мандрування по світу!

— Я завжди почуваю себе добре, коли в мене є підмога і друг, з яким можна одвести душу, позичити сили в хвилини занепаду. Ось я й зараз радий, що зустрів тебе, бо я вже було скис трохи.

— Де ж ти тепер живеш? Чим і як перебиваєшся?

— Живу я, можна сказати, між небом і землею. Мандрую з Ячонки до Стобунів. Постійного місця поки що не маю. Ходжу та придивляюся до землі, правдивіше, під ноги собі: мені все ввижається, що я знайду тисячу сімсот сорок карбованців і п'ятдесят чотири копійки. Ні більше ні менше!

Лабанович засміявся і потряс друга за плече.

— Ти не смійся, їй-богу, думаю, що знайду тисячу сімсот сорок карбованців.

— А чому ж ще й п'ятдесят чотири копійки?

— А біс їх зна, стоять мені перед очима: срібний півкарбованець з «Миколкою — дві палички», мідна троячка і одна копійка! Так і стоять у мене перед очима... А може, я божеволіти починаю? — запитав самого себе Янка і одразу додав: — Та ні ж, з глузду мені важко з'їхати, бо його в мене не так уже й багато.

— Ей, Янку, не поважаєш ти самого себе: глузду в тебе — більше як на одну людину.

— Нічого я не знаю,— відповів Янка,— тобі збоку видніше. Є глузд, то й богу дякувати!

Лабанович перевів розмову на інше.

— Чого ж ми будемо сидіти тут, на цих колодах,— да-

вай подамося куди-небудь та порадимося, як того вимагає наше становище.

Янка скочив з колоди, готовий податися хоч і на край світу, і продекламував:

Козаче, люби мене,
Куди хочеш, веди мене!

— Ого! Дивись, який ти спритний,— веди його! А може б, ваша милість повів мене? Ти ж господар і житель тутешніх місць,— зауважив Лабанович.

— Був кінь, та з'їздився,— журливо признався Янка, але раптом посмілішав, підняв угору праву руку і вигукнув: — Є ще порох у порохівницях — гайда до Шварца! Гулять так гулять: давай на копійку квасу!

До друзів повернувся добрий гумор і пустотливий настрій. Вони забули навіть, що перебувають під таємним наглядом поліції, і про Оксану, від якої довідався Янка про це. Йдучи глухими завулками в шинок до Шварца, Янка пригадав семінарські великопісні співи:

Покаяння отверзи ми двери, жизнедавче,
Утренюет-бо дух мой ко храму святому твоему...

Удвох почали вони переробляти церковний текст, пристосовуючи його до шинку Шварца. Вийшло таке:

Заведения отверзи ми двери, отче Шварче,
Утренюет-бо дух мой к шинку святому твоему.
Живот носяй поджарый, весь опустошен,
Но яко щедр, напой мя благоутробною твоею гниlostию.

— Добре, їй-богу, добре! — сказав у захопленні Янка.

Приятелі були задоволені наслідками своєї творчості. Вони впівголоса співали переінакшену пісню. Люди, яким довелося зустрічатися з ними та почути мотив святих співів, доброзичливо поглядали на них, як на молодих побожних хлопців.

— Ну, от і надибали ми нову професію! — сміявся Янка Тукала.

— А що ж? Складемо цілий репертуар таких пісень та й підемо по храмових святах. Сядемо на цвинтарі біля церкви і будемо давати концерти, а люди не поскупляться на мідяки співакам.

Приятелям було весело й смішно. В такому настрої ступили вони на поріг Шварцового притулку. Притулок цей був їм не новий. Шварц, спритний чоловік зрілих

років, завжди був радий гостям, особливо таким, як учителі. Він дещо чув про пригоду з ними, але що йому до того? Зайшли — виходить, дадуть підробити.

У шинку тхнуло горілкою, оселедцями, дьогтем і вивав ще якийсь дух, якого не визначить найдосвідченіший ніс. Підлога була вся в плямах, забруднена мокрими постоломи та чобітьми.

— День добрий, отче Шварче! — привітали гості господаря.

Шварц звів на них чорні очі, усміхнувся.

— День добрий! Але що це таке «отче Шварче»? — поцікавився він.

— Це означає — день добрий, батьку Шварц!

— Го, це добре!

Господар, очевидно, залишився задоволений таким поворотом. Він повів гостей у глиб своєї хати, до чистої кімнатки, хоч і не провітреної. Та гості були люди невибагливі, — кімнатка повністю задовольняла їх, як задовольняла й гостинність самого господаря.

— Ну, чого ж зволите подати, яких трунків і якої закуски?

Гості позирнули один на одного. Їм почулася деяка іронічність у словах Шварца, хоч він і не мав такого на думці.

— Ну чого ж? — перепитав Янка. — Дайте на перший початок по пляшці пива на брата, оселедчика маринованого. Господиня пана Шварца велика майстерниця маринувати оселедці.

Шварц задоволено засміявся.

— То добре! — сказав він і вийшов.

Колишні вчителі багатозначно переглянулися.

— Бачиш, Янку, — сказав Лабанович, — а ти недавно говорив, що нікудишні ми люди. А ось Шварц ставиться з повагою до нас. А це, друже, означає, що ми щось та важимо.

— Не знає Шварц, що «в нашем кармане вошь на аркане», — зауважив Янка.

— А хіба наші кишені так уже й спорожніли? — заперечив Лабанович. — А хто недавно казав: «Є ще порох у порохівницях»? А твої тисяча сімсот сорок карбованців п'ятдесят чотири копійки?

— Знав би, то й не казав би про своє багатство...

Їхня розмова на цьому перервалася. В дверях з'явилася Шварцова служниця з підносом у руках, на якому

було пиво та закуска. За служницею ввійшов і сам Шварц.

— Будьте ласкаві, ось пиво, а ось оселедчик і хліб. За хліб Шварц грошей не бере,— сказав господар і урочи-сто вийшов із світлички.

«Гості» сиділи, частувалися. Незабаром від маринова-ного оселедця залишилася сама тільки голова та хвос-тик. Замовили ще дві пляшки та два оселедчики. Вчите-лям стало ще веселіше. Їх не лякали зараз ніякі події невідомих прийдешніх днів. Із Шварцом розраховалися по-людському і міцно тиснули йому руку на прощання.

Йдучи з приятелем до Смолярні, Янка говорив про єврейську інтелігенцію, з якою познайомився він і якої в Стомбунах було досить багато. Йому обіцяли підшука-ти непоганий заробіток за спеціальністю. З числа цієї інтелігенції в першу чергу можна назвати Міру Савелі-ївну, дантистку. Непогано розвинений і молодий перу-кар Мітельзон. Є й студенти, в яких можна роздобути добрих книжок. Уся ця інтелігенція щиро співчуває ви-гнаним учителям і готова підтримувати їх, чим тільки може.

V

Смолярня стала на деякий час головним штабом двох нерозлучних приятелів, Лабановича й Тукали. Невеликі вузенькі сїни перегороджували хату лісника на дві поло-вини; чистішу Володимир віддав братові Андрієві.

Глухішого й затишнішого куточка, як тут, важко було знайти. Але глушина й затишок не надавали впевнено-сті в тому, що сюди не загляне око непроханого гостя, особливо тепер, коли вчителі перебувають під наглядом поліції. Друзі не забували про це і нічого крамольно-го, не дозволеного поліцейськими наказами, не тримали в лісниковій хаті. Різну ж недозволену літературу — бро-шури, листівки, відозви — вони переховували в хащах глухого густого лісу. Літературу приносив нишком Янка з містечка, в якому він за допомогою революційно на-строєної молоді знайшов собі притулок і невеликий за-робіток.

Друзі зустрічалися часто — чи то в містечку, в тісній комірчині Янки, чи тут, у Смолярні. Вдвох було веселі-ше, та й багато виникало питань, які вимагали свого розв'язання. Для таких справ більше придатна Смо-лярня, тому друзі тут частіше збиралися. Про що тільки

не говорили вони довгими осінніми вечорами та ночами в затишній хатинці! Насамперед треба було домовитись, як триматися на допиті — не лише їм, але й усім звільненим учителям. А що допиту не уникнути, друзі в цьому не мали сумніву.

Ще тоді, коли протокол учительських зборів попав до рук поліції, хтось із його учасників подав думку: на випадок неприємної розмови з начальством говорити, доводити, що збори були випадковими і не ставили перед собою ніякої революційної мети. Цей варіант і прийняли за основу своїх свідчень доморошені юристи — Янка та Андрій. Але його треба було обміркувати з усіх боків, щоб усе скидалося на правду.

Друзі починають репетицію. То один, то другий бере на себе роль слідчого. Спочатку виступає Янка. Слідство веде він за всіма правилами юридичної науки. Після деяких трафаретних запитань, як: ім'я, по батькові, прізвище, скільки років, чи був під судом, чи не був, — слідчий переходить до допиту по суті справи. Підслідний Лабанович у своїх відповідях стає на ту позицію, на яку домовилися. Слідчий питає:

— Ви стверджуєте, що не мали наміру скликати недовзволеного з'їзду вчителів і не ставили перед собою крамольних, злочинних цілей. А як же погодити ваші твердження з тим, що написано ось у цьому богомерзкому протоколі, де є ваш підпис?

Слідчий суворо дивиться на підслідного.

Лабанович напускає на себе міну невинного.

— Я не знав, що було записано в протоколі, пане слідчий, — відповідає він.

Слідчий знизує плечима. Зла посмішка кривить його губи.

— Як же ви підписали те, про що не знали? — цікавиться слідчий. — А коли б у протоколі було написано: цим я зобов'язуюсь просунути в зашморг голову, щоб мене повісили. Як, ви й тоді підписалися б? — наполягає він.

Підслідний зажурено відповідає:

— Звичайно, коли б я не читав протоколу і не знав, що в ньому написано, то і під таким протоколом підписався б.

— Дуже приємно! — вигукує слідчий. Він знов ехидно, немовби справжній слідчий, усміхається. — Пояс-

ніть — я вас не розумію, — звертається він до підслідного.

Підслідний соромливо й винувато опускає очі, хвилинку думає.

— П'яному, пане слідчий, і море по коліна, — сумно признається він і додає: — А за компанію, як то кажуть, і циган повісився.

Янка не витримав роль і весело зареготав.

— А знаєш, — сказав Янка, — непогано виходить, їй-богу!

— Ти ж, треба віддати тобі належне, запитання ставив казуїстичні, — хвалить Андрій слідчий талант Янки.

Тут не обійшлося без того, щоб друзі не похвалили один одного за вдало проведені ролі. Але це лиш початок. Та добрий початок — півсправи. Отже, треба продовжити слідство. Цього разу слідчим робиться Лабанович, і ролі міняються.

Спочатку повторюється той самий вступний допит, а потім продовження по суті справи.

— З ваших слів виходить, що ви підписали протокол, не знаючи, що в ньому записано, тільки тому, що ви були п'яні й не знали, що робили. Так я вас зрозумів? — питає слідчий Лабанович підслідного Янку Тукалу.

— Звісно, — сміливо підтверджує Янка.

— А де ви напилися і з якого приводу?

Янка робить пісну міну, збирається з думками:

— Випили на товариській маївці, спочатку, як кажуть на лоні природи за селом, а потім додали ще і в Микутицькій школі, на квартирі свого колеги Садовича.

— Отже, була якась реальна причина для такої випивки. Ось ви й скажіть, яка це причина?

Підслідний спочатку трохи мнеться, а потім каже:

— Основна причина, пане слідчий, полягала в тому, що й нашому братові сільському вчителеві, хочеться інколи випити, тим паче, в такій компанії.

— Це правда, компанія велика, занадто навіть велика для товариської маївки, як стверджуєте ви, — іронічно зауважує слідчий.

Підслідний не ображається на таке зауваження і пояснює далі:

— Село Микутичі, пане слідчий, славиться тим, що з нього виходить багато вчителів. Отож нічого дивного нема в тому, що влітку їх з'їздить чимало в своє село, до батьків.

— Але ж і з інших місць були тут учителі?— веде свою лінію слідчий.

— Їх було небагато, пане слідчий, і то це все близькі приятелі, однокашники вчителів, які вийшли з Микутичів.

— Ну, а ви — теж з Микутичів?— запитує слідчий.

— Я тут по сусідству. Мое село версти за дві звідси. Влітку я весь свій час проводжу з друзями в Микутичах.

— То весело там?— іронічно подає репліку слідчий.

— Ми створили там, на квартирі Садовича, при школі, гурток учителів і готувалися до екзаменів на атестат зрілості,— дає пояснення Янка.

— Вашу «зрілість» ви засвідчили в своїй крамольній резолюції,— говорить жорстокий слідчий, а потім різко міняє тон.— Дбсить, облишмо гратись у піжмурки,— суворо каже він.— Факт є фактом, а документ залишається документом!— Слідчий піднімає вгору аркуш паперу, що повинен означати документ, і вже спокійно провадить далі.— Признавайтесь — хто писав текст цього мерзенного протоколу?

Після короткої паузи він додає:

— Пам'ятайте, що шире усвідомлення злочину та правдиве визнання своєї провини тільки зменшить міру справедливої кари.

Підслідний спочатку мовчить, а потім лагідно заявляє:

— Мені нема в чому признаватися, бо я не тільки не знаю, хто писав протокол, але й не знаю, що в ньому написано.

— Облиште прикидатися дурнем!— гримить слідчий.— Кажіть правду, хто складав протокол?

— Якщо хочете знати правду, тоді скажу: протокол написав бог Бахус!— відповідає також трохи розгніваний підслідний.

Приятелі не витримують дальшої комедії і весело регочуть.

— А щоб ти скис! Зморив мене, аж лоб упрів,— говорить Янка і витирає хустинкою чоло.

— Що скажеш, Яне? По-моєму — непогано. Якщо ми всі зіграємо таку «божеську комедію», їй-богу, добре буде!

— Шлях протертий!— весело обізвався Янка.— Залишається тільки відшліфувати деякі дрібниці. Може,

слідчий — ти чи я — не так інколи запитували, а підслідні часом не так відповідали.

— А як ти гадаєш, може, Бахуса треба зняти, а ту ж думку висловити якось інакше,— обережно зауважує Лабанович.

— Справа, братику мій, не в докладній термінології, не було б тільки розбіжності та була б вірно визначена лінія загальної поведінки, а інше, звичайно, треба підправити, підчистити.

— Я в принципі не проти Бахуса, Янку, можливо, це наша знахідка. Тисячі людей складали провину на бідного Бахуса, і це часто допомагало їм. Ану ж і нам він стане в пригоді.

Приятелі переходять до остаточного оформлення допиту й остаточної доробки. Залишається тільки познайомити всіх учасників учительських зборів у Микутичах, щоб усі звільнені вчителі грали в одну дудку — ніякого завчасно обдуманого наміру не було. Постало інше питання: яким чином повідомити друзів про схвалену лінію поведінки на допиті. Відповідь була одна: тільки усно — і то потай.

На закінчення Лабанович сказав:

— Держись, Янку, нас чекає ще не пізнана доля. За-непадати духом не будемо!

— Не будемо!..— підхопив Янка.— Ми ще покажемо, хто такі «недогарки-санкюлоти»,— стережіться, багатії, біднота гуляє!

Після того, як учителів повиганяли з шкіл, вони називали себе «недогарками», тобто людьми, викинутими за поріг життя.

VI

Через кілька днів після репетиції допиту до Лабановича завітав брат.

— Для тебе, брате, наклеюється школа,— весело промовив Володимир. На його устах грала хитра усмішка.

Лабановичу здалося, що брат хоче покепкувати з нього — напевно, під'їжджає з якимсь жартом.

— У який бік ти гнеш, Владикау? Яка може бути для мене школа? — недовіжливо озвався Андрій.

— Маленька школа тут, у Смолярні!

— Не розумію, що ти хочеш сказати,— признавсь Андрій.

А Володимир вів далі:

— Справа залежить тепер від тебе — погодишся вчити, то й учні будуть, — по три карбованці на місяць з носа!

— Було б добре, коли б вони були, але де взяти їх?

Тут Володимир розкрив карти. Деякі батьки з сусідніх сіл, прочувши, що тут під боком є вчитель, просили Володимира переговорити з братом, чи не взявся б він учити їхніх хлопців. Везти їх у Стовбуни далеченько, та ще треба знайти квартиру, платити за неї, посилати харчі. А так було б зручніше: легше пройти дві-три версти до Смолярні, ніж їхати верст десять до містечка.

— То як ти дивишся на це? — запитав Володимир.

— Охоче взявся б учити — робити ж мені нема чого. Скільки набереться учнів?

— Сім-вісім хлопців, а то, може, і більше.

— Що ж? Це добре. Не знаю тільки, як розмістити школу.

— Про це ти не думай, — сказав Володимир.

Ще днів за два «школа» була цілком готова прийняти непередбачених учнів. Змайстрували простий довгий стіл, поставили дві лави по обидва боки, а на одному кінці табуретик, «професорську кафедру».

Така історія відкриття «школи» в Смолярні — на велику радість Лабановича і задоволення селян, батьків дев'яти учнів.

Хоч Лабанович тепер був далеко не повноправним учителем, від начальства ж не поставлений, але він відчув велику втіху, коли до лісної хати прийшло дев'ять хлопчиків різного віку та різної освіти. Досить було половини дня, щоб виявити ступінь підготовленості учнів. Найстаршому з них, Тодорові Бярвенському, було вже майже шістнадцять років. Це був високий парубійко. Кілька зим ходив він до школи, але з великими перервами. З шкільної програми він дещо знав, а загалом був малописьменний. Його вже більше вабили дівчата, ніж книжки. Та життя змушувало взятися за науку, хоча б скласти екзамен за курс початкової школи. В школі серед шумливої громади маленьких хлопчиків Бярвенський počував себе не дуже зручно. Ось чому з великою охотою пішов він у затишну Смолярню до Лабановича. В Тодора була й особливість говірки: якщо дієслово закінчувалося на «ав», він вимовляв «ов»:

брав — бров, орав — оров, боронував — боронував та інші.

Решта учнів були від одинадцяти до тринадцяти років. Вони також училися уривками, пропускали заняття, мали поганенькі знання в межах шкільної програми. Після ознайомлення Лабанович розділив їх на три групи, по три учні в кожній: найстарша група, куди входили Тодор Бярвенський, Яким Прокопик і Павлюк Глушка, середня і група найвідсталіших.

З усією відданістю завязаного вчителя почав Лабанович навчання зі своїми нечисленними учнями. Насамперед їх треба було забезпечити належною кількістю письмового приладдя, підручниками та іншими допоміжними речами шкільного вжитку. Все було роздобуто стараннями самого вчителя та завдяки грошам його вихованців, які загорілися щирим бажанням учитися.

З ранку й до вечора сиднем сиділи учні з учителем за столом, уткнувшись то в книжки, то в зошити, то глибокодумно підводили вгору очі, коли розв'язували задачі. Тут не було такого розпорядку, як у звичайних школах. Перерви робили в міру потреби, не рахуючись з тим, скільки часу відводилося навчанню з того чи іншого предмета.

Кустарна школа в Смолярні обмежувала час Лабановича, що аніскільки не турбувало його, бо це була жива і звична для нього справа.

Янка Тукала щиро порадувався за приятеля.

— Ого, брат! — жартуючи, говорив він. — Нашого брата голими руками не візьмеш: він живучий, як полин, і житиме, поки з корінням із землі не вирвеш!

Щоб не заважати приятелеві в роботі, він також обмежив себе у відвідинах Смолярні. Але не минало жодного тижня, щоб вони не зустрічалися — чи на короткий, чи на довший час, — не перемовились про різні речі та справи. Це вже стало потребою, довго бути один без одного вони не могли. Поговорити ж завжди було про що. Мешкаючи в містечку і зустрічаючись з містечковою інтелігенцією, Янка був до деякої міри в курсі різних політичних течій, але жодною з них не захоплювався, стояв осторонь від них, приглядався та прислухався до всього, що говорилося, щоб усе зважити своїм власним розумом, пропустити крізь свої думки. Часом він навіть посміювався з містечкових лідерів дрібнобуржуазних партій і з їх безстрашності.

Янка казав:

— Кожний отакий циган свою кобилу хвалить. Мене вони всі хочуть залучити на свій бік. Я слухаю, і мені спадають на думку містечкові крамарі, що намагаються затягнути до своєї крамниці покупця, щоб продати йому товар і заробити на торзі. Кожний розкривається, доводячи, що найправдивішою партією є та, до якої він сам належить. А хто бачив ту правду? Де вона і яка вона? Я, признатися, не бачу її. Пам'ятаєш, як ми вивчали в Новому завіті? Пілат запитав у Христа: що — істина? І відповіді не почув.

— Он куди загнув ти, Янку! — трохи здивувався Лабанович. — Залізеш, брате, в такі нетрі, що й не виберешся.

— А все ж таки, що таке правда? — вперся Янка.

— Коли Христос не зумів дати відповіді Пілатові на запитання, що — істина, то я тобі скажу. Правда — це, брат, те, у що ти віриш так, що й інших заставиш повірити.

— Гм! — похитав головою Янка. — Заковиристо й неозначено. Це діло треба розжувати, як кажуть українці.

— Біда наша, Янку, в тому, що ми не підковані, невеликі наші знання, щоб правильно підійти і критично поставитися до програми різних політичних партій.

— На них сам дідько ногу зламає, — зауважив Янка. — Слухаєш одного здібного промовця, то здається, що він говорить правду. А послухаєш другого, ще здібнішого й красномовнішого, котрий буде спростовувати першого й доводити правоту своїх поглядів, то виходить, що правда на боці цього другого... Може, і правильно, що таке хитання є наслідок невеликої ерудиції, — погодився Янка, але одразу й заперечив: — Ні, брате, не в знаннях річ! Ось кадети — дуже освічені люди. Це все професори, адвокати, редактори газет і журналів. То не вже йти за ними і визнати, що вони кажуть правду?

— Не варті кадети того, щоб говорити про них навіть у моїй Смолярні, — зневажливо сказав Лабанович. — Справа в тому, що кадети — монархісти, хоч і забарвлення в них трохи інакше, ніж скажімо, в октябристів та в інших подібних партій. Якщо вони стоять за монархію, яку б там не було, то ламаний гріш їм красна ціна.

— Що правда, то правда, — погодився з другом Янка. — Проте ж більшість партій сходиться на одному: вони стоять на тому, щоб скинути царя. Коли ж це так,

то я згодний тут іти з ними в ногу і беру від них усе, що сприяє погібелі царя й самодержавного ладу. В цьому випадку я схожий на бджолу, що збирає мед з різних квіток, аби тільки повніший був вулик. Ось вони, ці квітки!

Янка вийняв з-за пазухи жмут прокламацій, згорну-тих у трубку.

— Перш за все,— каже Янка,— треба віднести їх у ліс і сховати в нашій «скарбниці».

Лабанович узяв прокламації.

— І ти не боїшся носити їх?— спитав він, підморгнувши.

Янка засміявся.

— Бог не допустить, свиня не з'їсть. А коли б довелося, щоб мене зупинили і зробити обшук, то сказав би: «А я йду саме в поліцію — недозволену літературу знайшов!»

— Отак би вони тобі й повірили?

— Ну що ж? Купив не купив, а поторгуватися можна,— у тому ж веселому тоні відповів Янка.

— Це теж правильно. Але чи думав ти, збираючи ось ці «квітки», що серед них можуть бути й отруйні?

— Поки що про це не думав. Я, брат, виходжу з принципу: що бог дав, то все в 'торбу. Буде зручна година, переглянемо їх і тоді відділимо плевели від пшениці. Плевели спалим, а чисту пшеницю покладемо у житницю, як учить Христос.

— Здорово засвоїв ти євангельську науку,— пожартував Лабанович.

— Без бога ні до порога.

— А з богом хоч і під виворіт,— у тон приятелєві додав Лабанович, натякаючи на таємну схованку забороненої літератури в лісі, під корневищем старої ялини.

Приятелі добре зрозуміли один одного і подалися в ліс до таємної схованки.

VII

Майже щосуботи надвечір, коли Лабанович відпускав своїх учнів додому, Янка Тукала приходив до приятеля в Смолярню. Янка любив тишу і спокій, які панували в глухому закутку серед лісу, де провадив навчання Лабанович. Зустрічі завжди були бажаними, радісними, веселими. Майже кожен раз, відвідуючи друга, Янка

захоплювався притулком свого приятеля, затишністю, глушиною.

— Тут, брат, як у бога за пазухою, і не бачиш жодної поліцейської пики. Рай — та й годі!

Звичайно Янка приносив деякі новини, цікаві книжки, роздобуті в містечку, чутки, зв'язані з політичним становищем у Росії, звістки про наміри прогресивних людей — імена їхні не називалися — видавати нові газети, журнали. Розповідали, що нібито готується видання білоруської газети, чого ще ніколи не бувало. Всі ці новини приємно хвилювали друзів і служили багатющим матеріалом для розмов. Розмови часто тягнулися за північ, коли приятелі вже лежали на твердій селянській постелі під однією ковдрою. Вони часом переходили в звичайне фантазування, в жарти, неправдоподібні ситуації, сповнені дотепних, кумедних вигадок. Приятелі щиро заливалися таким сміхом, якого в них уже давно не було. З приводу цього Янка одного разу зауважив:

— Я ніколи так весело не сміявся, як тепер, коли втратив школу й тиняюсь один, як вовк, по глухих дорогах.

— Оце й добре, Янку,— підтримав його Лабанович.— Сміх не гріх, а носа не похнюплюй.

— А гляди, брат, щоб не довелося нам плакати.

— Коли надійде така година, то що ж? І поплачемо. Сльози, кажуть, очищають людину.

— Нехай краще наші вороги плачуть,— озвався Янка.

Після таких вечорів і ночівок, коли приятелям надходила пора прощатися, Янка непомітно стихав, замикався в собі, і вся його веселість зникала.

— Чого зажурився, між друже?— питав його Лабанович.

Янка немов прокидався зі сну, підводив на приятеля сірі вдумливі очі.

— А чого мені журитися! — казав він.— Жінки нема, діти дома не плачуть, та й дому нема. Я вільний, як вітер у полі. То чого журитися?

— Ні, брат, не хитруй! Признавайся, кажи правду!

Янка набирав постави актора і трагічним голосом казав:

— Правда може вбити чоловіка, коли вона не в пору виявляється!

— Хто сказав тобі це?

— Такий вислів я вичитав у Артура Шніцлера¹,— відповів Янка і вже звичайним голосом додав:— Уміють же люди висловлювати такі цікаві думки. Чому вони не приходять до моєї голови!

— Коли б ти поставив собі завдання скласти такі вислови-афоризми, то, може, не гірше, ніж у Шніцлера, вийшло б.

— Біс його зна! Хіба, може, спробувати,— погодився, звеселившись, Янка.

Він ще більше повеселішав, коли Лабановичеві раптом скортіло пройтися разом до містечка Стівбуни.

— Оце голос! Чому б і не пройтися,— підхопив Янка.— Я, може, того й зажурився, як ти кажеш, що мені був час розпрощатися з тобою,— признався він.— Можливо, на пошті й листи будуть для тебе,— спокушав він друга.

А Лабанович і сам думав про листи, але приятелеві сказав:

— Без тебе й мені одному сумно.

Вони зібрались і вийшли з лісничової садиби.

— Я поведу тебе новою дорогою, якою ти ще ніколи не ходив. Правда, буде трохи далі, зате ж нові краєвиди розгорнуться перед тобою,— сказав Лабанович, беручи напрямок ліворуч від переїзду.

— Ну що ж? Давай!— відгукнувся Янка.— Я люблю все нове, небачене і все, що протягує дорогу.

Ввійшли в Темні Ляди, з версту йшли по старому ялиновому лісі, круто звернувши праворуч. Лабанович часто зупинявся, показував Янці на цікаві місця.

— Глянь, Янку, бачиш — кучерик лісу серед велетенської лісової порубки, наче зелений острівець у пустелі. Правда, гарненький гайок?

— Справді, гарненький,— підтвердив Янка.— Знаєш, цей кучерик покинутого лісу навіть якийсь жаль викликає, ніби він — самотній сиротина.

— А поглянь, скільки на цій вирубці перестиглої трави, та якої трави! І ось гине марно. Та віддай ти її людям, у яких нема сіножатей! Серпами вижали б її. Так ні, не можна — скарбова, князівська,— обурювався Лабанович.

— А що князеві мужик, безземельне бидло! Коли б

¹ Артур Шніцлер (1862—1931) — видатний австрійський письменник-імпресіоніст.

напхати власне черево... Вішати треба таких гадів! — злісно вилаявсь Янка.

Осінній день, сіре небо, заслане рівним одноманітним покривом суцільних хмар, і самі Темні Ляди з пожовклою травою, де гуляв неспокійний вітер і шепотів їй нікому не відомі казки,— все свідчило про завмирання життя природи і залишало невиразний смуток на серцях двох мандрівників. Навколо було глухо, мовчазно, похмуро.

Ляди закінчилися. Мандрівники вийшли на пусте, занедбане поле, вже кілька років, як господарі перестали засівати його, бо з посівів ледве-ледве збирали насіння. На поле наступав молоденький сосняк, усе більше й більше займаючи його занедбані перелоги. Праворуч — маленьке сільце, ліворуч — виступав вокзал і вже відомий нам вітряк на гірці.

Тим часом принишклі мандрівники вийшли на добре знайому дорогу, що вела в Микутичі.

— Стривай, Янку, зупинимось і вклонимось дорозі, що привела нас до страждань. Пам'ятаєш у Достоевського? «Я не тобі вклонивсь, а твоїм стражданням».

Янка поглянув на дорогу і зітхнув.

— Чого зітхаєш, брате?

— У мене народився афоризм,— відповів Янка.

— Ну, кажи!

— Ідучи робити серйозну справу, не забувай взяти з собою розум, якщо він у тебе є.

Лабанович голосно зареготав.

— Ну, ось бачиш, Янку, афоризм не гірший за шніцлерівський. Тільки не зовсім оригінальний: щось подібне сказано в Ібсена.

— Ну що ж? — відповів спокійно Янка.— Свій свояка вгадає здалека.

Друзі розвеселились і попрямували до містечка, надавши версти зо три гаку. Нікуди не заходячи, подалися на пошту. Пошта була зачинена. Янка бачив, як прикро стало приятелеві. Андрій же й пішов з ним заради пошти.

— Що за свинство! — обурилась Янка.— Зачиняють у святковий день, коли бідним людям найзручніше завітати сюди!.. Але постривай, зайдемо на квартиру Івана Павловича, цього цвілого телепня.

Іван Павлович тільки що виліз із свого барлога, вмився, одягнувся. Відвідувачів зустрів приязно. Йому вчора

пощастило: він виграв у карти сім карбованців тридцять копійок. Охоче пішов на пошту, бо вона була зачинена з його вини.

— До запитання?— промовив Іван Павлович, стоячи за перегородкою, і хитро підморгнув Лабановичеві.

Він перекинув кілька листів і подав один Лабановичу.

— Мабуть, цього чекали?— посміхнувся поштовик.

Швидко глянувши на листа, Лабанович поклав його до кишені, не даючи й знаку, що це його схвилювало.

Друзі попрощалися з Іваном Павловичем. Цього разу Лабанович запросив Янку до Шварца. Посидівши з півгодини та випивши по плящці пива, приятелі розійшлися.

— Приходь же у вільну годину до мене, любий мій Янку. Та приньось афоризми.

— Прийду й афоризми принесу. На мене тепер наїшла афористична хвиля,— пожартував на прощання Янка.

Опинившись у дорозі на самоті, Лабанович витяг з кишені листа.

«Дорогий Андрію Петровичу! — так починався він.— Я довго не писала Вам: не було і нема чим похвалитися. До міської жіночої школи не прийняли мене, хоч екзамени я склала набагато краще, ніж інші, котрі вступали зі мною. Не було кому закинути за мене слівце. Можливо, мені не слід було говорити завідувачці школи, що до екзаменів готували мене Ви. Що робитиму далі, не знаю. Скоріше всього піду батьковим шляхом. У мами є знайомі, колеги мого тата. Стану на роботу і вчитимусь на телеграфістку. Ми з мамою часто згадуємо Вас. Мама посилає Вам уклін.

Пишіть, як Ви живете! Що у Вас чувати?

Бувайте здорові!

Ваша учениця *Ліда*»

Цілий рій думок викликав цей коротенький, охайно й грамотно написаний лист. Боляче вразили серце слова: «Можливо, мені не слід було говорити завідувачці школи, що до екзаменів готували мене Ви». Що це — докір чи щирість? Гіркий жаль і туга за Лідочкою охопили Лабановича. Він кілька разів перечитав листа, образ Ліди, яку спіткала перша прикра невдача і, можливо, через учителя, немов живий постав перед його очима. Тепер стало ясно, що дороги їхні не зійдуться.

Слохмурнілий, самотній ішов він до Смолярні.

Навчання в самодіяльній школі йшло своєю чергою. Воно допомагало Лабановичеві уникати зайвих думок і небажаних настроїв. Через деякий час з'ясувалося, що учні старшої групи настільки пішли вперед у навчанні, що вже можна було говорити і про їхні екзамени. Ця обставина особливо порадувала Тодора Бярвенського, і хлопці стали братися ще старанніше. Поставало одне питання: від якої школи посылати їх на екзамени? Випадок з Лідочкою примушував Лабановича бути обачливішим та відповідальнішим щодо своїх вихованців. Найкращий вихід — переговорити з місцевим учителем і заручитись його згодою допустити до екзаменів хлопців Лабановича, ніби своїх, як учнів Стобунівської школи. Не було підстави гадати, що стобунівський колега не погодиться з цим. Але попереду була ще вся зима, вистачить часу, щоб вирішити це питання, коли б тільки ніщо не порушило злагодженої роботи і тих планів, які намітив Лабанович.

Коли вечоріло і він залишався сам, ним опановували різні думки. Він виходив з дому провітритись і на самоті про все подумати, все обміркувати. Нерозлучно супроводжував його в думках образ Лідочки та всі події й картини, зв'язані з нею. І дівчина була тепер Лабановичеві такою милою, такою привабливою і дорогою, як і все, що минає для нас безповоротно. Йї треба написати листа, написати приязно, широко, правдиво. Ввечері він сяде до столу, засвітивши простеньку селянську лампу, і писатиме листа. Він уже складався в голову.

З прогулянки Лабанович повернувся смерком. Переступаючи поріг своєї «школи», він помітив постать чоловіка за учнівським столом. У хаті було вже зовсім темно, і впізнати незнайомого було важко. І як же здивувався Андрій, коли почув так добре знайомий голос і слова привіту:

— Нехай не впаде на тебе тїнь берези, під якою сидів грек!

— Янку! — вигукнув Лабанович і на привітання приятеля відповів:— Хай не опинишся ти в становищі собаки, що сидить на плоті!

Такі були в них «недогарківські» привітання.

— Не чекав мене?— запитав Янка, виходячи з темноти назустріч Лабановичеві:

— Признатися, таки й не чекав,— з ноткою подиву сказав Андрій.

— А я, бачиш, тут як уродився.

— Молодчина, що прийшов: завжди радий бачити тебе. Напевне, не з порожніми руками, а з афоризмами прийшов?

— Ні, брат, не з афоризмами, а з чимось важливішим.

Лабанович почав трохи непокоїтись. Янка дістав з бокової кишені аркуш паперу, сів ближче до лампи, що тьмяно горіла. Поруч з ним сів і Лабанович. Угорі на розгорнутому аркуші паперу були написані від руки, а потім відтиснуті на шапірографі два слова: «Товариші вчителі!» А далі йшов текст звернення:

«Група наших товаришів учителів, яка зібралася влітку цього року в селі Микутичах для обміркування своїх професіональних інтересів, особистих і шкільних, звільнена з учительських посад бездушними чиновниками-бюрократами. Ні розслідування, ні суду над ними не чинили, вбачаючи, мабуть, у зборах учителів бунтарство і крамолу. Ми найкатегоричнішим чином протестуємо проти такої поліцейсько-бюрократичної розправи над нашими товаришами й колегами. Ми звертаємося до всіх учителів Мінської губернії виявити найрішучіший протест з приводу розправи над нашими колегами. Посади звільнених учителів оголошуються під бойкотом. З почуття товариської солідарності ніхто з учителів не повинен посідати місць звільнених товаришів, щоб не переходити до табору їхніх ворогів».

Внизу було написано:

«Від групи вчителів Мінської губернії».

Закінчивши читати відозву, Янка запитав:

— Що? Бачив, куме, сонце?

Лабанович покивав головою, і важко було зрозуміти, чи радий він був, чи не радий.

— Не знаю, брате, яке це сонце.

— А як все ж таки розцінюєш ти цей документ?

— Позитивно,— трохи подумавши, відповів Лабанович.— Справа, брате, в тому, що, як то кажуть, не перевелися ще богатири на нашій землі. Нас позвільняли, а ось знайшлися між нашою братвою люди, про яких ми нічого не знаємо і які не миряться з нашим звільненням, заступаються за нас, протестують. І наша справа, таким чином, знаходить певний відгук. Ось у чому позитив-

ність відозви, невідомо чиєю рукою написаної. А для нас особисто... Як тобі сказати, можливо, цей документ погіршить наше становище.

— Все, що не робиться, робиться на краще,— зауважив Янка.— Але ти кажеш правду— нам ця відозва може зашкодити. Мені вже казав цвілий поштовик: «А чи не ваша, любий пане, це робота? Чи не самі ви написали відозвочку?» Так можуть подумати й наші слідчі, а тому треба все це врахувати і внести деякі додатки в наш допит.

— У всякому разі, відозву треба занести під виворіт: негаразд буде, коли вона попаде від нас до рук поліції.

Друзі зразу ж одяглися і подалися в ліс, щоб покласти до «скарбнички» те, «що бог дав». Скарбничкою вони називали дерев'яну невеличку скриньку, облиту зверху смолою, щоб не гнила.

Тільки-но звернули вони з дороги в ліс, як Лабанович раптом зупинився.

— Постривай,— сказав він тихо,— скажи, яким чином потрапила до тебе відозва? Де ти її взяв?

— Хотів сказати тобі про це і сказав би, але все чекав зручної нагоди. Був я сьогодні на пошті. І оцей самий поштар Власик одвів убік і передав її мені. Питаю, де взяв? Він тільки підніс палець угору і прошепотів: «Мовчи!» А згодом почав насміхатися, чи не самі, бува, ми писали звернення до вчителів.

— Гм!.. Цікаво! — промовив Лабанович.— А чи не гадаєш ти, що цей поштовик — поліцейський агент? Може, навмисне дали йому відозву з тим, щоб він підсунув її нам?

— А навіщо їм таке робити? Яка потреба в цьому?

— А потреба може бути така. Коли поліція довідається, що він передав відозву тобі і нам вона стала відома, то зробить обшук, щоб мати проти нас доказ.

— Біс їх зна,— збентежився Янка,— все може бути. А мо', цей поштовик — правнук гоголівського поштмейстера, який любив свіжі вістки,— з відтінком жарту сказав Янка.

— Одним словом, друже, так чи сяк, а нам треба бути дуже пильними та обережними. А коли з боку слідства знайде мова про відозву до вчителів, то говорити: відозву бачив і читав. А питають, де взяв, кажи: на пошті чиновник дав.

— Чиновника, брате, сюди вплутувати не слід: а може, він хлопець щирий і тільки прикидається дурником? — зауважив Янка.

— Ти правду кажеш, — погодився Лабанович, — тоді краще сказати, що відозву прислали по пошті в конверті, ніби лист. А до чиновника будемо приглядатись і в розмові з ним не говорити зайвих слів. Якщо ж він — поліцейський агент і провокатор, тоді можна буде сказати, що відозву дав він.

У лісі було вже зовсім темно, коли приятелі прийшли до вивороту. Лабанович добре знав потайний куточок, де була захована скринька. Янка стояв тут же, хотів висловити якусь думку, але стримався. Силует Лабановича ледве-ледве вимальовувався з темряви. Кілька хвилин вовтузився він біля таємного куточка під виворотом, поки не намацав скриньку. Він легенько підтягнув її, щоб зручніше було відчинити вічко. Нарешті відозва була схована до «скарбнички». Лабанович навмання, бо нічого не було видно, зарівняв пісок, виліз з-під вивороту і сказав:

— Готово!

— Знаєш, Андрію, — порушив лісову німоту. Янка. — Трохи навіть романтично. — Згодом він змінив тон і промовив: — А що було б, якби в цю мить наскочила поліція та гаркнула: «Руки вгору! Так ось де ви, голубчики!» Та освітили б нас ліхтариками!

— Так буває в пригодницьких романах, а життя створює такі ситуації, що й придумати неможливо, — відповів Лабанович.

— А все ж таки, Андрію, цікавий твій закуток, їй-богу!

Не поспішаючи, обережно пробиралися друзі густим лісом на дорогу.

— Завтра завидна прийду сюди наводити лад під виворотом, щоб надати йому попереднього вигляду, — сказав Лабанович і додав: — Одначе, Янку, цікаво жити на світі!

— На цей випадок я придумаю афоризм, — обізвався Янка.

Вдосвіта на другий день подався він до Стобунів і, потискуючи на прощання руку друга, висловив афоризм:

— Смерть — початок нового життя.

Через деякий час, напередодні двох святкових днів, знову прийшов Янка Тукала. Хоч Лабанович і сприймав афоризми свого друга як більш-менш влучні жарти, проте над останнім — «Смерть — початок нового життя» — він мимоволі замислився. Що мав на увазі Янка, висловлюючи таку думку? Чим вона викликана? І прийшов до висновку, що під смертю, напевно, треба розуміти виворіт, як залишок поваленої вітром ялини, де вони ховали заборонену літературу, сама ж ця література зачинала новий, соціалістичний лад.

Чи вірно розгаданий афоризм, Лабанович так і не спитав Янку, бо він приніс ще важливішу новину. Саме на один із святкових днів у Мінську призначалися конспіративні збори представників різних революційних підпільних організацій. Запрошувались і звільнені вчителі. За два дні свят можна було легко поїхати і повернутися назад. Друзі порадилися, чи варто їхати, хоча послухати, що говоритимуть люди з підпілля, дуже хотілося. Непокоїла й та обставина, що вони під наглядом поліції і своєю поїздкою можуть «засипати» збори. Але їх брався завезти один підпільник, який мав досвід у справах конспірації. Була в нього партійна кличка Сірій Сенька. Друзі вирішили поїхати. Янка для хоробрості й більшої сміливості сказав:

— «Упрігся, Микито, в волокиту, то іди — не оглядайся», — як добре сказав Ничипір Янкавець.

Із деяким хвилюванням друзі сіли у вагон поїзда, що вранці відходив на Мінськ. Сірій Сенька проінструктував їх, як триматися серед незнайомої публіки в поїзді, щоб нічим не привертати до себе уваги: поводитися просто, природно, не напускати на себе серйозної заклопотаності і не вдаватися у розмови з різними пролазами, аматорами побалакати.

Опівдні-наші мандрівники приїхали до Мінська. Сірій Сенька дав адресу того будинку, де мали відбутися збори. Він порадив добиратися по одному, спочатку конкою, а далі йти пішки. Будинок містився на Комарівці. Тоді це вже був край міста, його околиця, де стояв високий бір, а з-за сосон проглядали де-не-де гарні прості будиночки, споруджені на міський лад. Господарі здавали їх під дачі. В одному з таких будиночків і мала відбутися таємна нарада. Сірій Сенька дав і пароль, щоб

увійти в конспіративний будинок: «Привіт від Сірого Сеньки».

Першим сів на конку Янка Тукала. Андрій почекав іншої. Друзі домовилися зустрітися біля будинку, щоб увійти туди разом. Ще здалеку помітив Лабанович друга. Янка безтурботно прогулювався вулицею, одійшовши на значну віддаль від завітного будиночка, якого він запримітив здалеку. Хоч друзі трохи побоювались і підозріливо кидали нишком погляди на людей у котелках, проте Лабанович не міг утриматися, щоб не пожартувати:

— Привіт від Сірого Сеньки,— промовив він стиха другові.

— Гляди, щоб не був привіт від «котелка»,— ще тише зауважив Янка, натякаючи, бо тогочасні шпигуни царських охренок звичайно ходили в котелках.

Друзі трохи походили, а згодом, крадькома озираячись, шмигнули в подвір'я. Зустрів їх там Сірий Сенька.

— Треба передавати привіт чи ні?— сказав жартома Янка, щоб піддати собі трохи сміливості.

— Можна й без привіту,— посміхнувся Сірий Сенька.

На вішалці в передпокої висіло чиясь ладне пальто з добрячої матерії, жіночий капелюшок, два «буржуйських» капелюхи і кілька кепок. Приятелі також поскидали свої бідненькі пальта й кашкети. Сірий Сенька повів друзів до кімнати, спочатку постукавши у двері. Двері зразу ж легенько прочинилися. В щіліні дверей з'явився довгастих тонкий ніс і чорні очі. Побачивши Сірого Сеньку, довгастих ніс прочинив двері ширше.

— А, будь ласка!— промовив молодий хлопець, власник тонкого носа, чорних брів та очей.

За столом у кімнаті, на самому видному місці, сидів старий чоловік, років під сімдесят, з пишною сивою бородою. Він найбільше впав у вічі прибулим друзям. Борода й обличчя цього чоловіка до деякої міри робили його схожим на Льва Толстого. Про це знав і сам старий бородань і дуже пишався такою схожістю. Це був відомий на той час народоволець. Уся сім'я його належала до різних революційних течій. Старий народоволець організував нелегальний гурток селян з ближчих навколишніх сіл. Крім самого народовольця, в кімнаті були його син, хворобливий на вигляд чоловік, мовчазний, ніби чимсь незадоволений, і дочка. Син байдуже дивився кудись у неосяжні простори, а дочка з цікавістю погля-

дала на нових людей. Вона була вже не молоденька, працювала докторкою в одній із земських лікарень. Був ще тут незнайомий, досить молодий чоловік, з проникливими темними очима та рухливим обличчям. Під час розмови — а говорити він любив і говорив голосно й упевнено — весело посміхався, і коли посміхався, то сміялося все його обличчя, очі й губи, причому верхня губа закопилувалася догори і вишкіряла ясна з великими міцними зубами. Прізвище його було Кандакович. Якщо народоволець пишався схожістю з Львом Толстим, то Кандакович уславився особистим знайомством з Короленком.

Тон розмови, як видно, задавав старий народоволець. Було таке враження, що розмова тут якась уже точилася і припинилася тільки з приходом нових у цій компанії вчителів. Сірій Сенька познайомив їх з народовольцем і з іншими особами, присутніми в кімнаті. Старий підвів очі з-під навислих сивих брів, озирнув учителів побіжним поглядом.

— Прошу сідати,— промовив він і показав на канапу.

— Так, учительство — сила,— зауважив Кандакович.— Німецькі вчителі влаштували французам Седан¹ — вони перемогли Францію.

Зауваження було зовсім недоречне, і думки Кандаковича ніхто не підтримав. Народоволець поколотив ложечкою в склянці чаю, сьорбнув, цмокнув разів зо два губами, лизнув язиком у куточках губ.

— Це вірно,— озвався він.— Вся роз'єднана сила, зібрана воедино, скріплена міцним обручем і спрямована в одну точку, робить чудеса. Це завжди треба мати на увазі.

Для Кандаковича слова народовольця були тією соломинкою, яка зразу ж перетворюється в справжній міст для великої розмови. Він вважав себе високоінтелігентною людиною та видатним оратором. Кандакович інколи казав, що коли він виступає з промовою, то говорить схвильовано й палко, і його час від часу треба стримувати.

— Свята правда! — підхопив він слова народовольця,— і лихо лише в тому, що не так легко згуртувати роз'єднані, як ви слушно кажете, сили. Ось, приміром,

¹ Під Седаном у вересні 1870 року німецька армія розбила французів і взяла в полон імператора Наполеона III.

нас, революційно настроєних людей, зібралось тут не так багато, а такої незаперечної, всім ясної і прийнятної основи, на яку зіперлися б ми всі, як один, нема. Одні розуміють справи громадського життя так, інші — інакше. Звідси й різних течій у нас багато. Більше того: ось, приміром, я належу до білоруської соціалістичної громади. В нашій організації своя специфіка; сюди приєднується національний момент. Але й ми, громадівці, не в усіх поглядах сходимося. Та це, може, й не біда: чим більше в букеті квітів різного забарвлення, тим багатший букет.

— Ну, а коли в букеті будуть самі тільки червоні троянди, то як, по-вашому, такий букет буде бідний? — кинула промовцеві репліку дочка народовольця.

Кандакович весело засміявся всім своїм обличчям, показавши великі жовтуваті зуби.

— Запитання, Віро Анатоліївно, і дамське, і водночас філософське,— відповів він.

Кандакович намірявся ще довго балакати, але до кімнати ввійшло ще двоє чоловіків. Обидва вони були здорові, кряжисті, громіздкі. Один чорнявий, плечистий, з пишними чорними вусами, трохи косоокий: одне око дивилось, як то кажуть, на Москву, друге на Варшаву. На вигляд йому можна було дати років за тридцять. Другий був ще ширший у плечах і на зріст вищий, з добродушним обличчям, з великою світловолосою головою. Обидва вони збиралися редагувати різні видання. Чорнявий призначався коли не редактором, то заступником редактора першої білоруської газети, яка мала виходити незабаром. Його прізвище було Власюк. До жодної партії він не належав, називав себе незалежним хуторянином, хоч цілком поділяв програму білоруської соціалістичної громади. Другий, також майбутній редактор нового журналу, але вже іншого напрямку, був соціал-демократ Кастогін. У мінській прогресивній газеті він надрукував свою алегоричну казку під назвою «Пень». Люди згуртувались і викорчували з землі пень, який їм дуже заважав. Під пнем розумівся цар. Царські чиновники збагнули суть казки. Газету закрили, видавати нову не дозволили, а сам Кастогін на деякий час кудись зник.

З приходом редакторів двох видань, які, щоправда, лише наклеювалися, всі замовкли. Редактори привіталися з присутніми, як з добрими знайомими, а на колиш-

ніх учителів глянули співчутливо, довідавшись, хто вони такі.

— Що ж, панове,— сказав старий народоволець, знов пожувавши губами та облизавши їх кінчиком язика,— більше ми нікого не чекаємо, тож давайте побалакаємо. Прошу ближче до столу!.. Хто бажав би взяти слово?— звернувся він до присутніх.

— Ви, Анатолію Йосиповичу, як найстарший серед нас, повинні відкрити збори,— відповів Кандакович.

Його підтримали.

— Ну, гаразд,— погодився народоволець.— Про що ж нам поговорити сьогодні?— звернувся він до присутніх. Помовчавши, провадив далі:— Справа сьогодні не в тому, що ми не маємо такої спільної основи, на яку зіперлися б ми всі, як говорив шановний Ігор Сергійович,— кивнув народоволець у бік Кандаковича.— Справа, друзі мої, в тому, що полум'я революції осідає й гасне. На жаль, верх узяв спільний ворог наш — самодержавний царський лад. Наше завдання — не дати загаснути полум'ю революції.

Старому народовольцеві поплескали.

— Звідси, друзі мої, виникає і спосіб, і метод боротьби прогресивних людей Росії за народ, за його права й інтереси в новій обстановці. Які ж способи — шляхи — можемо нам намалювати ми? Прошу висловитися.

— Мені ясно одне,— взяв слово Кастогін,— нам потрібно обрати одну з найбільш правильних позицій і з цієї позиції спрямовувати свій вогонь в одну точку. Це — позиція робітничого класу, пролетаріату. На цій позиції стоїмо ми, марксиста. А тому наша ставка на робітничий клас, як на єдино послідовний і революційний клас у державі, здатний стояти на чолі революційного руху і керувати ним...

— А селянство ви скидаєте з рахунку?— схвильовано зупинив оратора Сірій Сенька.— Воно — найбільший клас у Росії. Воно поповнює ряди робітників на фабриках і заводах. Воно дає солдатів царській армії. І поки ми не одірвемо його від царсько-поліцейського режиму, доти не візьме верх революція. А тому всю увагу треба звернути на селянство.

Суперечки розгорілися. Кожний з присутніх відстоював свій погляд. Мовчали тільки двоє друзів і не тому, що не було чого сказати, а тому, що не насмілювалися

виступати перед такими запальними промовцями. Слово взяв і Власюк.

— На мою думку, тепер у нас може бути тільки один вірний шлях. Це шлях культурно-освітньої роботи як серед селянства, так і серед робітників у містах.

— А яку мету ставите перед ними ви? Яку перспективу даєте їм?— запитав Кастогін.

— Не будемо зараз забігати наперед. Час і обставини покажуть, що робити далі,— нічого кращого не знайшов для відповіді Власюк.— Наші незгоди нагадують мені одну байку,— зробив він висновок.— Віз селянин до міста продавати капусту. По дорозі трапився крутий схил. З пагорка віз покотився вниз і перекинувся. Капуста висипалася, і кожна головка покотилася куди попало. В цей час проходив подорожній. Він спинився і глибокодумно промовив: «Глянь ти на неї — в кожній головці капусти, виявляється, є свій розум, одна котиться туди, друга сюди». Чи ж не те саме спостерігається і в нас? Так ось чому й потрібна культурно-виховна робота серед широких верств народу, щоб усі голови котилися в один бік.

Не можна сказати, щоб ця байка дуже сподобалася присутнім.

— Друзі мої! — сказав народоволець, закриваючи збори.— Думки в нас різні, а мета одна: не дати згаснути революційному рухові в народі. Все, що зможемо зробити для нього, будемо робити. І наші намагання не пропадуть марно. Бажаю всім нам успіху! Завтра нашу нараду провадитимемо в іншому місці.

X

Опинившись за стінами дачного будинку, друзі зітнули полегшено. Спочатку вони там відчували себе ніби зв'язаними, поки не придивилися до нових і незнайомих їм людей і не перемовилися з деким з них кількома словами. Учасники таємної наради як люди справляли хороше враження, а особливо Кастогін. У ньому самому та в його словах відчувалася внутрішня сила й правда. Найбільш суперечливим здавався старий народоволець: великий землевласник, революціонер, а чому не віддає землі селянам? В цілому ж балачки представників різних революційних течій трохи розчарували: в головах

малодосвідчених у громадських справах колишніх учителів зробилася ще більша плутанина.

Було вже зовсім темно, коли друзі вийшли на вулицю. Погано світили ліхтарі. На околиці міста було малолюдно. Зрідка проходила парочка, захоплена своїми справами, далекими від усього того, що почули і про що думали зараз друзі. Коли-не-коли повільно проїжджала колимага, погрюкуючи колесами по нерівній бруківці, поцокували підковані кінські копита.

— «Блажен муж, иже не иде на совет нечестивых»,— сказав Янка, ніби підводячи цим церковнослов'янським висловом підсумки таємної наради.

— А я не каюся, що побував там,— відповів Лабанович.— Правда, нічого нового не почув, а все ж цікаво. Багато нових думок прокинулось у голові, але про це, Яне, поговоримо згодом.

— А як завтра?— спитав Янка.— Підемо чи ні?

— Я не піду, поїду додому: школа чекає мене.

Поминувши міст через Свіслач, друзі попрощалися. Янка подався до знайомого, де й думав переночувати. Лабанович хотів сісти на конку й поїхати до семінарського товариша, з яким вони дружили та листувалися. Виглядаючи конку, Лабанович не помітив, як поруч з ним опинився високий чоловік і поклав йому руку на плече.

З несподіванки Лабанович здригнувся.

— Що, злякав?— спитав високий чоловік і доброзичливо засміявся.

Лабанович глянув: перед ним стояв чорнявий редактор.

— Познайомимося — мое прізвище Власюк.

— Та ми, здається, знайомі,— відповів Лабанович, подаючи руку.

— То було знайомство здалеку, можна сказати, безіменне, а я хочу познайомитися з вами ближче. Що?

Власюк мав звичку часто вживати слово «що» у формі запитання, на яке можна й не відповідати.

— Мені вельми приємно,— ввічливо відповів Лабанович, трохи зніяковівши і в той же час трохи також і насторожившись.

— От і добре. Тоді ходімо до мене: я зупинився тут недалечко.

— Дякую і не заперечую... Пробачте: як ваше ім'я та по батькові?

— Микита Олександрович,— відповів Власюк і додав:— Я, признатися, шукав вас, щоб побалакати й залучити до роботи в нашій першій білоруській газеті, що?

Будинок, куди Власюк привів Лабановича, справді був недалеко. Тут жив якийсь адвокат-ліберал. Зараз його вдома не було, він віддав на деякий час квартиру своєму доброму знайомому, Власюку. Віконниці в квартирі були щільно зачинені. Власюк засвітив світло. Адвокатський кабінет був просторий. Тут стояло кілька шаф з книжками, головним чином з юриспруденції.

— Сідайте, дядьку Андрію! — вказав Власюк на м'яке крісло біля столу.— Я швидко зготую чаю, гарбати. Як назвати краще по-білоруському: чай чи гарбата?

— Як не назовеш,— усе буде добре, аби смачно,— відповів жартома Лабанович.

— Але не одним чаєм жив буде чоловік. Пошукаю ще чогось і до чаю — на потребу людині. Що?

Власюк то зникав, то з'являвся, готуючи вечерю. Кожен раз він щось казав, кидав жарти, сам сміявся густим басом.

— Будинок цей якраз міститься на Поліцейській вулиці, під самим носом, можна сказати, в поліції, а ближче до поліції — воно сміливіше і спокійніше, що? — говорив Власюк і безтурботно сміявся.

Нарешті вечеря була приготована. Господар поставив на стіл чайник, а щоб чай краще настоявся, накрив чайника старим адвокатським капелюхом. Потім дістав з шафи тарілку з підсохлими скибками хліба, витягнув шматок ковбаси, напевно, немалої давності, порізав її на тонкі кружальця.

— Всяка страва куди смачніша, коли з смаком подана, що? — казав Власюк, не дуже поспішаючи з вечерею. Вже в самому кінці поставив восьмушку горілки, розлив її порівну в чарки.

— Вечеря не багата, зате демократична, що? Так вип'ємо ж і за наше знайомство, і за нову білоруську газету! — урочисто сказав Власюк, піднімаючи вгору чарку.

Випили. Взяли по шматочку хліба та по кружальцю ковбаси:

— Як дивитесь ви, дядьку Андрію, на вихід у світ першої білоруської газети? — запитав Власюк.

— Для мене це така радість, таке щастя, що я боюся навіть вірити в те, що така газета може вийти,— схвилювано озвався Лабанович.

— Вийде, вийде,— упевнено сказав Власюк,— уже й матеріалу зібрано стільки, що й у номер не вмістиш.

— Радий, дуже радий і від широкого серця вітаю народження нового видання, першої газети, яка виходитиме білоруською мовою. Я не раз думав, що білоруському народові давно потрібна така газета, яка мовою народу, материнською мовою, зверталася б до нього із словом правди. Але яке слово правди скажете ви йому, коли за правду в остроги саджають?— запитав Лабанович, і в тоні його запитання бриніли страх і тривога за долю рідного слова.

Власюк погладив свої пишні чорні вуса, глянув на Лабановича косими очима.

— Нічого, дядьку Андрію, не турбуйтеся і не бійтеся: ми, білоруси, хитрі — самого дідька обдуристо. Кожну статтю, призначену для друку, ми будемо погоджувати з юристами: можна її вміщати чи не можна, щоб зберегти газету. Писатимемо так, щоб не було до чого присікатись. Ми збираємо та згуртуємо навколо нашої майбутньої газети свідомих білорусів, кращі сили народу. От я й вас запрошуюю до нашої толоки.

— Я з широю душею готовий працювати, як тільки зумію, на користь спільної громадської справи,— відповів Лабанович. Йому було дуже приємно, що його запрошують на таку важливу роботу. Тільки брав сумнів, чи нема тут, бува, якоїсь помилки, непорозуміння. І він запитав:— Але чим я заслужив, що ви запрошуєте мене на працю в газеті? І чому ви, власне, шукаєте мене — ви так говорили?

Власюк закурив цигарку, покосився на темний куток кімнати.

— Дещо ми чули і знаємо про вас,— сказав Власюк.— Ми знаємо і деякі ваші твори. Вони не надруковані, а ходять у народі, ніби складені народом. Ось хоча б це:

Довелося раз Гаврилі
З села в місто завітать.
Чхав пішечки версти, милі,
Щоб ту правду пошукать.

Ви це писали, що?

— Коли б таке запитання почув я від слідчого, то сказав би, що не я,— посміхнувся Лабанович.— Правда,

щось подібне колись я складав. Від вас же я почув новий варіант.

— Така вже доля гуртової, народної творчості,— зауважив Власюк.— Важливо, що народ бере за основу, а робити зміни в тексті — його право. Ніякий юрист під це не підкопається, що?

— Проти цього і я нічого не маю,— сказав зрадлий Лабанович. А потім широко і простодушно признався:— Знаєте, Микито Олександровичу, я пробував писати і російською, і білоруською — є таке велике бажання. Та й сам я відчуваю, що російською писати мені важче і, написане виходить незграбне. Крім того, російська художня література така багатюща, що прокласти собі дорогу на цьому шляху важко. І як добре треба написати, щоб написане тобою читали з цікавістю після Пушкіна, Лермонтова, Крилова, Гоголя! Писати мені білоруською набагато легше й простіше, бо своє, рідне, материнське слово глибше зачіпає струни серця. Даруйте мені такий книжний вираз. Шляху ж для написаного білоруською мовою не було. Внаслідок усього цього я відчував гіркий сум. І справді: навіщо писати, коли написане тобою не дійде до серця людського?

Лабанович говорив широко, хвилюючись, а тому й мова його була плутана, нерівна, ніби йшов п'яний або кульгавий чоловік.

— А тепер, дядьку Андрію, ви можете вийти на дорогу,— зауважив Власюк.— І я не помилявся, коли казав, що шукаю вас.

— Я дуже й дуже дякую вам, Микито Олександровичу. Ось немов я знов на світ народився... Скажіть, якщо це не таємниця, які думки, ну, програму має на увазі здійснювати газета і яка її назва? — запитав Лабанович.

— Ми ще не охрестили її. Ми ставимо перед собою завдання — служити білоруському народові, боротися за його громадські й національні права, будити його свідомість. А все інше я говорив на зборах. Ви чули мене?

— Я слухав вас уважно... Вдалий приклад навели ви про капусту.

— Що, здорово? — запитав Власюк і засміявся.

— Дуже влучно. Тільки не знаю, як сподобалися капустані голови слухачам.

Власюк знов засміявся:

— Це їм не пошкодить,

Далеко за північ Лабанович і Власюк полягали спати. Довгий час не міг заснути Лабанович. Він згадував усі події дня. Білоруська газета розгонила йому сон. У голові складалася казка про те, що живої думки народу не можуть знищити ніякі царські репресії.

XI

Відшуміли своє неспокійні осінні вітри. Низькі, розірвані вітрами метушливі хмари виплакали холодні сльози.

Короткі, похмурі дні нагнали тугу й смуток, пригнічували добрий настрій і почуття. Була та пора, коли люди просили: «Приходила б уже зима. Нехай би підсушили морозці землю, щоб вона не топилась у грязюці та болоті».

І ось одного такого дня безладні, неспокійні хмари, ніби сполохані пташки, піднялися вище, стали тугішими. Подуло з півночі здоровим холодком. Земля підсихала, вкривалася твердою кіркою. А десь опівночі густо посипав обложний сніжок, сухий і дорідний. Сніг ішов усю ніч і весь наступний день. Надвечір сніг угамувався. В небі засвітилися перші зорі. Притиснув мороз. Уранці, як тільки розвиднілось і крізь густі шати високих ялин, прибраних снігом, почало ледь-ледь пробиватися холодне проміння сонця, Лабанович вийшов з хати. Пружне морозяне повітря охопило його своїм подихом. Зовсім інша картина постала перед очима повеселілого Лабановича. Навкруги була така чистота, така білизна, що сліпила і вбирала очі. Ліс посвітлішав, заяснів і позбувся тієї сумовитої похмурості під білою чистенькою наміткою. Кошлаті лапи ялин гнулися під холодним пластом снігу, а маленькі ялиночки на узліссі та пеньки понадягали пишні білі кругленькі шапки-башлики і ховалися під ними. І не можна було втриматися, щоб не поміряти своїми ногами глибину снігового покриву, як це робив не раз Лабанович ще в дитинстві. Сніг сягав майже до колін.

«Можна буде й на лижах походити»,— подумав Лабанович.

У брата Володимира якраз і лижі були.

Минав час. Установилася зима з морозами та завірюхами. В житті наших друзів нічого особливого не сталося, і поки що ніхто їх не потривожив і не потурбував. Уроки з хлопцями проходили звичайним порядком.

Лабанович мав згоду вчителя Стобунівської школи прийняти його учнів для екзаменів, як своїх. Велику радість пізнав Лабанович, коли йому прислали перший номер білоруської газети. Він читав і перечитував кожну статтю, кожний вірш і кореспонденцію. Все це було таким новим, таким незвичним. Найсердечніший відгук на появу білоруської газети почув він од селян свого села Микучичів, куди навмисне ходив почитати людям написане їх простим, рідним, мужицьким словом. І сам Лабанович став палким і відданим прихильником і пропагандистом свого рідного слова, яким друкувалася газета. Але кожний номер газети підпадав під репресії царських чиновників і цензури. Газету затримували, штрафували, конфісковували і нарешті зовсім заборонили, а редактора засудили на рік ув'язнення до фортеці. Замість забороненої, почала виходити газета поміркованіша, з ліберально-буржуазним ухилом. Проте й цю рахманну газету царські чиновники переслідували різними причіпками, душили штрафами та білими плямами.

Кілька листів написав Лабанович Лідочці. Разів два чи три вона відповіла на листи і в одному з них прислала навіть свою фотокарточку. Лабанович із замилюванням часто розглядав фотографію. Потім Ліда перестала відповідати на листи, і її доля була йому невідома. Одна тільки фотографія зосталася на згадку про минулі дні перебування у Верханській школі, про мандрівки на хутір Антоніни Михайлівни. Лабанович мовчки переживав і цю свою втрату. «Життя, і події, і люди в ньому пливають, ніби ті річкові хвилі»,— думав він на самоті.

Одного разу, коли в Смолярню завітав Янка Тукала, друзі домовилися піти в Панямонь до своїх знайомих учителів. Їм давно хотілося показатися серед колишніх колег, побачити, як поставляться вони до бездомних бродяг і вигнанців. Пішли надвечір у суботу з тим, щоб заночувати в Панямоні. Їх мало обходило, в кого заночувати. З цієї нагоди Янка навіть продекламував відомий з шкільних читанок того часу вірш:

Бог и птичку в поле кормит,
И кропит росой цветок...

Інші ж два рядки вірша:

Бесприютного сиротку
Не оставит также бог,—

він переробив на свій лад:

натякаючи на Базиля Тройчанського, в якого була власна кам'яниця.

Правилом поведінки друзів було: не вішати носа на квінту. Ось чому вони завжди, особливо на людях, були веселі, жартівливі, здатні на різні витівки та забави. У них були пісні, вигадані ними самими. Вони придумали навіть один балетний номер і назвали його танком «зеленого осла». Друзі ставали спинами один до одного і одночасно підгинали праву або ліву ногу. Янка брався рукою за зігнуту ногу Лабановича, а Лабанович за Янчину, а на другій нозі вони скакали, як божевільні, насвистуючи або наспівуючи в такт підскокам. Згодом вони мінялися місцями і відповідно до цього міняли й ноги по команді: «З другої!»

І пісні, і жарти, і танок «зеленого осла» мали на меті висміяти містечковий міщанський побут з усіма його церемоніями. Публіка, перед якою час від часу виступали самодіяльні артисти, сприймала їхні виступи по-різному: одні кривилися, інші гучно обдаровували їх оплесками. А загалом же їх вважали найвеселішими та найбажанішими людьми, які нікому, крім самих себе, нічого поганого не зробили.

Уже пізно ввечері друзі прийшли в Панямонь. Минули будинок волосної управи, фельдшерський пункт, де фельдшером був той же самий Найдус, і подалися в двокласну школу до Тараса Івановича Широкого. Він, як і раніше, твердо сидів на своїй посаді.

— Добрий вечір вам! Чи раді ви нам? — дружно, в один голос привітали друзі господаря, переступивши поріг дому.

Господар стояв перед ними. На його обличчі відбилося здивування і те невловиме почуття, яке можна було назвати: неспокоєм, страхом і несподіванкою бачити перед собою таких гостей. Але це було лиш одну мить. Тарас Іванович опанував себе і прийшов у стан звичного піднесено-бурхливого настрою.

— А, братики мої! А, страдники ви наші! Заходьте, заходьте! Роздягайтеся! Давно ж не бачив я вас, а як хотілося побачити, погуторити! — шумно виявляв він свою радість, міцно потискуючи руки гостям. — І як

радий я, що бачу вас, голубчики, качанчики мої,— сипав, як з мішка, Тарас Іванович.

Скидаючи пальто, Лабанович запитав Широкого:

— Хіба не боїтеся ви, Тарасе Івановичу, що приймаєте нас, відщепенців, крамольників, та ще з таким ентузіазмом?

В очах Тараса Івановича промайнули на мить переляк, невпевненість, але він зразу ж переміг їх.

— Хто заборонить мені пригощати в своїй хаті кращих з кращих учителів? Злочинці ви, чи що? Казнокради чи конокради? Такий же самий відщепенець і крамольник я сам і сотні тисяч отаких крамольників!

Щоб не дати охолонути почуттю дружби й солідарності, він голосно загукав:

— Ольго! Жінко, стань переді мною, як лист перед травою: йди зустрічати моїх приятелів!

Не встигла з'явитися в кімнаті Ольга Степанівна, як Тарас Іванович закомандував:

— Смаж яечню!

— Дай же хоч привітатися з людьми,— весело промовила Ольга Степанівна. Її обличчя світилося справжньою радістю і приязню. Вона пам'ятала, як Лабанович забавляв її малого сина Льоною та розповідав йому такі цікаві казки, що хлопчик часто згадував і питав про дядю Андрія.

— Ну, як же ви живете? — запитувала вона гостей. В її голосі звучало щире співчуття і засмучення.

— Та живемо так, що дай боже всякому: то скоком, то боком, часом з квасом, порою з водою,— відповів Лабанович.

Янка додав:

— Люди безтурботні ми, на добре все охочі ми, хлопці веселенькі, хоч п'яти в нас голенькі. Ні за чим не тужим і царю не служим.

Тарас Іванович замахав руками,— так говорити небезпечно,— але гучно засміявся.

— Райошник, справді райошник! — похвалив він Янку, а той признався:

— Ми з Андрієм поділили ролі: він починає, а я підбріхую йому, і в нас виходить складно.

— Що ви веселі і ні за чим не тужите, це дуже добре, але всього говорити вголос не варто,— добродушно зауважила Ольга Степанівна.

— Іди, іди, жінко, біля сковороди та біля буфету. походи! — повторив свій наказ Тарас Іванович.

Ольга Степанівна вийшла. Господар і гості перейшли до кабінету.

— Ах, голубчики мої! — не збивався з тону Широкий. — Так ось воно як!

Незважаючи на бурхливий вияв радості, Тарас Іванович, помічалоя, був наче зв'язаний, і справжньої бурливості, властивої його вдачі, не виходило.

— А скажіть, Тарасе Івановичу, що про нас у вашому оточенні говорять, як розцінюють самий факт наших невдалих зборів? — спитав Лабанович.

— Яке тут оточення! — обурился Тарас Іванович. — Розумні люди співчувають вам, дурні, негідники ганять, а хитріші й підліші мовчать. Та ви знаєте! — раптом він перейшов на нову позицію. — Тільки, хлопці, мовчок! — притишив він голос. — На вас доніс наш гад, волосний старшина Язеп Бриль! Сам особисто ходив до станового пристава з доносом! А як він довідався? Багато хто з молодих учителів, учасників зборів, не вважав за потрібне тримати язика за зубами... Братики, тільки ж — анітелень! Нікому нічичирк про те, що я вам казав!

Друзі перезирнулися.

— Тарасе Івановичу, ми — могила! — запевнив Широкого Лабанович, а Янка підтвердив.

У кабінет просунула голову Ольга Степанівна.

— Прошу до столу! — промовила вона.

— Ходімо!

Тарас Іванович узяв попід руки гостей і повів до їдальні. Стіл був дбайливо накритий. На ньому стояли прибори, чарки, пляшка з наливкою, шинка і чимала сковорода яечні з дебелими, соковитими шкварками.

— Да не оскудевает рука дающего! — сказав Янка.

Випили по чарці, по другій, повеселішали. Зав'язалася розмова про Панямонь, про панямонських людей, про новини. Виявилоя, що Тамара Олексіївна вийшла заміж за Найдуса, і таким чином на обрії «неба Італії» згасла одна зірка. Зате ж з'явилося аж три нових. Сюди приїхав ветеринарний фельдшер Адам Гнатович, а з ним дві дорослих дочки. До старшої вчащає Базиль Тройчанський... Є і третя, Оксана... Нічого собі дівчина, хоч і урядникова дочка. Виявилоя також, що сьогодні день народження Адама Гнатовича і Тарас Іванович з Ольгою Степанівною запрошені на вечірку. Тарас Іванович

з передчуттям «банчка» після наливки прийшов в екстаз.

— Ходімо до Адама Гнатовича! — розгарячився він, звертаючись до гостей. — Там будуть не тільки раді вам, вас на руках носитимуть!

На підтвердження цих слів на порозі з'явився Йосель з листом. Адам Гнатович запрошував удруге Тараса Івановича з дружиною та гістьми.

XII

Малолюдною вулицею Панямоні поважно йшли гості — Тарас Іванович з Ольгою Степанівною та наші приятелі. Притрушена свіжим снігом вулиця була вже втоптана людськими ногами, полоззями саней і кінськими копитами. Вікна вздовж усєї вулиці були щільно зачинені віконницями.

Компанія йшла не поспішаючи, зрідка перекидаючись короткими словами або зауваженнями. Лабанович мовчав і думав свої думки. Чимало минуло часу з тих весняних днів, коли вони із Садовичем заходили до Панямоні. Не так давно був од нього лист з Балтімори: як він там живе, Садович не пише, мабуть, не дуже солодко. Про одне тільки сповіщає: десь ходять з Ничипором на якісь курси, щоб вивчити англійську мову.

Мало що змінилось у Панямоні за цей час. Той же балакучий і ще товстіший Тарас Іванович, ті ж вечори містечкової так званої інтелігенції з гульнею в карти, той же Йосель з його колишніми обов'язками. Чим живуть люди? Про що вони мріють?

Поглядаючи на ледве помітні смужечки світла, що пробивалося крізь щілини віконниць, Лабанович думав, як тьмяно і скупо проникають на світ із непроглядного мороку думки тутешніх людей. У чому їх радощі й щастя? В затхлій тиші, в непорушному спокої, засланому тоненькою плівкою водяної плісняви, що вкриває стоячу воду тихих заток. Які ж потрібні грози й громи, щоб сколихнути цю тишу і збудити людські думки, почуття, прагнення! Збуджував колись містечкових обивателів самодіяльний редактор Бухберг, але його запроторили до божевільні, хоч він божевільним, напевно, і не був. А от шкурники, паразити, донощики, на зразок язепів брилів, живуть. Пригадалися Лабановичеві такі ж пустопорожні веїрки в Хатовичах, у Верхані. Як же вони

подібні одні до одних! Відома стара пісня на той же нудний лад. Огидна вся ця музика. Тим часом компанія підходила до квартири Адама Гнатовича, який жив на другому кінці містечка.

Поява гостей на чолі з Тарасом Івановичем у домі Адама Гнатовича особливого враження не справила. Деякі з присутніх, щоправда, із здивуванням і навіть нерозумінням окинули поглядом колишніх учителів, ніби вони з'явилися з того світу, а потім узялися за своє діло, немов дуже зайняті: одні грали в преферанс, другі — в шістдесят шість, а треті сиділи й плескали собі язиками. Серед тих, що грали в преферанс, був і той старий довготелесий, як жердина, урядник, що схопив зі столу протокола під час несподіваного нападу на школу в Микутичах. Він удав, що не помітив учителів.

Господар дому захопився грою в шістдесят шість і напружено обмірковував свій хід. Цей чорнявий чоловік, років під п'ятдесят, інтелігентний з вигляду, нагадував провінціального адвоката. На мить він одірвався від гри, щоб вислухати від Тараса Івановича поздоровлення, привітався з колишніми вчителями, після чого знову сів на своє місце. Тарас Іванович образливо зауважив, зупинившись біля гравців:

— Грати в шістдесят шість — все одно, що бліх ловити.

— На все буде свій час, — повчально озвався вже знайомий нам монопольщик Кузьма Скоромний.

Жінки — правда, їх було не так багато — повсідалися в іншій кімнаті, а деякі з них допомагали господині накривати на стіл, бо вже гості зібралися.

Лабанович оглянув присутніх. Переважна більшість з них йому була вже знайома. Не було лише Язепа Бриля та Миколи Зозульського. Базиль Тройчанський зразу ж виринув з тієї кімнати, де сиділи жінки. Він був такий же лагідний, як і завжди, приємна усмішка не сходила з його обличчя, по-старому кивав головою, зводив то одне, то друге око. Різниця була лише в тому, що зараз обличчя Базиля сяло радістю. Він досить привітно поздоровкався з Лабановичем і Янкою Тукалою. Проте, як живуть вигнані зі шкіл колеги, він вважав за більш тактовне не розпитувати.

— Ну що ж, Базилію: кам'яниця є, а душі в цій кам'яниці нема, — зробив тонкий натяк на одруження Янка.

Базиль Тройчанський зрозумів. Він просіяв ще більше і ще лагідніше усміхнувся. Йому приємно було почути натяк збоку — зробити в своєму житті той важливий крок, без якого життя людини не є повноцінним, у що мить перед очима його постав образ Надії Адамівни, яка була тут, за дверима. Але признаватися про свої сердечні справи Базиль не хотів. Він тільки взяв Янку під руку, кивнув головою Лабановичу і сказав:

— Коли ласка,— ходімо! Познайомлю з дівчатами, а заодно привітаємося з жінками.

Дотримуючись етикету, Базиль підвів друзів спочатку до дружини Кузьми Скоромного, як найстаршої з жіноцтва. Це була на вигляд нецікава й сердита молодиця. Можливо, настрій їй псувала та обставина, що в неї було багато дочок, таких самих білявих і кирпатих, як і мати, і жодна з них ще не вийшла заміж. Павлина Семенівна з висока глянула на Янку та його приятеля — користі з них для неї мало,— але подала руку. Дячиха Помахайличиха теж привіталася сухо, подивилася на друзів уважно, щоб краще роздивитися «забастовщиків». А потім, добре придивившись до них, прошепотіла Павлині Семенівні:

— А вони нічого собі хлопці!

Павлина Семенівна теж стиха відповіла:

— Голодранці, та ще й, може, острожниками будуть!

— Ну, це ще як бог кому посприє,— зауважила покірлива дячиха.

Чутке вухо Янки Тукали підслухало балачку жінок. Він уклонився дячисі й промовив:

— Устами вашими говорить премудрість. Нехай буде по-вашому.

Жінки трохи збентежились і не спромоглися що відповісти. Базиль же попрямував з колишніми колегами далі. Дівчата — їх було троє — сиділи тісним гурточком за столиком. То одна, то друга, то третя підводили крадькома свої оченята на хлопців.

Базиль підійшов з Лабановичем спочатку до Надії Адамівни, причому обличчя його освітілося лагідною усмішкою. Янка, як уже знайомий, здоровкався з Оксаною.

— Надія Адамівна, Марія Адамівна Смолянські,— називав Базиль кожную сестру, відрекомендовуючи їм по черзі Лабановича.— Будьте знайомі та не цурайтесь одні одних,— сказав на закінчення Тройчанський, перехо-

дячи на веселий, жартівливий тон, але дотепні жарти йому не вдавались.

Оксана познайомила Янку з сестрами Смолянськими і сама познайомилася з Лабановичем. Це була білява, висока дівчина. Лабанович окинув її коротким поглядом: її портрет, намальований Янкою, цілком відповідав дійсності.

— Сідайте, посидьте, коли ласка, біля нас,— промовила Надія Адамівна низьким, трохи ніби хрипкуватим голосом.

Із трьох дівчат вона була найкраща. Риси обличчя були досить крупні, очі карі, добрі. Маня не була схожа на сестру: в її сірих очах бликував веселий, пустотливий вогник. Загалом же всі трое дівчат справляли добре враження, і кожна з них по-своєму була приваблива. Кидаючи зрідка погляд на Оксану, Лабанович пригадував її батька, старого, довготелесого урядника, який шулікою налетів на протокол. Не вірилося, що вона — дочка цього злого «кощія».

— Чому ви так рідко буваєте в нашому містечку?— запитала вчителів Надя.

— Часто бувати тут нам небезпечно,— відповів Лабанович і зробив міну серйозної людини.

— Чому?— зацікавилися дівчата.

Оксана, як здалось йому, з деяким неспокоєм чекала відповіді.

— Бути в Панямоні і не побачити вас, трьох грацій, панямонських красунь, було б злочинством з нашого боку,— пожартував Лабанович.

— А побачити вас разів два-три, то легко можна і серце покинути в Панямоні,— підхопив Янка Тукала.

Дівчата трохи засоромились, а потім і засміялися.

— Ну й що ж такого? — хитро сійнула сірими очима Маня.

— Вам однаково, звісно: наші страждання не зачеплять вас, а як нам, бідним «недогаркам»?— удавано тужливим тоном промовив Янка.

— А вам звідки відомо, як поставимося ми до ваших страждань, якщо б вони й з'явилися? — спитала Оксана, і на її щічках виступив хворобливий рум'янець.

Янка сказав:

— Випадково я почув, як одна жінка говорила тут на нашу адресу: «Голодранці, та ще й, може, острожниками будуть!»

Оксана опустила очі. Рум'янець ще сильніше зашарів її щоки.

— Так могла сказати дурна і лиха жінка. Не зважайте на неї,— сказала Оксана.

Далі розмову перебила господиня. Лабанович зауважив, що коли Надя доживе до її років, то буде викапана мати.

— Будь ласка, до столу! — запросила вона гостей.

Господарям, яких одвідують гості, немалий клопіт розсадовити їх за столом. Гості звичайно мнуть деякий час, не поспішають, щоб дотриматися тактовності, поки господар або господиня не візьмуть гостя чи гостю під руки та не посадовлять на почесному місці. Тоді вже решта, дотримуючись етикету, розміщуються самі.

У сусідстві з господарем сіли Тарас Іванович, Найдус,— Тамара Олексіївна не змогла прийти,— Кузьма Скоромний, урядник. Базиль Тройчанський сів у кутку з дівчатами та колишніми вчителями.

Тарас Іванович проголосив тост за здоров'я господаря.

— Панове, увага! — гучним голосом гримнув він, підвівшись з місця і високо тримаючи чарку.— Наша дружна сім'я панямонської інтелігенції поповнилася новим видатним членом, Адамом Гнатовичем, людиною високоінтелігентною, можна сказати, професором від ветеринарії, високогуманним, бо ще у святому письмі сказано: «Блажен муж, иже скоты милует». Це перша людина, яка очолює в нас ветеринарію. Так вип'ємо ж до дна за Адама Гнатовича та побажаємо йому успіхів, здоров'я і багато років життя.

Дружно випили за господаря, потім пили за господиню, за господаревих «ясних зірок» — дочок. Випили і за Базиля Тройчанського, за збільшення населення в його кам'яниці. З кожною чаркою гості все більше й більше веселішали, а розмова ставала все голоснішою й голоснішою. Попередня поважність, з якою гості сідали за стіл, зникла. Вони галасували, кричали, реготали, кидали не зовсім пристойні жарти, підводилися з своїх місць, підходили до тих, що сиділи далеко, цокалися, випивали, висловлювали найприятніші визнання.

Першим підійшов до дівчат, з якими сиділи Базиль і наші приятелі, Тарас Іванович. Тут було найпожвавлініше і найвеселіше. Жарти і найширший сміх не затихали й на мить. Особливо розійшовся Янка Тукала і зовсім витиснув Базиля, немов його тут і не було.

Тарас Іванович цокнувся.

— За наших красунь! — сказав він. — Доля не кривдить нашу Панямонь і посилає таких краль, як Надія та Марія Адамівни, як Оксана Онисимівна. Тож нехай живе врода, нехай красується молодість! — Широкий зробив поправку: — Щоправда, Базиль Антонович уже виїшов з віку молодості, але дати жару ще може.

Тарас Іванович довго не затримувався; його більше цікавив «банчок», який уже налагоджувався. Коли гості повиходили з-за столу, до Лабановича підійшов урядник і сів біля нього, чемно привітавшись.

— Ви, напевно, думаете про мене, як про злого поліцейського служаку. Що вдієш? Така наша служба, на світі треба жить. І не ми самі, треба вам сказати, надумались накрити вас у Микутичах: збоку нам підказали, а наш обов'язок — виконувати. Ви гадаєте, — провадив далі старий урядник, — я не бачив, як ви, сидючи на канапці, скубли якийсь недозволений рукопис? Він, можливо, був гірший за протокол. А я й пальцем не поворухнув, щоб перешкодити вам.

— Виходить, у вас гостре око, а ваше серце не зовсім одерев'яніло, — зауважив Лабанович.

Урядник вважав, що обов'язок людяності ним виконаний, і приєднався до картярського гурту. Дівчата на прощання довго потискували руки «недогаркам».

— Якби всі були такі, як ви! — з деяким смутком сказала Надія. — Не забувайте нас.

XIII

Находила пора весняного бездоріжжя. Глибокий сніг осів і почорнів, а під снігом прибувала вода. В небі, наче срібні дзвіночки, дзвеніли пісні жайворонків. Трохи запізніла, але дружна весна усе більше й більше набиралась життєдайної сили.

Лабанович довідався від учителя Стобунівської школи, що екзамени призначено на п'яте квітня: залишалось усього три тижні. Ця звістка схвилювала і в той же час порадувала трьох учнів Лабановича, котрі мали скласти екзамени за курс початкової школи. Тижнів зо два вони старанно повторювали пройдене за зиму, писали диктанти, практикувались у граматичних розборах, розв'язували задачі. Нарешті вчитель дав їм перепочинок

і час розібратися самим у тих питаннях, які здавались їм найважчими.

Непомітно минув час, і настав день екзаменів. Лабанович задалегідь добрався з учнями до Стівбунівської школи, щоб вони ознайомилися з новим для них становищем і відчули себе упевненіше та сміливіше. А сам Лабанович цього разу, наче безправний учитель, сидів далеко від столу екзаменаторів у ролі стороннього та пасивного спостерігача. Його вчительське серце відчувало якусь необмежену кривду. Зате ж учні його щасливими поверталися надвечір додому. На radoшах вони випили пива, і Тодор Бярвенський, ідучи, співав пісень своїм хрипким, як у молодого півника, голосом.

Батьки учнів сумлінно розплатилися з учителем, а він сам поділився своїм заробітком з Володимиром, чийм хлібом харчувався. Кілька десятків зароблених карбованців тепер здавалися Лабановичеві значним капіталом, з яким веселіше дивитися в завтрашній день. Але разом з тим надходив і той тривожний неспокій, пов'язаний з питанням: а що буде далі? Залишатись у цій глухій Смолярні, де заробітки скінчилися, не випадало, сидіти на хлібі брата, хліба того також було в обріз, незручно. Отже, доводилося збирати манатки і подаватися в інше місце. Ось тільки б підсохли дороги.

Та в дорогу довелося вирушати раніше, ніж просохла земля. До Смолярні прийшов несподівано Янка.

— Сам бог посилає тебе до мене! — радісно зустрів приятеля Лабанович. — І як це наважився ти бездоріжжям пускатись у дорогу?

— Для сміливих людей нема бездоріжжя! — гордо зазначив Янка. — Але чого це раптом богові захотілося посилати мене до тебе?

— Стою, брат, я на розстанях. Перший мій етап закінчився. Треба подаватися кудись, а куди... — не знаю. От чому радісно мені порадитися з тобою, — признався Лабанович.

— А що тут довго думати, куди подаватись! Подався — і все! Для того я й прийшов до тебе, щоб вирушать у дорогу, — в словах Янки вчувалося щось серйозне.

— Про яку дорогу кажеш, Янку?

* Замість відповіді Янка видобув з кишені листа. Писав Владик Сальвесьяв. У листі, переданім через одну надійну людину, говорилося про засульську вчительку Фідрус. Вона написала інспекторові народних училищ, що її за-

прошували в Микутичі на вчительські збори. Владик настирливо просив переговорити з цією вчителькою, і то якнайшвидше, щоб вона відмовилася від своїх слів, а ні — то й пристрашити. І цей обов'язок покладався на Янку й Андрія.

— То що скажеш? — спитав Янка.

— Якому ж дурневі спало на думку запрошувати на збори цю дурепу «сову»? — обурився Лабанович. — Уже одне прізвище її чого варте!

Янка винувато одвів очі.

— У цьому ділі є й мого шматок дурня, — признався він.

Лабанович трохи пом'якшав:

— А ти знаєш її?

— Зустрічавсь одного разу. Вона видалася мені прогресивною жінкою.

— Молода чи стара?

— Підстаркувата, — несміливо озвався Янка.

— Та кажи відверто: гриб старий. І, напевно, з духовного звання?

— А біс її зна! «Совою» ж ти назвав її правильно.

— Ну, то йди і цілуйся з нею.

— Ні, брат, — справа громадська, ходімо разом.

Лабанович ще трохи позлився і нарешті, подобрішавши, сказав:

— Якщо йти, то з музикою!

— Оце інша річ! — підхопив радісно Янка. — Під музику, під барабан і солдатам веселіше ходити. А з якою музикою ми підемо?

— Наша музика безголоса, а лунатиме далеко.

— То й ти почав говорити афоризмами? — трохи здивувався Янка. — Що ж це за музика така?

— Музика наша почнеться від вивороту, — сказав Лабанович.

— О! Тепер я розумію, про яку музику кажеш ти. Час, час, брат, музикам нашим по світі походити та пограти добрим людям.

Друзі домовилися захопити з собою листівки та брошурки, що лежали під виворотом, і розкидати десь, аби люди читали їх. Але спочатку ці листівки та брошурки треба було переглянути, відібрати, бо багато які з них вже віджили свій вік і втратили сьогоднішню актуальність.

Заповітний виворіт вірно й сумлінно виконав свій обов'язок схову літератури: жодна краплина води не просякла в засмолену скриньку, все було ціле. Те, що вже втратило інтерес, чи застаріло, або так не відповідало політичним поглядам двох друзів, було тут же спалено, а важливіше — взято з собою в дорогу. Решту ж знову заховали під виворіт.

Захопивши про всяк випадок маленьких цвяшків і молоток, друзі вирушили в дорогу. В полі на низовинах і узліссях ще білів сніг. З пагорків дорогою збігали струмки, а під ногами хлюпало рідке болото, і лише на високих піщаних схилах земля протряхла, там іти було легко й приємно.

— Як добре в полі на привіллї, коли з землі сходить сніг! — захоплювався Лабанович весіннім простором землі.

— От бачиш, а ти не хотів іти, — озвався Янка.

Версти через три мандрівники вийшли на інший шлях. На роздоріжжі стояв високий хрест, обгороджений дерев'яними штахетинами, що попідгнивали й похилилися. До хреста була прибита фігурка Христа, зроблена з дерева невідомим різьбярем. Голова фігурки була скорботно похилена вниз, її оздоблював вінок, теж вирізаний з дерева. Вицвілий, пошарпаний вітрами та негодами фартушок прикривав нижню частину фігурки Христа.

— Зупинимось тут, — сказав Лабанович і оглянувся навкруги.

Нікого ніде не було видно.

— Знаю, що хочеш ти робити, — догадався Янка.

— А що?

— Прибити до хреста прокламацію!

— Вгадав, брат Янку.

— Це буде по-новому й оригінально, — захопивсь Янка. — І знаєш що! Напишемо друкованими літерами вгорі на прокламації червоним олівцем кілька слів.

— Яких? — запитав Лабанович.

— А ось таких: «І каже вам Христос — читайте і робіть так, як написано тут».

— А це таки буде непогано, — погодився Лабанович.

Вони дістали прокламацію, звернення до селян. У ньому говорилося, щоб селяни не слухали попів, ксьондзів і царських чиновників, бо всі вони брешуть, обдурюють простих людей. А тому не слід платити податків для утримання дармоїдів, не давати своїх синів у солдати, а

влаштувати страйки, вимагати від землевласників справедливої оплати праці робітників і робітниць. Не потрібний цар, влада повинна належати народові.

Янка сів на камінь, узяв газету, на неї поклав прокламацію і став виводити друкованими літерами передмову від імені Христа. Коли все було написано, Лабанович почав прибівати прокламацію до хреста під фігуркою.

— Ти, брат, дивись, щоб не наскочив хто, бо ми робимо подвійний злочин: розносимо прокламацію і чинимо блюзнірство,— казав Лабанович, прикріплюючи довгугату листівку.

— Дарма,— відповів сміючись Янка.— В цьому злочині замішаний і син божий.

— А все-таки, давай, брат, заметемо свої сліди і звернемо з цієї дороги та підемо он тією глухою стежкою, обійдемо сільце і вийдемо на свій шлях з іншого боку.

— Твоїми устами мудрість говорить,— погодивсь Янка.

Проходячи повз сільце, друзі тихенько підкралися до гамазею, де зберігалося збіжжя, і прибили на стінах кілька листівок і брошур. Не заходячи до села, вони дали ще трохи гаку, а потім попрямували далі.

Друзі вийшли знову на дорогу за селом. Зрідка траплялися подорожні. З одним зустрічним селянином наші мандрівники широко привіталися.

— Зупиніться, дядьку, на хвилинку,— звернувся до нього Лабанович.

Селянин зупинився. Це був чоловік середніх літ, у сукняному добротному піджаку домашнього виробу, в чоботях. Очевидно, не з бідних господарів. Він спокійно й пильно оглянув друзів.

— Скажіть, будь ласка, чи далеко до Ячонки? — запитав його Лабанович.

— Ячонка залишилася позаду, ліворуч,— відповів трохи здивований селянин і ще пильніше подивився на мандрівників.

— І як же це ми дали маху,— почухав потилицю Янка.

— А ви йдіть он тією стежкою,— показав селянин на малопримітну стежку в полі.— Пройдете з півверсти, і вийдете на битий шлях, і тоді звернете ліворуч — і там уже недалеко Ячонка.

— Дякуємо за добру пораду,— сказав Лабанович.— Візьміть від нас оцю книжечку та кілька листівок. Прочитайте самі й іншим дайте почитати. Тільки читайте їх уважно, як святу молитву.

Селянин трохи повагався, ще раз недовірливо глянув на друзів, але взяв книжечку та прокламації. Він пішов своєю дорогою, раз у раз оглядаючись назад. Друзі звернули на стежку, хоч у цьому потреби не було.

— Знаєш, Андрію, чи не влипли ми з цим дядьком: щось він не дуже приязно позирав на нас,— зауважив Янка.

— І мені він здався небезпечним,— озвався Лабанович.

Як тільки дядько зник з очей, друзі звернули з глухої доріжки, пройшли заростями, беручи напрямом на сухий пагорок, який поріс ялівцем. У видолинку дорогу перетинала не глибока, але досить бистра річечка, на дні якої лежав лід. Друзі зупинилися. Повертати назад небезпечно.

— Вперед, Янку!

Друзі пороззувалися, поскидали штани і подалися слизьким льодом на другий бік. Вода обпікала ноги, по льоду йти було важко, але вони щасливо перебрели річку, повисакавали на берег. Одяглися, повзувались. А потім зашилися в ялівець, вибравши таке місце, звідки можна було бачити все навкруги.

— Давай трохи перечекаємо,— порадив Лабанович.

— Музика безголоса, а пролунає далеко,— з деяким неспокоєм і кепкуванням з самих себе промовив Янка.

Йти-зараз до Мальвіни Фідрус не випало. Друзі обмірковували новий план. І раптом бачать— дорогою хтось мчить верхи на коні! Підскакав до стежки, яку показав друзям селянин, і звернув на неї.

— Урядник, стовбунівський урядник! — тихо вимовив Янка.

— Нехай ловить вітра в полі. Розумно зробили, Янку, що переправилися за річку.

Тільки надвечір друзі прийшли до Панямоні, відмірявши з десятків лишніх верстов, щоб замести свої сліди.

Зустрітись і поговорити з учителькою Фідрус Янці та Андрієві довелося вже іншим разом.

Є свої переваги у певній обмеженості твого добра та багатства, коли ти можеш спакувати все в скриньку або чемодан, закинути за плечі і йти, взявши ціпок у руки, куди тобі треба. Таке становище було зараз і в Лабановича.

Тільки потепліло надворі та підсохла земля, зібрав він своє майно, а все зайве і не дуже потрібне покинув у брата, розпрощався з ним і рушив у дорогу. На узліссі Лабанович зупинився, обвів поглядом Смолярню, подвір'я й хагу, невеличкий садок, де вже збиралася зацвісти молода дика груша. «Може, не доведеться мені більше побачити цей тимчасовий притулок»,— подумав він.

Поминувши глухі Темні Ляди, Лабанович звернув ліворуч, беручи напрямок на Микутичі. Малопомітними лісовими стежками та доріжками обійшов хутірець, де було лісництво і де майже всі люди знали його, вигнанця. Дорога йшла через ліс, чистий, високий, стрімкий бір. Бір цей мав назву — Зустрінівка. «Чому його прозвали так? Очевидно, тут відбулася якась зустріч»,— думав Андрій, подаючись далі в бік Микутичів. І раптом помітив — попереду, трохи осторонь від дороги, стоїть велетенський старий лось, горбоносий, з темною шерстю на спині, з здоровенними лапчастими рогами. Зненацька Лабанович спинився, вдивляючись у лося. Лось теж стояв і дивився на нього.

«Дай же наполохаю!» — сказав сам до себе Лабанович і кинувся на лося. Коли між ними залишилося кроків із сорок, лось став у бойову позу, настовбурчивши темний загривок, і не зрушився з місця. Лабанович злякався і від наступу перейшов до відступу. Сховавшись за товстою сосною, він почав ляскати по ній ціпком. Лось трохи занепокоївся, але не втрачав своєї гордовитості. Його грізний загривок розгладився, набравши звичайного вигляду, лось, не поспішаючи, подався в глиб лісу.

«От тобі й Зустрінівка»,— сказав сам до себе Лабанович, не на жарт злякавшись. Він пішов далі, поглядаючи праворуч і ліворуч. Але лося ніде не було видно. Ліс закінчився, і перед очима мандрівника постало піщане, горбкувате поле микутицьких селян.

Мати і дядько Мартин більше з сумом, ніж з радістю, зустріли безпритульного й безробітного мандрівника.

Але його добрий гумор і настрої трохи розвеселяли їх обох. Дядько Мартин зауважив навіть, безтурботно махнувши рукою:

— Не вдалося тепер, то, може, вдасться в четвер. Тільки б не загнали кудись на край світу.

Ні мати, ні дядько не картали Андрія за прикрий випадок на зборах учителів. А Якуб щиро був радий приходові брата. Коли ж він довідався, що Андрій збирається жити тут усе літо, то Якубова радість ще збільшилася. За останній час він значно підріс і був правою рукою дядька Мартина.

— Без Якуба я просто як без рук,— сказав дядько.— Він і на току допомагає мені, і в полі, і в лісі. То піде нишком зрубає ялинку на граблище або на кісся, то заскочить у дубнячок і, як вибере бияк, то тільки піднімай ціп: бияк сам молотитиме.

Знав дядько Мартин, чим і як догодити небожеві. А Якуб слухав і весь сявав од задоволення. Щоб не показати свого хвилювання, щасливий Якуб промовив, звертаючись до брата:

— Я покажу тобі, Андрію, одну місцину на Німані в Берв'янці — отам риби так риби! Часом як плюсне, чи то сом, чи щука, так аж бульбашки стають на воді. А язів там, а головнів! Так і ходять табунами.

— А ти ж часом не пробував підчепити на вудку язя?— поцікавивсь Андрій.

— Важко взяти його там,— безнадійно признався Якуб.— Корчі, коріння. Не один гачок мій залишився там.

— А може, ми з тобою вдвох чи не дали б раду?— спитав Андрій.

Якуб запевнив, що і вдвох нічого не зроблять. Дядько Мартин слухав і посміхався у вус.

— Уже коли Якуб сказав, то так воно і є,— підтримав малого небожа дядько Мартин.

Вони були великими друзями.

— Ось як потепліє, то вони сітями, топтухами наловлять з пуд риби,— зауважила мати і пішла до печі: мабуть, Андрієві з дороги хочеться попоїсти.

Дядько Мартин, Андрій і Якуб вийшли надвір оглянути господарство.

Чимось близьким, рідним війнуло на Лабановича, коли він оглядав обійстя, будинки і вбогий скарб немудрого селянського господарства, де кожна річ нагадувала

далеке, безтурботне дитинство. І в той же час ще з більшою силою прокидався в душі протест проти несправедливого ладу життя, де бідній людині відведений такий тісний куточок. Одне тільки тішило серце: народ не хоче примиритися з таким ладом. І в цьому — запорука перемоги.

Андрій ніколи не цурався селянської роботи і при кожній нагоді охоче допомагав дядькові Мартинові. Коли він був учителем, то часто посилав своїм домашнім гроші. А тепер він у такому становищі, що допомоги подати не може, хоч вона дуже потрібна. Промайнула, невідомо звідки й взялася, думка про те, скільки нових місць доводиться міняти людині в своєму житті. Не більше чверті віку прожив на світі Лабанович, а побувати йому довелося багато де. І які місця чекають його попереду! Але зараз не було коли затримуватися на цих роздумах: рухливий, говіркий Якуб дзвенів, як дзвінок, і все намагався якомога більше показати й розказати братові про різні речі й пригоди. В stodолі він підвів Андрія до широкої дубової шули. На грубому цвяхові цієї шули поважно відпочивали ціпи. Якубові хотілося показати ціпа з отим добрячим бияком, про який розповідав дядько Мартин: бияк, вирубаний у дубняку самим Якубом!

— Справді, бияк добрячий, — озвався Андрій, знявши з цвяха ціп і разів з два змахнувши ним догори.

З хати вийшла мати, дбайлива, працювита, завжди заклопотана жінка. Вона покликала Андрія снідати. Дядько Мартин і Якуб до хати не пішли, пославшись на те, що вони недавно добре попоїли.

Мати поклала на стіл дерев'яний кружок і поставила на нього сковороду з яечнею, засмаженою на товстих шкварках.

— Знаєш, мамо, — звернувся до неї Андрій, — і дим з кадила, що пускає піп у церкві, не пахне так приємно, як ця сковорода з шкварками.

— Не треба, синку, балакати зайвого, — з сумною усмішкою промовила мати.

Покуштувавши яечню, Андрій знов озвався:

— Такої яечні не тільки губернатор, але й наш дурень цар Миколка Другий не їв.

— Іж, синку, і дурниць говорити не треба, — зауважила мати. — Ось ви пішли супроти начальства, зневажили

царя, а тепер сидите без місця. Забули ви приказку: «Не чіпай гною, бо смердітиме».

Лабанович голосно зареготав:

— Оце, мамо, правда. Але якщо це гній, що цілком справедливо, то його треба в землю закопати, щоб угноював її.

Андрій підійшов до матері, поцілував її в руку:

— Дякую, мамо, за сніданок. Даруй мені за неприємності, за прикросі, що я завдав вам. Сумувати ж і плакати нема чого. От коли б я вчинив злочин людям, простим людям, от тоді і слід було б відвернутися від мене і в хату не пустити, хоч я й рідний ваш син. Я ж хочу, і багато-багато сотень тисяч таких, як я, хочуть, щоб простим людям жилося добре, щоб вони самі над собою були господарями і щоб не знущалися над ними пани, чиновники, починаючи від урядника та губернатора й кінчаючи царем. В ім'я царя і від його ж імені творяться всі ці несправедливості: селянам на землі, робітникам на фабриках і заводах. А чи ж маємо ми право сидіти склавши руки і спокійно дивитися на всю цю гидоту? Коли б промені сонця не знищували навесні снігу й льоду, то земля не звільнялася б від холоду і не було б весни. Нехай мене вигнали, нехай я сиджу без роботи, хоч, правда, робота деяка мені трапляється, нехай мене судять і засудять, я ніколи поступатися не буду, бо знаю, в ім'я чого борюся.

Мати слухала й плакала:

— Ох, синочку, якщо вже так треба, то треба.

І витерла фартухом сльози.

XV

За Микутичами вгору по Німану, за півверсти від села, є високий пригожий пагорб, на якому росли пишні, розлогі сосонки. Вся ця місцевість мала одну назву — Клещиці. Тут був тоді молодий ще лісок і мальовничі затишні долинки, куди любили сходитися влітку микутицькі вчителі ловити рибу і влаштовувати товариські маївки. Глибоко внизу, під обривистим піщаним берегом, струмував бистрий Німан, проносячи по чистому руслу весняні води і підрізаючи високий свій берег. Тут, як розповідали старі люди, знаходили людські черепа та кістки. Ті ж люди запевняли, що тут був колись курган, могила побитих на війні з шведами солдатів.

Німан ще не ввійшов у свої береги. Досить широка долина була залита весняною водою. Там, де вода спадала, пробивалась і жовтіла буйна широколиста калюжниця. На протилежному боці долини розкинулися поля, вузькі смужки горбкуватої землі заніманських селян, де тулилися заховані схилами невеличкі села, які мали спільну назву — Села. Саме навпроти Клещиць, на другому боці долини, здіймалась досить висока могила. На самій вершині могили красувався виступ, ніби кругла шапка. В Микутичах його називали Дем'яновим Гудзом.

Лабанович стояв на найвищому місці берега, звідки йому добре було видно Дем'янів Гудз, Микутичі, містечка Панямонь, Стовбуни та синю смужку Синявського гаю — краєвид, яким не можна було не замилюватися. Та очі Андрія Лабановича пильно вдивлялися в Дем'янів Гудз: там зараз повинна була з'явитися постать людини, ім'я якій Янка Тукала.

Перше ніж покидати Смолярню й перебиратися в Микутичі, Андрій повідомив про це Янку і сказав:

— Без тебе, Янку, мені гірко на світі жити, давай не будемо розлучатись і надалі. Так ось що, мій друже: зроби й ти собі канікули, тим паче, що не за горами великдень, і перебирайся до батьків у Нейгертове, за Німан, у ваші славетні Села.

Янка на це піднесено відповів:

— Твоя радість — моя радість, твое горе — мое горе, твій бог — мій бог, нехай буде благословенне ім'я його! І нехай буде по-твоєму.

— Відчуваю, Янку, і знаю, що ти мій справжній друг. А коли так, то давай влаштуємо нашу наступну зустріч у великодню п'ятницю і влаштуємо її... у просторах!

— До цього я все розумів, а ось зустріч «у просторах» не дійшла, — зауважив Янка.

— Розтлумачу тобі. Знаєш Дем'янів Гудз? — запитав приятеля Андрій.

— Знаю, добре знаю.

— А про Клещиці ти чув?

— І Клещиці знаю. І горілку там пив, і смачну юшку там їв.

— Ну, так от, мій брате: о дванадцятій годині у великодню п'ятницю ти зійди на гору високу, сіреч на Дем'янів Гудз. Я ж у той час стоятиму над Німаном, на високій кручі в Клещицях. З того берега добре видно Дем'янів Гудз, а з Дем'янового Гудза ще краще видно

Клещиці. Коли ти зійдеш на Дем'янів Гудз, я двічі махну тобі сосною гілкою. А це означатиме: «Здоров, Янку!» І оскільки лісу в районі Дем'янового Гудза нема, то ти прив'яжи до грубої палиці рядюжку, хустину чи просто ганчірку і таким саморобним прапором помахай мені. І я знатиму, що ти побачив і зрозумів сигнал і у відповідь посилаєш мені свій привіт.

Янці Тукалі в значній мірі було властиво захоплюватися. Йому дуже сподобалася Андрієва вигадка.

— Надзвичайно цікава думка! — весело відгукнувся Янка.— Оригінальна вигадка! Так ти знаєш, брат, ми створимо цілу систему сигналів, щоб розмовляти на відстані, або, як влучно ти сказав, наладино зустріч у просторах.

Пригадуючи цю розмову з приятелем, Лабанович зрідка поглядав на Дем'янів Гудз. Було без п'яти дванадцят. І раптом з-за схилу могили з'явилася чоловіча постать. Не було ніякого сумніву, що це Янка. Вибираючись на самий вершечок Дем'янового Гудза, він тримав добре помітного саморобного прапора, хоч відстань між друзями була не менше версти. Повітря було прозоре. На фоні неба постать Янки вимальовувалася дуже чітко. Зраділий Лабанович підняв угору досить грубу соснову гілку і повільно махнув нею двічі. Зразу ж над Дем'яновим Гудзом звився Янчин прапор, він теж посигналив, як було домовлено раніше. Друзі обмінялися привітаннями. Тоді Лабанович знову подав сигнал, зробивши гілкою коло над головою. Те саме зробив і Янка на Дем'яновім Гудзі. А це означало: здоровий, новин поки що не чути. Наступний сигнал був такий: Лабанович однією рукою підняв над головою гілку, а другу руку простягнув убік. Янка відповів такими ж рухами. Це означало: з одного боку — хочу бачити тебе зблизька, а з другого — я також хочу. Після цього Лабанович обома руками підняв угору гілку і став розмахувати нею на всі боки, даючи цим знак, щоб Янка спускався з могили і прямував до греблі, що починалася зразу ж за Німаном навпроти Микутичів і простяглася через усю німанську долину. Другим своїм кінцем гребля впритул підходила до заніманського поля; зараз вона була залита водою. Побачивши сигнал, Янка підняв свій прапор і кілька разів махнув ним у бік Андрія: зрозумів, іду і буду чекати переправи.

Лабанович чимдуж подався в село, щоб узяти човна

і пливати до Янки. На всі Микутичі було не більше трьох човнів, хоч у селі налічувалося біля двохсот дворів. Були, правда, й малі човники, але, щоб пливати човником, треба бути спритним, бо при такій воді переправлятися на ньому небезпечно. Якраз навпроти греблі, над самим Німаном, на пагорбі стояла хата старого Базиля, в якого був човен. До нього й звернувся Лабанович. Правда, сам Базиль уже не міг справитися з човном, ним розпоряджався старший син Павлюк. Але повага до старості вимагала звернутися спочатку до Базиля. Старий сидів на призьбі в кожусі і посмоктував свою люльку, якої він ніколи не випускав з рота, хіба тільки тоді, коли сідав до столу попоїсти або коли спав.

Лабанович люб'язно привітався, підніс старому пачку махорки, Базиль придивлявся до Лабановича. Очі не дуже добре служили старому.

— А чий же ти?— запитав Базиль.

Лабанович розповів, чий він і хто такий. Старий Базиль його добре знав, а зараз не пізнавав, бо недобачав.

— Ну що ж, візьми. Он там Павлюк на дровітні, йди до нього, дитино, нехай дасть ключ від човна.

З Павлюком справа була злагоджена швидко, і хвилини за дві Лабанович сидів у човні. Добре довелось йому помахати веслом і витратити сили, поки нарешті не призвичаївся правити човном. Бистра вода, широко розлившись з берегів, зносила човен униз по течії. Часом на перевалах, де повинь бушувала з нестримною силою і кидала човен, як тріску, доводилося налягати на весло щосили, щоб вибратися з небезпечного виру. Переїзд на той бік долини виявився не таким легким і простим, як здавалося спочатку. Нарешті більша частина водяної дороги переборена. Близьке до поля вода струменіла спокійніше, а часом і зовсім не рухалася. Лабанович зітхнув полегшено. Глянувши перед собою, він побачив Янку. Друг стояв біля самісінької води, вибравши найзручніше місце для пристані. Коли Андрій підплив до неї, Янка скинув кашкета і помахав ним у повітрі.

— Ура! Перемога!— кричав він, напевно, маючи на увазі вдалу зустріч «у просторах».

— Не одна, а дві,— озвався з човна Лабанович, витираючи рукавом спітніле чоло.

Човен зовсім близько підійшов до берега і носовою частиною торкнувся землі. Янка вхопився за ніс човна і

підтягнув його так, щоб можна було зручно скочити в нього. Друзі радісно привіталися. Якусь мить вони мовчки дивились один на одного, а на їхніх обличчях світилася весела усмішка.

— Ну, що скажеш, мій ходячий афоризме?

— Нема на світі такого невеселого становища, де б веселі люди не знайшли собі веселощів! — зразу випалив Янка.

XVI

Не менше дванадцяти молодих учителів, звільнених з шкіл, поз'їздилося до Микутичів святкувати великдень, а разом погомоніти про свої діла та, головним чином, про те, як триматися на допиті. Але та обставина, що досі нікого з учителів не турбували, заспокоїла більшість з них. Коли б тут була серйозна справа, міркували вони, то їх давно б узяли в роботу. Проте твердої впевненості в цьому не було. Ось чому ті репетиції допиту, що провели в Смолярні Лабанович і Янка, справили враження на їх друзів, примусили турбуватися і повністю прийняти спосіб оборони, розроблений приятелями.

Деякі вчителі знайшли собі роботу не за своїм фахом. У цьому відношенні особливо визначався Мілевський. Він справив собі синій довгополий сурдут, відпустив ще більшу бороду, з розгалуженням в обидва боки, і баки, і підборіддя для більшої поважності голив. Як кліш, учелився він за посаду помічника волосного писаря, маючи на меті стати писарем. Уся його революційність виявилася в підписанні протоколу, в чому він тепер кається, хоч нікому про це не говорив. Ходила навіть така чутка, що Мілевський нишком, послав прошення земському начальникові. Він написав покаяння, просив закинути за нього слівце перед відповідним начальством. З друзями ж він тримався так, що важко було здогадатися про його потайні заміри.

У перший же день великодня вчителі всією галасливою громадою рушили до Панямоні робити великодні візити місцевій інтелігенції. Між ними був і Адам Мілевський у своєму синьому сурдуді та з розкішною бородою.

— Пропали ми з тобою, брат Янку, — жартував Лабанович. — Затьмарить нас Мілевський своїм сурдудом і бородою...

— Його бородою — припічок замітати, — промовив Янка Тукала.

Всі зареготали.

Вчителі жартували, сміялись — їм було весело. Забавляла їх і сама думка про те, якого страху наженуть вони на господарів і на господинь і якої шкоди завдадуть їх великоднім столам, коли всунуть до хати такою юрбою.

— Постривайте, христосувальники, замовкніть! Послухайте пісню, що ми склали з Андрієм, — вигукнув Янка Тукала.

— Ну, давайте пісню! — озвалися вчителі.

— Починай, Андрію, твоя скрипка перша. Так уже ми домовилися: ти починаєш, я підбрікую. А ви, христосувальники, приєднуєтесь до нас: приспів підхоплюємо всі! — не вгамовувався Янка.

— Що ж? Давай, — погодився Лабанович, — якраз наша пісня і є христосувальна.

Андрій відкашлявся й почав:

Ходять христосувальники без доріг...

Янка підхопив:

Вони не шкодують ні горла, ні ніг.

— Приспів! — звернувся до всіх заспіувач:

Помагай, боже,
Виручай, боже,—
Христос воскрес,
Син божий.

Л а б а н о в и ч:

Ходять христосувальники з дому в дім.

Я н к а:

А хто їх не прийме, того побий грім!

У с і:

Помагай, боже,
Виручай, боже,—
Христос воскрес,
Син божий.

Л а б а н о в и ч:

Скиньте, дівчата, сорому ярмо!

Я н к а:

За ваш поцілунок яечко дамо.

Усі:

Помагай, боже,
Виручай, боже,—
Христос воскрес,
Син божий.

Пісня наладилася, і вже далі її співали з захопленням і в тому ж порядку.

Привіт вам у хату, дядьку Тарас!
Не шкодує горілки нам і ковбас!

Під Тарасом треба було розуміти Тараса Івановича Широкого. З нього юрба вчителів ухвалила розпочати свої візити. Останній куплет мав варіант на той випадок, якщо доведеться зайти з поздоровленням до Базиля Тройчанського:

Живи і красуйся, Тройчанський Базиль!
Біля Надійки крутись, як метиль!

Для монопольщика Кузьми Скоромного був складений особливий куплет:

У Кузьми Скоромного дім — наче сад:
Як весняних квіток,росло дівчат.

Складачі пісні не поминули також і урядника, що сховався в протокола:

Живе в Панямоні урядник-кошей,
Але ми не рушим до його дверей!

Не забули христосувальники і волосного старшину Язепа Бриля, який доніс на вчителів земському начальникові.

Є в Панямоні Бриль-старшина.
Маленький був цуцик і зараз — щеня.

Закінчувалася христосувальна пісня так:

Що ж? Закінчимо пісню,— кінчати пора.
Добрим панямонцям вигукнем: «Ура!»

Пісня ще більше піднесла веселий настрій христосувальників. Деякі куплети її викликали дружний сміх. Складачів пісні — Андрія Лабановича та Янку Тукалу — не раз вітали по-дружньому приязними словами схвалення:

— А бодай ви покисли!

Були, правда, і критичні зауваження. В ролі критика виступив Мілевський Адам:

— Ну, які там у Кузьми Скоромного весняні квітки! Та його дочки справжні опудала!

Проти такої зневаги обурився Янка Тукала:

— Нехай собі дочки монопольщика й не дуже вродливі. Так чи ж про це казати їм у вічі, голова твоя капустаяна? А коли ми вихваляєм їх у пісні, то і самі вони, і батьки їх будуть на сьомому небі і почастують тебе так, що й сурдута на пuzі не застібнеш.

— Браво, Янку!

— Щоб критикувати нашу пісню,— сказав заохочений похвалою Янка,— тобі треба підмести своєю бородою не припічок, а ціле подвір'я.

Янку знову підтримали гучним сміхом.

Христосувальникам було весело в дорозі не стільки від жартівливої пісні, скільки від теплоти і ясності весняного дня, коли все, що потрапляло на очі, було таким лагідним, молодим, привітним і вабило до себе. Особливо було приємно подивитися з дерев'яного мосту на широку надніманську долину вздовж Німану. Річка майже ввійшла вже в береги. На лугових низинах де-не-де ще стояла вода, а над нею кушиками жовтіла калюжниця, розстилаючи буйне листя. З лугів повівало весняною вологою. Береги Німану, багато напоєні повинню, ще не просохли. Там пробивалася густа жовтувато-зелена, ще кволенька лугова травичка, ніби свідок оживання та відновлення землі. Над німанською долиною здіймалося поле з глибокими балками, прокладеними талою і грозовою водою, з високими пагорками, що поросли чагарником. Далеко на півдні маячила блакитна баня микутицької церкви.

Кілька хвилини постояли на мості вчителі-христосувальники, милуючись Німаном, повноводим і бистрим, луками, полем і лісом. Багато разів бачив їх Лабанович, але ніколи не набридали вони, бо виразно промовляли, хоч і без слів, про великі простори землі, про молоде життя.

— Ех, хлопці! — сказав він. — Як добре було б жити на світі, коли б людину не гнули, не кривдили, не позбавляли волі, не зв'язували крил.

Майже піввіку минуло з того часу, коли мої христосувальники, а з ними і я, ходили до Панямоні з великодніми візитами та поздоровленнями. Багато кого з цих людей, про яких розповідається тут, уже нема на світі. І коли я сьогодні турбую їх пам'ять; то мені робиться сумно: можливо, не так сказав про них, як це було в дійсності, часом, може, недоречно посміявся або не в міру зганьбив кого. Вони не напишуть мені і не прийдуть до мене, щоб сказати: «Ти відступив від істини, бо ми не такі, якими ти нас показуєш». Коли б вони були живі, то ми порозумілися б і дійшли згоди. А так я можу тільки сказати: «Пробачте! Я ж хотів і хочу одного — правди».

Як уже було домовлено, христосувальники попрямували до Широкого, бо так найзручніше: квартира Тараса Івановича стояла територіально першою. Христосувальники зайшли на подвір'я школи і поставали під вікном. Лабанович і Янка вийшли наперед. Решта виструнчились у два ряди.

Лабанович що було сили почав:

Привіт вам у хату, дядьку Тарас!

Янка також на весь го́лос підхопив:

Не шкодує горілки нам і ковбас!

І всі разом гримнули відомий приспів, але гримнули так, що аж шибки задвигтіли. Вікно розчинилося, з'явилося дві голови — жіноча й чоловіча. Ольга Степанівна посміхнулася, побачивши юрбу христосувальників, більшість яких були їй знайомі. Тарас Іванович також просвітлів. З властивою йому рухливістю він вийшов на ганок.

— Братики мої! Христос воскрес! — вигукнув Тарас Іванович і кинувся до христосувальників. Кожного він привітно обнімав і з словами: «Христос воскрес!» — тричі цілував у губи; христосувальник на мить майже зникав у обіймах Тараса Івановича. Тільки коли дійшло до Адама Мілевського, гостинний господар поцілував його всього один раз і зауважив:

— Борода твоя, брат, як деркач!

Христосувальники зареготали. Сміявся і сам власник бороди. Він навіть пишався, що має таку колючу бороду, бо це — свідчення твердого характеру.

Тарас Іванович зараз же запросив друзів до господи. Найбільша кімната — а вона містилася при вході в помешкання — була пристосована спеціально для великодних візитів. На великдень, звичайно, не запрошували в гості, — хто хотів, приходив сам. Такий був звичай, заведений дідами й прадідами.

Посеред кімнати стояв довгий стіл, засланий білою скатеркою і весь заставлений багатюю та різноманітною закускою, випивкою, посудом. Ножі й виделки лежали кількома купками. Гості самі в міру потреби брали посуд, ніж і виделку і, випивши добру чарку, націлялися на закуску, яка найбільше відповідала їхньому смакові. Найпочесніше і видне місце на столі посідала шинка, запечена в житньому тісті. Величиною вона нагадувала добрячу подушку і лежала на хитромудрому дерев'яному кружалі, завітчана стеблинками брусничника та вінком із дерези. Ця шинка була окрасою столу і гордістю Ольги Степанівни й Тараса Івановича.

Янка Тукала відразу ж зауважив:

— Оце так шинка! Не шинка, а Дем'янів Гудз!

На столі красувалися засмажені поросята, кільця ковбас, м'ясо різних видів, дві індички, бабки, мазурки і ціла гірка крашанок.

— Ось як буржуї живуть! — добродушно сказав хтось із христосувальників, окинувши поглядом стіл.

— Вистачить роботи нам, безробітним, на довгий час, — жартував Янка.

— Сідайте, сідайте ж до столу, — запросила гостей Ольга Степанівна.

Тарас Іванович приніс кілька стільців з інших кімнат, бо для всіх не вистачало місця.

Христосувальники порозсідалися. Горілку наливав кожний сам собі, її було багато. Випили по чарці, по другій, пропустили по третій. Шинка найбільше припала до смаку христосувальникам і на очах танула в своїх розмірах. За столом було галасливо, весело.

Лабанович нишком підійшов до Янки Тукали.

— Знаєш, Янку, треба до нашої христосувальної пісні додати присвяту Ользі Степанівні.

— А це було б до речі, — погодився з приятелем Янка.

Вони трохи пошепотіли, підбираючи найкращий варіант. Коли куплети були знайдені, Янка вигукнув:

— Увага! Хлопці! Уславим у христосувальній пісні нашу милу господиню Ольгу Степанівну.

— Уславим! Уславим! — дружно озвалися христосувальники.

Всі попідводилися зі своїх місць. У кімнаті запанувала тиша. Лабанович став у позу регента і заспівувача. Поруч з ним стояв Янка Тукала.

Пісня загриміла з великим піднесенням:

Любенькій дружині господаря...
Оленці Степанівні бажаєм добра!

Помогай, боже,
Виручай, боже,—
Христос воскрес,
Син божий.

Сорок тисяч днів на світі живіть,
Якщо ми не любі, то ви нас женіть!

Ольга Степанівна зашарілась, як троянда. Вона підійшла до заспівувача та підспівувача і поцілувалася з ними, решті низько вклонилася. Тарас Іванович скочив з свого стільця.

— Братики мої, христосувальники! Вип'єм і будем співати всю вашу христосувальну пісню. Вони ж і мене не забули,— сказав він жінці.— Я хочу співати з вами!

— Заспівайте, заспівайте! — з радісним збудженням приєдналася до чоловіка Ольга Степанівна.

— Чуеш, Янку, і ви, гевали: який великий успіх має наша пісня! — звернувся Лабанович до своєї компанії.

Дружно випили, закусили. Лабанович витер губи:

— Ну, Янку, почнемо!

Христосувальники згуртувалися. Попереду знову стали Андрій і Янка, почали пісню. Куплети, в яких говорилося про дівчат, щоб вони «скинули сорому ярмо», про монопольщика Кузьму Скоромного та про старшину, викликали бурхливе захоплення в Тараса Івановича. Він сміявся, плескав у долоні і весь був у русі. Особливо веселе пожвавлення було, коли по щасливій випадковості, саме тоді, як мали заспівати про Базиля, увійшов сам Тройчанський. Лабанович подав йому знак зупинитися, мовчати й слухати. Тарасові Івановичу, Ользі Степанівні і самому Тройчанському цей куплет був невідомий.

Ось чому, коли заспівувач і підспівувач виконали рядки, присвячені Тройчанському, Тарас Іванович зірвався з місця і, ніби регент, замахав руками всім, щоб вони підхопили приспів.

Базиль також стояв веселий і щасливий, а обличчя його сяяло, як великодній пиріг, помащений яечним жовтком. Коли закінчили пісню, в якій взяв участь і Базиль, він похристосувався з господарями та з христосувальниками за всіма правилами великоднього етикету. Базиль сів за стіл, і хоч він до цього трохи випив, але вихилив і тут. На великдень дозволялося пити, скільки хто може. Коли ж хто і перебирав міру, того не картали. Трохи посидівши, погомонівши, посміявшись, Базиль звернувся до господаря, до христосувальників, запрошуючи всіх до себе. Ольга Степанівна, як господиня, залишилася вдома приймати відвідувачів. Тарас же Іванович навіть був радий покинути свій дім і вивести з нього «гусінь» (так називав у думках він христосувальників), щоб урятувати хоч рештки шинки, від якої залишилася кістка і кукса свинячого стегна.

На вулиці біля Базилевої кам'яниці лежало з десяток великих каменюк. Вони призначалися для підмурка і залишилися не використаними при спорудженні будинку. З якоїсь незрозумілої причини Лабанович звернув на них увагу — може, тому, що він ще в дитинстві любив сидіти на купі каміння в полі (ця купа називалася крушня), слухати й придивлятися, що відбувається навкруги. Ось і зараз йому схотілося зупинитися біля каміння й посидіти, але господар і Тарас Іванович узяли твердий курс на Базилів великодній стіл, який також обіцяв бути багатим і різноманітним.

У кімнаті за столом сиділи якийсь чиновник родом з Панямоні, на прізвище Булах, Базилева мати, низенька і товста, як бочка, дві сестри Смолянські та «кощієва» дочка Оксана. Поява такого натовпу зчинила в домі справжній переполох. Стара Базилева мати поважно підвелася з місця. Чиновник Булах, не втрачаючи своєї гідності, повільно встав. Дівчата ж знялися і, як метелики на вогонь, кинулися зустрічати гостей.

Лабанович подав знак христосувальникам зупинитися, щоб заспівать уже відому пісню. Коли дійшло до куплета, в якому говорилося, щоб дівчата «скинули сорому ярмо», Базиль кинувся до Надії, а Надія відштовхнула його й сама кинулася до Янки Тукали для того,

щоб потім уже на законній підставі похристосуватися з Андрієм, якого вона щиро по-дівочому покохала. Зачекавши, Надя й Лабанович вийшли з-за столу і сіли в більш-менш затишному куточку. Гості підпили, галасували і не звертали на них уваги. Тільки Базиль зрідка поглядав у той бік. Він не дуже був упевнений, що Надя не відмовиться від нього, хоч він і власник знаменитої кам'яниці.

— Коли ж ви виходите заміж? — запитав Лабанович Надю.

— За кого? — теж запитала й Надя.

— Ще й питаєте! Відомо за кого: за Базилія! Про це вся Панямонь говорить. Чоловік він добрий і приємний, має такий славний будинок. От бачите, буду вашим сватом.

Надя поглянула на Андрія, хитро посміхнулася:

— Коли б за свата, так пішла б, а за Тройчанського не піду.

В цю мить підійшов Базиль.

— Як бачите — сон у руку, — зауважив Лабанович. — але, даруйте, мене мучить спрага.

Лабанович пішов до столу, де стояв величезний дзбан, відра з півтора, з квасом. Дзбан і квас були домашньою гордістю Базилевої матері.

Більше за всіх кричав за столом Янка Тукала, жартував і виробляв різні штуkenції, що не зовсім подобалося старій Тройчанісі. Лабанович вивів друга з хати.

— Посидимо на камінчиках, — звернувся він до друга.

— Я зараз у такому стані, що, здається, перевернув би Базилеву кам'яницю.

— Бачу, брат, що запалу в тебе надто багато. Отож піди принеси дзбан з квасом: помираю від спраги.

Янка приволік дзбан. Лабанович напився, в нього в голові також гули джмелі.

— Ти пам'ятаєш — про Степана Разіна, як він кинув у Волгу перську князівну? — спитав Янку Андрій.

Обернувшись до каміння, він заспівав, тримаючи в руці дзбан:

Камінь, камінь, батьку рідний,
Ти красунчика приймай!

Розмахнувся — і брязнув дзбан об камінь. Янка реготав:

— Знищили буржуйську власність.

Коли Базилева мати зогляділась і знайшла череп'я від дзбана, вона всю вину звалила на Янку. Але друзів у цю мить уже не було в Базилевій кам'яниці.

XVIII

Гарний початок весни змінився холодами. Вітри подули з північного заходу, а згодом перемістилися на схід і спинилися там на довгий час. Удень по небу пливли гори розірваних хмар, холодних, безплідних. Надвечір вітер стихав. Над землею звисало ясне зоряне небо, а під ранок на землю спадала паморозь. Земля висихала, трава не росла, і хліба ніяк не могли відірватись од землі. Бідували люди і з неприязню поглядали на глухе безплідне небо. Не обходилося і без того, щоб трохи не позлилися на бога: що для нього важить послати погоду і загалом посприяти людям? А микутицький Сьомка Демидов — тепер уже небіжчик — казав:

— Зловити б цього бога та одшмагати батогом вуха, тоді він знав би, як робити прикрість людям і худобі!

Микутицькі жінки пішли по іншому шляху. Знайшла одна межи ними, Тареса, що знала вірний спосіб, як розчинити в небі двері для теплих дощів. А для цього треба було до схід сонця переорати впоперек Німан, його дно, та щоб соху не кинь і не воли тягнули, а самі жінки. Вони так і зробили одного холодного травневого ранку. І все ж таки дощ не пішов. А щоб він таки пішов, то ще треба було зруйнувати пліт Миколи Стирника, котрий городився якраз між двома Юріями — католицьким і православним. Розкидали й пліт, хоч це коштувало кількох пасем волосся з голів двох молодичь, тітки Таресі і Стирникової Теклі: вони і побилися під час розтягування плоту. Найприкрішим було те, що й ці заходи не допомогли, а авторитет тітки Таресі, заводяки всієї суматохи, зовсім упав. Так і не було дощу і тепла аж до самого червня.

У цю посушливу, неприємну годину, коли навколо чулися тільки самі скарги та нарікання, Лабаповичеві прийшов лист із Вільни. Йому писав Власюк:

«Шановний дядьку Андрію!»

Коли ви не маєте дуже прибуткових заробітків, то приїздіть до нас: робота для Вас знайдеться. Доволі Вам сидіти в щілині, треба виходити в люди. В цьому ми зможемо Вам допомогти і з часом зробити з Вас

освічену людину, пославши Вас туди, де вчиться Цьотка-Пашкевичанка. Держіться, дядьку, і тримайте хвіст трубою.

З пошаною до Вас М. В.»

Невеличкий і трохи дивакуватий лист повернув зовсім в інший бік думки Лабановича. Перш за все було приємно, що його запрошують у редакцію. Редакція здавалася йому тоді найвищою і найрозумнішою установою в світі, де сидять найрозумніші люди. А найважливіше — в листі був натяк, що його пошлють учитися в університет, а це була давня мрія Лабановича. Сидіти ж дома, не маючи певної роботи, було нецікаво. Ось чому лист так схвилював його і підніс настрої. Було велике бажання зараз же показати комусь цього листа, поговорити про його суть. З ким же, як не з Янкою, поділитися думками й почуттями? В ці дні Янка пропадав у батьків. Була б добра весна, то вже в таку пору виросла б цибуля на городі, щавель на лузі і солодка дика морква в лісі на просіках. Зараз же нічого подібного не було, хіба тільки зрідка перепадало яечко,— все ж він був сином у матері. Назріла потреба подаватись у Стовбуни: там наклывувалася сяка-така робота.

До Янки й попрямував Андрій Лабанович, узявши невеличкий шматочок сала і восьмушку горілки.

Вода в Німані спала. Микутицькі люди говорили, що зараз і курка перейде річку вброд. Лабанович перебрів Німан і хвилини за сорок наближався до Нейгертова, де мешкав Янка. Сільце притулилося на пагорку, малопомітне і маленьке. В ньому була тільки одна вуличка. Сам житель села, Янка, так визначав довжину своєї вулиці: у певний час, вдосвіта, на одному й на другому кінці села виходили надвір, вилізши з барлога, дід Матей і дід Овсій. Вони робили свою справу, дивилися на зорі, на небо, міркували про погоду. І кожний звук від одного діда зараз же передавався другому.

Лабанович переступив високий, майже на цілий лікоть, поріг і спинився біля дверей. В хаті, крім Янки, не було нікого.

— Здоров, Янку. Нехай не впаде на тебе тень берези, під якою сидів грек!

Янка не сподівався приходу приятеля. Він сидів край простенького селянського столика і читав книжку «Так говорив Заратустра». На покуті над столом висіли об-

рази в простеньких саморобних оправах, але під склом, щоб мухи не бруднили лиця святих угодників. На одному кінці столика лежав загорнутий в домоткану скатертину окраець хліба. Хліб, як би його не було мало, не повинен зникати зі столу.

Янка здивувався і зрадів.

— Кого я бачу! Чи не зраджують мене мої очі! — вигукнув він і вискочив з-за столу. — Вітаю людину, котра шукає собі погібелі, щоб стати людиною! — додав Янка і палко привітався з приятелем.

— Ось цього від тебе я ще не чув. Чи не в Ніцше запозичив? — запитав Лабанович.

— У нього, собачого сина! — признався Янка і при цьому висловив жаль, що в хаті нікого нема, всі в полі, а тому й почастувати нічим і нема кому.

— Не хлібом єдиним жив буде чоловік, — промовив Лабанович. Він знав, що Янчина сім'я жила бідно. — Я прийшов до тебе не для того, щоб ти мене частував, — зауважив Лабанович і додав: — Може, і справді ти кажеш правду, коли говориш про людину, яка шукає собі погібелі, щоб стати людиною.

Лабанович вийняв з кишені листа від Власюка:

— Ось прочитай!

Янка взяв листа і вп'явся в нього очима, а Лабанович стежив, яке враження справляє лист на приятеля.

Прочитавши, Янка мовчки і довго дивився на Андрія. З його обличчя було видно, що він дуже радий.

— Оце новина!.. Я ж тобі казав, що нашого брата, волоцюгу-безпритульника, толими руками не візьмеш і від землі не одірвеш, бо його коріння глибоко сидить... Валай, брат. Обома руками благословляю тебе в путь-дорогу. Нехай буде вона посипана жовтеньким пісочком!

Янка міцно потис руку Андрієві.

— Отже, ти радиш мені їхати?

— Від щирого серця — промовив Янка.

— Ну, коли так, то будемо пити могорич!

Лабанович вийняв горілку, поставив на стіл і поклав сало, загорнуте в папір. Янка з захопленням дивився на це добро.

— А, братику ти мій! — голосно сказав він. — Нехай буде благословенний той вітер, що заніс тебе в мою хоромину! — Він жваво метнувся до дерев'яного мисника і дістав звідти дебелу селянську чарку, швиденько розгорнув скатертину, відрізав дві скибочки хліба. Лабано-

вич тим часом відкоркував «мерзавчика» і наповнив чарку.

— То давай, Янку, вип'ємо за тих, у кого, як причастя, лежить на столі окраєць хліба, з такою любов'ю й пошаною загорнутий у простеньку домоткану скатертину. Нехай цього хліба стане більше і нехай не додають до нього полови або товченої картоплі. Нехай вільно, щасливо і багато живуть трудящі люди!

— Ти диви, який з тебе промовець! — зауважив Янка, а Лабанович хильнув чарку, налив у неї горілки і передав приятелеві.

Янка взяв чарку:

— Хоч і велике мое бажання випити цю чарку, але ще більше бажання також сказати щось перед тим, як випити. Лети ж, моє слово, далеко у світ! Вирвись з цієї низенької хати, де навіть нема підлоги, пробийся крізь солом'яну стріху, бомбою вибухни в панських палатах, у кабінетах царських сатрапів і в самій царській резиденції і вигукни їм: «Поздихайте ви всі, кляті здирники, злочинці, кати, на радість простого трудящого люду!» — Одним духом Янка осушив чарку.

— А здорово ти сказав! Заткнув за пояс ти мене, Янку. Молодчина!

Янка взяв шматочок хліба і сала.

— При тобі, Андрію, я можу виголосити промову, а ось коли б я виступав перед натовпом людей, то нічого не вийшло б, — признався Янка.

— Бо тобі ж і не доводилося виступати перед народом. Досвід, брат, потрібний, — підтримав приятеля Андрій.

Хоч восьмушка і не дуже велика міра, та все ж друзі значно повеселішали, коли спорожнили її.

— Що ж, Янку, — сказав Лабанович, — чи не піти нам пошукати своєї погібелі? Чого ми будемо сидіти отак?

— А куди гадаєш піти? — запитав Янка.

— Серед микутицьких околиць для мене маловідомою залишилася одна: я ще ніколи не ходив до Панямоні заніманськими польовими дорогами. Давай пройдемося!

— З тобою я готовий іти якими хоч стежками, якими хоч дорогами аж на край світу, — дав повну згоду Янка Тукала.

— А знаєш, чого я хочу завітати до Панямоні?

— Може, знаю, а може, й не знаю, — відповів Янка.

— Сумління, братику, не дає мені спокою з того дня,

коли я розбив дзбан старій Тройчанисі. Мене мало, а можливо, й немало обходить те, що вину вона склала на тебе. І ти мені скажи: навіщо було кривдити стару і добру жінку, яка доводиться нам бабунею? Цей же дзбан, може, її друг, старий супутник її життя, а ми вчинили таке свинство. Якщо я не спокутую свого гріха перед доброю тіткою Соломією, то бог покарає мене самого,— жартівливо-трагічним тоном промовив Лабанович.

— Бог? — запитав Янка.

— Ну, нехай не бог, а доля... Знаєш, Янку, ніякої дурниці, ніякого свинства з боку людини, що допускає вона по відношенню до інших, життя не прощає... Це дрібниця, але все це вірно.

— Мені подобається, Андрію, все, що ти зараз сказав. Але як гадаєш ти спокутувати свій «гріх»? — запитав Янка.

— А ось як: сьогодні ярмарковий день у Панямоні. На ярмарку нас найбільше повинні цікавити гончарі: купимо найбільший полив'яний дзбан, який тільки знайдеться в них. На цьому дзбанові я наклею напис: «Дорога тітко Соломіє! Не гнівайтесь Ви на нас і особливо ж на Янку: дзбан розбив не він, це наша спільна провина». І підпишуся. Вона повірить, бо знає мене з малих літ.

— А коли ми не знайдемо такого дзбана? — запитав Янка.

— Тоді ми замовимо гончареві виліпити ще більший дзбан і з двома вушками,— відповів Лабанович.

XIX

Пасажирів у вагоні було не дуже багато. Лабанович примостився на лаві біля вікна і дивився на все нові й нові краєвиди, написані щедрою природою на кожному клаптику землі, а також і створені руками людини. Якась невимовна краса поєднувалася в сумісній праці людини й природи і в тонах їх спільного настрою.

Одне тільки не радує: холод і посуха, які раптово настали, затримавши ріст хлібів на полях і трав на луках. Особливо впадала в очі своєю убогістю ярина на вузьких смужках, що здіймаються піщаними пагорками і, добігши до їх вершин, ховаються на другому боці. Інший вигляд мали маєткові поля, викраєні з краєвих шматків землі та зібрані в широкі лани, що оточували

поміщицькі садиби й фільварки. Вчасно засіяні, добре угноєні, пишно ростуть тут озимина і ярина і стійко переносять негоди весни.

Лабанович уважно придивлявся до всього, що потрапляло на очі під час швидкого бігу поїзда, який з кожною миттю все далі й далі мчить його від Микутичів, від Нейгертова, де ще позавчора блукали вони з Янкою польовою дорогою, де ходити раніше не доводилося. Недалеко стояла та розкішна стара сосна, вершину якої давно бачив Лабанович, проходячи через один пагорок, недалеко від Микутичів. Не раз зупинявся він там помилуватися сосною. Він дивився в підзорну трубу, куплену в Пінську тоді, коли ще був учителем у Вигонівській школі. До самотньої сосни було шість верст з того пагорка. І ось недавно Лабанович разом з Янкою упритул підходили до того дерева, що так зачаровувало його. А зараз і воно, і приятель стоять перед Андрієвими очима.

Чим далі від'їздив Лабанович від Микутичів і його околиць, тим менше думав він про них. Інші думки захоплювали зараз мандрівника: про те місто, в якому ще не доводилось йому бувати, про газету і її редакцію, куди запрошували його приїхати. Що побачить він там? Як приймуть його? Яку роботу дадуть у редакції? Також не забував він і про те, що перебуває під таємним наглядом поліції. Тому й було ризиковано звертатися по дозвіл їхати до Вільни. Його могли б запитати в поліції, чому він просить дозволу? Може з'ясуватися, що піднаглядному відоме відношення поліції до нього. Тож краще їхати нишком, а там що буде, те й буде, тільки б не киснути на одному місці.

Вже зовсім розвиднілося, коли Лабанович під'їжджав до Вільни. З-за мальовничого пагорка, якими так багаті віленські околиці, здіймалися в ясне і холодне небо, ніби золоті стріли, промені сонця. Тим часом поїзд щохвилини наближався до вокзалу і нарешті зупинився. Лабанович з невеличким чемоданчиком у руці одним з перших вийшов з вагона і пішов слідом за народом, в захопленні розглядаючи підземні тунелі, що вели на вокзал і в місто. Тут багато було поворотів, і щоб не написи, то нова людина могла б легко заблудитися. Нарешті Лабанович вийшов у місто, пересік досить простору площу і зразу ж опинився біля Гострої брами, де була

святиня католицького населення, образ Гостробрамської божої матері.

Як тільки люди ступали під арку брами, то всі вони, і піші, й кінні, навіть поважні чиновники та окологородні, скидали шапки й капелюхи та йшли або їхали повільним кроком. Обабіч вулиці, незважаючи на ранню пору, стояли навколішках богомольні люди, чоловіки й жінки, завзято били себе в груди кулаками і припадали лобами до холодного торцевого бруку. Було тут багато жебраків, які молилися з особливим старанням і вголос. Лабанович також мусив скинути кашкета, причому він згадав одного поліщука, якого силоміць заганяли до церкви. По дорозі він казав: «Хоч і піду, але ні рукою, ні губою не поворухну!»

Поминувши Гостру браму, Лабанович став розглядатися і крадькома читати написи на перехрестях вулиць, щоб знайти ту, де міститься редакція газети. Був іще досвіток. Місто ледве-ледве прокидалося, і руху було мало. Зрідка траплялися самітні постаті чоловіків і жінок, яким ніколи ніжитися в постелях, та, може, й не всі вони мали свої постелі. Це був переважно бідний люд з навколишніх сіл та з глухих міських закутків, ремісники і люди невідомих професій. Худі, обдерті, заклопотані, вони кудись поспішали на здобутки шматка насущного хліба. Лабанович уважно та з співчуттям придивлявся до них і думав: як ще багато таких людей, яким живеться значно гірше від отих учителів, яких повиганяли з шкіл. Не поспішаючи, він заходив у глухі, тісні провулки, яких було багато в місті, щоб краще ознайомитися з ними. Провулки заводили іноді мандрівника в тупики, де кінчалася дорога. Він повертався назад і губив орієнтацію в місті, якого не знав, ішов в іншому напрямку і знову впирався в тупики. Нарешті він вивбрався на просторіші вулиці. На кожному кроці впадали в око монастирі¹, кляштори¹, костьоли, церкви, кірхи та каплиці з своєрідними скульптурами католицьких святих. Це були своєрідні символічні літописи, що розповідали про багаточисленне життя міста, про його історичну долю.

Блукаючи вулицями та провулками, Лабанович забрався в такий район, де вже втратив надію без допомоги людей знайти потрібну йому Завальну вулицю. А Вільна тим часом прокинулася й розпочала своє

¹ К л я ш т о р — католицький монастир.

звичайне життя в потоці поліцейсько-чиновницького тогочасного укладу губернського міста царської імперії. Через півгодини Лабанович нарешті спинився біля редакції. Поруч розмістилася досить велика багата крамниця з пихато розмальованою вивіскою, на якій було написано по-російському: «Торговая фирма Амстердама». Можна було подумати,— люди так і думали спочатку,— що це торговий дім, відкритий тут якимось багатим купцем з Амстердама. Насправді ж крамниця належала місцевому торговцеві, на прізвище Амстердам, який торгував цикорієм і кофе.

Несміливо, з деяким хвилюванням і навіть острахом, переступив Лабанович поріг будинку, де була редакція.

У тісній комірчині, за простенькою дерев'яною перегородкою з невеличким віконцем без скла, сидів чоловік, молодий, худорлявий. Перед ним стояла бляшанка з клейстером і пензликом. Він складав номери газети то по одній, то цілими пачками і наклеював на них ярлички з тією чи іншою адресою.

Молодик підвів очі на незнайомого відвідувача. Лабанович чемно привітав його по-білоруському: «День добрий!» — і запитав:

— Це тут редакція?

— Тут,— відповів молодик і, в свою чергу, поцікавився: — Вам, власне кажучи, кого треба? В якій справі?

Молодик говорив по-білоруському, але з сильним польським акцентом. Це був експедитор газети, секретар по господарчій частині, бухгалтер і діловод. Звався він Стась, а прізвище його було Гуляшек. Лабанович розповів, що редактор прислав йому запрошення на роботу в редакцію.

— То, будьте ласкаві, роздягайтеся. Редактор звичайно приходить о дванадцятій годині.

Тепер Стась Гуляшек значно гостинніше поставився до свого нового знайомого. Він навіть висловив міркування, що тут, у редакції, Лабановичеві буде й кімната. Стась показав рукою на кімнатку, що була навпроти перегородки.

— А самі ж ви де живете? — запитав Лабанович.

— На квартирі в місті. Зі мною мешкає й моя мати,— відповів Стась і додав: — Вона в мене столовників утримує.

Стась виявився балакучою і готовою на різні послуги людиною. З дозволу Стася Лабанович увійшов до тієї

кімнатки, що мала стати його квартирою. Кімнатка була занедбана, давно не білена, похмура й незатишна. Номер газети, наклеєний на шибках так, щоб його можна було читати з вулиці, заступав світло і робив кімнатку ще темнішою. Біля однієї стіни в глибині кімнатки стояло ліжко, подібне на санітарні носилки. Ряднина, полотно селянського виробу, прикріплена до двох дерев'яних брусків, була продавлена, і вся постіль нагадувала собою ночви. Так потім і називав її Лабанович.

Незабаром до редакції прийшов і сам редактор, високий, плечистий, з пухнастими чорними вусами. Очевидно, перед тим як одягтися, редактор чіпляв на вуса навушники, кінці яких, туго натягнувши, зав'язував на потилиці і так ходив з годину, щоб надати вусам бажаного їх власникові вигляду. Вся постать редактора, манера триматися з людьми, капелюх і одяг свідчили про те, що в нього був заздальгідь обдуманий намір справляти на людей враження, напускати туману на них для більшої ваги. Своєму зовнішньому виглядові редактор надавав немалого значення. В розмові з малознайомими людьми він тримався незалежно, любив ужити якесь слівце або фразу, щоб показати себе людиною оригінальною, не схожою на інших і в той же час дотепною і оптимістичною. За кожним влучним словом чи виразом сам сміявся поважним басовитим сміхом.

— Го! — привітно вигукнув редактор, побачивши Лабановича. — З приїздом, дядьку Андрію! Працювати будемо, що?

— Дякую за добре слово, — чемно відповів Лабанович, — не знаю тільки, як справлюсь я з роботою.

— Не святі горщики ліплять, — сказав редактор і махнув рукою. — Закрутимо, пане мій, аж пил вихором стане, що?

Редактор поклав на плече Лабановичеві свою важку руку, даючи цим зрозуміти, що він, редактор, людина проста і завбачлива, а редакційна та газетна справа поставлені краще й не треба. Редакторський оптимізм захоплював і радував Лабановича, бо йому хотілося, щоб воно так і справді було.

— А скажіть, будь ласка, як розходитьса газета в народі? — поцікавився Лабанович.

Редактор на мить одвів очі вбік, ніби трохи збентежився, але твердо відповів:

— Добре, зовсім добре, дядьку Андрію. А буде розходитися ще краще, коли почнемо друкувати її,— таке міркування в нас є,— кирилицею і латинкою, бо багато є білорусів-католиків.

Цю новину Лабанович сприйняв без особливого задоволення, бо тоді вже ходили розмови, що до білоруської газети примазуються польські клерикали. Але він вважав за краще поки що мовчати.

Довго ще говорив редактор, переходячи з одного на друге. Він не забув навіть сказати і про Краківський університет. На прощання редактор дав Лабановичу гривеника, щоб він підкріпився.

— Попоїжте і відпочивайте з дороги.

Редактор показав рукою на кімнатку, в якій стояло ліжко-«ночви».

XX

Недалеко від редакції була їдальня-чайна, відкрита «Союзом истинно русских людей». Там можна було за п'ять копійок з'їсти тарілку борщу і таку ж порцію каші. Про все це поінформував Лабановича послужливий Стась.

— Хоч їдальня і чорносотенна, але чому не скористуватися нею тому, в кого мало грошей? — хитро підморгнув Стась і додав: — Не зробіть же чоловіка чорносотенцем чорносотенний борщ і каша. Як ви дивитесь на це?

— Згодний з вами, Станіславе Зигмундовичу, — підхопив Лабанович. У його очах спалахнув веселий вогник, — це навіть буде цікаво: «истинно русские люди» дешевинкою підгодовують крамольників.

Стась засміявся.

— І не тільки крамольників, але й навіть... бог його зна кого, — сказав він.

Вони пішли. Їдальня була досить простора, але бруднувата й примітивно обладнана. Столи були грубої роботи й без скатерок. Замість стільців навколо них стояли дерев'яні табуретки чи прості довгі вузькі лави. За столами сиділо кілька відвідувачів невизначеної професії. Лабановичеві навіть здалося, що між ними є звичайні торбарі. Серед цієї компанії Стась і Лабанович були найелегантнішими молодиками. Ось чому на них з підозрою глянув чоловік середніх років з широкою русявою бородою, який сидів біля буфета, де стояли великі чайники, склянки і тарілки нехитромудрого виробу.

Біля буфета та по їдальні походжала кирпата, рожевошока, ще молода жінка. Вона розносила чай та подавала борщ і кашу. Один з відвідувачів ніжно назвав її перепілочкою, коли вона підійшла до нього.

По сусідству з тим столиком, за який сіли Стась і Андрій, примостилося двоє чоловіків, на вигляд міщанин і селянин. Вони вели розмову про свої справи, про заробітки, кому, як і де пощастило.

— І багато ж ти заробив? — почув Лабанович запитання міщанина, адресоване селянинові.

Селянин зітхнув, провів рукою по вусах, глянув на міщанина і серйозно відповів:

— Як Хома на вовні.

Лабанович не жалкував, що прийшов сюди: тут можна й попоїсти, і спокійно подивитися на людей, почути влучне слово чи вислів. Можна також побачити й цікаві сцени. Він згадав Янку Тукалу. Було б добре, коли б і він був тут. Уже напевно не обійшлося б без того, щоб він не вигадав якогось афоризму, скажімо, такого: «І в чорносотенному болоті можна знайти крихти золота». Лабанович мав на увазі вислів селянина про його заробіток.

Починало вечорити, коли Лабанович, обійшовши визначніші райони міста, інколи дуже мальовничі, опинився знов у редакції.

Стась закінчив свій робочий день і подався додому, Лабанович залишився сам і теж зашився в свою спочивальню, де стояло відоме вже ліжко-«ночви». Літня жінка, прибиральниця редакції, принесла ряднину і купу якогось шмаття замість подушки. Андрій послався, ліг і посміхнувся: ні один цар, напевно, не почував себе так добре в своїй постелі, як почував себе в цих «ночвах» Лабанович. Довгий час йому не вдавалося заснути. Він пригадував різні події, враження пережитого на новому місці дня, гадав, думав, як зустріне завтрашній день, що нового пошле йому він. Виникало чимало питань у зв'язку з виданням газети: на які кошти вона видається, які перспективи її в майбутньому.

А невгамовне місто шуміло. За вікном на вулиці торохтіли колеса важких підвід. Ритмічно цокали по бруківці підковані кінські копита, лунали людські голоси та заливистий спів реїок і коліс старомодної конки на крутих поворотах. Усе це зливалося в глухий нестихаючий гомін. Під цей приглушений гомін Лабанович заснув міц-

ним сном. Але тільки-но розвиднілось і заспівала конка, він прокинувся і деякий час лежав — поспішати не було куди. Починався новий день з його клопотами й турботами. В першу чергу треба було так чи інакше розв'язати питання про те, як і на які гроші жити в редакції. На редакторських трояках і п'ятаках далеко не зайдеш. Стась учора розповів, що на видання газети спеціальних коштів нема, що співробітники газети — правда, їх не так багато — працюють більше заради ідеї, ніж заради гонорару, і сам Стась одержує всього три карбованці на місяць та невеликий процент від продажу газет, але він любить білоруську газету, співчуває і сприяє їй, як тільки може.

Годині о десятій ранку Стась першим завітав до редакції. Він чемно поздоровкався з Лабановичем.

— Як же відпочивали? — запитав Стась.

— Дякую. Відпочивав, можна сказати, не гірше губернатора: губернатор тремтить за своє життя, він боїться терористів. А мені чого боятися? Далі заслання та в'язниці доріг мені нема, — жартом відповів Лабанович.

— Нехай краще на заслання та до в'язниць попадають губернатори, — зауважив Стась.

Вони розговорилися. Стась був більш-менш обізнаний з справами газети і її внутрішнім механізмом, але не все викладав: можливо, він і не все знав, а можливо, й не хотів про все розповідати. Від Стася довідався Лабанович, що редактор Власюк відіграє в газеті другорядну роль, є офіційною особою, представником редакції, юридичним редактором. Справжніми ж керівниками й заправилами газети є брати Лісковські, Стефан і Ясь. Фактичним редактором є Стефан Лісковський. Старший брат, Ясь, — скарбник газети. Більшу частину своєї діяльності він провадить далеко за межами редакції, головним чином у роз'їздах. Що це були за роз'їзди, Лабанович довідався згодом. Ясь Лісковський поставив собі за мету зібрати якомога більше білоруських експонатів і відкрити краєзнавчий музей. Не останню роль у цій справі відігравали й міркування певної економічної вигоди. Деякі експонати Ясь Лісковський вимінював на такі, яких у нього не було, і при цьому з прибутком для себе. Подорожуючи по різних закутках Білорусі, по старовинних містах і містечках, він не обминав кляшторів, костьолів і старих церков, заглядав до панських маєтків, у шляхетські фільварки, робив свої справи і збирав

підписку на білоруську газету. Ксьондзи, орендарі та володарі фільварків убачали в газеті один із засобів, який можна використати для поширення сполячення білоруського краю. А можливо, на цю думку наводив їх і сам призбирувач білоруської старовини. Ксьондзи й панки якщо не всі підписувалися на газету, то виділяли певну данину на її видання. Отже, стало зрозуміло, чому газету друкували деякий час кирилицею та латинкою.

У певний, суворо визначений час прийшов редактор. Як і завжди, розкішні редакторські вуси стояли по-бойовому на своєму посту, не виходячи за межі тієї форми, якої надали їм навусники. І сам редактор, як і завжди, був спокійний, урівноважений, з тим же виглядом незалежної веселої людини, яка любить пожартувати й по-сміятися.

— Ну, як почуваете себе на новій квартирі і в новому, пане мій, становищі? — запитав редактор Лабановича, привітавшись з ним і Стасем.

— Дякую, Микито Олександровичу, відчував би себе цілком по-губернаторському, коли б у животі кишки марш не грали.

Редактор зареготав добродушно й розкотисто:

— Люблю білорусів за те, що вони не втрачають гумору і мають апетит запорозьких козаків, що? — вигукнув редактор.— Я вам, пане мій, найду заробіток,— провадив він далі.— Є в мене в управлінні Поліської залізниці знайомий інженер. На прізвище Блок. Я з ним побалакаю. Він дасть вам переписку з доброю оплатою.

— За це дякую,— щиро відповів Лабанович.

— Ми вас, пане мій, на ноги поставимо і світ відкриємо перед вами,— не вгавав редактор,— а щоб кишки марш не грали, то ми зараз ушкваримо бенкет на всю Завальну вулицю.

Редактор дав Стасеві дещицю мідяків і послав його купити кілька булочок і бубликів. А сам він витягнув з кутка примус і з захопленням узявся поратися біля нього.

— А тим часом, поки я готуватиму губернаторське підкріплення, ви перегляньте кореспонденцію «Мартина з-за річки» і, де треба, поправте. Чоловік здібний, тільки мова в нього кульгає.

Редактор всунув у руки Лабановичу жмуток довгеньких папірців, на яких була написана кореспонденція, а сам заходився біля примуса.

Лабанович сів за столик, щоб ознайомитися ґрунтовно з кореспонденцією.

«Роблять мені іспит, — подумав він. — Ну що ж? Або пан, або пропав. І не святі ж горщики ліплять», — розмірковував Лабанович під густий шум примуса.

XXI

Зранку наступного дня після розмови з редактором Лабанович надумався зайти до нього та до братів Лісковських. Усі вони були нежонаті, чи, як тоді казали, кавалери, і жили в одній квартирі. Ранній прихід незнайомого і несподіваного гостя здивував Стефана Лісковського. З усіх трьох мешканців він прокинувся раніше всіх і сів за письмовий стіл. На несміливий стук у двері Стефан наблизився і спитав:

— Хто там?

Лабанович, як умів, пояснив, хто він такий і чого прийшов. Двері розчинилися. На порозі стояв сам справжній редактор білоруської газети, молодий, невисокий чоловік з білим, досить гарним обличчям, з темно-сірими очима. Він потиснув руку Лабановичу і з приємною усмішкою повів його до кабінету.

— Ну, сідайте, будь ласка, — Стефан показав на стілець і сам сів за стіл. На столі було кілька номерів газети, рукописи, різні статті й кореспонденція. Стефан опрацьовував їх для чергового номера газети. Серед цих рукописів лежала й кореспонденція «Мартина з-за річки», виправлена вчора Лабановичем. На столі був повний порядок: рукописи й газети дбайливо складені, і кожна на своєму місці. Лабанович окинув поглядом кабінет. Ні в якому разі не можна було порівняти його з закапелком у редакції, де розмістився Лабанович і де стояли його «ночви». Двома дверима кабінет сполучався з іншими кімнатами квартири.

Стефан Лісковський взяв зі столу «Мартина з-за річки», лагідно хитнув головою ліворуч і праворуч, ніби кладучи початок розмові.

— Цілком згодний з вашою правкою, — сказав він Лабановичу.

— Радий чути це, — промовив підбадьорений Лабанович.

— А як вам подобається наша газета? — запитав Стефан.

— Про мене й говорити нічого: люблю її. Люблю вже тому, що це перша білоруська газета. А найважливіше те, що її охоче читають прості люди, для яких вона призначається.

Така відповідь Лабановича викликала нову посмішку на устах Стефана.

— Дуже, дуже приємно чути це, і особливо від вас,— промовив Стефан.

У його тоні Лабанович вловив нотку фальшу, але змовчав.

У цю мить двері, що були навпроти, повільно відчинилися і звідти вийшов Ясь Лісковський. Лабанович встиг помітити на стіні кімнати кілька старовинних шабель і пістолів. Але все це тільки мигнуло в його очах, бо двері зразу ж зачинилися.

Ясь Лісковський був зовсім не подібний до брата і на цілу голову вищий за нього. На Ясевім обличчі весь час блукала усмішка, інколи солодка, улеслива, а інколи хитра й нещира.

— Познайомся: новий співробітник нашої редакції, талановитий,— відрекомендував Стефан Лабановича.

Усмішка на Ясевім обличчі розпливлася ще ширше й приємніше.

— Дуже, дуже радий бачити вас у нашому середовищі,— солодко промовив Ясь.— Фактично я знайомий з вами, заочно. Знаєте, мій фах — подорожування. Я мандрую з одного кінця Білорусі в другий, придивляюся до всього, прислухаюся, про що говорять люди,— одним словом, вишукую все те, що складає особливість білорусів. І про вас я також багатенько чув, розуміється, доброго. А зараз дуже радий, що бачу вас перед собою.

Лабанович мовчав, слухав цього дипломата і спритну людину. А Ясь казав далі:

— Зростає наша білоруська громада, шириться й збирається навколо нашої газети гурт свідомих білорусів. Незабаром об'єднаємо ми всі наші кращі сили.

Говорив Ясь із захопленням. На устах з'являлася поперемінно то солодка, то хитра усмішка. Саме в розпал Ясевого піднесеного красномовства з інших дверей висунувся Микита Олександрович, босоніж, у самій лише спідній коротенькій сорочці. Вся його постать нагадувала дебелу чавунну тумбу. Не можна було без сміху дивитися на цю майже голу фігуру. Під носом Власюка

красувалися навушники, кінці яких були зав'язані на потилиці. Такий урочистий вихід редактора образив естетичний смак Яся Лісковського. Нічого не кажучи, він швидко пішов у свою кімнату, здійняв зі стіни одну з старовинних шабель. Не виймаючи клинка, ляснув разів кілька піхвами по редакторському задові. Редактор аніскільки не образився і тільки сказав:

— Не панночки ж тут сидять! — повернувся і зник у своїй кімнаті. Там у нього були гирі й штанга, і він взявся за гімнастичні вправи, а потім заходився біля туалету.

Брати ж Лісковські говорили багато, з великою переконливістю, говорили так, ніби тільки в них відкриті очі на всі явища життя. І все малювали вони в барвах. Не забули також і Краківського університету, де вчиться не одна тільки лише Алоїза Пашкевич (Цьотка), але й багато інших білорусів. Їм допомагає білоруська громада, білоруське земляцтво. Лабановичеві також не закрита дорога до Краківського університету.

— Ви знаєте, шановний друже Андрію, — не вгавав Ясь Лісковський, — культура йде до нас і далі на схід із заходу! — на останньому слові він зробив наголос.

— А як визначити межі цього заходу? — спитав Лабанович.

Ясь Лісковський пробачливо посміхнувся: який же ти, брат, неук, коли ставиш таке запитання!

— Захід — це Італія...

— З римським папою чи без папи? — кинув репліку «неук» Андрій.

Ясь Лісковський пропустив це мимо вух і провадив далі:

— Німеччина, Франція і, коли хочете, Польща. Головним чином, культура з заходу надходила і надходить до нас через Польщу.

— Але Польщі тепер, як такої, нема. І коли через неї надходили шляхетське «не пазвалям!» і реакційний католицизм і якщо це називати культурою, то отаку «культуру» — собаці під хвіст, — відрубав Лабанович.

— Ми це і не вважаємо за культуру, — вставив слово Стефан, а Ясь, трохи збентежений, поклав руку Лабановичеві на плече.

— Ви, шановний друже, не зовсім розумієтеся на тому, що йде до нас із заходу. Не з азіатської ж Росії йде

культура! Зразу помітний на вас вплив російської школи та русифікаторства, і в цьому ваша помилка.

— Ви мені пробачте, шановний дядьку Яне, — лагідно зауважив Лабанович. — Але ви звалюєте в одну купу російську школу і русифікаторство. Русифікаторство — це самодержавна царська національна політика. Не визнаю її, борюся проти неї, як умію. А російська школа для мене — це Пушкін, Белінський, Грибоєдов, Гоголь, Лермонтов, неповторний Іван Андрійович Крилов, якого я дуже люблю. Ось моя російська школа.

Брати Лісковські ще багатенько говорили про культуру з заходу, говорили, як політики-дипломати.

Вийшов звідти Лабанович з невиразним почуттям, з безладною плутаниною в голові. В нього трохи відкрилися очі на роль братів Лісковських. Межа, що роз'єднувала їх з Лабановичем, залишилася непереїденою.

Одне, що було деякою реальністю, — це записка від редактора Власюка на ім'я інженера Блока. Дійти до нього Лабановичеві вдалося тільки в другій половині дня, і то впустили його в кабінет інженера не зразу. Нарешті все ж таки він переступив поріг кабінету, в якому на широкому м'якому кріслі велично, ніби цар на троні, сидів інженер Блок, уткнувшись у папери. Він тільки лупнув очима на відвідувача, нічого не промовив і знов опустив свої очі в папери.

Лабанович, чемно вклонившись, стояв біля дверей, чекаючи, коли Блок звернеться до нього, і розглядав пишного інженера. Це був літній чоловік, інтелігентний на вигляд, спокійний і солідний. Редактор казав, що Блок — ліберал, кадет за своїми політичними переконаннями.

Кабінет був світлий, просторий, розкішно обставлений. На стіні висів портрет міністра шляхів сполучення, але Блок, здавалося, затьмарював його своєю персоною, своєю лисиною на три чверті голови і пишною, короткою, але широкою бородою, в якій пробивалися срібні нитки сивини.

Через кілька хвилин інженер відірвався від паперів, підвів голову, зиркнув на Лабановича таким поглядом, ніби зважував його в своїх думках.

— Ви до мене? — спитав Блок.

— Так, пане інженер. У мене є лист до вас, — відповів Лабанович, підійшовши ближче до столу і віддав конверта, в якому лежала записка від редактора.

Блок прочитав записку і вже уважніше, з зацікавленістю подивився на Лабановича.

— М-да,— невизразно мдакнув інженер і ще раз глянув на відвідувача.— Сказати б, такої, щоб для вас, роботи знайти мені, м-да, важкувато.

Інженер змовк, а Лабанович схвильовано чекав кінця.

— А зрештою, коли так, можу вам дещо запропонувати,— сказав Блок. Він витягнув шухляду в столі, вийняв звідти пачку паперів. Перегорнув кілька аркушів, вибрав одну паперину розміром з квадратний аршин і другу з накиданими нашвидкуруч цифрами.

— Ось, юначе,— промовив інженер Блок,— тут два аркуші — чорновий і чистий. На чистий аркуш ви перенесете виправлені цифри... Це так, на початок. Перенесете акуратно з чорнового на чистий і тоді приходьте. Доти, можливо, знайдеться для вас щось ґрунтовніше... На все добре!

Інженер Блок досить демократично подав руку Лабановичеві.

Вийшов Лабанович із семиповерхового будинку Управління залізниць. Настрій у нього був чудовий: прожити на світі можна й безробітному вигнанцеві «недогарку». Цього ж вечора він твердо вирішив написати великого листа своєму другові Янці Тукалі. Вражень же так багато, що писати є про що й написати можна досить цікаво.

З такими думками заквапився Лабанович до свого притулку, де ждали його відомі нам «ночви». Це помешкання він охрестить, пишучи листа приятелеві, «вертепом Венери похоронної».

XXII

Те, що спочатку здавалося Лабановичеві великою радістю, успіхом, згодом виявилось джерелом його великих турбот і прикростей.

Лабанович сидів у своєму закутку, схилившись над великими аркушами розлінованого паперу. В цих аркушах було не менше як по сотні клітинок, схожих одна на одну, як дві краплини води. На чорновому аркуші були написані цифри, подекуди перекреслені та виправлені. Їх треба було перенести на чистий аркуш в такий же послідовності. Як не вдивлявся Лабанович у клітинки, які лиш обчислення та звірки він не робив, щоб одна

клітина збігалася з відповідною другою, але при написанні цифр у чистому аркуші вони нема-нема — та й попадали до невідповідної графі. Коли помилка виявлялася, Лабанович відчував неприємність. Написане пером доводилося вишкрябувати ножиком, бо гумка не допомагала. На місці вишкрябаних цифр залишалася плямка, крізь яку просвічувався папір. Кілька днів марудився невдалий переписувач над простою, чисто механічною роботою і часто збивався з пантелику. Одна помилка викликала другу. Як же він буде дивитися у вічі редакторові? І як здаватиме таку роботу інженерові? Довелося, як порадив Стась, шукати в аптеках таких кислот, що виводили плями чорнила. Ці кислоти Стась називав «чорнильною смертю». Коли через тиждень Лабанович закінчив переписування цифр у чистий аркуш, то цей чистий мав гірший вигляд за чорновий. Тепер тільки Лабанович нарікав сам на себе за те, що не попросив у Блока запасного чистого аркуша паперу. Але тоді ця справа здалась йому легкою. Або ще краще: треба було спочатку легенько наводити олівцем, а потім, якщо цифри попадали не туди, куди треба, просто стерти їх гумкою і написати правильно. Тут Лабановичеві спала на думку польська приказка: «Мудрий лях по шкоді». Глянувши на строкатий аркуш з повишкрябуваними плямами, він промовив сам до себе: «Це тобі, брат, не «Мартин з-за річки».

Із підупалим настроєм ішов Лабанович в Управління поліських залізниць, щоб здати переписуване, виконане так неохайно. Інженер Блок сидів у тому ж кріслі, такий же поважний і спокійний. Лабанович поклонився. Блок відповів на уклін легким, ледве помітним кивком голови.

— Ну що, переписали? — запитав Блок.

— Переписав, пане інженер, тільки — перша чарка колом стала. Коли б ви були такі ласкаві та дали мені чистий аркуш паперу, я переробив би це добре.

Інженер нічого не відповів, узяв скручений в трубку аркуш. Ледве помітна усмішка майнула на його обличчі.

— М-да, — промовив він. — Переписувач-бухгалтер з вас неважний.

— Дайте мені чистий аркуш, я перепишу наново. Тепер я знаю, в чому була моя помилка.

Блок на це нічого не відповів, поклав у стіл аркуші,

а потім витяг з кишені гаманець, дав Лабановичу десять карбованців і мовчки кивнув головою, даючи цим зрозуміти, що більше говорити нема про що і що роботи більше не буде.

«Принизив мене кадет,— міркував Лабанович, виходячи з Управління залізниць, а надворі вже сам до себе сказав:— Десять карбованців на вулиці не валяються». І подався у свій барліг.

Вихід кожного нового номера газети приносив пошвавлення в редакції. Звичайно в такий день надвечір Стась брав візника, їхав до друкарні і забирав готовий номер газети. На цей час з'являвся й сам редактор. А в редакції вже було багато учнівської молоді: гімназисти, студенти технічного училища і так якись юнаки, котрих важко було залічити до якої-небудь категорії. Всі вони допомагали «фальцювати» надруковані аркуші газет. Робота часом затягувалася за північ. Було гомінливо, весело. Редактор розповідав різні побрехеньки, сам сміявся і смішив інших. А примус шумів невпинно, підігриваючи один за одним закурені чайники.

У такі вечори зрідка з'являвся в редакції і Стефан Лісковський. Він окидав помешкання й присутніх поглядом суворого господаря, тримався підкреслено пихато й незалежно. З його приходом Микита Олександрович ставав зразу соліднішим і не пускався в балачки. Стефан приязно кивав декому головою, лагідно усміхаючись. Він спинявся, нашвидку переглядав кілька примірників газети, а потім ішов за перегородку, де сидів Стась Гуляшек, і вів з ним секретну розмову, давав інструкції і забирав гроші, які надходили від продажу газет. Аж тоді, теж пихато і велично, вирушав з редакції. Таким чином, явно підтверджувалися слова Стася про те, що справжнім редактором газети є Стефан Лісковський.

На одному з таких вечорів познайомився Лабанович з панямонцем Михайлом Бовдієм, майже своїм земляком. Зустрічатися з ним у Панямоні Лабановичеві не доводилося. Михайло Бовдій зараз також був безробітним: його звільнили зі служби за участь у страйку залізничників. Як майже в земляків, у них багато чого знайшлося для спільної розмови.

Бовдій років на два був старший за Лабановича. Він дуже пишався тим, що також брав участь у революції і завдяки цьому втратив роботу. Але в розпач він не впадав: рано чи пізно приймуть назад, бо робітник з нього

був здібний. Вже багато кого із звільнених залізничників повертають знову на старі місця.

Михайло Бовдій вдачі був скептичної, до всього нового ставився з недовірою. Майже всіх він висміював і в людську ширість не вірив. Редактора Власюка називав обмеженим простаком, але куди чеснішим, ніж брати Лісковські, бо вони справжні єзуїти з шляхетським забарвленням. Їх треба стерегтися. Вони, як казав він, уміють залізити людині в душу для того, щоб опоганити в ній будь-що. Бовдій також негативно ставився і до видання білоруської газети: чи потрібна вона, коли є досконала, розвинена російська мова, яку білоруси добре розуміють? На цьому ґрунті між ним і Лабановичем були суперечки. Ніяких розумних доказів проти існування білоруської газети Бовдій не приводив. Він лише висміював білоруські слова й тексти, написані цими словами, що дуже ображало в Лабановичеві національне почуття.

— По-моєму, Михайле Кириловичу, ви справжній розкольник, відступник, якщо так ставитеся до свого народу, до його мови і права на розвиток своєї культури,— гнівно казав Лабанович.

Бовдій зневажливо посміхався.

— Що ж, і школу ви хочете перебудувати на білоруську? — запитав він глузливо.

— І школу, і театр, і все, що потрібно народові для культурного життя.

Бовдій недовірливо хихикав і виводив Лабановича з терпіння.

— Таким ставленням до свого народу, забитого, темного, приниженого, ви, пробачте мені, виявляєте своє панямонське б о в д і й с т в о! — вже зовсім сердито сказав Лабанович і додав: — Недарма ж земляк ваш, Моргун, відкусив палець одному з ваших однофамільців — Симону Бовдію.

І це послання на дійсний випадок не вивело з рівноваги Бовдія. Він тільки відповів:

— Пятрусь Моргун — людина рішуча, але це ні про що не говорить. Ні,— круто повернув розмову Бовдій в інший бік,— нічого з ваших потуг не вийде — не на тому ґрунті ви стоїте. Ось ви, ентузіаст відродження білоруського народу, працюєте в газеті, а що ви заробляєте? Три копійки чи п'ятака за день, а грошики кладуть у кишеню Лісковські, ви навіть не знаєте скільки.

А вам з редактором — підставним, треба сказати, — ду-
ля з маком.

Михайла Бовдія важко було збити з позиції. На ко-
лючі слова свого співбесідника він не звертав жодної
уваги й анітрохи не ображався. Навпаки, він дуже спів-
чував йому.

— Ось вам співають пісні про Краків, — почав розмо-
ву Бовдій, — але ви побачите цей Краків тоді, коли вку-
сите себе за лікоть. Вас просто, пробачте, водять за но-
са, щоб утримати біля себе — ви їм потрібна людина.
Та ви ось послухайте мене, вашого не дуже близького
земляка. Тут, у Новому Світі, — це за залізницею, —
є обер-кондуктор. Чоловік він спритний, збирає данину
із «зайців». У нього є добрий будиночок, придбаний на
гроші, зароблені на «зайцях», город, старанна жінка та
двоє синів, яких треба підготувати до вступу в гімназію.
Я можу закинути слівце за вас, бо ви, мені здається,
добрий учитель, і матимете гарний заробіток. І коли вам
судилося від Лісковських поїхати до Кракова, — іроніч-
но зауважив Бовдій, — то у вас хоч будуть гроші на до-
рогу. Згодні?

Бовдій хитро глянув на Лабановича. А Лабанович по-
думав: «На світі поживеш і Бовдія другом назовеш».

XXIII

Із запискою від Бовдія рушив Лабанович до Нового
Світу, де мешкали переважно залізничники, шукати то-
го спритного обер-кондуктора, який жив на гроші від
перевозу безбілетних пасажирів, або «зайців», як їх
тоді називали. Обер-кондуктор Едуард Римашевський
збирався в черговий рейс Поліською залізницею. Це був
чоловік років сорока, делікатний і ввічливий. Нічого
в його обличчі не вирізнялося, все було в міру і на сво-
єму місці. Він прочитав записку і глянув на Лабано-
вича.

— Ви знайомі з паном Бовдієм? — запитав обер-кон-
дуктор, щоб почати розмову.

— Він майже мій земляк, але познайомивсь я з ним
тут, у Вільні.

— Ви були вчителем у школі? — розпитував далі Ри-
машевський.

— Був, але зараз я звільнений.

— Не буду розпитувати, за що вас звільнили. Мені важливо, щоб у моїх дітей був добрий учитель.

Обер-кондуктор покликав своїх синів — Едика й Юзефа.

— Ось вам директор, а ви слухайте і вчіться старанно, — сказав він. — Особливо ж Едик.

Хлопчики глянули на директора і зразу ж потупили оченята долу. Вони справляли враження вихованих і дисциплінованих хлопчиків. Едикові було дев'ять років, а Юзеф — на рік молодший.

— Якщо з вашого боку заперечень не буде, то я прошу розпочати навчання сьогодні ж, — звернувся обер-кондуктор до Лабановича. — Години уроків визначте самі, як вам зручніше. — А синам знову сказав: — Учіться ж, дітки, слухайте пана директора. А з вами, пане директоре, ми порозуміємось. Я платитиму вам п'ятнадцять карбованців на місяць, а там видно буде. Тепер я вирушаю в свою дорогу.

Він подав руку Лабановичеві, поцілував синів і, взявши дорожній чемоданчик, попрямував до кухні попрощатися з дружиною та перекинутися з нею кількома словами. Під час розмови чоловіка з директором вона сюди не заходила.

Лабанович придивлявся до своїх учнів. Вони здалися йому симпатичними хлопчиками.

— Так що ж, орлятка мої, будемо вчитися? — запитав він.

Хлопчики мовчали, а потім Юзеф тихо промовив:

— Будемо! — Він несміливо глянув на вчителя. Так само глянув на нього й Едик, і це означало, що він згодний з братом.

— А де ми будемо вчитися? — звернувся до них Лабанович.

Саме в цю мить увійшла господиня. Ще з порога вона чемно привіталася, несучи на соковитих губах приємну посмішку, властиву тільки жінкам. Лабанович підвівся, вклонився.

— А ми ось тут домовляємося, де нам, учитися, — сказав Лабанович і наблизився до господині.

Мальвіна Казимирівна приязно глянула на своїх хлопців, на Лабановича. Їй сподобалося, що вчитель домовляється з синами, яких вона дуже любила.

— Якщо пан директор не матиме нічого проти, можна вчитися і в цій кімнаті, — привітно зауважила обер-

кондукторша, віддана мати своїх дітей, добра дружина чоловікові та дбайлива господиня в домі.

— Кращої кімнати для навчання й не треба,— погодився Лабанович.

Справді кімната була світла, простора і затишна.

— Отож з вашого дозволу ми й візьмемося до навчання.

— Будь ласка! — господиня приязно кивнула головою і з тією ж доброю усмішкою покинула вчителя з учнями.

Лабанович звелів вихованцям принести книжки, зошити, які в них є, та все потрібне для навчання.

Спочатку хоч поверхово треба було ознайомитися з учнями, в якій мірі вони підготовлені.

— От, Едику,— звернувся Лабанович до старшого учня,— скажи, до скількох ти можеш рахувати?

— До тисячі й далі,— впевнено відповів Едик.

— Гаразд... Ось ти нарахував, скажімо, п'ятсот дев'яносто вісім. Як ти рахуватимеш далі?

— П'ятсот дев'яносто дев'ять, шістсот...

— Молодчина, Едик! А тепер спробуємо рахувати п'ятірками. П'ять, додати ще п'ять?..

— Десять, п'ятнадцять, двадцять.

Виявилось, що Едик може рахувати п'ятірками і десятками. Юзеф, хоч учитель його й не питав, також відповідав разом з Едиком, інколи випереджаючи його. Більше години розмовляв Лабанович з хлопчиками. Вони виявилися здібними до науки, вміли рахувати, тямили в читанні, могли написати окремі слова і простенькі речення.

Вчитель і учні не помічали, як швидко минав час. У дверях знову з'явилася Мальвіна Казимирівна. Вона несла на підносику склянку кави, а на тарілочці кілька пиріжків з м'ясом, товстеньких, пухкеньких, ще гарячих.

— Ось, будь ласка, підживіться трошки, а діти нехай пограються кілька хвилин,— лагідно сказала господиня.

— У нас, дійсно, трохи затягнувся урок, хоча це ще не справжнє навчання. Я лише знайомився з вашими дітками, наскільки вони підготовлені.

— І яке ж враження в пана директора? — з деяким занепокоєнням спитала Мальвіна Казимирівна.

— Перше, що можна сказати,— хлопчики здібні. З ними можна вести навчання з успіхом. А щодо Юзефа, то мені здається, що він може обігнати Едика.

Мальвіна Казимирівна зацвіла, як троянда: Юзеф був її улюбленим сином.

— Ну, то я не буду вам заважати,— з приємною усмішкою Мальвіна Казимирівна вийшла з кімнати.

Лабанович зараз же взявся підживлятися. Кава була солодка, пахуча, а пиріжки самі танули в роті.

«Ех, Янкю! — сказав він сам до себе. — Покуштував би ти такого пиріжка!.. Добре живуть обер-кондуктори».

Після коротенького перепочинку Лабанович дав завдання учням для самостійних вправ і домовився, в які години приходитиме до них на уроки.

Не раз згадував Лабанович свого мало не земляка Михайла Бовдія: ніхто краще не потурбувався за нього, як Бовдій. Уроки з малими Римашевськими приносили саме тільки задоволення. Вчилися вони старанно, були слухняними, уважними учнями. Щоразу, коли Лабанович приходив на уроки, хлопчики вибігали йому назустріч. Один брав учителя за одну руку, другий за другу, і так разом заходили до своєї кімнати. Мальвіна Казимирівна взяла собі за звичку щодня частувати директора пахучою кавою та смачними пиріжками. Після таких підживлень і на серці було веселіше. А сам Римашевський, проекзаменувавши потай своїх синів, був дуже задоволений.

— Ви не тільки вчите, але й виховуєте їх,— приязно сказав він Лабановичеві і вже сам з своєї доброї волі накинув ще три карбованці за навчання.

Одним словом, жити можна було. Щоправда, роботи також вистачало. Редактори запропонували Лабановичу вести в газеті відділ про Державну думу. З усіх промов депутатів Думи він відбирав усе найбільш значне і найпрогресивніше і тільки так собі, між іншим, згадував про вступи правих і реакційних депутатів, щоб не впадала в вічі царським чиновникам тенденційність газети. Час від часу треба було також давати й свою оцінку промовам різних маркових та подібних їм «истинно русских» зубрів. З своєю працею Лабанович справлявся. За це редактори платили за обіди в матері Стася Гуляшека. І життя сяк-так наладилось. У веселу хвилину Лабанович складав пісні про те, як безпритульна голода зруйнує царський трон, скине царя, а з його позолоченої порфіри шитиме собі штани.

Та нема нічого вічного під ясним місяцем. Не гадав Лабанович, що його віленському добробуту приїде

несподіваний кінець. Однієї ночі, коли місто втихомирилось, а Лабанович спав смачним сном у своїх «ночвах» і бачив сни, зненацька пролунав грюкіт у двері редакції. Лабанович прокинувся, прислухався, в двері загупали ще дужче. Не було сумніву, що кулак був здоровенний і досвідчений щодо грюкання в двері пізньої нічної пори.

Лабанович натягнув штани, накинув на плечі піджак і під барабанний бій кулака босоніж наблизився до дверей.

— Хто там? — тихим голосом запитав Лабанович.

— Відчиняй! — почувся владний голос з-за дверей.

— Я ж не знаю, кому відчиняти, — може, ви якісь грабіжники.

— Відчиняй, кажуть тобі!.. Не грабіжники, а поліція!

У голові Лабановича промайнула думка: «Що краше — грабіжники чи поліція?» Він відімкнув двері, а сам відійшов убік. Поріг переступив жандармський вахмістр з ліхтарем у руках, за ним трое городовиків, чоловік у цивільному та жандармський ротмістр. Він навів ліхтар в обличчя Лабановича.

— Ти що тут робиш? — грізно запитав ротмістр.

— Служу, — відповів Лабанович.

— Паспорт є?

Лабанович показав. Ротмістр погортав паспорт, а тоді глянув на Лабановича. І вже трохи людяніше промовив:

— Де ваші речі?

Лабанович розчинив свій убогий чемоданчик, де лежала запасна пара білизни, легенькі шкарпетки, кілька листів і списаних аркушів паперу. Жандармський ротмістр усе це передивився, вахмістр з городовиками понишпорили в редакції. Нічого не знайшли. Ротмістр зібрав листи, списані аркуші паперу, кілька рукописних віршів. Усе це він записав у протокол. Коли обшук було закінчено, ротмістр суворо сказав Лабановичеві:

— Якщо в триденний термін не виїдете самі, то вас арештую і відішлю по етапу на місце вашого проживання.

Ротмістр обернувся і попрямував до дверей. За ним рушила і вся його капела.

Прийшли, понюхали, погавкали й зникли... Добре, що хоч так обійшлося. А все ж таки клопоту наробили чимало.

Заснути Лабанович уже не зміг. Думалося про новий етап життя і нову програму діяльності. Несподіваний візит жандармів і городовиків зруйнував усі плани. Три дні! За цей час треба ліквідувати всі справи. По-перше, повідомити обер-кондуктора, щоб він шукав своїм синам нового директора, та попрощатися з його домом. По-друге, зайти до редакторів. Може, вони чим-небудь допоможуть. Але сподіватися на їхню підтримку — марна справа. Мав рацію Бовдій, коли казав, що до Кракова земляк його поїде тоді, коли вкусить себе за лікоть. То нехай хоч уклін передадуть своєму Кракову. Інші думки вертілися в голові: як зробити, щоб знову повернутися до Вільни? І раптом несподівано вирішив: використати орган віленського генерал-губернатора «Виленский вестник» і за його допомогою відхилити перешкоди, що постали на шляху. А для цього треба відвідати редакцію, та й не з порожніми руками. Лабанович сів до столу і почав писати невеличке оповідання, досить помірковане, не було в ньому революційності, але не мало воно нічого спільного з чорносотенством. О десятій годині ранку працю було закінчено. Оповідання сподобалось авторові, він підписав: «Іван Торба».

Захопивши рукопис, Лабанович подався до редакції «Виленского вестника», яка містилася в розкішному будинку. Приміщення було просторе й пишно обставлене.

Редактора ще не було. Лабановича прийняв секретар редакції, молодий, білявий, прилизаний чоловік.

— Сідайте! — показав він на стілець і допитливо глянув на відвідувача.

— Прошу пробачити мені за ранній візит, — сказав шанобливо Лабанович. — Я їду в провінцію. Мені хочеться бути кореспондентом і загалом співробітником вашої газети. Для початку я приніс вам невеличке оповідання.

Секретар узяв рукопис, передивився його, глянув на підпис.

— Це ваше справжнє прізвище? — запитав секретар.

— Ні, це мій псевдонім.

— Здорово звучить,— усміхнувся секретар і додав: — Ваше оповіданнячко мені подобається. В черговому номері газети буде вміщене. Тільки напишіть ваше справжнє прізвище й адресу. Ще чим може бути корисним?

Зрадільй Лабанович промовив:

— Мені хотілося б мати якийсь документ, наприклад, кореспондентське посвідчення, в якому зазначалося б, що я співробітник або кореспондент «Виленського вестника». Це допомогло б мені бути більш дійовим співробітником газети.

— Це можна,— погодився секретар.

Хвилини за п'ять Лабанович мав на руках акуратно написане на добротному твердому папері, з чіткою печаткою, кореспондентське посвідчення від «Виленського вестника». Ця удача окришила Лабановича, але він сам ще не збагнув у повній мірі її значення.

Редактори прикинулися засмученими вимушеним від'їздом Лабановича. Вони похитали головами, висловили чимало співчуттів.

— А коли б замість виїзду на місце проживання взяти та махнути до Кракова? — з прихованим глузуванням запитав Лабанович у Стефана й Власюка.

Стефан винувато потупив очі, а Власюк одвів їх убік. Стефан промовив:

— Час ще не настав.

Помовчавши, він додав, поклавши руку Лабановичеві на плече:

— Не втрачайте надії!

Власюк повернувся обличчям до Лабановича і дав таку пораду:

— Ось що, дядьку Андрію, зайдіть у Мінську до адвоката Семипалова. Він своя людина і зможе порадити вам щось добре. На те ж він і адвокат... Що?

Власюка підтримав і Стефан. Вони дали Лабановичеві листа на ім'я адвоката.

— Коли ж ви гадаєте виїхати з Вільни? — поцікавився Стефан.

— Чим швидше, тим краще. Може, навіть сьогодні ввечері. Дочекатися того, щоб жандарми повезли як арештанта, не дуже приємна річ... А зрештою, можливо, таким способом добиратися додому вигідніше: дорога нічого не коштуватиме,— промовив Лабанович з гіркою усмішкою.

— На дорогу ми вам дещо прикинемо,— заспокоїв Лабановича Стефан.

Лабанович навіть не поділився з редакторами своєю вдачею. Навіщо? Він твердо вирішив виїхати з Вільни цього ж дня. Збори невеликі. Зайти до обер-кондуктора, розповісти про все і попрощатися часу вистачить.

Господар і доброзичлива Мальвіна Казимирівна щиро пожалкували, що їхні діти застаються без директора. Та й самі учні були засмучені — вони звикли до свого вчителя. Обер-кондуктор сумлінно розрахувався з Лабановичем з накидкою трьох карбованців на п'ятнадцять. А на прощання сказав:

— Якби їхали Поліською залізницею, то до Барановичів я завіз би вас безкоштовно.

Лабанович подякував, їхати на Барановичі йому було не з руки.

Прощався він також і з Стасем Гуляшеком. Потім зайшов у свій закуток, де стояли «ночви», зупинився біля них. «Ех, ночви мої, ночви! — говорив у думці Лабанович. — Пестили ви мої мрії про Краків, але їм не судилося здійснитися». Він узяв свій чемоданчик і пішки подався на вокзал.

Поїзд з Вільни до Мінська йшов не більше шести годин. На сході сонця Лабанович прибув у Мінськ. Посушлива та не в пору холодна погода змінилася теплими ночами й гарячими днями. З вокзалу, по дорозі до міста, Лабанович зайшов до колишнього друга Болотича, з яким він товаришував у семінарії і який був тепер учителем у школі для сліпих. Болотич дотримувався старих правил поведінки, з дороги благонадійної людини не збочував і революції не співчував, але старого приятеля зустрів люб'язно, хоч і посміювався з його невдалої участі в революції.

— Ти, брат, не спіши сміятися,— сказав Лабанович. — А ось що ти скажеш про це? — Він дістав з кишені кореспондентське посвідчення, а потім перевів очі на приятеля.

— Виходить, передумав і над кралою поставив хрест? — запитав баском трохи здивований Болотич.

— Ні, брат: хрест думаю поставити над дурнями, але про це ще рано говорити,— зауважив Лабанович.

Болотич ніби трохи збентежився: на що натякає приятель?

— Як розуміти твої слова? — запитав він Лабановича.

— Коли б з нами був Янка Тукала, то він відповів би тобі яким-небудь афоризмом.

Болотич розгубився ще більше:

— Нічого не розумію. Який афоризм виголосив би він?

Лабанович розвів руками:

— Хід його думок відгадати не так-то легко. Він міг би сказати щось на зразок загадки біблійного Самсона, наприклад: «Від поїдаючого вийшло те, що можна їсти, а від дужого утворилося солодке».

Тепер Болотич розвів руками:

— Напускаєш ти на мене якогось туману: чим далі в ліс, тим більше дров. Одне можна сказати,— посміхнувся Болотич,— ти — той заець, за яким ганяються гончаки, і ти петляєш, щоб збити їх з пантелику.

— От-от! — підхопив Лабанович.— Нарешті й ти можеш напасти на слід.

Вони трохи посміялись.

— А що гадаєш робити зараз?

— Сказати тобі правду, і сам не знаю. Жандарми вигнали мене з Вільни, бо я під наглядом поліції. Дозволу на право жити у Вільні не маю. А там у мене були деякі заробітки.

— Так ти оце з Вільни?

— Звідти, брат!

— А звідси куди рушиш?

Лабанович подивився на нього:

— А що, коли ти даси притулок мені в своєму домі?

Болотич глянув на Лабановича:

— Що ж? День-два поживи в мене.

— А от скажи ти мені правду. Коли б я не був волоцюгою-вигнанцем, а поважним чиновником з окладом тисячу карбованців, тоді на скільки днів ти дав би мені притулок?

— Одерж спочатку тисячний оклад, а тоді питай... Знаєш, Андрію, що: я дав би тобі притулок і на довше, але чи відомо тобі, що пишуть про вас, про таких, як ти, в «Минском голосе»?

— Це в тій газеті, де редактором чорносотенець і зрадник батьківщини Шмідт?

— Я не знаю, хто він такий, тільки знаю, що він — редактор «Минского голоса» і написав у газеті ось що.

Болотич взяв зі столу, де всі папірці лежали кожний на своєму місці і був взірцевий порядок, номер газети

«Минський голос» і показав замітку, в якій учасників учительських зборів у Микутичах шельмували на всі лади.

Лабанович нашвидку проглянув цю замітку і запитав приятеля:

— Можеш дати мені цю газету?

— Для тебе я й беріг її,— відповів Болотич.

XXV

Підкріпившись у приятеля, Лабанович подався в місто: йому треба було знайти адвоката Семипалова та передати листа від редакторів. Адвоката дома не було: він поїхав невідомо на який час на південь України. Таким чином надії на Семипалова відпадали. Та й що він міг сказати і яку дати раду? Напевно, порадив би їхати на місце проживання і в місцевого поліцейського начальства просити дозволу жити й працювати у Вільні. «Та я й без попа знаю, що в неділю свято»,— згадав Лабанович стару приказку.

Він повертався назад. У скверику навпроти архієрейського будинку вибрав найзатишніше місце, сів на лаві й витягнув з кишені «Минський голос», в якому була вміщена зла замітка про народних учителів під назвою: «Без розуму й сумління». Прочитав і задумався. І тут йому прийшло в голову — зайти до редактора «Минського голоса», до чорносотенця Шмідта і в зв'язку з заміткою поговорити з ним у тому плані, в якому вони з Янкою Тукалою проводили репетицію допиту. Спочатку ця думка здалась йому недоречною, але чим більше розмірковував, тим глибше вона захоплювала його. І справді: що він втрачає? Коли редактор навіть не захоче розмовляти з ним — то невелике лихо! Про Шмідта ходили балачки, що раніше він був флотським офіцером, вкрав плани Кронштадтської фортеці й передав їх німецькій розвідці. Йому дали за це десять років каторжних робіт, але цар Микола Другий скасував покарання і повернув редакторові громадянські права. А тепер він — найвідданіша «істинно руська» людина. Лабанович остаточно переконався в своєму намірі піти до Шмідта. Хоч подивитися, що це за чоловік і спробувати завести розмову про вигнаних учителів, яких ошельмувала газета.

У приймальні редактора «Минського голоса» сиділо двоє чоловіків: піп і якийсь зубожілий чиновник. Попа зараз же запросили до кабінету. За кілька хвилин він вийшов звідти в доброму настрої. Він кивнув чиновникові, подаючи йому знак іти разом. Лабанович почув уже від дверей попові слова, сказані чиновникові:

— Скажу тобі, чоловіче, голова!

Вони зникли.

— Як доповісти про вас панові редактору? — звернувся до Лабановича прислужник з рудою борідкою, чоловік без усякої форми і нецікавий з вигляду.

— Скажіть — кореспондент «Виленського вестника», газети віленського генерал-губернатора, — поважно промовив Лабанович.

Прислужник з повагою глянув на відвідувача і навіть уклонився. Лабанович сам для себе зазначив: «Ключе!»

Чоловік з рудою борідкою тихенько шаснув у двері редакторського кабінету і зразу ж повернувся.

— Будь ласка! — показав він головою на двері.

У просторому кріслі за столом, засланим зеленим сукном, сидів редактор, без піджака. Це був невисокий, кремезний чоловік з широким обличчям, з пронизливими вицвілими очима, з кучмою посивілого волосся. На ньому була російська сорочка з розстебнутим коміром, з якого випиналася товста, як у вола, шия. На привітання Лабановича він тільки злегка поворухнувся в своєму кріслі.

— Чим можу бути для вас корисним? — досить суворо запитав він.

— Я хочу поговорити з вами, пане редакторе, не тільки про свою справу, але й про справу своїх колег, учителів.

Редактор трохи ширше розкрив очі, але мовчав, приготувавшись слухати далі. Лабанович зробив невелику паузу.

— Я слухаю вас, — уже нетерпляче промовив редактор.

Лабанович витягнув з бокової кишені охайно складений номер «Минського голоса», і, розгорнувши його, знайшов замітку «Без розуму й сумління», і показав на неї редакторові:

— Я, пане редактор, і є один з тих, що в замітці вашої газети значаться під таким титулом.

Редактор взяв з рук Лабановича номер газети, глянув на замітку. Обличчя його зразу змінилося. У вицвілих очах спалахнув злий вогник.

— То чого вам треба? — сердито сказав редактор, ніби перед ним була не людина, а якась отруйна гадюка.

— Якщо людину незаслужено обливають поміями, — спокійно, з відтінком гіркоти в голосі промовив Лабанович, — то зовсім природно, пане редактор, що ця людина хоче очиститися від такого бруду.

Редактора, здалося Лабановичеві, зачепили ці слова. — Я не розумію вас, — сказав він.

— Річ ось у чому, пане редактор: те, що пишеться про нас у вашій газеті, і в найменшій мірі не відповідає дійсності.

Редактор здивовано подивився на Лабановича.

— Як же це так? Але були ж у вас недозволені, законом заборонені збори? Навіть і ухвалу написали ви! — заперечив редактор.

Лабанович глянув редакторові в очі.

— Жаль, що пристав, якому, звичайно, хотілося вислужитись, забрав одну тільки так звану ухвалу. Але чому він не потурбувався додати до неї півтора десятка порожніх пляшок від горілки? Тоді стало б зрозумілим, як і звідки могла виникнути ця ухвала.

Редактор недовіжливо похитав головою.

— Чим же пояснити той факт, що в одному селі зібралося понад два десятка вчителів?

— У цьому селі, пане редактор, їх більше тридцяти. Таке вже наше село Микутичі: закінчив учительську семінарію один і показав дорогу десятком.

Як не намагався редактор впіймати Лабановича, це ніяк йому не вдавалось. Усе, що говорив Лабанович, виходило правдивим і природним. Тоді редактор спробував повести атаку з іншого боку.

— Скажіть, ви навмисне прийшли до мене, щоб спростувати висунуті проти вас обвинувачення? — поставив він питання руба.

— Повірте, пане редактор: я прийшов до вас зовсім випадково. Скажу вам правду: я їду, і не по своїй волі, з Вільни. Там я мав деякий заробіток — готував дітей одного залізничника. Та позавчора мені жандармський ротмістр категорично заявив, щоб я покинув місто, коли не хочу бути висланим по етапу. Також я давав

зрідка деякі матеріали до органу віленського генерал-губернатора, до газети «Виленский вестник».

Лабанович помітив, що на столі редактора якраз лежала ця газета. На підтвердження того, що було сказано, він витягнув свій «талісман» — охайно і красиво написане кореспондентське посвідчення. На очах у Лабановича з редактором відбулася переміна: з суворого він став лагідним. Іншим тоном він заговорив, підвівши на Лабановича вицвілі очі:

— Так от. Про все те, що ви розповіли мені про вчительські збори, напишіть до «Минского гoлoca», напишіть так, як було в дійсності. Я поміщу це в газеті... Гадаю, юначе, що це піде на користь і вам, і вашим колегам. Я...— дещо пихато зауважив редактор, але перебував свою фразу без «я».— До «Минского гoлoca» прислухаються і зважають на нього і його превосходительство мінський губернатор, і його превелебність єпископ мінський і туровський, і всі високі чиновники губернії.

Лабанович помітив схильність редактора до самовихваляння і вирішив скористатися цим.

— Пане редактор! Мені довелося читати маловідомого письменника Лейкіна. Один з його героїв на банкеті сказав: «Любили правду мы сызмальства и награждены за это от начальства». Я хочу сказати, що й ваша любов до правди начальством помічена.

Редактор солодко усміхнувся. Було видно, що ці слова припали йому до смаку. А коли Лабанович подякував за гуманний прийом, редактор підвівся зі свого широкого крісла і міцно потиснув руку відвідувачеві:

— Отже, чекаю вашої статейки.

Коли Лабанович ішов з «Минского гoлoca», йому здавалося, що в нього за плечима виросли крила. Без допомоги Лісковського і Власюка, без адвоката Семипалова він сам зумів зробити корисну справу собі й товаришам. Не затримуючись ніде, він чимдуж подався до дому Болотича: там він думав написати статейку.

На цей час Болотич, упоравшись зі своїми справами, сидів у кабінеті, давав лад на письмовому столі, хоч цей лад був і без того на належній висоті. Коли Лабанович увійшов, Болотич зразу помітив радісний, збуджений настрій свого друга.

— Ну як, Андрію? «С победой, Гришка, поздравляю и с расцарапанной щекой»? — спитав він.

— Ось що, Болотимус-Болотич. Дай мені кілька аркушів паперу, і ти побачиш, що я на них напишу, куди і для кого.

Болотич щиро й весело сміявся, вислухавши розповідь Лабановича про розмову з редактором і про наслідки зустрічі.

— Це називається — обдурити горобця на полові, — жартівливо зауважив Болотич. Він витягнув зі столу з десяток аркушів доброго, гладенького паперу. — Пиши скільки влізе, — не переставав жартувати Болотич.

Лабанович вибрав спокійний куточок у квартирі й сів за роботу.

XXVI

Стаття Лабановича під назвою «Як воно було» була надрукована через день у «Минском голосе» за підписом «Кудесник». Коли Болотич прочитав її, то широко розплющив очі і якусь мить дивився мовчки на приятеля.

— От і спробуй збагнути, де правда, а де хитра вигадка! — захоплено сказав він.

— Між правдою та вигадкою, подібною до правди, важко, мій друже, провести межу, — зауважив Лабанович. — Канву ж для них дає саме життя.

— Загадково говориш, брате мій. Не випивши чарки доброї наливки, нічого не второпаєш.

Сказавши так, Болотич подався до свого досить гарного і навіть розкішного буфетика, дістав чималу пляшку й поставив на стіл.

— Оце, брате мій, на зразок польської старки. Довгенько я беріг її для урочистого випадку.

— Цим самим, любий мій Болотимусе, ти доводиш, що ти мій справжній друг, яким був і в семінарії.

Наливаючи наливку в чарки, Болотич серйозним тоном зауважив:

— А знаєш, Лабуню, ця стаття зробить якщо не переверот, так повний розгартіяш у головах судових чиновників, а також і в поліцейських, бо «Минский голос» — це їхній символ віри.

— Що ж? — весело озвався Лабанович, піднявши чарку. — Дай боже нашому теляті вовка з'їсти!

Ввечері, сердечно попрощавшись з Болотичем, Лабанович рушив на вокзал. Він захопив з собою кілька примірників «Минского голоса», в якому була надрукована його стаття. Сидячи у вагоні, він думав про те, як зди-

вуються друзі, звільнені з учительських посад, коли раптом почують про «Кудесника». Нікому й на думку не спаде, що це написав він, Лабанович. Йому було весело і разом з тим смішно. Він думав насамперед про свого приятеля Янку Тукалу, думав, як би краще розповісти йому про свої пригоди.

У Стовбуни поїзд прибував об одинадцятій годині ранку. Щоб не розминутися з Янкою, Лабанович вирішив зайти на його попередню квартиру. Від вокзалу до містечка було з півверсти. Як же здивувались і зраділи друзі, коли, завдяки щасливій випадковості, зустрілися на дорозі, там, де вона сходилася з поворотом на вокзал! Вони кинулись один до одного.

— Янку!

— Андрію!

Друзі міцно потиснули один одному руки й поцілувались.

— Як же ти так несподівано опинився тут? Де ти взявся? — питав з радісним здивуванням Янка.

— Час мого подорожування ніким не злічений, а дороги мої тільки богом та жандармами зміряні, — урочисто відповів Андрій.

— Ти говориш, немов якийсь стародавній пророк, — засміявся Янка з передчуттям важливих новин, про які повинен розповісти приятель.

Андрій запитав:

— Ти ж куди мандруєш?

— Не сам я мандрую: мої ноги чорти носять, — у тон приятелеві відповів Янка. — Зібрався до Мінська, але коли побачив тебе, то чорти від мене відступилися — до біса Мінськ!

— Добре сказано!.. Знаєш, Янку: я весь час думав, як би не розминутися нам. А ми взяли та й зустрілись!

— «Кого щастя не мине, той і в личаках танцювать піде», — приказкою підтвердив Янка. — Викладай, брат, про твій ніким не злічений час.

Лабанович обвів поглядом навколо і тихо промовив:

— Кожному овочу своя пора. Своя пора ягоді і своя пора боровику... Слухай, Янку: давай заскочимо до містечка, візьмемо на дорогу того, що звеселяє серце людині. Підемо подалі від вулиць і хат і там, у затишному місці, відкриємо наші душі і дамо волю нашим словам.

— Ось що означає побувати в редакції! Відразу видно, що людина набралася розуму! І дурнем буде той, хто стане проти цього заперечувати.

Приятелі попрямували в шинок до тітки Гені за підкріпленням. На першому затишному місці над Німаном вони зупинились.

— Ось тут ми й розкриєм уста наші,— сказав Лабанович.— Сідай, брат Янку!

Вони сіли на зеленій травичці за пишним кущем верболозу, що розкинув тонкі, гнучкі віти над самим Німаном. Зачеплена лугова м'ята розлила навколо гострий запах. Унизу, під урвистим берегом, невпинно гнала річка прозорі хвилі, ніби живе срібло.

— Що скажеш, Янку, хороше, затишно, спокійно тут! — сказав, озираючись навколо, Лабанович.

— Що хороше, то хороше, але не це я сподівався почути від тебе,— зауважив Янка.— Виходить, з великої хмари та малий дощ.

Андрій засміявся.

— Знаєш, брат, я все думав: як почати розповідь при зустрічі з тобою про все, що сталося за цей час. І ніби не знаходжу такого початку, який задовольнив би і тебе, й мене.

— Тоді відкорковуй пляшку, може, вона розв'яже тобі язик,— рішуче сказав Янка і додав: — Чує мое серце, що скажеш щось цікаве.

Лабанович витягнув з кишені пляшку, загорнуті в папір шматок ковбаси та хліб. Янка, чекаючи, не зводив очей з приятеля. Андрій промовив:

— Поки я буду накривати на стіл і поратися біля нього, ти прочитай ось цю замітку.

В руках у Янки опинився «Минський голос». Він так і вп'явся очима в статтю. Лабанович краєм ковбасу і крадькома стежив за приятелем. А Янка, читаючи, мінився на обличчі, збивався, перескакував, кілька разів повертався до початку статті, дивився на підпис, на назву. Нарешті протер очі і довгим поглядом подивився на Андрія.

— Що скажеш, Янку, на це? — спитав Лабанович.

— Братики мої! Матухни і татухни! — мало не божевіль Янка.— Чи добачають мої очі? Чи не осліп я? Чи не дідько водить мене по лугу? — Янка весело перехрестився.— Що ж це означає? — розвів руками він і раптом рвонувся до пляшки.— Випити, випити за того доб-

рого чоловіка, що подав голос за безпритульних «недогарків» у «Минском голосе»!

— Випити! — підтримав приятеля Андрій. — А от про чарку ми й забули. З чого будемо пити?

— Як — з чого? Обійдемося без вірьовки, — була б лиш коровка!

Янка передав пляшку Андрієві:

— Горілка твоя і новина твоя! Причащайся, отче Андрію! Хильни! З горла в горло!

Андрій вибив з пляшки корок:

— Так що, брат Янку, возрадуємося і возвеселимося. Нехай відступиться від нас лихо, а добро почате нехай добром і закінчиться. Будь здоров!

Горілка забулькала в горлі Лабановича за частоколом зубів. Добру чарку влив він у рот, проковтнув.

— Стільки ж, брат, візьми й ти, — передав він пляшку Янці і позначив нігтем на склі, скільки тому належало випити.

Янка взяв пляшку, глянув у бік Панямоні й Стовбунів, потім повернувся обличчям до Микутичів, звів очі на Дем'янів Гудз:

— Слухайте, ви, містечка й села, і ти, Дем'янів Гудз, і ви, дороги, якими ходили ми, ходимо і будемо ходити! Здорові будьте! Будь здоров і ти, чоловіче добрий, що закинув за нас добре слівце в «Минском голосе»! Нехай тобі легко ікнеться в цю мить!.. І ти, Нейгертове, будь здорове!

Лабанович усміхнувся. Янка хильнув у два заходи свою порцію, крекнув, обтер губи, почухав ніс і промовив:

— Мабуть, ще вип'ємо!

— Та горілка ще є, — потряс Лабанович пляшкою. — Давай закуsiamo!

Янка подивився на пляшку, прикинув на око, чи стільки він випив, як було позначено, і заявив:

— Трошки перебрав!.. Знаєш, вдача в мене вже така: при роботі не добираю міри, при випивці — перебираю!

— Ну, ти вже трохи наговорюєш на себе, Янку.

— Наговорюю, бо мені весело і горілка починає шумувати.

Друзі сиділи над річкою, під кущем, закушували, жартували, прикладалися до пляшки. А коли осушили її, Янка дав повну волю своїм почуттям.

— Чи є в світі такий вельможа, якому я позаздрив би сьогодні! Чи є такий замок або палац, на які поміняв би я цей куц над Німаном! Нічого подібного нема! — Янка енергійно махнув рукою.

— Звідкіля ж у тебе таке щастя?

— З двох джерел: одне — стаття, а друге — ось ця пляшечка, на жаль, порожня.

— Порожню пляшку можна зробити повною. Але як же ти ставишся до «Кудесника»? Яке, на твою думку, його значення для нас?

— Та це, брат, дощ у велику посуху!.. — вигукнув Янка. — Ти ось поглянь на луг, на горби: спалило їх сонце з весни. А прийшли дощі, вони почали оживати. Мабуть, стався й для нас якийсь сприятливий поворот.

— Отак приблизно міркує й Костик Болотич. Він навіть більше сказав: «Минский голос» для поліцейських, для попів і чиновників те саме що символ віри для правовірних християн.

— Браво! — гукнув Янка.

— Знаєш, Янку, — повернув розмову на інше Андрій, — якщо на те пішло, то підскоч до Моні — він зараз же тут, за мостом, — і візьми ще восьмушку, тоді я розкажу тобі, як з'явився «Кудесник» у чорносотенній газеті і хто такий він сам.

— На край світу побіжу заради цього!

Лабанович хотів дати гроші.

— Моя копійка також не шербата, — одвів руку приятеля Янка і помчав до Моні.

Під тим самим кущем верболозу розповів Лабанович приятелеві про всі свої пригоди — про вигнання з Вільни, про візит до редактора «Минского голоса» і про наслідки цих відвідин.

— Я знаю, мій друже Янку, — сказав наприкінці Андрій. — Правда, прикрита ряднинкою, цікавіша за голу правду. І мені здається, що ти навіть розчарований історією з «Кудесником». Та наша репетиція не пропала марно.

Янка промовив у захваті:

— «Кудесник», а ти — хитрий старий!

Андрій і Янка оселилися на деякий час у стодолі дядька Мартина. Стодола була простора, і щоб закласти її до самого верху збіжжям і сіном, то стало б цього добра на три таких господарства. В засіку лежала досить велика купа торішньої соломи, поточеної мйшами. Там, прославши рядна та накрившись домотканою ковдрою, друзі спали міцним селянським сном.

Стодоли навмисне будували так, щоб мало вільний доступ повітря знадвору, а тому в них, звичайно, було багато щілин: і над широкими ворітьми та вздовж усієї стріхи. З обох боків у щитку були навіть парні віконця без скла, крізь які залітали й вилітали ластівки: вони дуже люблять гніздитися по стодолах. Треба все-таки зауважити, що ці щілини в стодолах залишали з таким розрахунком, щоб не затікав дощ, а взимку вітер не намітав снігу.

Сходило сонце. Пробуджувався ясний літній ранок. Тисячі щілинок і дірочок спалахували на сонці, і вся стодола наливалася блискучими потоками світла, палала, жила і сяяла в золотому промінні.

— Дідька лисого щось подібне бачив коли-небудь цар, — сказав, прокинувшись, Янка і замилювався стрічками яскравих променів, в яких метушилися мільярди порошинок. — Ти чуєш, що я тобі кажу? — запитав він, не почувши відповіді приятеля.

Андрій же дививсь, як над гніздами тріпотіли легенькими крильцями в'юнкі ластівочки і так лагідно щебетали.

— А знаєш, Янку, я ніколи ще не бачив, щоб ластівочки билися між собою, — зауважив він, не звернувши уваги на слова друга: він навіть не чув їх.

— Славні пташенці! — підхопив Янка. — Коли вони почнуть щебетати над гніздечком, то я пригадую молодичь, які зберуться часом з відрами біля криниці і на всі голоси розливаються, бо це вже в їх така потреба.

До стодоли долинали і щоденні пісні сільської праці, і відгомін трудового селянського дня. Кілька разів грюкнули двері в хаті та рипнули в хліві — це мати пішла доїти корову. Згодом зарипів журавель над колодязем. Ще трохи пізніше загрюкав сікач у кориті — готували сніданок свиням. Потім почувся незадоволений голос Юзика, меншого Андрієвого брата: він вигонив напашу

худобу, ну й не доспав, був сердитий і свою злість зганяв на коровах. Дядько Мартин зупинив Юзика теж сердитим окриком:

— Чого ти хльоскаєш гарапником корову? Що вона тобі зробила? Ось я візьму та цим гарапником потягну по твоїй спині.

Юзик мовчав, поки обійстя не залишилося позаду, а тоді огризнувся:

— Не дістанеш: руки короткі! А гарапник — ось він, у моїх руках.

— Гляди, Дзюбок, щоб він не опинився в моїх!

Дядько Мартин сидів на колоді й клепав косу. Одноманітний стукіт молотка по залізній бабці, ввігнаній у колодку, вторував ранковим звукам, що розносилися по повітр'ї. До всіх попередніх звуків зараз приєднався спів горластого півня.

Лабанович згадав, яка зараз гаряча пора: дядько Мартин ладнав косу — наближався час косовиці. Треба було поспішати, бо коли русинівці скосять свої смужки, то вони відразу й коней пустять на покоси. А зостануться там дві смужки дядькової сіножаті, то їх випасуть, витопчуть коні. Сумління Лабановича говорило, що треба допомогти Мартинові.

Друзі мовчки лежали. Кожний думав своє. І раптом Лабанович порушив мовчанку:

— Знаєш, Янку, який афоризм скажу я тобі?

— Ану! — пожвавішав Янка, ніби опам'ятавшись.

— Усьому на світі є кінець, — урочисто промовив Андрій.

— Це правда, як правда і те, що коли чоловік голодний, то він хоче попоїсти, — підпустив «жука» Янка.

— А коли правда, то годі нам лежати. Давай вставати!

— Вставання не варте такого афоризму, — все ще жартував Янка, проте виліз з-під ковдри і сів на соломі, сказавши: — І добре ж, брат, спати тут! Не спиш, а божественний напій споживаєш.

— Стодола — це найкраща в світі дача, рай, який і не снівсь Адамові й Єві.

Друзі швидко одяглися і пішли вмиватися до Німану. На стежці, що була протоптана біля стодоли і вела до річки, друзі зупинились і привіталися з дядьком Мартином. Він зсунув з чола на потилицю варшавського кашкета. Колись Мартин носив його у святкові дні. Те-

пер той зносився, втратив попередній панський форс, колір і форму, але навіть і в такому вигляді нагадував картузи, які носили фільварківці.

— Ну, як спочивали? — запитав дядько приятелів і висякався праворуч і ліворуч, заткнувши кулаком спочатку одну ніздрю, а потім другу.

— Спали, як пшеницю продавши, — озвався Янка.

Андрій спитав:

— Чи є в дядька запасні коси?

— Чому ж нема? Є, і не одна.

— Отож наладнайте їх гарненько: підемо разом косить. А русинівці нехай намотують собі на вус: якщо дуже наляжуть на косіння, то щоб не стали в них п'яти підтяти, — сказав жартома Андрій.

Дядько Мартин засміявся. Він любив Андрія і як небожа, і як доброго косаря. Він знав, що з таким помічником у хвості не залишишся.

Вдосвіта наступного дня дядько Мартин з Андрієм, побравши коси та захопивши молоток і бабку, пішли косити в Йолаве. Янка з Якубом повинні були принести їм туди сніданок і взяти з собою граблі: роботи вистачить на всіх.

Андрій змалечку любив Йолаве. Там було багато таких могутніх дубів, що вчотирьох ледь-ледь можна обхопити стовбур. Дуби стояли переважно над річкою, їх вершини чорніли від лелечих гнізд. У глибині лугу росла густа ліщина, а Німан так гарно звивавсь, утворюючи такі луки, що ними не можна було не замилюватися.

У Йолавому був дуже добрий луг, особливо ближче до Німану. Сіножаті і земля, на якій була садиба дядька Мартина, належала князеві Радзівіллү. Її спочатку орендував Мойша Перець, який тримав у Микутичах корчму. Коли Вітте запровадив монополію на горілку, Мойша ліквідував усі свої діла і перебрався до Панямоні, а панську землю став орендувати дядько Мартин.

Від хутірця дядька Мартина до Йолавого лічилося чотири версти. Наші косарі прийшли на луку, коли з-за лісу ледь-ледь показалося сонце. Дядько Мартин не переводив марно часу. Він вбив у землю косу, почепив на кульку торбу, де був молоток і бабка, а сам пішов перевіряти межі своєї смужки сіножаті. Обдивився, чи на своєму місці стояли палі, а потім дрібними кроками пішов від палі до палі, втоптуючи борозенку, щоб під час

косіння не зробити перекосу. В людей було так мало сіножаті, що вони билися за кожну п'ядь.

Дядько Мартин і Андрій вирішили почать косити від лису, з низини, де луг був витоптаний худобою, сліди від якої залишилися надовго. В улоговині де-не-де було мокро, та зате й трава росла м'яка, хоч і негарна. Дядько Мартин провів борозенку аж до половини довгої і неширокої смуги. Цю смугу поділили на дві частини. Мартин узяв собі гіршу ділянку. Намантачили коси. Перш ніж замахнутися косою, дядько, не скидаючи кашкета, перехрестивсь і промовив: «Господи, благослови!» Андрій за цей час управився вже кілька разів спритно махнути косою.

Трава була молода, ранкова роса зробила її вогкою і м'якою. Добре виклепані й налагоджені коси тільки посвистували. Трава легко піддавалася і покірно лягала рівними покосами.

Косарі хоч і були далеченько один від одного, проте налягали добре. Сонце підбилося угору і почало припикати. Поскидали картузи. На лобах повиступав піт. Поскидали й сорочки. Обидва були мокрі від поту, але ні один з них не поступався другому. Вже залишилися самі тільки клаптики нескошеної сіножаті, коли Андрій, мантачачи косу, помітив Янку, а з ним і Якуба. Вдивлятися довго не було коли, бо дядько Мартин уже докошував свою ділянку. Одначе Андрій встиг побачити над головою в Янки сітку-топтуху, ніби шолом стародавнього богатиря, і глечик у руці; напевно, з кисляком — дядько Мартин любив його. Якуб ніс на плечах двоє грабель, а в руці добру торбу з лигоминою, як називали плотогони харчі. Андрій і сам не знав, чого йому раптом стало весело.

Хвилини за десять гребці підійшли до дядька Мартина.

— Оце саме вчасно нагодилися. Молодці, хлопці!

Мартин подався разом з хлопцями до Андрія, який добивав останній покіс. Дядько весело сказав:

— Коси, коса, поки роса, роса — додолу, косар — додому!

Всією громадою, косарі й гребці, подалися під дуб на березі Німану.

— От добре, що взяли з собою топтуху! Дай боже здоров'я тому, в чю голову прийшла така чудова думка, — озвався Андрій.

— Це Якуб розпорядився, — сказав Янка.

— Якуб — золото, а не хлопець! — відповів Андрій.
Дядько Мартин додав:

— Ви ще не знаєте, що за голова на Якубових плечах.

Мартин і сам був радий, що Якуб догадався захопити топтуху.

XXVIII

Для Якуба найвеселішою і найрадіснішою порою року була пора сінокосу. Та й де стільки простору для твоєї життєрадісності, для твоєї спритності, для твоїх забав, як не на косовиці! І сказати б, то й робота на лузі нетяжка. Чого варті пахучі хвилі скошеної та прив'ялої трави! Та не лише забавами захоплювався малий Якуб: чого тільки не побачиш на сіножаті! Робота захоплює тебе всього, з голови до п'ят.

Якуб пильно придивлявся, як спритно володіє косою дядько Мартин. Для хлопця це був найкращий у світі косар. Цілими годинами просиджував він біля Мартин, коли той клевав косу, і не пропускав жодного дядькового руху. Дядько Мартин не завжди догадувався, що за ним так уважно стежить око небожа. Якуб інколи несподівано давав такі господарчі поради, що дядько тільки дивувався. Часом у таких випадках він обнімав небожа, цілував і казав:

— Ти, брат Якубе, золота людина, і голова в тебе світла.

Поки дядько Мартин з Андрієм полуднували під дубом, який стояв якраз на їхній смужці, Якуб не чекав загадування, що робити. Він подав Янці граблі, а другі взяв сам.

— Ходімо вигрібать скошене сіно з видолинка та поносимо його на горбок; там воно до вечора зовсім висохне.

Янка не перечив Якубові, бо той казав правду. Сухішої трави вони принесли по оберемку під дуб; після підкріплення треба полежати на сіні в затінку. Сам Янка не догадався б зробити цього, в чому потім і признався.

Косарі довго не лежали, хоча й хотілося подрімати. Причиною цьому була сітка-топтуха, яка стояла тут-таки під дубом, матнею догори. Взагалі дядько Мартин дуже любив ловити рибу. А тут і місце добре, і ніхто з рибалок ще не потривожив прибережних заток. Про

рибу теж думали Андрій і Якуб. Але в першу чергу треба підігнати роботу. Один тільки Янка залишався байдужим до риби: він ще не відчув насолоди від ловіння сіткою-топтухою.

Залишалося ще з півгодини до заходу сонця, а сіно було вже згромажене і складене в копиці, щоб не руділо від роси. Друга ділянка також була викошена на превелике задоволення дядька Мартина. Ще день-другий погоди — і сіно буде прибрано з луку і звезено до стодоли.

— Ну, то як, хлопці, пройдемося біля бережків з сіткою? — весело запитав Мартин свою робочу громаду.

— Тепер саме час побовтатися, — солідно промовив Якуб.

— Давно пора, — підтримав його Андрій.

— Ну, то давайте почнемо! Ти, Якубок, носитимеш тютюн і крутитимеш нам цигарки, бо коли ловиш рибу, то особливо хочеться курити.

— І особливо тоді, коли вона ловиться, — зауважив Андрій.

Дядько подавав далі команду:

— А ти, брат Янку, гляди одержу, бо доведеться скинути все, крім кашкетів... Не обов'язково стояти над нею крюком, — зробив поправку Мартин, — а з ока спускати не слід.

— Радий служити загальній справі! — як солдат, озвався Янка.

Дядько Мартин взяв сітку і першим поліз у Німан. За ним подався і Андрій. Обидва були голі, у самих лише кашкетах. Лазити голому по воді, по жорсткій траві — не дуже приємна річ. Зовсім інше діло, коли з'явиться в рибальський одяг. Але його не взяли, бо незручно було нести все разом.

— Ось давай, брат, поверушімо цей заводок, — запропонував Мартин.

Заводком називалася смуга стоячої води при березі. Звичайно вона заростала різними зіллям, лататтям, мокрицею, ситнягом. Із самого дна піднімалася довга, на всю глибину, трава, ніби тонкі нитки. Вибившись на поверхню, вона прослала по воді круглі, білясті листочки. Траплявся інколи при березі очерет і лепеха. У цих водяних заростях ховалася риба, відпочивала після жирування чи просто рятувалася від своїх заклятих ворогів, щупаків та окунів.

У рибальському ділі верховодив дядько Мартин як найстарший і найдосвідченіший в рибальстві. Він ухпився за один край обруча топтухи, а помічник його — за другий, і обидва тихенько-тихенько почали скрадатися до берега. Сітку легенько вели ближче до берега у воді. Бували такі випадки, коли якийсь дурнуватий язв або лящ, тікаючи «на воду», попадав у сітку.

Дядько вибирав місця, де могло щось зловитися, і подавав команду своєму помічникові пошепки:

— Обережніше, обережніше! Ну, спускай сітку на дно тихо-тихесенько та гляди, щоб вона не зависала на корчах або на купині, бо риба попід низ піде. Ну, став!

Сітку ставили щільно на дно у визначеному місці. Андрій стояв нерухомо біля краю сітки, поки дядько Мартин, тримаючись за обруч з протилежного боку, не заносив якомога далі ногу і не молів нею, поволі женучи рибу. Коли такий рух був виконаний, так само заносив ногу і бовтав Андрій, щоб риба не залишалася при березі. Тоді разом піднімали сітку, причому піднімати треба було швидко. Так починався перший захід.

Раптом під час першого заходу, коли підняли сітку, з матні бухнув здоровенний щупак, підскочив високо вгору, описав у повітрі дугу й ось-ось готовий був плюхнути в воду! Дядько Мартин рвонувся, як тигр, і підставив сітку, щоб підхопити його. Поприбігали Якуб, сторож Янка. І яка це була загальна радість, коли щупак фунтів з п'ять почав битися в матні сітки!

— Ні, брат, а дзуськи! — урочисто промовив Мартин.

Удвох з Андрієм несли вони сітку на берег, тримаючи усям догори, і, тільки відійшовши подалі від води, перекинули її матнею на землю. Гарний щупак, ще, може, більший, ніж здалося зразу, довго тріпотів, підскакував угору, поки не ослаб.

— Ну й спритний ви, дядьку Мартине! Коли б не ви, плавав би собі щупак у Німані! — з щирим захопленням говорив Янка.

— Це, брат, рідкісний випадок, нам пощастило, — зауважив Мартин. — Але коли йому призначено потрапити в горщик або на сковороду, то тут уже нічого не вдієш. — Дядько Мартин рідко коли дозволяв собі вихвалитися спритністю, хоч і був людиною кмітливою і спритною. І все ж пишний вус Мартина стояв ще довго на позиції щасливої усмішки.

— Так-о, чого доброго, і я зроблюся хутко рибалкою,— промовив Янка.

Пригода з шупаком надала багато веселого пожвавлення. Дядько Мартин і Андрій зразу ж знову полізли в Німан. Сонце ще не зайшло, але його велетенське червоне коло вже котилося до обрію. Заводок був майже весь попереду. Рибалки ще з більшою обережністю посувалися вздовж берега. Перешіптувалися, ставили сітку і піднімали її. Дядько Мартин тихо говорив Андрієві:

— Коли почувеш, як сітку щось штовхне, то хапай догори; це напевно буде шупак.

Майже за кожним заходом потрапляла якась дрібна рибка. Попадалась і нічогенька. Переляку нагнав рибалкам і спостережникам язь. Щоправда, він був фунтів зо два, а лопоту в сітці наробив фунтів на чотири. І проте всі були задоволені, тим паче, що, крім язя, в сітці борсалися нічогенькі лящі. Часто траплялися плітки, окуні, яльці. Вкотився до сітки неповороткий миньок та один дуже поважний і лінивенький лин. Він лежав у сітці так спокійно, що дядько Мартин спочатку не помітив і мало не викинув його у воду.

Надходив вечір, смеркалося. Треба було вилазити з води, але Мартин, що б там не стало, захотів ще раз поставити сітку біля купини лепехи. Примірялися довго, обережно. Нарешті дядько мельнув ногою. Потопталися трохи. Мартин з великою надією підняв сітку. Риби не було, зате поважно сиділа дебела зелена жаба і здивовано поглядала на незнайому обстановку. Якуб так і покотився зо сміху.

— Впіймали плітку, що не лізе в сітку! — реготав він.

Дядько Мартин витрусив сітку, а потім виполоскав з неї різний бруд і твань на чистій бистрій воді.

Рибалки старанно помились і полізли на берег одягтися та лічити трофеї. Улов виявився більше ніж вдалий. Дядькові Мартинові спало на думку — крупнішу рибу віднести завтра вдосвіта або ще краще сьогодні до Панямоні. Завтра саме п'ятниця, ввечері заходить єврейське свято — шабес. У такий час на рибу надзвичайно великий попит. Дядькову думку підтримали. Дома рибу перебрали. Дрібнішу покинули собі, відбірну ж Андрій і Янка поперли в Панямонь. Уже за порогом Янка сказав:

— Плакав, плакав, а бог був однакий, а став танцювати — почав помагати.

— Ми попали в добрий потік,— погодився Лабанович.— А що принесе завтрашній день, нехай воно також буде радісним.

— Добре на лузі під час сінокосу,— признавсь Янка.

XXIX

Часом, як то кажуть, людина попадає в щасливий потік, який так легенько носить тебе на хвилях життя. І ти дуже бажаєш, щоб цей потік якомога довше колихав і пестив, гойдав тебе, ніде не струсонувши, не підкинувши на вирві. Але так буває дуже рідко і дуже недовго. Потік твій раптом розпливеться, розвіється, як легкий ранковий туман, і ти залишишся при тих же старих, розбитих ночвах.

Андрій і Янка захопилися рибальством. Ім спочатку шастило. На рибі вони трохи підживились. Янка говорив інколи:

— Хай їй біс, учительській службі! Переведу стрілки на рибальство!

Янка навіть мріяв придбати другу сітку, бо коли однією сіткою вони в середньому ловили по десять фунтів, то в дві зловлять півпуда.

Андрій з цієї нагоди розповів Янці:

— Одного разу йшов я мостом у Панямонь. Під мостом лежало старе русло — німнище, заросле лататтям і різною травою. Там було мілко і брудно. В цьому озерці топталася з бреднем юрба молодичь. Коли вони підхоплювали рибу, то шуміли, галасували, лементували. Одна вже підстаркувата панямонська жінка, тримаючи у зубах і смокчучи, як люльку, грубу цигарку, з захопленням казала: «Ось наловлю риби і, присей-бо, куплю коня!» То чи не схожий і ти на ту жінку?

— І навіщо ж ти розбиваєш мої, може, найкращі мрії? Невже людина не має права хоч у думках побути щасливою? — промовив Янка.

— І та жінка була щасливою в своїх думках, а от чи купила вона коня за ту рибу, що наловила, не знаю. Напевно — ні.

Косовиця, щаслива пора, тим часом минула. Дядько Мартин сказав якось Андрієві:

— Цього літа з сіном у нас, брат, скупенько. Доведеться теличку продавати. А шкода! Гарна теличка!

— Знаєш, дядьку, а що, коли б, потрусивши гноєм, виорати шматок лучки біля города, де капуста, та засіяти вівсом з викою.

Дядько Мартин замислився.

— А й справді? — сказав він.

Ця думка сподобалась йому.

Другого дня Андрій з Янкою, повернувшись з рибалки, побачили зрану лучку, старанно забороновану і навіть пригладжену котком. Андрій потай носив на засіяне місце попіл і, не шкодуючи, розсівав його, поки не побачив, як густо і зелено сходили овес та вика.

Ще під час косовиці Лабановичеві прийшов лист від Райського, секретаря неіснуючого вчительського бюро. Він з великим захопленням писав: «Чи знаєш, старина, яка важлива новина? І хто б міг повірити! Шмідт, редактор «Минського голосу», дав місце в своїй газеті для статті про наші невдалі збори, бере нас під захист! Що ж це в лісі здохло? От тобі й Шмідт! Виходить, якщо не рідний, то хрещений батько!»

Андрій і Янка весело посміювалися, читаючи цього листа, але розкривати таємницю появи статті вважали непотрібним і навіть шкідливим. Вони написали Райському, виразили чимало радості, сподівань на щасливий кінець і нападалися на нікчемність усієї чиновницької метушні навколо вчительських зборів. І все-таки приписали евангельські слова, будучи переконаними в тому, що їхній лист не мине чиновницьких рук: «Бійся всевишнього і не мели лишнього».

І ось тут щасливий потік перестав іскритись і носити приятелів по лагідних хвилях.

Новий панямонський урядник, — «кошій», очевидно, пішов у відставку, — приїхав добрим конем і чепурною бричкою на хутірець, де жили Янка й Андрій. Урядник зіскочив з брички, прив'язав коня і сам подався на подвір'я. Друзі зустріли його біля хвіртки.

— Заходьте, будь ласка, — промовив Андрій.

Урядник привітався, навіть узяв під козинок і потис приятелям руки.

— Ставолич, — назвав він себе. — Ви мені пробачте, але служба є службою... Хто Андрій Лабанович? — спитав він, швидко окинувши поглядом друзів.

— Я! — відповів Лабанович.

Ставолич вийняв з портфеля, такого ж чепурного, як і сам урядник, пакета з солідною печаткою мінського жандармського управління.

— Попрошу вас розписатися,— промовив Ставолич, показуючи в списку місце для підпису.

Лабанович розписався. Урядник попросився, знов узявши під козирок, сів у бричку і поїхав. Коли бричка зникла за поворотом за пишними кущами ялівцю, Лабанович акуратно обірвав вузьку смужку з пакета. Янка стояв і здивовано дивився на Андрія. Янці на мить здалося, що між ними хтось проводить межу.

— Що пише ротмістр?

Замість відповіді Андрій передав Янці папір. На одній лінії з підписом ротмістра була пририта печатка.

Жандармський ротмістр писав:

«Цим наказую вам 12 серпня 1907 р. з'явитись у м. Мінськ, Підгорна, 16, для подання свідчень у справі вчительських зборів, які відбулися в с. Микутичах 9 липня 1906 р. В разі неявки ви будете арештовані і приставлені по етапу».

Підпис був нечіткий: можна було прочитати і Салтанов, і як Салтисанов.

Друзі мовчки переглянулись.

— А чому ж не привезли пакета й мені? — трохи розгублено запитав Янка. І вигляд мав такий, ніби його скривдили.

Андрій знизав плечима і розвів руки, що означало: «Не знаю».

— Я тільки нашвидку помітив у списку, де розписуються в одержанні пакетів, своє прізвище, прізвище Владика Сальвесява і якогось невідомого мені Тургая. Більше нічого не було там.

Янка, в свою чергу, знизав плечима і в повному нерозумінні промовив:

— І що ж це таке?

Лабановичеві лізли в голову різні думки, здогади, припущення. Але, перше ніж висловити їх, треба було передумати, зважить і вже тоді говорити.

Щоб розвеселити Янку, Андрій розповів йому один випадок, який нібито мав місце в практиці студентів. Професор на лекції зробив якийсь дослід. Після цього, упевнений, що апарат усе показує як треба, він урочисто запитав: «І що ж ми бачимо?» Під мікроскопом нічого не було видно. Тоді професор сказав: «Ми ба-

чимо, що ми нічого не бачимо, а чому нічого не бачимо, ми зараз побачимо».

— Так і я можу сказати,— додав Андрій,— нічого не відомо. А чому невідомо? А тому, що нічого не відомо. Після допиту буде відомо.— А потім став у позу артиста на естраді і продекламував, по-акторському піднявши руку:

Кто снидет в глубину морскую,
Покрытую недвижно льдом?
Кто испытующим умом
Проникнет бездну роковую
Души... жандармской?

«Жандармской» Андрій вжив замість «коварной».

— Ніякої загадкової таємниці нема в жандармській душі, бо вона гола, як коліно, без жодної волосинки. Вся ж суть жандармська міститься в словах «тащить и не пущать»,— відповів Янка.

Андрій поклав руку на плече Янці і промовив евангельськи-церковним тоном:

— Нема нічого таємного, що не стало б явним, як говорив колись дяк Бацяновський. Почекаю трохи: до дванадцятого серпня залишилося не так уже й багато. А може, і до того часу щось розкриється.

— Ех, згинь його мати! І пожити спокійно не дають. А жили ми з тобою, як рибка з водою. І ще можна було б половити — погода глянь яка чудова!

— То що ж? Давай одягнемось у рибальський мундир та підемо потрусимо озерця.

Хлопці змовкли: з'явилась Андрієва мати.

— Скажи, синку, чого приїздив урядник? — запитала вона.— Який пакет він тобі привіз?

— А ти, мамо, не хвилюйся. Дрібниці, треба через якийсь тиждень з'явитися до пристава: я ж під наглядом поліції. Боїться, щоб не втік, бува.

Мати зітхнула, нічого не сказала й пішла робити своє діло. Вона зовсім заспокоїлася, коли хлопці вбрались у рибальський одяг і подалися в бік Німану.

— Знаєш що? — промовив Янка.— Коли наш улов буде багатий, то це означатиме, що нічого поганого не станеться з тобою в жандармського ротмістра.

— У певні хвилини ми любимо потішити себе всілякими дурницями,— відповів Андрій.

Непомітно минав час.

Майже щодень Андрій проводив у полі, в'язав ячмінь, овес, допомагав дядькові Мартинові звозити збіжжя та складати до стодоли. Щоранку або в будь-яку вільну часинку поглядав він і на зорану лучку. Овес і вика росли так буйно, що аж любо було глянути. Навіть люди, проходячи берегом Німану, звертали з дороги, щоб помилуватись, як розкішно та дружно піднімаються вруна і самі собі похитували головами:

— От тобі й синьоцвіт! А такого вівса з викою і в панських маетках не знайдеш.

— А це, кажуть, Андрій порадив Мартинові посіяти тут овес з викою. І гноєм удобрили, та й попелом посипали,— не без заздрості говорили люди з Микутичів.— На все вміння потрібне й досвід,— додавали вони глибокодумно.

Сам дядько Мартин інколи навідувався на лучку. Коли дядько дивився на буйний ріст своїх посівів, то його обличчя світилось, як місяць уповні, а пишний вус сам ставав у позицію задоволення.

Кожного ранку, ще вдосвіта, коли почали рости боровики, Андрій, захопивши кошик, біг у бір по гриби. Для нього не було приємнішого заняття, як ходити по грибних місцях і шукати боровиків. Ніде не було їх так багато, як у микутицьких борах. А що за боровики! А яке чисте й дзвінке повітря літнього ранку! Гукнеш, то здається, що сосонки перекликаються між собою і кожна подає свій голос. А яка радість для справжнього грибника, коли натрапиш на численну сім'ю різної величини чорних, з відблиском сріблястого нальоту на молодих пругких шапках, гарних, ні з чим не зрівняних боровиків. Усе тоді забуваєш на світі, навіть жандармського ротмістра.

В Янки не було бажання тягатися з кошиком по борах, він погано орієнтувався в лісі, та й очі мав короткозорі. А тому він вважав за краще поспати або так собі полежати на свіжому пахучому снізі, подумати та помріяти. Коли ж Янка поринав у світ своїх мрій, своїх заповітних дум, тоді він був до всього глухий і німий. Про що він тільки не думав, не мріяв! Але це була святиня, про це він нікому не розповідав, навіть Андрієві. Та й розповідати було важко: хіба можна словами

передати ті невлімові марення й почуття, що сповнювали його серце й розум? Янці здавалося, коли почне він про все це розповідати кому б там не було, то всі його найсвітліші відчуття злиняють і нічого від них не залишиться.

Одного разу Андрій, назбиравши повний, по саму ручку, кошик гарних боровиків, зайшов по дорозі до стодоли перевірити — там Янка чи побрів куди. Приятель лежав на свіжому пахучому сні.

— Янку, ти тут?

— Тут, друже! — озвався Янка.

— Чого ж ти валяєшся, лежень отакий, — по-приятельському докорив Андрій. — Злазь, купатися ходім! Янка швиденько натягнув штани і верхню сорочку, постолі взяв у руку і спустився на тік.

— Хоч би пішов та наловив риби вудкою.

— Дай ти спокій! — махнув рукою Янка. — Тьху! Тьху! — сплюнув він двічі.

— Що з тобою сталося? — запитав Андрій.

— Тьху! — сплюнув Янка втретє.

Не видно було, щоб він був хворий.

— Знаєш, друже, приснилася така бридота, що й зараз ще гидко в роті.

— Що ж тобі снилося?

— Снилось, брат, ніби ходив по лузі, збирав гірку чемерицю і їв.

Не можна було без сміху дивитися на Янкове скривлене обличчя. Лабанович аж лягав зо сміху, слухаючи, які пригоди приснились його приятелеві.

— Можна сказати, сон біблейський.

Роздягнувшись, Янка кинувся в Німан, плавав, набирив у рот води, полоскав його і плювався.

— Багатим будеш, Янку, якщо приснився такий сон.

— Коли б це була правда, то я готовий вдруге побачити цей сон, — жартував Янка. А потім повернувся до Андрія і сказав: — А може, й справді забагатію... Знаєш, мій дядько Симон, учитель Якшицької школи, прислав листа, щоб я приїхав до нього. Каже, добрий заробіток є.

— От бачиш: сон тобі в руку. А коли одержав ти листа?

— Недавно приніс Якуб, переслали з Микутичів. Як ти мені порадиш, їхати чи не їхати?

— А чому ж не їхати? Візьми тільки дозвіл від поліції.

Через день Янка зібрався в дорогу, а ще через день мати, дядько Мартин, Якуб з сестрами проводили й Андрія за ворота подвір'я. Дядько хотів відвезти його до станції на підводі. Та Андрій категорично відмовився:

— Не все ще з поля звезено, нащо марнувати час?

Мати довго стояла біля воріт і дивилася вслід. У неї на серці була кривда: Янка поїхав у село до дядька на якісь заробітки. А чого ж Андрія тягнуть у Мінськ? Не на добре це. Вона стояла, поки Андрій не перейшов Середню гору і не зник з очей.

Нерадісно було на серці і в Лабановича. По-перше, йому жаль було покидати домівку і рідних. Він знав, як сумують за ним мати і всі близькі. По-друге, непокоїла також і думка, чому тільки його і Владика з усієї вчительської громади викликають до жандармського ротмістра? Цей неспокій став ще більшим, коли Андрій на станції Стовбуни довідався від якогось знайомого про те, що Владика Сальвесява посадили в бобруйську в'язницю. Арештували нібито за поширення прокламацій та нелегальної літератури. А яка ж причина того, щоб викликати його, Лабановича? Може, співробітництво в білоруській газеті?

Дорога трохи заспокоїла. Лабанович поступово звикався із самою думкою про допит у жандармського ротмістра. Радувало його й те, що дядько Мартин і сім'я не сидітимуть голодними, бо з поля все зібрали. Навіть телички не доведеться продавати. З такими думками їхав Андрій до Мінська.

На Підгорній вулиці тодішнього Мінська було більше дерев'яних будинків, ніж цегляних. Будиночок, в якому розмістилася канцелярія і квартира жандармського ротмістра, стояв у глибині двору. Критий, просторий ганок-веранда майже губився в густій зелені дикого винограду. На стіні, на видному місці, була прибита пофарбована бляшана табличка з чітким номером будинку. Оглядаючись, Андрій тихо зійшов на оббитий зеленню ганок. Збоку на стіні, при вході в жандармське лігвище, висіла на товстому дроті ручка дзвінка. Лабанович постояв трохи, поміркував, глянув на годинник. Було пів на одинадцять, час, коли чиновники сидять уже за своїми столами. Лабанович сіпнув за ручку і почав прислухатися. Незабаром почувлися повільні важкі

кроки. Двері відчинив здоровенний жандармський вахмістр. Він зміряв Лабановича пронизливими сердитими очима і суворо запитав:

— Вам чого треба?

Лабанович мовчки подав йому виклик до ротмістра з таким виглядом, ніби і сам він — поважна особа. Вахмістр узяв пакет, подивився на нього, потім на Лабановича і ще суворіше буркнув:

— Заходьте!

Він відпровадив Лабановича в приймальню, показав на тверду дерев'яну канапу.

— Чекайте тут! — а сам пішов кудись у глиб приміщення.

«Напевно, спить або снідає», — подумав Лабанович. Але хвилини за п'ять здалека донісся дзенькіт шпор і зразу ж увійшов ротмістр. Не привітавшись, він відчинив свій кабінет і, кивнувши головою в бік дверей, спокійно сказав:

— Ідіть за мною!

Ротмістр ішов попереду, за ним Лабанович, а вахмістр завершував процесію.

Ротмістр сів за стіл у крісло. Тепер Лабанович розглянув його зблизька. Це був чоловік середній на зріст, ще молодий, широкоплечий, в охайній формі офіцера царської армії. Обличчя він мав гарне і навіть симпатичне. В кожному русі можна було помітити військову виправку. Він показав Лабановичеві рукою на стілець біля столу, а сам одімкнув скриньку, взяв досить товсту папку, де лежали різні папери та документи. Знайшовши списаний аркуш, він поклав його перед Лабановичем.

— Тут записане свідчення одного з ваших колег. Можете ознайомитися з ним, — потім ротмістр узяв зі столу аркуш чистого паперу. — Напишіть коротко про вашу участь у вчительських зборах, що це були за збори? Постарайтеся викласти за одну годину. Зможете?

— Постараюся.

Ротмістр замкнув стіл і твердою, швидкою ходою вийшов з кабінету в інші двері, завішені шторою.

Перш ніж братися за справу, Лабанович узяв «свідчення одного з колег». Владик Сальвєсєв писав за тим самим планом, який був вироблений Лабановичем і Янкою.

Така поведінка ротмістра дуже здивувала Андрія.

Жандармський вахмістр також вийшов з кабінету, і Андрій залишився зовсім один. «Що це: хитрість яка, пастка? — запитав сам себе Лабанович. — Напевно, за мною стежать з потайного кутка. Треба бути обережним».

Визначена година ще далеко не минула, а своє свідчення Андрій написав, і написав охайно. Після цього він почав розглядати кабінет, не сходячи з місця. На передньому плані висів портрет Миколи Другого та його цариці. І більше нічого не було на стінах.

Залишалось уже мало часу до кінця години. «Що ж буде далі?» — непокоїло Андрія. Рівно за годину з'явився ротмістр. Очевидно, він підкріплювався — від нього пахло коньячком.

— Ну що? — запитав він, сівши в крісло.

Лабанович подав аркуш мовчки. «Чим менше говорити, тим краще», — зазначив у думках Андрій.

Ротмістр пильно придивлявся до написаного. Здавалось, його більше цікавить почерк, ніж зміст.

— А гарний у вас почерк, — промовив він.

— Учителеві вже так годиться.

Ротмістр відімкнув тумбочку стола, дістав кілька рукописних аркушів, подивився, перевів очі на написане Лабановичем, а потім і на нього самого. Усміхнувшись, сказав:

— Я не пророк, але можу вам сказати, що ваш почерк відіграє певну роль у вашому житті. Можете бути вільним. — І ротмістр кивнув головою в знак того, що Лабанович може йти.

XXXI

Опинившись на вулиці і переконавшись, що позад нього жандармів не видно, Лабанович відчув себе так, наче йому з плечей спала важка гора і сам він удруге народився на світ. Усі страхи, що ворушились у свідомості, розвіялись і розтанули, як ті хмари в посуху. Але на зміну страхам з'явилося запитання: чому жандармський ротмістр так уважно придивлявся до характеру руки Лабановича? Щоправда, це могло бути звичайною випадковістю, тим паче, що він і від друзів чув про свій гарний почерк. І все ж на це запитання вичерпної відповіді не знаходилося. Але вже добре хоча б те, що він вільно ходить по вулиці, зливається з людьми, що снують туди й сюди тротуарами. Як би було добре

погомоніти зараз із Янкою! Та до Янки далеко, живе десь на річці Березині в дядька.

Ближчого знайомого, як Болотич, Андрій тут не мав. Хвилини за десять він переступив поріг чистенької квартири колишнього друга.

— А, це ти, крамольнику! Ну, радий бачити тебе.— Такими словами, пересипаними жартами, зустрів Болотич Андрія.— Сідай! — сказав він гостеві.— А чи ж скоро судитимуть вас?

Запитання, як і вся поведінка Болотича, не сподобались Андрієві. Не подобалась йому прилизаність і помешкання, і самого господаря, і винятковий порядок у всьому.

— Про суд нам стане відомо тоді, коли вручать повістки. Хіба, може, ти що-небудь чув? Ти ж маєш доступ у «вищі сфери», а нам туди зачинені двері,— досить сухо відповів Лабанович.

— А ти вже й надувся! — зауважив Болотич.— У «вищих сферах», як ти кажеш, я не буваю. Та й саме поняття «вищі сфери» невизначене. А ось від писарчука одного — не знаю, з яких він... «сфер» — я чув, що вся ваша справа, до речі, безглузда, буде припинена.

— Що ти кажеш?

— Те, що ти чуєш.

— Якби справу припинили, це було б дуже добре. Тоді чому ж мене викликали до жандармського ротмістра для подачі свідчень? Ось тільки що вирвався звідти!

Болотич знизав плечима:

— А про що ж тебе питали?

— По суті, й допиту ніякого не було. Звелів жандармський ротмістр описати, як відбувались учительські збори і що там коїлося. Навіть дав почитати, що посвідчили мої друзі, виклав передо мною цілу купу паперів.

Лабанович розповів, як ротмістр хвалив характер письма підслідного.

— Що ж, можливо, гадає взяти діловодом тебе,— зауважив Болотич.

— Ех, брат Болотичу! Тобі все смішки та жарти. Коли б ти був на моєму місці, так легко я не поставився б до тебе. Скажи, чому наші збори ти називаєш безглуздям?

— А так, бо в них нема ніякого глузду.

— Чому?

Болотич іронічно посміхнувся, а тоді вже серйозно, навіть із злістю відповів:

— Державний лад заманулося зруйнувати, царя скинути і замість одного настановити тисячі царів в особі різних комітетів, муніципалітетів, комун, товариств... І це ваше народоправство?! Моськи ви, що брешете на слона!

Лабанович подивився на Болотича, ніби не ймучи віри, що перед ним колишній товариш. Стримуючи гострий вибух обурення, він спокійно і з відтінком суму промовив:

— Ех, Костику! Як міцно засів у тобі князь Мещерський і вся закваска чиновницько-попівської семінарії! Як усе переплуталось у твоїй голові!

— Не знаю, в кого дужче переплуталось,— огризнувся Болотич. Видно, він був не в гуморі.

— Не будемо сперечатись, у чийй голові більша плутанина,— спокійно відповів Андрій,— але навіщо говорити те, чого ти не знаєш і не розумієш? Мабуть, легше, зручніше й вигідніше співати: «Боже, царя храни», ніж заступатися за знедолених, голодних людей і мати за це стусани від жандармів і поліції та недобрі погляди чорносотенців усіх мастей.

— Досить я наслухався всяких агітаторів і начитався різних прокламацій, тож ти мені таких пісень не співай,— спинив Андрія Болотич.

Лабанович подивився на нього, помовчав. А потім тихо промовив:

— Пробач! Пісні в нас різні, й наші дороги йдуть у різні боки. Та хто знає? Життя не стоїть на місці. Одне тільки можу сказати: дорогою князів мещерських, дубровіних і гамзеїв гамзейовичів я не піду!

— Це справа твоя. Людина їсть хліб троякий: білий, чорний і ніякий.

Лабанович усміхнувся:

— Мені здається, що ти любиш над усе білий хліб.

— Це вже справа моя. Тобі ж ось що скажу: та дорога, якою ти йдеш, заведе тебе не туди, куди ти хочеш.

Лабанович підвівся, щоб піти з дому колишнього друга: не раз чув він такі балачки. На думку спав писар Дулеба, з яким велися такі ж суперечки.

— Ось ти вже й надувся, як миша на крупу,— лагідно сказав Болотич.— Посидь, попоїмо!

— Дякую! Мені треба їхати додому, саме відходить поїзд,— відмовивсь Андрій від частування.

Болотич здивовано поглядав на колишнього друга, але не просив його залишатись. Уже стоячи на порозі, Лабанович з докором усміхнувся і несподівано для самого себе сказав:

— Жоден цар не їздив коронуватися верхи на свині. Бувай!

З цими словами, не подавши руки, Андрій рушив за двері. Болотич залишився сам і похитав сам собі головою:

— З глузду з'їхав, чи що? Чи ум за розум зайшов?

XXXII

Андрій чимчикував на станцію. В голові проносилися різні думки. І безглуздий допит у кабінеті жандармського ротмістра, і розмова з Болотичем, яка, по суті, була сваркою.

А Болотич у цей час сидів за робочим столиком, підперши голову руками. Він розмірковував про те, що несправедливо покривдив Андрія... На думку спала одна подія, Болотич пригадав випадок у своєму житті. На семінарських канікулах, коли Болотич був уже на останньому курсі, він познайомився з дочкою залізничного інженера, яка закінчувала гімназію. Болотич щиро покохав Валю, а Валя його. Це перше, чисте, несміливе кохання полонило Болотича. Йому важко було заховати почуття в глибині свого серця. Треба було знайти такого друга, якому він міг би довірити кохання і поділитися своїми почуттями. І кращого охоронця сердечної печаті, ніж Лабанович, він не міг знайти. Цілу ніч, лігши на одному ліжкові з Андрієм, розповідав Болотич про Валю, яка вона мила, гарна і як його кохає. А вранці другого дня показав фотографію дівчини, читав її листи. Лабанович свято охороняв доручену йому юнацьку таємницю і взяв участь у сердечних справах друга. Часом вони разом складали листи до Валі, розмовляли про неї. Все це зближало друзів і породило між ними щиро дружбу. З рік листувався Болотич з Валею. І ось одного разу Лабанович одержав від нього листа, сповненого розпачу й сердечного смутку: Валя знайшла собі вигіднішого і знатнішого жениха і вийшла заміж. Лабанович, як міг і як умів, потішав Болотича, не ганячи Валі.

Яка, мовляв, він їй пара — бідний, маловідомий сільський учитель?

Усе це згадав тепер Болотич. Його довірена особа свято оберігала таємницю друга і ніколи нічим не ображала її. Та все вже відійшло в минуле і забулось, як перша весняна гроза...

Лабанович також відчув і зрозумів, що Болотич був випадковим явищем у житті, приятелем до часу. Дівчину забуто. Болотич пішов іншою дорогою. І тепер їхні шляхи прослалися в різні боки. То й не було підстави горювати за втратою друга, друга до першого крутого повороту.

У Стоббунах Лабанович зійшов з поїзда. Він забіг на пошту, вкинув у скриньку листа до Янки, написаного в дорозі. Андрій повідомляв про те, як легко відбувся в жандармського ротмістра. Написав і про те, що найбільше цікавило ротмістра в свідченнях і що це для Андрія нерозгадана таємниця. На пошті був лист і від Янки.

«Любий мій безпритульний мандрівче Андрію!

Щохвилини думаю про тебе, молюся вітрові, сонцю і хмарам, аби гнали від тебе напасті, якими засіяні наші дороги. Сам я живу, як віл на гуральні: є що їсти, є що пити. Маю деякі заробітки. Котяться до мене крабованчики, а часом троячки й п'ятірки. Школа мого дядька Симона стоїть недалеко від Берези в селі Якшицях. Славна це річка, хоч, можливо, і не така гарна, як наш Німан. Біля берегів трапляються цілі зарості різного лопушиння, водяної трави. А в траві так і нишпорять окуні, язі, головні. Жаль, що нема тут тебе: ми роздобули б топтуху і наловили б силу-силенну риби. Я ж без тебе сам, як риба, яку викинули на пісок,— ні чортові кочерга, ні богові свічка. Пиши мені, як і що з тобою. Підсиль мою душу крилатим словом. А своєму дядькові я не пара. Він усе працює, скаржиться, сам сухий, нагадує тарану, що наші батьки купують на коляди для пісної верещачки.

Обнімаю тебе, цілую.

Твій Янка»

Андрій кілька разів прочитав листа. Хотілося відповісти зразу ж, але краще почекати: нехай прийде відповідь на той, якого послав він, приїхавши в Стоббуни з Мінська.

Днів через три Андрій, поки що вільний у своїх вчинках і поведінці, подався на пошту з надією одержати вістку від Янки. І справді, лист прийшов. Як тільки Андрій опинився на самоті, він розпечатав конверт. Янка писав:

«Друже мій сердечний, таргане запічний! Ти — і радість моя, ти — і смуток мій. Те, про що ти повідомив, мене трохи занепокоїло. Писати про це тобі нема потреби, бо те, що лягло тобі на серце, лежить каменем і на моєму. Я довго не спав — усе думав і гадав. Нарешті промайнуло в голові... Чи пам'ятаєш ти, як одного разу прийшов до твоєї школи? Тоді ж я сказав один афоризм: «Смерть є початок нового життя». Можливо, я не зовсім дослівно повторюю його, але сенс такий. Нам чомусь не довелося поговорити про це: чи афоризм був невдалий, чи нас захопили інші думки. Скажу прямо, пригадай нашу «скарбничку» і вклонися корчеві: він розкаже те, що я тобі сказати хочу. Будемо простими й лагідними, як голуби, і мудрими, як змії, але пальця нам у рот не клади. Є мова, зрозуміла всім, і є мова, доступна для небагатьох...»

З Андрієвих очей ніби спала полуда: він згадав, як Янка приносив відозву від невідомої групи вчителів: вона починалася словами: «Товариші вчителі!» Про цю відозву була в друзів ґрунтовна розмова. І, нарешті, її занесли в потайну скриньку під виворіт. Тепер Лабановичеві стало зрозумілим, чому жандармський ротмістр так пильно придивлявся до почерку його свідчень і порівнював, зрівняв нишком з якоюсь рукописною листівкою! Це ж і була та вчительська відозва, один екземпляр якої сховали друзі. Виходить — на Лабановича падає підозра, що відозву писав він!

Поминувши озеро до й млин, Андрій раптом зупинився: з'явилася нова думка — збочити з дороги і навідатися до Смолярні. Перед очима постала вивернута грозою ялина, «скарбничка» та відозва в засмоленій скриньці. Ця відозва набула зараз для Лабановича зовсім іншого значення, хотілося самому глянути на неї з нової позиції та порівняти той почерк зі своїм. Чи є ж подібність?

Щоб не здибатися з людьми, Лабанович ішов чагарниками та заростями, беручи напрямок на Смолярню. Нарешті він опинився в Темних Лядах, поминув лісникову хату, — з братом йому зараз не хотілося зустріча-

тись. Смолярня та похмурий ліс навколо неї мали тепер ще непривітніший вигляд, ніж взимку, коли білий одяг трохи прикрашав і звеселяв ці затишні околиці.

Ні стежки, ні навіть сліду, який би вів до заповітного вивороту, не було тут. Але Андрій мав добру зорову пам'ять і незабаром опинився на місці. І цей корч набув зараз нового значення: це був не якийсь там виворіт, а начебто лорд-охоронець державної печатки, як це заведено в Англії.

Лабанович зупинився. Він зразу ж знайшов кінці, за які треба взятися, щоб дістатися до «скарбнички». Вона стояла все там само, де й півроку тому. Андрій витягнув її з-під вивороту і мимоволі подався назад: на «скарбничці» сиділа пухка, гидка, на коротеньких лапках, уся в бородавках, жовтувато-сіра жаба-ропуха!

— Гей ти, тітко, злазь-но звідси! — сказав Лабанович, нахилив «скарбничку» і скинув жабу на землю. На вічко скриньки злегка натрусився пісок і різне сміття. А в самій «скарбничці» нічого не попсувалося, хоч трохи й злиняло від часу. Тоненькі брошурки та прокламації збереглися добре. Серед них була й потрібна відозва — найважливіше, що зараз найбільше цікавило Андрія. Він швиденько перебіг її очима. На перший погляд здавалося, що між характером руки, яка писала відозву, та почерком Лабановича небезпечна схожість начебто й була. Він згорнув відозву вчетверо, сховав у кишеню, щоб потім ґрунтовно порівняти та звірити почерки.

Усе решта, що зберігалось в «скарбничці», і сама скринька тепер уже були не потрібні. Лабанович вибрав листівки та брошурки і підклав під них сірника. Папери спалахнули. Андрій поворушив їх дубцем, щоб, крім чорного попелу, нічого не залишилося. Неповоротка жаба кумедно заворушила коротенькими лапками, тікаючи подалі від вогню. «Скарбничку» Андрій не палив, щоб не робити багато диму, а поламав її на дрібні шматочки і порозкидав по лісі. Він востаннє подивився на виворіт, ніби для того, щоб попрощатися з ним назавжди, а сам подався своєю дорогою.

Не раз, зашившись у потайний куточок, розглядав Андрій кожний рядок і кожну літеру відозви. І після таких розглядів він щоразу казав сам до себе:

— Ну, де ж тут схожість? Якому дурневі могла привертзтися в його довбешці така думка?

Та Лабанович був ще малопрактичною і малодосвідченою в житті людиною. Проте на думку спадали розповіді старих людей. Вони розказували, як одна річ інколи перетворювалася на другу, біле ставало чорним. Нарешті Лабанович махнув рукою: нічого гадати та забігати наперед. Може, це самі лише страхи. Після таких роздумів Андрій сів за стіл писати Янці.

«Де ти, милий мій, білявий? Де ти, озовися!» — Андрій почав листа словами пісні, як колись у Цельщиному. — «Слухай, друже: я вклонився корчеві, і він дав мені те, чого ми не шукали. Та й не ми шукаємо лихо, а лихо шукає нас. Так було, наприклад, з одним чоловіком, який продавав сметану. До нього підійшов околочний. «Що продаєш?» — «Сметану». Околочний умочив палець у сметану і облизав його. «Що ж ти брешеш? — накинувся він на дядька. — Це ж не сметана, а маслянка». В околочного знайшлися свідки, які також підтвердили, що дядько продає маслянку. Поторгувавшись ще трохи, околочний показав рукою на поліцію і сказав: «Якщо ти наполягатимеш на своєму, то заведу в околочок!» І чоловік мусив погодитися, ніби він і справді продає чисту маслянку, і з цієї причини сметана була конфіскована. Все це я кажу, аби ти знав, що в певних випадках одні речі переходять в другі. Можна, скажімо, довести, ніби Петрусь Моргун схожий з виду на архангела Михаїла, ніби я — не я і хата не моя. Так шкода, брат, що ти на Березі, а не тут зі мною. Будемо жити сподіванкою про зустріч і станцюємо танок «зеленого осла».

Бувай здоровий!

Р. С. Під виворотом залишилася сама шершава жаба-ропуха! «Скарбничка» розтрусилася свої кісточками по лісу.

Твій Андрій»

XXXIII

У людини є два життя: одне життя вона сама творить, а друге від неї не залежить і часто виходить за межі її волі. Іншими словами кажучи: в людини є життя відкрите і є життя приховане, коли за тебе дбають сторонні люди, переважно начальство. Це відчув Лабанович, але виразити в певній формі своє відчуття не зумів. Він тільки знав, що навколо нього щось намотується, як нитки на веретені, щоб потім з веретена перейти в клубок, а з клуб-

ка в основу кросен. А кросна, звичайно, вінчають кінець, і цей кінець — щось на зразок четвертого акту драми або комедії.

В середині літа 1908 року в місцевих газетах було надруковано повідомлення, цікаве не лише самому Лабановичу, але й усім його товаришам:

«Адміністративно-розпорядче засідання виїзної сесії Віленської судової палати постановило:

1. Справу про учительські збори в селі Микутичах припинити й скасувати.

2. Вчителі, які підписали так званий протокол — в ухвалі вони перелічені — звільняються від суду та слідства. Вони мають право на вчительські посади за домовленістю з дирекцією народних училищ Мінської губернії.

3. Що ж до Лявоника Володимира Сальвесевича, Лабановича Андрія Петровича і Тургая Симона Якубовича, то вищезгаданих осіб притягнути до судової відповідальності по 126 статті кримінального кодексу».

Повідомлення глибоко схвилювало Андрія. По-перше, він відчував моральне задоволення: його стаття, вміщена в «Минском голосе», безперечно, зробила перелом в їхній учительській справі. По-друге, він відчув і якийсь легкий смуток: товаришам допоміг, а сам зостався перед невідомим і, можливо, трагічним поворотом у житті.

Що ж могло бути причиною того, що Лабановича ставлять перед судом, і ще й за такою статтею, яка передбачає покарання каторгою за повалення державного ладу? Обвинувального акта Андрієві ще не вручили. Залишилося думати й переконуватися в тому, що відозва «Товариші вчителі!» є цьому основною причиною. Лабановичеві пригадалися слова жандармського ротмістра: «Ваш почерк відіграє певну роль у вашому житті».

Андрій чекав дальшого розвитку подій. Дивним і незрозумілим здавалося те, що до справи був заплутаний якийсь Тургай. Андрій не чув про нього і ніколи не бачив його в вічі. Як же могло так статися, що в один візок запрягли таку трійку? Владика арештували і посадили до суду в бобруйський острог за поширення прокламацій; забороненої літератури та за агітацію проти існуючого самодержавного ладу. Тургая, як згодом довідався Лабанович, зловили в Кареличах на пошті й загнали в новогрудський острог. Крім усієї іншої крамольної діяльності, Тургаю ставили в провину й агітацію

серед селян, аби вони не ходили на роботу в панські фільварки, бо всі маетки повинні належати народові... Багато було незрозумілого в тому павутинні, яке виткали для них трьох царські юристи-павуки.

У чеканні подій і того чи іншого закінчення їх Андрій жив у своїх рідних на Німані. Від'їздити куди-небудь з дому було тепер незручно. Він тільки ходив збирати гриби, а їх зародило багато. В лісі було так тихо, і ніщо не заважало думати думи і створювати в голові такі картини, від яких ставало веселіше, але які рідко коли здійснюються. Щодня чекав він і листів від своїх колишніх друзів... Але вони мовчали. Навіть Янка, такий уже щирий, відданий друг, і той не подавав голосу. Хіба це не кривдно? Ні, кривдитись нічого! Колишні друзі і найближчий з них Янка зараз думають, як улаштуватися у якійсь школі — осінь не за горами. То що їм він, Андрій! Вони тепер чисті, політично благонадійні. То для чого мати стосунки з крамольником, якого чекає суд? Андрій відчував велику самотність, але не піддавався сумному настроєві. Лише так трохи було журно на серці.

Цієї ночі Андрієві не спалося. Вогка земля і нічна тиша доносили різноманітні звуки невпинного життя. Ось по дорозі м'яко прокотилися по піску колеса селянського візка. Хтось, опізнившись, їхав повільно до свого двору, до своєї домівки. За Німаном мелодійно свиснула якась теж безсонна пташка. В низині по цей бік Німану зятого, безугавно, монотонно кректали жаби. І це кректання зливалося в однозвучну і ніби жалібну пісню скарги... Яке все це близьке, знайоме з самого дитинства!

Заснув він тільки під ранок, коли сонце ледь-ледь пробивалося крізь блискучі віконця недалекого лісу. Перші ж промені сонця, завітавши до стодоли, де звичайно ночував Андрій, розбудили його. Заснути він уже не міг, а перекидатися з боку на бік не хотілося. Краще довше побути на просторій землі, де, проте, людям тісно, під яким небом, яке теж застилається хмарами та шумить грізними громовицями. Чи не буде й сьогодні громовиці? Андрій завважив, що перед гримотними дощами його навідує безсоння. Але він любив громовиці: нехай краще не доспить, аби тільки вона була сильна. Він підвівся з своєї пахучої постелі на м'якому сні, швиденько одягнувся і подався на Німан, щоб у свіжій, чистій прозорій воді зігнати сліди втоми після безсонної ночі. І справді, після купання Андрієві стало легко: тіло ніби налилося

новою силою, і м'язи стали пружними. Одягнувшись, Андрій сів на березі. В добру погоду він любив побути тут. Розмірена течія німанських вод заспокоювала, навівала такі привітні мрії. Над землею розкинувся ясний купол бездонного неба. Тільки трохи ліворуч від Микутичів, на південному сході, з'явилася тонка довгаста хмаринка, немов якийсь художник, збираючись написати картину, провів упевнено й сміливо першу темну смужку. На смужці почали виникати химерні білі клубочки, наче горошинки, вежі, різні кучерики. Вони то росли, то танули, і на їхньому місці виростали нові, ще химерніші.

Лабанович сидів і милувався. Зі своїх спостережень він знав, що такі хмаринки з'являються на небі перед громовицею. Незабаром смужка зникла. Сонце підкотилося вище. Дихнув вітерець, густий, теплий. «Південно-західний, дощовий», — подумав Лабанович. Він пішов до хати. Мати поставила на столі сніданок.

— Ячмінь лежить у покосах не пов'язаний. Уже й висох. Коли б часом не пішов дощ — припікає щось, — сказала між іншим вона.

Андрій згадав, що дядько з Якубом поїхали вдосвіта до Семенівки — там залишилося з піввоза сіна.

Поснідавши, Андрій узяв дві великі в'язки перевесел, заготовлених заздалегідь, і пішов в'язати ячмінь, скошений на протилежному кінці тієї смужки землі, на якій була їхня садиба, недалеко від сосняка. Години через півтори ячмінь був пов'язаний у снопи. Андрій охайно склав їх у копу, на всякий випадок приклав жердинами, щоб не розніс її вітер під час громовиці. На верх поклав решту перевесел, а на них — сніп-шапку, розправлений на зразок парасолі. Але ця робота була зайва. З двору виїздила гарба — дядько Мартин привіз сіно, а зараз їхав разом з Якубом забирати ячмінь. Андрій допоміг накласти на гарбу, а сам побрів на Середню гору, яку любив з самого юнацтва. Там було тихо, спокійно, затишно. Один схил гори покритий жовтим глибоким піском, де-не-де чіплялися кволі кущики ялівцю, злиденні купки чебрецю та острівки білого борового моху. Найбільше подобалась Андрієві гора за те, що з самої її найвищої точки розгортався чудовий краєвид. Особливо цікаво було дивитися в бік битого шляху, який проліг через Панямонь на Несвіж. У полі біля шляху стояла й та чарівна сосна, недалеко від якої незадовго до поїздки до

Вільни проходили Андрій з Янкою. Вона досить виразно здіймала з-за гребеня заніманських пагорків кучеряву шапку-вершину і дві могутні гілляки, симетрично розміщені обабіч. Здавалося, ніби це якась казкова жінка зайшла по груди в глибоку річку, розвівши в сторони руки, і ось-ось опуститься в воду й попливе.

Тим часом з південного заходу котилася зловісна хмара. Вона все ширше й щільніше застинала небо. З-за Німану долинали глухе гуркання далекого грому. Лабанович подався додому. Гроза наближалася. Раптом рвонув вітер і перейшов у таку віхолу, навіть земля закурилася пилюкою. Кущі—так і поприпадали до самого долу. Вогненними стрілами запалахкотіли блискавиці. І линув такий дощ, аж вода крізь стіни затікала до хати. Хата дрижала під натиском вітру і здавалося, ось-ось перекинеться. Віхола вирвала з-під стріхи неоковане дерев'яне колесо, якимсь чином поставила його на обід і покотила в поле. Коли громовиця відспівала свою грізну пісню і попливла далі, Андрій вийшов подивитися на сліди, що вона залишила. Подвір'я все було залите дощовою водою. В калюжах плавала солома, повиривана зі стріхи. Колесо далеко закотилося від обійстя і, потрапивши в борозну, безпорадно лежало боком. Піднімаючи його з мокрої землі, Андрій оглянувся навкруги, щоб ніхто, бува, не підслухав його думки, і промовив сам до себе:

— Чи не пожене в поле, як і це колесо, мене ворожа сила?

XXXIV

Лабанович вертався з лісу і ніс кошик боровиків. Не доходячи з півверсти додому, він почув за собою м'який стукіт коліс. Андрій оглянувся. В легкій, досить чепурній бричці їхав урядник Ставолич. Сумніву не було: цей гість їхав до нього, Лабановича. Він зійшов трохи з дороги і спинився. Порівнявшись, урядник притримав коня.

— День добрий!— привітав він Лабановича.— Сідайте, підвезу, хоч, правда, тут і недалеко.

— Ви, мабуть, з якимсь повідомленням до мене?— запитав Лабанович, сівши в бричку.

— Вгадали: є одна справа,— відповів урядник і змовк.

Мовчав також і Лабанович: додому зовсім близько, там усе стане відомо. Виявляти ж нетерплячку перед урядником він не хотів.

Заїхати на подвір'я урядник відмовився: не мав ча-

су. Він спинив коня біля частоколу, закинув віжки на шулу, взяв портфель і разом з Лабановичем пішов до хати. Андрія дуже зворушила Якубова поведінка: він збігав до стодоли і приніс оберемок кращого сіна для урядникового коня. Цим, очевидно, хлопець думав задобрити урядника, ніби від нього залежало зробити Андрієві полегшення. Занепокоєна була й мати: вона знала, що такі відвідини нічого доброго не віщують.

У хаті урядник скинув кашкета, що трохи здивувало Андрія, і сів за стіл. Не поспішаючи, відкрив портфель і вийняв звідти папірці.

— Ось розпишіться в одержанні,— сказав урядник, розгорнувши розлінований журнал.

Лабанович глянув на папірець; це була повістка з Віленської судової палати з'явитися на суд п'ятнадцятого вересня тисяча дев'ясот восьмого року об одинадцятій годині ранку. В повістці було приписане попередження, що в разі неявки на призначену годину підсудний буде арештований і приставлений до суду під конвоем. Лабанович розписався і взяв повістку. Прочитавши її ще раз, він промовив, ні до кого не звертаючись:

— Котись, мое колесо, поки котишся!

Урядник не зрозумів, на що натякає Лабанович, та й самому Андрієві цей вислів був не зовсім ясний, хоч у ньому і був якийсь сенс. Мабуть, те колесо, що недавно викотила буря з подвір'я в поле, навело на таку думку.

— Знаєте що? — запропонував урядник. — Давайте поїдемо до Панямоні. Для чого залишатися вам тут самому? Треба провітритися.

Андрій здивувався: урядник йому співчуває і хоче відвернути від сумних думок... Ось тобі й урядник, поліцейський чин! А може, тут якісь хитрощі? Лабанович подякував.

— Боюсь, що затримаю вас; я ще не снідав,— відмовлявся він.

— Яка ж це затримка, снідання. Можете потерпіти з півгодини? А за цей час ми будемо на хутірці — там і поснідаємо. Поїдемо?

І справді; чому б не поїхати?

Вони сіли в бричку, проїхали Микутичі, звідти через Німан, убрід, вибралися на дорогу, проїхавши повз Нейгертове, де жив Янка Тукала, Андрієві стало сумно, і він подумав: «Ех, Янку! Чи гадав ти, що я їхатиму з урядником повз твою хату і не зайду до неї! Але тебе тут

нема, і ти мовчиш, не промовивши до мене жодного слова! Невже ти помер для мене?»

Думку перебив урядник.

— У чому ж вас обвинувачують? — запитав він. — За віщо судять? Чому всіх звільнили з-під суду, а вас ні?

Лабанович усміхнувся і сказав:

— У народній казці розповідається так. Ішов Кіт лісом, назустріч йому Вовк. «Куди йдеш, Коте?»—«Іду судитися».—«А в чому ж твоя кривда?»— питає Вовк. «Як же не кривда,— відповідає Кіт,— нашкодить кішка, а провину складають на kota». Так і зі мною: хтось написав відозву до вчителів, а мене за неї судитимуть.

— Як же це так?— здивувався урядник.

Лабанович пояснив, у чім річ і чому так вийшло.

Урядник слухав, вірив і не вірив, а потім озвався:

— Якщо не ви писали, то за віщо й судити вас? Хіба тут, може, ще приплутано щось?

— От цього не знаю, а коли приплутано, то не з моєї вини і не з мого боку,— відповів Лабанович і подумав: «А зрештою, біс знає: може, підгледіли, як я з Янкою прибивав до хреста прокламацію? Ні, тоді й Янку взяли б на цугундер».

Тим часом з-за пагорка виринув хутірець, садиба дрібного орендаря. Сюди й завернув коня урядник. При заїзді у подвір'я стояла висока брама, над архітектурою якої, видно, ламали голову місцеві архітектори, а можливо, й сам господар. Брама складалася з двох дебелих дубових стовпів, рівних, старанно виструганих, зверху на них була покладена теж дубова шапка. Відступивши з одного й другого боку шапки на аршин, на брамі прикріпили ще чотири бервенця: кожне вище симетрично вкорочувалось і було з кінців зрубане навкоси. У верхнє, найкоротше бервенце був забитий стоячок, загострений вгорі, як голка.

— Оце вимаїстрував собі браму Язеп Глинський,— промовив урядник, зупиняючи коня.

Андрій зіскочив з брички, крізь хвіртку зайшов у подвір'я, щоб відчинити ворота, але в цю мить вийшов з хати сам господар, лисий, середніх літ чоловік, у розстебнутій камізельці. Глинський був шляхтич і намагався хоч чим-небудь відрізнитися від простого мужика.

— Будь ласка! Будь ласка!— сипав словами Глинський, розчиняючи ворота. Коли бричка спинилася, він підбіг до урядника і потряс його руку обома руками:—

День добрий! День добрий! А як же ви впору заїхали! Саме на полудник!.. Підемо ж до хати!

Лабановича він не помічав, хоч і знав його, і руки не подав. Глинський не любив Лабановича за те, що той «забастовщик» і готовий відбирати землю в панів і орендарів. А такі люди — ледарі, на думку Глинського. Андрій відстав від орендаря та від урядника і вже думав, де б йому сховатись. Але в цю мить урядник оглянувся і подав голос:

— А ви чого це, Андрію Петровичу? Ходімо до хати!

Тоді вже й господар змінив свою поведінку щодо «забастовщика». Він підбіг до Андрія, взяв його під руку і повів до дверей:

— Будь ласка! Будь ласка, заходьте! Колись ми з вашим батьком-небіжчиком були добрими знайомими.

Глинський повів гостей на чисту половину. Там стояло багато вазонів, квітів, дуже поширених у селянському побуті. В хаті було прохолодно, стояв своєрідний дух і загалом чисте повітря. Між фікусів затишно примостився стіл, засланий білою скатертиною.

Глинський запросив гостей сідати, а сам відімкнув буфетик і дістав великий бутель вишнівки, настояної на чистому спирті. Потім попросив пробачення і пішов на другу половину хати. Повернувся він разом з господинею, ще молодою і дуже привабливою жінкою. Вона чемно привіталася з гістьми, розсіваючи найприятніші усмішки. В двері просунули голови син і дочка господарів. Лабанович тільки й встиг зауважити, що дочка схожа на матір, а син на батька. А Глинський зараз же загадав їм піти в садок, де росло багато вишень, і нарвати козуб для пана урядника.

Тим часом на столі з'явилися виделки, ножі й тарілки, а слідом попливли соковиті копчені ковбаси, повна тарілка майстерно накраяних шматочків шинки, червоних, як пелюстки жоржини, свіжий сир, заправлений сметаною та чорненькими цяточками кмину, і сир трохи підсушений. Одним словом, багате частування.

Урядник, уважний, делікатний кавалер, звернувся до вродливої господині, пані Анелі:

— Сідайте, пані, до столу: без вас не буде ладу.

Господар налив великі чарки вишнівки і виголосив справжній тост. А господиня переводила очі то з чоловіка на урядника, то навпаки. Лабановича обминала. Глинський провадив далі:

— Вип'ємо за дорого нашого гостя, Герасима Павловича. Нехай бог помагає йому ловити злодіїв, конокрадів і всяких забастовщиків, що стають поперек дороги начальству.

— Добре сказали, пане Юзефе,— похвалив Андрій,— тільки треба було б додати і казнокрадів.

— Це само собою розуміється,— обізвався господар.

Вибравши зручний момент, Андрій подякував, попросив пробачення і вийшов з-за столу.

— Пане Лабановичу,— промовив Язеп Глинський,— прошу вас піти в мій садочок та пощипати вишеньок, скільки ваша душа бажає.

Таких стиглих, великих вишень Лабанович ніколи в житті не бачив.

Коли бенкет закінчивсь і бричка виїхала з хутора, урядник запитав Лабановича:

— Не жалкуєте, що поїхали зі мною?

— Ні, не жалкую! Навпаки, дуже дякую.

Бричка взяла напрямок на Панямонь.

XXXV

Суд, який мав відбутися незабаром, змусив Лабановича поїхати до Мінська. Він пригадав адвоката Семипалова, до якого посилали його свого часу редактори Власюк і Стефан Лісовський.

Семипалов якраз сидів дома. Це був ще молодий чоловік, він тільки-но починав свою адвокатську кар'єру. Адвокат виявив велике співчуття до справи Лабановича та його долі.

— По якій статті і закону вас притягають до судової відповідальності?— запитав Семипалов і зіркими сірими очима глянув на Лабановича.

— По сто двадцять шостій, за першим пунктом,— відповів Лабанович.

— І що конкретно ставлять вам у провину?— цікавився далі адвокат, перебираючи пальцями свою охайну темно-русу борідку, підстрижену знизу під загострений клинок.

— Обвинувального акта я не маю, він десь мандрує по поліцейських інстанціях, але з усього видно, що мені приписують авторство в складанні відозви до вчителів.

— Але це ж ваші здогади?— не поступавсь адвокат.

— Так, здогади, але вони мають під собою ґрунт.

Лабанович розповів Семипалову про допит у жандармського ротмістра. Адвокат помовчав, подумав, а тоді, хитро усміхнувшись, запитав:

— Одначе ж ви причетні до авторства, як самі сказали?— Потім він додав:— Мені ви можете говорити правду: це все у ваших інтересах має значення. Прокуророві та слідчому можна збрехати, аби тільки гладко,— зовсім приязно посміхнувся адвокат.

Візит закінчився на тому, що Семипалов пообіцяв цього ж дня ознайомитися з матеріалами слідства і вже тоді дати певну пораду.

— О п'ятій-шостій годині вечора заходьте до мене,— сказав адвокат і подав Лабановичеві руку.

Марудно тягнувся час до вечора. А тих добрих знайомих, куди можна було б піти, щоб згаяти час, Лабанович тепер не мав. Дружба з Болотичем закінчилася, і йти до нього за таких обставин було навіть незручно. Лабанович рушив блукати вулицями старого, переважно дерев'яного Мінська. Нарешті зайшов до дешевенького ресторанчика, щоб підкріпитися. Тим часом наближалась і завітна пора: була п'ята година вечора.

З почуттям якогось хвилювання з'явився Лабанович до Семипалова. Адвокат уже був дома. Він весело глянув на свого клієнта і повів його до кабінету.

— Сідайте!— Семипалов показав на крісло біля столу і сам сів.— Ваші припущення виявилися слушними,— промовив адвокат.— Вам справді ставлять у провину написання відозви до вчителів. Такий висновок дали експерти.

— Таким експертам не експертизи давати, а носом землю рити!— сказав обурено Лабанович.

Адвокат засміявся.

— Може, ваша й правда,— мовив він,— проте факт залишається фактом і на нього доводиться зважати. Та оскільки ви не писали відозви, то ваш захист має законне право вимагати від суду призначення нової експертизи. Проте ця обставина нехай вас не дуже тішить. Якщо навіть інша експертиза дасть спростування попередньої, це ще не означає, що ви чистий перед судом. Суд має свої міркування, і він часто керується більше політикою, ніж законом. Крім того, в суду може бути і так зване своє внутрішнє переконання...

Семипалов говорив упевнено, переконливо, і важко було перечити йому.

— Ну що ж,— озвався Лабанович,— засудять, то засудять — за чужий гріх!

— Так песимістично дивитися на речі не варто,— сказав адвокат, але одразу додав:— А втім, не зашкодить підготувати себе психологічно й до гіршого. А відносно захисту слід подумати. Кого б ви хотіли мати своїм адвокатом?

Лабанович трохи помовчав.

— Правду кажучи, я й сам не знаю. Просив присяжного повіреного пана Врублевського. А коли він не погодиться, то, може б, ви були такі ласкаві взяти на себе мій захист?— несміливо звернувся Лабанович до Семипалова.

Адвокат одразу став серйозним:

— Я дуже вдячний вам за довір'я. Однак я цілком підтримую ваш вибір — зверніться до Врублевського. Він відомий серед усіх юристів Росії, і з ним прокурор був би змушений серйозно рахуватися. Прокурорів же звичайно, й особливо прокурорів у політичних справах, підбирають лютих, в'їдливих, язикатих, одним словом, пройдисвітів.

— А коли Врублевський з якихось причин не зможе на себе взяти захист мій і моїх друзів, з одним з яких я зовсім і не знайомий?

— Навіть так?— здивувався трохи Семипалов.

Адвокат і його клієнт помовчали.

— Ось що, давайте зробимо так: дозвольте мені вести переговори від корпорації присяжних повірених міста Мінська з паном Врублевським. Ви ж у цих справах не досвідчені.

Лабанович підвівся:

— Я дуже й дуже вдячний вам за допомогу, яку ви обіцяєте мені.

— Ну, от і добре,— сказав Семипалов.— Так чи інакше — вам захист у суді буде забезпечений.

Адвокат записав адресу Лабановича, обіцяв незабаром зробити все, що треба й що можна зробити, а потім про все повідомити. Лабанович палко потиснув руку Семипалову і розпрощався з ним. Ідучи на вокзал, Андрій згадував послужливого юриста, що звільнив його від клопоту й турбот, від зайвих видатків на поїздки до адвокатів. Здавалося, все йде добре. Одначе, поміркувавши глибше, Андрій мусив визнати одне: не все воно так уже й добре, як здалось у першу хвилину. Поперек

дороги ставали експерти і їхній висновок. Виявляється, ще мало спростувати показання першої експертизи. Андрій згадав переконливі слова Семипалова: суд — основний експерт, і все вирішує психологічна переконливість самих суддів. Мало втіхи від такої переконливості навмисне підібраних прихильників царського самодержавства.

Але турботливі й невеселі думки в дорозі розвіялись. Оптимізм, властивий вдачі Лабановича, віра в краще в житті взяла гору над прикрими роздумами, і він у добром настрої повернувся додому.

Семипалов виявився сумлінною і правдивою людиною. Рівно через тиждень Лабанович одержав листа. Семипалов повідомляв, що суд задовольнив клопотання адвоката Казимира Адамовича Петруневича призначити нових експертів для перевірки першої експертизи. Врублевський, писав Семипалов, охоче взяв би участь у захисті на суді Лабановича та його друзів, коли б не був зайнятий іншим процесом. От чому він домовився з присяжним повіреним Петруневичем і доручив захист йому. Лабанович чув, що Петруневич вважався одним з кращих адвокатів Мінська.

«Чого ж ще більшого бажати,— міркував Андрій.— Експертиза забезпечена, адвокат є. Проте ж буває, що хвору людину лікує найкращий лікар, а вона візьме та й помре. Так може статися і тут: схочуть судді засудити, то й засудять. Краще не думати про це. За якийсь тиждень усе стане відомо».

До суду залишалось кілька днів. Мати, дядько Мартин, Якуб, Андрієві сестри — всі догоджали Андрієві, наче великому, хоч невідомому мученикові.

Днів за три до суду Лабанович узяв кошика, з яким звичайно ходив по гриби. Хотілося подивитись на свої грибні місця та попрощатися — хто зна, можливо, надовго — з тими місцинками, які давали йому стільки втіхи й радості. Грибів, правда, було вже малувато, але той боровик, що попадається рідше і відшукується трудніше, справляє більше враження.

Андрій зійшов на Середню гору і зупинився, прощальним поглядом обводячи дорогі простори землі. Ось перед ним Микутичі. Шумно було тут улітку. Тепер же вчителі пороз'їжджалися по школах. Мабуть, і Янка Тукала ввійшов в учительську колію. А ось же до цього часу не подав голосу.

Праворуч від Микутичів, за Німаном, далеко на небосхилі синя смужка лісу, наче пилка, яку поклали на землю догори зубцями, впливає з прозорої вересневої синяви. Праворуч виступав і Дем'янів Гудз, і заніманські поля, серед яких тулилися невеличкі селища, сільця й хутірці. Не обминуло Андрієве око й пишної сосни, що здіймалася вершиною над далекими пагорками...

Багато знайомих картин розгорталося перед очима завороженого Андрія! Намилувавшись ними, він повільно рушив у бік молодих сосенок. Серед сипучого жовтого пісочку виглядали де-не-де закинуті пагорки, зарослі молодим сосняком, приземкуватими кущами колючого ялівцю та білого моху.

До вечора блукав Андрій по грибних місцях, зібрав десятків зо два тугих, міцних боровиків. Потім пішов на луг, хотілося подивитись на самотню сосну недалеко від Німану, на кряжистий присадкуватий дубок — вони так добре були знайомі Андрієві з самого раннього дитинства. На похилій вершині хвої красувалося старезне лелече гніздо.

«Ну що ж? Прощайте, милі, дорогі друзі!» — в думках промовив Андрій і лугом подався додому.

XXXVI

Довго-довго перед очима Андрія стояла скорботна постать матері. Вона вийшла з подвір'я і стала віддалік від хати, щоб провести сина в невеселу дорогу. Андрій з дядьком Мартином від'їхали вже далеко, а мати все стояла й дивилась у той бік, де дорога, піднявшись на гірку, ховалася за виступом землі, щоб уже більше не з'являтися. Тоді мати глибоко зітхнула, витерла хусткою сльози і пішла до хати.

Дядько Мартин одвозив Андрія на вокзал. Перед самою станцією підвода зупинилася. Сідок і хурман позлазили з воза. Дядько Мартин довго не випускав Андрієвої руки зі своєї, твердої, шкарубкої від тяжкої селянської праці. Потім уважно й пильно подивився в вічі небожеві. В маленьких сірих дядькових очах стояли сльози.

— Ну, мій рідний, дорогий, бувай здоровий! Нехай бог тебе береже. Повертайся швидко і щасливо.

Вони міцно обнялися, поцілувались. Як не тримався Андрій, але і в нього на очах заблищала сльозинка.

Раненько в день суду Лабанович був у Мінську. Він сидів на лавці в скверіку навпроти будинку земської управи, де мав відбутися суд. Засідання було призначене на одинадцяту ранку, залишалося чекати ще півтори години.

«І чому так притягує мене цей будинок? — думав Лабанович.— Чого мені сподіватися від нього — горя чи радості? Отже, є якась лиха та владна сила, що прив'язала мене до нього».

Зал суду був досить просторий і не дуже привітний, особливо для таких осіб, як Лабанович, кому доводилося тут виступати в ролі підсудних. У кінці залу здіймався поміст на зразок театральної сцени, відгороджений від публіки міцним, хоч і нескладним бар'єром. У ньому було кілька проходів: для підсудних, для свідків і для різних осіб судового персоналу. Кімната для суддів знаходилася за сценою.

Коли Лабанович прийшов, у залі було ще майже порожньо. Потроху починали сходитися люди — чоловіки, жінки, для яких суд, особливо над політичними, був таким же видовищем, яким для театральних глядачів є спектакль.

Лабанович сів ближче до бар'єра, звідки можна було стежити за всім, що відбуватиметься на суді та в залі. Найбільше увагу Лабановича привертав поміст, який він у думках назвав голгофою, що означає місце тортур. Посеред помосту красувався великий стіл, засланий зеленим сукном. Тут же стояли стільці для адвокатів і прокурора. Адвокати Петруневич і Метьолькін сиділи серед публіки недалеко від бар'єра.

У залі стояв стриманий гомін. І раптом пролунав гучний голос:

— Встать! Суд іде!

Це вигукнув судовий пристав.

Усі, хто був у залі, підвелися. В розчинених за помостом дверях з'явився гурт суддів і станових представників. Попереду поважно виступав голова суду, член Віленської судової палати, широкий, сивобородий, громіздкий чоловік. Борода його була розділена на дві половини і справляла таке враження, наче під щелепами в нього прикріплені два короткі віники, зв'язані з білого кучерявого лісового моху, де люблять рости чорні боровики. Це був відомий у той час серед політичних підсудних дійсний статський радник Бабека, людина безжальна

до своїх жертв. Недарма серед засуджених ним ходила така приказка: «За столом сидит Бабека, погубитель чело-
ловека».

За Бабекою також повагом дибали судді — Бужинський, Кисловський, Верховодов. Усі вони були в парадних синіх сурдутах, у накрохмалених білих маніжках, суворі, непідступні, ніби вони несли з собою по шматочку божого помазаника — царя, якому вони присягали служити вірою. За суддями, так само дотримуючись станової градації, йшли: пихатий представник дворянства, мінський губернський маршалок Ромава-Римша-Сабур, член управи Янцевич, який прибув замість міського голови. Завершував процесію представник від селян, волюсний старшина Пахальчик, в сіряку з простого домотканого сукна, в здоровенних чоботях, давно не голений, і який, видно, встиг уже добре підкріпитися. Бабека зайняв найвидніше місце в центрі і сів у найвище крісло. Пахальчик примостився край столу в групі станових представників. Окреме місце зайняв на помості прокурор, чоловік уже немолодий, з невеликою сивиною, середнього зросту, похмурий на вигляд, досить огрядний. Кінчики його вух трохи виступали вперед, як завитки баранячих ріжків. Із своїх спостережень Лабанович зробив висновок, що люди з такими вухами мають нахил до красномовства. Прокурор ні на кого не дивився, сидів мовчки, ніби зазірав у своє нутро, і ледь помітно жував передніми зубами, начебто на них був шматочок горіхового зернятка. Адвокати сіли ближче до лави підсудних. Петруневич, ще молодий, показний чоловік, з добрим обличчям, одягнув фрак, що прикрашав його фігуру. Метьолкін, набагато старший за свого колегу, був у скромному, але строгому сурдуді.

У залі стало тихо. Голова суду величаво підвівся з крісла. Два віники його бороди трохи піднялися вгору. Він оголосив, що розглядові палати підлягає справа селян Андрія Лабановича, Володимира Лявоніки, Симона Тургая і Матея Астравца. Прізвище четвертого підсудного Лабанович почув уперше, теж з обвинувального акта. Бабека перелічив усі статті й пункти, на підставі яких палата судитиме згаданих осіб. Після цього він спокійно й поважно звелів судовому приставові привести в зал підсудних, які перебували під вартою. З малопомітних бокових дверей у ту ж мить з'явилися солдати-конвоїри, а в їхньому суворому оточенні — Владик і Тургай.

якого Лабанович уперше побачив. Обидва підсудні були бліді: довге перебування в острозі до суду наклало на них свій відбиток. Конвоїри вели арештованих суворо, ступали твердо і дуже грюкали по помосту важкими солдатськими чобітьми. Арештованих посадили на лаву підсудних, самі ж конвоїри стали позаду та по краях лави, тримаючи наготові рушниці й шаблі. Підсудні спокійно і навіть весело дивилися на публіку. Андрій не зводив з них очей, ніби просячи поглядом глянути в його бік. Владик побачив Андрія, ледь помітно усміхнувся і крадькома підморгнув йому.

Як вимагав судовий порядок, голова запитав підсудних, чи вручили їм копії обвинувального акта, списки суддів і станових представників. Потім суд вчинив перевірку свідків. Показання свідків, відсутніх з поважних причин, суд ухвалив повідомити у свій час. Після цього Бабека оголосив, що згідно з постановою палати суд відбуватиметься при закритих дверях.

«Отже, діло швах»,— подумав Лабанович.

Судовий пристав попросив публіку з залу, а свідків випровадив до окремої кімнати. Коли все було зроблено, Бабека, сидючи на своєму троні, приступив до читання обвинувального акта. Читав він монотонно й тягуче, і сам акт був нудний і надто довгий. Нічого нового не почув у ньому Андрій. Судді й станові представники потай, прикриваючи рота, позіхали так, що, здавалося, полопають щелепи.

Представник від селян, Пахальчик, заснув міцним сном. Лабанович і підсудні раптом помітили, як представники інших станів закрутили носами й потихеньку почали відсовуватися подалі від Пахальчика. Дух дійшов і до Бабеки. Але тому треба було зберігати поважність і витримку. Лабанович і його друзі ледве стримували сміх, помітивши таке неподобство в суді, що провадився з наказу його імператорської величності. Бабека ж тільки швидше став читати. Коли читання акта було закінчене, Пахальчик прокинувся. Йому здалося, що, заснувши, він відсунувся від своїх колег, і представник від селян почав потрошку відсовуватися до них. Це було ще смішніше.

Бабека тим часом запитав спочатку Лабановича, а потім і решту, чи визнають вони себе винними в тих злочинствах, про які говорилося в акті.

Лабанович відповів твердо й чітко:

— Ні!

Владик, хвилюючись, визнав себе винним у тому, що давав своєму знайомому, якомусь Пятрушу, літературу, в тому числі й повісті Гоголя «Шинель», «Пропавшая грамота» та інші. Він категорично заперечував свою участь у Всеросійській спілці вчителів, кажучи, що тільки мав намір вступити.

Симон Тургай признався, що входив до Всеросійської спілки вчителів і написав відозву про бойкот. Інші ж відозви писав не він. Андрій Лабанович також не писав: всі інші відозви були написані третьою особою. Говорив Тургай сміливо, впевнено й переконливо.

— Хто ж ця третя особа?— запитав прокурор.

— Я не свідок на цьому суді, а підсудний,— з гідністю відповів Тургай і додав:— Коли б я знав «третю» особу, то закон надає мені право на деякі запитання не відповідати.

— Інших запитань у мене нема,— сказав голові, трохи осікшись, прокурор.

Андрія здивувала сміливість Тургая, який чимраз більше подобавсь йому.

На пропозицію голови суду прокурор і адвокати ознайомилися з «доказами» справи. Цих «доказів» було не так багато: учительський протокол, захоплений у Микутичах, статут Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти, відозва «До всіх учителів та вчительок», складання якої приписувалося Лабановичеві, звернення до вчителів про бойкот і інші дрібниці.

Почався допит свідків, яких привів до присяги якийсь невідомий попик. Найцікавішими були свідчення нових експертів. З напруженою увагою слухав їх Лабанович.

Новий експерт Гоман, викликаний судом за клопотанням захисту, категорично заявив:

— Пане голово! Панове судді! Я дивуюся, як могла попередня експертиза на підставі звіряння почерків стверджувати, що відозву «До всіх учителів і вчительок» написав Андрій Лабанович. Ніякої схожості в характері письма абсолютно нема!

І Гоман почав докладно, літера за літерою, спростовувати висновок попередньої експертизи.

Прокурор ще більше спохмурнів: сук, на якому сидів він, щоб кидати шишки в підсудного Лабановича, виявився підрубленим. І найгірше те, що й попередній експерт, Ярмін, зрікся підписаного ним висновку.

— Як же так: ви ж підписали експертизу?— суворо зауважив прокурор.

— Експертизу робив небіжчик Асмольський. Він підсунув її мені, я повірив йому й підписав. А тепер, коли я своїми очима побачив, які там почерки, то мое сумління не дозволяє мені зводити наклеп на невинну людину. Не хочу брати гріха на душу!— рішуче закінчив Ярмін.

Здавалося, висновок нових експертів й особливо слова Ярміна справили враження на прокурора та суд. Зовсім байдуже поставився до цього Бабека. Він звернувся до прокурора й адвокатів:

— Чи маєте запитання до свідків, або, може, хочете додати щось іще?

Прокурор і адвокати запитань не мали. Для обвинувальної промови голова дав слово прокуророві.

Як досвідчена в цих справах людина, прокурор повільно звернувся до суду. Голос його спочатку був тихим, але виразним, він поступово підвищував тон:

— Ви чули обвинувальний акт, в якому ґрунтовно, логічно, об'єктивно викладено перед вами, панове судді, панове станові представники, всю мерзенну діяльність злочинної групи, яка поставила собі за мету зруйнувати, повалити віками усталений державний лад. Злочинці, частина яких сидить на лаві підсудних, а частина ще перебуває в цьому залі на правах вільних людей, не гребували ніякими засобами для здійснення своїх злочинних цілей. Вони втратили сумління, забули про свій обов'язок, про свою роль, яка відведена їм,—«сіяти розумне, добре, вічне».

Чим далі, тим більше розпалювався прокурор, хоч ця палкість була штучною, акторською. Говорив він довго, не минув жодної рисочки з того, що було вказано в обвинувальному акті, змальовуючи все найзгубнішими, безжальними барвами. Кожному підсудному він дав окрему характеристику. Особливо діставалося Тургаєві та Владику. Відносно Лабановича прокурор зазначив, що цей підсудний, хоч і мало фігурує в обвинуваченні, проте, як говорить народне прислів'я,— на вигляд апостол, а по зубах собака. Хоч висновки експертів розходяться, але найавторитетнішим експертом є суд.

— Усі ми — люди грамотні,— сказав прокурор,— нам доводилося читати різні почерки. Нехай суд скаже тут своє слово.

На закінчення прокурор вимагав вищої міри покарання, що зазначена в статтях, за якими відбувався суд.

З ґрунтовною промовою, без викрутасів, але й не без шпильок, виступив адвокат Петруневич. Він обороняв Тургая і Лабановича. Петруневич почав з похвали натхненному виступові прокурора.

— Це взірець красномовства,— сказав адвокат.— Тільки, на жаль, прокурор згустив барви. Ви подивіться, панове судді і панове станові представники, на підсудних: усе це — зелене юнацтво, весняна повінь, яка не вміщається в берегах. Не треба мати злочинну душу і злочинне серце, щоб підпасти під вплив тих чи інших осіб, тих чи інших ідей і зробити помилку. Прокурор у своїй промові посилався на золоті слова народного поета — «сіяти розумне, добре, вічне». Дозвольте й мені послатися на генія російської поезії, на безсмертного Пушкіна:

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я свободу
И милость к падшим призывал.

Останній рядок Петруневич продекламував, як артист, вимовляючи кожне слово чітко і роблячи на ньому логічний наголос.

— Юнацтву властиве кипіння, вирування,— казав далі захисник.— Скільки юнаків-студентів брало участь у демонстраціях, у виступах, у бунтах проти того чи іншого громадського ладу, супроти закону! Хіба ж можна називати їх злочинцями? Повінь входила в береги, і бунтарі закінчували університети, йшли на державну службу, ставали старанними чиновниками та діячами в різних галузях життя. Вони були відданими суддями, талановитими слідчими й прокурорами, особливо в політичних справах.

Бабека засовався.

— Дотримуйтесь меж кодексу та матеріалів суду,— зауважив він Петруневичу.

— Беру до уваги, пане голово, але не можу не зазначити того, що в твердженні прокурора на адресу Лабановича — на вигляд апостол, а по зубах собака — міститься якась юридична функція.

Прокурор погладив сивувато-рудий вус, але змовчав. А Петруневич правив своє адвокатське право і закінчив промову зверненням і проханням до суду — взяти до

уваги молодість підсудного Симона Тургая та покарання, яке він уже відбув,— півтора року ув'язнення в острозі. Відносно ж підсудного Лабановича, то єдине обвинувачення, висунуте проти нього, побудоване на хисткому ґрунті, і, як довели експерти, розсипалось, а тому підсудний Лабанович повинен бути виправданий.

Метьолкін висловив коротку, лагідну промову і, за прикладом Петруневича, просив суд зважити на молодість підсудного та його покарання до суду — ув'язнення на рік і три місяці. Астравца Метьолкін просив виправдати: підсудний ні в чому не виявив незаконної діяльності.

Бабека запитав кожного з підсудних, чи хочуть вони сказати своє слово. Підсудні відмовилися. Тоді голова зачитав судьям кілька запитань, на які суд повинен був відповісти: винні або не винні. Після цього Бабека оголосив перерву на дві години. Суд пішов у спеціальну кімнату на нараду, вірніше — на обід, бо досвідчений голова вже мав у портфелі вирок.

XXXVII

Лабанович вийшов із залу суду з таким почуттям, немов у його голові лежала ціла купа намолоченого, але не провіяного збіжжя. Так багато було суперечливих думок, почуттів, образів, вражень.

Було вже близько шостої години вечора. Зранку Лабанович нічого не їв і попрямував до ресторану. Його привабила вівіска «Кавказ». Але нічого кавказького в тому ресторані не було, і навіть його господар мало чим з вигляду відрізнявся від Бабеки: така ж роздвоєна борода, тільки не сива, а темно-руса, і був він щупліший.

Андрій замовив собі чарку горілки й котлети. Все одно: засудять — пити не доведеться, виправдають — зробить і на випивку, і на закуску. Думка про те, засудять його чи виправдають, була основною. Правду кажучи, Лабанович був певний, що його виправдають. Переконаність цю підтримав у ньому й адвокат Петруневич, який під час перерви підійшов до Андрія і сказав: «Можете не хвилюватися — вас повинні виправдати».

Випивши чарку горілки та закушуючи котлетою, без міри солоною, Андрій згадав трохи розкислого Владика і міцного духом Симона Тургая. «Засудять хлопців», — подумав Андрій. І велике співчуття народилося в його

серці. І справді: як же так? Він, Андрій, буде виправданий! Перед ним відкриється широкий світ, а їх із суду знову поведуть в острог, позбавлять волі невідомо на який час. То нехай краще і його, Андрія, засудять разом з ними. І на серці було б спокійніше, і мав би правдиве уявлення про в'язницю, про те, як живуть на засланні. Одна річ знати про це з розповідей інших, з художньої літератури, і зовсім інша річ — пережити, спробувати на собі всі царські милості до забитого народу. Тільки б ненадовго засудили та не розлучили б з друзями.

У Лабановича було правило — не запізнюватися. Попоївши та заплативши за полудник, Андрій повільно рушив до суду.

Найважливішого суд ще не сказав. І Бабека, видно, був певен, що полишений на волі підсудний Лабанович ніде не дінеться, прийде вислухати вирок. Навіть кривдно було від таких думок. А що, коли б узяти та й повернути голоблі в інший бік, якнайдалі від цього зловісного будинку? Піти б глухими завулками за межі міста, в поле, і накерувати стопи свої кудись-то на Заслав'я, на Борисів або на Ігумен? Почали б читати вирок, прочитали б, а Бабека відчув би себе в становищі дурня. Так марив Андрій, а ноги несли його все ближче до земської управи.

Біля дверей стояв городовик.

— Рано ще! — начальницьким тоном промовив він.

Лабанович тільки окинув городовика коротким суворим поглядом і сказав:

— Може, кому й рано, а мені якраз упору. — І рішуче просунувся в двері.

Городовик розгубився: може, який шпиг або начальство яке? І пропустив Лабановича. Через півгодини до залу почала сходитися публіка. Тепер вхід був вільний для всіх.

Бабека був людиною пунктуальною. Рівно без двадцяти хвилин на восьму вечора знову пролунав гучний голос:

— Встать! Суд іде!

З тієї ж самої кімнати і в тому ж порядку, як і попередньо, йшли судді й станові представники на чолі з Бабекою і маршалком Ромава-Римша-Сабуром. Бабека був ще поважніший, ніж раніше. Владика й Тургая привели заздалегідь і посадили на лаву підсудних. Лаба-

нович сидів серед публіки на тому самому місці, що й на початку.

У залі відразу ж запанувала тиша. Не поспішаючи, поважно підвівся з свого трону Бабека і, тримаючи в руках аркуш паперу, приступив до читання резолюції суду,— те ж саме, що й вирок, тільки в коротшій формі. Спочатку приглушено, а далі все голосніше читав Бабека:

— «Тисяча дев'ятсот восьмого року, вересня п'ятнадцятого дня.

За указом його імператорської величності Віленська судова палата, по кримінальному департаментові, на публічному судовому засіданні в складі (перелічувалися судді, станові представники, прокурор і секретар), вислухавши справу про селян (перелічувалися підсудні, крім Астравца), присудила селян Лабановича, Лявоника і Тургая посадити до фортеці на три роки кожного. Судові видатки по цій справі покласти на засуджених порівну і за круговою їх відповідальністю, а при неспроможності всіх їх взяти на кошт казни. Речові докази в цій справі залишити при справах. Селянина Матвія Астравца вважати виправданим по суду».

Як тільки читання резолюції було закінчене, Бабека, мов орел, обвів очима зал і трубним голосом дав наказ:

— Підсудного Лабановича Андрія Петровича зараз же взяти під варту!

Лабанович і нестямився, як до нього підбіг зовсім ще молодий і плюгавий на вигляд околочний і схопив за руку.

— Чого ти скачеш, як півник, і хапаєш мене? Я ж не тікаю.— Лабанович спокійно, але з силою визволив руку.— Арештувати не вмієш, служака!— з глузуванням промовив він.

У цю мить підійшов плечистий городовик. Він злегка штовхнув Лабановича.

— Ну, йди!— по-начальницькому скомандував він.

— Оце інша річ!— озвався Лабанович і під конвоем городовика покинув зал.

Саме в цей час конвоїри вивели Тургая і Владика. Лабановича приєднали до них, але городовик від нього не відступався. Остеронь стирчав околочний, солідніший, ніж той, що арештовував Андрія.

Вся процесія попрямувала в бік острогу, а він стояв якраз навпроти земської управи. Розмовляти між собою

в'язням заборонялося. Вони тільки обмінювалися короткими поглядами та дружніми усмішками.

Андрієві здалося, що його друзі залишилися задоволені вироком суду. Тепер уже не доводилося гадати, заглядати в майбутнє, яка спіткає доля. Відбути три роки, а там почнеться нове життя.

Хвилини через десять процесія зупинилася — підійшли до острогу. Височезна залізна брама знизу, метрів на два з половиною, була зроблена з суцільного заліза, а до самого верху йшли грубі металічні штахети з вузькими просвітами. Вона відгороджувала будинок острогу й контори від зовнішнього світу. Пробратися крізь браму без належних пристосувань було б неможливо.

Старший конвойний команди постукав кулаком. У залізній стіні брами відчинилися дверцята, теж залізни. В них з'явилось вусате похмуре обличчя острожного воротаря. Глянувши на конвой і на арештованих, він мовчки прочинив браму і пропустив їх до контори. Там сидів Рогоза, черговий помічник начальника в'язниці. Він прийняв арештованих, розписався. Конвоїри вийшли. Тепер приведені до острогу засуджені називалися звичайно — арештантами.

— Обшукати!— звелів рудовусий Рогоза з червоною від горілки пикою.

Двоє наглядачів звичними руками та досвідченими пальцями обмацали всі кишені й одяжку від голови до ніг. У Лабановича забрали складаний ніжик, незмінний супутник грибних походів, бумажник, в якому зберігалося карбованців п'ятнадцять грошей. Також залізли в гаманець, де було з півкарбованця дрібних. Бумажник і гаманець витрусили, гроші поклали на стіл. Усі відібрані речі записали в окрему книгу.

— Відсидиш свій строк, під час звільнення одержиш,— пояснив Рогоза Лабановичеві.

— Завести всіх у першу камеру на другому поверсі,— дав наказ старший наглядач Дощик, схожий з вигляду на відомого генерал-губернатора Муравйова.

— Ну, пішли!— скомандував наглядач, якому було дано наказ вести арештантів.

Переступивши поріг контори та протиснувшись крізь інші вузькі дверцята в брамі, друзі опинилися на тюремному подвір'ї й відчули себе вільніше.

— Що, не сподівався?— запитав Андрія Симон Тургай і міцно потиснув йому руку.

— І сподівався, і не сподівався. Ну, та біс їх бери. Тільки б разом з вами та на однаковий термін,— відповів Лабанович.

— Вірно кажеш, Андрію!— озвався весело Симон.

Уже було темно. Похмурий острог тьмяно освітлювався гасничками, від цього вікна здавалися сліпими. На залізних ґратах висіли торби, клуночки з арештантським скарбом. Мигтіли у вікнах і обличчя мешканців цього жахливого дому, але здавалося, ніби це метушилися не люди, а їхні тіні. Мешканці темного острогу впізнали прибулих.

— Симон! Владик! — лунали голоси з різних віконечь за залізними ґратами.— Скільки дали?

— Драй!— чомусь по-єврейськи відповів Симон.

Щоб потрапити на другий поверх у камеру, треба було пройти ще крізь одні залізні дверцята. Вони розчинилися з різким брязкотом. Залізними східцями, скупно освітленими нічними лампами, піднялися на перший, а потім і на другий поверх, звернули ліворуч. Назустріч ішов коридорний наглядач у чорній шинелі. Все тут було чорним: і залізна брама, і ворота, і одяг наглядачів, і коридор.

— Відмикай першу камеру!— сказав наглядач, той, що вів засуджених з контори.

Коридорний наглядач, не поспішаючи, всунув великий ключ у замок камери, відімкнув, подивився на прибулих.

— З прибутком прийшли!— кепкуючи, промовив він, обвівши поглядом Лабановича.

— Не шкір зуби, Бакиновський, пускай до камери,— суворо сказав Тургай.

— Що, хіба незабаром покидаєш її?— не вгавав Бакиновський. Він широко розчинив дебелі, оковані залізом двері, і хлопці зайшли до камери.

— Ну, от ми й дома, богу дякувати,— пожартував Владик. З цієї камери його і Симона водив конвой на суд.

XXXVIII

Картина, що постала перед очима Лабановича, приголомшила його. Камера була переповнена людьми, блідими, худими, як скелети. При тьмяному освітленні лампи, що чаділа, камера здавалася брудною трущобою, куди сходяться на ніч темні люди, любителі глухих закутків і доріг. Давно білені стіни брудно-рудуватого ко-

льору мали страшний вигляд, пригнічували. Мешканці камери, яких за довгий час перебувало тут тисячі, забивали в стіни цвяхи, щоб почепити своє манаття. В дірках навколо цвяхів кишіли купи блощиць з численним потомством. Вздовж стіни біля дверей тягнулися збиті з грубих дощок полиці. На них лежав хліб, арештантські пайки, ложки і різні дозволені речі обережного вжитку. Вгорі над дверима красувався календар, намальований вугіллям чотирикутник, поділений на сім клітинок. У кожну клітинку вписувалося число, а коли день закінчувався, його перекреслювали. Так робили, поки не минав тиждень, а потім писали новий календар. Вздовж усієї другої стіни було також написане вугіллям гасло: «У боротьбі здобудеш ти право своє!» «Цікаво, як це есери здобувають тут права?» — посміхнувся Лабанович.

У камері сиділи люди різного віку, різних національностей і соціального стану. Тут були представлені всі категорії арештантів: кримінальні й політичні, або, як їх називали у в'язниці, — «політики». Були засуджені на каторгу, в заслання, до арештантських рот, у фортецю, як Лабанович і його друзі. Були й такі, котрі ще чекали суду. Засуджені на каторгу — одягнені в арештантський одяг і закуті в кайдани, з'єднані довгим, важким ланцюгом. А щоб зручніше було ходити, ланцюг, склавши навпіл, звичайно підв'язували до шкіряного паска.

Все різношерсте населення камери гомоніло, гуло, часом то тут, то там лунав розкотистий регіт. Багато хто в затятому мовчанні сновигали в проході між двома нарами від дверей до вікна і назад. Деякі стояли біля дверей і дивилися на острожний коридор крізь товсте залізне пруття, розташоване одне від одного на такій відстані, що можна просунути між ним лише руку. Трохи нижче пруття в дверях було пророблене вічко, кругла дірка, щоб варта могла бачити, що діється в камері. З різних камер у коридор також долинав приглушений гомін, лунав дзвін і брязкіт ланцюгів-кайданів. Усі камери були замкнуті на замок, бо вже відбулася перевірка, і катеринки займали почесне місце біля дверей.

Пізно ввечері острог угамувався. Одним за одним почали вкладатися люди на своїх тоненьких казенних сінничках, уможуватись плече в плече на твердих і брудних нарах. Хто вкладався мовчки, понуро, а хто, влаштувавшись у своєму барліжку, говорив щось жартівливе:

— Ех, брат, от де рай так рай! Лягай спати, коли заманеться, вставай, коли забажається або коли покличе катеринка, а то й зовсім не вставай. І охороняють тебе, як генерал-губернатора!..

Перед Лабановичем постало питання: де примоститися на ніч? Симон і Владик прийшли на допомогу: вони зсунули свої тоненькі сінники до купи, і вляглись усі троє.

— Не дрейф, Андрію, завтра влаштуємося краще,— підбадьорив його Симон Тургай.

Всунувшись поміж друзів, лежав Лабанович на шматочку сінника. Скотитися не було куди: і праворуч і ліворуч тісно лежали люди. В голові все перемішалось. Який довгий був день. Скільки вражень! Інколи здавалося, що це — тяжкий потворний сон, досить Андрієві прокинутись — і все шезне. Він згадав ту мить, коли Бабека читав вирок. Тоді три роки ув'язнення в фортеці великого враження не справили. Андрій пам'ятає, як він, глянувши на друзів, усміхнувся. А зараз, лежачи на твердих нарах, затиснутий живими людськими тілами, він уявив собі три роки: тисяча дев'яносто п'ять днів і ночей! Він відчув їх глибоко, реально. Три роки сидіти в цих брудних стінах, три роки носити на собі тавро позбавленого волі арештанта! Три роки бути відірваним від життя, від народу, від усього, з чим зжився і що тобі миле й дороге!

На якусь мить стало тяжко-тяжко, ніби обірвалося серце. Але Андрій подумав, що в цій камері є люди, позбавлені всяких людських прав, закуті в кайдани та засуджені на довгі роки каторги. З якою радістю помінялися б вони долею з Лабановичем! Ці роздуми трохи заспокоїли Андрія. Проте заснути він не міг: як на лихо, блящиці вчули свіжу людину і стали кусати часто й сильно.

Поволі камера заспокоїлась. Принишк звичайно го-мінкий острог. Як і до цього, тьмяно горіли лампи. Зрідка коридором крокував тюремний наглядач, підходив до вічка камери, приглядаючись, що робиться в ній. Найчастіше йому доводилося бачить, як хтось із в'язнів, скинувши сорочку, сідав біля лампи і починав розправу над паразитами.

Важко переверталися на нарах каторжники, брязкаючи кайданами. «Навіщо це знущання, ця дикість і насильство над людьми?»— думав, вибившись зі сну, Лабанович.

«Але ні! — заперечив він сам собі.— Декому це потрібно. Ось і мене ж запакували до острогу, навіть не потурбувавшись обгрунтувати вирок доказами. Недаремно говорив Семипалов, що все диктує політика. Так воно й є: зараз треба усунути з царської дороги небезпечних людей, а заодно і таких, що в певний час можуть стати небезпечними».

Лабанович спробував поворухнутись, але це було важко зробити, не потурбувавши друзів. Сон огорнув усю камеру, можна було вільно розмірковувати далі.

«Отже, самодержавство боїться,— думав Лабанович.— Чиновники, солдати, законність, на варті якої стоїть суд, жандарми, поліцейські крутії та шпигуни. Здавалося б, велетенське громадище, одначе і йому можна нагнати страху. Злякалися, що десь блукає на волі безробітний «недогарок»! Виходить, що й «недогарок»— сила!» Від цієї думки Лабанович відчув себе дужим і посміхнувся. «У чому ж сила таких, як я?» — запитав сам себе. На це він відповів трохи згодом: «Якщо ти сам побачив, що лад життя несправедливий і відкрив декому очі, то так поступово і всі люди стануть видющими. А це й є реальна загроза царизмові».

Лабанович пригадав Аксена Каля з Високого, що так старанно вчився грамоти, потім Шуську й Раткевича на польовій стежці в Микутичах. Далі пригадалось, як чекав він Ольгу Вікторівну в Пінську, як познайомився з товаришами Глібом і Грицем. Що з ними тепер?

Лабанович обвів очима в'язнів, які покотом лежали на нарах, важко хропучи та скрикуючи крізь сон. «Мабуть, і тут є люди, що знають глибини і далі революції. Буде з ким товаришувати і в кого повчитися».

В уяві сплила постать соціал-демократа Кастогіна в будинку на мінській околиці. «От коли б ще довелося зустрітись...»

Перед Лабановичем постав величний образ грізної, хоч і залитої кров'ю, недавньої революції. Повітря дихало громовицею, полум'я могло спалахнути...

«Отже, боротьба ще буде. Треба більше горнутися до людей. Тоді...»

Що буде тоді, Лабанович чітко не уявляв, але відчув — життя своє скерує зовсім інакше. Такий настроїв рішучості підніс його дух.

Тільки перед самим досвітком Андрій міцно заснув, і сон його підкріпив. Одначе прокинувся він рано, коли

Владик і Тургай ще спали. При денному світлі й камера, і її мешканці, здавалося, мали веселіший вигляд. Лабанович лежав мовчки, спостерігав за всім, що тут робилося: було цікаво приглядатися до життя, до людей у нових обставинах. Тим часом то той, то другий ворушився на нарах, прокидався. Багато хто з мешканців камери починав день добірною лайкою, нікому не адресованою, після чого прибирав своє ложе і йшов умиватись. Умивалися над катеринкою, бо умивальники були в убіральному й доводилося ждати, поки відімкнуть камеру. Звичайно на ту пору вставали всі, крім найзапекліших лежнів.

— Ну, як, старина, виспався? — добродушно й хитрувато запитав Андрія Владик.

— Де тут виспишся, коли ти вночі скрегочеш зубами так, немов на них потрапив Бабека! — відповів жартома за Андрія Симон Тургай, який лежав з другого боку.

— Нічого, Владик, трошки поспав... Жити можна, — махнув рукою Лабанович.

— Будемо вставати, біс їм тато! — промовив Тургай і сів на нарах.

Як вимагав камерний порядок, заведений самими в'язнями, друзі підсунули свої сінники ближче до стіни і накрили грубими казенними ковдрами, зробленими невідомо з якого матеріалу.

Тим часом наглядач відімкнув камеру і випустив усіх «на оправку». В камері були свої чергові — виносити на день і приносити на ніч катеринку. Також черговий був для підмітання камери і для нагляду за порядком у ній. Чергували по черзі, причому черговий мав повну владу. Приміром, коли він замітав прохід між нарами, то міг звеліти сісти на нари, щоб не заважали. І всі повинні були слухатися його, хто б він там не був.

Разом з усім населенням камери Лабанович вийшов у коридор, який тягнувся через усю будівлю острогу. Всі інші камери були ще замкнені, людей випускали по черзі. Невеличкі віконця в одному й другому кінцях коридора пропускали мало світла. Від того, що стіни були до половини пофарбовані в чорний колір, здавалося ще темніше.

Владик і Симон, як старі арештанти, консультували і розповідали приятелеві багато цікавого з острожного побуту, наприклад, про камери у вежах. Острожною мовою вони називалися «дворянськими». Туди звичайно саджали людей важливих: чиновників, починаючи з ко-

лезьких асесорів, панів, якщо їм доводилося потрапити в острог. Попадали туди також і «політики», коли вони мали вагу й непорожні кишені. В «дворянських» камерах було світліше й веселіше. І режим там інший: весь день двері відчинені. Замість твердих нар стояли зручні тапчани, топилися груби, де можна було готувати собі смачну страву, гріти чай і загалом пестити свою особу. Потрапити в таку камеру звичайному смертному дуже важко. Для цього треба мати руку за мурами острогу, яка добре догоджала б адміністрації, або такі достатки, які б розчинили двері до «дворянської» камери. На цьому ґрунті, як розповідали старі арештанти, виникали часом кумедні пригоди.

Якось в одну з «дворянських» камер, де звільнилося місце, намагалися потрапити двоє претендентів: есер та анархіст. Між ними почалася боротьба. Адміністрація не поспішала віддавати комусь перевагу. Вона собі брала «податок» то з одного, то з другого до того часу, поки хтось з них не перекривав у значній мірі свого конкурента. В першій камері, де все це стало відомо, з цікавістю стежили за змаганням кандидатів у «дворяни». По камері розносилася чутка:

— Борис (есер) сьогодні доставив у контору три фунти масла.

На це відповідали:

— Що там три фунти масла! Анатоль (анархіст) послав туди з півпуда меду.

Масло й мед попали на язика і служили темою для жартів і сміху. Українську пісню «Взяв би я бандуру» переробили і співали:

Взяв би діжку меду
Та й в контору дав,
Скажуть арештанти —
Дворянином став.

Переміг Борис. Через якийсь час він переносив свої манатки на нове місце, а з інших камер вигукували:

— Дворянин! Дворянин!

— Борисе, скільки коштувало тобі дворянство?

XXXIX

За два-три тижні Лабанович ознайомився з острожним життям у загальних рисах. Одгороджене від усього світу високими мурами, вздовж яких і вдень і вночі

чатувала варта, загнане у тісний, смердючий острог, закуте в залізо, це життя було нецікавим, одноманітним. Заведений порядок не порушувався в своїх основах. Уранці, в певні години, відбувалася перевірка. Черговий наглядач з брязкотом розчиняв двері камери і командував:

— Струнко! Встать на перевірку!

До камери заходив черговий помічник начальника острогу, старший наглядач Дошик, який здався Лабановичеві з першого погляду схожим на Муравйова-вішателя.

На перевірку підводилися не зразу. Спочатку команду чергового взагалі не слухали. Тільки дехто з найбезсоромніших підлабузників, хочучи вислужитися перед начальством, ставав струнко, мов солдат, посеред камери. Після того, як закінчувалася перевірка, камери по черзі відмикали, в'язні виходили в коридор, ішли вмиватися, приводити себе до ладу. Увечері, зробивши перевірку, наглядачі замикали камери на всю ніч аж до наступного ранку.

У певний час приносили з пекарні хліб. Пекарня була своя, арештантська. Хліб заздалегідь краjali на пайки в присутності другого старшого наглядача Алейки. Він сам кидав пайку на вагу. Шматок хліба, вдарившись об тарілку ваги, тягнув її донизу, начебто пайка важила більше норми — два з половиною фунти. Алейка був спритним махлярем і наживався на арештантському хлібі, горосі, капусті й салі.

У в'язниці був визначений штат арештантів: рознощиків хліба, окропу та гарячої страви в обід. Пекарями, кухарями, коридорними, підмітайлами були тільки кримінальні, переважно короткострокові. Кожний кримінальний вважав за велику радість і пиху потрапити в цей штат. Одна тільки посада, посада підмітайла, не дуже користувалася повагою серед арештантів. Насправді ж підмітайлові було набагато веселіше мати справу з вінником і мітлою, з вичищенням убиралень, ніж сидіти весь день у камері. Крім того, підмітайло мав широкі стосунки з людьми, з тими ж арештантами, міг зробити їм якусь послугу і сам роздобути дещо.

Та яким важким не був острожний порядок, як не обмежувалася воля острожників, загнаних, як звірі, в тісні клітки, проте й тут життя, людські почуття і прагнення вибивалися на свої простори.

Серед кримінальних був один молодий, міцний, як дуб, чоловік, повновладний господар у своїй камері. Попереду його чекали блукання по пересильних острогах і довгі роки каторги. Але на його обличчі ніколи не відбивалось і найменшої тіні страждань, гірких роздумів. Інколи на нього находила така хвилина, коли чоловікові хочеться розвернутися на всю широчінь вдачі. Не витримає душа, якась буря підхопить її, і він, розчистивши собі місце в камері, піде в танок. Ноги скуті важкими кайданами, а він танцює легко, гарно, з вихиласом. У цьому була для нього особлива насолода, натхнення. Він так умів сам собі видзвонювати кайданами, добирати тон, що цей дзенькіт був йому за музику, відповідав його власному настроєві. І коли цей чоловік танцював, його рухи захоплювали всіх. Розмірений і навіть мелодійний дзвін і брязкіт ланцюгів лунав по коридору, долітав і в інші камери. До вічка підходили чергові наглядачі, дивилися, милувалися бурхливими, нестримними рухами каторжника Івана Гудили. Можливо, він виявляв цим свій протест проти неволі й несправедливості суспільного ладу, який зробив людину злочинцем.

Вечорами, коли камери замикали на всю ніч, ув'язнені витворяли різні цікаві штукарства, приміром, піднімали людину пучками пальців, або піднімали самого себе на нари. Для цього треба було залізти всім тілом під нари, а руками триматися за їхній край. Цей номер був досить важкий, і мало кому вдавалося зробити його. Піднімали людину пучками пальців так. Посередині камери ставав хтось із в'язнів, бажано дебелий. До нього підходили н'ять чоловік: двоє підкладали пальці під носки, двоє — під лікті і п'ятий під бороду. По команді: «Піднімай!» — бралися всі гуртом, піднімали в'язня досить високо і носили його по камері.

Щоб посміятися над необізнаним новоприбулим ув'язненим, який арештантською мовою звався «лобуком», робили так. Один в'язень лягав ниць на сіннику на нарах, другий лягав йому на спину горілиць. Зверху клали третього, того, з кого й хотіли посміятися. Той, що лежав всередині, хапав жертву за руки, а своїми ногами затискував їй ноги. Тоді підходив який-небудь спец у галузі ставлення «банок», оголяв верхньому живіт і ставив «банки»: гатив дерев'яною ложкою по відтягнутій шкірі. Розважались люди, як уміли, як могли і як дозволяли обставини.

Той рік, коли Лабанович попав до в'язниці, особливо останні місяці, був роком посиленої реакції. Всі привілеї, якими раніше користувались ув'язнені, поступово скасовувалися. Острожна адміністрація починала заводити суворий режим, часто робила обшуки, відбирала різні речі, необхідні для щоденного вжитку,— такі, як самовари, ножі. Забирали й книжки, якщо вони мали хоч у найменшій мірі прогресивний характер. В'язнів розділяли за категоріями і розміщували в окремих камерах.

Разом з групою інших засуджених до фортеці в окрему камеру попали і наші друзі. В'язнів там було небагато, чоловік сім-вісім. Але ця кількість змінювалася: одні прибували, другі виходили на волю, відбувши свій строк. До загального тюремного котла «фортечних», як їх називали, не залічували, і харчів не видавали. Замість цього на кожного відпускали по десять копійок на добу.

Перебравшись на нове місце, Владик по-хазяйському окинув поглядом камеру і промовив до друзів:

— Тут, братки, і працю собі знайти можна: підучитись і по виході на волю скласти екзамен на атестат зрілості.

— Молодчина, Владуку, що не дрейфиш і дивишся далеко вперед,— похвалив його Симон Тургай і з лукавою усмішкою звернувся до Лабановича:— Правда, Андрію, Владик тверезо дивиться на речі?

На це Лабанович відповів:

— Владик був і залишився людиною діла та мудрої життєвої практичності. І мені хочеться з приводу цього розповісти про один випадок. Якись мандрівники підійшли до глибокої річки. Ні броду, ні мосту не було. Плавати вони не вміли і води боялися. На березі лежали колоди. Один з мандрівників, найкмітливіший, скотив колоду в річку, потім скинув черевики, сів верхи на колоду, а ноги прив'язав до колоди, щоб, бува, не з'їхали в воду. На середині річки колода перекинулася, плавець шубовснув у воду, а ноги в шкарпетках задерлися догори! Подорожжани стояли на березі, дивилися й казали: «Ти диви, який кмітливий наш Яшка: річки не переплив, а панчохи вже сушить».

Владик зауважив:

— Я, брат, з колоди не з'їду! А там, дивись, і пережив день, і воля ближче. Ось кінчається, богу дякувати, місяць, отже, одну тридцять шосту частину неволі й скинули з плечей. Так чи не так?

— Так, так, Владика — погодилися Симон і Андрій.

— А коли так, давайте подумемо, як краще організувати наше життя в острозі.

Владик запропонував утворити комуну, щоб усі гривеники були в одних руках і щоб одна людина мала право, за згодою всіх інших, розпоряджатися цими грішми.

Усе населення нової камери, обміркувавши Владикову пропозицію, ухвалило: Владика обрати на економа, щоб він вів усю харчову справу — виписував через Дошика продукти. Залишалося вибрати й свого кухаря. За тюремним статутом кухареві від засуджених у фортеці дозволялось ходити на острожну кухню і готувати обіди. Кухарем призначили Симона Тургая: він був коридорним старостою, проте охоче погодився взяти на себе нову роль, посівши, таким чином, ще одну посаду.

Так почалося нове життя засуджених до фортеці, що відбували свою кару в мінському острозі.

XL

Одноманітність острожного побуту трохи пожвавлювалася, коли до камери прибували нові засуджені. Попадали сюди люди різних професій і соціального стану: дрібні чиновники, писарчуки, залізничники та інші так звані інтелігенти. Одного разу привели навіть конокрада з-під Ракова, якогось Касперича, молодого, малописьменного, але хитрого ледаря. Ідучи на роздобутки в справі конокрадства, Касперич брав із собою прокламації. Коли він попадався на крадіжці, його спочатку добре били, а потім вели в поліцію. При обшукові виявлялося, що Касперич не конокрад, а «політик». Конокрада судили за прокламації, як політичного злочинця, а йому тільки того й треба було. Останній раз Касперича, замість довгострокової каторги, засудили до фортеці на дев'ять місяців. Касперич виклав свою програму діяльності перед мешканцями камери, весело посміхаючись з власної хитрої вигадки.

— До якої ж політичної партії належиш ти? — запитав його з серйозним виглядом Симон Тургай, ледве стримуючи сміх.

— Моя партія — рятуй сам себе, — відповів Касперич, позираючи на Тургая маленькими свинячими очима.

— Виходить, ти — одбокий анархіст-індивідуаліст? — зазначив Владик.

— А мені однаково який, хоч би собі й однобокий,— озвався Касперич.

У комуни його не прийняли, та й сам він до неї не горнувся і жив на свого гривеника окремо. Трохи оговтавшись і зорієнтувавшись у незвичній обстановці, Касперич одного разу запитав Владика:

— Скільки людина може з'їсти сирого сала?

Владик обачливо глянув на Касперича, сподіваючись якоїсь каверзи. А для «старого» в'язня дати обдурити себе вважалося ганьбою.

— Голодній кумі хліб на умі?— хитро посміхнувся Владик.

— Може, й так,— байдуже промовив Касперич і повторив запитання:— Ні, я без жартів: скільки людина подужає з'їсти сирого сала?

— Дивлячись, яка людина і яке сало,— відповів Владик.— Я, приміром, виголоднівшись, з'їв би фунтів зо два.

— Два фунти!— зневажливо відгукнувся Касперич.— А я можу з'їсти сім фунтів!

— А не луснеш?— не повірив Лабанович і сказав Симонові Тургаю:— «Політик» береться з'їсти сім фунтів сирого сала!

Симон ходив по камері і не звертав уваги. Після запитання Лабановича він зупинився:

— А біс його зна, які в «політика» тельбухи.

Касперич рішуче твердив своєї і ладний був битися об заклад.

Навколо Владика й Касперича зібрався весь гурт. Навіть Олександр Голубович, майже завжди серйозний, мовчазний, замкнений у собі чоловік, пітерський робітник, більшовик за своїми політичними переконаннями, приєднався до громади товаришів по камері.

— Якщо навіть і з'їсть, то однаково вирве з нього,— сказав Голубович.

Суперечка все більше розпалювалася.

— Так що, хлопці, ризикнем хіба? Як, Владика, ризикнем?— звернувся Тургай до друзів і до економа.

Владик видав шматок сала із спільних запасів. Симон Тургай одважив на кухні сім фунтів і віддав Касперичу. Той узяв з полиці невелику скибку хліба, сів на нари і почав їсти. Він їв жадібно: відривав, як вовк, зубами великі порції сала разом із кусниками хліба. І сало, і хліб зникали в пащі Касперича. Він ворушив щелепами,

наче жорнами, молотом сало й хліб, а потім, так само по-вовчому, глитав їх. І очі в нього блищали, як у вовка. З кожним куснем сала залишалося усе менше й менше.

— Усе вмне!— розчаровано сказав Владик.

І справді, Касперич поклав у рот останній шматок хліба й сала, неквапливо почавкав, проковтнув з виглядом переможця і навіть усміхнувся.

— О,— сказав він,— тепер аж до завтра можна потерпіти!

Тургай гучно зареготав:

— Оце ненажера, так ненажера!

А Касперич, ніби нічого й не було, походжав по камері й посміхався.

Касперич відсидів свої дев'ять місяців і вийшов на волю. В пам'яті про нього тільки й залишилося, що сім фунтів сирого сала та свинячі очиці й щелепи, які ворушилися, наче кам'яні жорна.

Серед короткострокових в'язнів інколи траплялись аматори, що любили багато набалакати і наплести три мішки різних побрехеньок. Свої вигадки для звеличення самих себе вони підносили як правду. Їх слухали, навіть заохочували, щоб дати розбрехатися ще більше. По-острожному таких людей називали звичайно «заливалами» від вислову — «заливати кулі», що означає брехати.

До «заливал» належав недавно приведений до камери Зигмусь Зайковський. Це був простий чоловік років тридцяти, столяр по професії. Освоївшись у камері, Зайковський сідав біля столу на нари, скручував грубу цигарку зі спільної махорки, яка була в досить великій скриньці, смачно затягувався і розповідав про свої пригоди.

Одне таке оповідання запам'яталося Лабановичеві.

Якось Зигмусь, так розказував він, затримали несвідомі селяни за агітацію проти царських порядків і посадили в порожню комору. Сидіти там Зайковському не хотілось. От і почав він сновигати з кутка в кутку. Спочатку було темно, а потім очі призвичаїлись і дещо вдалось розгледіти. Обмацав Зигмусь усі дошки в підлозі. Вони були грубі й щільно прибиті плінтусом. Неможливо будь-куди просунути не лише руки, а навіть і пальці. План розібрати підлогу і зробити підкоп відпав. Але Зигмусь твердо вирішив вибратися звідси. Він змайстрував поміст, виліз на нього, оглянув стелю. Поміст був хисткий, впертися в нього, щоб плечима виломити дошку, було неможливо. На щастя, в коморі стояла дебела дубова

діжка. Зигмусь перекинув її догори дном, виліз, зробив спробу: пригнув голову, а спиною і плечем наліг на дошку. Дошка підважилася і зарипіла. Зигмусеві аж страшно стало: а що, як почують? Але навколо панувала тиша. Зигмусь підняв дошку ще вище. З горища за комір посипався пісок і різна порохнява. Ну, та лихо з ними! За хвилину Зайковський був уже на горищі. Прислухався — тихо. Тоді він продер стріху і крізь дірку гепнувся на землю, а там — тільки його й бачили.

Закінчивши розповідь, Зигмусь сам перший голосно зареготав.

— І втік? — з удаваним захопленням і ніби дуже здивувавшись вигукнув Симон Тургай.

— Ну й спритник! — озвався Владик.

— Так ти ж силач: одірвав хребтиною дошку! — теж здивувався і Лабанович.

— А ти що думав! — гордовито промовив Зигмусь і ще з більшою пихою додав: — Але це ще не все!

— Що ти кажеш?! — вигукнули всі разом.

— А ось послушайте. Отож опинився я на землі, оглянувся, пригнувся і — шасть у коноплі! Межами поза стодами вибрався з села і навпростець — у кущі! А там — на дорогу. Спереду, бачу, ліс, але далекувато. Бігти чимдуж не випадає: побачать, одразу догадаються. Треба ж кмітливість мати. І що б ви думали? Оглянувся я — смалить за мною верхи на коні кудлатий мужик без шапки, тільки косми на голові розвіваються. Дожене, не добіжу до лісу! Дух забиває, біжу, а погоня все ближче. Ззаду за вершником ще з п'ятеро мужиків! Чешуть наввипередки! Що діяти?

— Ой! Це, либонь, трагічно! — співчутливо зітхнув Тургай. — Кажі, що ж далі!

Зигмусь провів пальцями по вусах:

— Бачу — густий куш верболозу при дорозі. Я — в куш! І не знаю, що буде далі. Мужик, гадаю, в куш не заїде конем. Умить роздивився: від куща рівчак у бік дороги. А вздовж дороги він і ширший, і глибший, і весь заріс травною! Я з куща — в рівчак. Поповз. Доповз до дороги. Кудлатий мужик спинив коня, закинув йому на шию повід, а сам — на землю! Спинився, махнув мужикам рукою: тут, мовляв, злочинець! А я майже біля самісіньких ніг кудлатого мужика. Він обережно обходить куш. Кінь хрумає траву на обочині дороги, біля самісінького мене. Повід з'їхав з шиї — мало не на голову мені!

Я — хвать за повід! Кінь схарапудився, а я — плиг на нього та навскач до лісу! Тільки мене й бачили!

— Ну, Зигмусю! Герой ти, далєбі, герой! — не витримав Симон і моргнув друзям. А це був знак — викрити й висміяти самохвальство Зайковського.

Викривання та висміювання велося таким же способом, до якого вдавалися «заливали»: розповідати найневірогідніші речі, крім того, в небувалих розмірах.

— Такі пригоди рідко з ким трапляються, — ніби з заздрістю почав Владик. — Але не в пригодах діло, найважливіше, як тримається людина. Кмітливість, винахідливість — ось що врятувало Зигмуся... Мені теж хочеться розказати про один випадок. Рушив яось я під осінь збирати гриби. Прийшов у ліс. Бачу — стара сосна, а в сосні дупло. Виліз на сосну: що там у дуплі діється? Встромив руку, а мене за палець — цап якийсь звірок! Аж кров заюшила. Я обмотав руку торбинкою та знов у дупло! Зловив за холку якогось звіра і тягну його. Витягнув — куніця! Я її писком об хвою стук! стук! — та додолу. Встромив знову руку — друга куніця! Я й її таким же робом: стук об сосну — та вниз! І знаєте? Шість куніць витягнув з дупла! Зв'язав я їх до купи хвостами, перекинув через плече та й поволік додому. По три з половиною карбованці продав шкурки. Що скажеш, Зигмусю?

Зигмусь дужче затягнувся махоркою й одвів очі, міркуючи, що відповісти і загалом як поставитися до запитання Владика. Та Лабанович випередив Зигмуся.

— Ти — економ, і пригоди твої економські, — сказав він Владикові. — Зі мною ще й не такий випадок був, вірніше, зі мною і з моїм батьком. Батько мій пасічникував. Улітку вивіз він п'ять вуликів ближче до лісу, щоб зручніше було бджолам носити мед. І ось одного разу надвечір чую: реве щось, і так, аж земля гуде. Глянув я — бачу, батько тримає за хвоста величезного звіра і тягне до себе. Я здогадався, що це ведмідь прийшов поласувати медом. Батько тягне ведмедя назад, а він силкується вперед. І чую я — гукає батько: «Андрію! Бери віжки та біжи сюди!» Я заскочив у сінечки, схопив віжки — та на пасіку! Прибіг — батько тягне ведмедя за хвоста. Ведмідь упирається й оре лапами землю, наче сохою. «Закидай під черево віжки!» — кричить батько. Я спритно закинув віжки, зробив зашморг, щоб не сповзли. «Тягни!» — командує батько. Він тягне ведмедя за хвоста, а

я — за віжки. Відчув це ведмідь — та як рвоне! Одірвав хвоста! Батько з хвостом навзнаки беркицьнувся й ноги задер. Я сам тримаю звірюку. А він ще дужче рвонувсь. Я ногами по коліна в землю вгруз. І раптом віжки — трісь! Тільки кінчики в моїх руках zostалися. Зірвався ведмідь і чкурнув у ліс. Замість хвоста віжки поволік із собою. Підвівся батько з землі, похитав головою: жаль, що ведмедя випустили. А потім каже мені: «Ну, синку, тепер ведмідь по мед ходити не буде».

Дід Юзефович, біловусий, сімдесятилітній чоловік, справжній економ, засуджений до фортеці на один рік, лежав на нарах, заклавши руки за голову, слухав і посміхався.

Іван Сорока, спритний мужичок з-під Астрашицького Городка, незважаючи на всі ці теревені, сидів біля підвіконня і шевським ножом — ножа позичив йому швець Лазар Мордухович, молодий хлопець, засуджений до фортеці на півтора року — кришив скоринки хліба на дрібнесенькі шматочки, щоб погодувати голубів. Вони зліталися на підвіконня цілими зграями.

— От, чорти пістряві!— озвався Тургай на розповіді друзів.— Що ж мені розказати після цього? Хіба про свого діда? Мій дід важив один пуд і один фунт... Чого ви смієтеся? Йй-богу, правда: один пуд і фунт! Баба моя, бувало, візьме його під пахву та й несе, як обмолочений вівсяний сніп. А спочатку дід був чоловіком огрядним, дужим. Якби Андрійв батько покликав не Андрія, а мого діда, то вони ведмедя не випустили б. Але ось яке лихо скоїлося з дідом. Поснідав він на зелені свята і пішов під вишню в холодок відпочивати. А встав, відчув, що з вухом не гаразд щось діється. І почав дід з того дня сохнути. Сохнув, сохнув, аж поки від нього й залишився один пуд і один фунт. Повезли діда в лікарню. Оглянули його лікарі, вислухали, а тоді й кажуть: «Операцію треба робити: в мозку щось завелося». Зробили дідові операцію: підрізали покришку на голові, череп, ну, як на кавуні лушпайку. Тільки підняли покришку, з дідового мозку — плиг жаба! Не вірите? — Тургай вдарив себе кулаком у груди і з найсерйознішим виглядом забожився, що це правда.— Ось воно що виявилось,— пояснював він далі.— Коли дід лежав у холодку, йому в вухо залізла манюсінька жабка. З вуха перебралася на мозок, смоктала його і харчувалася.

Олександр Голубович, походжаючи з кінця в кінець по камері, з прихованою усмішкою прислухався до неймовірних подій, про які розповідали Андрій і Владик. А коли Симон Тургай почав оповідання про свого діда, Голубович спинився біля слухачів і примостився біля них. У кінці несподіваного фіналу, яким закінчив Тургай своє оповідання, Голубович голосно зареготав. Адже не можна було не сміятися, дивлячись на серйозну Симонову міну, з якою він видавав побрехеньку за правду.

— Не перевелися ще чудеса на нашій землі,— казав регочучи Голубович.

— Затьмив ти, брат, Симоне, всіх нас: і Зигмуса, і Владика, і мене,— промовив Лабанович, теж не маючи сили втриматись від сміху.

Друзі весело реготали. До загальних веселоців приєднався і сам Зигмусь Зайковський та чимало інших товаришів.

Мешканці камери потім остерігались ходити стежками Зигмуса Зайковського.

XLI

Олександр Голубович дотримувався своєї рідної позиції. Він мало коли брав участь у розвагах друзів по камері. Часом цілісінькими годинами лежав на нарах з книжкою в руках. Книжки він буквально ковтав, добував їх багато. З усього було видно, що в нього були зв'язки за мурами острогу.

Коли до Голубовича звертався хтось із друзів з запитанням, він лагідно й охоче відповідав, пояснював незрозуміле, а за жарт платив дотепним добродушним жартом.

Підвівшись із нар, Голубович брався до своєї звичайної роботи — міряв кроками камеру, мабуть, міркував над прочитаним. На його обличчя лягав відбиток якоїсь неспокоїної думки. Згодом обличчя прояснювалось, Олександр розвеселявся, підходив до Владика, чи до Симона, або й до Андрія,— це була найспяніша четвірка в камері.

— Ну що, дружок? Пустимо димок?— казав Голубович, лагідно усміхнувшись.

Друзі сідали навколо скриньки з тютюном і закурювали. Вони не розпитували Голубовича, чого він інколи такий мовчазний і серйозний. А Голубович, находившись,

покуривши, трохи пожартувавши, сідав на нарах і довго записував щось у товстий зошит.

Андрій одного разу бачив, як Олександр Голубович видер написане із зошита, заклав в обкладинку книжки і на прогулянці передав її комусь із кримінальників.

Андрія вабило до цієї людини. Голубович також ставився до нього більш уважно, хоч одверто цього не виказував, а найчастіше звертався до Владика і добродушно посміювався з нього.

Владик суворо дотримувався ним самим заведеного порядку. Щодня вранці він робив гімнастику «по Мюллеру». Гімнастика ця була зручна тим, що її можна було робити і в острозі. Складалася вона з цілого ряду різних вправ. Починалася з того, що гімнаст ставав посеред камери, широко розставляв ноги, а руками брався в боки. Спочатку він нагинався, туго пружинячи крижі, потім одкидався назад, тоді нахилився праворуч і ліворуч. Друга вправа складалася з того, що, не знімаючи рук із талії, Владик крутився навколо своєї осі то праворуч, то ліворуч скільки вистачало духу. Далі в хід пускалися руки й ноги. Кульмінаційна точка гімнастики полягала в тому, що гімнаст лягав на підлогу, витягнувшись на весь зріст, обпирався на пальці рук і на носки. На кінцях пальців треба було підніматися й опускатися дванадцять разів. Це вважалося рекордом. Виконуючи такі вправи, Владик глибоко вдихав і видихав повітря носом. Проробивши весь комплекс гімнастики, він стомлювався, після чого казав:

— А тепер попити окропчику.

Сирої води Владик, березучи здоров'я, не пив, у нього завжди була в запасі переварена.

Старий Юзефович, лежачи на нарах, стежив, як мордувався Владик. Інколи він не витримував і лагідно, побатьківському казав:

— Ех, синку, маєш краплю здоров'я й сили, то шануй їх, бо так довго не надихаєш.

Після ранкової зарядки та сніданку Владик уможувався біля столу, брав підручник з латинської мови й алгебри. Попрацювавши старанно з годину, він заучував кілька латинських слів, речень, відмін, після чого робив перепочинок і запитував діда Юзефовича:

— Скажи, діду, що означає: «Dentibus crepavit?»

Дід заперечливо хитав головою:

— А бог його зна, синку! Може, ксьондз і відповів би на це.

— А це, діду, означає,— з виглядом професора пояснював Владик,— «Зубами скрегочучи».

— Отож я й бачу, що ти, синку, скрегочеш уночі зубами!— відповідає дід Юзефович.— Облищ, дитинко, і ті свої мордування, і цю науку — здоровший будеш!

Владик і справді часто уночі скреготав зубами.

Незабаром захоплення латиною минуло. Залишилося від неї в пам'яті Владика всього кілька слів і виразів, якими він користувався при нагоді. Коли, приміром, треба було сказати, що на світі нема нічого вічного, що все минає або забувається, тоді вживався вираз: «*Sic transit gloria mundi*» — «Так минає слава землі».

Як і Симон Тургай, Владик почав більше захоплюватися математичними науками. До них на деякий час приєднався й Андрій Лабанович. А щодо латині, Симон і Андрій дотримувалися слів Пушкіна: «Латынь из моды вышла ныне», хоч і самі від Владика та безпосередньо з підручника перейняли кілька латинських висловів.

Кожний з мешканців камери мав своє вподобання і проводив час, як вважав для себе найдоцільнішим.

Іван Сорока не тільки просиджував цілими годинами біля заграбованого вікна та кришив для голубів черствий арештантський хліб. Сороку вважали майстром на всі руки: дома він був добрим господарем і навіть агрономом. Усім цікавився, до всього домислювався сам, своєю головою. Коли голуби були нагодовані так, що вже більше не прилітали на підвіконня, Сорока знаходив собі іншу роботу. Від людей, головним чином тих, які сиділи в острозі, перейняв він уміння ліпити з хліба художні фігурки й пішаки для гри в шахи, досить тривкі й міцні. Поламати їх було важко, хіба що можна розбити, поклавши тільки на ковадло та вдаривши великим молотком. Секрет моці полягав у тому, що перед ліпкою хліб треба було пережувати і вимісити спеціальним способом, після чого він ставав еластичним і клейким. Виліпивши та відшліфувавши фігурки і пішаки, Іван Сорока фарбував їх у відповідні кольори, і тоді вже виріб одержував путівку в життя. Попит на шахи був великий. Від острожних майстрів вони часом переходили на волю, до міста, а в камері майже не зникали зі столу. Двох шахістів, які зрідка мінялися, завжди оточував невеликий гурт аматорів шахової гри. Награються, бувало, так, що ко-

ли повкладаються ввечері спати, то й шахова дошка, і фігурки, і король під матом довго стоять перед очима.

Один лише Лазар Мордухович не брав участі в шаховій грі і не цікавився нею. Він вважав, що це недостойно трудящої людини. Вранці після перевірки Лазар ішов під конвоем у в'язничну шевську майстерню, шив і ремонтував взуття. Ходив туди по своїй волі, бо не було такого права, щоб примушувати засудженого до фортеці до тієї чи іншої праці. Перед вечірньою перевіркою його приводили до камери. Лазар, закінчивши робочий день, старанно вмивався, надівав свій кращий костюм, підкріплювався хлібом і ковбасою. Після цього з півгодини гуляв по камері туди й сюди, потім улягався на своєму місці на нарах і співав пісень. Голос у нього був надзвичайно пискливий, та й пісні добирав він жалісливі, переважно острожні.

Говорила сьому мати —
Не водись с ворами:
В Сибирь-каторгу сошлют,
Скуют кандалами,—

з великим натхненням співака виводив Лазар, надаючи своєму голосові найчутливішої ліричності. Співав він виключно для самого себе і в співах знаходив найвищу насолоду. Як ставилися мешканці камери до його пісень, Лазаря мало цікавило. На діда Юзефовича, як і на багатьох з корінних мешканців камери, Лазареві співи справляли найприкріше враження. Але навіщо псувати людині настрої, коли в піснях забуває вона в'язничну неволю.

— А бодай би ти захлинувся цією своєю піснею! — тихо бурчав дід Юзефович, але так, щоб почув Владик.

Дід любив Владика і водив з ним компанію більше, ніж з іншими. Коли часом Владикові нездужалося, дід укривав його на ніч своєю свиткою. Вранці Владик прокинувся здоровий.

— Ну, дїду, у вашій свитці захована цілюща сила, — казав Владик, віддаючи Юзефовичу одєжину. — Пропотів — і немов рукою зняло!

Дід був радий, що його пацієнт почував себе добре і що свитка відіграла в цьому позитивну роль.

На дідове обурення піснями Лазаря Владик казав:

— Справді, це не співи, а скавучання собаки, який не звик ще до ланцюга. То нехай співає. Тїшся, лиско, весїлля близько — ковбаски зїси.

Але часом обурювався й Владик.

— Облиш ти, Лазаре, виводити Лазаря! Слухати нудно!

— То ти не слухай,— відповідав спокійно Лазар.— І що це за життя? За віщо ж я боровся на волі? Тут, брат, острог, і я робитиму, що хочу.

— Дми, дми, брате Лазар!— чи то насправжки, чи то кепкуючи заступався за Лазаря Симон Тургай.— Твої співанки і твій голос такі, що слухаєш — і серце завмирає, і очі на лоба лізуть.

Лазареві було важко перечити. Трохи помовчавши, здавалося, тільки для того, щоб перетравити свою кривду та людську несправедливість, він ще з більшим захопленням виспівував:

О ночь темна! О ночь глуха!
О ночь последняя моя!
Я отдал все и кровью смысл
Позор, позор страны родной!

Лабанович не втручавсь у конфлікт. Він сидів біля нар на казенному сіннику і писав листа Симонові Тургаю. З якогось часу, будучи в одній камері, вони почали листуватися, ніби їх розділяли цілі сотні верст. Початок цьому листуванню поклав Лабанович. Одного разу він помітив: улітку в жаркий день падає сніг! Це тополі цвіли, і їхній білий пух плавав у повітрі. Андрій, щоб звеселити друга, написав:

«Дорогий мій Симоне!

Перебули ми й другу зиму. Ось зараз випустять нас на прогулянку. Я покажу тобі цікаве явище. Ясного літнього дня ти побачиш, як у повітрі кружляють сніжинки. Упавши десь біля мурів на землю, вони не розтануть на гарячому сонці... Як живеш ти, мій друже? Про що ти найбільше думаєш? Напиши мені, будь ласка. Міцно обнімаю тебе, цілую. Моя адреса: 7-а камера, поштова скринька — чемоданчик під нарами.

Навіки твій *Андрій*»

Закінчивши листа, Андрій заадресував його і потай підкинув у Симонів чемодан, який теж стояв під нарами.

Того ж дня Симон, витягнувши з-під нар чемоданчик, угледів листа, прочитав його, нічого не сказавши Андрієві, сів відповідати негаданому кореспондентові. Так і почалося листування.

— Треба на пошту заглянути,— і то той, то другий лізли під нари і знаходили в чемоданчику листа.

Якось Симон признавсь Андрієві, хто писав відозву до вчителів: це був добре йому знайомий учитель, на прізвище Жук. І ось що намислили друзі: написати Жукові такого листа, щоб ніхто, крім автора відозви, не зрозумів його змісту.

Одному острожному художникові друзі дали тему: намалювати звичайного чорного жука, дати йому в лапку ручку з пером. Жук виводить слова: «Товариші вчителі!» Центральною фігурою малюнка був юнак, одягнений, як одягалися улітку сільські вчителі. На плечах у нього лежав величезний дерев'яний хрест. Під тягарем юнак зігнувся, відразу було видно, що йому важко. Внизу під малюнком були написані слова пророка Ісайї: «Тот грехи наши понесе, и язвою его мы исцелихомся».

Малюнок друзям сподобався. Вони вклали його в конверт і відправили листа Жукові нелегально. Чи одержав його адресат і як поставився до малюнка, друзі не дізналися.

XLII

І радісне й сумне наближення кінця.

Сумно, коли кінець кладе собою рубіж і відділяє від усього того, чим ти жив, у чому знаходив сенс, приємність, захоплення. І навпаки, ми радіємо, коли наближаємося до такої межі, яка лишає за собою безрадісний, важкий і страдницький відрізок життя, і переходимо в інше коло — ясне, привабливе, жадане.

На грані такого кінця, напередодні воді, були зараз Лабанович, Тургай, Лявоник і Голубович. Наближалось третє літо в'язничних страждань. І дивовижна річ! Коли наші невільники окидали внутрішнім зором без малого три пережиті вже роки, то роки ці зливалися в одну малопомітну пляму, в якій дні й ночі, місяці, весни й зими мало чим відрізнялись одні від одних — суцільна одноманітність, ніби перед очима пролягла мертва пустеля. І треба було напружувати пам'ять, щоб оживити те чи інше явище або картину з острожного життя.

— Два з половиною місяці! Ти розумієш це, Владик? — тряс Лявоника за плечі Симон Тургай.

— Розумію і відчуваю,— відповів Владик, дивлячись крізь перехрестя залізних ґрат у вікно на зелень садів, звідки линули молоді пісні, веселі голоси і сміх безтурботної юності, хлопців і дівчат.

— Простір, простір і воля там, але не нам вони, не нам!— подражнив Владика Андрій.

— Хотів би ти, Владика, побути там?— запитав Симон і показав на сад, звідки линули голоси.

— Думаю, що й ти не відмовився б від цього,— озвався Владик.

— Не дрейф, Курочкін, будеш на волі!— така примовка побутувала тоді в острозі.

Тим часом мешканців камери потроху зменшувалося. Випустили Івана Сороку, Мордуховича. За ними на черзі був дід Юзефович. Через деякий час і його покликали до контори, сказавши, щоб забирав манатки. Хоч дід і чекав цього часу, проте дуже розхвилювався. Нескладні дідові пожитки вже лежали на нарах. Наглядач одімкнув двері камери і урочисто промовив:

— Іди на волю, діду!

Дід Юзефович захвилювався ще більше. Він схопив з нар клунок, а потім поклав його назад. З квапливістю, наскільки дозволяли йому сімдесят років, він кинувся до Тургая, до Лабановича, міцно й довго тиснув їм руки.

— Дякую, дякую вам за вашу доброту, за увагу до мене, старого.

Прощаючись з Владиком, дід обняв його і гаряче поцілував:

— Нехай тобі, синку, бог дає щастя!

Більше він говорити не міг: на сиві вуса, наче срібло, скотилися буйні краплини сліз.

— Тримайся, діду, у твоїй свитці багато заховано цілющої сили!— жартував Владик.

У дверях дід ще звернувся до мешканців камери:

— Бувайте, дітки, здорові! Дай боже і вам щасливо діждатися часу визволення.

Стало трохи сумно, коли дід Юзефович старечою ходю спускався з другого поверху в'язниці вниз і сховався за залізною брамою.

— Зробилося просторо в камері, ніби в лісі, коли в ньому зрубають старе дерево,— з сумом у голосі зауважив Лабанович.

Симон Тургай, щоб скерувати настрій в інший бік, промовив:

— Ти не зважай на старе дерево! Воно ще підкотиться до своєї бабусі! Пішов на волю наш дід!

Олександр Голубович, який весь час мовчав, подав свій голос:

— А за дідом і я слідом.

Йому залишилося ще днів з десять пожити з товаришами, з якими зблизило трирічне перебування в острозі.

Лабановичеві схотілося поміркувати про життя, про людську долю.

— Люди, немов ті хвилі в річці: котяться й котяться одна за одною, поки не заколише їх тиша,— сказав він.

— Якщо люди — хвилі річкові, то нехай не заколисує їх людська тиша,— багатозначно зауважив Голубович. На слові «людська» він зробив наголос і взяв Андрія під руку. Вони довго ходили по камері, а тоді сіли на нарах, стиха ведучи розмову, яка захопила їх, а згодом продовжили її під час чергової прогулянки.

— Такий стан речей не може тривати десятиріччями,— казав Андрій Голубовичу, прогулюючись на в'язничному подвір'ї.— Революційний рух придушений, але не припинений — він живе. І хіба можна поставити такі мури, крізь які не проникли б людські думки! Революційний рух — жива вода, що таїться в надрах землі, в серці й почуттях народу. Вона виб'ється на поверхню, прокладе собі дорогу і позносить усе, що сковує незліченні сили народні.

— Інакше й бути не може,— переконано підтвердив Голубович.— А для цього не треба, щоб «людська тиша заколисувала річкові хвилі»... До речі, до якої політичної партії схиляється твоє серце?

Олександр зачепив саме те питання, що давно вже хвилювало Андрія. Лабанович подумав, похитав головою.

— Ех, друже мій!— озвався він.— Коли б у нас була така вага, на якій можна було б зважити добре й погане! Тоді поставили б на дорогах стовпи з написами: ліворуч — правда, праворуч — брехня. І так легко стало б ходити по світу, зате, напевно, було б нудно й нецікаво.

— Готової правди захотілося?— промовив Голубович.— Ні, брате, правду треба добувати з боєм. А це не так просто, як малюють базіки-анархісти шах-мах — скинули царя, і кожний сам собі сила й право. Може, тобі це до вподоби?

Лабанович рішуче заперечив.

— Сказати по ширості, я — на розстанях,— заговорив він,— не вирішив, куди приєднатися...

— Пора, брат, переступити цей поріг,— сказав Голубович.— Сподіваюсь, ти зробиш вірний крок. Справді, зараз такий час, коли революційний рух принишк. Але ти

сам недавно слушно сказав, що цей рух — жива вода, яка таїться в серцях людей. Життя не спиняється і на місці не стоїть — така діалектика.

— А як сприймаєш ти соціалістів-революціонерів? Запитую про це тому, що мені найчастіше доводилося стикатися з ними.

— І вони тобі по душі?— запитав Голубович.

— Ні, цього я не сказав би. Я не бачу в них того живого, глибокого потоку, що виводить річку на широкі простори.

— Хоча це трохи й туманно, але в основному вірно,— відповів Голубович.— Есери залучають інтелігентів — вихідців із селян. І ви ж хотіли приєднатися до Всеросійської вчительської спілки. А на цю організацію впливали есери. Вони козирають своєю аграрною програмою. Але ж це не програма, а тупик, бо есери, заграючи з селянством, перебільшують його можливості. Потрібне тверде поєднання сил — пролетаріату й селянства. Тоді революція переможе. На такій позиції і стоять соціал-демократи.

— Таж партія есерів не є єдиною, строго монолітною організацією,— зауважив Лабанович.— В її рядах є різні течії.

— Тим гірше,— відрубав Голубович.— Це лише свідчить, що есери — дрібнобуржуазна партія, яка не має під собою надійного ґрунту.

Лабанович усміхнувся.

— Такий аргумент говорить не на користь соціал-демократів, бо й серед них є дві течії. Ти ж сам казав мені про це.

— Коли я казав — соціал-демократи, то мав на увазі більшовиків,— промовив Голубович.

Олександр трохи замислився, а потім з ясним, просвітленим обличчям почав:

— Єдино вірне і правильне вчення про революцію та про закони, за якими розвивається суспільство, це — марксизм, марксистське світорозуміння. Від усього серця раджу тобі: ознайомся, глибоко засвой цю науку — вона стане для тебе не верстовим стовпом, а маяком, який показує дорогу. Сила більшовиків у тому, що вони твердо дотримуються марксизму.— Голубович звів очі на Андрія:— Не сприймай це як якусь проповідь. Я звертаюсь до тебе як до людини, якій вірю. Більшовики відкидають красні слова, ми не цураємося найчорнішої

роботи в ім'я революції. Треба збудити народ, виховати, згуртувати й повести на рішучий і вже останній штурм царизму. Ти не повинен залишатись осторонь цього штурму.

Голубович узяв Андрія за плечі й пильно подививсь йому в вічі.

— Дозволь мені вірити, Андрію, що ти ніколи не відступиш від народу. Я не маю сумніву в тому, бо ти й так міцно з ним зв'язаний. Тож іди на тісний зв'язок з марксистами, з більшовиками. На цьому шляху, сподіваюся, ми з тобою зустрінемось. Якщо не знайдеш ти мене, я відшукаю спосіб нагадати тобі про цю розмову.

Прогулянка закінчилася. Наглядачі почали підганяти ув'язнених до камери. Ідучи східцями, Голубович говорив далі:

— Хочеться мені сказати кілька слів і про наших товаришів, про Тургая й Лявоника. На Тургая я також твердо покладаюся, він не збочить з дороги. А ось Лявоник — у ньому я не впевнений. Перше випробування, перша буря, що тимчасово зім'яли його життя, відвернули його від революції, від народу, він шукатиме попереду спокою й обивательського затишку.

Все, що казав Голубович, западало в душу Андрія. Людина ця, не набагато старша за Лабановича, багато вистраждала, багато передумала і твердо йшла шляхом революційної діяльності, була переконаним більшовиком.

Сердечна розмова затягнулася на весь вечір і забрала добру половину в'язничної ночі.

XLIII

У призначений час, сердечно попрощавшись із друзями, Голубович покинув острог. Андрій трохи провів його по коридору.

— Діє зустрічі! — ще раз потиснув руку Голубович.

Повернувся Андрій до камери з невиразним почуттям. Він був радий, що друг пішов на волю. І водночас було жаль, що перервалася дружба, і камера здалася пустою. Та образ малопомітного, вдумливого, розсудливого товариша не сходив з пам'яті.

Час ішов своєю чергою. З кожним днем наближався строк звільнення.

— Ну, хлопці,— сказав якимось Симон Тургай Владикові й Андрієві,— тижнів через два і я вилітаю у вирій: вирушаю по етапу в свою Новогрудську в'язницю для звільнення.

— Хоч і жаль буде розлучатися з тобою, але ми порадіємо і твоєю, і нашою радістю,— відповів Лабанович. Він ще хотів щось сказати приятелеві, але двері до камери розчинилися, зайшов суворий Дощик. Він хитро глянув на Андрія:

— Ідть у контору: до вас прийшли на побачення.

Лабановича майже щотижня одвідував хто-небудь з близьких або старих знайомих. Товариші по неволі з цього приводу часом йому заздрили. Але сьогоднішній день не був днем відвідин. Хто ж би це міг бути?

Лабановича привели до кімнати, де звичайно відбувалися побачення. Там було досить темно. Крім того, осіб, які приходили з волі, відгороджували від ув'язнених двома дротяними сітками. Поміж ними була відстань не менше аршина. Побачення звичайно відбувалися в присутності в'язничної варти.

Лабанович спинився по один бік сітки. З протилежного боку стояла жінка. Андрій придивився до рис її обличчя і збентежився. Навпроти нього стояла Ліда, але не та учениця-підліток, а буяюча пишною красою, гарна, струнка, свіжа, ніби травнева квітка, дівчина! Андрій не зводив з неї очей і мовчав, неначе в остовпінні.

Ліда усміхнулася:

— Не впізнаєте мене?

— Лідо! Лідочко! — вихопилося з грудей Андрія.

— А ви так змінилися, стали таким блідим, і ще й бороду запустили. Якби я зустріла вас у місті, то й не впізнала б.

— Блідий, Лідочко, тому що сиджу під замком, без свіжого повітря. А своїй бороді я не господар.

— Що, вас примушують запускати бороди?— здивувалася Ліда.

— Ні,— засміявся Андрій і зиркнув на наглядача Рutowича, якому Дощик звелів бути під час побачення.

Наглядач одійшов далі.

— Моя борода належить комуні, товаришам по камері. В бороді я ховаю гроші та складаний ніж під час обшуку, бо це нам не дозволяють у себе тримати.

— У бороді? Гроші й ніж?— здивувалась Ліда. Вона ще уважніше глянула темними очима на колишнього

вчителя і весело засміялась. А потім на її обличчі відбився смуток:

— І багато вас... отаких нещасних у камері?

— А чому «нешасних»? Інколи нам буває навіть дуже весело. Часу багато, на службу ходити не треба. Живемо спогадами про минуле, міркуємо про своє майбутнє, про волю, а вона вже близько. Всюди, Лідочко, жити можна, навіть і в острозі. А як ви живете, Лідочко? Я дуже радий, що ти згадала мене, навідала, бо думав, що ви навіки втрачені для мене.

Лідине обличчя спохмурніло. Весела й така чарівна усмішка згасла. Ліда опустила голову, втупила на мить очі в землю. Потім підвела їх на Андрія.

— Може, воно так і є,— тихо й журливо промовила вона.

Слова Ліди боляче вразили серце Лабановича. Він відчув їхній смисл і не розпитував дівчину, що вони означають. Але Ліда сама пояснила:

— Я виходжу заміж.

Лабанович оволодів собою і своїм хвилюванням:

— Ну що ж? Бажаю вам бути щасливою в заміжжі... За кого ж виходиш, Лідо?

Лабанович звертався до неї то на «ви», то на «ти». Ліда виходила заміж за помічника начальника станції, на якій вона сама була телеграфісткою. Гірка кривда, можливо, безпідставна, стиснула серце. Андрій тепер не цікавився, хто цей помічник і на якій станції служить вона. А коли прийшов Дощик і сказав кінчати побачення, Андрій не пожалкував, що воно закінчилося. На прощання він кивнув головою. Ліда довгим поглядом провела Лабановича. Йому здалося, що в цьому погляді було багато страждання й жалю. А може, йому так здалося.

Він не спав майже всю ніч і все думав, лежачи на в'язничному сіннику, про Ліду, про її чарівну постать, про останній прощальний погляд, про все, що говорила вона на цьому недоречному побаченні. Чого приходила вона? Невже тільки для того, щоб збудити в серці те, що давно пережито, вистраждано? Навіщо було завдавати йому нового, ще гострішого болю? А може, інші думки й почуття керували нею? Може, він, Андрій, нечуло поставився до неї? І чому не взяв її адреси? Але навіщо? Образ Ліди невідступно був перед очима. І що найглибше запало в серце, це останній її погляд.

«Ну що ж? Коли б у людини не було гірких роздумів і причин, які викликали ці роздуми, тоді не було б і належної гостроти для сприймання життя та його явищ»,— зробив підсумок Андрій своїм безсонним думкам.

З радістю і в той же час із жалем попрощався Андрій з Симоном Тургаєм, кращим другом, якого придбав він в острозі. Симон Тургай брав напрямом на свій Новоград, щоб уже звідти вийти на волю.

— Розлетілася наша трійка,— зажурено сказав Лабанович, обнімаючи на прощання Симона.

— Дарма, Андрію, не буде трійки, так буде двійка,— жартома відповів Симон.— Пиши, не забувай!

Андрій з Владиком провели Симона до дверей камери. Двері замкнулися, і хлопці залишилися удвох з острожних старожилів.

— «Ах, братцы, мало нас! Голубчики, немножко!» — пригадав Владик речення, вичитане ще в початковій школі, і спитав:— Ну, що ти думаєш про Янку Тукалу? Він же був таким щирим, приятним. А от листа так ні разу й не прислав.

— Я про нього думаю. І знаєш, хочу знайти Янку! Не може бути, щоб отак і пропав.

— А як ти знайдеш його?

— По пам'ятних книгах Мінської губернії. В них зазначені всі школи. Натраплю десь-таки на слід, і неодмінно розшукаю, і поїду до нього, подивлюся, що за людина він тепер.

Чим ближче надходив час звільнення, тим більше хвилювалися Владик і Андрій. Але це хвилювання було радісним, жаданим. Турбувало зараз одне: як влаштується вони в новому житті, на волі?

Нарешті настав той день, якого так жадібно чекали три роки. Нічим особливим не відзначився він, цей день. Десь опівдні п'ятнадцятого вересня тисяча дев'ясот одинадцятого року відімкнулися двері до камери. Зайшов той самий Рутович, який наглядав за Лабановичем під час побачення з Лідою. В руках у нього був аркуш паперу з прізвищами Андрія й Владика.

— Ну, збирайтеся, в добрий час.

У в'язничній конторі Лабанович одержав речі, відібрані в нього три роки тому: складаний ніжик, нерозлучний супутник грибних походів, гроші. Всього грошей, з тими, що передавали з волі на ім'я Андрія, набралось без малого сотня. Їх по-товариському розділили.

Владика й Андрія попровадив за ворота острогу Рutowич. Щоб мати повну волю, треба було ще з'явитися до відділення розшуку. З делікатності та з почуття людяності, а головним чином, з надією, що одержить на півкварти, Рutowич ішов поруч із звільненими, але по другому боці вулиці, щоб люди не догадувалися, що Владик і Андрій — арештанти, яких випустили з острогу. Відвівши друзів до відділення розшуку, Рutowич попрощався з ними і, веселий, з карбованцем у кишені, подався в перший же шинок, який трапився по дорозі. А друзів ще довго тримали у відділенні розшуку. Чинovníк, від якого залежало відпустити їх, теж чекав хабара. Владик уже був готовий дати йому карбованця.

— Не смій, Владика, робити цього! Сиділи три роки, посидимо й три години.

Так і зробили. Втративши надію на хабар, чиновник записав їх у книгу злочинців, давши суворий наказ з'явитися до повітового справника. Справник, чоловік уже немолодий, з синюватим носом, зробив друзям напучення, як повинні вони поводити себе в житті: не забувати батюшки-царя, віри та вітчизни. Прочитавши нотацію, він кивнув головою, даючи цим зрозуміти друзям, що вони тепер вільні люди і можуть іти, куди хочуть.

Коли вони опинилися на вулиці вільними людьми, Владик сказав:

— Не віряться, Андрію, що ми на волі, що за нами нема нагляду, конвоїрів... Вітаю, брат!

Друзі потиснули один одному руки.

— Куди, Владика, подасися?

— Спочатку поїду в Микутичі, до батьків, поживу трохи, роздивлюся, а там — бог милостивий. А ти ж куди скеруєш «стопа своя»?

— Назустріч життю і його подіям, — відповів Андрій.

Він згадав Симона Тургая та заповіт Голубовича. Цей заповіт і став основою життя й діяльності Андрія Лабановича у майбутніх мандрах по нових дорогах.

ЗМІСТ

Книга перша. В ПОЛІСЬКІЙ ГЛУШИНІ	5
Книга друга. В ГЛИБИНІ ПОЛІССЯ	165
Частина перша. <i>На батьківщині</i>	166
Частина друга. <i>На новому місці</i>	234
Книга третя. НА РОЗСТАНЯХ	347
Частина перша. <i>Верхань</i>	348
Частина друга. <i>На перехресних дорогах</i>	479

ЯКУБ КОЛАС НА РОССТАНЯХ

Трилогія
Третье издание перевода
Перевод с белорусского В. Г. Вигурской
Художник Г. С. Зубковский
Киев, Издательство художественной литературы «Днипро», 1982
(На украинском языке)

Редактор Л. О. Носенко. Художній редактор В. С. Мітенко. Технічний редактор Л. М. Смолянюк. Коректор Н. І. Прохоренко.

ІБ № 1584

Здано до складання 24.06.81. Підписано до друку 07.12.81. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура літературна. Друк високий. Умовн. друк. арк. 35,280. Умовн. фарб.-відб. 35,280. Обл.-вид. арк. 38,312. Тираж 50 000. Зам. 275. Ціна 2 крб. 60 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Київська книжкова фабрика. 252054. Київ, Воровського, 24.

Колас Якуб

Ж60 На розстанях: Трилогія/Перекл. з біл. Г. Вігурської; Іл. худож. Г. Зубковського — К.: Дніпро, 1982.— 672 с., іл.

Трилогія складається з повістей, події яких відбуваються в роки першої російської революції та після неї. Змальовуючи широку картину життя білоруського народу, автор велику увагу приділяє історичній долі інтелігенції. Центральний герой твору — молодий учитель Андрій Лабанович шукає шляхів до єднання з народом і зрештою стає на шлях активної революційної боротьби.

К 70303—176 176.82. 4702120200
М205(04)—82

С (Біл)

111111